

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

Shavkat Rahmatullayev

**H O Z I R G I A D A B I Y
O ‘ Z B E K T I L I
(darslik)**

**Toshkent
"Universitet"
2006**

"Hozirgi adabiy o'zbek tili" darsligi Milliy universitet "o'zbek filologiyasi" mutaxassisligi bo'yicha chop etgan namunaviy o'quv dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan ishchi dasturga amal qilib yozildi. Darslikda muallifning ko'p yillik ilmiy-pedagogik faoliyati inobatga olingan bo'lib, "Kirish", "Tovushlar tizimi", "Leksemalar tizimi", "Morfemalar tizimi", "Leksemashakllar tizimi", "Birikmalar tizimi", "Gapshakllar tizimi", "Frazemalar tizimi", "Alifbo. Adabiy yozish. Adabiy talaffuz" bo'limlaridan iborat. Darslikda hozirgi adabiy o'zbek tili hodisalari til qurilishiga tizim sifatida yondashib, o'zni bilan munozarali yo'sinda bayon qilindi. Yangicha talqin bilan yozilgan ilk darslik bo'lgani sababli kamchilik-nuqsonlardan xoli emasligi tabiiy. Darslik sifatini yaxshilashga qaratilgan fikr-mulohazalarni muallif samimiyat bilan qabul qiladi.

Mas'ul muharrir: Abduzohur Abduazizov – O'zMU professori.

**Taqrizchilar: Azim Hojiyev – O'zR FA akademigi;
Hamidulla Dadaboyev – O'zMU professori.**

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
Oliy o'quv yurtlaridagi ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini
muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan OO'TV Vazirligining
2005 yil 12 dekabrda 264- sonli buyrug'iga binoan universitetlar
o'zbek filologiyasi fakulteti talabalari uchun
darslik sifatida tavsiya etilgan.

K I R I SH

O'quv predmetining nomlanishi va vazifasi

1- §. Til – kishilarga fikrlashuv, fikrlash quroli bo'lib xizmat qiladigan noyob ijtimoiy hodisa. Har bir til uning sohibi bo'lmish jamoaning bebaho mulki bo'lib, o'zi mansub jamoaning nomi bilan ataladi: o'zbek jamoasiga xizmat qiluvchi tilga *o'zbek tili* deyiladi. O'zbeklar o'z tilidan ko'p asrlar davomida foydalanib keladi. Dastlab og'zaki muloqotni ta'minlagan o'zbek tili keyinchalik yozma shaklda ham namoyon bo'lgan. Yozma nutqda til hodisalaridan foydalanishning ma'lum me'yorlarini ishlab chiqish zaruriyati paydo bo'lgan. Til hodisalaridan ma'lum me'yor asosida foydalanish *adabiy o'zbek tilining* shakllanishiga olib kelgan.

So'zlashuv asosida shakllanib, so'zlashuv tili bilan yonma-yon yashab kelayotgan adabiy o'zbek tili ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, taraqqiyot bosqichlari nuqtayi nazaridan *o'tmish adabiy o'zbek tili va hozirgi adabiy o'zbek tili* deb ajratiladi. Adabiy o'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotining har bir bosqichida ma'lum belgi-xususiyatlari bilan farqlanadi.

Ushbu o'quv predmetida o'zbek tili bus-butun holda emas, balki uning *hozirgi adabiy o'zbek tili* deb ataladigan holati bayon qilinadi.

"Hozirgi adabiy o'zbek tili" predmetining asosiy vazifasi – talabalarni shu tilning qurilishiga mansub hodisalar bilan ilmiy asosda tanishtirish, yuqori ma'lakali filolog bo'lishi uchun poydevor hosil qilish.

Hozirgi adabiy o'zbek tilining boshlanishini belgilash haqida

2- §. O'zbek tili taraqqiyotining ma'lum bir davri ruscha yozilgan asarlarda *starouzbekskiy yazık* deb nomlanib, bu nom *eski o'zbek tili* deb kalka qilingan. *Starouzbekskiy yazık* atamasi asli rus tilshunosligidagi *staroslavianskiy yazık* atamasiga noo'rin taqlid natijasida yuzaga kelgan: staroslavianskiy yazık – alohida tilning nomi, starouzbekskiy yazık deb esa o'zbek tilining oldingi taraqqiyot bosqichi nomlanadi. Umuman, bu atama tarkibidagi *eski* sifatlovchisi noto'g'ri tushunchani ("eskirgan" tushunchasini) uyg'atadi. Asli o'zbek tilining bu taraqqiyot bosqichini vaqt o'lchovini asosga olib "XIII – XIX asrlar adabiy o'zbek tili" deb atash to'g'ri. Hozirgi adabiy o'zbek tili ham davr o'tishi bilan kechagi, "eski" til bo'lib qoladi, lekin uni "eski adabiy o'zbek tili"ga qo'shib yuborish mumkin emas. Davr o'tishi bilan "hozirgi adabiy o'zbek tili"ni "XX (va undan keyingi) asr adabiy o'zbek tili" deb nomlash lozim bo'lib qoladi.

XX asrning I choragi asli oldingi adabiy o'zbek tilidan hozirgi adabiy o'zbek tiliga o'tish davri bo'lgan. Shunga ko'ra hozirgi adabiy o'zbek tilining boshlanishini 1929- yildan – yozma adabiy til me'yorlari – imlo qoidalari qabul qilingan vaqtdan boshlab belgilash to'g'ri bo'ladi.

Til qurilishi haqida

Til qurilishi adabiyotlarda turlicha yondashib, turli izchillikda va chuqurlikda bayon qilinadi. Shu sababli ushbu darslikda asosga olingan nuqtayi nazar qisqacha bayon qilindi.

Til, lison va nutq; til birligi, lisoniy birlik va nutqiy birlik

3- §. Til murakkab qurilishga molik bo‘lib, dastlab uning ikki holati – *lison* va *nutq* farqlanadi.

Lison – kishi miyasidagi til xotirasi qismida mavjud til birliklaridan va ulardan foydalanish qoidalaridan iborat boylik. *Nutq* esa ana shu boylikdan foydalanish jarayoni va shunday jarayonning hosilasi.

Lison kishi miyasidagi til xotirasi qismida mavjud mavhum hodisa bo‘lib, aql bilan idrok qilinadi; nutq esa ana shu mavhum hodisadan foydalanish jarayoni natijasida yuzaga keladigan moddiy hodisa bo‘lib, uni talaffuz birliklari sifatida eshitamiz (yozuvda esa ko‘ramiz).

Lisonda mavjud hodisalarga *lisoniy birliklar* deyiladi; lisoniy birliklar-ning nutq jarayoni natijasida moddiy shakl olgan holatiga *nutqiy birliklar* deyiladi.

Har bir kishining miyasidagi til xotirasi qismida lisoniy birliklarning va ulardan foydalanish qoidalarining ramzlari mavjud, har bir kishi ehtiyojga qarab bu ramzlardan foydalanib nutq hosil qiladi.

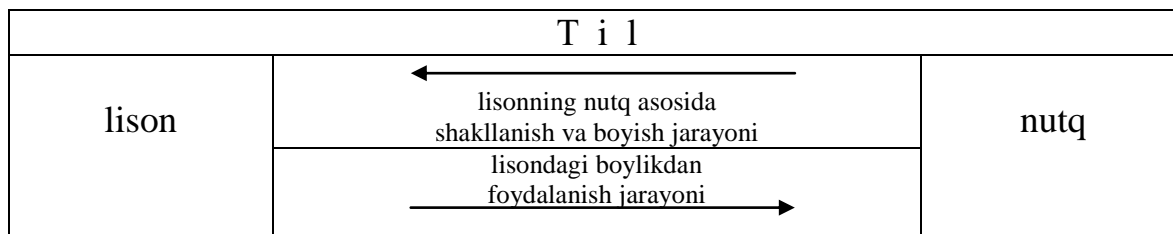
Ayrim adabiyotlarda til bilan nutq o‘zaro dixotomiya, oppozitsiya hosil etuvchi hodisalar deb qaralib, *til* ↔ *nutq* tarzida baholanadi. Aslida til bilan nutq dixotomiyasi haqida, oppozitsiyasi haqida gapirish to‘g‘ri emas (*dixotomiya* yunoncha *dicha* – ‘ikki qismga’ + *tome* ‘ajratish’; *oppozitsiya* lot. *oppositio* – ‘qarama-qarshi holatda bo‘lish’), chunki til bilan nutq – butun bilan qism munosabatidagi hodisalar. Nutqqa muqobil holda ajratiladigan hodisa deb til emas, balki lison ta’kidlanishi lozim. Bu munosabatni chizmada quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

T i l	
lison	nutq

Lison bilan nutq o‘zaro dixotomiya hosil etadi, lekin zidlanuvchi (oppozitiv) hodisalar emas, balki asos va hosila munosabatidagi hodisalar. Bunday munosabatni lisondagi boylikdan foydalanish jarayonini ham hisobga olgan holda quyidagicha chizma bilan ko‘rsatish mumkin:

T i l		
lison	lisondagi boylikdan foydalanish jarayoni	nutq

Til hodisasi dastlab nutqda paydo bo‘ladi, takror-takror ishlatilishi natijasida miyaning til xotirasi qismida bu hodisaning ramzi shakllanadi, keyinchalik ana shu ramzdan nusxa olib nutqiy birlik hosil qilinadi. Demak, asli til hodisalari nutqdan lisonga ko‘chadi va keyin-gina lisondan nutqqa olib chiqiladi. Bunday ikki tomonlama munosabatni chizmada quyidagicha aks ettirish mumkin:

Lisonda bor imkoniyatlar-gina nutqda voqelanadi, lisonning imkoniyatlari boy bo‘lib, nutqda uning ma‘lum bir qismi-gina namoyon bo‘ladi deyishdan lison go‘yo azaliy, tug‘ma, mukammal degan fikr tushuniladi. Vaholanki hali tili chiqmagan go‘dakning miyasidagi til xotirasi qismida hech qanday ramz bo‘lmaydi; go‘dak nutqni egallay boshlaganidan keyin-gina miyasida ramzlar paydo bo‘ladi. Demak, lison azaliy (zot) emas, balki nutq asosida shakllanadigan, to‘ldiriladigan boylik. Tilning taraqqiyoti nutq yordamida voqe bo‘ladi. Har qanday yangilik, masalan, yangi leksema yasash, boshqa tildan leksema olish avvalo nutqda voqe bo‘ladi, bu yangilik til taraqqiyoti qonunlariga zid bo‘lmasa lisonda ramz sifatida muhrlanadi, ana shundan keyin lisondagi bu ramzdan nusxa olib nutq hosil qilinadi.

Yuqorida aytilgan mulohazalardan xulosa shuki, lisonni mutlaq, azaliy, birlamchi deb qarash asosli emas.

Tilni o‘rganish, o‘rgatish ham lison asosida emas, nutq asosida amalga oshiriladi, chunki bevosita kuzatishda berilgan hodisa – nutq. Nutqni kuzatish orqali til qurilishini, til qurilishining lison deb ataladigan holatini anglashga harakat qilinadi. Tilshunosning tilni kuzatish, o‘rganish quroli – nutq. Tilga, lisonga xos hodisalarning mohiyati, bu hodisalar orasidagi munosabatlar nutqni kuzatish orqali aniqlanadi. Ushbu qo‘llanmada hozirgi ada-biy o‘zbek tilining qurilishi mavhum fikrlash yo‘li bilan emas, balki bevosita kuzatishda berilgan nutqiy hodisalar tahlili asosida bayon qilinadi.

Til qurilishining asosiy birliklari haqida

4- §. Tilga tizim sifatida yondashib, til qurilishining asosiy birliklarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

1. Til qurilishining asosida yotuvchi birliklar sifatida *til tovushlari* ta‘kidlanadi. Til tovushlari til birliklariga qurilish ashyosi bo‘lib xizmat qiladi. Til tovushi birlamchi qurilish birligi sifatida til birliklaridan tub leksemaga, tub morfemaga ifoda jihati bo‘ladi. Faqat ifoda jihati bo‘lishini nazarda tutib til tovushi bir jihatli birlik deyiladi.

Til tovushining ikki holati – lisoniy birlik holati va nutqiy birlik holati farqlanadi. Lisoniy birlik sifatida miyaning til xotirasi qismida mavjud ramzga teng bo‘lib, ana shu ramzda til tovushiga xos belgi-xususiyatlar haqida axborat bo‘ladi. Masalan, *u* tovushi haqida "ovozdan iborat", "og‘iz bo‘shlig‘i tor holatda", "tovush hosil bo‘lish oralig‘i til yuzasining orqa qismida", "lablar aktiv qatnashadi" kabi axborat bor. Inson faoliyatini, shu jumladan til faoliyatini ham boshqaruvchi miyadan *u* tovushini aytish haqida "ko‘rsatma" (impuls) berilsa, tovush hosil qilish a'zolari shu tovushning ramzida mujassamlashgan axboratga binoan harakatga kelib, ko‘rsatma asosida ma'lum holat egallaydi va o‘pkadan ma'lum zarb bilan chiqarilayotgan havo oqimi nutq tovushi sifatida, nutqiy birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Miyadagi til xotirasi qismida shu tildagi barcha til tovushlarining ramzi bo‘ladi, bu ramzlar shu tildagi tovushlarning artikulatsion bazasini (nutq a'zolarini tovush hosil qilishga jalb etish ko‘nikmalari yig‘indisini) tashkil etadi. Boshqa tilga mansub tovushning noto‘g‘ri talaffuz qilinishi bunday tovush uchun miyaning til xotirasi qismida maxsus ramzning yo‘qligi bilan izohlanadi. Bunday begona tovush uchun miyaning til xotirasi qismida ramz paydo bo‘lsa, shundan keyin-gina bu tovushni to‘g‘ri talaffuz qilishga erishiladi. Masalan, o‘zbek tili tovushlar tizimiga turkiy til sifatida sirg‘aluvchi *j* tovushi xos bo‘lmagan, eroniy til egalari bilan uzoq muddat birga yashash, doimiy mu-loqotda bo‘lish natijasida bu tovush *ajdar, mujda, gijda* kabi til birliklari tarkibida o‘zbek tiliga qabul qilingan, natijada bu tovush uchun miyaning til xotirasi qismida alohida ramz paydo bo‘lgan.

Til tovushi o‘zicha ma‘no bildirmaydi, ma‘no bildiradigan til birliklariga ifoda jihati bo‘lib xizmat qiladi.

Til tovushlarini o‘rganuvchi va o‘rgatuvchi tilshunoslik sohasiga *fonetika* deyiladi.

2. Asosiy, birlamchi til birliklari – *leksema* va *morfema*. Bulardan leksema yetakchi, morfemani o‘ziga qo‘shib oluvchi birlik, morfema esa tobe, leksemaga qo‘shilib keluvchi birlik.

Til birligi bo‘lish uchun bir butunni tashkil qiluvchi ikki jihat - ifoda jihati va mazmun jihati mavjud bo‘lishi lozim. Leksemaning, morfemaning ifoda jihati bo‘lib til tovushi xizmat qiladi, shunga ko‘ra bu til birliklari segment til birliklari deyiladi (lot. *segmentum* - 'qism', 'parcha'). Leksema va morfemaning mazmun jihati asosini ma‘no (leksik ma‘no va grammatik ma‘no) tashkil etadi. Masalan, *qo‘l*- leksemasining ifoda jihati bo‘lib *q*, *o*, *l* tovushlarining shunday tartibda joylashgan qatori xizmat qiladi; mazmun jihati asosini 'gavdaning yelkadan boshlanib, barmoq uchigacha davom etadigan qismi' ma'nosi tashkil etadi; *-di* morfemasining ifoda jihati bo‘lib *d*, *i* tovushlarining shunday tartibda joylashgan qatori xizmat qiladi, mazmun jihatini 'aniq yaqin o‘tgan zamon' ma'nosi tashkil etadi.

Leksemani o'rganuvchi tilshunoslik sohasini *leksemika* deb nomladik (Adabiyotlarda *leksikologiya* deb yuritiladi). Morfemani o'rganuvchi tilshunoslik sohasiga *morfemika* deyiladi.

Leksemaning, morfemaning til birligi sifatida ikki holati – lisoniy birlik va nutqiy birlik holati farqlanadi. Lisoniy birlik sifatida leksema va morfema mavhum birlik hisoblanadi. Miyaning til xotirasi qismida har bir leksemaning, morfemaning alohida ramzi bo'lib, ana shu ramzdagi axboratdan foydalanish qoidalari ham mavjud; har ikkisi asosida leksemalarning, morfemalarning talaffuz birligi holati yuzaga keltiriladi; leksema va morfema ana shunday nutqiy birlik holatida moddiy birlik, segment birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Til tovushi leksema uchun, morfema uchun qurilish ashyosi bo'lib xizmat qiladi, lekin til tovushi bilan leksema, morfema orasidagi munosabatni ierarxik (pog'onali) munosabat deb bo'lmaydi, chunki leksema, morfema til tovushlarini bir-biriga qo'shish yo'li bilan emas, balki ma'lum bir tovushga, tovushlar qatoriga ma'lum bir mazmuni birkiritish yo'li bilan hosil qilingan.

3. Tom ma'nodagi pog'onali munosabat leksema va morfema bilan ularni qo'shib tuziladigan birlik – *leksemashakl* orasida mavjud. Leksemashakl – birlamchi tuzma birlik. Leksemashakl lisoniy birlik sifatida modeldan (qolipdan) iborat; bu qolip leksema va morfema bilan to'ldiriladi, natijada leksemashakl talaffuz birligi - nutqiy birlik sifatida namoyon bo'ladi, ana shu holatida moddiy birlikka, segment birlikka aylanadi. Masalan, ot leksemashakl tuzish qoliplaridan biri "leksema + sonlovchi + turlovchi" shakliga ega; ana shu qolipni *bola*-leksemasi, *-lar*, *-ni* morfemalari bilan to'ldirib, *bolalarni* leksemashakli tuziladi. Demak, leksemashakl lisoniy birlik sifatida supersegment birlik bo'lib, nutqiy birlik holatida segment birlikka aylanadi.

Leksemashakl qaysi leksema asosida tuzilsa, o'sha leksema mansub turkum nuqtayi nazaridan biror sintaktik vazifa bajarish uchun yetarli darajada grammatik shakllangan bo'ladi, shunga ko'ra leksemashakl birlamchi sintaktik birlik deyiladi.

4. Navbatdagi pog'onali munosabat leksemashakl va leksema bilan ularning sintaktik bog'lanishi natijasida tarkib topadigan *birikma* orasida voqe bo'ladi. Birikma ikki a'zoli bo'lib, o'zbek tilida tobe a'zo leksemashakl bilan, hokim a'zo esa leksema bilan ifodalanadi.

Birikma tushuncha anglatish uchun xizmat qiluvchi sintaktik birlik bo'lib, shunga ko'ra nominativ birlik deyiladi, shu jihati bilan leksemaga o'xshaydi. Birikmaning asosiy vazifasi – predmetni, predmetning harakat-holatini ma'lum bir belgisi bilan birgalikda anglatish: *sifatli mato-*, *derazaning ko'zi-*, *tez yugur-* kabi.

Birikma – tuzma birlik; lisoniy birlik sifatida miyaning til xotirasi qismidagi qolipga teng, ana shu qolip leksemashakl va leksema bilan to'ldirilganidan keyin segment birlik holatiga o'tadi, o'z tabiati va sintaktik va-

zifasiga binoan ma'lum grammatik shakl olib, birikmashaklga aylanganidan keyin talaffuz birligi sifatida nutqiy birlik bo'ladi.

5. Tilning eng muhim birligi – *gapshakl*, chunki fikr gapshakl bilan anglatiladi. Lisoniy birlik sifatida gapshakl miyaning til xotirasi qismida qolip holatida mavjud; ana shu qolipdagi axboratga binoan talaffuz birligi sifatida hosil qilingan nutqiy birlikka *jumla* deyiladi.

Gap uchun qurilish ashyosi bo'lib leksemashakl ham, birikmashakl ham xizmat qiladi, lekin bu yerda pog'onali munosabat yo'q: predikativlik ko'rsatkichlari bor leksemashakl, birikmashakl gaplik (predikativ) intonatsiyasi bilan talaffuz qilinsa, gapga teng holatga o'tadi. Masalan, *ketdi* – fe'l leksemashaklga teng; predikativ ko'rsatkichlarga ega ushbu leksemashakl gaplik intonatsiyasi bilan talaffuz qilinsa, gapshakl holatiga o'tadi. Demak, gap lisoniy birlik sifatida supersegment birlik bo'lib, nutqiy birlik sifatida segment birlikka aylanadi.

6. *Frazema* – tabiati murakkab til birligi. Mazmun jihati bilan leksemaga tenglashsa, tuzilishi jihatidan birikmaga, gapshaklga teng. Lekin til birligi sifatida birikmadan, gapshakldan farqli holda qolipning o'zidan iborat emas, balki aniq leksemashakl, leksema bilan to'ldirilgan bo'ladi, shunga ko'ra frazema segment birlik deyiladi.

Asli frazema mazmun jihati bilan ham leksemadan jiddiy farqlanadi: *ammamning buzog'i – lapashang, oshig'i olchi – ishi yurishib turibdi* kabi.

Yuqorida til qurilishiga mansub olti til birligi haqida dastlabgi ma'lumot berildi. Darslikning bo'limlarida bu til birliklarining tabiati birma-bir bayon qilinadi.

T O V U S H L A R T I Z I M I

1- §. Til tovushining lisoniy birlik holatini eshitib, ko‘rib bo‘lmaydi, faqat aql bilan idrok etish mumkin. Shunga ko‘ra til tovushlari tizimini tasvirlash ularning nutqiy birlik (talaffuz birligi) holati asosida amalga oshiriladi. Til tovushlarini og‘zaki yo‘sinda tasvirlash talaffuz birliklari bilan, yozma yo‘sinda tasvirlash esa harfiy ifodalar yordamida amalga oshiriladi.

Til birligi deb (nutqiy birlik deb ham) tovushning o‘zini ko‘rsatish lozim; harf – til birligini yozib ifodalash uchun o‘ylab topilgan shartli, ikkilamchi vosita; harfni til birliklari qatoriga kiritish xato.

Til tovushini yozib tasvirlashda asosan amaliy yozuvga xizmat qiladigan alifbodan foydalaniladi. Lekin hozirgi amaliy alifboda "bir tovush – bir harf" munosabatiga to‘liq erishilmagani sababli til tovushlari tizimini tasvirlashda alifboga qo‘shimcha harflar kiritiladi. Ushbu darslikda hozirgi adabiy o‘zbek tilining tovushlar tizimi hozir joriy etilgan o‘zbek lotin alifbosiga kompyuter xotirasidagi kengaytirilgan lotin alifbosi imkoniyatlaridan foydalanib quyidagi o‘zgarishlarni kiritgan holda tasvirlandi:

1) **o** harfi o‘rta-tor tovushni ifodalash uchun ishlatilib, **o’** harfidan foydalanilmadi;

2) O‘zbek tilining lablashgan keng tovushi **â** harfi bilan ifodalandi;

3) **j** harfi sirg‘aluvchi tovushni ifodalash uchun qoldirilib, portlovchi tovush **ç** harfi bilan ifodalandi;

4) **ch** harflar tizmasi o‘rniga **c** harfi, **sh** harflar tizmasi o‘rniga **ş** harfi, **ng** harflar tizmasi o‘rniga **ŋ** harfi, **g’** harfi o‘rniga **ğ** harfi ishlatildi.

Kishi tanasining til tovushlarini hosil qilishda qatnashadigan a'zolari haqida

2- §. Tilning tovushlar tizimini tasvirlashdan oldin kishi tanasining til tovushlarini hosil qilishda qatnashadigan a'zolari faoliyati bilan zarur darajada tanishish lozim (Bu haqda to‘liq ma'lumot "Tilshunoslikka kirish" o‘quv predmetida beriladi).

Til tovushlari hosil qilishda qatnashadigan a'zolarning deyarli barchasi avvalo fiziologik (biologik) vazifa bajaradi; faqat ovoz hosil qilishga xizmat qiladigan a'zo – ovoz paychalari (bu paychalarning tarang tortilishini ta'minlovchi kemirchaklar ham) tovush hosil qilish uchun xoslangan. Bu paychalarni tovush paychalari deb nomlash xato, chunki bu paychalarni o‘pkadan chiqariladigan havo oqimi zarb bilan ritmik tebratishi natijasida ovoz hosil bo‘ladi. Bu yerda hosil bo‘ladigan ovozning o‘zi hali tovush emas, tovush og‘iz bo‘shlig‘ida shakllanadi.

Har bir til tovushining talaffuzida tovush hosil qilishda xizmat qiladigan a'zolarning barchasi qatnashadi, faqat jarangsiz undosh deb nomlanadigan

tovushlarning talaffuzida ovoz paychalari, sof og'iz tovushlari deb nomlanadigan tovushlarda burun bo'shlig'i, bo'g'iz usti bo'shlig'i qatnashmaydi.

To'siq bo'lmasa, tovush hosil bo'lmaydi. Ovoz paychalari havo oqimiga to'siq bo'lib, ritmik tebranadi, shunga ko'ra bu to'siq ovoz hosil qilish to'sig'i deyiladi. Ko'pchilik til tovushlarining tarkibiy qismi bo'lib shovqin qatnashadi. Shovqin og'iz bo'shlig'idagi turli a'zolar yordamida voqe bo'la-digan to'siqlar tufayli yuzaga keladi, bunday to'siqlar shovqin hosil qilish to'sig'i deyiladi.

Til yuzasining pastki jag' bilan birgalikda pastga tushishi (tilning tik yo'nalishdagi harakati) natijasida og'iz bo'shlig'ining hajmi o'zgaradi; ayni vaqtda til yuzasining ma'lum nuqtasi (qismi) boshqa qismiga nisbatan biroz ko'tarilib, og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik holatini belgilaydi. Tovushning shakllanishida muhim yumush bajargani sababli til yuzasining biroz ko'tarilgan nuqtasi bilan tanglay orasida hosil bo'ladigan eng yaqin oraliq tovush hosil bo'lish oralig'i deb yuritiladi, tovushlarga bir jihatdan tavsif ana shu tovush oralig'ining o'rniga ko'ra beriladi. Masalan, *q* tovushida tovush hosil bo'lish oralig'i til yuzasining chuqur orqa qismi bilan tanglayning orqa qismi orasida voqe bo'lishi sababli bu tovush chuqur til orqa tovushi deyiladi.

Tovush hosil qilish oralig'ining o'zi tovushni shakllantirmaydi, balki og'iz rezonatorining turlicha tus olishini ta'minlaydi. Tilning ana shu ko'tarilish nuqtasi tufayli og'iz bo'shlig'i rezonatori old qismga va orqa qismga bo'linadi, bu qismlarning o'zaro bir butun rezonatorni hosil etib turishi tovushdan tovushga farqli bo'ladi. Ko'rinadiki, tilning ko'tarilish o'ri barcha til tovushlarining shakllanishida hal etuvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Til tovushlarining ovoz va shovqinning qatnashuvi asosidagi tasnifi

3- §. Ovoz va shovqin til tovushlari tarkibida turlicha qatnashadi. Ayrim tovushlarning tarkibi faqat ovozdan, ayrim tovushlarning tarkibi esa faqat shovqindan iborat bo'ladi. Birinchi tur tovushni *ovoz tovush* deb, ikkinchi tur tovushni *shovqin tovush* deb nomladik (Bular adabiyotlarda unli tovush va jarangsiz tovush deb yuritiladi).

Ovoz tovushlarda ovoz paychalari to'liq darajada qatnashadi va og'iz bo'shlig'ida shovqin to'sig'i bo'lmaydi, masalan, **a** tovushida bo'lgani kabi. Shovqin tovush talaffuzida ovoz paychalari betaraf holat egallaydi, og'iz bo'shlig'ida shovqin to'sig'i bo'ladi, masalan, **t** tovushida bo'lgani kabi. Ko'rinadiki, bu jihatdan zidlanish ovoz tovush bilan shovqin tovush orasida mavjud.

Bu ikki turdan boshqa tovushlar ovoz bilan shovqin qatnashib shakllanadi. Bu yerda ham ichki zidlanish mavjud: ayrim tovushlar tarkibida ovoz shovqindan ustun bo'ladi, masalan, **n** tovushida bo'lgani kabi. Bunday tovushlarni *ovozdor tovush* deb nomladik (Adabiyotlarda sonor tovushlar de-yiladi). Yana bir tur tovushlar tarkibida shovqin ovozdan ustun bo'ladi, masalan, **d** tovushida

bo'lgani kabi. Bunday tovushlarni *ovozli tovush* deb nomladik (Adabiyotlarda jarangli tovush deb yuritiladi).

Til tovushlarining yuqorida aytib o'tilgan tasnifini chizmada shunday ko'rsatish mumkin:

Ovoz tovush: a, ...	O	←
Ovozdor tovush: n, ...	Osh	←
Ovozli tovush: d, ...	Sho	←
Shovqin tovush: t, ...	Sh	←

Ko'rinadiki, til tovushlarini ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra avval ikkiga (unli va undosh deb) va keyin ikkinchi guruh tovushlarni yana ikkiga (sonor va shovqinli deb), so'ngra oxirgi tur tovushlarni yana ikkiga (jarangli va jarangsiz deb) ajratishda til tovushlari shu nuqtayi nazardan to'g'ri tasniflanmaydi.

O'z-o'zidan ayonki, dastlabgi tovushlar tarkibi jihatidan sodda tovushlar bo'lgan, shulardan ham avval ovoz tovushlar, keyin shovqin tovushlar shakllangan; shovqinga biroz ovoz qo'shib ovozli tovush turi, ko'proq ovoz qo'shib ovozdor tovush turi yaratilgan.

Adabiyotlarda til tovushlari tarkibida ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra *unli tovush, undosh tovush, sonor tovush, shovqinli tovush, jarangli tovush, jarangsiz tovush* deb nomlanadi. Bu terminlar (*sonor* terminidan tashqari) – rus tilshunosligidagi *glasny zvuk, soglasny zvuk, shumny zvuk, zvonkiy zvuk, gluxoy zvuk* terminlarining kalkasi. Asli *glasny* terminini *unli* deb kalkalash to'g'ri bo'lmagan: *unli* desak, bu tovush tarkibida undan (ovozdan) tashqari shovqin ham qatnashadi degan fikr tug'iladi; *glasny* terminini shaklidan (nisbiy sifatligidan) kelib chiqib emas, balki mazmunidan kelib chiqib *un tovush* deb kalkalash to'g'ri edi. Hozirgi adabiy o'zbek tilida *un-* leksemasi deyarli ishlatilmasligini inobatga olib bu tovush turini *ovoz tovush* deb nomlashni ma'qul ko'rdik.

Soglasny termini *undosh* deb to'g'ri kalkalangan, lekin bu ruscha termin (demak, uning o'zbekcha muqobili ham) til hodisasining mohiyatini to'g'ri anglatmaydi: bu termin ostiga olinadigan *shumnie* (jarangsiz) tovush turi tarkibida golos (ovoz) qatnashmaydi. Til tovushlarini yangicha tasniflashda bu termin o'z-o'zidan ortiqcha bo'lib qoldi.

Sonor termini hodisani to'g'ri nomlaydi, shunga qaramay bu terminning o'zbekcha muqobili sifatida *ovozdor* terminini tavsiya qildik.

Ruscha *zvonkiy, gluxoy* terminlari ham maqbul emas: "zvonkiy" bo'lish ovoz tovushlarga ham, ovozdor tovushlarga ham xos, demak, hodisani aniq nomlamaydi; *zvonkiy* terminining o'zbekcha kalkasi *jarangli* terminini ham shunday baholash kerak.

Gluxoy termini o'ta noo'rin; bu termini o'zbekchalashtirishda mustaqil yo'l tutilgan, lekin natija ijobiy bo'lmagan: *jarangsiz* deyish hodisani nomlash emas, balki ma'lum bir belgining borligini inkor etishga teng. Tovushning tar-

kibidan kelib chiqib *zvonkiy zvuk* termini o‘rniga *ovozli tovush*, *gluxoy zvuk* termini o‘rniga *shovqin tovush* terminini ishlatdik. Til tovushlarini yangicha tasniflashda *shumnie zvuki* termini va uning o‘zbekcha *shovqinli tovush* kalkasi o‘z-o‘zidan ortiqcha bo‘lib qoldi.

Xullas, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra til tovushlaridan ovoz tovush turi bilan shovqin tovush turi o‘zaro, ovozdor tovush turi bilan ovozli tovush turi o‘zaro zidlanish (opozitsiya) munosabatini, ovoz tovush – ovozdor tovush – ovozli tovush - shovqin tovush turlari o‘zaro pog‘onali munosabatni (gradual munosabatni) aks ettiradi (<lot. *gradatio* – ‘pog‘onama-pog‘ona kuchayish’).

Tovush turlari orasidagi bunday zidlanish munosabati ham, pog‘onali munosabat ham til tovushlarining bir butun tuzumni (sistemani) tashkil etishi haqida gapirish uchun huquq bermaydi; bu yerda til tovushlari ma‘lum bir nuqtayi nazardan bir butun tizim (vzaimosvyazanniy ryad) hosil etishini ta‘kidlash o‘rinli.

Boshqa tillarda bo‘lganidek, o‘zbek tilidagi umumiy qonuniyatlardan biri shuki, tovushlar tizimida eng oz miqdorni ovozdor tovushlar tashkil qiladi, miqdorining ozligi jihatidan ikkinchi o‘rinda ovoz tovushlar turadi; tovushlarning ko‘pchiligi shovqin tovushlarga va ovozli tovushlarga to‘g‘ri keladi.

O v o z t o v u s h l a r

4- §. Hozirgi adabiy o‘zbek tilining ovoz tovushlar tizimi – olti a‘zoli: *i, u, a, â, e, o*. Ovoz tovushning boshqa tur tovushlardan farqli xususiyatlaridan biri shuki, yolg‘iz o‘zini talaffuz qilish mumkin. Boshqa tur tovushlar ovoz tovush qo‘shib-gina talaffuz qilinadi; bu xususiyat, masalan, tovushlar-ning alifbodagi nomlanishida ochiq ko‘rinadi: *a*, lekin *be* deyiladi.

Ovoz paychalarining ritmik tebranishi bilan hosil bo‘ladigan ovoz og‘iz bo‘shlig‘i rezonatori ta‘sirida u yoki bu tovushga aylanadi. Ovoz tovushning shakllanishi tilning va lablarning harakat-holatiga bog‘liq.

Lablar har olti tovushning shakllanishida turli darajada qatnashadi: aktiv qatnashsa, ya‘ni lablar doira shaklini olib cho‘chchaysa, bunday ovoz tovush lablangan tovush deyiladi; lablar passiv qatnashsa, ya‘ni doira shaklini olmasa, cho‘chchaymasa, bunday ovoz tovush lablanmagan tovush deyiladi.

Yuqoridagi belgi asosida ovoz tovushlardan *i, e, a* lablanmagan, *u, o, â* lablangan tovush deyiladi. Har ikki qator tovushlarda lablarning holati o‘zaro farqli. Lablanmagan tovushlarda lablar odatdagi holatini *i* tovushida saqlaydi, *e, a* tovushlarida lablar yon tomonlarga harakatlanib, turli darajada kengayadi. Lablangan tovushlarda ham lablarning doira shaklini olib cho‘chchayishi turli darajada bo‘ladi: *u* tovushida eng kuchli darajada, *o* tovushida o‘rtacha, *â* tovushida esa kuchsiz darajada bo‘ladi. Shuni hisobga olib *â* tovushi lablashgan tovush deyiladi: Lablashgan deyish bilan lablanish kuchsiz darajada voqe bo‘lishi ta‘kidlanadi.

Ovoz tovushlarning shakllanishida tilning ikki yoʻnalishdagi – yotiq yoʻnalishdagi (gorizontal) harakat-holati va tik yoʻnalishdagi (vertikal) harakat-holati xizmat qiladi.

Tilning yotiq yoʻnalishdagi harakat-holati deganda tilning old (tishlar va lablar) tomonga yoki orqa (tishlardan uzoqlashish) tomonga harakatlanishi tushuniladi. Birinchi tur harakat bilan shakllanadigan tovush til oldi tovushi, ikkinchi tur harakat bilan shakllanadigan tovush til orqa tovushi deyiladi (Bu tovushlarni old qator tovush va orqa qator tovush deb nomlash ham mavjud).

Bu tavsif asosida *i, e, a* til oldi, *u, o, â* til orqa tovushi deb ajratiladi. Bunday ikkiga guruhlash ham hodisaga yuzaki yondashishni aks ettiradi. Aslida esa olti ovoz tovush bu belgi jihatidan oʻzaro farqlanadi va quyidagicha qatorni tashkil qiladi: *i – e – a – â – o – u*. Bu qatorda *i* – eng til oldi tovushi, *u* - eng til orqa tovushi; oradagi tovushlarda old qatorlik belgisidan orqa qatorlik belgisi darajama-daraja almashib, kuchayib boradi. Buni raqam yordamida quyidagicha koʻrsatish mumkin:

<i>i</i> –	<i>e</i> –	<i>a</i> –	<i>â</i> –	<i>o</i> –	<i>u</i>
0-	0,2-	0,4-	0,6-	0,8-	1

Demak, olti ovoz tovush bu tavsif nuqtayi nazaridan pogʻonali munosabatga asoslanadigan qatorni hosil etadi, lekin shu asosda ovoz tovushlar yaxlitligicha tuzum (sistema) hosil etishi haqida gapirib boʻlmaydi.

Tilning tik yoʻnalishdagi harakat-holati deganda tilning pastki jagʻ bilan birgalikda pastga tomon tushishi-tushmasligi tushuniladi. Til pastga qancha tushsa, til bilan ustki jagʻ oraligʻi shuncha kengayadi. Ovoz tovush til pastga kuchli darajada tushganda shakllansa, keng tovush deyiladi, til pastga tushmasa, oʻz odatdagi holatida boʻlsa, tor tovush deyiladi, tilning pastga tushishi oʻrtacha boʻlsa, oʻrta-keng, oʻrta-tor tovush deyiladi.

Bu tasnif asosida *i, u* tor tovush, *e* oʻrta-keng, *o* oʻrta-tor tovush, *a, â* keng tovush deyiladi. Ovoz tovushlarning bu nuqtayi nazar asosida uchga guruhlani-shi yuzaki yondashishni aks ettiradi. Aslida bu jihati bilan olti tovushning har biri oʻzaro farq qiladi.

Tor-kenglik belgisi jihatidan ovoz tovushlar *i – u – o – e – â – a* qatorini tashkil qiladi; bu qatorda *i* tovushi - eng tor, *a* tovushi - eng keng tovush, oradagi tovushlar tor holatdan keng holatga bosqichma-bosqich oʻtib boradi. Bunday bosqichma-bosqich farqlanish adabiyotlarda *e, o* tovushlariga nisbatan *e* oʻrta-keng, *o* oʻrta-tor deb taʼkidlanadi. Vaholanki eng tor tovushni **0** raqami bilan, eng keng tovushni **1** raqami bilan belgilasak, ovoz tovushlarning bu jihatdan farqi quyidagicha boʻladi:

<i>i</i> –	<i>u</i> –	<i>o</i> –	<i>e</i> –	<i>â</i> –	<i>a</i>
0-	0,2-	0,3-	0,8-	0,9-	1

Demak, har olti tovush tor-kenglik belgisi jihatidan oʻzaro farqlanadi, bu jihatdan ular orasidagi munosabat pogʻonali munosabatga teng. Shunday pogʻonali munosabat asosida bu olti tovush tizim hosil qiladi, lekin shunday

belgi asosida bu olti ovoz tovush yaxlit tuzumni (sistemani) tashkil etadi deb bo‘lmaydi.

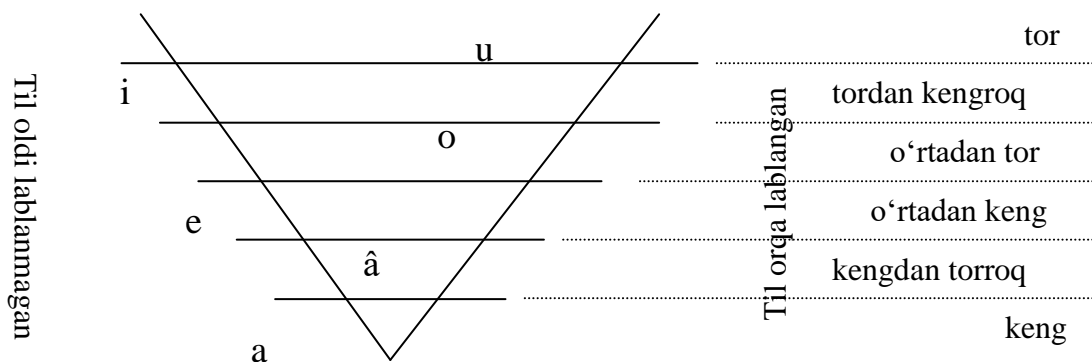
Olti ovoz tovushga uch nuqtayi nazardan yondashib tuzilgan qatorlarni bir yerga to‘plasak, manzara quyidagicha bo‘ladi:

Lablarning qatnashish darajasiga ko‘ra	<i>i</i> –	<i>e</i> –	<i>a</i> –	<i>â</i> –	<i>o</i> –	<i>u</i>
Tilning yotiq yo‘nalishdagi harakatiga ko‘ra	<i>i</i> –	<i>e</i> –	<i>a</i> –	<i>â</i> –	<i>o</i> –	<i>u</i>
Tilning tik yo‘nalishdagi harakatiga ko‘ra	<i>i</i> –	<i>u</i> –	<i>o</i> –	<i>e</i> –	<i>â</i> –	<i>a</i>

Ko‘rinadiki, ikki nuqtayi nazarga ko‘ra – lablarning qatnashish darajasiga va tilning yotiq yo‘nalishdagi harakatiga ko‘ra ovoz tovushlar ketma-ket bir xil o‘rin oladi, chunki bu ikki nuqtayi nazarning negizi bir-biri bilan bog‘liq: Til oldga tomon harakatlansa, lablar cho‘chchaymaydi, orqaga tomon harakatlansa, lablar cho‘chchayadi, masalan, *i*, *u* tovushlarida bo‘lgani kabi. Ko‘rinadiki, yetakchi, hal qiluvchi deb tilning yotiq yo‘nalishdagi harakatini ko‘rsatish to‘g‘ri.

Ovoz tovushlarning tabiatini belgilashda yuqorida tasvirlangan har uch nuqtayi nazardan yondashish hisobga olinishi lozim. Bu belgilardan muhimrog‘i tilning har ikki yo‘nalishdagi harakati bo‘lib, lablanmagan-lablanganlik belgisi tilning yotiq harakati belgisi bilan birgalikda voqelanadi.

5- §. Adabiyotlarda hozirgi adabiy o‘zbek tilidagi olti ovoz tovush muntazam tuzumni (sistemani) tashkil etadi deb ta’kidlanadi. Yuqoridagi tasvirlardan ayon bo‘ladiki, bu olti tovush ikki nuqtayi nazardan (tilning yotiq harakati va lablarning qatnashish darajasiga ko‘ra) bir xil tizimni, uchinchi nuqtayi nazarga ko‘ra (tilning tik yo‘nalishdagi harakati nuqtayi nazaridan) esa boshqacha tizimni hosil qiladi. Bularni uchburchakda aks ettirsak, quyidagi manzara voqe bo‘ladi:

Ko‘rinadiki, hozirgi adabiy o‘zbek tilidagi olti ovoz tovush asli tilning tik yo‘nalishdagi harakati (tor-kenglik) belgisiga ko‘ra muntazam tizim hosil qiladi; lekin shu asosda bu olti tovushdan har biri boshqa besh tovushning har biri bilan zidlanish (oppozitsiya) hosil etadi va shunga ko‘ra bu olti tovush bir butun

tuzumni (sistemani) tashkil etadi deyish mumkin emas. Tizim hosil etib turish hali tuzum hosil etish degan soʻz emas. Ayrim adabiyotlarda olti ovoz tovushining har biri boshqa besh tovush bilan oppozitsiya hosil etadi deyilib, quyidagi chizma yordamida koʻrsatiladi:

$$\begin{array}{ccccccc} i & \sim & e & \sim & a \\ \wr & & \wr & & \wr \\ u & \sim & o & \sim & \hat{a} \end{array}$$

Shu chizma asosida $i \sim u$, $i \sim e$, $e \sim a$, $a \sim \hat{a}$, $u \sim o$, $o \sim \hat{a}$ zidlanishlari mavjudligini taʼkidlash mumkin, lekin $e \sim o$ zidlanishi haqida gapirib boʻlmaydi, chunki bu ikki tovush har uch belgi nuqtayi nazaridan umumiylikka ega emas, butunlay farqli. Demak, ushbu chizmadagi bir halqa ($e \sim o$) uziladi, natijada bir butun tuzum haqida ham gapirib boʻlmaydi.

Xullas, olti ovoz tovush hozirgi adabiy oʻzbek tilida tizim hosil etadi, shu tizimning aʼzolari orasida ichki tuzum tashkil etib turish i tovushi bilan u tovushi orasida, a tovushi bilan \hat{a} tovushi orasida mavjud: tilimizda i tovushining u tovushiga, a tovushining \hat{a} tovushiga oʻtish hodisasi bor. Bunday hodisa imlo qoidalarida ham oʻz aksini topgan.

Har bir ovoz tovushning tabiati yuqoridagi uch jihat (belgi-xususiyat) asosida ochiladi. Masalan, i tovushi "tordan kengroq, til oldi, eng lablanmagan tovush" deb sharhlanishi lozim. Bunday tavsiflarni ovoz tovushlarning uchburchak chizmasida joylanishiga qarab tuzish mumkin.

Shuni ham alohida taʼkidlash lozimki, bunday tavsif ovoz tovushlarning tabiatini toʻliq ochib bermaydi. Masalan, u tovushini tavsiflashda tilning odatdagi holatda boʻlishini, orqa tomonga harakatlanishini, lablarning eng kuchli darajada choʻchchayishini taʼkidlashning oʻzi yetarli emas; til va lablarning bir vaqtning oʻzida harakatlanib, maʼlum holatni egallashini hisobga olish bilan oʻzbek tilining bu ovoz tovushini toʻgʻri talaffuz qilishga erishilmaydi. Nisbatan aniq tavsifga eksperimental fonetika yordamida erishiladi. Eng ishonchlisi – tovushning oʻzini talaffuz qilib namoyish etish.

Ayrim adabiyotlardagi bir fikrga – ovoz tovushlarni tavsiflashda tilning yotiq yoʻnalishdagi harakati belgisi ahamiyatsiz degan fikrga qatʼiy eʼtiroz bildirish lozim. Ovoz tovushlarda (fonema nomi bilan atagan holda) bu belgi asosida zidlanish (oppozitsiya) hosil etish yoʻq deyish haqiqatga toʻgʻri kelmaydi (Bu haqda fonemaga tavsif berishda toʻxtalamiz).

6- §. Oʻzbek tilshunosligida hozirgi oʻzbek tilidagi \hat{a} unlisi lablangan yoki lablanmagan tovush ekanligi haqida asossiz munozara boʻldi. Eksperimental fonetikada bu tovush lablangan tovush ekani tasdiqlanganiga qaramay \hat{a} tovushini lablanmagan deyish ayrim dialektologik tadqiqotlarda hali ham uchraydi. Tarixan (hozirgi kunda koʻpchilik turkiy tillarda ham) bu tovush lablanish jihatidan betaraf boʻlgan, lekin oʻzbek tilining ichki taraqqiyot qonunlari asosida bu indifferent tovush bilan til oldi keng \ddot{a} tovushi zidlanishi hozirgi oʻzbek tilida $a - \hat{a}$ zidlanishiga almashgan, indifferent tovush til orqa lablashgan

tovushga aylangan. Buni hozirgi o'zbek tilida *a* tovushining *v*, *q* tovushlari ta'siri bilan *â* tovushiga o'tishi qat'iy tasdiqlaydi.

Hozirgi adabiy o'zbek tilidagi ovoz tovushlar qisqa-cho'ziqlik jihatidan betaraf (indifferent). Ovoz tovushlarda cho'ziqlik qadimgi turkiy tilda paydo bo'lib, o'sha davrning o'zidayoq yo'qolgan; hozirgi adabiy o'zbek tilidagi ovoz tovushlarga nisbatan qisqa-cho'ziqlik belgisi haqida gapirish uchun asos yo'q. O'z tabiatiga ko'ra qisqa bo'lgan ovoz tovushning nutq oqimi sharoitida cho'ziqroq talaffuz qilinishi – ikkilamchi, nutqiy hodisa.

Ovoz tovushlar qadimgi turkiy tilda qattiq-yumshoqlik belgisiga ko'ra juftliklar hosil qilgan: *ı – i*, *u – ü*, *o – ö* kabi. Ovoz tovushlarning bunday juftlik hosil etishi ko'pchilik turkiy tillarda hozir ham mavjud. Hozirgi o'zbek tiliga bu hodisa, masalan, *bol-* - *böl-* fe'llari orasida, *uch-* fe'li bilan *üch-* sanoq soni orasida bo'lgani kabi juz'iy tarzda yetib kelgan. Ayrim shevalarga-gina xos bunday zidlanish tuzum sifatida o'z kuchini yo'qotgan, shu sababli adabiy tilda inobatga olinmaydi.

Sh o v q i n t o v u s h l a r

7- §. Bu tur tovushlarning aytilishida ovoz paychalari qatnashmaydi, betaraf turadi. O'pkadan zarb bilan chiqariladigan havo oqimi og'iz bo'shlig'ida shovqin hosil qiluvchi to'siqqa uchraydi, shu to'siqqa bog'liq holda og'iz bo'shlig'i turlicha holat egallaydi va turli tovushlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Hozirgi adabiy o'zbek tilida shovqin tovushlar o'nta: *p, f, t, s, ş, c, k, q, x, h*. Bulardan *p, f* tovushlarida tovush oralig'i lablarda voqe bo'ladi, shunga ko'ra bular lab tovushi deyiladi. Qolgan sakkiz tovushda tovush oralig'i tilning turli qismi bilan tanglay orasida voqe bo'ladi, shunga ko'ra bu tovushlar til tovushlari deyiladi. Sakkiz tovushdan *h* tovushining shakllanishida bo'g'iz usti bo'shlig'i ham qatnashadi, shunga ko'ra bu tovush bo'g'iz tovushi (aniqrog'i – til-bo'g'iz tovushi) deyiladi; qolgan yetti tovush – sof til tovushlari.

p, f tovushlari aytilayotganda til odatdagi holatida bo'ladi, og'iz rezonatoriga ko'ra deyarli farq qilmaydi; *p* tovushida lablar odatdagi holatida jips-lashadi, havo oqimi shu jipslashuvni ochib tashqariga chiqadi, shunga ko'ra bu tovush portlovchi tovush deyiladi; *f* tovushida esa lablar biroz ochiladi va cho'chchayadi, havo oqimi shu oraliqdan sirg'alib tashqariga chiqadi; shunga ko'ra bu tovush sirg'aluvchi tovush deyiladi. Bu ikki lab tovushi o'zaro jiddiy farq qiladi, shunga ko'ra tizim hosil etmaydi.

Asli *f* tovushi – o'zlashtirma tovush; qadimgi turkiy tilda bunday tovush bo'lmagan; o'zbek tiliga bu tovush avvallari arab, fors tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar tarkibida, keyinchalik rus tilidan o'zlashtirilgan leksemalar tarkibida kirib kelgan.

Shovqin tovushlardan *t, s, ş, c* tovushlarida tovush oralig'i tilning old qismida, *q, x, h* tovushlarida esa tilning orqa qismida voqe bo'ladi, shunga ko'ra bu tovushlar til oldi va til orqa tovushlari deyiladi. Ko'rinadiki, shovqin tovush hosil bo'lishida ham tilning old qismi aktivroq.

Til oldi tovushlari tovush oralig‘i tilning qaysi nuqtasida paydo bo‘lishiga qarab farqlanadi: *t* tovushida bunday oraliq til uchi bilan yuqori tishlar orasida, *s*, *ʃ*, *c* tovushlarida esa til uchi bilan yuqori milk orasida voqe bo‘ladi.

Bu tovushlarning artikulyatsiyasida ikki a'zoning holati ham farq qiladi: *s*, *ʃ* tovushlarida til oldi yuqori tishlarga yaqinlashadi, havo oqimi shu oraliqdan sirg‘alib tashqariga chiqadi; *t* tovushida til oldi yuqori tishlarga, *c* tovushida esa yuqori milkka taqaladi, havo oqimi shu jipslashuvni ochib tashqariga chiqadi; ushbu xususiyatiga ko‘ra *s*, *ʃ* tovushlari sirqaluvchi tovush, *t*, *c* tovushlari esa portlovchi tovush deyiladi.

Yana bir farqlanish *t* tovushining sof portlovchi tovush, *s*, *ʃ* tovushlarining sof sirg‘aluvchi tovush, *c* tovushining esa qorishiq (portlovchi-sirg‘aluvchi) tovush ekanida namoyon bo‘ladi: *c* tovushining tarkibi go‘yo *t* tovushi bilan boshlanib, *ʃ* tovushi bilan tugaydi, lekin bu yerda *tʃ* tovushlari qotishib, yaxlit bir tovushni hosil qiladi.

Bu to‘rt shovqin tovush yana bir jihatdan farqlanadi: *t*, *s* tovushlarida til yuzasining ko‘tarilishi bir nuqtada bo‘ladi, *ʃ*, *c* tovushlarida esa qo‘shimcha ko‘tarilish nuqtasi ham bo‘ladi. Shu jihatdan *t*, *s* – bir to‘siqli tovushlar, *ʃ*, *c* – ikki to‘siqli tovushlar.

Demak, til oldi shovqin tovushlarga paydo bo‘lish o‘rniga, paydo bo‘lish usuliga, tarkibiga, to‘siqning miqdoriga ko‘ra tavsif beriladi. Bu to‘rt belgi-xususiyatni hisobga olgan holda til oldi shovqinli tovushlarda tuzum hosil etish u yoqda tursin, tizim hosil etish haqida ham gapirib bo‘lmaydi; bu to‘rt tovushni oddiy sanash, qator qo‘yish mumkin xolos.

Shovqinli tovushlardan *k*, *q*, *x* til orqa tovushlari deyiladi. Bularda tovush oralig‘i tilning orqa qismi bilan tanglayning orqa qismi orasida bo‘ladi. Til oldi tovushlarida bo‘lganidek, bu yerda ham tovush oralig‘ining o‘rni har xil: *k* tovushida bunday oraliq til orqa qismining old tomonida, *q*, *x* tovushlarida esa ort tomonida voqe bo‘ladi. Shunga ko‘ra *k* tovushi sayoz til orqa tovushi, *q*, *x* tovushlari esa chuqur til orqa tovushi deyiladi. Chuqur til orqalik belgisi *q*, *x* tovushlarida o‘zaro farqli.

Bu uch tovushda ikki a'zoning holati quyidagicha: *x* tovushida til tanglayga yaqinlashadi, havo oqimi bu ikki a'zo oralig‘idan sirg‘alib o‘tib tashqariga chiqadi; *k*, *q* tovushlarida esa til tanglayga jipslashadi, havo oqimi shu jipslashuvni ochib tashqariga chiqadi; shu xususiyati asosida *x* sirg‘aluvchi tovush, *k*, *q* esa portlovchi tovush deb nomlanadi.

Ko‘rinadiki, til orqa shovqin tovushlar ikki jihatdan-gina tavsiflanadi. Shunga qaramay bu uch tovush o‘zaro tizim hosil etmaydi. Demak, til oldi va til orqa shovqin tovushlar birgalikda ham na tizim, na tuzum hosil etmaydi.

O v o z l i t o v u s h l a r

8- §. Bu tur tovushlarning aytilishida o‘pkadan zarb bilan chiqayotgan havo oqimi ovoz paychalarida biroz tebranish hosil qilib o‘tadi va og‘iz bo‘shlig‘ida

shovqin hosil qiluvchi to'siqqa uchraydi, og'iz rezonatorining turlicha bo'lishi asosida boshqa-boshqa tovush sifatida shakllanadi.

Hozirgi adabiy o'zbek tilida ovozli tovushlar sakkizta: *b, v, d, z, j, ç, g, ğ*. Bulardan *b, v* lab tovushlari, qolganlari – til tovushlari. Lablarning, tilning, og'iz rezonatorining holati *b* tovushida *p* tovushidagi holatga, *v* tovushida *f* tovushidagi holatga o'xshaydi.

Olti til tovushidan *d, z, j, ç* - til oldi tovushi, *g, ğ* – til orqa tovushi. Demak, bu yerda ham tilning old qismi – aktiv.

Tilning qaysi o'rni qaysi a'zo bilan tovush oralig'i hosil etishi *d* tovushida *t* tovushidagi, *z* tovushida *s* tovushidagi, *ç* tovushida *c* tovushidagi, *g* tovushida *k* tovushidagi, *ğ* tovushida *x* tovushidagi holatga o'xshaydi.

Sakkiz tovushdan *b, v, d, z, j, g, ğ* tovushlarida to'siq *p, f, t, s, k, x* tovushlarida bo'lganidek til yuzasining bir nuqtasida, *ç* tovushida esa *ş, c* tovushlarida bo'lganidek ikki nuqtasida voqe bo'ladi. Demak, bu jihatdan ham *p - b, f - v, t - d, s - z, k - g, x - ğ* juftlari o'zaro tizim hosil etadi.

Ko'rinadi, *q, h* shovqin tovushlarining ovozli tovush jufti yo'q; demak, bu larda tizim munosabati yuzaga kelmagan.

Ayon bo'ladiki, tizim munosabati shovqin tovushlar qatori bilan ovozli tovushlar qatori orasida mavjud; shovqin tovush va ovozli tovushdan iborat olti juftlik bir jihatdan-gina – tarkibida ovozning qatnashmasligi yoki qisman qatnashuvi bilan farqlanuvchi kichik tuzumni (mikrosistemani) tashkil etadi; ovozli eshi yo'qligi sababli *q, h* tovushlarida bunday tuzum munosabati yo'q.

O v o z d o r t o v u s h l a r

9- §. Bu tur tovushlarning aytilishida o'pkadan zarb bilan chiqariladigan havo oqimi ovoz paychalarini ovozli tovushlardagidan ko'ra kuchli darajada tebratadi, natijada ovoz shovqindan ustun bo'ladi, og'iz rezonatorining turli holatda bo'lishi asosida boshqa-boshqa tovush sifatida shakllanadi.

Hozirgi adabiy o'zbek tilida ovozdor tovushlar oltida: *y, m, n, ŋ, l, r*. Bular o'zaro keskin farq qiladi:

1) *y, l, r* – og'iz tovushlari, tarkibiga ko'ra – sodda, hosil bo'lish usuliga ko'ra *y* – sirg'aluvchi, *l, r* – portlovchi, lekin farqli: *l* tovushida til uchi yuqori milkka jiplashib turib ajraladi, shu onda havo oqimi til uchining ikki yonidan o'tib tashqariga chiqadi; oxirgi belgisi asosida *l* yon tovush deyiladi; *r* tovushida esa tilning uchi yuqori milkka tegib titraydi, shunga ko'ra *r* tovushi titroq tovush deb nomlangan.

2) *m, n, ŋ* tovushlarining artikulyatsiyasida burun bo'shlig'i qo'shimcha rezonator sifatida qatnashadi: havo oqimi burun bo'shlig'ida aylanib, og'iz bo'shlig'i orqali tashqariga chiqadi; shunga ko'ra bu uch tovush og'iz-burun tovushi deyiladi. Bu uch tovush hosil bo'lish usuliga ko'ra bir xil, lekin *m* tovushida jiplashuv lablarda, *n* tovushida til oldi bilan yuqori milk orasida, *ŋ* tovushida til oldi bilan tanglayning old qismi orasida voqe bo'ladi. Tarkibi jihatidan

m, n tovushlari – sodda, *ŋ* tovushi murakkab: *ng* tovushlarining qotishmasiga teng.

Ko‘rinadiki, ovozdor tovushlar orasida o‘xshashlikdan ko‘ra farqlar ko‘p, bu tovushlar o‘zaro tuzum tashkil qilmaydi; boshqa tur tovushlardan ham keskin farqlanib, ajralib turadi.

10- §. Demak, til tovushlari tarkibida ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra ovoz tovush, shovqin tovush, ovozli tovush, ovozdor tovush turlariga birlashadi. Ovoz tovush tarkibida faqat ovoz, shovqin tovush tarkibida faqat shovqin qatnashadi. Ovozli tovushning asosini shovqin tashkil qilib, biroz ovoz ham qatnashadi; ovozdor tovushda esa ovoz shovqindan ustun bo‘ladi.

Tovushlarning shovqin tovush va ovozli tovush turlari hosil bo‘lish usuliga ko‘ra portlovchi, sirg‘aluvchi, qorishiq (portlovchi-sirg‘aluvchi) deb uchga guruhlanadi; ovozdor tovushlar ham (*y* sirg‘aluvchisidan tashqari) asli portlovchi tovush bo‘lib, har birining o‘ziga xos qo‘shimcha belgi-xususiyati mavjud.

Bu uch tur tovushlardan beshtasi – lab tovushlari, qolganlari – og‘iz tovushlari; og‘iz tovushlaridan bittasi – og‘iz-bo‘g‘iz tovushi, uchta – og‘iz-burun tovushi, qolganlari – sof og‘iz tovushlari; og‘iz tovushlarining bittasi – til o‘rta, beshtasi – til orqa (ikkitasi – sayoz til orqa, uchta chuqur til orqa) tovushlari; qolgan ko‘pchilik tovushlar – til oldi tovushlari. Ko‘rinadiki, tovushlarning hosil bo‘lishida tilning old qismi, aniqrog‘i – tilning uch qismi aktiv qatnashadi.

Shovqin to‘sig‘i jihatidan ikki tovushda (*j, ŋ*) asosiy to‘siqdan tashqari qo‘shimcha to‘siq ham mavjud.

Tarkibi jihatidan *c, ç, ŋ* tovushlari qorishiq (ikki tovush qotishmasiga teng: $c \leftarrow t\text{ç}, \text{ç} \leftarrow dj, \text{ŋ} \leftarrow ng$).

Yuqorida berilgan izohlar asosida quyidagicha jadval tuzish mumkin:

Tarkibiga ko‘ra	Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra	Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra	Hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra					og‘iz-bo‘g‘iz tovushi	
			og‘iz tovushlari						
			lab tovushlari	til tovushlari			orqa		og‘iz-bo‘g‘iz tovushi
				oldi	o‘rta	sayoz			
sodda	portlovchi	shovqin tovush	p	t	-	k	q	-	
		ovozli tovush	b	d	-	g	-	-	
		ovozdor tovush	(m)	(n), l, r	-	-	-	-	
	sirg‘aluvchi	shovqin tovush	f	s, [ʃ]	-	-	x	h	
		ovozli tovush	v	z, [j]	-	-	ĝ	-	

		ovozdor tovush	-	-	y	-	-	-
qorishiq		shovqin tovush	-	ç	-	-	-	-
		ovozli tovush	-	ç	-	-	-	-
		ovozdor tovush	-	(ṇ)	-	-	-	-

I z o h. Qo‘shimcha to‘siqli tovushlar o‘rta qavslarga, og‘iz-burun tovushlari kichik qavslarga olindi.

Ushbu jadvalda aks ettirilgan tovushlar bir butun holda tizim ham, tuzum ham hosil etmasligi ochiq ko‘rinib turibdi. Shunga qaramay ikki a‘zoli mikro-tuzum hosil etuvchi tovushlar mavjud: *p - b, f - v, t - d, s - z, ş - j, k - g, x - ğ, c - ç*. Bu juft tovushlar o‘zaro bir jihatdan – tarkibida ovoz qatnashmasligi yoki qisman qatnashuvi jihatidan farqlanadi, boshqa belgi-xususiyatlari o‘zaro bir xil.

Xullas, hozirgi adabiy o‘zbek tilida o‘ziga xos sifat belgilariga ega 30ta tovush mavjud bo‘lib, bu tovushlar o‘zaro o‘xshash va farqli tomonlari asosida ichki tizimlar hosil etadi: 6tasi ovoz tovush, 6tasi ovozdor tovush, 8tasi ovozli tovush, 10tasi shovqin tovush; 8ta ovozli tovush bilan 8ta shovqin tovush ikki a‘zoli mikrotuzumlar tashkil etadi.

LEKSEMALAR TIZIMI

1- §. L e k s e m a – asosiy, birlamchi til birligi bo‘lib, til qurilishining lug‘at boyligiga mansub; shunga ko‘ra lug‘at birligi, leksik birlik deb ham yuritiladi. Lug‘at boyligidagi leksemalar qatlamini o‘rganuvchi sohaga l e k- s e m i k a deyiladi (Adabiyotlarda *leksikologiya* termini ishlatiladi).

Leksema lisoniy birlik sifatida miyaning til xotirasi qismidagi ramzga teng; leksemadan foydalanishda ana shu ramzdan nusxa olinadi. Nutqda leksemaning o‘zi mustaqil namoyon bo‘lmaydi, chunki u butunga emas, qismga teng holatda bo‘ladi, sintaktik belgi-xususiyat qo‘shilganidan keyin butunga aylanadi. Leksemaning ana shunday qism holatida bo‘lishi oxiriga chiziqcha yozib ko‘rsatiladi: *nok-*, *pish-*, *shirin-*, *sekin-* kabi. Masalan, *nok-* leksemasini talaffuz birligi sifatida *nok* tarzida yozsak, leksemani emas, balki leksemashaklni ("leksema + birlik son ko‘rsatkichi + bosh kelishik ko‘rsatkichi"ni) yozgan bo‘lamiz. Demak, leksema til xotirasida lisoniy birlik sifatida mavjud bo‘ladi, nutqda sintaktik tavsif olib qatnashadi.

Til birligi sifatida leksema ikki jihatning – ifoda jihatining va mazmun jihatining bir butunligidan iborat. Bu ikki jihat ajralmas bir butunni tashkil etishiga qaramay nisbiy mustaqillikka ega: har biri o‘z taraqqiyot qonunlari asosida o‘zgaradi. Shunga ko‘ra leksemaning ifoda jhati va mazmun jhati mustaqil bayon qilinadi.

LEKSEMANING IFODA JIHATI

Leksemalarning fonema tarkibi va bo‘g‘in tuzilishi

2- §. Leksemaning ifoda jhati deganda avvalo qaysi til tovushlarining qanday tartibdagi qatori bilan ifodalanishi tushuniladi. Leksemaning (shuningdek morfemaning ham) ifoda jhati bo‘lish vazifasini bajarishi bilan til tovushi fonema mavqeiga ega bo‘ladi. Demak, til tovushi – tilning tovushlar tizimiga mansub birlik; fonema – til birligi (leksema, morfema) tarkibida birlamchi qurilish ashyosi vazifasini bajaradigan til tovushi. Fonema – til birligining ifoda jhati bo‘lib xizmat qiladigan va shu orqali til birliklarining o‘zaro farqlanishini ham ta‘minlaydigan til tovushi.

Fonema til qurilishidagi alohida bir hodisa, alohida birlik emas, balki til qurilishiga mansub tovushlarning ijtimoiy vazifa bajarish holati xolos: til tovushiga ijtimoiy vazifasiga ko‘ra fonema nomi berilgan. Afsuski, fonema nazariyasi rivojlangan sari til tovushiga xos artikulyatsion belgi-xususiyatlar ham fonemaga tortib olinib, til tovushi tilning qurilish birligi sifatida umuman gapirilmaydigan, til birligi deb to‘g‘ridan to‘g‘ri fonema aytiladigan bo‘ldi, "til tovushi" tushunchasi go‘yo "fonema" tushunchasiga singdirildi. Aslida til qurilishiga xos birliklar (birlamchi qurilish birliklari) sifatida avvalo til tovushla-

ri tasvirlanadi, keyin-gina shu til tovushlari ijtimoiy vazifasiga ko'ra fonema sifatida o'rganiladi.

Leksemalarning ifoda jihati dastlab bir bo'g'inli leksemalar bo'yicha bayon qilinadi. Bo'g'inni tasvirlash nuqtayi nazaridan til tovushlari bo'g'in hosil qiladigan va bo'g'in hosil qilmaydigan tovush deb ikkiga ajratiladi. Bi-rinchi turga ovoz tovush kiritilib, *sonant* deb nomlanadi (lot. *sonare* – 'jarangla-'), boshqa tovushlar ikkinchi turga birlashtirilib, *konsonant* deb nomlanadi (lot. *con* - 'birga'). Bo'g'inni tasvirlashda sonantni V harfi bilan, konsonantni C harfi bilan belgilash qabul qilingan [V harfi – *vokal* (lot. *vokalis* - 'ovoz') so'zining bosh harfi].

Bir bo'g'inli leksemalarning ko'pchilik qismida ifoda jihati bo'lib uch fonema CVC tartibida keladi: *bosh-*, *bo'sh-*, *bash-*, *bo'l-*, *bil-*, *bel-* va b. Ifoda jihati ikki fonemadan iborat leksemalar oz bo'lib, bular ikki turli: VC, CV; asosan VC turiga to'g'ri keladi: *ish-*, *osh-*, *ot-*, *o't-*, *et-*, *uch-* va b.; CV tur leksemalar juda oz: *ye-*, *de-*. Ifoda jihati qator keladigan ikki konsonant bilan tugaydigan VCC, (*ust-*, *ort-* kabi), CVCC (*qirq-*, *turt-* kabi) turkiy leksemalar ham sanoqli.

Ifoda jihati faqat yakka ovoz tovushga teng leksema hozirgi o'zbek tilida yo'q; yakka ovoz tovush bilan ifodalanadigan deb *u* olmoshini ko'rsatish to'g'ri emas, chunki bu olmosh *ul-*, *un-* shakllarida ham ishlatiladi; hatto "to'liqsiz fe'l" deb nomlanuvchi *e-* ham *er-* shaklida uchraydi.

Adabiyotlarda uzoq vaqt "Bir bo'g'inli turkiy so'zlar azalan CVC tuzilishiga ega bo'lgan, VC, CV, V ko'rinishlari CVC ko'rinishi tarkibidagi birinchi, uchinchi, birinchi va uchunchi tovushni (fonemani) tashlash (talaffuz qilmaslik) natijasida yuzaga kelgan" mazmunli fikr hukmron bo'ldi. Tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan yondashish ko'rsatadiki, qadimgi turkiy tilda yakka ovoz tovushning o'zi bilan ifodalangan leksemalar mavjud bo'lgan. Masalan, qadimgi turkiy tilda 'uyqu' ma'nosini anglatuvchi *u-* leksemasi mavjud bo'lgan; *yog'och* leksemasi asli 'o'simlik' ma'nosini anglatgan *ι-* leksemasidan yasalgan va b. ("O'zbek tilining etimologik lug'ati"ga qarang).

Fonema tarkibi VC ko'rinishli leksemalar qadimgi turkiy tilda 200dan ortiq bo'lgan; shu qadar ko'p leksemalar boshlanishidagi tovush tashlangan deyish mutlaqo mumkin emas.

Xullas, hozirgi adabiy o'zbek tilidagi bir bo'g'inli turkiy leksemalar CVC, VC, CV, VCC, CVCC ifoda jihatiga ega. Bunday leksemalar hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaraladi, shunga ko'ra ularning ifoda jihati deb tarkibida qatnashuvchi fonemalar to'g'ridan to'g'ri ko'rsatiladi. Tarixan yondashil-sa, manzara o'zgaradi: hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaraladigan leksema asli yasama bo'lib chiqishi mumkin. Masalan, *til-* ot leksemasi asli 'gapir-' ma'nosini anglatuvchi *ti-* fe'lidan leksema yasovchi *-l* qo'shimchasi bilan, *bek-* sifat leksemasi asli 'mustahkam holatda bo'l-' ma'nosini anglatgan *be-* fe'lidan leksema yasovchi *-k* qo'shimchasi bilan, *yo'q-* inkor leksemasi asli 'yo'q

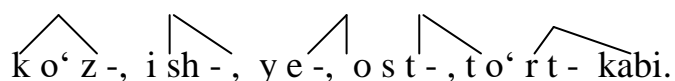
qil-', 'emir-' ma'nosini anglatgan yo:- fe'lidan -q qo'shimchasi bilan yasalgan va b. ("O'zbek tilining etimologik lug'ati"ga qarang).

Yuqoridagi misollardan birinchi xulosa shuki, CVC tuzilishli leksemalarning barchasi azalan tub bo'lmagan; ikkinchi xulosa shuki, asli yasama (hosila) bo'lgan leksemalarda ularning ifoda jihati deb fonemalar qatorini ko'rsatish hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan-gina o'rinli, tarixan, masalan, *til-* leksemasi oldin tarkib toptiruvchilarga *ti-* va *-l* tarzida ajratilib, keyin-gina bu ikki qismdan har birining ifoda jihati deb fonemalarni ko'rsatish lozim.

Hozirgi adabiy o'zbek tilidagi turkiy leksemalar, shu jumladan bir bo'g'inlilari ham, qator joylashgan ikki konsonant bilan boshlanmaydi. Bunday leksemalar oxiri ham asli qator kelgan ikki konsonant bilan tugamaydi. *Ost-*, *ust-*, *ort-*, *old-*, *qayt-* kabi sanoqli leksemalar oxiridagi tovush tarixan keyin qo'shilgan qism bo'lib chiqadi. Masalan, *ort-* fe'li asli 'elka' ma'nosini anglatgan *ar-* leksemasidan *-(t)t* qo'shimchasi bilan yasalgan, keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi tor *t* tovushi talaffuz qilinmay qo'ygan, natijada qator ikki konsonantli holat yuzaga kelgan: *ar-* + *it* = *arit* > *art-* > *ârt-* ('yukla-'); *ost-* oti asli 'tag' ma'nosini anglatgan *as-* leksemasidan 'o'rin' ma'nosini ifodalagan *-t* qo'shimchasi bilan hosil qilingan, natijada qator ikki konsonantli holat yuzaga kelgan va b. ("O'zbek tilining etimologik lug'ati"ga qarang).

Hozirgi adabiy o'zbek tilidagi turkiy leksemalar *f*, *h*, *ng* (*ŋ*), sirg'aluvchi *j* fonemalari bilan boshlanmaydi. Bu fonemalardan *ŋ* turkiy bo'lib, asosan leksemaning oxirida (*keng* kabi), qisman ichida (*singil-* kabi) keladi; *f*, sirg'aluvchi *j* fonemalari asli turkiy bo'lmay, o'zbek tiliga boshqa tillardan olingan leksemalar tarkibida kirib kelgan, shu sababli o'zbekcha leksemalar boshlanishida uchramaydi; *h* tovushi *haŋ-* tasvir birligi va undan yasalgan *haŋi-*, *haŋra-* leksemalari boshlanishida qatnashadi; *had-*, *hovuch-*, *hori-*, *hur-* ('vovulla-'), *hurk-*, *ho'kiz-*, *ho'l* turkiy leksemalari boshlanishidagi *h* tovushi azaldan mavjud bo'lmay, keyinchalik orttirilgan ("O'zbek tilining etimologik lug'ati"ga qarang).

3- §. Bir bo'g'inli leksema yakka ovoz tovush bilan ifodalansa, shu tovushning o'zi bo'g'in hosil etadi, lekin bunday leksema hozirgi o'zbek tilida yo'q. CVC, VC, CV, VCC, CVCC tarkibli leksemalarda uch, ikki, to'rt tovushni bir fonetik cho'qqi bilan birlashtirish zaruriyati mavjud. Bunday tarkibdagi tovushlardan biri – sonant, boshqalari – konsonant bo'ladi; konsonant odatda sonant yordamida, ovoz tovush bilan birgalikda talaffuz qilinadi. Shunga ko'ra bo'g'in hosil etuvchi deb, leksemani fonetik jihatdan yaxlitlovchi deb ovoz tovushga aytiladi, bo'g'inning fonetik cho'qqisi shu ovoz tovush ustiga to'g'ri keladi:

k o' z -, i sh -, y e -, o s t -, t o' r t - kabi.

Tub leksemalar (shuningdek hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaraladigan leksemalar) orasida ikki bo'g'inlilari anchagina. Bunday leksemalarda bo'g'inning qanday tovush bilan tugashi va boshlanishi asosida ajratiladigan turlari ham hisobga olinadi, chunki shu jihatdan har bir til (til oilasi) o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

Bo'g'in ovoz tovush bilan tugasa, ochiq bo'g'in, boshqa tur tovush bilan tugasa, yopiq bo'g'in deyiladi; bo'g'inlarning V, CV turlari – ochiq bo'g'in, VC, CVC, CVCC turlari – yopiq bo'g'in.

Bo'g'in qanday tovush bilan boshlanishiga qarab ham ikki xil: ovoz tovush bilan boshlansa, noberk bo'g'in, boshqa tur tovush bilan boshlansa, berk bo'g'in deyiladi.

Bu ikki xil yondashuvni birlashtirib, bo'g'inlarning V turi noberk ochiq bo'g'in, VC, VCC turlari noberk yopiq bo'g'in, CV turi berk ochiq bo'g'in, CVC, CVCC turlari berk yopiq bo'g'in deyiladi.

"O'zbek tili etimologik lug'ati"ning *a, b* harflari qismidagi ikki bo'g'inli leksemalar bo'g'in tuzilishi jihatidan quyidagicha:

1) "berk ochiq + berk yopiq" (28ta): *baqir-, beshik-, bigiz-, bog'ich-, bujur-, buqoq-, bo'ron-, bo'g'ot-* kabi;

2) "berk ochiq + berk ochiq" (15): *baqa-, bela-, bobo-, bula-, bo'ka-* kabi;

3) "berk yopiq + berk yopiq" (15): *barmoq-, boldiz-, bosqon-, bujg'un-, buyrak-, burgut-* kabi;

4) "berk yopiq + berk ochiq" (10): *balqi-, boshqa-, burqi-, burg'i-, bo'xcha-* kabi;

5) "noberk yopiq + berk ochiq" (8): *avra-, ayna-, ayri-, alda-, alla-* kabi;

6) "noberk ochiq + berk yopiq" (7): *adash-, ayil-, ayiq-, ariq-* kabi;

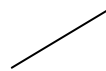
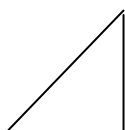
7) "noberk yopiq + berk yopiq" (7): *ajrim-, ajriq-, ayg'ir-, arqon-, achchiq-* kabi;

8) "noberk ochiq + berk ochiq" (3): *aka-, api-, achi-*.

Yuqoridagi tasvirdan xulosa shuki, 1) noberk bo'g'in (ovoz tovush bilan boshlanadigan bo'g'in) oz; shunday bo'lishi tabiiy, chunki ovoz tovushlar tovushlar tizimining beshdan biriga to'g'ri keladi; 2) ikkinchi va keyingi bo'g'in turkiy leksemalarda noberk (ovoz tovush bilan boshlanadigan) bo'g'in bo'lmaydi; 3) ko'pchilik leksemalarda birinchi bo'g'in – ochiq, ikkinchi bo'g'in – yopiq va b.

Ikki bo'g'inli leksemalarda ovoz tovushlarning bo'g'inlar bo'yicha qatnashuvida ham ma'lum qonuniyat mavjud: *e, o'* tovushlari ikkinchi (va keyingi) bo'g'inda kelmaydi; ikkinchi (oxirgi) ochiq bo'g'in odatda *u, o (â)* tovushi bilan tugamaydi va b.

Leksema ikki bo'g'inli bo'lganida ular bir fonetik cho'qqiga birlashadi, bu vazifa ikkinchi bo'g'inning fonetik cho'qqisiga yuklanadi:

k i sh i - , b u r g u t - kabi.

Bo‘g‘in – sof fonetik tushuncha: nutq oqimidagi eng kichik talaffuz birligi. Talaffuzga mansub bo‘g‘in tushunchasidan bu yerda leksemalarning ifoda jihatini tasvirlashda foydalanildi.

Leksemalar tarkibida voqe bo‘ladigan tovush jarayonlari, allofonema va alloleksema haqida

1- §. Leksemalarning ifoda jihatida sodir bo‘ladigan tovush o‘zgarishlari o‘zbek tili bo‘yicha yetarli o‘rganilmagan. Bu yerda ushbu murakkab masalalarning ayrim tomonlari to‘g‘risida mulohaza yuritiladi.

Leksemaning tovush tarkibida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar qanchalik murakkab ekani quyidagi leksemalar tahlilida ochiq ko‘rinadi.

Igna- leksemasi asli *yigina-* tovush tarkibiga ega bo‘lgan va qadimgi turkiy tildayoq ikkinchi bo‘g‘inidagi tor ovoz tovush talaffuz qilinmay *yigna-* shakli yuzaga kelgan. Uch bo‘g‘inli leksemaning ikkinchi bo‘g‘inidagi tor ovoz tovushini talaffuz qilmaslik va shu usul bilan bunday leksemani ikki bo‘g‘inli leksemaga aylantirish (til iqtisodiyoti qonuni) – o‘zbek tiliga tarixan mansub bo‘lib, hozirgi tilda ham qisman amalda.

Yigna- shakli bu leksemaning asliga eng yaqin, lekin hozirgi o‘zbek tilida bu shakl so‘zlashuv tiliga xos deb belgilangan (O‘TIL, I, 347); asli *igna-* va *niyna-* shakllari – ikkilamchi shakllar bo‘lib, leksema boshlanishidagi *y* tovushini tashlash bilan va *y* tovushini *n* tovushiga, *g* tovushini *y* tovushiga almashtirish bilan yuzaga kelgan. Bu shakllar hozirgi o‘zbek tili uchun adabiy shakl deb ko‘rsatiladi ("Imlo lug‘ati", 2003, 82).

Niyna- shakli O‘TILga *nina-* shaklida xato yozib kiritilgan (I, 503). Asli *niyna-* shakli *yiyna-* shakli boshlanishidagi *y* tovushini *n* tovushiga almashtirib hosil qilingan (*yiyna-* shakli izohli lug‘atda berilmagan). Bu leksemaning *igna-* shakli tarkibidagi *g* tovushini *y* tovushiga almashtirib hosil qilingan *iyna-* shakli ham bor.

Xullas, *nina-* shaklini xato yozilgan shakl deb hisobdan chiqarsak, *yigna-* shaklini bu leksemaning tarixiy tovush tarkibiga eng yaqin, lekin hozirgi o‘zbek tilida so‘zlashuv tiliga xos shakl deb qarab nazardan soqit qilsak, *igna-* va *niyna-* shakllari qoladi. *Niyna-* shakli to‘g‘ridan to‘g‘ri *igna-* shaklidan hosil qilinmagan; oldin *yigna-* shakli tarkibidagi *g* tovushi *y* tovushi ta'sirida *y* tovushiga almashgan, keyin bu *y* tovushi *n* tovushi ta'sirida *n* tovushiga almashgan: *yigna-* → *yiyna-* → *niyna-*.

Qanday bo‘lmasin, hozirgi adabiy o‘zbek tili nuqtayi nazaridan bu leksemaning *igna-* va *niyna-* shakllarida *g* → *y* tovush almashinuvi voqe bo‘ladi. Shu asosda *g* va *y* tovushlarini birlashtiruvchi *g* fonemasi haqida, bu fonemaning

g (asosiy) va *y* (ikkilamchi) allofonemalari haqida gapirish mumkin, chunki ayni bir leksema saqlangani holda uning tarkibidagi bir fonema ikki allofonema sifatida namoyon bo‘ladi: *igna-* → *iyna-* (→ *niyna-*).

Bu misolda *g* fonemasining *g* va *y* allofonemalari ushbu leksemaning ikki tovush ko‘rinishida – alloleksemalarda yuzaga keladi. Demak, allofonemalar yolg‘iz o‘zicha emas, balki til birligi tarkibida (bu yerda – leksema tarkibida) voqe bo‘ladi.

Tojikcha *nabera-* leksemasi (TjRS, 251) o‘zbek tiliga ikkinchi bo‘g‘inidagi *e* tovushini *i* tovushiga almashtirish bilan o‘zbekchalashtirib olingan, chunki o‘zbek tilida *e* tovushi leksemaning faqat birinchi bo‘g‘inida keladi: *nabera-* → *nabira-*. Keyinchalik *b* tovushi *v* tovushiga, ayni vaqtda *i* tovushi *a* tovushiga almashtirilgan: *nabira-* → *navara-*; shundan keyin *nava-ra-* shaklining birinchi bo‘g‘inidagi *a* tovushi *e* tovushiga almashtirilgan: *navara-* → *nevara-*. *Nevara-* shaklida *a* tovushining *e* tovushiga almashtirilishi *chevara* leksemasi ta'sirida voqe bo‘lgan deyish mumkin: *nevara-* - *chevara-*.

Bu misolda ikki xil tovush almashuvi voqe bo‘ladi: 1) *b* tovushi *v* tovushiga, 2) *i* tovushi *a* tovushiga, birinchi bo‘g‘indagi *a* tovushi aksincha *e* tovushiga almashadi. Birinchi bo‘g‘indagi *a* tovushining *e* tovushiga almashuvini tashqi (tasodifiy) ta'sir natijasi deb nazardan soqit qilish mumkin, lekin *b* tovushining *v* tovushiga almashuvi o‘zbek tilida mavjud tovush o‘zgarishlari qoidalariga muvofiq voqe bo‘ladi: ovoz tovushlar oraliq‘ida *b* portlovchi tovushi *v* sirg‘aluvchi tovushiga almashadi; ikkinchi bo‘g‘indagi *i* tovushining *a* tovushiga almashuvi birinchi, uchinchi bo‘g‘indagi *a* tovushlari ta'sirida voqe bo‘lgan deyish mumkin.

Qanday bo‘lmasin, bu leksema misolida *b* fonemasi va uning *b*, *v* allofonemalari namoyon bo‘ladi va bu allofonemalar ushbu leksemaning *nabira-* va *nevara-* alloleksemalarida yuzaga keladi. Albatta, *b* → *v* almashuvi bilan birgalikda voqe bo‘lgan *i* → *a* almashuvi ham hisobga olinishi kerak, lekin bunday tovush almashuvi ma'lum qoida asosida yuz beradi deyish qiyin; shunga ko‘ra tashqi ta'sir asosidagi almashuv deb baholash mumkin.

Do‘mbay- leksemasi hozirgi o‘zbek tilida *do‘mpay-*, *do‘ppay-*, *to‘mpay-*, *to‘ppay-* shakllarida ham ishlatiladi. Bu besh alloleksema O‘TILga teng huquqli tarzda, birortasi ham so‘zlashuv tiliga xos deb belgilanmay kiritilgan. Bosh alloleksema *do‘mbay-* bo‘lib, undan hosilalar ikki chiziqqa birlashadi: 1) *do‘mbay-* → *do‘mpay-* → *do‘ppay-*, 2) *do‘mbay-* → *to‘mpay-*, → *to‘ppay-*.

Birinchi chiziqda oldin *b* tovushi *p* tovushiga, keyin *m* tovushi ham *p* tovushiga almashadi. Bu yerdagi tovush almashuvi leksema ichidagi yonma-yon tovushlarning o‘zaro ta'siri natijasida yuz beradi: *mb* → *mp*, *mp* → *pp*.

Ikkinchi chiziqda oldin leksema boshlanishidagi *d* tovushi *t* tovushiga, leksema ichidagi *b* tovushi *m* tovushiga, keyin *m* tovushi *p* tovushiga almashadi. Leksema boshlanishida jarangsizlanish (ovojsizlanish) voqe bo‘ladi, lekseman-

ing ichida esa tovush almashinuvi yonma-yon tovushlarning o'zaro ta'siri natijasida yuz beradi: $d \rightarrow t$, $mb \rightarrow mp$, $mp \rightarrow pp$.

Ko'rinadiki, leksema ichidagi tovush almashinuvi har ikki chiziqda bir xil.

Bu leksemaning alloleksemalarida d fonemasining d (asosiy) va t (ikkilamchi) allofonemalari, b fonemasining b (asosiy) va p (ikkilamchi) allofonemalari namoyon bo'ladi. Bu misolda m tovushining p tovushiga almashuvi ikkinchi bosqichda voqe bo'ladi: $mb \rightarrow mp \rightarrow pp$.

Yuqorida tahlil qilingan uch leksemada d fonemasining d va t allofonemalari, g fonemasining g va y allofonemalari, b fonemasining b , v , p allofonemalari ushbu leksemalarning alloleksemalari tarkibida namoyon bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, d va t tovushlari o'zbek tilining tovushlar tizimidagi ikki mustaqil tovush va har biri o'z o'rnida leksemalar-ning ifoda jihati bo'lib xizmat qiladi, shunga ko'ra ikki mustaqil fonemaga teng; lekin bu yerdagi tovush almashinuvida t tovushi d fonemasining ikkilamchi allofonemasi tarzida, d fonemasi tarkibidagi $d - t$ zanjirining halqasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu fikrni yuqorida tasvirlangan boshqa tovushlarga nisbatan ham takrorlash mumkin.

Leksemalar tahlili davom ettirilsa, boshqa fonemalar va ularning allofonemalari ham namoyon bo'ladi.

Yuqorida tasvirlangan alloleksemalar adabiy tilga mansub deb qaraladi. Bulardan ko'ra leksemalarning adabiy tilga va so'zlashuv tiliga mansub alloleksemalari ko'p bo'lib, bular alohida o'rganilishi lozim. Quyida "Imlo qoidalari"da "adabiy" deb aks ettirilgan hodisalarning leksemaga doir qismini tasvirlaymiz.

"Imlo qoidalari"ning 8- paragrafida leksema oxirida keladigan b tovushining p tarzida talaffuz qilinishi aytilgan: *ertalab* (yozilishi) – *ertalap* (aytilishi). Leksemaning ma'lum bir qismida (bu yerda – oxirida) voqe bo'lgani sababli bunday tovush o'zgarishi odatda *pozitsion tovush o'zgarishi* deyiladi (lot. *positio* - 'o'rinlashish'). Asli boshqa tovush o'zgarishlari ham ma'lum pozitsiyada voqe bo'ladi. Shunga ko'ra yuqoridagi tur tovush o'zgarishi asli *spontan tovush o'zgarishi* deb atalgani to'g'riroq (lot. *spontaneus* - 'o'z-o'zicha'). Ushbu tur misollarda b fonemasining b (asosiy) va p (ikkilamchi) allofonemalari namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi kabi tovush o'zgarishi leksema oxirida keladigan d fonemasida ham voqe bo'ladi ("Imlo qoidalari"ning 13- paragrafida aks ettirilgan): *marvarid* (yozilishi) – *marvarit* (aytilishi). Bu tur leksemalarda d fonemasining d (asosiy) va t (ikkilamchi) allofonemalari namoyon bo'ladi.

Yuqorida tasvirlangan har ikki fonemada voqe bo'ladigan tovush o'zgarishida ovozli tovush shovqin tovushga almashadi (ovozsizlanish voqe bo'ladi).

Ovozli tovush bilan shovqin tovush juftliklari hozirgi o'zbek tilida sakkizta, lekin leksema oxiridagi ovozli tovushning ovozsizlanishi faqat b , d tovushlarida voqe bo'ladi: turkiy leksema oxirida keladigan v , z , j , ζ , g , g' ovozli tovushlari

ovojsizlanmaydi (*reaktiv* – *reaktif* kabi tovush o‘zgarishi o‘zbek tiliga emas, balki xorijiy tilga xos).

Qayta-qayta ta'kidlash lozim fikr shuki, fonemaning allofonemalari til birligining (bu yerda – leksemaning) tarkibida, aniqrog‘i – alloleksemalar tarkibida yuzaga keladi. Fonema mustaqil til birligi emas, balki til birligiga ifoda jihati bo‘lib xizmat qiladigan birlik, shunga ko‘ra fonema til birligining, bu yerda –leksemaning tarkibiy qismi sifatida mavjud, allofonemalar ham til birligining (alloleksemalarning) tarkibiy qismi sifatida paydo bo‘ladi.

Allofonemalar bir fonemaning boshqa fonemaga almashinuvi bilan voqe bo‘ladi deyish noto‘g‘ri; bu yerda asli bir fonemaning allofonemalari boshqaboshqa til tovushi bilan ifodalanishi haqida, bir fonemaning tovush ifodasiga ko‘ra farqli ko‘rinishlari haqida gapirish lozim.

Yuqorida fonemaga berilgan dastlabgi ta'rif allofonemalarni hisobga olgan holda quyidagicha tuzilishi kerak: Til birliklarining ifoda jihati bo‘lib keluvchi va shu asosda til birliklarini o‘zaro farqlashga xizmat qiluvchi til tovushlari zanjiriga *fonema* deyiladi.

2- §. Allofonemalar til taraqqiyotining ma'lum bir bosqichi doirasida belgilanadi; til taraqqiyotining turli bosqichlariga mansub tovush o‘zgarishlari allofonemalar deb qaralmaydi. Masalan, *yigina-* – *yigna-* misolida ikkinchi bo‘g‘indagi *i* tovushining talaffuz qilinmay qo‘yilishi til taraqqiyotining oldingi bosqichida sodir bo‘lgan, demak, o‘sha davr nuqtayi nazaridan baholanadi.

Til taraqqiyotining ayni bir bosqichida sodir bo‘ladigan har qanday tovush o‘zgarishlariga allofonemalar deyilmaydi. Jumladan, o‘zgarish bir tovushning o‘zi doirasida voqe bo‘lsa, bularga fonemaning variatsiyasi (tovlanishi) deyiladi. Masalan, hozirgi o‘zbek tilidagi *i* fonemasi ikki konsonant oralig‘ida o‘ta qisqa, leksema boshlanishida va leksema ichidagi ochiq bo‘-g‘inda biroz cho‘ziqroq, leksema oxiridagi ochiq bo‘g‘inda esa 'e'ga moyilroq talaffuz qilinadi, lekin bularning barchasida ayni bir tovush asosi saqlanadi; shunga ko‘ra bunday talaffuzlar allofonemalar emas, balki bir fonemaning tovlanishi deyiladi: *bir*, *ikki*, *ikkinchi* kabi.

Shuningdek, ovoz tovushning til orqa konsonant ta'sirida ortqiroq talaffuz qilinishi ham fonemaning tovlanishi deyiladi, chunki bu yerda ham tovush asosi saqlanadi. Masalan, *a* ovoz tovushi til orqa *x* tovushi ta'sirida ortqiroq talaffuz qilinadi: *xat-*, *taxt-* kabi; lekin bunday o‘zgarishda ayni bir tovush asosi saqlanadi, shunga ko‘ra allofonemalar voqe bo‘lmaydi.

Umuman tovush jarayonlari turli-tuman bo‘lib (Bular haqida muntazam ma'lumot "Tilshunoslikka kirish" kursida bayon qilinadi), ularning barchasiga nisbatan allofonemalar haqida (fonemaning tovlanishi haqida ham) gapirib bo‘lmaydi. Jumladan, jonli so‘zlashuvda o‘ta murakkab tovush o‘zgarishlari juda ko‘p sodir bo‘ladi. Masalan, Toshkent shevasida *nima qilayotibdi* leksemashakli *maqivotti* tarzida talaffuz qilinadi. Bunday murakkab tovush o‘zgari-shiga nisbatan allofonema haqida gapirib bo‘lmaydi.

Manbalarda tasvirlanadigan tovush jarayonlaridan metateza hodisasida asli tovush o'zgarmaydi, balki o'rin almashadi (yunoncha *metathesis*- 'o'rin almashtirish'); demak, metateza tufaydi allofonemalar yuzaga kelmaydi, lekin alloleksemalar yuzaga keladi. Hozirgi o'zbek tilida adabiy til bilan so'zlashuv tili orasida quyidagi kabi metateza uchraydi: *tuproq-* (adabiy) – *turpoq-* (so'zlashuv tiliga xos), *qirg'iy-* (adabiy) - *qiyg'ir-* (so'zlashuv tiliga xos), *o'lcha-* (adabiy) – *o'chla-* (so'zlashuv tiliga xos) kabi. Bu misollarda so'zlashuv tili shakli – ikkilamchi. Quyidagi misollarda adabiy til shakli ikkilamchi: *o'rgan-* (adabiy) - *o'gran-* (so'zlashuv tiliga xos), *kiprik-* (adabiy) - *kirpik-* (so'zlashuv tiliga xos), *termil-* (adabiy) - *telmir-* (so'zlashuv tiliga xos).

Tovush orttirish hodisasiga nisbatan ham allofonema haqida gapirish o'rinli emas. Hozirgi adabiy o'zbek tilida leksema tarkibiga tovush qo'shish bilan hosil bo'ladigan alloleksemalar, shularda namoyon bo'ladigan allofonemalar deyarli yo'q. Bunday alloleksemalar, allofonemalar asosan adabiy til bilan so'zlashuv tili orasida voqe bo'ladi. Masalan, *qoida-*, *toifa-* kabi arabcha so'zlar adabiy tilida shu shaklida talaffuz qilinadi, lekin so'zlashuv tilida *oi* tovushlari oralig'iga y tovushi qo'shib aytiladi; lekin bu orttirma tovush tufayli voqe bo'ladigan *i – yi* munosabatini allofonemalar deb talqin qilish to'g'ri emas.

Tovushning qatlanishini ham asli allofonema deb baholash to'g'ri bo'lmaydi. Masalan, *isi-* + *q* = *isiq* > *issiq-* kabilarda *ss* tovushlarini *s* fonemasining allofonemasi deb bo'lmaydi.

Leksema tarkibida qator kelgan ikki konsonant tovushdan birining tashlanishi ham allofonemalarni yuzaga keltirmaydi; asli bunday tovush tashlash so'zlashuv tilida voqe bo'ladi: *to'rt-* – *to'r-*, *do'st-* – *do's-*, *baland-* – *balan-* kabi.

Xullas, alloleksemalar, ayni vaqtda allofonemalar asosan leksemalar tarkibidagi bir tovushni ikkinchi bir tovushga almashtirish natijasida yuzaga keladi (Misollari yuqoriroqda).

IFODA JIHATI TUB VA HOSILA LEKSEMALAR

1- §. Leksemalarning ifoda jihatiga oid masalalardan biri – ularning tub yoki hosila ekanligi.

Leksemani tub deb belgilash – nisbiy tushuncha. Hozirgi til nuqtayi nazaridan tub deb qaraladigan leksemalarning ko'pi asli hosila leksema bo'lib, ular tarkib toptiruvchi ma'noli qismlarga faqat hozirgi til nuqtayi nazaridan ajratilmaydi. Masalan, *bosh-* leksemasi tarixan ham, hozirgi o'zbek tilida ham ma'noli qismlarga ajratilmaydi, shunga ko'ra aslan tub leksema deyiladi. *Boshqa-* leksemasi esa hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaraladi; aslida bu leksema tarixan *bash-* leksemasining 'ajralib turuvchi' ma'nosidan *-(i)q* qo'shimchasi bilan yasalgan *bashiq-* fe'lidan *-a* qo'shimchasi bilan yasalgan sifat bo'lib, hozirgi o'zbek tilida bunday ma'noli qismlarga ajratilmaydi: (*bash-* +

iq = bashiq-) + *-a = bashiqa-* > *bashqa-* > *bâshqa-* (Bu leksema tarkibini *bosh + qa* tarzida izohlash to‘g‘ri emas).

Asli qandayligidan qat‘i nazar, hozirgi tilda tub deb qaraladigan leksemalarning ifoda jihati deb ular tarkibidagi tovushlar (fonemalar) ta‘kidlanadi. Hosila leksemalarda esa ularning ifoda jihati deb to‘g‘ridan to‘g‘ri tovushlarni (fonemalarni) aytish o‘rinli emas. Masadan, *yaxshi-* leksemasi asli hosila leksema bo‘lib, hozirgi o‘zbek tilida tub deb qaraladi, shunga ko‘ra uning ifoda jihati deb to‘g‘ridan to‘g‘ri *y, a, x, sh, i* tovushlari (fonemalari) ko‘rsatiladi. Shu leksemadan hosil qilingan *yaxshilik* leksemasida uning ifoda jihati deb to‘g‘ridan to‘g‘ri tarkibidagi sakkiz tovushni (fonemani) ko‘rsatish o‘rinli emas, chunki bu leksema *yaxshi-* va *-lik* ma‘noli qismlaridan tarkib topgan.

Demak, hozirgi o‘zbek tilida hosila deb qaraladigan leksik birlik dastlab ma‘noli qismlarga ajratiladi, ifoda jihati deb avval shunday ma‘noli qismlar ta‘kidlanadi, keyin-gina har bir tub ma‘noli qismning o‘ziga nisbatan ifoda jihati deb tovush (fonema) ko‘rsatiladi.

2- §. Hosila leksemalar turlicha yuzaga keladi: leksema yasaladi, leksema tuziladi, leksemaga aylanish voqe bo‘ladi.

Mavjud leksemaga qo‘shimcha qo‘shib hosil qilingan leksema *yasama leksema* deyiladi. Bunda leksema qo‘shimchaga nisbatan leksema yasalish asosi, qo‘shimcha esa leksema yasovchi, hosila – yasalma, yasama leksema deyiladi. Masalan, *hikoyachi-* yasama leksemada *hikoya-* - leksema yasalish asosi, *-chi* esa – leksema yasovchi.

Leksema yasash vazifasini bajaradigan qo‘shimcha leksema yasovchi affiks deyiladi (lot. *affixus* - 'biriktirilgan'). O‘zbek tilidagi leksema yasovchi affikslar yasalish asosi bo‘lib kelgan leksemaning ketiga qo‘shiladi, shunga ko‘ra leksema yasovchi suffiks deyiladi (<lot. *suffixus* - 'yoniga biriktirilgan’): *ish-* + *-chi = ishchi-*, *ish-* + *-chan = ishchan-*, *ish-* + *-la = ishla-* kabi:

(I SH - + - L A) -	
leksema, ot leksema	leksema yasovchi,
leksema yasalish asosi	affiks (suffiks), fe‘l leksema yasovchi
yasama leksema, fe‘l leksema	

Boshqa tildan olingan leksemalar tarkibida kirib kelib, o‘zbek tili manbaida ham leksema yasash vazifasini bajaradigan ayrim old qo‘shimchalar – prefikslar mavjud (lot. *praefixum* < *prae* - 'oldida' + *fixus* 'biriktirilgan’). Masalan, hozirgi o‘zbek tiliga tojik tilidan olingan leksemalar orasida *ba-*, *be-*, *no-*, *ser-* prefikslari bilan yasalgan leksemalar anchagina. Bularidan *be-*, *no-*, *ser-* prefikslari bir qancha o‘zbekcha leksemalarga ham qo‘shilib keladi, demak, o‘zbek tilida leksema yasash vazifasini bajaradi: *notanish-*, *notinch-*, *noto‘g‘ri-*, *noo‘rin-*, *noqulay-*; *bebosh-*, *betinim-*, *bechiqim-*; *serajin-*, *serildiz-*, *sertuk-*, *serunum-*,

serqatnov- kabi; *ba-* prefiksida esa o‘zbekcha leksemalarga qo‘shilib yangi leksema yasash xususiyati deyarli yo‘q.

3- §. Leksemani yasama leksema deyish uchun uning tarkibida yasalish asosi bo‘lib kelgan leksema ham, yasovchi affiks ham hozirgi o‘zbek tilida aniq ajralib turishi, yasalish asosi mustaqil leksema mavqeiga ega bo‘lishi, boshqa yasama leksemalarga ham asos sifatida xizmat qilishi, affiks ham shunday xususiyatlarga ega bo‘lishi lozim. Masalan, *ishchi-*, *ishchan-*, *nota-nish-*, *serildiz-*, *bechiqim-* kabi leksemalar tarkibida yasalish asosi bo‘lib kelgan leksemaga va yasovchi affiksga (suffiksga, prefiksga) aniq ajralib turadi; shunday leksemalarga qiyosan *beandisha-*, *bearmon-*, *serfarzand-*, *sergap-*, *serhosil-*, *noumid-*, *noqobil-* kabi yasalish asosi va yasovchi affiksi o‘zbekcha bo‘lmagan leksemalar ham ma'noli qismlarga ajratiladi, yasama leksema deyi-ladi, demak, bunday leksemalarda ham leksema yasalish tahlili amalga oshiriladi:

(S E R - + H O S I L -) -	
leksema yasovchi affiks (prefiks)	leksema, ot leksema
sifat yasovchi	leksema yasalish asosi
yasama leksema, sifat leksema	

4- §. O‘zbek tilida leksema yasash vazifasini asli tojikcha fe'l asosi (ko‘pincha hozirgi zamon asosi) ham bajaradi. Ot, sifat, son leksemaga fe'l asosini qo‘shib leksema hosil qilish tojik tilida leksema tuzish (tuzma leksema) deyiladi: *bog'- + dor- = bog'dor-* (*dor- - doshtan - 'ega bo'l-'* fe'lining hozirgi zamon asosi), *dur- - 'uzoq' + bin- = durbin-* (*bin- - didan - 'ko'r-'* fe'lining hozirgi zamon asosi), *choryak- - 'to'rtidan bir' + kor- (koridan - 'ek-'* fe'lining hozirgi zamon asosi) = *choryakkor- > chorakkor- > chorakor-* kabi.

Bunday tojikcha fe'l asoslari o‘zbek tiliga bir qancha tojikcha leksemalar tarkibida kirib kelgan; ulardan ayrimlari keyinchalik o‘zbekcha leksemalarga ham qo‘shilgan. Shunday xususiyat *doshtan* fe'lining *dor-* hozirgi zamon asosiga xos: *yarador-*, *dongdor-*, *bo'ydor-*, *ilmoqdor-* kabi. Lekin *dor-* o‘zbek tilida fe'l asosi deb tushunilmaydi, balki leksema yasovchi deb tushuniladi. Asli fe'l asosi ekanini e'tiborga olib affiks emas, affiksoid deb baholash to‘g‘riroq. Tojik tilida tuzma leksemalarga teng deb qaraladigan bunday birliklar o‘zbek tilida yasama leksema deb baholanadi.

Xona-, *noma-*, *goh-* kabi tojikcha leksemalar, o‘zbek tilida mustaqil ishlatilishidan tashqari, *ishxona-*, *oshxona-*, *taklifnoma-*, *ma'lumotnoma-*, *sayohatnoma-*, *sayrgoh-*, *oromgoh-* kabi leksemalarning tarkibida yasovchi qism sifatida qatnashadi; bir qancha leksemalarga qo‘shiluvchi qism bo‘lib kelgani sababli mustaqil leksemalik holatidan affiksoidlik holatiga o‘tgan. Bular qatnashuvi

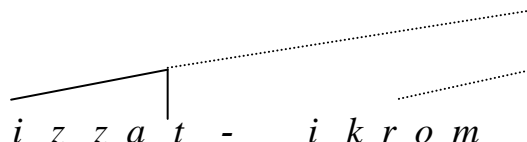
bilan hosil qilingan leksemalar tojik tilida tuzma leksema deb qaraladi, lekin o‘zbek tilida yasama leksemalarga tenglashtiriladi:

(I S H - + - X O N A) -	
ot leksema	leksema yasovchi, affiksoid, ot leksema yasovchi
leksema yasash asosi	
yasama leksema, ot leksema	

Xullas, yasama leksemalarda yasalish asosi bo‘lib leksema xizmat qiladi, leksema yasovchi vazifasini affiks (asosan suffiks, qisman prefiks), ba‘zan affiksoid bajaradi, hosila esa leksemaga teng bo‘ladi: *ish-* + *-chi* = *ishchi-*, *be-* + *ish-* = *beish-*, *ish-* + *-xona* = *ishxona-* kabi.

5- §. Grammatik to‘liq shakllangan ikki leksemani (leksemashaklni) teng holatda qo‘shib tuzilgan leksemaga juft leksema deyiladi: *imo-ishora-*, *kattakichik-*, *bugun-erta-* kabi. Juftlashuvchi qismlar leksemashaklga, hosila esa leksemaga teng bo‘ladi: [(*imo*) + (*ishora*)]-.

Juftlashuvchi qismlar orasidagi tenglik munosabati yozuvda defis (chiziqcha) bilan ko‘rsatiladi; har bir qism o‘z fonetik cho‘qqisiga ega bo‘lib, ayni vaqtda yaxlitlovchi fonetik cho‘qqi bilan birlashadi:

Tenglik munosabatining ko‘rsatkichi sifatida ba‘zan qismlar orasida *-u(-yu)* bog‘lovchisi keladi, lekin bunda juftlikdan uyushqlikka tomon siljish yuz beradi: *to‘y-tomosh-* → *to‘y-u tomosh-* kabi.

Juftlashuvchi qismlar ayni bir turkumga mansub va odatda ayni bir grammatik shakldagi leksemashakllar bo‘ladi; grammatik shakl bunday leksemaga bir butun holda qo‘shiladi: [(*arz*) + (*dod*)]- + *im* + *ni* kabi. Bu umumiy qoidadan (qolipdan) istisno ikki mustaqil fe‘ldan tuzilgan juft fe‘llarda uchraydi: birinchi qism *-b* ravishdoshi shaklida (leksemashaklga teng), ikkinchi qism esa leksemaga teng bo‘ladi, har ikki qism birgalikda leksemaga teng bo‘ladi: [(*bich-* + *ib*) + (*to‘qi-*)]- kabi.

Juft leksema qismlarini o‘zaro yasalish asosi, yasovchi deb hukm chiqarib bo‘lmaydi, bu qismlar teng huquqli holda birlashib yangi leksema vujudga keladi. Demak, juft leksemalarda leksema yasash emas, balki leksema tuzish voqe bo‘ladi.

6- §. Bog‘lanmaning (birikmaning, gapshaklning) leksemaga aylanishi bilan qo‘shma leksema yuzaga keladi. O‘zbek tilida birikma leksemashaklning

leksemaga tobelanishi bilan tuziladi, ana shunday tuzilgan birikmalar semantik va fonetik jihatdan yaxlitlanib, qo‘shma leksemaga aylangan; bunday yaxlitlanish natijasida leksemashakl bilan leksemaga teng qismlar orasida sintaktik aloqa so‘nadi:

[(K A L T A) X (K E S A K -)]-	
sifat leksemashakl	ot leksema
asli sifatlovchi	asli sifatlanmish

o t q o‘ s h m a l e k s e m a

O‘zbek tilida *katta qo‘rg‘on-* birikmasi tuzib ishlatiladi; shu bilan birga ayni shunday tuzilishli *kattaqo‘rg‘on-* ot qo‘shma leksemasi ham mavjud. Birinchisi sintaktik birlikka, ikkinchisi esa leksik birlikka teng.

Qo‘shma leksemalarning barchasi avval birikmaga teng holatda tuzilib, keyin leksemaga aylangan emas, albatta. Tilda birikmaga teng birlikni qo‘shma leksemaga aylantirish qolipi hosil bo‘lganidan keyin qo‘shma leksema shu qolip asosida to‘g‘ridan to‘g‘ri tuzilavergan: *sinfboshi, uchburchak* kabi.

Asli *kaltakesak-* tur qo‘shma leksemalardan *kallakesar-* tur qo‘shma leksemalarni farqlash kerak: Keyingi tur leksema birikmaga affiks qo‘shish orqali hosil bo‘ladi: [(*kalla*) X (*kes-*)] + *ar*. Lekin *-(ar)* affiksi – leksema yasovchi emas; demak, bunday misollarda affiksatsiya yo‘li bilan leksema yasash voqe bo‘lmaydi; asli sifatdosh shaklidagi birikmaning mazmunan va shaklan yaxlitlanishi yo‘li bilan sifatga aylanishi yuz bergan; *kallakesar-* sifat leksemasi sifatlanmishsiz ishlatilib, o‘z navbatida otga aylangan:

[(K A L L A) X K E S -] + A R		
leksemashakl, ot leksemashakl, tushum kelishigida	leksema, fe'l leksema, o‘timli	affiks, suffiks, shakl yasovchi, sifatdosh shakli yasovchi
asli vositasiz to‘ldiruvchi	asli to‘ldirilmish	
asli vositasiz to‘ldiruvchili birikma		

s i f a t d o s h → s i f a t → o t

7- §. Gap odatda leksemashaklga leksemashaklni tobelash bilan tuziladi; ana shunday tuzilgan ayrim gaplar semantik va fonetik jihatdan yaxlitlanib qo‘shma leksemaga aylangan: *go‘shtkuydi* kabi. Ushbu qo‘shma leksemaning birinchi qismi bosh kelishik shaklida, ikkinchi qismi esa III shaxs shaklida yaxlitlanib, ma'no taraqqiyoti natijasida ot leksemaga aylangan:

[(G O‘ S H T) X (K U Y D I)]	
ot leksemashakl, bosh kelishikda	fe'l leksemashakl, III shaxs shaklida

asli ega	asli kesim
qo'shma leksema,	ot qo'shma leksema

Bunday tur qo'shma leksema predikativ bog'lanmani transformatsiyalash orqali ham hosil qilinadi; bunda zamon yasovchisi sifatdosh yasovchisiga almashtiriladi, tuslovchi tashlanadi:

Asli predikativ bog'lanma	
asli ega	asli kesim
ot leksemashakl, bosh kelishikda	fe'l leksemashakl, leks. + zamon yas. + III sh. t usl.
(b o ' y)	X (o ' s- + -a- + -d i)
(b o ' y)	X (o ' s- + -ar + - -)
	sifatdosh sh.yas.

Asli predikativ bog'lanma sifatdosh shakliga transformatsiya qilinib, sifatlovchi vazifasiga moslangan, sifatlanmishsiz ishlatilib, ot qo'shma leksemaga aylangan.

8- §. Leksemalar boshqa til leksemasini kalkalash yo'li bilan ham hosil bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida tarixan *xizmat-* leksemasidan *-kor* affiksoidi bilan *xizmatkor-* leksemasi yasalgan; keyinchalik *xizmat-* leksemasidan *-chi* affiksi bilan *xizmatchi-* leksemasi yasaldi. *Xizmatchi-* leksemasi asli *slujashiy* leksemasini kalkalab o'zlashtirish natijasida yuzaga kelgan: *slujba* → *xizmat-*, *-ash* sifatdosh yasovchisi → *-chi*; *proizvodstvo* leksemasi *ishlabchiqarish-* deb kalkalangan: asli *proizvodit* fe'lidan yasalgan bu ot o'zbek tiliga *ishlab chiqar-* fe'lining *-sh* otdosh shakli bilan kalkalangan; *kilovatt-chas* leksemasi o'zbek tiliga *kilovatt-soat-* tarzida yarim kalka sifatida olingan va b.

Umuman, kalkalashda leksema hosil qilishning deyarli barcha turlari o'z aksini topadi.

9- §. *O'zR*, *O'zMU* kabilar qisqarma so'z deyiladi. Asli bular – murakkab til birligini ixcham ifodalash usuli, shunga ko'ra *qisqartma* deb nomlani-shi to'g'ri. *Abbreviatura* deb ataladigan bunday birliklar asli turg'un birikmaga teng atamani ixcham ifodalash uchun o'ylab topilgan (italyancha *abbreviatura* < lot. *brevus* - 'qisqa'). Masalan, *O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi* atamasi ixcham tarzda *O'zR OO'MTV* qisqartmasi bilan ifodalanadi. Bunday qisqartmani *so'z* deb (*qisqartma so'z* deb), so'z yasalishining (asli leksema yasalishining) bir turi deb baholash to'g'ri emas.

10- §. Leksema qaysi usul bilan hosil qilinmasin, yangi leksema yuzaga kelganidan keyin u til birligiga aylanadi; bunday til birligi hosil bo'lish jarayoni yakunlanganidan keyingi tahlil til birligining ichki tuzilishini tahlil qilish bo'ladi. Yangi leksema yuzaga kelishi doimiy jarayon ekanidan qat'i nazar, hosi-

la leksemalarning ko'p qismi til taraqqiyotining o'tmish bosqichiga, kechagi kuniga mansub bo'ladi. Shunga ko'ra leksematik tahlil (leksema tarkibini tahlil qilish) asli tarixan yondashib amalga oshiriladi; demak, so'z yasalishi (leksema hosil bo'lishi) bahsi asli tarixiy leksikologiyaga qarashli.

11- §. Qanday usul bilan yuzaga kelmasin, hosila til birligi sifatida leksemaga teng bo'ladi; unga grammatik tavsif qo'shilganidan keyin leksemashaklga tenglashadi. Demak, hosila leksemaga teng bo'lishini hisobga olib so'z yasalishi haqida emas, leksema hosil bo'lishi haqida gapirish kerak.

Leksema hosil qilish usullaridan faqat biriga – affiksatsiyaga nisbatan yasaliş haqida (yasaliş asosi va yasovchi haqida) gapirish mumkin. Demak, so'z yasaliş (asli leksema yasaliş) yangi leksik birlik yuzaga kelishining faqat bir turiga nom bo'la oladi; boshqa turlarini ham qamrab olsak, keng tushunchadan – *leksema hosil qilish* tushunchasidan foydalanish to'g'ri.

12- §. Hosila leksema ma'lum bir turkumga mansub bo'ladi. Yangi leksema hosil qilish barcha turkumlarda voqe bo'lavermaydi. Bunday jarayon, masalan, ot, sifat, fe'l turkumlarida ko'p, ravish, modal birlik turkumlarida oz miqdorda voqe bo'ladi, son, olmosh turkumlarida esa yangi leksema hosil qilish deyarli yo'q.

LEKSEMALARDA IFODA JIHATIGA KO'RA VOQE BO'LADIGAN MUNOSABATLAR

Leksemalarda ifoda jihatiga ko'ra voqe bo'ladigan munosabatlar deb omonimiya va paronimiya hodisalari ko'rsatiladi.

OMOLEKSEMALAR

1- §. Ifoda jhati teng leksemalar *omoleksemalar* deyiladi (yunoncha *homos* - 'bir xil'). Omoleksemalarni belgilashda talaffuz jihatidan bo'ladigan bir xillik ham, harfiy (grafik) ifoda jihatidan bo'ladigan bir xillik ham hisobga olinadi. Masalan, *tuy- I* ('kukun holatga keltir-') leksemasi bilan *tuy- II* ('his et-') leksemasi, *yon- I* ('predmetning o'ng yoki chap tomoni') leksemasi bilan *yon- II* ('o't ol-') leksemasi o'zaro bir xil talaffuz qilinadi va yoziladi.

Omoleksemalar turli grammatik shakllarga kirishi nuqtayi nazaridan yondashib *omonim omoleksemalar* va *omofoma omoleksemalar* deb ajratiladi.

1. Omonim omoleksemalar barcha muqobil grammatik shakllarida teng keladi. Masalan, *qovoq- I* (ko'z ustidagi qovoq) - *qovoq- II* (o'simlik nomi), *chaq- I* ('zarb bilan yor-', 'parchala-') - *chaq- II* ('nayza sanchib ozor ber-') kabi.

Birinchi juft ham, ikkinchi juft ham o'zaro barcha muqobil shakllarida teng keladi: *qovoqni I* - *qovoqni II*, *qovog'ini I* - *qovog'ini II*, *qovoqlarimni I* - *qovoqlarimni II*; *chaqdi I* - *chaqdi II*, *chaqadi I* - *chaqadi II*, *chaqibdi I* - *chaqibdi II* kabi.

Omonim omoleksemalar asosan bir turkum leksemalari bo'ladi. Bunday omonimiya ko'pincha ot, fe'l turkumi leksemalarida uchraydi: *oy- I* (planeta nomi) - *oy- II* ('yilning o'n ikkidan bir qismi'), *chop- I* ('yugur-') – *chop- II* ('yer sathini qirqib ag'dar-') kabi. Omonim omoleksemalar sifat turkumi leksemalarida ham uchraydi: *och- I* ('ochqagan') - *och- II* ('me'yorga yetmagan' - rang haqida: *och ko'k*) kabi.

Har xil turkum leksemalari o'zaro omonim omoleksema bo'lishi uchun ular grammatik shakllanishga ega bo'lmasligi kerak. Masalan, *albatta I* (*Albatta boraman* – ravish) – *albatta II* (*Boraman, albatta* – modal birlik). Bunday munosabat *balki I* modal birligi bilan *balki II* bog'lovchisi orasida ham voqe bo'lgan.

2. Omoforma omoleksemalar deb o'zaro ba'zi grammatik shakllarida-gina teng keladigan omoleksemalarga aytiladi: *burun- I* (kishi tanasidagi a'zoning nomi) - *burun- II* (payt ravishi - 'ilgari'), *soz- I* (muzika asbobining nomi) – *soz- II* ('yaxshi') kabi.

Birinchi juftda ot leksema bilan ravish leksema o'zaro bir necha shaklida teng keladi (*burun I – burun II, burundan I – burundan II, burunlari I – burunlari II* kabi), lekin boshqa shakllarida farqlanib turadi: ot leksemada *burnim, burning, burnimni* kabi shakllanishlar voqe bo'lsa, ravish leksemada *burunroq* kabi shakllanish voqe bo'ladi, demak, bu ikki leksema faqat ayrim grammatik shakllarida-gina teng keladi.

Ikkinchi juftda esa ot leksema bilan sifat leksema o'zaro ikki shaklida teng keladi (*soz- I – soz- II, sozlar I – sozlar II*), boshqa shakllarida esa farqlanib turadi: ot leksemada *sozni, sozim, sozlarimni* kabi shakllanishlar voqe bo'lsa, sifat leksemada *sozroq, juda soz* kabi shakllanishlar voqe bo'ladi.

2- §. Yuqoridagi omoleksemalarning lug'atga kiritilish shakllari bir xil, shunga ko'ra ular lug'atlarda hisobga olinadi. Omoforma omoleksemalar deb faqat shunday hodisalarni-gina nazarda tutish yetarli emas: lug'atga kiritish shakli har xil omoforma omoleksemalar chetda qolib ketadi. Vaholanki bularning mohiyati avvalgilari bilan bir xil. Masalan, *soz- I – soz- II* lug'atda ko'rsatiladi-yu, *tut- I* (daraxt turi va uning mevasi) – *tut- II* ('ushla-') holati umuman hisobga olinmaydi, chunki fe'l lug'atga *-moq* affiksini qo'shgan holatda (*tutmoq* shaklida) kiritiladi.

Omoforma omoleksemalar ot leksema bilan fe'l leksema orasida (Bular umumtil lug'atida aks etmaydi), ot leksema bilan fe'ldan boshqa biror turkum leksemasi orasida voqe bo'ladi (Keyingi tur omoleksemalar umumtil lug'atida aks etadi).

Omonim omoleksemalar asli leksemalar omonimiyasi bo'lib, ularga bir xil grammatik ko'rsatkichlar qo'shiladi:

		<i>im</i>	$\emptyset II$
<i>qovoq- I</i>	$\emptyset I$	<i>ing</i>	<i>ning (+ nisbatlovchi)</i>
		<i>i</i>	<i>ni</i>
<i>qovoq- II</i>		<i>imiz</i>	<i>dan</i>
	<i>lar</i>	<i>ingiz</i>	<i>ga</i>
		<i>lari</i>	<i>da</i>

Omoforma omoleksemalarda esa omoleksemalarga omomorfemalar qo‘shiladi:

		<i>im</i>	$\emptyset II$
		<i>ing</i>	<i>ning (+ nisbatlovchi)</i>
	$\emptyset I$	<i>i</i>	<i>ni</i>
<i>tyt- I</i>		<i>imiz</i>	<i>dan</i>
	<i>lar</i>	<i>ingiz</i>	<i>ga</i>
		<i>lari</i>	<i>da</i>
		<i>ay(in)</i>	
		<i>(gin), ing</i>	
		<i>sin</i>	
<i>tut- II</i>		<i>aylik</i>	
		<i>ingiz, inglar, laring</i>	
		<i>sinlar</i>	

Yuqorida keltirilgan misollar bir omoifodaga ikki omoleksema birlashadigan holatlarni aks ettiradi. Tilimizda bir omoifoda ostiga ikkitadan oltitagacha omoleksemaning birlashuvi kuzatiladi; bularning miqdoriy hissasi quyidagicha: ikki omoleksemali holat – 74,5 %, uch omoleksemali holat – 19 %, to‘rt omoleksemali holat – 4 %, besh omoleksemali holat – 1 %, olti omoleksemali holat – 1,5 %.

M i s o l l a r: 1) *ot- I* ('ism') – *ot- II* (ish hayvoni) – *ot- III* (fe'l); bunda *ot- I* – *ot- II* munosabati – omonim omoleksemalar; *ot- I* - *ot- III* va *ot II* – *ot III* munosabati – omoforma omoleksemalar;

2) *o‘t- I* ('maysa') - *o‘t- II* ('olov') - *o‘t- III* (kishi tanasidagi a'zoning nomi) - *o‘t- IV* (fe'l); bunda *o‘t- I* - *o‘t- II*, *o‘t- I* - *o‘t- III*, *o‘t- II* - *o‘t- III* munosabati – omonim omoleksemalar; *o‘t- I* - *o‘t- IV*, *o‘t- II* - *o‘t- IV*, *o‘t- III* - *o‘t- IV* munosabati – omoforma omoleksemalar;

3) *suz- I* (*sutni suz-*) - *suz- II* ('ovqatni idishlarga sol-') – *suz- III* (*ko‘zini suz-*) – *suz- IV* (*suvda suz-*) - *suz- V* (*shoxi bilan suz-*); bunda voqea bo‘ladigan o‘n munosabatning har biri – omonim omoleksemalar;

4) *sur- I* (qorako‘lning navi) - *sur- II* ('och kulrang, ko‘kimtir') - *sur- III* ('quritilgan') – *sur- IV* ('beti qattiq') - *sur- V* ('siljit-') – *sur- VI* ('ishqa-'); bunda

sur- II - sur- III, sur- II – sur- VI, sur- III – sur- VI munosabatlari , shuningdek *sur- V – sur- VI* munosabati – omonim omoleksemalar, *sur- I bilan sur- II, sur- III, sur- IV, sur- V, sur VI* munosabatlarining har biri – omoforma omoleksemalar.

3- §. Leksemalar turli grammatik ko‘rsatkichlar olishi bilan leksemashakllar yuzaga keladi (Leksemashakllar alohida bo‘limda tasvirlanadi); ana shunday leksemashakllar orasida ham omonimiya voqe bo‘lishi mumkin. Bularni *omoleksemashakllar* deb yuritamiz. Masalan, *qovog‘im I* bilan *qovo- g‘im II, tuting I* bilan *tuting II* omoleksemashakllar bo‘lib, birinchisi omonim omoleksemalar asosida, ikkinchisi omoforma omoleksemalar asosida yuzaga chiqadi.

Omoleksemashakllar nutq birliklari orasida hosil bo‘ladi, shunga ko‘ra ular omoleksemalar doirasi bilan cheklanmaydi. Nutqda omoleksemashakllarning rang-barang ko‘rinishlari yuzaga keladi: *terim I* (*ter-* ot leksemasi + *im* nisbatlovchisi = leksemashakl) – *terim II* (*teri-* ot leksemasi + *m* nisbatlovchisi = leksemashakl); *yer I* (ot leksemashakl) – *yer II* (*ye-* fe'l leksemasi + *r* sifatdash shakli yasovchisi : zamon shakli yasovchisi = leksemashakl); *yoqamiz I* (*yoq-* fe'l leksemasi + *a* zamon shakli yasovchisi + *miz* tuslovchisi = leksemashakl) – *yoqamiz II* (*yoqa-* ot leksemasi + *miz* nisbatlovchisi = leksemashakl) va b.

4- §. Omoleksemalarning voqe bo‘lishiga olib keladigan sabablar asosan quyidagicha:

I. Qadimgi turkiy tildagi turkum sinkretizmining yo‘qolishi oqibatida yuzaga kelgan. Turkiy tilning boshlang‘ich taraqqiyot bosqichida ayni bir ifoda jihatiga ega birlik fe'l va ot, fe'l va sifat ma'nolarini anglatish uchun ishlatilaver-gan. Ana shunday hodisaga *turkum sinkretizmi* deyiladi. Qadimgi turkiy tildayoq yo‘qolib ketgan bunday sinkretizmning qoldiqlari hozirgi o‘zbek tiliga turli ho-latda, ba'zilari jiddiy tovush o‘zgarishiga uchramasdan omoleksemalar sifatida yetib kelgan. Masalan, qadimgi turkiy tilning boshlang‘ich taraqqiyot bosqichida *yuq-* birligi harakat ma'nosini ham ('qoldiq sifatida yopish-'), predmet ma'nosini ham ('yopishib qolgan qoldiq') anglatish uchun ishlatilgan; keyinchalik bunday sinkretizm yo‘qolib, ikki leksemaga aylangan va shunday holatda hozirgi o‘zbek tiliga omoleksemalar sifatida yetib kelgan.

II. Leksemalarning ifoda jihatida voqe bo‘lgan tovush o‘zgarishlari oqibatida teng kelib qolishi bilan yuzaga kelgan. Demak, bunday omonimiya tovush o‘zgarishlari asosida izohlanadi. Masalan, *oq- I* sifat leksemasi asli *a:q-* ifoda jihatiga, *oq- II* fe'l leksemasi esa *aq-* ifoda jihatiga ega bo‘lgan, sifat leksema tarkibidagi *a:* tovushiga xos cho‘ziqlik belgisi yo‘qolishi oqibatida bu ikki leksema omoleksemalar holatiga o‘tgan va shunday holatda *a* tovushi *â* tovushiga almashib hozirgi o‘zbek tiliga yetib kelgan; *oz- I* ravish leksemasi asli *a:z-* ifoda jihatiga, *oz-* ('oriqla-') fe'l leksemasi *ar-* ifoda jihatiga ega bo‘lgan, *a:* tovushi *a* tovushiga va *a* tovushlari *â* tovushlariga, *r* tovushi *z* tovushiga al-mashib hozirgi o‘zbek tiliga omoleksemalar tarzida yetib kelgan; *but- I* ('chot')

ot leksemasi asli *bu:t-* ifoda jihatiga, *but- II* ('bekam-u ko'st mavjud') kesimlik leksemasi asli *büt-* ifoda jihatiga ega bo'lgan, ot leksema tarkibidagi *u:* tovushining cho'ziqlik belgisi, kesimlik leksemasi tarkibidagi *ü* tovushining yumshoqlik belgisi yo'qolishi oqibatida omoleksemalar yuzaga kelgan.

Ifoda jihatining teng kelib qolishi natijasida voqe bo'lgan omonimiya:

1) o'zbekcha leksemalar orasida bo'ladi; ko'pchilikni shunday omonimiya-tashkil etadi: *bel- I* (kishi tanasining a'zosi) - *bel- II* (ish quroli), *yoz- I* (fasl nomi) - *yoz- II* (*xatni yoz-*) - *yoz- III* (*dasturxonni yoz-*), *ellik- I* (beshinchi o'nlikning nomi) - *ellik- II* (*ikki ellik xat*) kabi;

2) o'zbekcha leksema bilan o'zlashma leksema orasida bo'ladi:

a) o'zbekcha leksema bilan tojikcha leksema orasida: *yor- I* ('ikkiga aj-rat-') - *yor- II* ('mahbuba'); *bog'- I* (*bir bog' piyoz*) - *bog'- II* ('meva- zor') kabi;

b) o'zbekcha leksema bilan arabcha leksema orasida: *sir- I* (bo'yoqning nomi) - *sir- II* ('maxfiy ish, gap, narsa'); *sana- I* ('donalab hisobla-') - *sana- II* ('muhim voqea ta'kidlanadigan yil, oy, kun') kabi;

3) o'zlashma leksemalar orasida bo'ladi:

a) tojikcha leksemalar orasida: *soz- I* (muzika asbobining nomi) - *soz- II* ('yaxshi'), *bod- I* ('shamol') - *bod- II* ('shish') kabi;

b) arabcha leksemalar orasida: *safar- I* ('sayohat') - *safar- II* ('gal', 'marta'), *rasm- I* ('suvrat') - *rasm- II* ('urf-odat') kabi;

v) arabcha leksema bilan tojikcha leksema orasida: *karam- I* ('mehrshafqat') - *karam- II* (sabzavotning nomi) kabi.

III. Omonimiya leksik ma'no taraqqiyoti natijasida voqe bo'ladi. Bu tur omonimiyani to'g'ri belgilash ancha qiyin, chunki ko'pma'nolilik bilan omonimiyani farqlay bilish talab qilinadi. Ma'no taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan leksik ma'nolar boshqa-boshqa turkumga mansub bo'lsa, o'z-o'zidan omoleksemalar haqida gapirish lozim: *o'rta- I* (ot) - *o'rta- II* (sifat) misolida bo'lgani kabi. Agar bunday leksik ma'nolar bir turkumga mansub bo'lsa, ularning ideografik semalar tarkibiga suyanib hukm chiqarish kerak. Masalan, *kun- I* leksemasining leksik ma'nosiga ideografik semalar asosida beriladigan ta'rif bilan ('yerga issiqlik va nur taratib turuvchi planeta') shu leksemadan o'sib chiqqan *kun- II* leksemasiga ideografik semalari asosida beriladigan ta'rifni ('quyosh chiqqandan botgungacha bo'lgan vaqt') qiyoslasak, bu yerda ko'pma'nolilik haqida emas, balki omoleksemalik haqida gapirish lozimligi ayon bo'ladi.

Leksik ma'no taraqqiyoti natijasida voqe bo'lgan omoleksemalarga leksik ma'noning taraqqiyoti bayon qilingan o'rinda misollar berilgan; bu yerda bir necha misol keltirish bilan kifoyalnamiz: *yosh- I* ('umr') - *yosh- II* ('hali ko'p yashamagan'); *boq- I* ('qara-') - *boq- II* ('tarbiyala-', 'o'stir-'); *band- I* ('egallangan') - *band- II* ('tutqich', 'dum': *band bergan qovun*) kabi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ot leksemaning sifatlashuvi, sifat leksemaning otlashuvi kabi nutqiy hodisa natijasida emas, balki ot leksema asosida sifat leksemaning, sifat leksema asosida ot leksemaning yuzaga kelishi natijasida-gina omoleksemalar paydo bo'ladi. Masalan, *Yaxshiga yondash, yomondan qoch* jumlasida *yaxshi-*, *yomon-* sifat leksemalari otlashgan, lekin ot leksemaga ko'chgan emas. Ot leksema bajaradigan sintaktik vazifada sifat leksema kelgani sababli sintaktik vazifaga bog'liq holda nutqda predmetlik semasi qo'shiladi, otlashish yuz beradi, lekin predmetlik semasi doimiy sema bo'lmaydi.

Bir turkum leksemasi asosida boshqa bir turkum leksemasi yuzaga kelishi uchun turkumlik semasi ('predmet', 'belgi', 'harakat' kabi) bu leksemalarning semalar tarkibiga lison bosqichida birkutilgan bo'lishi kerak. Aks holda bir turkum leksemasining boshqa turkum leksemasi o'rnida ishlatilishi voqe bo'ladi xolos.

Bir turkum leksemasi asosida boshqa bir turkum leksemasi yuzaga kelganda, turkumlik semasidan tashqari, leksemalarning ideografik semalar tarkibida ham jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Masalan, *issiq- I* sifat leksemasi asosida *issiq- II* ot leksemasi yuzaga kelgan. Bunda: 1) 'belgi' turkumlik semasi 'predmet' turkumlik semasiga almashgan, 2) sifat leksema ideografik semalari tarkibidagi 'me'yor (o'lchov)', 'ortiq' semalari tashlangan, 3) 'harorat' semasi yana ham mavhumlik tomon taraqqiy etgan, ana shu mavhum sema ot leksemaning semantik mundarijasini tashkil etib qolgan. Demak, sifat leksema ideografik semalari tarkibidagi 'harorat' semasi kuchayib, qolgan ideografik semalarning so'nishi yo'li bilan ot leksema yuzaga kelgan.

IV. Omoleksemalar leksema yasalishi natijasida ham yuzaga kelgan. Buning asosiy ko'rinishlari:

1. Tub leksema bilan yasama leksema orasida voqe bo'lgan: *bek- I* ('hukmdor') - *bek- II* (be- - 'mustahkam qil-' + *k* sifat yasovchisi: 'yopiq'); *kuya- I* ('yungli matoga tushadigan zararkunanda hasharot') - *kuya- II* (*kuy-* - 'kuyib ko'mir bo'l-' + *a* ot yasovchisi: 'kuyish natijasida hosil bo'ladigan qora zaralar') kabi.

2. Yasama leksemalar orasida voqe bo'ladi. Buning asosiy ko'rinishlari:

1) Bir leksemadan yasalishlarda voqe bo'ladi:

a) Bir affiksning o'zi yordamida yasaladi: *boshliq- I* (*bosh-* - 'boshlang'ich' + *liq*) - *boshliq- II* (*bosh-* - 'asosiy' + *liq*); *betla- I* (*bet-* - 'yuz' + *la*) - *betla- II* (*bet-* - 'sahifa' + *la*). Bu leksemalarning har biri ayni leksemaning boshqa-boshqa leksik ma'nosidan yasalgan.

Yuqoridagi misollarda har bir leksema o'zicha mustaqil yasalgan, natijada omonimiya hosil bo'lgan. Yasama leksemalar orasidagi omonimiya boshqacha taraqqiyot natijasida ham yuzaga keladi. Masalan, *ayri- I* (<*ayir-* + *i* sifat yasovchisi) - *ayri- II* (ot); *kecha- I* (*kech-* + *a* ot yasovchisi) - *kecha- II* (rav-

ish); *tepki- I* (*tep-* + *ki*) – *tepki- II* (ot) kabilarda ikkinchi leksema birinchi (asli yasama) leksemaning ma'no taraqqiyoti natijasida paydo bo'lgan;

b) har xil affiks yordamida yasaladi: *tiqin- I* (*tiq-* + *in* narsa-qurol oti yasovchisi) – *tiqin- II* (*tiq-* + *in* sifat yasovchisi); *soliq- I* (*sol-* + *iq* ot yasovchisi) – *soliq- II* (*sol-* + *iq* sifat yasovchisi) kabi.

2) Har xil leksemalardan yasalishlarda voqe bo'ladi:

a) Bir affiksning o'zi bilan yasaladi: *sochiq- I* (*soch- I* - 'boshdagi tuklar' + *iq* narsa oti yasovchisi) – *sochiq- II* (*soch- II* - 'har tomonga otib tashla-' + *iq* narsa oti yasovchisi), *chog'la- I* (*chog'* - 'chama' + *la*) – *chog'la- II* (*chog'* - 'yaxshi holat' + *la*) kabi.

b) Har xil affiks bilan yasaladi: *kechik- I* (*kech-* - 'birin-ketin o't-' + *ik* ot yasovchisi) - *kechik- II* (*kech-* ravishi + *ik* fe'l yasovchisi), *ochiq- I* (*och-* fe'li + *iq* sifat yasovchisi) – *ochiq- II* (*och-* sifati + *iq* fe'l yasovchisi) kabi.

V. Alohida hodisa sifatida *ideal I* – *ideal II* kabi omoleksemalarni ko'rsatish lozim. Bular ruscha sifatni o'ziga xos usul bilan olish natijasida voqe bo'ldi: ruscha *idealʼniy* kabi sifatning sifat yasovchisi tugallanmasi bilan birga tashlandi va ayni vaqtda bu qo'shimchalar oldidagi yumshatish belgisi ham tashlandi: *idealʼniy* → *idealʼ* → *ideal* kabi. Natijada bunday yo'l bilan hosil qilingan sifat unga parallel ravishda o'zlashgan ot (*ideal*) bilan omoleksemaga aylandi: *general* (ot) – *general* (sifat: *general plan*), *kapital* (ot) – *kapital* (sifat: *kapital remont*) kabi.

5- §. Omonimiya ba'zan salbiy hodisa deb baholanadi. Aytishlaricha, omonimiya fikrni to'g'ri va tez anglashga xalaqit beradi. Shu jihatdan til uchun ortiqcha yuk deb qaraladi. Bu fikrga qo'shilish qiyin. Chunki omonimning yolg'iz o'zi bilan gapshakl tuzib, fikr anglatish kamdan kam uchraydi. Matn esa odatda omonimiya tufayli yuzaga keladigan qiyinchilikni bartaraf etadi.

Nutqda ikki xil tushunilishi mumkin bo'lgan holatlarga ba'zan ongli ravishda yo'l qo'yiladi, shu asosda so'z o'yini hosil qilinadi. Buni omonimiya-dan qisman bo'lsa-da ijobiy foydalanish deb baholash kerak. Ikkinchidan, omonimiyadan maxsus poetik janr – tuyuq tuzishda keng foydalaniladi. Ma'lumki, tuyuq xalq og'zaki ijodiyotida ham, yozma badiiy adabiyotimiz tarixida ham alohida o'rin egallagan.

Askiyada omonimiyadan ustalik bilan foydalaniladi.

Umuman, omonimiyaning voqe bo'lishi tilning o'z xususiyati bilan izohlanadi: Har bir tilda tovushlar soni sanoqli, shu tilda ishlatiladigan tovush kombinatsiyalari ham cheksiz emas. Ikkinchidan, leksemalarning ifoda jihatida ham, ma'no jihatida ham uzluksiz o'zgarishlar bo'lib turishi bilan omonimiyaning paydo bo'lishi tabiiy hodisa deb qaralishi lozim.

OMOLEKSEMALARGA YONDOSH HODISALAR

6- §. Omoleksemalarga eng yaqin turuvchi hodisa – *omofonlar*. Omoleksemalar talaffuz jihatidan ham, yozilishi jihatidan ham teng keladi,

omofonlar esa talaffuz jihatidan teng keladi-yu, harfiy ifoda jihatidan farq qiladi. Demak, til birligi sifatida leksemalarning bir jihati – talaffuz jihati teng kelib qolsa, omofonlar voqe bo‘ladi.

Til asli tovush tili bo‘lgani sababli harfiy ifoda emas, balki talaffuz hal etuvchi omil deb qaraladi va shu asosda omofonlar ko‘pincha omoleksemalar qatoriga qo‘shiladi.

Adabiy nutqda omofonlar quyidagi hollarda voqe bo‘ladi:

1) ko‘pincha ovozli (jarangli) tovushning ovozsizlanishi (jarangsizlanishi) natijasida: *bop* (< *bob*) – *bop*, *tup* (< *tub*) – *tup*, *yot* (< *yod*) – *yot*, *sutxo‘r* (< *sudxo‘r*) – *sutxo‘r*; *nufus* (< *nufuz*) – *nufus* kabi;

2) urg‘usiz ovoz tovushning boshqa tovushdek talaffuz qilinishi natijasida: *kampaniya* – *kampaniya* (< *kompaniya*) kabi.

So‘zlashuv nutqida omofonlarning turli ko‘rinishlari voqe bo‘ladi: *qalay* (ma‘dan nomi) - *qalay* (< *qanday*), *to‘r* (baliq, qush tutish quroli) – *to‘r* (< *to‘rt*) kabi va b.

7- §. Til birliklari sifatida leksemalar talaffuzda farqlanib, harfiy ifoda jihatidan teng kelib qolsa, *omograflar* yuzaga keladi. Hozirgi adabiy o‘zbek tilining yozma ko‘rinishida omograflar asosan ayrim tovushlar uchun alifboda mustaqil harf olinmay, bu tovushlarni ko‘rsatish vazifasi alifbodagi boshqa harflarga yuklanishi natijasida, demak, sun‘iy ravishda paydo bo‘ldi:

1) *o* harfi bilan ikki farqli tovushni (sharq tillariga, shu jumladan o‘zbek tiliga mansub leksemalar tarkibidagi tovushni va rus tilidan olingan leksemalar tarkibidagi tovushni) yozish natijasida: *rom- I*, *rom- II*, *rom- III* va *rom- IV* (ichimlik nomi), *tom- I*, *tom- II*, *tom- III* va *tom- IV* ('jild') kabi;

2) *j* harfi bilan qorishiq (portlovchi-sirg‘aluvchi) tovushni va sirg‘aluvchi tovushni yozish natijasida: *jin- I*, *jin- II* va *jin- III* (ruscha < inglizcha gin) kabi;

3) Mana bu misolda birinchi, ikkinchi banddagi holat birgalikda voqe bo‘lgan: *jom- I* (tojikcha) - *jom- II* (ruscha);

4) *i* harfini ruscha leksemalardagi *ы* harfi o‘rniga yozish natijasida: *sir- I* ('emal') - *sir- II* ('yashirin ish, gap') - *sir- III* (< *сыр*) kabi.

8- §. Tovush tizimi teng, lekin urg‘u o‘rniga ko‘ra farqlanadigan leksemalar ham mavjud. Bunday leksemalarda urg‘u o‘rnining har xilligi talaffuzda farq keltirib chiqaradi, shu asosda bunday leksemalar omograflar qatoriga qo‘shiladi. Agar urg‘u belgisini qo‘yish zaruriyatini hisobga olsak, bunday leksemalarni omograflar qatoriga qo‘shmay, alohida hodisa sifatida ajratish ma‘qul. Misollar: *atlás-* ('tovdanuvchi silliq ipak matoning maxsus usul bilan to‘qilgan turi') – *át-las-* ('ma‘lum maqsad bilan tuzilgan xaritalar to‘plami'), *matemátik-* ('matematika mutaxassisi') – *matematik-* ('matematikaga oid') kabi.

LEKSEMALARDA PARONIMIYA

9- §. Ikki leksemani o‘zaro *paronim* deyish uchun (yunoncha *para* - 'yoni-dagi'): 1) yasama leksemalar bo‘lishi, 2) ayni bir leksemadan yasalgan bo‘lishi,

3) ayni bir turkumga mansub bo'lishi, 4) yasovchi morfemalarining mazmun jihatida umumiylik bo'lishi, 5) yasovchi morfemalari ifoda jihatidan o'xshash bo'lishi kerak.

Rus tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan quyidagi g'arb tillariga mansub leksemalar sanalgan talablarga mos keladi, demak, paronimlar deb qaraladi:

1) *abonent-* ('abonement egasi') - *abonement-* ('biror narsadan ma'lum muddat foydalanish huquqini beradigan hujjat'); bu yerda: a) yasash asosi - *abon-*, b) yasovchilar: *-ent*, *-ement*;

2) *adresat-* ('pochta yuborilgan kishi yoki tashkilot') - *adresant-* ('poch-tani yuboruvchi kishi yoki tashkilot'); bu yerda: a) yasash asosi *-adres-*, b) yasovchilar: *-at*, *-ant*;

3) *diplomat-* ('bir hukumatning boshqa hukumat bilan muloqotga vakolatli amaldor kishisi') - *diplomant-* ('diplom ishi yozayotgan kishi'); bu yerda: a) yasash asosi - *diplom-*, b) yasovchilar: *-at-*, *-ant*;

4) *ekonomika-* ('iqtisodiyot') - *ekonomiya-* ('iqtisod qilish', 'tejamkorlik'); bu yerda: a) yasash asosi - *ekonom-*, b) yasovchilar: *-ik*, *-iy*.

O'zbek tili leksemalaridan quyidagi juftlarni paronimlar deyish mumkin:

1) *o'pqin-* ('katta oqin suvning doira shaklida aylanib, turli narsalarni o'z ichiga tortib ketadigan yeri') - *o'pqon-* ('o'pqin ostidagi bo'sh yer, suv tortilib ketadigan chuqurlik');

2) *quyqa-* ('suyuqlik ostiga yig'iladigan cho'kindi') - *quyqum-* ('suyuqlikdan ajraladigan chiqindi');

3) *sevikli-* ('ko'ngil qo'ygan') - *sevimli-* ('kimdir xush ko'radigan, yoq-tiradigan');

4) *qopag'on-* ('qopish, tishlash odati bor') - *qopong'ich-* ('o'zidan o'zi qopaveradigan');

5) *urish-* (*ur-* fe'lining otdosh shakli) - *urush-* (ot);

6) *alifbe* (kitob) - *alifbo* (harflar sirasi) kabi.

Ham mazmun jihatidan, ham talaffuz jihatidan o'xshashlik borligi tufayli bunday paronimlarni farqlab, o'z o'rnida ishlatish ma'lum qiyinchilik tug'diradi, biri o'rnida ikkinchisini xato ishlatib qo'yish hollari uchraydi.

Leksik paronimlar ancha sodda talablar asosida ham belgilanadi: tovushlar tizimi faqat bir tovushga ko'ra farqlanib turadigan ikki leksema ham o'zaro paronim deb qaraladi. Shunday talab bilan yondashish yetarli deyilsa, *alpoz-* ('ahvol', 'yo'sin') - *alfoz-* (*lafz-* leksemasining ko'pligi), *abzal-* (asli *afzor*: 'asbob', 'egar-jabduq') - *afzal-* ('yaxshi', 'ortiq'), *xalos-* ('ozod': *xalos qil-*) - *xolos-* ('faqat'), *tiz-* ('ipga shodala-') - *chiz-* ('chiziq tushir-'), *xush-* ('yaxshi', 'yoqimli') - *hush-* ('kishining sezish, idrok etish, anglash qobiliyati'), *rux* (shaxmat donalaridan birining nomi) - *ruh* ('kishining his-tuyg'ularini aks ettiruvchi kayfiyati'), *obba* (hayrat ifodalaydi) - *obbo* (tashvish ifodalaydi) kabi juftliklarni

paronim deyish mumkin. Talaffuzdagi o'xshashlik tufayli bunday leksemalarni ishlatishda ham qiyinchilik, noo'rin ishlatish voqe bo'ladi.

LEKSEMANING MAZMUN JIHATI

1- §. Leksemaning miyaning til xotirasi qismidagi ramzida (ifoda jihati haqidagi axboratga birkirilgan holda) mazmun jihati haqidagi axborat ham mavjud bo'ladi. Leksemaning mazmun jihatida ikki hodisa farqlanadi: 1) ma'lum bir voqelikni nomlashi (nominativ vazifa bajarishi; lot. *nominatio* - 'nom'), 2) ma'lum bir ma'noni anglatishi (signifikativ vazifa bajarishi; lot. *signifikatio* - 'ma'no', 'farq'). Leksema avvalo voqelikni nomlash uchun yaratiladi, keyin unga ma'lum mazmun birkiriladi. Masalan, *qosh-* leksemasi kishi tanasi a'zolaridan birining nomi bo'lib, uning bosh ma'nosi 'qovoq ustini qoplab turadigan zich o'siq tuklar' deb ta'riflanadi.

Leksemaning mazmun jihati ancha murakkab bo'lib, uning asosini leksik ma'no tashkil qiladi. Leksemaning voqelikka nisbat beriladigan lug'aviy mazmuniga leksik ma'no deyiladi. Masalan, *kuz-* leksemasi 'yoz bilan qish oralig'idagi fasl' ma'nosini, *to'rt-* leksemasi 'uch bilan besh oralig'idagi butun miqdor' ma'nosini, *gapir-* leksemasi 'ma'lum bir fikrni tovushlar vositasida ma'lum qil-' ma'nosini anglatadi.

Leksik ma'no asli til tovushlarining ma'lum bir qatoriga birkirilgan holda yuzaga keladi va mavjud bo'ladi. Tovushlar qatori bilan leksik ma'noning o'zaro bog'liqligi tabiatan bo'lmay, bir til egalari orasida shartlashilgan, e'tirof etilgan tarzda bo'ladi. Shunga ko'ra har bir leksemani shu tilda gapiruvchi kishilarning barchasi bir xil leksik ma'noda ishlatadi va tushunadi.

2- §. Leksik ma'no bilan u bildiradigan voqelik – boshqa-boshqa hodisalar. Leksik ma'noda voqelikdagi predmetning, belgining yoki shular orasidagi munosabatlarning o'zi emas, balki ular haqidagi tushuncha aks etadi. Shunga ko'ra leksik ma'no deb odatda tushuncha ta'kidlanadi.

Leksik ma'no bilan tushuncha o'zaro bog'liq, lekin teng emas. Leksik ma'no til qurilishiga xos, tushuncha esa tafakkurga xos. Har ikkisi umumlashtirishga asoslanadi, lekin tushuncha fikrlash qobiliyatining natijasi sifatida insonga nisbatan belgilanadi, leksik ma'noga xos umumlashtirish esa har bir tilning o'zi doirasida voqe bo'ladi. Shunga ko'ra leksik ma'no har bir til uchun xususiy bo'ladi.

Masalan, *ko'z-* leksemasining bosh leksik ma'nosi - 'qarash, ko'rish a'zosi'. Bu leksema bilan yana bir necha leksik ma'nolar anglatiladi. Quyidagi birikmalarda bu leksemaning turli leksik ma'nolari namoyon bo'ladi: *tizzaning ko'zi*, *taxtaning ko'zi*, *buloqning ko'zi*, *ignaning ko'zi*, *xurjunning ko'zi*, *uzuk-ning ko'zi*, *derazaning ko'zi*, *kartoshkaning ko'zi*. Bu leksemaning leksik ma'nolari boshqa tilga, masalan, rus tiliga tarjima qilinsa, leksik ma'nolarga xos milliylik yaqqol ko'rinadi. O'zbekcha *ko'z-* va ruscha *glaz-* leksemalari asosan bosh leksik ma'nosida-gina muqobil; *ko'z-* leksemasining boshqa ma'nolariga rus ti-

lida tamoman boshqa leksemalar muqobil. Yuqorida sanalgan o'zbekcha birikmalar tarkibidagi ko'z- leksemasiga rus tilida quyidagilar muqobil: *kolennaya chashechka, suchok v doske, mesto, otkuda byot rodnik, ushko igli, otverstviye nariva, odna polovina (otdeleniye) peremetnoy sumi, kamen v kolse, otdelnoye steklo okna, glazki kartofela.*

Demak, har bir leksemaning leksik ma'nolari o'ziga xos mundarijaga ega bo'ladi, har bir tilda o'ziga xos tizim hosil qiladi.

Leksik ma'noning asosini tushuncha tashkil etadi. Yuqorida tasvirlangan ko'z- leksemasining har bir leksik ma'nosi boshqa-boshqa tushunchani anglatadi, boshqa-boshqa voqelikni nomlaydi. Leksema bilan tushuncha teng kelishi uchun bunday leksema faqat bir leksik ma'noli bo'lishi lozim; boshqa hollarda leksema bilan tushuncha orasida tenglik bo'lmaydi; leksema necha leksik ma'noli bo'lsa, bu leksema bilan shuncha tushuncha anglatiladi. Shunga ko'ra leksemaning mazmun jihati tushunchadan keng, boy bo'ladi.

3- §. Leksik ma'no bilan tushuncha orasida tenglik termin leksemalarda bo'ladi (lot. *terminus* - 'chegara'). Termin leksema notermin leksemadan o'z ma'nosining aniq ta'riflab, chegaralab, belgilab qo'yilganligi bilan farq qiladi. Shunga ko'ra termin har vaqt ayni bir tushunchani anglatadi. Masalan, tilshunoslikdagi *urg'u-* termini 'havo oqimiga beriladigan zarb yordamida leksemashaklining talaffuz jihatidan bir butunligini hosil etish usuli' tushunchasini, adabiyotshunoslikdagi *qofiya-* termini 'she'r misralari oxirining tovush jihatidan bir xilligi' tushunchasini anglatadi.

Har bir termin odatda ma'lum bir sohaniki bo'ladi. Ammo shunday hollar ham uchraydiki, bir leksema ayni vaqtda bir necha sohaning termini bo'lib ham xizmat qiladi. Masalan, *tekislik-* leksemasi geografiyada ham ('ravnina' ma'nosida), matematikada ham ('ploskost' ma'nosida) termin sifatida ishlatiladi. Asli bunday holatga yo'l qo'ymagan ma'qul.

Ba'zan bir sohaning o'zi doirasida ikki har xil tushuncha ayni bir leksema bilan anglatiladi. Bunday salbiy holatga umuman yo'l qo'yib bo'lmaydi. Masalan, o'zbek tilshunosligida *daraja-* leksemasi uzoq vaqt ikki har xil hodisaning nomi sifatida ishlatildi: *sifat darajalari-, fe'l darajalari-;* keyinchalik ikkinchi hodisa *nisbat-* termini bilan nomlandi; *qaratqich-* leksemasi ham uzoq vaqt kelishikning va bo'lakning nomi sifatida ishlatildi, hozir bo'lakning nomi sifatida *qaratuvchi-* termini qabul qilindi.

Ko'pma'nolilik notermin leksemada tabiiy, hatto zaruriy holat deb qaralsa, terminda g'ayriqonuniy, chalkashlikka olib keladigan, qiyinchilikni yuzaga keltiradigan holat deyiladi. Chunki notermin leksema nutqda har gal bir leksik ma'nosi bilan ishlatiladi. Ko'pma'noli (aniqrog'i har xil ma'noli) terminda esa uning bir ma'nosi boshqa ma'nosini istisno qilib turavermaydi. Shunga ko'ra ayni bir matnda har xil mazmun duch kelib qoladi. Bunday salbiy holat asosan termin bir sohaning o'zida ko'pma'noli (har xil ma'noli) bo'lganida yuz beradi.

Biror kasb yoki sohaga doir tushunchani anglatadigan, leksik ma'nosi aniq ta'riflangan, ishlatilishi ma'lum doira bilan cheklangan leksemaga *termin* deyiladi. Biror kasb yoki soha terminlarining jami shu kasb yoki sohaning terminologiyasi deyiladi.

Barcha terminlar mohiyat jihatidan bir xil emas. Fan-texnika sohalarida ishlatiladigan terminlarda-gina ular anglatadigan tushuncha aniq ta'riflanadi, shunga ko'ra ularning ishlatilish doirasi ham aniq cheklangan bo'ladi, bunday terminlarda leksik ma'no taraqqiyoti uchun ham imkoniyat bo'lmaydi. Masalan, *fonema-*, *morfema-* (tilshunoslik), *chekanka-* (*chilpish*), *kultivatsiya-* (qishloq xo'jaligi) terminlarida shunday (Ilm-fanning taraqqiyotiga, muallifga bog'liq holda voqe bo'ladigan ayrimliklar tushunchaning aniq ta'riflanishiga xalal yetkazmaydi).

Ba'zan leksema ma'lum bir kasb-hunarga, sohaga xos bo'ladi-yu, lekin u anglatadigan tushuncha aniq ta'riflanmagan bo'ladi. Shu sababli bunday leksemalar leksik ma'no taraqqiyotiga uchrashi mumkin. Masalan, *kitob-*, *daftar-*, *qalam-*, *qog'oz-* kabi leksemalar asli ma'lum bir sohaniki. Shunga qaramay bu leksemalar bir necha leksik ma'noda ishlatiladi. Jumladan, *qalam-* leksemasi 'ingichka grafitning ustini yupqa yog'och bilan qoplab tayyorlangan yozuv quroli' ma'nosini anglatadi; bu leksema ayni vaqtda 'yozuvchi', 'qalamkash' (*qalam ahli*) ma'nolarini ham anglatadi.

Terminning keng ommalashib ketishi ham uni notermin leksemaga aylantiradi: *plan-*, *planlashtirish-*, *budget-* kabi leksemalar hozir keng miqyosda ishlatilib, ularning termin ekanligi sezilmas holga yetgan.

4- §. Ikki hodisani farqlash kerak: termin yaratish bor va termin o'zlashtirish bor. Bu ikki hodisa alohida-alohida baholanishi lozim. Termin asosan ikki yo'l bilan yaratiladi:

1. Tilda mavjud leksema yangi ma'noda – terminologik ma'noda ishlatiladi. Buni *terminologik ma'noli leksema* deb atash mumkin. Masalan, *qo'shimcha-* leksemasi asli 'dopolneniye' ma'nosini anglatadi: *Takliflar bo'yicha qo'shimcha va tuzatishlar bormi?* Bundan tashqari, *qo'shimcha-* leksemasi yana terminologik ma'noga ham ega: *ko'plik qo'shimchasi-*, *kelishik qo'shimchasi-* kabi.

Terminologik ma'no bilan unga asos bo'lgan leksik ma'no orasidagi bog'lanish ozmi-ko'pmi sezilib turadi, shu sababli bunday ma'nolar bir leksemaning ma'nolari sifatida birlashadi. Masalan, *gap-* leksemasi o'zbek tilida avvalo 'razgovor' ma'nosini anglatadi; *Gapni Tavhidiy boshladi* (Abdulla Qahhor). Bu leksemaning yana bir leksik ma'nosi - 'ziyofat': *Chol o'ldi, o'g'il yeb yotibdi: gap-gashtak, bazm, uloq, mehmon-izlom inchunun* (Oybek). Bularidan tashqari, *gap-* leksemasi grammatik termin bo'lib ham xizmat qiladi: *gap bo'laklari-*, *qo'shma gap-* kabi.

Misollardan ko'rinadiki, terminologik ma'no kashf etish tub leksemaga ham, yasama leksemaga ham xos.

2. Termin maxsus yasaladi. Buni yuqoridagi hodisadan farqlab *termin leksema* deb atash mumkin. Masalan, *bosim-*, *ko'rsatkich-*, *kelishik-*, *turlovchi-*, *tuslovchi-* kabilar – o'zbek tilida yasalgan termin leksemalar. Bunday leksema odatda faqat termin sifatida xizmat qiladi.

Termin leksema yasashda ikki holat bor:

a) o'zigacha parallel yasaliş yo'q bo'ladi, yangidan yasaladi: *urg'u-* - 'udareniye', *yuklama-* - 'chastitsa', *sifatdosh-* - 'prichastiye', *ravishdosh-* - 'deyeprichastiye' kabi;

b) o'zigacha parallel yasaliş bor bo'ladi: *birlik-* - 'edinstvo' va *birlik-* - 'edinstvennoye chislo', *kesim-* - 'lomot', 'kusok' va *kesim-* - 'skazuye-moye' kabi. Bunda bir yasama leksemaga parallel ravishda qayta yasash voqe bo'ladi, yasalma har gal yangi leksik ma'noni anglatishga xizmat qiladi. Bunday yasaliş oz uchraydi.

Terminologik ma'no o'zi uchun asos bo'lgan leksik ma'noga nisbatan ikkilamchi, hosila ma'no bo'ladi. Termin leksemada (agar u ko'p ma'noli bo'lsa) taraqqiyot aksincha yuz beradi: terminologik ma'no birlamchi, boshqa leksik ma'no terminologik ma'noga nisbatan ikkilamchi, hosila ma'no bo'ladi: *urg'u-* – tilshunoslik termini, *urg'u-* - 'alohida e'tibor' kabi.

Leksik ma'noning semalari

5- §. Leksik ma'no mavhum hodisa bo'lib, uning mohiyati, mundarijasini aniq tasvirlash uzoq yillar davomida muammo bo'lib kelar edi. XX asr tilshunosligining eng muhim yutuqlaridan biri leksik ma'noni uzvlarga parchalab o'rganish usulining kashf etilishi bo'ldi. Bu usul avval *komponent analiz metodi* deb, keyinchalik *semik analiz metodi* deb nomlandi (*komponent* – lot. *componentis* - 'tarkib toptiruvchi', 'qatnashuvchi', *sema* - yunoncha *sema* - 'belgi'). Leksik ma'noning semalari voqelikka nisbat berib ajratiladi. Bunda semalar keng tushunchadan tor tushunchaga tomon ketma-ket belgilanadi. Masalan, *qo'l-* leksemasi bosh leksik ma'nosining semalarini ajratishda avval 'jonli predmet' tushunchasi (jonsiz predmetlarga zid qo'yib), keyin 'kishi' tushunchasi (boshqa jonlilarga zid qo'yib) hisobga olinadi; shundan keyin 'kishi tanasi', 'kishi tanasining a'zosi' semalari belgilanib, so'ngra ta'riflanayotgan a'zo tananing qaysi qismida qanday joylashgani (yelkadan barmoq uchigacha), qanday vazifani bajarishi (ushlash) aniqlanadi; yuqorida sanalgan belgilardan har biri ta'riflanayotgan leksik ma'noning semalari hisoblanadi, leksik ma'no ana shu semalar asosida ta'riflanadi. Yuqorida sanalgan belgilar (semalar) asosida *qo'l-* leksemasining bosh leksik ma'nosini 'kishi tanasining yelkadan boshlanib barmoq uchigacha davom etadigan, ushlarish vazifasini bajaradigan a'zosi' deb ta'rifladik. Bu ta'rifni *qo'l-* leksemasining shu leksik ma'nosiga "O'zbek tilining izohli lug'ati'da berilgan ta'rif bilan qiyoslang: 'odamning barmoq uchlaridan yelkasigacha bo'lgan qismi, a'zosi'.

Bu izohli lug‘at tuzilgan yillarda leksik ma‘no semik tahlil usuli bilan o‘rganilmas edi; hozir qayta tuzilayotgan izohli lug‘atda leksik ma‘nolar semik tahlil asosida ta‘riflanishi lozim; shunda oldingi nashrida yo‘l qo‘yilgan juda ko‘p nuqsonlar bartaraf qilinadi.

Leksik ma‘no tarkibida ajratiladigan semalar *ideografik sema* deb nomlanadi (yunoncha *idea* - 'tushuncha', *graphike* - 'yozuv'). Leksik ma‘noga ta‘rif ideografik semalar asosida tuziladi. Masalan, semik tahlil usuli bilan *akaleksemasining* leksik ma‘nosi tarkibiga kiruvchi quyidagi ideografik semalar aniqlanadi: a) 'kishi', b) 'erkak', v) 'tug‘ishgan' ('bir ota-onaning farzandi'), g) 'yoshi katta'. Ushbu ideografik semalar asosida leksik ma‘no ta‘rifi quyidagicha tuziladi: 'bir ota-onaning yoshi boshqalaridan katta erkak farzandi'. Ko‘rinadiki, leksik ma‘no ta‘rifiga ideografik semalarni to‘liq va aynan kiritish shart emas, ulardan zarur va maqbul tarzda foydalaniladi.

Leksik ma‘noning ideografik semalarini aniqlashda bevosita voqelikning o‘ziga murojaat qilinadi, chunki leksema bilan (leksik ma‘no bilan) ma‘lum bir voqelik to‘g‘ridan to‘g‘ri nomlanadi, ma‘lum bir ma‘no ham shunday birkiriladi. Ideografik semalarni leksemalarni o‘zaro qiyoslab belgilash boshqa maqsadlar bilan (masalan, leksemalarning leksik-semantik guruhlarini o‘rganishda) amalga oshiriladi (Bu to‘g‘rida keyinroq gapiriladi).

Baho semasi

6- §. Leksemaning mazmun jihatida, voqelikni nomlashdan tashqari, nomlanayotgan voqelikka munosabat ham bildiriladi. Voqelikka munosabat bildirish belgisiga *baho semasi* deyiladi. Masalan, *qush-* va *qushcha-* leksemalari leksik ma‘no anglatishiga ko‘ra bir xil, baho ifodalashiga ko‘ra farqli. *Qush-* leksemasi baho semasi jihatidan betaraf: anglatilayotgan narsaga ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalanmaydi; *qushcha-* leksemasida bunday munosabat ifodalanadi. Demak, *qushcha-* leksemasining semantik mundarijasi *qush-* leksemas-inikidan boy.

Leksemaning mazmun jihatida asosiy hodisa – leksik ma‘no; baho semasi leksik ma‘noni qurshab turadi. Baho semasi asosan uch xil ifodalanadi: 1) morfema yordamida, 2) leksemaning o‘zi bilan, 3) kontekst yordamida.

Baho semasining morfema yordamida ifodalanishi *morfologik ifodalanish* deyiladi. Hozirgi o‘zbek tilida bunday vazifani *-cha* (*qushcha-* kabi), *-gina* (*qizginam* kabi), *-jon* (*otajonim* kabi), *-chak*, *-choq* morfemalari (*kelinchak-*, *qo‘zichoq-* kabi) bajaradi. Bu morfemalar ijobiy munosabat ifodalashga xizmat qiladi.

Baho semasi leksemaning o‘zi bilan ifodalansa, *leksik ifodalanish* deyiladi. Bunda baho semasi leksemalarning o‘zaro semantik munosabatida ochiq ko‘rinadi. Masalan, *yuz-*, *bet-*, *aft-*, *bashara-* leksemalari ayni bir leksik ma‘noni anglatadi, baho semasining ifodalanishiga ko‘ra esa farqli. Baho semasi jihatidan eng betaraf leksema – *yuz-*. Ikkinchi o‘rinda *bet-* leksemasi turadi, lekin bu

leksemada voqelikka salbiy munosabat aniq seziladi. Masalan, *Yuzingni yuv, Betingni yuv* jumllarida fikr bir, lekin munosabat boshqa-boshqa: ikkinchi jumla odatda kattaning kichikka yoki umuman mensimay muomala qilishda ishlatiladi. *Aft-, bashara-* leksemalarida salbiy baho semasi yana ham kuchli ifodalanadi: *Aftingni yuv, Basharangni yuv* kabi.

Umuman, baho semasi kuchaya borgan sari bunday leksemaning boshqa leksemalar bilan bog‘lanish imkoniyati, ishlatilish doirasi toraya boradi. Masalan, *aft-, bashara-* leksemalari asosan ayollar nutqida ishlatiladi, shunda ham ko‘pincha *quri-, ol-, ko‘tar-* kabi bir necha fe'l leksema bilan-gina bog‘lanib keladi: *Afting qursin, Basharang qursin, Aftingdan olsin* kabi. Xuddi shunday bog‘lanishlarda *yuz-, bet-* leksemalari deyarli ishlatilmaydi. Aksincha, oddiy, betaraf tasvirlarda asosan *yuz-, bet-* leksemalari ishlatilib (*Yuzini yuvib kirib ketdi* kabi), *aft-, bashara-* leksemalari bunday hollarda deyarli ishlatilmaydi.

Baho semasi asli betaraf baholi leksemani o‘z ishlatilish doirasidan boshqa bir doiraga ko‘chirish tufayli ifodalansa, *kontekstual ifodalanish* deyiladi (lot. *contextus* - 'zich aloqa', 'bog‘lanish'). Masalan, *bosh-* leksemasi kishi tanasining a'zosiga nisbatan, *kalla-* leksemasi esa hayvon tanasining a'zosiga nisbatan ishlatiladi. Bulardan har biri o‘z ishlatilish doirasida baho semasi jihatidan betaraf: *Boshini quyi soldi. Kalla solib sho‘rva pishirdi* kabi. Ammo *kalla-* leksemasi hayvondan odamga ko‘chirib ishlatilsa, salbiy baholi bo‘lib qoladi. Odatda *bosh-* leksemasi bilan aqllilik anglatilsa, *kalla-* leksemasi shuning aksi uchun ishlatiladi: *Kalla deb oshqovoqni ko‘tarib yurgan ekansan-da, og‘ayni!* kabi. Bunday o‘rinda *kalla-* leksemasini *bosh-* leksemasi bilan almashtirib bo‘lmaydi.

Umuman, bosh bilan bog‘liq salbiy tushunchalar odatda *kalla-* leksemasi yordamida anglatiladi: *kallavaram-, kallaxum- (xumkalla-), kalla ur- (kalla qo‘y-)* kabi. Shu nuqtayi nazardan quyidagi matnda *kalla-* leksemasining ishlatilgani xato: *Bu oltin kallaning bahosi yuksak, Dushmanlar bunga xun to‘lashi kerak!* (Yashin).

Quyidagi matnda shoir leksemalarning baho semasidan juda ustalik bilan foydalangan (Birinchi misradagi *bosh-* leksemasi oxirgi misradagi *kalla-* leksemasini baho semasi jihatidan juda bo‘rttirib turibdi): *Bu Ja‘farning boshini silar Muallimi: "Barakalla", - deb, U Ja‘farga tushar dakkilar: "Hay, tezroq yur, qora kalla!" - deb* (Shayxzoda).

Kontekstual ifodalanishning bir turi deb baho semasining *situativ ifodalanishini* ko‘rsatish mumkin (fr. *situation* - 'holat', 'vaziyat'). Bunday ifodalanishda har safar konkret nutq situatsiyasi nazarda tutiladi. Masalan, *olim-* leksemasi shunday fazilati bor kishiga qarata ishlatilsa, baho semasi betaraf bo‘ladi; agar bu leksema taqlidchiga, soxta intiluvchiga qarata mazax tariqasida ishlatilsa, bu leksema salbiy bahoga ega bo‘lib qoladi: *Olimimiz o‘z mulohazalarini bayon qilmoqchilar-ku* kabi.

Baho semasi bilan voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalanadi. O‘zbek tilida morfologik usul bilan voqelikka ijobiy munosabat bildiriladi.

Leksik ifodalanishda esa ijobiy munosabat ham, salbiy munosabat ham bildiriladi (*chehra-*, *bashara-* leksemalarida bo'lgani kabi). Kontekstual, situativ ifoda usulida odatda voqelikka salbiy munosabat bildiriladi. Ijobiy yoki salbiy munosabat bildirilmagan hollarga nisbatan betaraf baho semasi haqida gapiriladi. Leksemalarning asosiy qismi baho semasi jihatidan betaraf bo'ladi.

Lisoniy ma'no va nutqiy ma'no

7- §. Lisoniy ma'no – leksemadan til birligi (lisoniy birlik) sifatida anglatiladigan ma'no. Nutqda leksemaning lisoniy leksik ma'nosi namoyon bo'ladi. Shu bilan birga nutqda leksema turli shart-sharoit ta'siri bilan yangi-cha ma'noni anglatish uchun ham ishlatiladi. Bu ikki tur ma'no *lisoniy ma'no* va *nutqiy ma'no* deb farqlanadi; birinchisi *uzual ma'no* deb, ikkinchisi *kontekstual ma'no* deb ham yuritiladi (lot. *usus* - 'odat', 'qoida'; lot. *contextus* - 'zich aloqa', 'bog'lanish'); nutqiy ma'no *leksik qo'llash* ham deyiladi.

Lisoniy ma'no bilan nutqiy ma'no quyidagicha farq qiladi:

1. Lisoniy ma'no til birligi bo'lib, shu tilda gapiruvchilar tomonidan tan olingan, qabul qilingan bo'ladi. Nutqiy ma'no esa individual nutq hodisasi bo'lib, shu tilda gapiruvchilar orasida umumlashmagan, qabul qilinmagan, ayrim muallif nutqiga-gina xos bo'ladi.

2. Lisoniy ma'no lug'at boyligi tarkibiga kiradi, shunga ko'ra u umumtil lug'atida beriladi va ayrim izohlanadi. Nutqiy ma'no esa umumtil lug'at boyligi tarkibiga kirishi mumkin bo'lgan imkoniyat, shunga ko'ra u umumtil lug'atida berilmaydi.

3. Lisoniy ma'no shu tilda gapiruvchilar uchun umumiy bo'ladi. Nutqiy ma'no esa shu tilda bor lisoniy ma'nolardan birining ayrim muallif nutqida yangicha berilishi, yangicha baholanishidir. Nutqiy ma'no shu tilda gapiruvchilar tomonidan tan olinsa, ko'pchilik nutqida ishlatilsa, shunda-gina u lisoniy ma'noga aylanadi.

4. Lisoniy ma'no matnda namoyon bo'ladi: lisoniy ma'no har galgi kon-kret matnda yuzaga kelmaydi, balki shu matngacha shakllangan bo'ladi, matn uni yuzaga chiqarib beradi. Nutqiy ma'no esa konkret matnning o'zida voqe bo'ladi: ma'lum bir muallif tuzgan matnda shakllanadi, shu matn doirasida mavjud bo'ladi.

5. Lisoniy ma'no leksemaga birkiriladi va barqaror bo'ladi. Nutqiy ma'no esa shu leksemaning o'ziniki deb emas, balki u ishlatilgan matnniki deb qaraladi, shunga ko'ra barqaror bo'lmaydi: shu matn bo'lmasa, shunday matn sababli paydo bo'lgan nutqiy ma'no ham yo'qoladi.

6. Lisoniy ma'no biror voqelikni nomlash uchun xizmat qiladi (Bunda obrazlilik ham ifodalanishi mumkin). Nutqiy ma'no esa asosan obrazlilik yaratish uchun xizmat qiladi. Nutqiy ma'no biror voqelikning nomi bo'lmay (Bunday vazifani lisoniy ma'no bajaradi), balki voqelikning o'zgacha ifodasi bo'ladi.

Yuqorida sanalgan belgilar asosida quyidagi badiiy parchalarni kuzataylik:

- *Ayb o'zingizda! – Saidaga qo'lini bigiz qilib. – Odamlar bilan aymoqi bo'lib, kattalarni betga chopar, beandisha, yoshlarni shapshak qilib qo'ydingiz!* (Abdulla Qahhor).

Bu personaj nutqida *aymoqi bo'l-* fe'li yangicha matnda berilgan. O'simlikning o'sish jarayonini anglatuvchi bu fe'l kishilar orasidagi munosabatga ko'chirilgan. Bu leksik qo'llashda *aymoqi bo'l-* fe'lining lisoniy ma'nosiga suyanib ('o'z-o'zicha, erkin o's-'), 'ko'pchilikdan ajralib turmaslik' kabi ma'no hosil qilingan. Bunday nutqiy ma'no *aymoqi bo'l-* leksemasini individual qo'llash natijasida yuzaga kelgan.

- *Qalandarov yaxshi tashkilotchi deymiz, lekin bu chiroyli guldasta qanaqa gullardan bog'langanini bilmaymiz* (Abdulla Qahhor). Bu matnda ishlatilgan *guldasta-* leksemasi asli 'bir qancha gulning bog'lami'ni anglatadi; bu matnda esa leksik qo'llash tufayli bir kishining (Qalandarovning) tashkilotchilik mahoratini anglatish uchun ishlatilgan.

Nutqiy ma'no ayniqsa nazmda ko'p voqe bo'ladi. Masalan, quyidagi to'rtlikning uchinchi misrasida *kumush-*, *zumrad-* leksemalari *qish-*, *bahor-* leksemalariga mohirlik bilan individual bog'lab ishlatilgan, natijada *kumush-* leksemasi bilan 'oq' ma'nosini, *zumrad-* leksemasi bilan 'yashil' ma'nosini anglatishga erishilgan:

*Har faslning o'z xislati bor,
Har faslning o'z fazilati.
Kumush qishdan, zumrad bahordan
Qolishmaydi kuzning ziynati... (Uyg'un).*

Nutqiy ma'noni anglash uchun ba'zan ancha keng matn bilan tanishish zurrur bo'ladi. Bunday hollarda nutqiy ma'no o'ta individual, shartli bo'ladi, keng izohni talab qiladi. Masalan, mana bu nutqiy ma'noni muallif o'zi istagancha tushuntirish uchun qanchalik keng kontekst tuzgani o'z-o'zidan ko'rinib turibdi:

- *Biz hozir muhokama qilayotgan illatlarni Zulfiqorov undirib, Zulfiqorov o'stirgani yo'q! – dedi Saida. – Bu illatlarning chuqur ildizlari o'zimizda bo'lgan; qay sabab bilan bo'lmasin, kolxozimizda vujudga kelgan "ob-havo sharoiti" uni ko'kartirgan, ayrim hollarda g'ovlatib yuborgan. Biz hozir bu illatlarning g'ovlab ketgan joyini ko'rib turibmiz. Bu "ob-havo sharoiti", bir tomondan, illatni ko'kartirgan, o'stirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, odamlarni shu illatlarga ko'niktirgan, bularni payqamaydigan qilib qo'ygan. Hammadan mana shu yomon!*

"Kolxozda ob-havo sharoiti" degan gap Qalandarovga tegib ketdi (Abdulla Qahhor).

"Sinchalak" povestining nega shunday nomlanishini anglash uchun ushbu asarni o'qib chiqish lozim. Bu yerda qush nomi voyaga yetgan qizga ko'chiriladi, avval salbiy tavsifdek beriladi, keyin ijobiyga aylanadi, oxiri "gap jussada emas, o'z ishining to'g'riligiga ishonchda, iroda kuchida, ko'pchilikka suyanib ish tutishda" degan mazmun kelib chiqadi.

Leksik qo'llash hamma vaqt o'rinli bo'lavermaydi. Leksemaning semantik mazmuniga, shu leksema bilan boshqa leksemalar orasidagi ma'no munosabatlari zid kelmaydigan leksik qo'llash-gina ijobiy bo'ladi. Shunday talabga javob beradigan nutqiy ma'no shu leksemaning mazmun jihatidagi mavjud imkoniyatni davom ettiradi, bora-bora lisoniy ma'noga aylanishi mumkin.

Boshqa hodisalar qatori, nutqiy ma'no ham "Nutqda faqat lisonda bor narsagina namoyon bo'ladi" degan fikr asosli emasligini tasdiqlaydi. Asli lisonga barcha ma'lumot avval nutqdan o'tadi va keyin-gina lisondan nutqqa qalqiydi; til taraqqiyotiga nutq doim hissa qo'shib turadi. Zotiylikni (substansionallikni) faqat *lison* → *nutq* yo'nalishida talqin qilish hodisalarini baholashda biryoqlamalikka olib keladi.

LEKSEMALARDA KO'PMA'NOLILIK

1- §. Bittadan ortiq ma'no anglatish (ifodalash) hodisasiga ko'pma'nolilik deyiladi. Bunday xususiyat til birligi sifatida leksemaga ham xos.

Hozirgi adabiy o'zbek tilidagi leksemalarning deyarli yarmi birma'noli. Yangi yaratilgan leksema (yangi o'zlashtirilgan leksema ham) boshlang'ich ishlatilish davrida birma'noli bo'ladi, biror voqelikning nomi sifatida yuzaga kelib, keyinchalik uning mazmun jihatida turli-tuman o'zgarishlar yuz beradi, shunday o'zgarishlarning ma'lum bir qismi natijasida birma'noli leksema yangi leksik ma'no kashf etib, ko'pma'noli leksemaga aylanadi.

Termin ham odatda birma'noli bo'ladi (Termin izohlangan sahifalarga qarang).

Eng tor kontekstli leksema odatda birma'noli bo'ladi, bunday leksema faqat bir ma'no yo'nalishidagi leksemalar bilan (ba'zan faqat bir leksema bilan) bog'lanib keladi, shunday bog'lanishdan tashqarida mustaqil ishlatilmasligi ham mumkin. Masalan, *o'taka*- leksemasi juda tor kontekstli va birma'noli: *o'takasi yorildi* iborasi tarkibida ishlatilib, 'jigardan ajralib chiqadigan sarg'ish-yashil rangli achchiq suyuqlik to'planadigan pufakcha' ma'nosini anglatadi.

Leksemaning ma'nolari asli kontekstda shakllanadi va namoyon bo'ladi; kontekst qanchalik rang-barang bo'lsa, bu leksemaning ma'nolari shunchalik ko'p bo'ladi. Bunda shu leksema bilan bog'lanib keladigan leksemalarning miqdori emas, balki turli-tuman semantik yo'nalishdagi leksemalar bo'lishi muhim.

Leksik ko'pma'nolilik – ko'pqirrali, murakkab hodisa. Buning ustiga deyarli har bir leksemaning leksik ma'no taraqqiyoti alohida-alohida yondashishni, izohlashni talab qiladi. Shu sababli leksemalarning leksik ma'nolarini aniqlash va tartiblash juda qiyin. Adabiyotlarda leksemalarning ko'pma'noliligi haqida bildiriladigan fikrlar o'ta mavhum bo'lib, leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy tasavvur hosil etishga xizmat qiladi.

Leksik ma'noning taraqqiyot yo'llari

2- §. Leksik ma'no odatda bir predmet, belgi, harakatning nomini boshqa bir predmet, belgi, harakatga ko'chirish yo'li bilan rivojlanadi. Bunday ko'chirishning tabiatini, mavqeini har bir tilning o'zidagi semantik qonuniyatlar belgilaydi.

Ko'chirishlar asosan quyidagilar: metafora yo'li bilan ko'chirish, funksional ko'chirish, metonimiya yo'li bilan ko'chirish, sinekdoxa yo'li bilan ko'chirish. Ko'chirish qorishiq holda (metafora-funksional, metafora-metonimiya, metonimiya-funksional tarzida) ham uchraydi (Misollari quyiroqda).

Biror predmet, belgi, harakatning nomi boshqasiga o'zaro tashqi (shakli, rangi kabi jihatlari bilan) o'xshashligi asosida ko'chirilsa, metafora yo'li bilan ko'chirish deyiladi (yunoncha *metaphora* - 'ko'chirish'). Masalan, *yo'l*-leksemasi asli 'yurish joyi' ma'nosini anglatadi. Shunday o'xshashlik asosida bu leksema 'satr' ('bir chiziq bo'ylab joylashtirilgan yozuv') ma'nosini ham anglatib boshlagan.

Metafora yo'li bilan ko'chirishning asosiy ko'rinishlari:

1. Bir predmetning nomi boshqa bir predmetga shakliy o'xshashlik asosida ko'chiriladi: *og'iz-* (odamning *og'zi*) – *og'iz-* (shishaning *og'zi*), *qo'l**tiq-* (odamning *qo'l**tiq'i*) - *qo'l**tiq-* (dengizdagi *qo'l**tiq*), *tish-* (odamning *tishi*) – *tish-* (arraning *tishi*), *etak-* (kiyimning *etagi*) – *etak-* (tog'ning *etagi*) kabi.

I z o h. Bunday ko'chirish natijasida ba'zan zid ma'no ham tug'ilishi mumkin. Masalan, *bosh-* leksemasining birinchi ma'nosidan metafora yo'li bilan ko'chirish asosida 'ibtido', 'muqaddima' ma'nosi hosil bo'lgan: *maqolaning boshi-* kabi. Bundan tashqari, 'oxir', 'xotima' ma'nosi ham o'sib chiqqan: *boshi berk ko'cha-* kabi. Bir leksemaning bunday zid ma'nolarni anglatishi hodisasi *enantiosemiya* deyiladi (yunoncha *en-* - 'yaqin', *anti-* - 'qarshi'). Yana qiyoslang: *Koridorning u boshidan bu boshigacha stullar qo'yilgan.* Bu jumlada *bosh-* leksemasi umuman 'tomon' ma'nosiga ega bo'lib qoladi.

2. Bir predmetga (ba'zan harakatga) xos belgining nomi boshqa bir predmetdagi belgiga ko'chiriladi: *achchiq-* (*achchiq qalampir-*) – *achchiq-* (*achchiq gap-*), *to'g'ri-* (*to'g'ri chiziq-*) – *to'g'ri-* (*to'g'ri gap-*), *jonli-* (*jonli tabiat-*) – *jonli-* (*jonli suhbat-*), *tez-* (*tez yur-*) – *tez-* (*tez odam-*) kabi.

I z o h. Bir predmet nomini boshqa bir predmetga belgi sifatida ko'chirish ham mavjud: *tosh-* ('qattiq jism') – *tosh nok-* ('qattiq'), *oltin-* (qimmatbaho ma'danning nomi) – *oltin yaproqlar-* ('sap-sariq') kabi. Bunda narsaning nomi belgini anglatib keladi. Yuqoridagi misollarda esa belgining nomi bir predmetdan boshqasiga ko'chiriladi.

3. Bir predmetga xos harakatning nomi boshqa bir predmetning harakatiga ko'chiriladi: *savala-* (nimani) - *savala-* (kimni), *cho'k-* (cho'kkala-) - *cho'k-* (imoratning cho'kishi) - *cho'k-* (odamning qariganda cho'kishi), *o'l-* (jonlilarda hayotning tugashi) - *o'l-* (o'simlik palagining so'lishi, qurishi) kabi.

3- §. Biror predmetning nomi boshqasiga ular bajargan vazifasidagi o'xshashlik asosida ko'chirilishi funksional ko'chirish deyiladi (lot. *funktio* -

'faoliyat', 'vazifa'). FunkSIONAL ko'chirish ham o'xshashlik asosida voqe bo'ladi. Bu jihatdan u metafora yo'li bilan ko'chirishga juda yaqin. Farq shundaki, metafora yo'li bilan ko'chirishda predmetlar orasidagi tashqi ko'rinish jihatidan, material jihatdan o'xshashlik asosga olinsa, funkSIONAL ko'chirishda vazifa jihatidan o'xshashlik nazarda tutiladi. Masalan, qush tanasidagi uchish uchun xizmat qiladigan a'zo *qanot*- deyiladi. Shunga o'xshash vazifani bajaruvchi qism samolyotga nisbatan ham *qanot*- deb nomlangan.

Shuningdek, ilgari *ko'mir*- leksemasi 'ko'mib yondirish usuli bilan o'tindan tayyorlangan yoqilg'i' ma'nosini anglatar edi. Hozir esa 'yer qatlamida tabiiy yo'l bilan hosil bo'lgan qattiq va qora rangli yoqilg'i' ma'nosiga ko'chdi. Endi bu ikki ma'nodan asosan keyingisi ko'p uchraydi. Yuqoridagi yoqilg'ining ikki turini farqlash lozim bo'lib qolsa, bular sifatlovchi keltirish yo'li bilan farqlanadi: *pistako'mir*-, *toshko'mir*- deb nomlanadi.

Yana misollar: *chiroq*- (qora chiroq - sham chiroq - kerosin bilan yoqiladigan chiroq - elektrolampochka), *siyoh*- (yozuv uchun ishlatiladigan qora rangli suyuqlik) – *siyoh*- (yozuv uchun ishlatiladigan suyuqlik, rangi har xil bo'laveradi) kabi.

FunkSIONAL ko'chirishda ko'pincha shakliy o'xshashlik ham qatnashadi. Masalan, yuqorida keltirilgan *qanot*- leksemasida shakl jihatidan, *ko'mir*- leksemasida rang jihatidan, *siyoh*- leksemasida holat (suyuq) jihatidan o'xshashlik bor. Shu sababli bu ko'chirishlarni funkSIONAL-metaforik ko'chirish deb baholash mumkin.

4- §. Bir predmetning, belgining, harakatning nomi boshqasiga o'xshashlik asosida emas, balki o'zaro bog'liqlik asosida ko'chirilishi metonimiya yo'li bilan ko'chirish deyiladi (yunoncha *metonymia* - 'qayta nomlash'). Masalan, *dasturxon*- leksemasi 'ovqatlanish uchun yoziladigan buyum'ni anglatadi; bu leksema bilan ovqatning o'zi, 'dasturxonga qo'yiladigan noz-ne'mat' ham bildiriladi.

Metonimiya yo'li bilan ko'chirishning asosiy ko'rinishlari:

1) Bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmetga ko'chiriladi: *bosh*- ('kishi organizmining bo'yindan yuqori qismi') – *bosh*- ('miya': *Boshim og'ridi*), *ich*- ('ichki tomon') – *ich*- ('qorin bo'shlig'ida joylashgan a'zolar': *Ichim og'ridi*) kabi.

2) Bir predmetning nomi shu predmetga asoslangan o'lchov birligining nomi bo'lib xizmat qiladi: *kun*- ('quyosh') – *kun*- ('sutkaning yorug' qismi'), *oy*- ('yerning yo'ldoshi') – *oy*- ('yilning o'n ikkidan bir qismi'), *jo'ra*- ('o'rtoq') – *jo'ra*- ('ikki qismdan iborat bir kiyimlik mato': *bir jo'ra atlas*) kabi.

3) Bir predmetning nomi shu predmet asosida hosil bo'ladigan predmetga ko'chiriladi: *til*- (nutq a'zosi) – *til*- ('nutq'), *choy*- (o'simlik) – *choy*- (ichimlik), *dam*- ('nafas', 'havo') – *dam*- ('tinim', 'vaqt', 'daqiqa') kabi.

4) Belgining nomi shunday belgisi bor predmetga ko'chiriladi: *ko'k-* (rang nomi) – *ko'k-* ('ko'kat'), *ko'k-* ('osmon'), *kir-* ('iflos') – *kir-* ('ifloslangan yoki yuvilgan kiyim-kechak'), *yupqa-* (qalinning aksi) – *yupqa-* (taom nomi), *chuqur-* (sayozning aksi) – *chuqur-* ('o'ra') kabi.

I z o h. Bu banddagi holat metafora yo'li bilan ko'chirishga o'xshash, lekin farqli: metafora yo'li bilan ko'chirishda bir predmetdagi belgining nomi boshqa predmetdagi belgiga ko'chiriladi (*oq qog'oz-* – *oq gvardiya-* kabi), metonimiya yo'li bilan ko'chirishda esa belgining nomi predmetga ko'chi-riladi (*oq-* - rang nomi → *oq-* - predmetning nomi: *ko'zning oqi-* kabi).

5) Harakatning nomi shu harakat natijasida hosil bo'ladigan predmetga ko'chiriladi: *atala-* - *atala-* kabi.

Nutqda *Fuzuliyni o'qib tugatdim, "Toshkent oqshomi"ni o'qib turaman* kabi ishlatishlar ham bor. Bular da asli atoqli va turdosh otdan tuzilgan (*Fuzuliy asarlari, "Toshkent oqshomi" gazetasi* kabi) birikma o'rniga atoqli otning o'zi ishlatiladi. Natijada atoqli ot yangi leksik ma'no anglatmaydi, balki o'z ma'nosini saqlagan holda turdosh ot ma'nosini ham o'z ustiga oladi. Yuqoridagi misollardan farq qiluvchi bu hodisa asosida tejamkorlik qonuni yotadi. Qiyos qiling: *Yaxshi odamga yondash, yomon odamdan qoch.* – *Yaxshiga yondash, yomondan qoch.* "*Mushtum" jurnaliga obuna bo'ldim.* – "*Mushtum"ga obuna bo'ldim.*

Yuqorida aytilganlardan qat'i nazar, *Fuzuliyni o'qidim* bilan "*Toshkent oqshomi"ni o'qidim* o'zaro teng emas. Birinchisida muallif nomini aytilish bilan asari ko'zda tutiladi, ikkinchisida esa atoqli otning o'zi – asarning nomi. Demak, metonimiyaga ozmi-ko'pmi birinchisi o'xshaydi. Agar *Fuzuliyni o'qidim* kabilarda metonimiya yo'li bilan ko'chirish voqe bo'layotir desak, shunda ham lisoniy metonimiya haqida emas, balki nutqiy metonimiya haqida gapirish mumkin. Lisoniy birlik sifatida, masalan, *Fuzuliy* atoqli oti 'asar' ma'nosiga ega emas. Bunday ma'no shu atoqli otga nutqdagi vaziyati sababli vaqtincha birkiriladi, shunday kontekstdan tashqarida yo'qoladi. Demak, atoqli otni bunday ishlatishni kontekstual metonimiya deb atash mumkin.

5- §. Bir predmetning nomi boshqa bir predmetga qism bilan butun munosabati asosida ko'chirilishi sinekdoxa yo'li bilan ko'chirish deyiladi (yunoncha *synekdoche* - 'nazarda tutish'). Sinekdoxa yo'li bilan ko'chirish metonimiya yo'li bilan ko'chirishning bir ko'rinishi deyiladi. Sinekdoxa yo'li bilan ko'chirishning o'ziga xos xususiyati miqdor belgisiga asoslanishidir.

Sinekdoxa yo'li bilan ko'chirish ikki xil:

1) Bir predmetning nomi sifatida unga xos biror qismning nomi ishlatiladi (qism orqali butun anglatiladi): *tuyoq-* (qism) – *tuyoq-* (butun: *Bahona bilan tuyoqqa ega bo'lib qoldi*), *tirnoq-* (qism) – *tirnoq-* (butun: *Dunyoda tirnoqqa zor odamlar oz deysizmi?!*), *yostiq-* (qism) – *yostiq-* (butun: - 'hayot', 'umr': *Yostig'ini quritaman*), *yurak-* (qism) – *yurak-* (butun: *Bu otashin yurak..*) kabi.

2) Bir predmetning nomi sifatida shu predmetni ham o'z ichiga olgan butunning nomi ishlatiladi (butun orqali qism anglatiladi): *bosh-* (butun) – *bosh-*

(qism - 'boshning ustki qismi': *Do'ppi boshiga tor keldi*), *qo'l-* (butun) - *qo'l-* (qism - 'barmoq': *Besh qo'l barobar emas*), *panja-* (butun) – *panja-* (qism - 'barmoqlar': *Besh panjangni og'zingga tiqma*), *osh-* (umuman ovqat) - *osh-* (palov) kabi.

Leksik ma'no taraqqiyotining natijalari

6- §. Turlicha ko'chirishlar natijasida leksik ma'noda ikki xil hodisa yuz beradi: 1) ma'noning hajmi o'zgaradi, 2) ma'noning miqdori o'zgaradi.

Leksik ma'no hajmining o'zgarishi ikki xil natijaga – leksik ma'no hajmining kengayishiga yoki torayishiga olib keladi:

1. Leksik ma'no hajmining kengayishi avvallari tor doiradagi voqelikni anglatgan leksemaning keyinchalik keng doiradagi voqelikni anglatish uchun xizmat qilishidir. Masalan, *non-* leksemasi avvallari bu predmetning tandirda pishiriladigan turini-gina anglatgan, hozir esa shu predmetning barcha xillarini anglatadi.

Aniq ma'noning mavhum ma'noga o'tishi ham leksik ma'no hajmining kengayishi hisoblanadi. Masalan, *otlan-* fe'li asli ko'chmanchilik davriga xos muayyan bir harakatni ('boshqa joyga ko'chish uchun otga minish, otga yuklanish'ni) anglatgan. Hozir esa umuman 'biror joyga borish uchun hozirlanish, kiyinish' ma'nosiga ko'chgan. Bunda avvalgi aniq ma'no o'rnini mavhum ma'no olgan. Bu leksema hozir faqat keyingi, keng ma'noda-gina ishlatiladi. Yana solishtirib: *uyla-* - *uylan-* ('uy-joyli qil-' - 'uy-joyli bo'l-') - *uyla-* - *uylan-* ('xotin olib ber-' - 'xotin ol-').

Atoqli otning turdosh otga (yoki boshqa biror turkum leksemasiga) aylanishi ham leksik ma'no hajmining kengayishi deb ko'rsatiladi: *Xosiyatxon-* – ayol kishining nomi – *xosiyatxon-* – atlasning turi, *Hotamtoy-* – afsonaviy qahramon – *hotamtoy-* - 'saxiy' kabi.

2. Leksik ma'no hajmining torayishi avvallari keng doiradagi voqelikni anglatgan leksema keyinchalik tor doiradagi voqelikni anglatishidir. Masalan, *qishloq-* leksemasi aslida 'qishlaydigan joy' ma'nosini anglatgan (*qish-* - *qishla-* - *qishloq-*). Keyinchalik, ko'chmanchilik hayotiga xos lavha yo'qolib, o'troqlashish natijasida yangi, tor hajmli leksik ma'no hosil bo'lgan. Endi *qishloq-* leksemasi 'qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan aholi yashaydigan joy' ma'nosini anglatadi. Shuningdek, *yarog'-* leksemasi ham (*yara-* fe'lidan yasalgan) asli 'kerakli, lozim bo'ladigan narsa-qurol' ma'nosini bildirgan (*Kerak-yarog'ingni olib ol* jumlasida shu ma'noning izi saqlangan). Keyinchalik esa, leksik ma'no torayib, 'hujum qilishda ishlatiladigan qurol' ma'nosini anglatishga o'tgan. *Emchi-* leksemasi ilgari 'davolovchi' ma'nosini anglatgan bo'lsa, hozir faqat 'emlovchi' ma'nosini anglatadi.

Turdosh otning (yoki boshqa biror turkum leksemasining) atoqli otga aylanishi ham leksik ma'noning torayishi deb ko'rsatiladi: *po'lat-* - (turdosh ot) -

Po'lat- (atoqli ot), *botir-* (sifat) - *Botir-* (atoqli ot), *o'lmas* (fe'l: *o'l-ma-s*) – *O'lmas-* (atoqli ot) kabi.

7- §. Yuqorida ta'kidlangan taraqqiyot yo'llari natijasida leksik ma'noning hajmi emas, balki miqdori o'zgarishi mumkin. Bir leksik ma'no asosida boshqa bir leksik ma'noning yuzaga kelishi o'z navbatida ikki xil hodisaga - ko'pma'nolilikka yoki omonimiyaga olib keladi (Bulardan birinchisi ko'p, albatta).

Leksik ma'noning taraqqiyot yo'llariga nazar tashlasak (Shular bayon qilingan sahifalarga qarang), metafora yo'li bilan ko'chirish, sinekdoxa yo'li bilan ko'chirish va funksional ko'chirish natijasida ko'pma'nolilik voqe bo'lishini ko'ramiz (Taraqqiyot ma'no miqdorining o'zgarishiga olib kelsa, albatta), chunki bunda avvalgi va keyingi leksik ma'nolar bir leksemaning ma'nolari sifatida birlashadi.

Metonimiya yo'li bilan ko'chirishga keltirilgan besh punktning oldingi uch punkti asosida ko'pma'nolilik yuzaga keladi, to'rtinchi, beshinchi punkti asosida esa omonimiya voqe bo'ladi (Yana "Omoleksemlar" bahsiga qarang).

Leksik ma'no taraqqiyoti va semik tahlil

8- §. Ko'pma'noli leksemada ma'no taraqqiyotini semik tahlil usuli bilan o'rganish bu jarayonni ravshanroq tasavvur qilish imkonini beradi. Bunday yondashuvni *tuz- I* leksemasi asosida namoyish qilamiz.

Tuz- I leksemasining bosh leksik ma'nosi *ovqatga tuz sol-* kabi bog'lanishda namoyon bo'ladi. *Tuz- I I* anglatadigan narsa - 'modda', shaklan - 'kristall', rangi - 'oq', ta'mi - 'sho'r', ishlatilish doirasi - 'ovqat', vazifasi - 'namakni rostlash, maza kiritish'. Sanalgan semalar asosida bu leksik ma'noni 'namagini rostlash, maza kiritish uchun ovqatga qo'shiladigan sho'r oq kristall modda' deb ta'riflaymiz.

Bu leksemaning ikkinchi leksik ma'nosi (*tuz- I 2*) *sho'rvaning tuzi* kabi bog'lanishlarda namoyon bo'ladi. Bu yerda 'modda' semasi yo'qoladi, shu bilan bog'liq holda moddaga (jismga) xos belgilarni ko'rsatuvchi semalar ham ketadi. 'Predmet' tushunchasi saqlanadi-yu, lekin 'aniq narsa' tushunchasi 'mavhum narsa' tushunchasiga almashadi, demak, leksik ma'no aniqlikdan mavhumlikka tomon siljiydi, natijada 'modda' semasi o'rnini 'tuzli-tuzsizlik' semasi egallaydi. Ikkinchi leksik ma'noning mundarijasini tashkil etuvchi bu sema birinchi leksik ma'no tarkibidagi 'namakni rostlash, maza kiritish' semasining birinchi subsemasi asosida yuzaga kelgan. Bu yerdagi ma'no taraqqiyoti ko'chirish yo'llaridan metonimiyaga to'g'ri keladi: predmet – shu predmet ta'siri natijasida voqe bo'ladigan predmet.

Tuz- I 3 ma'nosi bu leksemaning *Gapida tuz bor* kabi bog'lanishida namoyon bo'ladi. Bu leksik ma'no *tuz- I 2* ma'nosidan o'sib chiqqan: birinchi leksik ma'nodagi 'maza kiritish' subsemasi va ikkinchi leksik ma'noning 'tuzli-

tuzsizlik darajasi' semasi uchinchi ma'no uchun potensial semalar bo'lib xizmat qilgani, shular asosida 'mazmun, mantiq' semasi yuzaga kelgan va bu sema uchinchi leksik ma'noning mundarijasini tashkil etgan. Bu yerda leksik ma'no taraqqiyoti mavhumdan mavhumba chizig'i bo'ylab borgan. Bunday taraqqiyotni an'anaviy ko'chirish yo'llaridan birortasiga kiritib bo'lmaydi (Zaruriyat tug'alsa, metonimiya deb ketiladi).

Tuz- I 4 ma'nosi bu leksemaning *tuzini ye-* kabi bog'lanishida namoyon bo'ladi. Bu leksik ma'no birinchi leksik ma'no tarkibidagi 'modda' va 'ovqatga qo'shiladigan' semalari asosida shakllangan. Bu leksik ma'noni 'ovqat' deb ta'rifladik. Bu yerda ma'no taraqqiyoti yo'llaridan sinekdoxa voqe bo'lgan: *tuz-* - qism (ovqatdagi bir modda) – *tuz-* - butun (issiq ovqat).

Nihoyat, *tuz- I* leksemasining beshinchi leksik ma'nosi terminologik ma'no bo'lib, oldingi to'rt leksik ma'nodan keskin farq qiladi. *Ingliz tuzi-*, *o'rta tuzlar-* kabi turg'un birikmalarda (tarkibli terminlarda) namoyon bo'ladigan bu ma'no fanda quyidagicha ta'riflanadi: 'kislota tarkibidagi vodorodni biror metall bilan to'liq yoki qisman almashtirish natijasida hosil bo'ladigan kimyoviy modda'. *Tuz- I 5* asli semantik kalka: rus tilida *sol* leksemasiga birkirilgan bu ilmiy tushunchani o'zbek tilida ifodalash talabi paydo bo'lganida ruscha *sol* leksemasining o'zbek tilidagi muqobili *tuz-* leksemasi olinib, unga shu mundarija birkirilgan. Semantik kalkada yangi ma'no yuzaga keladi, lekin bu jarayon leksik ma'no taraqqiyotining an'anaviy ko'chirish yo'llaridan keskin farq qiladi, shu sababli alohida hodisa sifatida baholanadi.

Ko'rinadiki, leksik ma'no taraqqiyoti bilan yangi leksik ma'noning yuzaga kelishida avvalgi leksik ma'no tarkibidagi sema saqlanadi, tashlanadi, yangi sema bilan almashtiriladi, yangi sema kiritiladi; shu kabi o'zgartirishlar natijasida yangi leksik ma'no shakllanadi.

Tuz- I leksemasining leksik ma'nolarini va ular tarkibiga mansub ideografik semalarni chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

№	Ideografik semalar	Leksik ma'nolar				
		1	2	3	4	5
1	predmet	+	+	+	+	+
2	modda	+	-	-	[+]	+
3	kristall	+	-	-	-	[+]
4	oq	+	-	-	-	-
5	sho'r	+	+	-	-	-
6	ovqatga qo'shiladigan	+	-	-	[+]	-
7a	namagini rostlaydigan	+	[+]	-	-	-
7b	maza kiritadigan	+	-	[+]	-	-
8	tuzli-tuzsizlik darajasi		+	[+]	-	-
9	mazmun, mantiq			+	-	-

10	issiq ovqat				+	-
11	kimyoviy modda					+

Chizmada birinchi leksik ma'no tarkibidagi yettinchi deb belgilangan sema a, b deb ikki qismlil holatda keltirildi (Bir semaga birlashuvchi bunday semantik belgini *subsema* deb nomladik), chunki bu leksemaning ayrim ma'nolari o'z taraqqiyotida shu semaga butunicha emas, balki uning subsemasiga asoslangan bo'lib chiqdi.

Tuz- I leksemasini kuzatish ko'rsatdiki, ko'pma'noli leksemada bosh leksik ma'noning semalar tarkibi boshqa leksik ma'nolarning semalar tarkibidan murakkabligi bilan ajralib turadi. Semalar tarkibining murakkab bo'lishi terminologik ma'noga ham xos: Tushunchani ilmiy ta'riflash o'z-o'zidan shunga olib keladi.

Tilshunoslikda leksema yagona ma'noni anglatadi, bir leksema anglatadigan ma'nolar umumiy, yagona ma'noning leksik-semantik variantlariga teng deb qarash ham mavjud. Leksemalarga yuqorida berilgan va bundan keyin beriladigan tasvirlardan bu nuqtayi nazarning to'g'ri emasligi ochiq ayon bo'ladi.

Leksik ma'nolarning turlari

9- §. Leksik ma'no tilning taraqqiyoti davomida ham sifat, ham miqdor jihatidan o'zgaradi. Shu asosda leksik ma'nolarni hozirgi leksik ma'no va avvalgi leksik ma'no deb ikkiga guruhlash mumkin. Tilning o'tmish taraqqiyot bosqichiga mansub, hozirgi lug'at boyligi tarkibida qatnashmaydigan leksik ma'no avvalgi leksik ma'no deyiladi. Avvalgi leksik ma'no ikki xil: 1) eski leksik ma'no, 2) etimologik leksik ma'no.

Eski leksik ma'no tarixiy leksikologiyada o'rganiladi (Bu soha tarixiy semasiologiya deb ham yuritiladi). Hozirgi leksik ma'noni o'rganuvchi soha tasviriy leksikologiya deyiladi (Bu sohani tasviriy semasiologiya deb ham ataydilar).

Til taraqqiyotining o'rganilayotgan bosqichiga mansub leksik ma'no hozirgi leksik ma'no deyiladi. Masalan, *ko'z-* leksemasining yuqorida tasvirlangan ma'nolari o'zbek tilidagi hozirgi leksik ma'nolardir.

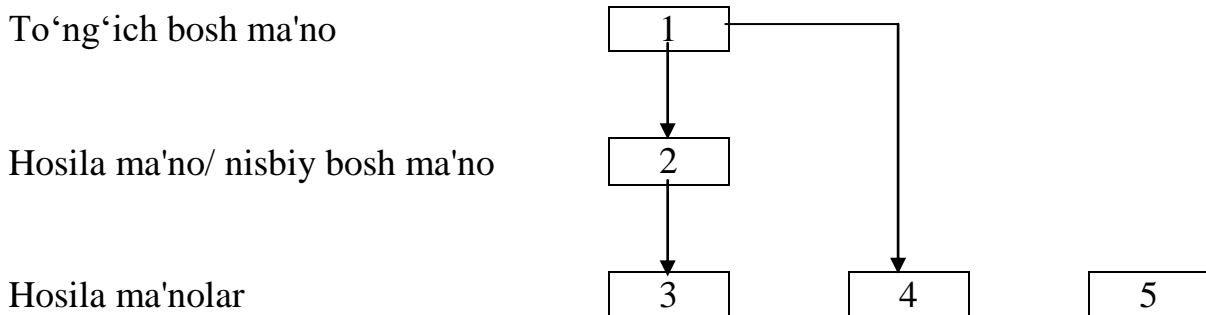
Hozirgi leksik ma'nolar bosh ma'no va hosila ma'no, to'g'ri ma'no va ko'chma ma'no, nominativ ma'no va figural ma'no deb bir necha nuqtayi nazardan tasnif qilinadi. Bu tasniflar biri ikkinchisini istisno qilmaydi, balki ayni bir hodisaga har xil yondashishni aks ettiradi. Leksik ma'noning yuqoridagicha turlari ko'pma'noli leksemalar asosida belgilanadi.

10- §. Leksik ma'nolar avvalo bosh ma'no va hosila ma'no deb farq qilinadi. Boshqa bir leksik ma'noning yuzaga kelishi uchun asos bo'lgan ma'no bosh ma'no deyiladi. Bosh ma'noning taraqqiyoti bilan yuzaga kelgan leksik ma'no hosila ma'no deyiladi. Bir leksemaning leksik ma'nolari tizimidagi birlamchi

leksik ma'no to'ng'ich bosh ma'no deyiladi. O'zidan keyingi ma'noning taraqqiy etib chiqishi uchun asos bo'lgan hosila ma'no nisbiy bosh ma'no deyiladi. Masalan, *ochiq*- leksemasining bosh ma'nosi - 'berklanmagan' (*yopiq*- leksemasining antonimi): *ochiq eshik*-, *kitobni ochiq qoldir*- kabi. Quyidagi ma'nolar shu bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan hosila ma'nolar: 2) *ochiq gapir*- ('tushunarli qilib', 'aniq', 'yashirmay'), 3) *ochiq odam*- ('xushmuomala'), 4) *ochiq bo'g'in*- ('ovoz tovush bilan tugaydigan').

Toza- leksemasining bosh ma'nosi - 'ozoda', 'ifloslanmagan', 'kirlanmagan': *toza sinf*-, *toza hovli*- kabi. 'Sof, hech narsa aralashmagan' ma'nosi shu bosh ma'nodan o'sib chiqqan: *toza muruch*-, *toza spirt*- kabi. Yuqorida ta'kidlangan hosila ma'no boshqa bir leksik ma'no uchun - 'yaxshi', 'yuqori nav' ma'nosi uchun asos bo'lgan: *toza choy*-, *toza mato*-, *toza charm*- kabi. Birinchi hosila ma'no bosh ma'nodan, ikkinchi hosila ma'no esa birinchi hosila ma'nodan o'sib chiqqan. Shunga ko'ra birinchi hosila ma'noni nisbiy bosh ma'no deb atash mumkin. *Toza*- leksemasi 'hech qoldirmay' ma'nosini ham anglatadi: *toza terk*- kabi. Bu leksemaga bog'liq yana bir ma'no bor - 'o'ta darajada', 'rosa'. Lekin bu ma'no (kuchaytirish ma'nosi) yuqorida ta'kidlangan leksik ma'nolardan keskin farq qiladi. Bu ma'no tabiatan grammatik ma'no bo'lib, uni shu leksemaning leksik ma'nolariga bog'lash ham qiyin: *toza charcha*-, *toza kuttir*- kabi.

Toza- leksemasining leksik ma'nolarini shunday joylab va bog'lab baholash mumkin:

Ba'zi hollarda leksemaning to'ng'ich bosh ma'nosi aslida hosila ma'no bo'lib chiqadi. Bunday leksemaning avvalgi leksik ma'nosi unutilib, etimologik ma'noga yoki eski ma'noga aylangan bo'ladi. Shunga ko'ra hozir to'ng'ich bosh ma'no holatida hosila ma'no keladi. Masalan, *tila*- fe'lining dastlabgi ma'nosi *til*-leksemasining 'nutq', 'nutq a'zosi' ma'nosi bilan bog'lanadi ('ayt-'). Ammo *tila*-fe'lining bu ma'nosi hozir unutilgan. Endi bu leksemaning to'ng'ich bosh ma'nosi deb 'so'ra-' ma'nosi ko'rsatiladi. Avvalgi ma'noga nisbatan keyingisi asli hosila ma'no bo'lib, hozir to'ng'ich bosh ma'noga aylangan: *Tila tilagingni* kabi.

11- §. Leksik ma'nolar yana to'g'ri ma'no va ko'chma ma'no deb ham ikkiga guruhlanadi. Leksemaning bosh leksik ma'nosi odatda to'g'ri ma'no bo'ladi

(Etimologik jihatdan-gina bosh ma'no hosila ma'no bo'lib chiqishi, demak, ko'chma ma'no bo'lib chiqishi mumkin). Masalan, *tosh-* leksemasining bosh leksik ma'nosi - 'qattiq tog' jism'. Bu ma'no – to'g'ri ma'no ham. Shuningdek, *ushoq-* leksemasining bosh leksik ma'nosi - 'nonning mayda parchasi'. Bu ma'no – to'g'ri ma'no ham.

Hosila ma'no odatda ko'chma ma'no bo'ladi. Masalan, *tosh-* leksemasining *tosh nok-* kabi bog'lanishdagi 'qattiq' ma'nosi shu leksemaning 'qattiq tog' jism' ma'nosiga nisbatan hosila ma'no, shuning bilan bir vaqtda ko'chma ma'no ham. Solishtiring: *ushoq-* - 'nonning mayda parchasi' (bosh to'g'ri ma'no), *ushoq-* - 'mayda', 'jussasi kichik' (kishiga nisbatan; hosila ko'chma ma'no).

Ma'noni ko'chirish asosida yotgan obraz so'nishi, unutilishi mumkin. Shunga qaramay bunday leksik ma'no ko'chma ma'no deb qaralaveradi. Masalan, *tog'ning beli-*, *qozonning qulog'i-*, *choynakning burni-*, *stolning oyog'i-* kabi ishlatishda ko'chirish asosida yotgan obraz so'ngan; bunda *bel-*, *quloq-*, *burun-*, *oyoq-* kishi a'zolarini eslatib turmaydi. Lekin bu hol yuqoridagi birikmalarda bu leksemalar anglatadigan leksik ma'nolarning ko'chma ma'no ekanini o'zgartirmaydi.

Eslatma. Ko'chma leksik ma'no va nutqiy ma'no – boshqa-boshqa hodisalar (Lisoniy ma'no va nutqiy ma'no bayon qilingan sahifaga qarang).

12- §. Leksik ma'nolar nominativ (nomlovchi) ma'no va figural (majoziy) ma'no deb ham farqlanadi (lot. *figura* - 'obraz', 'ko'chirish'): *qulfning kaliti-* – nominativ ma'no ('ochqich'), *g'alabaning kaliti-* – figural ma'no ('hal eti-lish, erishuv yo'li'); *nordon mevalar-* – nominativ ma'no, *nordon gaplar-* – figural ma'no ('yoqimsiz'); *terla-* ('ter chiqar-') – nominativ ma'no, *terla-* ('ruhan azoblan-', 'o'sal bo'l-') – figural ma'no; *qizar-* ('qizil rangga kir-') – predmetga nisbatan nominativ ma'no, *qizar-* ('uyal-') – kishiga nisbatan figural ma'no va b.

Nominativ ma'no – biror narsa, belgi yoki harakatning nomi bo'lib xizmat qiluvchi ma'no. Nominativ ma'no voqelik bilan bevosita bog'lanadi. Masalan, *gul-* leksemasining nominativ ma'nosi o'simlik turlaridan birini anglatadi (Bu nominativ ma'no – shu leksemaning bosh to'g'ri ma'nosi ham). Shu leksema *yigitlarning guli-* kabi bog'lanishda 'sara', 'noyob' kabi ma'noni anglatadi. Bu ma'no – figural ma'no, chunki bunday ma'no shu hodisaning nomiga aylangan emas. Bunday ma'no obrazlilik, majoz hosil etish uchun xizmat qiladi. *Gul-* – o'simlik nomi – bevosita voqelik bilan bog'lanadi, *gul-* - 'sara', 'noyob' ma'nosi figural ma'no bo'lib, voqelik bilan bu leksemaning nominativ ma'nosi orqali bog'lanadi.

Figural ma'no ba'zan xuddi nominativ ma'nodek gavdalanadi: shu ma'noni anglatuvchi leksema (nominativ ma'no) bo'lmaydi, topilgan izohlar ham biror leksemaning figural ma'nosi bo'lishi mumkin. Masalan, *tuz-* leksemasining *gapning tuzi-* birikmasidagi ma'nosini *qaymoq-*, *mag'iz-* leksemalarining figural ma'nosi orqali-gina izohlash mumkin: *gapning mag'izi-*, *gapning qaymog'i-* ka-

bi. Sinonim bo‘la oladigan nominativ ma'no topilmasa ham, yuqoridagicha hollar figural ma'no deb belgilanadi.

Leksemaning to‘ng‘ich bosh ma'nosi nominativ ma'no bo‘ladi. Har bir leksemda to‘ng‘ich bosh ma'no bitta. Lekin nominativ ma'no bir necha bo‘lishi mumkin. Chunki nominativ ma'noni belgilashda voqelik bilan bevosita bog‘lanishning mavjud bo‘lishi, shu ma'no voqelikning nomi bo‘lishi shart qilib qo‘yiladi. Bu talabga, to‘ng‘ich bosh ma'nodan tashqari, hosila ma'no ham javob berishi mumkin. Masalan, *til-* leksemasining bosh to‘g‘ri ma'nosi - 'og‘izda joylashgan va ta'm-maza bilishga xizmat qiladigan a'zo'. Shunga nisbatan *til-* leksemasining 'nutq a'zosi' ma'nosi – hosila ma'no. Bu ma'no voqelik bilan bevosita bog‘lanadi, voqelikning nomi bo‘lib xizmat qiladi, shu sababli nominativ ma'no hisoblanadi.

Shu leksemaning yana *til-* - 'nutq', *til-* - 'fikrlashuv quroli bo‘lib xizmat qiluvchi ijtimoiy hodisa', *til-* - 'ma'lumot olish uchun tutib keltirilgan asir', *til-* - 'puflab chalinadigan muzika asbobida havo oqimiga to‘siq vazifasini bajaruvchi qism' kabi leksik ma'nolari bor. Bu ma'nolar ham - shu leksemaning nominativ ma'nolari, chunki ular o‘zi anglatadigan voqelikning nomi bo‘lib xizmat qiladi, voqelik bilan bevosita bog‘lanadi.

Til- leksemasining 'nozik tomon', 'sir' (*dehqonchilikning tilini bil-*, *mashinaning tilini bil-*), 'ifodalanayotgan tuyg‘u, kechinma' (*kuyning tili-*) kabi ma'nolari – figural leksik ma'nolar.

Har bir mustaqil leksema nominativ ma'no anglatadi. Shu bilan birga, nominativ ma'no unutiladi ham. Masalan, *tom ma'noda*, *tom ma'nosi bilan* kabi bog‘lanishlardagi *tom-* leksemasining nominativ ma'nosi juda nursizlanib qolgan. Nominativ ma'nosi unutilgan, yo‘qolgan leksema juda tor leksik kontekstli bo‘lib, doim ma'lum bir leksema qurshovida ishlatiladi. Natijada bu leksemaning leksik ma'nosi shu kontekst doirasida-gina izohlanadigan bo‘lib qoladi. Masalan, yuqoridagi *tom-* leksemasi faqat *ma'no-* leksemasi bilan-gina bog‘lanib keladi va 'to‘la', 'to‘liq' kabi ma'noni anglatadi (Asli arabcha bo‘lib, tilimizdagi *tamom-* leksemasining o‘zagiga borib bog‘lanadi, lekin o‘zbek tilida bu bog‘lanish sezilmaydi, natijada bu leksemaning nominativ ma'nosi anglashilmay qoladi).

Nominativ ma'nosi so‘ngan leksemalar asosan eskirgan leksemalarga, shuningdek boshqa leksemalar bilan ma'no munosabatini, yasaliş jihatidan bog‘lanishini yo‘qotgan leksemalarga to‘g‘ri keladi: *basir-* (arabcha, ma'nosi - 'ko‘ruvchi': *Basir bo‘lgur* – ayollarning "teskari" qarg‘ishlaridan), *baxsh-* (tojikcha, ma'nosi - 'atash': *baxsh et-*), *bahr-* yoki *bahra-* (arabcha, ma'nosi - 'hissa', 'nasiba', 'foyda': *bahra ol-*), *ado-* (tojikcha, ma'nosi - 'o‘tash', 'bajarish': *ado et-*), *yit-* (*yo‘qolib-yitib ket-*), *sun-* (*bo‘ysun-* < *bo‘yin sun-*) kabi.

13- §. Til tarixiga, jamiyatning moddiy boylik tarixiga asoslanib, shuningdek leksemaning asl tuzilishidan kelib chiqib tiklanadigan leksik ma'no etimologik leksik ma'no deyiladi (yunoncha *etymon* - 'haqiqiy', 'asl'). Masalan,

til- ot leksemasi hozir 'og'iz bo'shlig'ida joylashgan, ta'm-maza bilish uchun xizmat qiladigan a'zo' ma'nosini anglatadi. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot leksema asli 'gapir-' ma'nosini anglatgan *ti-* fe'lidan -*l* morfemasi bilan yasalgan; hozirgi o'zbek tilida 'eng katta aka' ma'nosini anglatuvchi *og'a-* ot leksemasi asli 'uzoq yasha-' ma'nosini anglatgan *aq-* fe'lidan -*a* morfemasi bilan yasalgan: *aq-* + *a* = *aqa-* > *og'a-*; 'onaning aka-ukasi' ma'nosini anglatuvchi *tog'a-* ot leksemasi asli 'ona' ma'nosini anglatgan *tay-* oti bilan *og'a-* (< *ag'a-*) otining birlashuvi natijasida yuzaga kelgan: *tay-* + *ag'a-* = *tayag'a-* > *ta:ag'a-* > *tag'a-* > *tog'a-*; hozirgi o'zbek tilidagi 'jag'lar oralig'idagi bo'shliq' ma'nosini anglatuvchi *og'iz-* I leksemasi asli qadimgi turkiy tildagi 'teshik' ma'nosini anglatgan *ag'-* otidan kichraytirish ma'nosini ifodalagan -(*l*)z morfemasi bilan hosil qilingan ("O'zbek tilining etimologik lug'ati"ga qarang).

Umuman, hozirgi o'zbek tilida mavjud har bir leksemaning etimologik ma'nosini axtarish ijobiy natija beravermaydi. Hozir tub deb qaraluvchi leksemalarning talay qismida ularning etimologik ma'nosini aniqlab bo'lmaydi. Masalan, *ish*, *bosh*, *qo'l*, *oq*, *oz* kabi leksemalarga qarata etimologik ma'no haqida gapirish qiyin. Hatto bunday leksemalarning bosh leksik ma'nosi ham izohlashga yo'l qo'ymaydi, shartli tarzda qabul qilinadi.

Etimologik leksik ma'no haqida gapirish uchun leksema tuzilishi, mazmuni jihatidan o'zgarishlarga uchrab, avvalgi leksik ma'nosini yo'qotgan bo'lishi va bu yo'qotilgan leksik ma'noni tiklashga imkoniyat mavjud bo'lishi kerak. Bunday leksemalar qisman tub, asosan yasama bo'ladi (yoki tarixan yasama bo'lib chiqadi).

Masalan, *chek-* fe'li hozir 'tamaki yoki nashadan tayyorlangan narkotiklarni iste'mol qil-' ma'nosini anglatadi; *chilim* *chek-*, *nasha* *chek-* kabi, keyinchalik – *nos* *chek-*; hozir asosan *papiros* *chek-*. Bu fe'lning etimologik leksik ma'nosi - 'tort-'. Bunday ma'no asli *chilim-*, *nasha-* leksemalari bilan bog'lanishda namoyon bo'ladi (Tutunni tortish harakatini bildiradi). Xuddi shu 'tort-' ma'nosi asosida *azob* *chek-*, *riyozat* *chek-* kabi bog'lanishlar voqe bo'lgan. Keyinchalik bu fe'lning leksik ma'nosi asosan 'narkotiklarni iste'mol qil-' tushunchasi yo'nalishida taraqqiy etadi (Bunga shu fe'l bilan bog'lanib keladigan leksemalarning mazmun jihati sabab bo'ladi): umuman tortish – kayf qiluvchi tutunni tortish – kayf qiluvchi narsadan foydalanish (ichimlikdan tashqari; vulgar ishlatishda ichimlikka qarata ham aytiladi). Tilda *nos* *chek-* kabi bog'lanish *chek-* fe'li 'tort-' ma'nosidan 'narkotiklarni iste'mol qil-' ma'nosiga o'tgani tufayli mumkin bo'lgan.

I z o h. *Imzo* *chek-* kabi bog'lanishdagi *chek-* - boshqa fe'l ('ur-', 'bos-' ma'nosini anglatuvchi alohida fe'l bo'lgan, *chekich-* oti shu fe'ldan yasalgan).

Etimologik leksik ma'noni tiklash tub leksemalarga qaraganda yasama leksemalarda ancha yengil bo'ladi, chunki yasama leksema tarkibidagi leksema

bilan morfema etimologik ma'noni ozmi-ko'pmi ko'rsatib turadi. Masalan, *keskin-* leksemasi hozir 'qat'iy', 'shiddatli' kabi ma'nolarni anglatadi. Aslida bu sifat 'qirq-' ma'nosini anglatuvchi *kes-* leksemasiga *-kin* sifat yasovchisini qo'shib yasalgan, shunga ko'ra bu leksemaning etimologik ma'nosi deb 'kesuvchan', 'qirquvchan' kabi ma'noni ko'rsatish mumkin.

Shuningdek, *unash-* fe'li hozir 'qiz bilan yigitning turmush qurishi haqida kelish-' ma'nosini anglatadi. Aslida bu fe'l *una-* leksemasi va 'birgalik' ma'nosini ifodalovchi *-sh* morfemasidan tuzilgan; *una-* leksemasi esa 'ko'n-' ma'nosini anglatadi. Demak, *unash-* asli 'ikki tomonlama ko'nish'ni bildirgan (Shunday ma'no anglashilgan davrda *-sh* morfemasi birgalik affiksi deb tushunilgan). Leksik ma'no taraqqiyoti tufayli *unash-* fe'li hozir *una-* fe'lining birgalik shakli deb qaralmaydi. Hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan *unash-* mustaqil fe'l leksemaga aylangan (*unashdi* = *unadilar* kabi ishlatishdagi *-sh* affiksi ko'plik ma'nosini ifodalaydi).

Leksik ma'noning lug'aviy (leksik) konteksti

14- §. Ko'pma'noli leksemaning har bir leksik ma'nosi odatda ma'lum semantik doiraga mansub leksemalar bilan bog'lanishi jarayonida namoyon bo'ladi. Leksik ma'noning namoyon bo'lishida zarur sharoit bo'lib xizmat qiladigan bunday leksemalar belgilovchi leksik kontekst deyiladi. Masalan, *tuz-* I leksemasining bosh leksik ma'nosi bu leksema *sol-*, *tashla-*, *qo'sh-*, *aralashtir-*, *tot-*, *yala-*, *tush-* kabi fe'llarga bog'lanib kelganida, *tuz-* I leksemasiga esa *qoratikan-*, *yirik-*, *mayda-*, *bir siqim-*, *osh-* kabi leksemalar bog'lanib kelganida namoyon bo'ladi.

Tuz- I leksemasiga ikkinchi ma'nosida oziq-ovqatni anglatadigan leksema, shuningdek *past-*, *baland-*, *raso-* leksemalari bog'lanib keladi; *tuz-* I leksemasi *baland qil-*, *past qil-*, *ko'r-* fe'l leksemalariga bog'lanadi: *sho'rva-ning tuzi-*, *qaylaning tuzi-*, *xamirning tuzi-*; *tuzi past-*, *tuzi raso-*; *tuzini baland qil-*, *tuzini past qil-*, *tuzini ko'r-* kabi.

Tuz- I leksemasining uchinchi ma'nosi esa tamoman boshqacha leksik kontekstda namoyon bo'ladi: nutqni bildiruvchi *so'z-*, *gap-* kabi leksemalar bilan bog'lanadi: *gapning tuzi-*, *Gapida tuz- bor* kabi.

Tuz- I leksemasi to'rtinchi ma'nosida *ye-*, *ich-*, *oqla-*, *andisha qil-*, *ko'r qil-* kabi fe'llar bilan bog'lanishda namoyon bo'ladi: *Tuzini ichib*, *tuzlug'iga tupurdi* kabi.

Beshinchi – terminologik – ma'noda *tuz-* I leksemasi quyidagicha aniqlovchilar olib keladi: *ingliz tuzi-*, *kaliy tuzi-*, *oltingugurt kislotasining tuzi-*, *o'rta tuzlar-* kabi; bu tarkibli terminlarni *ol-*, *hosil qil-* kabi fe'llar boshqarib keladi: *oltingugurt kislotasining tuzlarini hosil qil-* kabi.

Ko'rinadiki, har bir leksik ma'no o'z belgilovchi leksik kontekstiga ega. Bunday leksik kontekst ba'zi leksik ma'nolarda ko'proq leksemalardan, ba'zi

leksik ma'nolarda esa ozroq leksemalardan tashkil topadi. Shu asosda keng leksik kontekst va tor leksik kontekst haqida gapiriladi.

Leksik kontekst har bir leksik ma'noda aniq chegaralanib turmasligi mumkin. Shunda ham, baribir, leksik ma'nolar o'z leksik kontekstlarida farq qiladi. Masalan, *tuzla*- leksemasi 'ma'lum muddat tuzga bulab qo'y-' ma'nosi-da *go'sht*-leksemasi bilan, 'namakobda uzoq saqlash yo'li bilan tayyorla-' ma'nosida *bo-dring*-, *karam*-, *pomidor*-, *baqlajon*- kabi o'simliklarni anglatadigan leksema bilan bog'lanadi. Ko'rinadiki, bu leksemaning birinchi leksik ma'nosi tor leksik kontekstli, ikkinchi leksik ma'nosi esa nisbatan keng leksik kontekstli va bu leksik ma'nolarda leksik kontekstlar aniq chegaralanib turibdi.

Tuzla- leksemasi yana ikki ma'noni anglatadi: 3) 'gap bilan yeng-', 4) 'boplab alda-, laqillat-'. Bu ikki ma'nosida *tuzla*- leksemasi kishini anglatuvchi leksema bilan bog'lanib keladi, leksik kontekstini aniq leksemalar bilan cheklab bo'lmaydi. Demak, bu ikki leksik ma'noning leksik konteksti avvalgi ikki leksik ma'noning kontekstidan ko'ra noaniqroq. Uchinchi, to'rtinchi leksik ma'nolarning leksik kontekstidagi farq bu leksemalarga bevosita bog'lana-digan leksema-da emas, balki boshqa leksemalarda ko'rinadi. Shu asosda yaqin leksik kontekst va yiroq leksik kontekst haqida gapiriladi. Masalan, *Sotuvchini tuzladim* jumlasini yuqoridagi har ikki leksik ma'noda ham tushunish mumkin. *Tuzla*-leksemasi qaysi leksik ma'noda ishlatilganini tekstdagi boshqa leksemalar (yiroq leksik kontekst) bildirib turadi. Quyidagi jumlada ishlatilgan *dallol*-, *pul*-, *mol*-, *top*-, *sot*- leksemalari *tuzla*- fe'li 'boplab alda-, laqillat-' ma'nosi bilan qatnashganini bildirib turadi: *Dallol bo'lib pul topishni ko'zlabman, Qo'lin siltab, mol sotganni tuzlabman* (O.Qo'chqorbekov).

Leksik ma'noning grammatik tabiati

15- §. Ko'pma'noli leksemaning leksik ma'nolari, leksik konteksti bilan bir qatorda, boshqa belgi-xususiyatlarida ham farq qilishi mumkin. Yuqorida tahlil qilingan *tuz*- I leksemasining leksik ma'nolarini, masalan, nisbatlash (egalik) paradigmasining morfemalarini olishi jihatidan kuzataylik. Bu leksema ikkinchi leksik ma'nosida doim uchinchi shaxs nisbatlovchisini olib keladi, qolgan leksik ma'nolarida esa nisbatlovchi olib ham, olmay ham ishlatila oladi. Nisbatlovchi olib ishlatilishi lozim bo'lsa, uchinchi ma'nosida faqat III shaxs nisbatlovchisi bilan keladi, birinchi, to'rtinchi, beshinchi ma'nolarida esa uch shaxs nisbatlovchilarining birlik va ko'plik ko'rsatkichlari bilan ishlatila oladi.

Bu leksema beshinchi (terminologik) ma'nosida ko'plik shaklida ishlatila oladi, boshqa ma'nolarda bunday xususiyat yo'q.

Demak, *tuz*- I leksemasi o'z leksik ma'nolari bo'yicha morfologik shakllarga kirishi jihatidan ham farqlanib turadi. Shu asosda har bir leksik ma'noning morfologik tabiati haqida gapiriladi.

Bir leksemaning leksik ma'nolari sintaktik vazifada kelishi jihatidan ham farq qilishi mumkin. Masalan, *tuz*- I leksemasining leksik ma'nolarida bunday

farq oz: ikkinchi, uchinchi leksik ma'nolarida qaratuvchi vazifasida kelmaydi va b.

Xullas, qanday va qaysi leksema bilan bog'lanishini, morfologik shakllarga kirish imkoniyatini, sintaktik vazifada kelishini hisobga olsak, har bir leksik ma'noning leksik konteksti, grammatik tabiati namoyon bo'ladi. Aytilganlarni *tuz-* I leksemasining leksik ma'nolari uchun quyidagi qurilmalarni tuzib namoyish qilish mumkin:

Tuz- I 1: a) *tuz* + birlik + tushum kelishigi X *sol-*, *sep-*, *tashla-*, *qo'sh-*, *aralashtir-*, *yala-* ... : *qiymaga tuz sep-* kabi;

b) *tuz* + birlik + bosh kelishik X *tush-*, *kir-*: *Qozonga tuz tushdi* kabi;

d) [o'rin ma'nosini anglatuvchi ot leksema + birlik yoki ko'plik + o'rin kelishigi] X *tuz* + birlik + bosh kelishik X *bor*, *yo'q* ... : *Magazinda tuz bor* kabi;

e) *tuz* + birlik + qaratqich kelishigi X *mayda*, *yirik* .. + III shaxs nisbatlovchisi... : *tuzning yirigi-* kabi;

f) *mayda*, *yirik* .. X *tuz* + birlik + biror kelishik: *yirik tuz-* kabi.

Tuz- I 2 : a) [oziq-ovqatni anglatadigan ot leksema + birlik yoki ko'plik + qaratqich kelishigi] X *tuz* + birlik + III shaxs nisbatlovchisi + tushum kelishigi X *ko'r-*, *tot-*, *baland qil-*, *past qil-*, *raso qil-* ... : *qaylaning tuzini baland qil-* kabi;

b) [oziq-ovqatni anglatadigan ot leksema + birlik yoki ko'plik + qaratqich kelishigi] X *tuz* + birlik + III shaxs nisbatlovchisi + bosh kelishik X *past*, *baland*, *raso*, .. : *Sho'rvaning tuzi past* kabi;

d) *tuz* + birlik + III shaxs nisbatlovchisi + bosh kelishik X *past*, *baland* .. X ovqatni anglatadigan ot leksema: *tuzi past sho'rva-* kabi.

Tuz- I 3 : a) *gap*, *so'z* .. + birlik, ba'zan ko'plik + qaratqich kelishigi X *tuz* + birlik + III shaxs nisbatlovchisi + tushum kelishigi X *bil-*, *angla-*, *chayna-* ... : *gapning tuzini angla-* kabi;

b) *gap*, *so'z* .. + birlik, ba'zan ko'plik + nisbatlovchi + qaratqich kelishigi X *tuz* + birlik + III shaxs nisbatlovchisi + bosh kelishik X *bor*, *yo'q*: *Gapining tuzi bor* kabi;

d) *gap*, *so'z* .. + birlik, ba'zan ko'plik + nisbatlovchi + o'rin kelishigi X *tuz* + birlik + bosh kelishik X *bor*, *yo'q* .. : *Gapida tuz bor* kabi.

Tuz- I 4: a) [kishini anglatadigan leksema + birlik yoki ko'plik + qaratqich kelishigi] X *tuz* + birlik + nisbatlovchi + tushum kelishigi X *ich-*, *ye-*, *oqla-*, *andisha qil-* .. : [kimningdir] *tuzini oqla-*;

b) [*bergan*] *tuz*+birlik+nisbatlovchi + jo'nalish kelishigi X *rozi bo'l-*... : [*bergan*] *tuziga rozi bo'l-* kabi;

d) *tuz* + birlik + tushum kelishigi (belgisiz) X *ber-* ... : *tuz ber-* (frazema);

e) *tuz* + birlik + nisbatlovchi + bosh kelishik X *ko'r qil-* .. : *Bergan tuzim ko'r qiladi* kabi.

Tuz- I 5 : a) *kaliy*, *natriy* .. X *tuz-* + birlik yoki ko'plik + III shaxs nisbatlovchisi + biror kelishik: *kaliy tuzi-*, *magniy tuz(lar)i-* kabi;

b) *o'rta .. X tuz + ko'plik + biror kelishik: o'rta tuzlar-, nordon tuzlar- kabi.*

Leksik kontekst va grammatik tabiat yuqorida ko'pma'noli leksemaga nisbatan belgilandi. Aslida leksik kontekst va uning tor yoki keng bo'lishi, morfologik va sintaktik tabiat bir ma'noli leksemaning leksik ma'nosiga ham xos xususiyat. Masalan, *tin-* ('havo') leksemasi – hozirgi o'zbek tilida juda tor leksik kontekstli birma'noli leksema: faqat *tin ol-* ('dam ol-') frazemasi tarkibida uchraydi va o'zining bosh nominativ ma'nosi bilan qatnashadi. Bu leksema doim birlik va belgisiz tushum kelishigi shaklida keladi.

Shuningdek, *kallak-* leksemasi *tol-* leksemasiga (daraxt nomiga) nisbatlovchi olib bog'lanib keladi (*tolning kallagi-* kabi), *ur-* fe'liga (*kallak ur-* kabi) birlik va bosh kelishik shaklida bog'lanadi.

Leksik ma'nolarda semantik bog'lanish

16- §. Har qanday sintaktik bog'lanish asosida semantik bog'lanish yota-di. Masalan, *Itni qopmaydi deb bo'lmas, otni tepmaydi deb bo'lmas* maqolini *Otni qopmaydi deb bo'lmas, itni tepmaydi deb bo'lmas* tarzida tuzsak, semantik bog'lanish talabiga rioya qilmagan bo'lamiz: ot qopmaydi, it tepmaydi.

Sintaktik bog'lanish ham, semantik bog'lanish ham ayni vaqtda ko'pma'noli leksemaning har bir leksik ma'nosi bo'yicha amalga oshadi. O'zaro sintaktik aloqaga kirishuvchi leksik ma'nolarning semalar tarkibida bir-biriga zid sema bo'lmasligi lozim, aks holda bunday leksik ma'nolarni semantik bog'lab bo'lmaydi. Masalan, *non-* leksemasi *ich-* leksemasi bilan bog'lanmaydi, chunki bu leksemalar anglatadigan leksik ma'nolar tarkibida o'zaro zid semalar mavjud. *Non-* leksemasining leksik ma'nosi tarkibida, boshqa ideografik semalar qatori, 'qattiq holatdagi' semasi bor, *ich-* leksemasining leksik ma'nosi tarkibida esa 'suyuq holatdagi' semasi bor; ana shu zid semalar bu leksemalarning semantik bog'lanishiga yo'l bermaydi.

Semantik bog'lanuvchi ma'nolar tarkibida umumiy (bir xil) sema bo'lishi muhim. Bunday umumiy sema bu leksik ma'nolarning semantik bog'lanishini va bir-biri uchun yaqin leksik kontekst bo'lib kelishini ta'minlaydi. Masalan, *non-* va *ye-* leksemalarining leksik ma'nolari tarkibida 'qattiq holatdagi', 'ozuqa', 'iste'mol qil-' ideografik semalarining mavjudligi bu leksik ma'nolarning semantik bog'lanishini ta'minlaydi. Bunday umumiy sema sintagmema deb yuritiladi (yunoncha *syntagma* - 'birlashtirilgan').

Semema – mustaqil til birligi

17- §. Leksema – til birligining, leksik birlikning nomi. Adabiyotlarda leksemaning mazmun jihati semema deyiladi. Biz *semema* terminiga boshqacha mundarija birkirish tarafdorimiz.

Leksemanig mazmun jihatida asosiy hodisa – leksik ma'no, shu bilan birga baho semasi ham hisobga olinadi. Demak, leksik ma'no tushunchasi bilan semema tushunchasi teng emas.

Bundan tashqari, ko'pma'noli leksemda har bir leksik ma'no o'ziga xos leksik kontekstga ega bo'ladi, har bir leksik ma'no grammatik tabiatiga ko'ra ham farqli bo'lishi mumkin.

Har bir leksik ma'noning o'ziga xos xususiyatlari sifatida baho semasida farq qila olishini, sinonimik munosabatga, antonimik munosabatga har bir leksik ma'no mustaqil ravishda kirishuvini, yangi leksema har bir leksik ma'nodan yasalishini ham ta'kidlash lozim (Shu hodisalar bayon qilingan bahslarga qarang).

Agar leksema bir ma'noli bo'lsa, yuqoridagi belgi-xususiyatlar leksemaga mansub bo'ladi va bunday leksema bir til birligiga (leksik birlikka) teng deb qaraladi. Agar leksema ko'pma'noli bo'lsa, bu belgi-xususiyatlar har bir leksik ma'no bo'yicha ayrim-ayrim mavjud bo'ladi, bunda har bir leksik ma'no o'zicha til birligi (leksik birlik) deb qaralishi lozim. Biz ana shunday belgi-xususiyatlarga egaligini hisobga olib har bir leksik ma'noni alohida til birligi sifatida baholadik va *semema* termini bilan nomladik.

Masalan, *tin-* ot leksemasi – bir ma'noli, shunga ko'ra bu yerda leksema tushunchasi bilan semema tushunchasi teng keladi. *Tuz- I* ot leksemasi esa besh leksik ma'noli, demak, bu leksemaga besh semema birlashadi. Bunday birlashtirishda bu sememalar anglatgan ma'nolarning tarixan biri ikkinchisidan o'sib chiqqanligi asos bo'ladi. Lekin bunday birlashtirish ko'pma'noli leksema doirasida har bir sememani mustaqil til birligi (leksik birlik) deb qarashga mo'nelik qilmaydi. Asli lug'at boyligini leksemalardan kelib chiqib emas, balki ko'pma'noli leksemalarga birlashtiriladigan har bir sememadan (leksosememadan) kelib chiqib hisoblash to'g'ri.

LEKSEMALAR (LEKSOSEMELAR) ORASIDAGI SEMANTIK MUNOSABATLAR

Leksemalar (leksosemelar) o'zaro sinonimik, antonimik (oppozitiv) va boshqa tur semantik munosabatlarda bo'ladi.

Leksemalarda (leksosemelarda) sinonimik munosabat (leksosinonimlar)

1- §. Ideografik semalari teng, bir yoki bir necha jihati o'zaro farqli leksemalar (leksosemelar) leksik sinonimlar (leksosinonimlar) deyiladi (yunoncha *synonimos* - 'birgalikda nomlash'). Masalan, *yalqov-*, *dangasa-* leksemalari hozirgi adabiy o'zbek tilida ayni bir ideografik semalar yig'imiga ega, ayni bir leksik ma'noni ('mehnat qilishni yoqtirmaydigan') anglatadi va ay-

rim belgi-xususiyati bilan farqlanib turadi, shunga ko'ra bu leksemalar o'zaro sinonim deyiladi.

Leksosinonimlik kamida ikkita leksema (leksosemema) orasida vujudga keladi va tom ma'noda leksik paradigмага teng bo'ladi: 1) sinonimlarning leksik ma'nosi (ideografik semalari) teng bo'lgani sababli ularni tanlab ishlatish mumkin, 2) shu xususiyatiga ko'ra sinonimlar muntazam tuzum hosil etadi, 3) sinonimlik til qurilishining o'ziga xos ichki (intralingvistik) hodisa bo'lib, semantik mikrotuzum deyiladi.

Sinonimik mikrotuzum ko'pincha *sinonimik qator* deb nomlanadi. Bu til hodisasini *sinonimik uya* deb nomlash ham mavjud. Keyingi termin bilan nomlash ushbu til hodisasini aniqroq anglatadi: *qator* deyishda sinonimlarning o'zaro zich munosabatdagi birliklar ekani ta'kidlanmaydi, *uya* deyishda esa ta'kidlanadi.

Sinonimik munosabatga kirishuvchi leksik birliklarning miqdori cheklanmagan bo'ladi: ikki va undan ortiq bo'laveradi.

Sinonimik uya til taraqqiyotiga bog'liq holda o'zgarishi mumkin: ayrim sinonim iste'moldan chiqib, uyadan ham chiqib ketadi, uyaga yangi sinonim qo'shiladi.

Leksik birliklar o'zaro sinonim bo'lishi uchun ular umumiylikka ham, farqli belgiga ham ega bo'lishi lozim: leksik ma'no tarkibidagi ideografik semalari teng bo'ladi; farqlanish odatda biror ideografik semaning ma'no qirrasida, baho semasida, nutq ko'rinishiga birkutilish belgisida voqe bo'ladi. Sinonimlar o'zaro yuqorida sanalgan har uch jihati bilan yoki ikki jihati bilan, hatto bir jihati bilan farq qilishi mumkin. Sinonimlarga bunday uch jihatdan yondashib beriladigan tavsif - ularni uchga tasniflash emas, balki sinonimlarni har xil nuqtayi nazardan baholash; shunga ko'ra bunday tavsiflar bir-birini inkor qilmaydi.

Agar ikki leksema (leksosemema) har jihatdan teng bo'lsa, o'zaro farqlovchi belgiga ega bo'lmasa, *leksik dubletlar* deyiladi (Bu hodisani *absolut sinonimiya* deb nomlash ham mavjud). Leksik dubletlar odatda terminlarda uchraydi: ayni bir tushunchani anglatish uchun bir necha leksema ishlatiladi: *af-fiks - qo'shimcha* kabi. Bunday dubletlardan biri asli ortiqcha deyiladi. Agar bunday leksemalarda biror jihatdan farqlanish yuz bermasa, bittasi iste'moldan chiqib ketadi. Demak, leksik dubletlar – o'tkinchi hodisa.

2- §. Leksik sinonimlar ideografik semasining ma'no qirrasini bilan farqlanib tursa, *ideografik sinonimlar* deyiladi (*idea* - 'tushuncha', 'tasavvur'). Bunday sinonimlar *ma'no sinonimlari* ham deyiladi. Masalan, *yanglish-*, *noto'g'ri-*, *xato-* leksemalari ayni bir ma'noni anglatadi (ideografik semalari teng), shunga ko'ra o'zaro sinonim; lekin ma'no qirrasini farqli: *yanglish fikr-*, *noto'g'ri fikr-*, *xato fikr-* birikmalarining har birida fikrning chin emasligi anglatiladi, lekin xato fikrga nisbatan *yanglish fikr-* deyish bilan "ayblash" yumshatiladi, yanglish fikrga nisbatan *xato fikr-* deyish bilan "ayblash" kuchaytiriladi.

Yuzaki qaraganda yuqoridagicha holat *chaqqon-*, *epchil-* leksemalarida ham mavjuddek ko‘rinadi. Aslida bu leksemalar boshqa-boshqa leksik ma‘noni anglatadi: "chaqqon"lik "epchil"lik emas, epchil kishi chaqqon bo‘lishi ham, bo‘lmasligi ham mumkin. Demak, bular – har xil leksik ma‘noni anglatuvchi leksemalar: *chaqqon* leksemasi *oyoq-qo‘li yengil* iborasi anglatadigan ma‘noni, *epchil* leksemasi esa *ishning ko‘zini biladigan* iborasi anglatadigan ma‘noni bildiradi.

Ora- va *o‘rta-* leksemalari ham bosh leksik ma‘nosida o‘zaro sinonim emas: *ora- 1* - 'ikki nuqtani ajratib turuvchi oraliq (masofa, vaqt)' *o‘rta- 1* - 'ikki nuqtani ajratib turuvchi oraliqning qoq yarmidagi nuqta (masofa, vaqt)'. Shunga ko‘ra *Oraga qil ham sig‘maydi* deyiladi-yu, lekin *O‘rtaga qil ham sig‘maydi* deyish xato. Bu yerdagi farq bir leksik ma‘no doirasidagi farq bo‘lmay, ayrim-ayrim ma‘nolar mavjud. Shu sababli *Ikki o‘rtadagi uzun masofa Mening ko‘zlarimning nuri-la to‘lgan* (Hamid Olimjon) deb ishlatish to‘g‘ri bo‘lmagan: *o‘rta-* leksemasi oldidan *ikki-* miqdor sifatlovchisini ishlatib bo‘lmaydi, 'o‘rta' uzun yoki qisqa bo‘lmaydi; bu matnda asli *ora-* leksemasini ishlatish lozim edi.

3- §. Sinonimlar o‘zaro baho semasi bilan farqlansa, baholovchi sinonimlar deyiladi (Bu hodisa stilistik sinonimlar deb ham nomlanadi). Har bir sinonimik uyada odatda: a) baho semasi betaraf leksik birlik va b) baho semasi mavjud leksik birlik bo‘ladi. Masalan, *yuz-*, *bet-*, *aft-*, *bashara-*, *chehra-* sinonimik uyada *yuz-* leksemasi, *kul-*, *iljay-*, *irjay-*, *tirjay-*, *ishshay-*, *hiringla-*, *tabassum qil-*, *xaxola-*, *xandon tashla-* sinonimik uyada *kul-* leksemasi baho semasi jihatidan betaraf, qolgan leksemalarda esa baho semasi bo‘rtib turibdi.

Sinonimlarda baho semasi: 1) ijobiy bo‘ladi: *chehra-*, *jilmay-*, *tabassum qil-* leksemalaridagi kabi; 2) salbiy bo‘ladi: *aft-*, *bashara-*, *irjay-*, *tirjay-*, *ishshay-* leksemalaridagi kabi. Leksemalarni tanlab ishlatishda sinonimlarning baho semasiga alohida e‘tibor beriladi, chunki baho semasi shu leksema (leksosemema) anglatayotgan voqelikka so‘zlovchining ijobiy yoki salbiy munosabatini bildirib turadi.

4- §. Sinonimlar o‘zaro nutq uslublariga birkutilish belgisi bilan farq-lansa, uslubiy sinonimlar deyiladi. Masalan, *yuz-*, *bet-*, *aft-*, *bashara-*, *chehra-* sinonimlaridan *yuz-* leksemasining ishlatilishi nutq uslublari bo‘yicha chegaralanmagan, *bet-*, *aft-*, *bashara-* leksemalari asosan so‘zlashuv nutqida, *cheh-ra-* leksemasi esa asosan badiiy nutqda ishlatiladi.

Uslubiy sinonimlar quyidagicha voqe bo‘ladi:

1) umumnutq leksemasi (nutqning barcha ko‘rinishlarida ishlatilaveradigan leksema) bilan badiiy nutq leksemasi orasida: *nur-* – umumnutq leksemasi, *yog‘du-* – badiiy nutq leksemasi, *pehana-* – umumnutq leksemasi, *manglay-* – badiiy nutq leksemasi, *xat-* - umumnutq leksemasi, *maktub-* – badiiy nutq leksemasi kabi;

2) umumnutq leksemasi bilan rasmiy nutq leksemasi orasida: *tuga-* - *tamom bo‘l-*, *qatnash-* - *ishtirok et-* kabi;

3) umumnutq leksemasi bilan so‘zlashuv nutqi leksemasi orasida: *yana-* – *tag‘in-*, *boshqa-* – *bo‘lak-*, *almash-* - *alish-* kabi;

4) so‘zlashuv nutqi leksemasi bilan badiiy nutq leksemasi orasida: *aft-* – *chehra-*, *bo‘lak-* – *o‘zga-* kabi.

5- §. Yuqorida sinonimlarga uch jihatdan yondashildi. 1) leksik ma'no qir-rasi jihatidan, 2) baho semasi jihatidan, 3) nutq ko‘rinishlariga xoslanish belgisi jihatidan. Shu tavsiflar asosida sinonimik uyaning bosh leksemasi belgilanadi. Sinonim uyadagi bosh leksemaga *dominanta* deyiladi (lot. *dominantis* - 'hukm-ron').

Dominanta deb odatda sinonimik uyadagi leksik ma'no mundarijasi barcha sinonimlar uchun umumiy, baho semasi betaraf, umumnutqqa xos leksema tanlanadi. Masalan, *yuz-*, *bet-*, *aft-*, *bashara-*, *chehra-* sinonimlaridan *yuz-* leksemasi, *shirin-*, *mazali-*, *lazzatli-*, *laziz-* sinonimlaridan *shirin-* leksemasi - *dominanta*.

Dominantani belgilab olish sinonimlar lug‘atini tuzish ishida katta ahamiyatga ega: a) sinonimik uya shu *dominanta* asosida lug‘atdan joy oladi; b) sinonimlar anglatgan ma'no shu *dominantaning* ma'nosi asosida ta'riflanadi, so‘ngra shu uyadagi har bir sinonimning o‘ziga xos ma'no qir-rasi, baho semasi, nutqiy xoslanish belgisi va boshqa xususiyatlari tasvirlanadi.

6- §. Sinonimik munosabat:

1) bir tilning o‘z leksemalari orasida bo‘ladi. Bu – har bir tilning o‘z ichki taraqqiyoti bilan yuzaga keladigan holat. Masalan, *gapir-*, *so‘zla-*; *yanch-*, *tuy-* kabi sinonimlar o‘zbek tilining o‘z imkoniyati asosida yuzaga kelgan;

2) o‘z leksema bilan o‘zlashma leksema orasida bo‘ladi. Masalan, *oz-*, *kam-*; *barcha-*, *hamma-*; *toza-*, *pok-*; *yolg‘on-*, *soxta-* (o‘zbekcha – tojikcha); *ayirma-*, *farq-*, *tafovut-*; *bo‘lak-*, *qism-*; *kishi-*, *inson-*, *odam-*; *uyushma-*, *ittifoq-* (o‘zbekcha – arabcha) kabi;

3) o‘zlashma leksemalar orasida ham voqe bo‘ladi. Masalan, *analiz-*, *tahlil-* (yunoncha – arabcha), *maktub-*, *noma-* (arabcha – tojikcha); *rasm-*, *odat-* (arabcha – arabcha) kabi.

Demak, sinonimik munosabat avvalo o‘zbek tili lug‘at boyligidagi o‘z qatlam leksemalari orasida voqe bo‘ladi. Shu bilan birga, boshqa tildan leksema o‘zlashtirish oqibatida ham sinonimik munosabat yuzaga kelishi mumkin.

7- §. Sinonimik uyadagi leksemalar tuzilishiga ko‘ra turlicha bo‘lishi mumkin. Sinonimik munosabat:

1) tub leksemalar orasida bo‘ladi: *bop-*, *mos-*; *yoq-*, *tomon-*; *o‘rin-*, *joy-* (ayrim leksik ma'nolarida) kabi;

2) tub leksema bilan hosila leksema orasida bo‘ladi: *pog‘ona-*, *bosqich-*; *tuga-*, *tamom bo‘l-* kabi;

3) hosila leksemalar orasida bo‘ladi. Bunda yasash asosi bo‘lgan leksemalar o‘zaro:

a) sinonim bo'ladi: *sanoqli-, hisobli-* (*sanoq-, hisob-*); *g'azablan-, qahrilan-* (*g'azab-, qahr-*) kabi;

b) yaqin ma'noli bo'ladi: *kuyla-, xonish qil-* (*kuy-, xonish-*); *yosh-yalang-, yigit-yalang-* (*yosh-, yigit-*) kabi.

I z o h l a r: 1. Ayni bir leksemadan har xil affiks bilan yasalişlar ham sinonimik munosabat hosil etishi mumkin. Bunda asli affikslar sinonim bo'ladi. Masalan, *ilmoq, ilgak* sinonimlarida asli *-moq, -gak* affikslari o'zaro sinonim. 2. Ba'zan bir o'zakning har xil ko'rinishlaridan yasalişlar ham sinonimik munosabat hosil etadi. Bunday holat asosan arabcha o'zlashtirmalarda voqe bo'ladi. Masalan, *haqsiz-, huquqsiz-* leksemalari asli arabcha o'zakning birlik (*haq-*) va ko'plik (*huquq-*) shakllaridan yasalgan; *taqqosla-, qiyos qil-* sinonimlaridagi *qiyos, taqqos* qismlari asli bir arabcha o'zakdan hosil qilingan.

Demak, sinonimlarning yuzaga kelishiga sabablardan biri – leksema hosil qilinishi.

8- §. Sinonimik uyadagi leksemalar tildagi mavqei jihatidan ham turlicha bo'ladi. Sinonimik munosabat:

1) umumtil birliklari orasida bo'ladi: *chumoli-, qumursqa-; kun-, quyosh-; chop-, yugur-* kabi;

2) umumtil birligi bilan shevaga xos birlik orasida bo'ladi: *asal-, bol-; yana-, tag'in-; ozg'in-, oriq-* kabi;

3) shevalarga xos birliklar orasida bo'ladi: *g'o'ra-, dovuchcha-; sapcha-, xamak-, bolacha-, tugunak-* kabi.

Demak, sinonimiyaga umumtil nuqtayi nazaridan yondashuv bilan adabiy tilning o'zi nuqtayi nazaridan yondashuv farq qiladi. Shevalarga xos birliklar – adabiy til sinonimiyasining boyish manbalaridan biri.

9- §. Shu o'rinda evfemizm tufayli voqe bo'ladigan sinonimik munosabatni ham ta'kidlab o'tish kerak. Qo'pol, yomon taassurot qoldiradigan leksemani bunday xususiyati yo'q leksema bilan almashtirish hodisasiga *evfemizm* deyiladi (yunoncha *euphemo* - 'yaxshi, silliq gapiraman'). Hodisaning o'zidan tashqari, ana shunday "silliqlovchi" leksema ham evfemizm deb yuriti-ladi. Masalan, *o'l-, qazo qil-; ikkiqat- – xomilador-; semiz- – go'shtdor-, to'la-* kabi.

10- §. Sinonimiya ko'pma'nolilik hodisasi bilan uzviy bog'langan, chunki sinonimik munosabat leksemalarda leksik ma'nolar bo'yicha voqe bo'ladi. To'g'ridan to'g'ri leksema bilan leksema sinonim bo'lishi uchun ular bir leksik ma'noli bo'lishi lozim. Ko'pma'noli leksemalarda har bir semema boshqa bir leksema bilan (agar u birma'noli bo'lsa) yoki semema bilan (agar u ko'pma'noli bo'lsa) sinonimik munosabatga kirishadi. Masalan, *bosh-* leksemasi bir sememasida *to'ng'ich-* leksemasi bilan, ikkinchi sememasida *asosiy-* leksemasi bilan sinonimik munosabat hosil qiladi.

Leksik ma'no turlari jihatidan qaraganda sinonimik munosabat:

1) bosh (to'g'ri) ma'nolar orasida bo'ladi; bu – asosiy holat: *butunlay-, tamomila-* kabi;

2) bosh (to'g'ri) ma'no bilan hosila (ko'chma) ma'no orasida; bunday hodisa anchagina uchraydi: *to'ng'ich-*, *bosh-*; *puxta-*, *pishiq-* kabi;

3) hosila (ko'chma) ma'nolar orasida bo'ladi; bunday holat ko'p emas. Masalan, *gapning mag'zi-*, *gapning tuzi-* birikmalaridagi *mag'iz-*, *tuz-* leksemalari o'zaro hosila ma'nolarida sinonim bo'ladi.

11- §. Leksik qo'llash (nutqiy ma'no) asosida sinonim yuzaga kelmaydi. chunki nutqiy ma'no lisoniy birlik deb emas, balki nutq hodisasi deb qaraladi. Sinonimik munosabat lisoniy birliklar orasida yuzaga keladi, shu asosda *uzual sinonimiya* deb yuritiladi (lot. *usus* - 'odat', 'qoida'). Sinonimik munosabat lisoniy ma'no bilan nutqiy ma'no orasida voqe bo'lsa, *kontekstual sinonimiya (nutqiy sinonimiya)* deb nomlanadi.

Kontekstual sinonimiya rang-barang bo'lib, nutqda muhim vazifa bajaradi. Bunday sinonimik munosabat nutqning o'zida voqe bo'ladi, shu aniq nutqdan (matndan) tashqarida yo'qqa chiqadi. Bunday sinonimik munosabat, masalan, olmosh bilan boshqa turkum leksemasi orasida, olmosh bilan birikma, jumla, hatto abzas orasida, shaxs, narsa, mavhum tushuncha nomi bilan shuning tasviri muqobili orasida (*Pushkin, "Yevgeniy Onegin"ning muallifi* kabi) paydo bo'ladi va b.

Masalan, Abdulla Qahhorning "Sarob" romani haqida fikr bildirilganda har gal *Abdulla Qahhor* deb qaytaraverish uslubni buzadi. Shu sababli kontekstual sinonimiyadan keng foydalaniladi: bir o'rinda *adib* deyilsa, ikkinchi o'rinda *yo-zuvchi* deb, uchinchi o'rinda *roman muallifi* yoki *muallif* deb ishlatiladi. Lug'aviy birliklar sifatida *adib-*, *yo-zuvchi-*, *muallif-* leksemalari o'zaro sinonim emas, lekin ma'lum bir kontekst doirasida bu leksemalar o'zaro va *Abdulla Qahhor* atoqli otiga kontekstual sinonim bo'lib keladi.

12- §. Sinonimik munosabat til taraqqiyotining muayyan bir bosqichi doirasida belgilanadi. Shunga ko'ra ilgari poetik asarlarda qo'llanib, hozir iste'moldan chiqib ketgan *kavkab-* (arabcha 'yulduz') leksemasi bilan *yulduz-* leksemasi hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan sinonimlar deb qaralmaydi. Har xil ijtimoiy tuzumga taalluqli tushunchalarni anglatadigan leksemalar ham o'zaro sinonim deb qaralmaydi, chunki bularni hozirgi tilda biri o'rnida ikkinchisini ishlatib bo'lmaydi: *sudya-*, *qozi-*, *militSIONER-*, *politsiyachi-* kabi.

Sinonimlar – tilning boy ekanini, taraqqiyot darajasini ko'rsatib turuvchi hodisalardan biri. Sinonimlar yordamida nozik ma'no qirralari anglatiladi, voqelikka turlicha baho, munosabat ifodalanadi. Sinonimlardan birini tanlab ishlatish bilan voqelikning ma'lum bir qirradi bo'rttirib anglatiladi, ifodalanadi. Sinonimlarni ishlatishda har gal ular orasidagi ayirmalar bilan hisoblashishga to'g'ri keladi. O'z fikrini anglatishda, voqelikka o'z munosabatini ifodalashda yagona o'rinli leksemani sinonimlari orasidan tanlab olish kerak.

Sinonimlardan yana nutqni ixcham, ravon tuzishda, shuningdek talaffuzni qulaylashtirishda ham foydalaniladi. Bulardan tashqari, sinonimlar bilan juft leksemalar ham tuziladi: *or-nomus-*, *baxt-saodat-* kabi.

Leksemalarda (leksosememalarda) antonimik (oppozitiv) munosabat (leksoantonimlar)

13- §. Ideografik semalaridan odatda bir semasi zid, qolgan semalari aynan ikki leksema (leksosemema) biri ikkinchisiga nisbatan *antonim* deyiladi (yunoncha *anti* - 'zid', 'qarshi'; *onyma* - 'ism'). Bunday ma'no munosabati *oppozitiv* munosabat ham deyiladi (lot. *oppositivo* - 'zid qo'yish'). Masalan, *oz-* – *ko'p-*, *tez-* – *sekin-*, *jonli-* – *jonsiz-* leksemalari orasida bo'lgani kabi.

Antonimlik ikki til birligi orasidagi ma'no munosabati bo'lib, ikkisi birgalikda *antonimik juftlikni* tashkil qiladi. Antonimlardan biri yoki har ikkisi o'z sinonimiga ega bo'lishi mumkin, lekin shunda ham antonimik juftlik holati buzilmaydi. Masalan, *ko'p-* leksemasining *mo'l-*, *bisyor-* kabi sinonimlari mavjud, shunga ko'ra bu leksemalar *oz-* - *ko'p-*, *oz-* – *mo'l-*, *oz-* – *bisyor-* kabi antonimik juftliklarda qatnashadi.

Antonimik munosabat odatda bir turkum leksemalari orasida bo'ladi (yuqoridagi misollar). Bu – asosiy holat. Ba'zan antonimik munosabat ot leksemaning belgi ma'nosi bilan sifat leksema orasida voqe bo'ladi: *bosh-* ('to'ng'ich') – *kenja-* kabi.

Sifat leksemaga fe'l leksemaning sifatdosh shakli antonim bo'ladi. Bunda sifatdosh shakli fe'l leksemaning bo'lishli shaklidan ham, bo'lishsiz shaklidan ham hosil qilingan bo'lishi mumkin: *xom-* – *pishgan-*, *o'tkir-* – *o'tmas-* kabi. Sifat leksema bilan ma'no munosabatiga kirishuvi oqibatida bunday sifatdosh shaklidagi fe'lning ma'nosida yangi mundarija yuzaga keladi, mustaqil leksemaga aylanadi (*pishgan-* – *pishmagan-*, *pishgan-* – *xom-*; *o'tmas-* – *o'tar-*, *o'tmas-* – *o'tkir-* munosabatlarini qiyoslang).

Antonimik munosabat asosan belgi anglatuvchi leksemalarda mavjud, ayniqsa sifat leksemalarda, ravish leksemalarda ko'p: *yaxshi-* – *yomon-*, *och-* – *to'q-*, *yaqin-* – *uzoq-* kabi. Fe'l leksemalarda u qadar ko'p emas: *ol-* - *ber-*, *kir-* - *chiq-* kabi. Ot leksemalarda esa antonimik munosabat asosan belgi-holat otlarida, biror belgisiga ko'ra zidlash mumkin bo'lgan voqelikni angla-tuvchi otlarda mavjud: *tinchlik-* – *urush-*, *mehr-* – *nafrat-*, *aka-* – *uka-*, *opa-* – *singil-*, *amaki-* – *tog'a-* kabi. Antonimik munosabat ba'zi turkumlarda (masalan, son, olmosh turkumlarida) umuman yo'q.

Ko'rinadiki, barcha leksemalar (leksosememalar) antonimik munosabat hosil etavermaydi. Semema anglatadigan leksik ma'no o'z ziddiga ega bo'la olsa-gina, antonimik munosabat voqe bo'lishi mumkin. Masalan, *kitob-*, *soat-*, *ko'z-* leksemalarining leksik ma'nolarida bunday zidlanuvchi ma'no munosabati hosil etish imkoniyati yo'q; *toza-*, *arzon-*, *avval-* leksemalarining leksik ma'nolarida esa bunday imkoniyat bor: *toza-* – *iflos-*, *arzon-* - *qimmat-*, *avval-* – *keyin-* kabi.

Antonimlar ifoda jihatiga ko'ra har xil bo'lishi lozim: *sog'-'* - *kasal-* kabi. Antonim leksemalar bir asosdan yasalgan bo'lishi mumkin, bunda leksema

yasovchi affikslar o‘zaro antonim bo‘ladi: *ongli-* - *ongsiz-* kabi. Demak, antonimlar boshqa-boshqa leksema bo‘lishi kerak (Sinonimlarda ham xuddi shunday).

Ba‘zan bir leksemaning leksik ma‘nolari o‘zaro zidlanish hosil etadi: *bosh-* ('muqaddima') – *bosh-* ('oxir') kabi. *Ko‘chaning boshi-* birikmasida ko‘chaning boshlanishini ham, oxirini ham tushunish mumkin. Bunday holatni antonimik munosabat deb emas, balki ko‘pma'nolilik doirasida voqe bo‘ladigan hodisa deb baholash to‘g‘riroq. Fanda *enantiosemiya* deb yuritiladigan bunday hodisa juda oz uchraydi (yunoncha *en* - 'oldidagi').

Ma‘no jihatidan antonimlar o‘zaro bog‘lanishli bo‘ladi: birini aytish bilan shuning ziddi ko‘z oldiga keladi, birining ma‘nosi antonimiga qarshi qo‘yilganda aniq gavdalanadi: *qalin-* – *yupqa-* kabi.

Oddiy inkorning o‘zi hali antonimlik emas. Masalan, *ayt-* - *aytma-*, *aytar-* – *aytmas-* kabilar biri ikkinchisining inkori, lekin ularni o‘zaro antonim deb bo‘lmaydi. Asli bular – ikki leksema emas, balki bir leksemaning ikki (bo‘lishli va bo‘lishsiz) shakli. Antonimik munosabat esa ikki leksema orasida voqe bo‘ladi, bunda inkor etish yangini nomlash orqali yuz beradi. Masalan, *shirin-* – *achchiq-* leksemalari biri ikkinchisini o‘zi anglatadigan ma‘nosi bilan, yangini nomlash bilan inkor etadi.

Demak, antonimik munosabat hosil etuvchi leksemalar biri ikkinchisini yangini nomlash orqali inkor etishi, leksik ma‘nolar biri ikkinchisining ziddi bo‘lishi lozim. Masalan, *dono-* va *ahmoq-*, *bir-* va *ming-*, *yiqil-* va *tur-* leksemalari o‘zaro antonim emas, chunki bular yuqoridagi shartlarga javob bermaydi. *Dono-* leksemasiga *nodon-* leksemasi, *ahmoq-* leksemasiga *aqlli-* leksemasi antonim. *Tur-* leksemasining bosh (to‘g‘ri) ma‘nosiga *yot-* leksemasining bosh (to‘g‘ri) ma‘nosi antonim, lekin *yiqil-* leksemasiga antonim yo‘q.

Shuningdek, *ana-* – *mana-*; *shu-* – *o‘sha-*, *u-* – *bu-* ko‘rsatish birliklari o‘zaro zid ma‘nolarni bildirmaydi. Bu birliklarning ma‘nosidagi farq - zid yo‘nalishda emas, balki bir yo‘nalishda yotuvchi masofa (vaqt) oralig‘ida.

Qiyoslang:

<i>yo‘g‘on</i>	←→	<i>ingichka</i>
<i>mana (shu, bu)</i>	→	
<i>ana (u, o‘sha)</i>	→	

14- §. Sinonimik munosabatda bo‘lganidek, antonimik munosabatda ham leksik ma‘noga asoslaniladi. Birma'noli leksemalarda to‘g‘ridan to‘g‘ri leksema bilan leksema antonimiyasi haqida gapirish mumkin, masalan, adabiy tildagi *pa-kana-* – *novcha-* leksemalarida bo‘lgani kabi.

Ko‘pma'noli leksemalarda esa har bir leksik ma‘no o‘z antonimiga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, *tirik-* leksemasining bir sememasiga *o‘lik-* leksemasining bir sememasi (*tirik tabiat-* – *o‘lik tabiat-*), *tirik-* leksemasining boshqa bir sememasiga *lanj-* leksemasining bir sememasi (*tirik osh-* – *lanj osh-*) antonim.

Ko'pma'noli leksemaning har bir sememasiga antonim bo'lishi shart emas. Masalan, *baxil*- leksemasining bir sememasiga antonim bor (*baxil odam*- – *saxiy odam*-), lekin boshqa bir sememasiga antonim yo'q (*baxil*- leksemasining nazarda tutilayotgan sememasiga *ich(i) qora* iborasi sinonim, *ko'ngli(i) oq* iborasi antonim). Demak, antonimik munosabat ham, xuddi sinonimik munosabatda bo'lganidek, leksemalar orasidagi munosabat emas, balki sememalar orasidagi munosabat.

Antonimiya turli leksik ma'nolar orasida voqe bo'ladi:

1) bosh (to'g'ri) ma'nolar orasida: *inson*- - *hayvon*- kabi;

2) bosh (to'g'ri) ma'no bilan hosila (ko'chma) ma'no orasida: *kichkina*- – *devday*- kabi;

3) hosila (ko'chma) ma'nolar orasida: *uzoq* (qarindosh) – *yaqin* (qarindosh) kabi. *Boshdan oyoq* kabi ishlatishda har ikki leksema hosila (ko'chma) ma'nosi bilan qatnashadi.

Odatda biror leksemaga xos leksik ma'noni ta'riflashda bu leksik ma'noning sinonimi bilan antonimi ham hisobga olinadi. Masalan, *quyuq choy*- birikmasidagi *quyuq*- leksemasining ma'nosini ta'riflashda uning sinonimini (*achchiq*-) va antonimini (*suyuq*-) ko'rsatish foydali: "*quyuq*:- *achchiq*- leksemasiga sinonim, *suyuq*- leksemasiga antonim" kabi.

Ba'zi leksik ma'nolarga ham sinonim, ham antonim keltirish imkoniyati bo'lmaydi. Masalan, *suyuq choy*- birikmasidagi *suyuq*- leksemasining leksik ma'nosiga antonim bor (*quyuq choy*-), lekin sinonim yo'q (*bemaza choy*- birikmasidagi *bemaza*- leksemasini sinonim deb bo'lmaydi, chunki *quyuq choy* ham *bemaza* bo'lishi mumkin).

15- §. Leksik qo'llash (nutqiy ma'no) asosida antonimik munosabat hosil bo'lmaydi (Sinonimik munosabatda ham shunday). Lisoniy ma'no bilan nutqiy ma'no orasida zidlanish voqe bo'lsa, uni *kontekstual antonimiya* deb nomlaydilar. Bunday antonimiya har gal nutqning o'zida voqe bo'ladi, konkret nutqdan (matndan) tashqarida yo'qqa chiqadi. Masalan, *o't*- ('olov') leksemasi bilan *suv*-leksemasi (shuningdek *u*- ko'rsatish birligi bilan *bu*- ko'rsatish birligi) o'zaro antonim emas; ma'lum matnda-gina antonimik munosabat hosil etib turishi mumkin: *O'tga ham, suvga ham o'zini urishga tayyor* (Oybek). *Dam u uchiga boradi, dam bu uchiga keladi* kabi.

Antonimik munosabat til birliklari orasida voqe bo'ladi. Shunga ko'ra *ilmiy* leksemasi bilan *ilmga xilof*- birikmasini o'zaro antonim deb bo'lmaydi, chunki birinchisi – til birligi, ikkinchisi – erkin birikma, nutq birligi. Asli *ilmiy*-leksemasiga *g'ayriilmiy*- leksemasi antonim. *Ilmiy*- bilan *ilmga xilof*- munosabatini kontekstual antonimiya deyish mumkin.

Antonimlar, avvalo, leksemalarning leksik ma'nosini izohlashda ma'lum ahamiyatga ega. Ikkinchidan, antonimlardan antiteza hosil etishda foydalaniladi (fr. *antithese* - 'zid qo'yish'). Bunday antiteza maqollarda ayniqsa ko'p: *Yaxshidan ot qolar, yomondan dod* (*ot*- – *dod*- munosabati – kontekstual antonimiya);

Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l kabi. Uchinchidan, antonimlar bilan juft leksema tuziladi; bunda yo ma'no umumlashadi, yoki yangi leksik ma'no anglashiladi (keyingisi – asosiy holat): *erta-kech-*, *qishin-yozin-*, *o'g'il-qiz-*, *keldi-ketdi-* kabi.

Leksemalar (leksosememalar) orasidagi assosiativ semantik munosabatlar

16- §. Leksemalar (leksosememalar) orasidagi assosiativ munosabatlar asli ekstralingvistik hodisa bo'lib, voqelikdagi shunday munosabatlarning tildagi (leksemalardagi) in'ikosidan, nomlanishidan iborat (lot. *associatio* - 'birlashish').

Sinonimik, antonimik (oppozitiv) munosabatlarda bo'lganidek, assosiativ semantik munosabat ham umumiy (integral) va farqli (differensial) ideografik semalar asosida belgilanadi. Leksemalarni birlashtirish, guruhlashda leksik ma'nolar tarkibidagi umumiy ideografik semalar asos bo'ladi, bunday leksemalarni ichki tasniflash va tavsiflash esa farqli ideografik semalar bo'yicha amalga oshiriladi.

1. Leksik ma'nosi darajama-daraja farqlanib (ortib, kuchayib) boruvchi leksemalar orasidagi munosabat: *bin-* – *koshona-* - *qasr-* leksemalari o'zaro, *xalta-* – *to'ruva-* - *qop-* - *qanor-* leksemalari o'zaro, *toy-* - *qulun-* – *do'nan-* leksemalari o'zaro, *chaqaloq-* - *go'dak-* leksemalari o'zaro shunday ma'no munosabati hosil etadi.

Leksemalar (leksosememalar) orasidagi bunday semantik munosabatni ziddiyat deyish o'rinli emas. Barcha til birliklari orasidagi munosabatlar ziddiyatga (oppozitsiyaga) asoslanadi deb tushunish natijasida leksemalar orasidagi har qanday farqlanishni ham ziddiyat deb talqin qilish yuzaga keldi. Aslida 'zidlanish'ni 'farqlanish'ning bir ko'rinishi deb baholash lozim. Yuqorida tasvirlangan hodisani *darajali semantik munosabat* deyish kifoya.

Darajali semantik munosabat ikki leksema orasida ham voqe bo'laveradi; lekin uch va undan ortiq leksema orasida voqe bo'lsa, leksik ma'noning darajama-daraja farqlanib (ortib) borishi ochiqroq ko'rinadi.

2. Keng tushunchani, jins tushunchasini, butun tushunchasini anglatuvchi leksema (leksosemema) bilan tor tushunchani, tur tushunchasini, qism tushunchasini anglatuvchi leksema (leksosemema) orasidagi semantik munosabat. Bunday hodisa *pog'onali semantik munosabat* deyiladi. Masalan, *bola-* ('farzand') leksemasi bilan *o'g'il-*, *qiz-* leksemalari, *daraxt-* leksemasi bilan *tol-*, *terak-* kabi leksemalar, *ot-* ('ish hayvoni') leksemasi bilan *ayg'ir-*, *baytal-* leksemalari, *vaqt-* leksemasi bilan *on-*, *lahza-* leksemalari, *qo'y-* leksemasi bilan *qo'chqor-* leksemasi o'zaro shunday ma'no munosabati hosil etadi.

3. Tur tushunchasini anglatuvchi leksemalar (leksosememalar) orasidagi semantik munosabat. Bunday hodisa *teng qiymatli semantik munosabat* deyiladi. Masalan, *tol-*, *terak-*, *qayin-* leksemalari o'zaro, *karch-*, *tilim-* leksemalari

o‘zaro, *kitob-*, *daftar-*, *ruchka-* leksemalari o‘zaro shunday ma‘no munosabati hosil etadi.

Leksemalarni (leksosememalarni) semantik guruhlash haqida

1- §. Leksemalarning (leksosememalarning) leksik ma‘no asosida guruhlanishiga leksik-semantik guruh (LSG) deyiladi. Eng yirik LSG deb leksemalarning turkumlarga ajratilishi ko‘rsatiladi: ot leksemalar LSGi, fe‘l leksemalar LSGi kabi. Bunday LSGlarga leksemalar leksik ma‘nosi tarkibidagi bosh ideografik sema (eng keng ko‘lamli sema) asosida birlashtiriladi; masalan, ‘predmet’ semasi asosida ot leksemalar LSGi, ‘predmetning harakat-holati’ semasi asosida fe‘l leksemalar LSGi ajratiladi.

Har bir turkum LSGi o‘z navbatida bir qancha LSGlarga, agar bunday ajratilgan LSG hajman katta bo‘lsa, o‘z navbatida yana kichikroq LSGlarga ajratiladi. Hajman eng kichik LSG-gina (masalan, predmetning hidini anglatuvchi LSG *xushbo‘y-*, *sassiq-*, *qo‘lansa-* kabi sanoqli leksemalardan-gina iborat) yana LSGlarga bo‘linmaydi, faqat ichki tasnif amalga oshiriladi (masalan, ijobiy yoki salbiy hidni anglatishiga ko‘ra, leksik ma‘nosining darajalanishiga ko‘ra tasniflanadi).

LSGdan tashqari, leksemalar semantik maydonlarga (SM) ham birlashtiriladi. SMning LSGdan asosiy farqi shuki, bir necha turkum leksemalari bir arxisema asosida qamrab olinadi. Masalan, ‘nutq faoliyati’ SMga ‘nutq’ arxisemasi asosida ot leksemalar ham, fe‘l leksemalar ham birlashtiriladi va b.

Leksemalarni tizim sifatida o‘rganish nuqtayi nazaridan LSGlar muhim ahamiyatga ega. LSGlarga ajratilish asosan ot, sifat, fe‘l, ravish turkumlariga xos. Har bir turkum leksemalari LSGlarga turlicha ajratiladi. Leksemalarni LSGlarga ajratish va ichki tasniflash semalar (ma‘no uzvlari) asosida amalga oshiriladi. Leksemalarni LSGlarga birlashtirishni va ajratishni semik tahlil (ma‘no uzvlari asosidagi tahlil) usuli bilan amalga oshirish orqali tilning lug‘at boyligini tizim sifatida chuqur anglash va tavsiflashga erishiladi. O‘zbek tili lug‘at boyligini shunday usul bilan o‘rganish avj olib bormoqda.

2- §. Ot leksemalar leksik ma‘nosining tabiatiga qarab turli-tuman LSGlarga ajratiladi; masalan, dastlab kishi otlari va narsa otlariga ajratilib, kishi otlari o‘z navbatida qarindosh-urug‘chilik nomlari, amal-mansab nomlari kabi LSGlarga birlashtiriladi. Juda ko‘p LSGlar narsa otlarida mavjud: tana a‘zolarining nomlari, kiyim-kechak nomlari, o‘simlik nomlari va b.

Ayrim LSGlar hajman keng bo‘lib, o‘z navbatida yana kichikroq LSGlarga ajratiladi; masalan, hayvon nomlari LSGi uy hayvonlarining nomlari, yovvoyi hayvonlarning nomlari LSGlariga, bular o‘z navbatida yana kichikroq LSGlarga ajratiladi.

Turkiy tillar bo‘yicha, shu jumladan o‘zbek tili bo‘yicha ot leksemalar doirasida qanday LSGlar mavjudligi hali to‘liq aniqlanmagan, faqat qavm-

qarindoshlik nomlari, tana a'zolari nomlari, hayvon nomlari kabi bir necha LSGlar o'rganilgan.

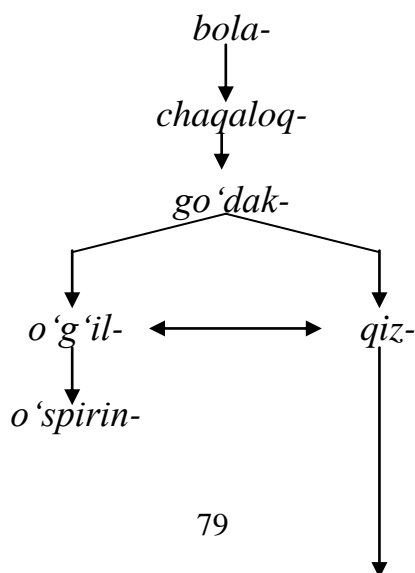
Qavm-qarindoshlik nomlari LSGi o'z navbatida bir necha kichikroq LSGlarga ajratiladi. Bunda LSGni turlicha asoslar bilan ajratish mumkin. Qavm-qarindoshlik nomlari doirasida, masalan, 'bir avlod kishilari nomlari' LSGini ajratish va quyidagicha tasvirlash mumkin.

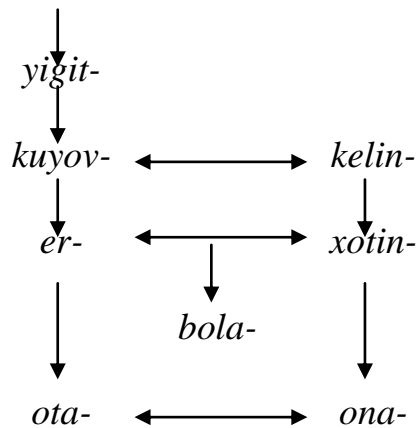
Yosh jihatidan kishi dastlab *bola-* deyiladi va bu tushuncha o'zbek tilida *farzand-*, *zurriyot-* leksemalari bilan ham anglatiladi. Bu leksemalar sinonimik uyaga birlashib, paradigmatic munosabat hosil etadi. LSGga bu sinonimik uyaning dominantasi (bosh leksemasi) sifatida *bola-* leksemasi kiritiladi. Bola yosh jihatidan *chaqaloq-* va *go'dak-* deb farqlanadi, bu leksemalar o'zaro darajali ma'no munosabati hosil etadi: 'yangi tug'ilgan bola' - 'emizikli bola'. *Bola-* leksemasida 'jins' semasi yo'q, shunga ko'ra jins *o'g'il bola-*, *qiz bola-* deb farqlanadi; odatda *o'g'il-*, *qiz-* leksemalarining yolg'iz o'zi ishlatiladi; bu leksemalar o'zaro antonimik (oppozitiv) munosabat hosil qiladi.

O'g'il balog'at yoshiga yetish oldida *o'spirin-*, balog'at yoshiga yetganida *yigit-* deyiladi; bu leksemalar o'zaro darajali semantik munosabat hosil etadi. Bunday darajali munosabat hosil etish *qiz-* leksemasiga nisbatan yo'q: *qiz-* leksemasining o'zi ishlatilaveradi.

Oila qurayotgan yigit *kuyov-*, qiz esa *kelin-* deyiladi; *yigit-* - *kuyov-*, *qiz-* - *kelin-* leksemalari darajali semantik munosabat, *kuyov-* - *kelin-* leksemalari esa antonimik (oppozitiv) munosabat hosil qiladi. Kuyov bilan kelin oila sifatida yashay boshlaganidan keyin *er-* bilan *xotin-* deyiladi; bu leksemalar antonimik (oppozitiv) munosabat hosil qiladi; *kuyov-* - *er-*, *kelin-* - *xotin-* munosabati esa darajali semantik munosabatning bir ko'rinishiga teng.

Oilada bola tug'ilganidan keyin *er ota-* mavqeiga, *xotin* esa *ona-* mavqeiga erishadi; *ota-* - *ona-* leksemalari antonimik (oppozitiv) munosabat hosil etadi; *er-* - *ota-*, *xotin-* - *ona-*, *ota-* - *bola-*, *ona-* - *bola-* leksemalari esa darajali semantik munosabatning ko'rinishlarini aks ettiradi. Shundan keyingi semantik munosabat yana *bola-* leksemasidan boshlab keyingi avlod uchun takrorlanadi. Aytilganlarni chizmada quyidagicha aks ettirish mumkin:

3- §. Sifat leksemalar leksik ma'nosining tabiatiga ko'ra, bosh ideografik semasi asosida quyidagicha LSGlarga ajratiladi:

1) kishining aqliy hamda hissiy belgi-xususiyatini bildiruvchi sifatlar: *aqlli-*, *ahmoq-*, *dono-*, *nodon-*, *ziyrak-*, *xushyor-*, *sinchkov-*, *dovdir-*, *loqayd-*, *o'jar-*, *to'pori-*, *shaddod-*, *dangasa-*, *qaysar-*, *yuvosh-*, *mo'min-qobil-*, *mag'rur-*, *hokisor-* kabi;

2) kishining jismoniy belgi-xususiyatini bildiruvchi sifatlar: *semiz-*, *ozg'in-*, *cho'loq-*, *mayib-*, *g'ilay-*, *kar-*, *soqov-*, *yosh-*, *qari-*, *keksa-* kabi;

3) kishining ruhiy belgi-xususiyatini bildiruvchi sifatlar: *xursand-*, *xushchaqchaq-*, *xafa-*, *g'amgin-*, *ma'yus-*, *tashvishli-*, *tetik-*, *tajang-*, *darg'azab-*, *baquvvat-*, *ojiz-*, *zaif-* kabi;

4) kishi qiyofasi belgisini bildiruvchi sifatlar: *chiroyli-*, *go'zal-*, *xushbichim-*, *xunuk-*, *badbashara-* kabi;

5) kishining ijtimoiy holatini bildiruvchi sifatlar: *boy-*, *badavlat-*, *o'rtahol-*, *kambag'al-*, *qashshoq-*, *faqir-*, *yetim-*, *musofir-* kabi;

6) rang-tus bildiruvchi sifatlar: *oq-*, *qora-*, *ko'k-*, *yashil-*, *sariq-*, *qizil-*, *mal-la-*, *zangor-* kabi;

7) ta'm-maza bildiruvchi sifatlar: *shirin-*, *lazzatli-*, *achchiq-*, *chuchmal-*, *nordon-*, *sho'r-*, *bemaza-* kabi;

8) hid bildiruvchi sifatlar: *xushbo'y-*, *badbo'y-*, *sassiq-*, *qo'lansa-* kabi;

9) harorat bildiruvchi sifatlar: *issiq-*, *sovuq-*, *iliq-*, *salqin-* kabi;

10) tinch-notinchlik bildiruvchi sifatlar: *tinch-*, *jimjit-*, *sokin-*, *bezovta-* ka-bi;

11) ho'l-quruqlik bildiruvchi sifatlar: *ho'l-*, *quruq-*, *nam-*, *shilta-*, *shalabbo-* kabi;

12) vazn bildiruvchi sifatlar: *og'ir-*, *yengil-* kabi va b.

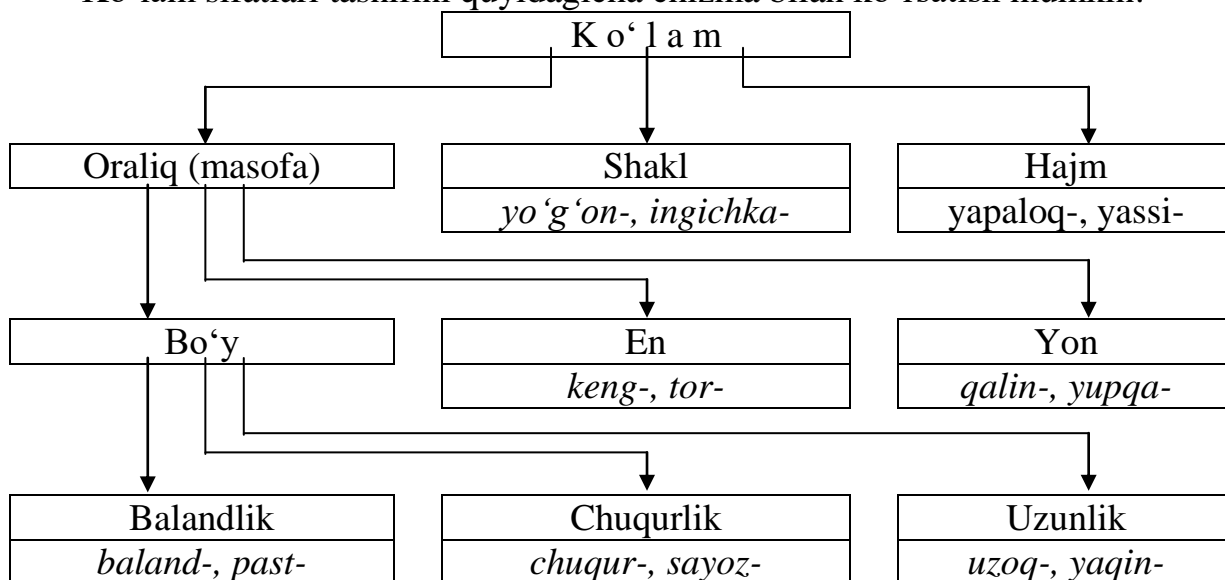
Sifat leksemalarda ajratiladigan LSGlardan biri – ko'lam sifatleri. Bu LSGga mansub sifatlar predmetning masofa (oraliq), shakl, hajm jihatiga ko'ra belgisini anglatadi. Oraliq ko'lamini bildiruvchi sifatlar predmet ko'lamining uch jihati – bo'y ko'lami, en ko'lami, yon ko'lamidan birini anglatadi (Misollari quyiroqda). Shakl ko'lamini bildiruvchi sifatlar predmetning ayni vaqtda ikki –

en va yon – ko‘lamini anglatadi: *yo‘g‘on-*, *ingich-ka-* kabi. Hajm ko‘lamini bildiruvchi sifatlar esa predmetning ayni vaqtda uch – bo‘y, en, yon – ko‘lamini anglatadi: *yapaloq-*, *yassi-* kabi.

Oraliq (masofa) ko‘lamini bildiruvchi sifatlar predmetning: 1) bo‘y ko‘lamini anglatadi (Misollari quyiroqda); 2) en ko‘lamini anglatadi: *keng-*, *tor-* kabi; 3) yon ko‘lamini anglatadi: *qalin-*, *yupqa-* kabi.

Bo‘y ko‘lamini bildiruvchi sifatlar o‘z navbatida predmetning: a) baland-lik ko‘lamini anglatadi: *baland-*, *yuksak-*, *novcha-*, *pakana-* kabi; b) chuqurlik ko‘lamini anglatadi: *chuqur-*, *sayoz-* kabi; v) uzunlik ko‘lamini anglatadi: *uzoq-*, *olis-*, *yaqin-* kabi.

Ko‘lam sifatleri tasnifini quyidagicha chizma bilan ko‘rsatish mumkin:

4- §. Fe'l leksemalar bo'yicha ajratiladigan LSGlar boshqa turkum leksemalarida ajratiladigan LSGlarga qaraganda ko'proq o'rganilgan.

Fe'l leksemalar odatda quyidagi LSGlarga ajratiladi:

1) 'harakat' arxisemasi bilan ajratiladigan LSG: *kel-*, *ket-*, *bor-*, *yur-*, *yugur-*, *uch-*, *suz-* kabi;

2) 'holat' arxisemasi bilan ajratiladigan LSG: *oqar-*, *qoray-*, *isi-*, *sovi-*, *qizi-*, *susay-*, *qaqqay-*, *shalpay-*, *gerday-*, *junjik-*, *gangi-*, *sevin-*, *qo'rq-* kabi;

3) 'sezgi' arxisemasi bilan ajratiladigan LSG: *ko'r-*, *eshit-*, *hidla-*, *tot-*, *paypasla-* kabi;

4) 'tovush' arxisemasi bilan ajratiladigan LSG: *gapir-*, *vovulla-*, *chirqira-* kabi va b.

Yuqorida ta'kidlangan LSGlardan har biri murakkab tarkibli bo'lib, o'z navbatida kichikroq LSGlarga ajratiladi. Masalan, 'tovush' arxisemasi asosida ajratiladigan LSG quyidagi uch kichikroq LSGga ajratiladi: a) kishiga mansub tovushlarni bildiruvchi fe'llarning LSGi (Misollari quyiroqda); b) jonli tabiatga mansub tovushlarni bildiruvchi fe'llarning LSGi: *ma'ra-*, *bo'kir-*, *sayra-*,

miyovla-, *chirqilla-* kabi; v) jonsiz tabiatga mansub tovushlarni bildiruvchi fe'llarning LSGi: *guldura-*, *shitirla-*, *shovulla-*, *sharaqla-*, *jarangla-* kabi.

Kishiga mansub tovushlarni bildiruvchi fe'llarning LSGi o'z navbatida yana kichikroq LSGlarga ajratiladi: a) 'til tovushlari' semasi bilan ajratiladigan fe'llar: *de-*, *so'zla-*, *hikoya qil-* kabi; b) kishi hosil qiladigan boshqa tovushlarni bildiradigan fe'llar: *yo'tal-*, *xirilla-*, *xaxola-* kabi.

'Til tovushlari' semasi bilan ajratiladigan LSG adabiyotlarda "nutq fe'llari" deb nomlanib, o'z navbatida yana bir necha semantik guruhlariga ajratiladi: a) 'izhor' fe'llari: *gapir-*, *so'zla-*, *va'z qil-* kabi; b) 'da'vat' fe'llari: *buyur-*, *chaqir-*, *unda-* kabi va b.

5- §. Ravish leksemalar miqdori oz bo'lib, quyidagi ma'no guruhlariga ajratiladi:

1) tarz ravishlari: *yayov-*, *piyoda-*, *astoydil-*, *to'satdan-*, *tez-*, *sekin-*, *yo'l-yo'lakay-*, *ko'r-ko'rona-* kabi;

2) payt ravishlari: *hozir-*, *boya-*, *bugun-*, *kecha-*, *ertalab-*, *kechqurun-*, *avval-*, *doim-* kabi;

3) maqsad ravishlari: *ataylab-*, *jo'rtaga-*, *qasddan-* kabi;

4) miqdor ravishlari: *ko'p-*, *mo'l-*, *ancha-*, *oz-*, *kam-*, *picha-*, *biroz-* kabi.

Ba'zi adabiyotlarda *juda*, *o'ta*, *eng*, *g'oyat*, *nihoyatda* kabilar daraja ravishlari deyiladi. Asli bu birliklar leksik ma'no anglatmaydi, balki leksema oldida kelib, 'kuchaytiruv' ma'nosini (grammatik ma'no) ifodalaydi; shunga ko'ra shakl yasovchi morfemaga teng bo'lib, sifat va ravish leksemalarning ortirma shaklini yasaydi: *eng arzon*, *juda ko'p* kabi.

LEKSEMALARNING (LEKSOSEMEMALARNING)

ISHLATILISH DOIRASI

1- §. Leksemalar ishlatilish doirasi jihatidan avvalo ikkiga guruhlanadi: ishlatilish doirasi chegaralanmagan qatlam va ishlatilish doirasi chegaralangan qatlam.

Ishlatilish doirasi chegaralanmagan qatlamni barcha o'zbeklar uchun umumiy bo'lgan leksemalar tashkil qiladi. Bu qatlamdagi leksemalar, yashash joyi, kasbi, madaniy saviyasi, jinsi, yoshi va boshqa belgilaridan qat'i nazar, o'zbekcha gapiradigan har bir kishining nutqida ishlatiladi, o'zbek tilida gapiruvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'ladi. O'z-o'zidan, bunday leksemalar kundalik turmushda zarur narsa, belgi kabilarning nomi bo'ladi.

Turkum nuqtayi nazaridan yondashilsa, ishlatilish doirasi chegaralanmagan qatlamga butunicha (ba'zi juz'iy istisnolar bilan, albatta) yordamchilar deb nomlanadigan grammatik turkumlarga mansub birliklar kiritilishi lozim. Chunki, birinchidan, bunday birliklar o'zi ko'p emas, har gal shu oz miqdordagi birliklarga murojaat qilinadi. Ikkinchidan, bular asli grammatik vositalar sirasiga kiradi: leksik tomondan ko'ra grammatik tomon ustun turadi, bu hol ularning umumiy

va zaruriy bo'lishini ta'minlaydi. Undovlar ham ishlatilish doirasi jihatidan grammatik turkumlar qatori baholanadi.

Mustaqil turkumlardan son leksemalar va olmosh leksemalarning deyarli barchasi ishlatilish doirasiga ko'ra chegaralanmagan. Qolgan turkumlarda (ot, sifat, fe'l, ravish, shuningdek modal birliklarda) har bir leksema alohida yondashib baholanishi kerak. Dialektlarga ko'ra voqe bo'ladigan ba'zi fonetik ayirmalarni hisobga olmaganda (chunki bu leksemalar adabiy tilda yagona talaffuz me'yoriga bo'ysunadi), ishlatilish doirasi chegaralanmagan qatlamga ko'z-, qo'l-, oyoq-, bilak-, tirsak-, yaxshi-, yomon-, qora-, sariq-, ko'k-, kel-, ket-, o'tir-, tur-, yur-, tez-, sekin-, erta-, kech- kabi juda ko'p misollar keltirish mumkin. Hozirgi adabiy o'zbek tili leksik boyligining asosini xuddi shunday leksemalar tashkil qiladi.

2- §. Leksemalarning ishlatilish doirasi jihatidan chegaralanishi turlicha. Shunga ko'ra chegaralangan qatlam o'z navbatida ikkiga guruhlanadi: ishlatilishi territoriyaga ko'ra chegaralangan leksemalar va ishlatilishi kasb-korga ko'ra chegaralangan leksemalar.

Ishlatilishi territoriyaga ko'ra chegaralangan til hodisalari *dialektizm* deyiladi (yunoncha *dialektos* - 'tilning mahalliy ko'rinishi').

Dialektizm – umumtilga emas, balki shu umumtilning mahalliy ko'rinishlari bo'lgan dialektlarga xos hodisa; shunga ko'ra bular odatda biror dialektning vakillari nutqida ishlatilib, ko'pincha boshqa dialektlarning vakillari-ga, shuningdek adabiy tilga ham xos bo'lmaydi.

Dialektizm asosan uch turli:

1. Lug'aviy dialektizm – lug'aviy birliklardagi turi (Misollari quyiroq-da).
2. Grammatik dialektizm – grammatik hodisalardagi turi (masalan, ba'zi dialektlarda o'rin ma'nosi uchun *-ga*, aksincha, jo'nalish ma'nosi uchun *-da* ishlatilishi kabi).
3. Fonetik dialektizm – tovush talaffuzi va tovush o'zgarishiga bog'liq turi (masalan, ovoz tovushlarning ba'zi dialektlarda cho'ziqroq va yumshoqroq talaffuz qilinishi, ayrim dialektlarda bir tovush o'rniga boshqa tovushning kelishi va b.).

Adabiy tilning lug'atiga birinchi galda barcha o'zbeklar uchun umumiy bo'lgan leksemalar tanlab olinadi. Bu umumiy qatlam ayrim dialektlarga xos leksemalar hisobiga boyitib boriladi.

Aslida adabiy til lug'atining bir qismi avval dialektlarniki bo'lib, adabiy tilga xos deb qaralishi bunday leksemaning umumlashib ketishiga sabab bo'lgan.

Dialektizm umumtil lug'at boyligining nisbatan oz miqdorini tashkil etadi. Shu oz miqdordagi leksemalardan ham adabiy tilga saylab kiritiladi. Dialektizmlarning umumtil boyligiga aylanishi ma'lum shart-sharoitga bog'liq. Masalan, shu dialektizm anglatgan ma'no uchun adabiy tilda boshqa nom bo'lmasligi kerak; agar adabiy tilda shunday ma'noni anglatuvchi leksema bo'lsa, yangi qabul qilinayotgan leksema leksik ma'no qirrasida, baho semasida, nutq

ko‘rinishlariga xoslanish belgisida va boshqa jihatlarida ayrimlikka ega bo‘lishi lozim.

Biror dialektizmning adabiy tilga ko‘chishini boshqa bir hodisadan – dialektizmning badiiy asarda ishlatilishidan farqlash kerak. Badiiy asarda ishlatilgan har bir leksema adabiy tilga qabul qilingan deb qaralmaydi. Badiiy asar voqelikni qanday bo‘lsa – shunday aks ettirishi sababli unda til hodisalari ham o‘z tabiiy holatida namoyon bo‘ladi. Agar dialektizm biror muallif asarida-gina uchrab qolmay, barcha ishlatadigan lug‘aviy birlikka aylansa, umumlashib ketsa, shunda bunday birlik adabiy tilga kirib boradi. Aks holda, badiiy asarda ishlatilganidan qat’i nazar, dialektizmligicha qolaveradi.

Masalan, Abdulla Qahhor o‘z povestini ("Sinchalak") dialektizm bilan atadi, bu leksemani povest matnida ham ishlatdi. Lekin shu bilan *sinchalak*-leksemasi adabiy til lug‘atiga o‘tdi deb bo‘lmaydi, albatta (Adabiy tilda shu ma‘no *chittak*- leksemasi bilan anglatiladi). Demak, yozuvchi dialektizmni badiiy asar matniga kiritadi, bunday leksemaning adabiy til lug‘aviy birligiga aylanishi esa til amaliyotiga bog‘liq.

Tilning biror mahalliy ko‘rinishida ishlatiladigan barcha leksemalar shu dialektniki deb qaraladi, lekin dialektizm deb shulardan bir qismi-gina ajratiladi. Bunda adabiy til bilan dialekt uchun mushtarak leksemalar hisobdan chiqariladi.

Dialektidagi leksema adabiy tildagi leksemadan ko‘pincha tovush jihati bilan farqlanib turadi: ayni bir leksema adabiy tilda va turli dialektlarda har xil talaffuz qilanadi. Masalan, *kangul-* – *ko‘ngul-* - *ko‘ngil-*, *oka-* - *aka-*, *jur-* - *yur-*, *gal-* - *kel-*, *bala-* - *bola*, *turpoq-* - *tuproq-* kabi. Bular – tilning mahalliy ko‘rinishlariga xos bir necha leksema emas, balki umumtilda bor bir leksemaning turlicha talaffuzi; shunga ko‘ra bunday farqlanishlar leksik dialektizm deyilmaydi.

3- §. Dialektizm deb belgilanuvchi birlik adabiy tilda (shuningdek boshqa dialektlarda ham) umuman yo‘q bo‘lishi yoki o‘z leksik ma‘nosida, leksik ma‘nosining tarmoqlanishida, baho semasida va boshqa jihatlarida farqlanib turishi kerak.

Leksik dialektizm ikki turli bo‘ladi: a) dialektizm-leksema, b) dialektizm-semema.

Faqat shu dialektida-gina ishlatilsa-yu, adabiy tilda yo‘q bo‘lsa, *dialektizm-leksema* deyiladi. Bunday leksema lug‘aviy birlik sifatida adabiy til uchun busbutun yangi, noma'lum bo‘ladi. Masalan, *xamak-*, *sapcha-*, *balacha-*, *tugunak-* (*tuynak-*) leksemalaridan har biri boshqa-boshqa dialektniki, bulardan birortasi ham adabiy tilga qabul qilinmagan. Hozirgacha har bir territoriyada shu predmet o‘z leksemasi bilan anglatiladi.

Xuddi shuningdek holat *narvon-*, *shoti-*, *zangi-* leksemalariga ham xos. Lekin bu misoldagi birinchi leksema, har holda, adabiy tilga olingan deb qaraladi (Markaz joylashgan dialektning leksemasi ekanligi bilan izohlansa kerak). De-

mak, dialektlardan biriniki bo'lgan leksema adabiy tilga xos leksemaga aylanadi, qolganlari dealektizmligicha turadi.

Dialektga xos leksema adabiy tilga ba'zan yakka o'zi emas, balki turg'un birikma tarkibida kirib kelishi mumkin. Masalan, *shiypon-* leksemasi adabiy tilga *dala shiyponi-* turg'un birikmasi tarkibida o'tdi.

Ba'zi hollarda biror dialektdagi leksema boshqa dialektdagi leksema bilan yoki adabiy tildagi leksema bilan ifoda jihatiga ko'ra bir xil bo'ladi-yu, mazmun jihatiga ko'ra farqlanib turadi. Buni *dialektizm-semema* deyiladi. Masalan, *pashsha-* - *chivin-*, *chivin-* - *pashsha-*, *lagan-* - *tovoq-*, *tovoq-* - *lagan-* leksemalarida bo'lgani kabi. Bu yerda ayni bir leksik ma'no har xil dialektda boshqa-boshqa leksemaning lug'aviy mundarijasini tashkil qiladi: ruscha *muxa* bir dialektda *pashsha-* deyilsa, boshqa bir dialektda *chivin-* deyi-ladi; aksincha, ruscha *komar* avvalgi dialektda *chivin-* deyilsa, keyingi dialektda *pashsha-* deyiladi va b. Bu yerda leksemalar go'yo o'rin almashib qolgandek bo'ladi.

Dialektlarga ko'ra ba'zan leksemalarning ma'no hajmida ham farq mavjud bo'ladi. Buni dialektizm-sememaning bir ko'rinishi deb baholash kerak. Masalan, ba'zi dialektlarda meva turlaridan birining ho'li ham, qurug'i ham *o'rik-* deb nomlanaveradi, boshqa bir dialektda esa *o'rik-* deb faqat ho'l mevaga aytiladi, qurug'i esa *turshak-* deyiladi. Demak, *o'rik-* leksemasining ma'no hajmi bir dialektda keng, boshqa dialektda esa tor bo'lib chiqadi.

4- §. Ishlatilish doirasi kasb-korga ko'ra chegaralangan lug'aviy birliklar *professionalizm* deyiladi (lot. *professio* - 'kasb-kor', 'mutaxassislik').

Dialektizm ma'lum joyda yashovchilar uchun-gina tushunarli bo'lsa, professionalizm ma'lum kasb-kor egalari doirasida ishlatilib, shularga tushunarli bo'ladi.

O'z dialektining ta'siri bilan izohlanadigan ba'zi ayrimliklarni hisobga olmaganda, shu kasb egasi qaysi territoriyada yashashidan qat'i nazar, professionalizm ular uchun odatda umumiy bo'ladi.

Professionalizmlarning asosiy qismini har bir kasb-korda shu sohaning terminlari tashkil qiladi. Masalan, ipakchilik terminlari kabi. Professionalizm turli fan-texnika, maktab-ma'orif sohalarida, ma'muriy-xo'jalik ishlarida va boshqa sohalarida ham mavjud.

Dialektizm da bo'lganidek, professionalizmlik ham nisbiy tushuncha. Bunday birlik o'z sohasidan chiqib, ishlatish doirasidagi chegaralanish yo'qolib, umumtil mulkiga aylansa, professionalizmlik muhrini yo'qotadi. Ko'pgina ma'muriy-xo'jalik, fan-texnika, maktab-ma'orif, qishloq xo'jaligi terminlari keng ommalashib, umumlashib, umumtil birligiga aylanib ketgan: *shartnoma-*, *qonun-*, *kredit-*, *kultivatsiya-* va b.

Yakka leksemalardan tashqari, *madaniy-oqartuv muassasalari-*, *mehnat daftarchasi-* kabi ko'pgina turg'un birikmalar ham mavjud. Bunday professionalizm ayniqsa matematika, fizika, kibernetika kabi fan sohalarida ko'p uchraydi.

5- §. Ishlatilish doirasi chegaralangan qatlamlar sifatida jargonizm, argotizm kabi hodisalar ham tilga olinadi.

Biror kasb-kor egalari nutqida yoki ijtimoiy tabaqa vakillari nutqida ishlatilib, umumtildagidan o'zgacha leksik ma'no anglatuvchi lug'aviy birlik *jargonizm* deyiladi (fr. *jargon* - 'lahja'). Jargon asli bir qancha leksemalarning yig'indisidan iborat bo'lib, bular shu tildagi leksemalarning o'zi bo'ladi yoki boshqa tildan olib ishlatiladi. Jargonda bunday leksema umumtildagi leksik ma'nosida emas, o'zgacha ma'noda ishlatiladi. Masalan, *Ishlar besh*, *Akang gapni qiyadi* kabi jumalardagi *besh-*, *qiy-* leksemalari shu ishlatilishida jargonizm bo'ladi.

Argotizm ham asli jargonizmning bir ko'rinishi bo'lib, tarbiyasi buzuk, qo'li egri shaxslar orasida shu guruhning o'ziga-gina tushunarli ma'noda ishlatiladigan leksemalar yig'indisidan iborat (fr. *argot* - 'lahja') Masalan, *loy-* ('pul' ma'nosida), *bedana-* ('nagan' ma'nosida), *xit-* ('xavf' ma'nosida) kabi.

LEKSEMALARNING (LEKSOSEMEMALARNING) ZAMONIYLIGI

1- §. Til, ayniqsa uning lug'ati doim o'sish-o'zgarishda. Bunday o'sish-o'zgarish tez va uzil-kesil sodir bo'lmaydi. Shu sababli zamoniyligi jihatidan har xil birliklar yonma-yon yashab turadi. Lug'at boyligida zamoniyligi jihatidan ikki asosiy qatlam mavjud: zamonaviy qatlam va zamondosh qatlam.

Zamonaviy qatlamga bugungi til amaliyotida odatdagi, rasmona deb qaraluvchi leksemalar kiritiladi. Bu qatlamdagi leksemalar na yangilik va na eskilik bo'yog'iga ega bo'lmaydi. Leksemalarning ko'pchiligi – xuddi shunday.

Zamonaviy qatlamga mansub deb belgilashda leksemaning yakka shaxslar nutqidagi mavqei emas, balki umumtildagi mavqei asosga olinadi.

Leksemani zamonaviy qatlamga kiritishda ularning nutqda ishlatilish miqdori ham asosga olinmaydi. Nutqda ko'p ishlatiladigan leksema odatda zamonaviy qatlamga mansub bo'ladi. Zamonaviy qatlamga, bulardan tashqari, nutqda oz ishlatiladigan leksemalar ham kiritiladi.

Zamonaviy qatlamga kiritiluvchi leksema shu til egalarining barcha a'zolariga tanish bo'lishi ham, barchaning nutqida ishlatilishi ham shart emas. Har bir sohaning terminologiyasi bilan odatda shu sohaning vakili-gina tanish bo'ladi, boshqalarga bu terminlarni bilish zaruriyati ham bo'lmaydi; umumnutqda bunday terminlar ishlatilmaydi ham. Shunga qaramay terminlar zamonaviy qatlamga kiritilaveradi.

Zamonaviy qatlamga kiritiladigan leksema bir asosiy talabga javob berishi kerak: na yangilik va na eskilik bo'yog'i bo'lmasligi lozim.

Ko'rinadiki, leksemalarning zamoniyligini aktiv-passiv qatlamlar deb nomlash va tavsiflash to'g'ri bo'lmaydi. Aktiv-passivlik lug'at boyligiga boshqa jihatdan – miqdoriy jihatdan yondashish bo'lib, lug'at boyligini bunday o'rganish ham, albatta, muhim amaliy va nazariy xulosalarga olib keladi.

Yangilik yoki eskilik bo'yog'i bor leksemalar lug'at boyligining zamondosh qatlamini tashkil qiladi. Bunday qatlam tilning har bir taraqqiyot bosqichida mavjud bo'ladi, chunki lug'at boyligi doim o'sib-o'zgarib turadi. Shu sababli lug'at boyligida zamondosh qatlam ham yashaydi.

Zamondosh qatlamda o'zaro biri ikkinchisining aksi bo'lgan hodisalar mavjud: yangilik bo'yog'i bor leksemalar va eskilik bo'yog'i bor leksemalar.

Neologizm

2- §. Yangilik bo'yog'i bor leksemaga *neologizm* deyiladi (yunoncha *neos* - 'yangi'). Neologizm tilga umuman mansub bo'lishi yoki yakka shaxs nutqiga xos bo'lishi mumkin. Birinchisi umumtil neologizmi deb, ikkinchisi individual nutq neologizmi deb yuritiladi. Leksemikada asosan umumtil neologizmi o'rganiladi. Individual nutq neologizmi uslubga xos hodisa deb qaraladi.

Har qanday neologizm dastlab individual nutqda yuzaga keladi. Bunday neologizm ko'pchilik tomonidan tan olinsa, tilning taraqqiyot qonunlariga mos holda hosil qilingan bo'lsa va tilda ma'lum ma'noni anglatish uchun zarur deb qaralsa, shunda-gina umumtil neologizmiga aylanadi, yakka nutq doirasidan chiqadi. Agar bunday talablarga javob bermasa, individual nutq doirasida qolib ketadi. Umumtil neologizmi tilda ma'lum vaqt ishlatilganidan keyin yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va ko'pincha odatdagi, zamonaviy leksemaga aylanib ketadi.

3- §. Leksik neologizm o'z mohiyatiga ko'ra ikki guruhga ajraladi:

a) Leksema yaxlitligicha neologizm bo'ladi; buni *neologizm-leksema* deb nomlash mumkin: (*paxta*) *yakkaziroatchiligi-*, *ma'muriyatchilik-* kabi.

b) Leksema emas, balki uning sememalaridan biri neologizm bo'ladi; buni *neologizm-semema* deb nomlash mumkin: *o'tkirlashtir-* (*obostryat* leksemasi-ning kalkasi) kabi.

Neologizm-leksema bilan neologizm-semema asli bir hodisa, chunki har ikkisi leksik ma'noga asoslanadi: birinchisi yangi monosemem (birma'noli) leksema bo'ladi, ikkinchisi esa polisemem (ko'pma'noli) leksemaning keyingi, yangi ma'nosi bo'ladi. Shunga ko'ra neologizmning bu turlarini "leksik neologizm", "semantik neologizm" deb nomlash to'g'ri bo'lmaydi.

Leksik ma'no taraqqiyotidan ko'ra tilda leksema yasash va leksema o'zlashtirish miqdor jihatidan ustun turadi, shu sababli neologizm-sememadan ko'ra neologizm-leksema ko'p bo'ladi.

4- §. Leksemaning yangi bo'lishi boshqa-yu, yangilik bo'yog'iga ega bo'lishi boshqa. Har qanday yangi leksema neologizm bo'lavermaydi. Masalan, *kompyuter-*, *ksereks-*, *birja-* kabilar – o'zbek tiliga yaqin vaqtlarda kirib kelgan leksemalar, lekin bu leksemalarni neologizm deb bo'lmaydi, chunki bu leksemalar hozirgi o'zbek tilida yangilik bo'yog'ini yo'qotib, odatdagi leksemaga aylangan.

Demak, neologizm – o‘ta nisbiy tushuncha. Avvalo, til taraqqiyotining har bir bosqichi o‘z neologizmiga ega bo‘ladi, bir bosqichda neologizm deb qaralgan hodisa ikkinchi bosqichda ham neologizm bo‘lishi shart emas. Masalan, 30-yillar nuqtayi nazaridan *shpal-*, *seyalka-* kabi leksemalar neologizm deb baholansa, hozirgi o‘zbek tilida bular odatdagi, zamonaviy leksemaga aylangan; 20- yillar nuqtayi nazaridan neologizm deb qaralgan *aeroplan-*, *yo‘qsil-* (proletariy) kabi leksemalar esa arxaizmga aylangan (Arxaizm quyi- roqda bayon qilinadi).

Ikkinchidan, neologizmi belgilashda shu hodisaning tilda (individual neologizmning esa nutqda) qancha vaqt mavjudligi ham ahamiyatsiz. Leksema juda qisqa vaqt ichida neologizmlikdan chiqib ketishi ham, uzoq vaqt neologizmligicha qolib ketishi ham mumkin. Umumtil neologizmi odatdagi, zamonaviy leksemaga tez aylanadi; individual nutq neologizmi esa, qancha vaqt o‘tmasin, o‘z yangilik bo‘yog‘ini yo‘qotmasligi, umuman neologizmligicha qolib ketishi mumkin. Masalan, *tuzum-* leksemasi 20--30- yillarda neologizm edi, hozir odatdagi leksemaga aylangan; G‘afur G‘ulomning ilk poeziyasida uchraydigan *mozollan-* (*mozollangan qo‘llar* - "Olqish", "Tagdo‘zi"), *fashistlan-* (*fashistlanaroq* - "To‘qinish"), *qo‘ng‘irla-* (*Qo‘zichoqning barrasiday mayda qo‘ng‘irlab* - "Non") kabilar o‘zi ishlatilgan asar doirasida individual nutq neologizmligicha qolib ketgan.

5- §. Neologizm ikki xil talabga (ehtiyojga) ko‘ra paydo bo‘ladi:

1. Yangi voqelikning yangi nomi sifatida. Bunda neologizm o‘zi anglatayotgan voqelikning yagona nomi bo‘ladi, nominativ vazifani o‘taydi: *konfliktlilik* (adabiyotshunoslik termini), *kosmodrom-* (Har ikki leksema yangilik bo‘yog‘ini tezda yo‘qotdi), *mahkamachilik-* kabi.

2. Nomlangan voqelikning yangi nomi bo‘ladi. Haqiqiy neologizm asli shu. Bunda o‘zigacha nomlangan voqelikni yangidan nomlaydi, natijada sinonimiya tug‘iladi. Masalan, *fotokartochka-* leksemasi avval neologizm sifatida *suvrat-* leksemasi bilan sinonimik munosabat hosil etdi. Natijada *suv-rat-* va *rasm-* leksemalarining leksik ma'nolarida chegaralanish, xoslanish voqe bo‘layotir. Bu har ikki leksema 'kartina' ma'nosini ham, 'fotokartochka' ma'nosini ham anglataverar edi. Hozir esa *suvrat-* leksemasi asosan 'kartina' ma'nosini, *rasm-* leksemasi asosan 'fotokartochka' ma'nosini anglatish uchun ishlatilmoqda.

Neologizm quyidagi yo‘llar bilan paydo bo‘ladi:

1) Leksema yasash orqali. Bunda ikki hodisani farqlash kerak:

a) Yangidan yasash yo‘li bilan hosil qilinadi: *almashlab* (*ekish*), *aqidaparastlik-* umumtil neologizmlaridagi, *sho‘xshanlan-* (G‘afur G‘ulom, "Baxt tongotari"), *kuzaytir-* ('kuzga aylantir-' - G‘afur G‘ulom, "Biz tinchlik istaymiz") individual nutq neologizmlaridagi kabi.

b) Mavjud leksemaga parallel ravishda yasash yo‘li bilan paydo bo‘ladi. Bu yo‘l bilan asosan individual nutq neologizmi hosil bo‘ladi: *sezim-* (*sezgi-* leksemasiga nisbatan; G‘afur G‘ulom, "Qalblarning mojarosi"), *shaklcha-* (*shak-*

lan- leksemasiga nisbatan), *mazmuncha-* (*mazmunan-* leksemasiga nisbatan: .. *shaklcha ko'p sodda, mazmuncha salmoqdor qarorlar..* - G'afur G'ulom, "Hech qanday bir qo'rg'on bormikan...") hollaridagi kabi.

2) Leksemaning leksik ma'no taraqqiyoti yo'li bilan paydo bo'ladi. Masalan, *bekati*- leksemasining 'transport vositalarining to'xtash joyi' ma'nosi kabi. Bu leksema asli 'uzoq qatnov yo'lidagi to'xtab, dam olib, tunab o'tiladigan joy' ma'nosini anglatadi.

3) O'zlashtirish orqali paydo bo'ladi: *detal-* leksemasining 'tafsilot', 'mayda-chuyda' ma'nosi kabi: *Qiladigan ishlarigizning ba'zi detallari haqida mana bu kishi ma'lumot beradi. Detal-* leksemasining 'qism' ma'nosi hozir neologizmlikdan chiqqan.

A r x a i z m

6- §. Eskilik bo'yog'i bor til birligi *arxaizm* deyiladi (yunoncha *arshaios* - 'qadimgi'). Leksemalardagi turiga *leksik arxaizm* deyiladi.

Leksik arxaizm o'z mohiyatiga ko'ra ikki guruhni tashkil qiladi:

a) Leksema yaxlitligicha arxaizm bo'ladi. Buni *arxaizm-leksema* deb nomlash mumkin: *sas-* (G'afur G'ulom, "Avval o'qi"), *yit-* (G'afur G'ulom, "Biz tinchlik istaymiz"), *zamlar-* (G'afur G'ulom, "Ozarbayjonlik paxtakor qardoshlarga") kabi.

b) Leksema emas, balki uning sememalaridan biri arxaizm bo'ladi. Buni *arxaizm-semema* deb nomlash mumkin: *tik-* ('ek-' ma'nosida - G'afur G'ulom, "Terimchi qizlarga") kabi.

Leksik arxaizmning har ikki turi leksik ma'noga asoslanadi. Shunga ko'ra arxaizmning bu turlarini "leksik arxaizm", "semantik arxaizm" deb nomlash to'g'ri bo'lmaydi. Arxaizm-leksema monosemem leksemaning eskirishi natijasida, arxaizm-semema esa polisemem leksemaga xos sememalardan birining eskirishi natijasida yuzaga keladi.

Har ikki turdagi arxaizmning voqe bo'lishi tilning o'z taraqqiyot yo'li bilan bog'liq (arxaizmga aylanuvchi leksik ma'noni o'z leksema yoki o'zlashgan leksema anglatishidan qat'i nazar).

Arxaizm-sememaga nisbatan arxaizm-leksema ko'p bo'ladi.

7- §. Leksemaning (sememaning) eski bo'lishi boshqa-yu, eskilik bo'yog'iga ega bo'lishi boshqa. Arxaizm hozirgi tilning lug'atiga xos bo'lib, boshqa lug'aviy birliklardan eskilik bo'yog'i borligi bilan farqlanib turadi.

Hozir ishlatishdan umuman chiqib ketgan, til taraqqiyotining o'tmish bosqichiga mansub bo'lgan leksik birliklarni bugungi kun nuqtayi nazaridan arxaizm deb baholash mumkin emas. Bular o'tmishning leksik birliklari bo'lib, arxaizm yoki arxaizm emasligi til taraqqiyotining o'sha bosqichiga ko'ra belgilanadi. Masalan, *ulus-* ('xalq'), *oqcha-* ('pul'), *qusur-* ('kamchilik', 'nuqson') kabi leksemalar, *nuqta-* leksemasining 'o'rin', 'tomon' ma'nosi, *et-* leksemasining 'go'sht' ma'nosi (Bu ma'no ba'zi dialektlarda, shuningdek maqol va matallar tar-

kibida saqlangan) – o‘tmish lug‘atiga mansub birliklar. Bunday leksik birliklar o‘tmishda yaratilgan yoki o‘tmish tasvirlangan asarlarda ishlatiladi. Bular o‘sha davr koloritini hosil qilish uchun hozir yaratilgan asarlarga ham kiritiladi.

Hozirgi o‘zbek tilida yozilgan hamda davrimizni tasvirlaydigan asarlarda o‘tmish lug‘aviy birliklarini ishlatmagan ma’qul. Bunday lug‘aviy birliklarning hatto poetik nutqda ishlatilishini ham oqlab bo‘lmaydi.

Eski leksemani boshqa tilga mansub leksemani ishlatishdan farqlash kerak. Ba'zan na hozirgi o‘zbek tilida va na o‘tmish o‘zbek tilida yo‘q leksemani ishlatish ham uchraydi. Bunday leksema o‘zbeklar uchun mutlaqo notanish bo‘ladi, chunki bular o‘zbek tili lug‘atidan emas, balki boshqa til lug‘atidan olib ishlatiladi. Masalan, *zufof*- leksemasi (asli arabcha *zifofun* - 'nikoh to‘yi-' ma'nosidagi leksema - G‘afur G‘ulom, "Qor"; bu she'rning keyingi nashrida *zufof oqshom* o‘rniga *to‘y oqshomi* deb berilgan) arab tili lug‘atidan olib, *tulup*- so‘zi ('po‘stin': *Oyoqda valenka, egnida tulup..* - G‘afur G‘ulom, "Qish") rus tili lug‘atidan olib ishlatilgan.

8- §. Arxaizmning paydo bo‘lish sababini izohlash ko‘pincha qiyin bo‘ladi. Arxaizm asli leksik birlikning biror jihati eskirib, o‘z o‘rnini boshqa leksik birlikka bo‘shata borishi natijasida paydo bo‘ladi. Bu jarayon turli-tuman sabablar bilan voqe bo‘ladi. Arxaizm umuman sinonimiyaga asoslanadi, shunga ko‘ra arxaizmning paydo bo‘lishini izohlashda sinonimik munosabatdagi leksik birliklarning holatiga, taraqqiyotiga suyanish lozim. Bunda asosan quyidagi sabablar ko‘rsatiladi:

1) Sinonimlar nutqda bir xil ishlatilmasligi tufayli ulardan ba'zilar arxaizmga aylanadi: avvallari ko‘p yoki boshqalari bilan teng ishlatilgan leksik birlik o‘z sinonim(lar)iga qaraganda nutqda oz ishlatilib, arxaik tus oladi. Masalan, *yordam-*, *ko‘mak-* sinonimlaridan *ko‘mak-* leksemasi arxaizmga aylangan.

2) Polisemem leksemaning o‘z sinonimi bor sememasi, bir tomondan, shunday sinonimning mavjudligi ta'sirida, ikkinchi tomondan, shu polisemem leksemaning boshqa sememasi ta'sirida o‘z o‘rnini bo‘shata boradi. Natijada bunday sememaning ham, sinonimning ham tildagi mavqei o‘zgaradi. Masalan, *boq-* leksemasida 'tarbiyala-', 'parvarish qil-' sememasi ustun bo‘la bori-shi bilan bu leksemaning 'ko‘z tashla-' sememasi arxaizmga aylanmoqda ('ko‘z tashla-' ma'nosi hozir asosan *qara-* leksemasi bilan anglatiladi).

Yuqoridagi holatlar arxaizmning paydo bo‘lishini chuqur izohlab bermaydi. Arxaizmning paydo bo‘lishidagi asl sabablarni aniqlash murakkab lingvistik tekshirishlar o‘tkazishni talab qiladi. Chunki arxaizmning yuzaga kelishi tilda sodir bo‘lib turadigan hodisa bilan – leksemalarga xos semantik taraqqiyot, siljish, o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Bunday jarayonni, bir tomondan, til taraqqiyotining faqat hozirgi bosqichi bilan chegaralangan holda o‘rganib bo‘lmaydi; ikkinchidan, arxaizmga olib keladigan har bir jarayon har gal individual yondashishni talab qiladi.

9- §. Arxaizm tilda avvalo uslubiy vosita sifatida yashaydi va shunga ko‘ra arxaizmdan quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

1) nutqqa ko‘tarinki, nazokatli ruh berish uchun. Bunday vazifa bilan arxaizm asosan she‘rlarda ishlatiladi. Shunday xususiyat ayniqsa G‘afur G‘ulom she‘riyatiga xos:

Siz ko‘kning q o p q a s i n q o q q a n s o a t d a

Quyosh ko‘z uqalab uyg‘anar edi.

("Ko‘k b o‘ s a g‘ a s i d a");

Har bitta shaftolu misoli kulgu,

Shafaqday nim pushti, s a r i n, beg‘ubor.

("Sog‘inish");

2) nutqqa hazil-mutoyiba, kinoya, masxara ruhini berish uchun. Arxaizmdan bunday foydalanish avvalgisiga nisbatan oz uchraydi. Masalan, quyidagi matnda arxaizm achchiq kinoya ifodalash maqsadi bilan ishlatilgan: *Bular ketgandan keyin Said Jalolxon g‘ayratiga chidolmay sh a m sh i r sug‘urdi va havoda o‘ynatib, askarga f a r m o n b e r d i* (Abdulla Qahhor, "Bashorat").

Arxaizmning kinoya, masxaralash ruhini hosil etish uchun ishlatilgani matndan ochiq sezilmasa, uni ohang yordamida, yozuvda esa qo‘sh tirnoqlar vositasida maxsus ifodalash zaruriyati tug‘iladi. Masalan, quyidagi matnda bunday leksema qo‘sh tirnoqlarga olingan: *Yag‘rin tashlab, jilmayib o‘tar ekan, Biz aminning "ehson"iga minnatdor* (G‘afur G‘ulom, "Ikki vasiqa").

I s t o r i z m

10- §. O‘tmish voqeligini nomlash zaruriyati bilan hozirgi tilda ishlatilgan eski leksik birlik *istorizm* deyiladi (yunoncha *historia* - 'tekshirish', 'tadqiqot'). Masalan, *bo‘nak-*, *qarol-*, *quloq-* leksemalarining G‘afur G‘ulomning "Ko‘kan" asarida ishlatilgani kabi.

Istorizm leksemalarda (qisman frazemalarda) uchraydi. Leksik istorizm ko‘pincha istorizm-leksema bo‘ladi, istorizm-semema juda oz. Masalan, *qozi-*, *to‘ra-* (Abdulla Qahhor, "Anor"), *amin-*, *pristav-* (Abdulla Qahhor, "O‘g‘ri") kabilar – istorizm-leksema; *kartochka-* ('non olish taloni' - G‘afur G‘ulom, "Yangi yil she‘ri"), *saroy-* ('xon qasri' - G‘afur G‘ulom, "Alisher") kabilar - istorizm-semema.

Istorizmdan anaxronizmni farqlash kerak. *Anaxronizm* (yunoncha *ana* - 'orqaga', *chronos* - 'vaqt') – bir davrga xos voqelikni nomlaydigan leksik birlik bilan boshqa davr voqeligini nomlab yuborish hodisasi. Bunday xato ko‘pincha o‘tmish haqida yozilgan asarda uchraydi. Masalan, XV asr tasvirlanayotgan asardagi personaj nutqida *o‘zbek-* leksemasining ishlatilishi – anaxronizmga teng: *Shu davrda o‘zbek va fors tillaridagi ash'orlari..* – Oybek, "Navoiy" (Shu personaj nutqining davomida Oybek "Fors ash'orida "Foniy", turkiy ash'orda "Navoiy" taxallus qo‘llagan.." deb to‘g‘ri ishlatadi).

Arxaizm va istorizm

11- §. Arxaizm va istorizm – o‘zaro keskin farq qiladigan hodisalar. Shunga ko‘ra ularni birgalikda emas, balki alohida-alohida baholash lozim. Bular orasidagi asosiy farqlar quyidagicha:

1. Arxaizm – mavjud voqelikning nomi. Istorizm – o‘tmish voqeligi- ning nomi.

2. Arxaizm – mavjud voqelikning boshqa bir, o‘zgacha nomi. Istorizm esa o‘tmish voqeligining nomi bo‘lib, hozirgi tilda uning o‘rnini bosa oladigan boshqa leksik birlik yo‘q.

3. Arxaizm tilning tasvirlanayotgan davri lug‘atiga xos bo‘ladi. Istorizm esa tilning tasvirlanayotgan davri lug‘atiga xos bo‘lmaydi, balki o‘tmish davr lug‘atiga xos birlikdan vaqtincha foydalanish voqe bo‘ladi.

4. Arxaizm o‘zi nomlayotgan voqelikni anglatuvchi leksik birlik bilan yonma-yon yashaydi. Istorizm esa odatda o‘zi anglatadigan voqelikning yagona nomi bo‘ladi.

5. Arxaizm leksik birliklarning o‘zaro sinonimik munosabati bilan bog‘liq holda baholanadi. Istorizm esa bu yo‘q.

6. Arxaizm bugungi kunda odatdagi deb qaraluvchi leksik birlikning uslubiy sinonimi bo‘ladi. Istorizm bunday holat yo‘q.

7. Arxaizm sinonimiya bilan bog‘liq bo‘lgani sababli bir sinonimik uyaga mansub birliklarning qiyosiga asoslanadi, nutqda shu sinonimlardan eng o‘rinlisi tanlab ishlatiladi. Istorizm esa yakka bo‘lib, keragida shu leksik birlikning o‘ziga murojaat qilinaveradi.

8. Arxaizm, nominativ vazifadan, davrni gavdalantirish vazifasidan tashqari, uslubiy vosita bo‘lib ham xizmat qiladi. Bunday vazifa – arxaizmning lug‘at boyligida saqlanib turishiga asosiy sabablardan biri. Istorizm odatda uslubiy vosita bo‘lib kelmaydi.

9. Arxaizmning paydo bo‘lishi leksik birliklarning yangicha uslubiy munosabatga kirishuvi bilan bog‘liq; bunday munosabat natijasida lug‘at hech narsa yo‘qotmaydi: ayni bir voqelikni nomlovchi birliklardan ba'zida eskilik bo‘yog‘i hosil bo‘ladi xolos. Istorizm esa lug‘atdan ma'lum bir leksik birlikning tushib qolishiga teng: voqelikning yo‘qolishi shu voqelikning nomi bo‘lgan leksik birlikni keraksiz qilib qo‘yadi.

10. Arxaizm har bir til uchun xususiy bo‘ladi. Istorizm esa tillararo ma'lum umumiylik borligi ko‘zga tashlanadi.

11. Arxaizm – asosan tilning o‘z taraqqiyot qonunlari bilan izohlanuvchi hodisa; bunday izoh lingvistik omilga asoslanishi kerak. Istorizm esa bi-rinchi galda jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy taraqqiyoti tarixiga (ekstralingvistik omilga) ko‘ra izohlanadi; shu sababli istorizmning paydo bo‘lishini izohlash nisbatan oson.

12. Arxaizmning va istorizmning lug‘at boyligiga odatdagi leksik birlik sifatida qaytishi juda oz uchraydi. Shunda ham arxaizmning qaytishi bilan istor-

izimning qaytishi mohiyat jihatidan keskin farq qiladi: arxaizm eskilik bo'yog'ini yo'qotadi-yu, odatdagi leksik birlikka aylanib ketadi, leksik ma'noda katta o'zgarish sodir bo'lmaydi; istorizmning qaytishida esa uning leksik ma'nosi tubdan o'zgaradi, ma'no jihatidan yangilanadi, go'yo yangi leksik birlikka aylanadi.

Xullas, davrni gavdalantirish vazifasini nazardan soqit qilsak, arxaizm bilan istorizm orasida umumiylik qolmaydi. Demak, neologizm bilan bir qatorga arxaizm-gina qo'yilishi kerak, istorizm esa alohida hodisa sifatida ayrim baholanishi lozim.

LEKSEMALARNING (LEKSOSEMEMALARNING) TILNING VAZIFAVIY KO'RINISHLARIGA XOSLANGANLIGI

1- §. Tilning avvalo ikki asosiy funksional (vazifaviy) ko'rinishi ta'kidlanadi:

1) *adabiy til* – ma'lum me'yorlarga kiritilgan, qoidalarga bo'ysundirilgan ko'rinishi;

2) *so'zlashuv tili* – tabiiy, ishlov berilmagan, ma'lum me'yorlarga bo'ysundirilmagan ko'rinishi.

Me'yorlar asli adabiy til uchun ishlab chiqilsa-da, ular ayni vaqtda so'zlashuv tiliga ham bilvosita xizmat qiladi. Leksemalarning biror til ko'rinishiga xoslanganligi shu me'yorlarga suyanib hal etiladi. Leksik birliklarning tilning qaysi vazifaviy ko'rinishiga xoslanganligi leksik me'yor asosida belgilanadi (Leksik me'yor adabiyotlarda *leksik norma* deb yuritiladi).

Tilning vazifaviy ko'rinishlari jihatidan yondashib leksemalarni avvalo ikki katta qatlamga ajratish kerak: a) umumtil qatlami, b) tilning vazifaviy ko'rinishlariga xoslangan qatlam. Leksemalarni bunday qatlamlarga ajratish darslikning oldingi bo'limlarida berilgan tasnif va tavsiflarga asoslanadi, suyanadi. Leksemalarga zamoniyligi jihatidan, ishlatilish doirasi jihatidan berilgan tavsiflar, sinonimik uya va undagi dominanta haqidagi, termin va terminologik ma'noni belgilash haqidagi, baho semasi haqidagi fikrlar leksemalarni tilning vazifaviy ko'rinishlari jihatidan baholash uchun ma'lum darajada zamin hozirlaydi.

Umumtil qatlamiga xos leksik birliklar tilning barcha vazifaviy ko'rinishlarida ishlatilaveradi, bularda tilning biror vazifaviy ko'rinishiga birkutilish bo'lmaydi. Lug'at boyligining asosiy qismini xuddi shunday birliklar tashkil qiladi.

Leksemalarni zamoniyligi jihatidan zamonaviy va zamondosh deb ajratishdagi birinchi qism, ishlatilish doirasi jihatidan chegaralanmagan va chegaralangan deb ajratishdagi birinchi qism asosan umumtil leksemalarini qamrab oladi. Sinonimik uyada umumtil birligi – dominanta; dominantaning sinonimlari odatda tilning vazifaviy ko'rinishlari bo'yicha xoslangan bo'ladi.

Lugʻat boyligidan umumtil birliklarini emas, balki tilning vazifaviy koʻrinishlari boʻyicha xoslangan birliklarini chegaralab olish, farqlab olish odat tusiga kirgan. Koʻpincha umumtil leksemalarining xususiyatlari emas, balki tilning vazifaviy koʻrinishlariga xoslangan qatlam birliklarining xususiyatlari tasvirlanadi (Xuddi shunday holat avvalgi bahslarda ham oʻz aksini topgan).

2- §. Tilning vazifaviy koʻrinishlari jihatidan leksemalar ikkiga guruhlanadi: 1) adabiy tilga xoslangan leksemalar, 2) soʻzlashuv tiliga xoslangan leksemalar.

Soʻzlashuv tiliga xoslangan leksemalar lugʻat boyligining oz qismini tashkil qiladi. Bu qatlamga avvalo *oddiy leksik birliklar* deb yuritiladigan leksemalar kiritiladi. Bunday leksik birliklar adabiy tilga xos deb ham qaralmaydi, biror dialektniki ham boʻlmaydi. Shunday leksik birliklarga *tuzuk-*, *binoyidek-*, *nozanday-*, *jinday-*, *zigʻircha-*, *naynov-* kabi leksemalarni misol qilib koʻrsatish mumkin.

Jargonizm, argotizm soʻzlashuv tiliga xos boʻladi. Bulardan tashqari, soʻzlashuv tiliga dialektizmlar xos boʻladi. Dialektizmlar asosan tilning xuddi shu koʻrinishida saqlanib, ishlatilib keladi.

Adabiy tilga xoslangan deb ishlatilishi adabiy tilning oʻzi bilan-gina cheklangan leksemalarga aytiladi; bunday leksemalar soʻzlashuv tiliga xoslangan boʻlmaydi. Agar leksik birlik adabiy tilda ham, soʻzlashuv tilida ham ishlatilaversa, bunda u umumtil qatlamiga mansub deb qaraladi (Bunday leksik birlik adabiy tilga xos ekanligidan qat'i nazar).

Demak, adabiy tilga xoslik boshqa-yu, adabiy tilning oʻziga-gina xoslanganlik boshqa. Leksik birlikni adabiy tilga xos deb belgilashda uni soʻzlashuv tiliga zid qoʻyish yoʻq, faqat soʻzlashuv tilidan olish-gina bor (Bunda leksik birlik soʻzlashuv tiliga ham xosligini yoʻqotmaydi). Adabiy tilga xoslangan deyishda esa soʻzlashuv tiliga zid qoʻyish bor. Bunday leksik birlik ayni vaqtda ham adabiy tilga, ham soʻzlashuv tiliga xoslangan boʻla olmaydi (aks holda umumtil qatlamiga xos boʻlib qoladi).

Adabiy tilning shakllanishi, yuzaga kelishi aslida yozuv bilan, matbaa bilan bogʻliq. Shunga koʻra adabiy til baʼzan *yozma til* deb ham yuritiladi.

3- §. Koʻzlangan maqsad va qoʻyilgan vazifa jihatidan adabiy tilning quyidagi ikki turi farq qiladi: a) rasmiy til, b) badiiy til. Adabiy tilning bu ikki turi har xil vazifani bajaradi, har xil maqsadlarga xizmat qiladi. Har ikkisida ham fikr anglatiladi. Rasmiy tilda fikr isbotlash yoʻli bilan anglatilsa, badiiy tilda tasvirlash yoʻli bilan anglatiladi; rasmiy til bunga fikrlar zanjiri vositasida erishsa, badiiy til obrazlar zanjiri vositasida erishadi. Badiiy tilda estetik maqsad ham koʻzlanadi, rasmiy tilga esa bunday maqsad xos emas.

Yuqoridagi farqlanishlar asosida rasmiy tilda va badiiy tilda leksik birliklarning ishlatilishi ham, leksik birliklardan qanday maqsadlar bilan foydalanish ham farq qiladi. Masalan, rasmiy til uchun leksemalarning toʻgʻri maʼnoda

ishlatilishi asosiy holat hisoblanadi. Terminlar asli xuddi shu rasmiy tilga xoslangan bo‘ladi.

Badiiy tilda esa, aksincha, leksemalarning ko‘chma ma'noda qatnashuvi o‘rinli, hatto zaruriy deb qaraladi. Terminlar esa badiiy til uchun yot bo‘ladi va b.

Tilning vazifaviy ko‘rinishlari jihatidan badiiy asar tili alohida baholani-shi kerak. Voqelikning in'ikosi bo‘lgan badiiy asarda kishi faoliyatining barcha tomonlari tasvirlanadi. Shunga ko‘ra badiiy asardan tilning barcha vazifaviy ko‘rinishlariga mansub leksik birliklar o‘rin olishi mumkin. Muallif nutqi adabiy tilni aks ettirsa, personaj nutqida so‘zlashuv tiliga xos birliklar ham ishlatilishi mumkin.

Badiiy asarda badiiy tilga xos birliklar ustun vaziyat egallaydi, tilning boshqa vazifaviy ko‘rinishlariga mansub birliklar tobe holatda qatnashadi. Tilning har xil vazifaviy ko‘rinishlariga xos birliklarning qatnashuvi badiiy tilga xos yaxlitlikni buzmasligi, badiiy til to‘qimasida o‘ziga yarasha o‘rin olishi va vazifa bajarishi kerak.

O‘zbek adabiyoti tarixida hokim vaziyatni she'riyat egallagani sababli leksik birliklar doirasida *poetik leksemalar* guruhi paydo bo‘lgan. Bular orasida arxaizmlar ham, odatdagi lug‘aviy birliklar ham bor. Masalan, *ildam-* (G‘afur G‘ulom, "Bizning poytaxtimiz"), *ko‘ks-* (G‘afur G‘ulom, "Oltin me-dal"), *tasanno-* (G‘afur G‘ulom, "Qasam") kabi leksemalar odatdagi leksik birliklar; *osuda-*, *bo‘sag‘a-* (G‘afur G‘ulom, "Biz yengamiz") kabi leksemalar – arxaizmlar.

Bunday leksik birliklar ba'zan *kitobiy leksemalar* deb belgilab yuboriladi. Aslida kitobiy leksemalar deb rasmiy tilga xoslangan leksik birliklarni nomlash ma'qul. Bular orasida odatdagi leksik birliklar ham, arxaizmlar ham bor. Masalan, *iborat-*, *qayd et-*, *muzokara-*, *zimma-*, *amalga oshir-*, *ishtirok et-* kabilar odatdagi kitobiy leksemalar bo‘lib, *nazaran-* ('nisbatan'), *nufuz-* ('ta'sir') kabilar – arxaizm kitobiy leksemalar.

4- §. Yuqorida tilning vazifaviy ko‘rinishlari jihatidan tavsif leksemaga bir butun holda yondashib berildi. Aslida bunday yo‘l tutish o‘zini monosemem leksemaga nisbatan-gina oqlaydi. Polisemem leksemada esa tilning vazifaviy ko‘rinishlariga xoslanganlik har bir sememaga qarata alohida-alohida baholanishi kerak. Bir leksemaning sememalari til vazifaviy ko‘rinishlarining boshqa-boshqa turiga birkutilgan, xoslangan bo‘lishi mumkin. Bunday birkiti-lishda sememaga xos baho semasi ham muhim rol o‘ynaydi.

Demak, tilning vazifaviy ko‘rinishlari jihatidan birkutilish aslida leksemaga emas, balki sememaga xos xususiyat; monosemem leksemada ham xuddi shunday: semema bitta bo‘lgani sababli go‘yo leksemaning o‘zi xoslangandek bo‘lib ko‘rinadi.

Masalan, *yo‘tal-* leksemasi to‘g‘ri ma'nosida (*Bola yo‘taldi* kabi) – umumtilga xos birlik bo‘lsa, ko‘chma ma'nosida ('gap bilan madad ber-', 'hissa qo‘sh-') – so‘zlashuv tiliga xoslangan birlik; *yo‘g‘onlash-* leksemasi 'semir-',

'to'lish-' ma'nosida – umumtilga xos birlik bo'lsa, 'yuqori mansabga o'tir-' ma'nosida – so'zlashuv tiliga xoslangan birlik; *nusxa*- leksemasi 'namuna', 'kopiya' ma'nolarida – umumtilga xos birlik bo'lsa, 'turq' ma'nosida – so'zlashuv tiliga xoslangan birlik; *yigit*- leksemasi 'yosh erkak' ma'nosida – umumtilga xoslangan birlik bo'lsa, 'jazman' (kavaler) ma'nosida – so'zlashuv tiliga xoslangan birlik; *noz*- leksemasi 'ishva', 'jilva' ma'nosida – poetik tilga xoslangan birlik bo'lsa, 'karashma' ma'nosida so'zlashuv tiliga xoslangan birlik.

5- §. Leksemalarning tilning vazifaviy ko'rinishlari bo'yicha xoslanishini ayni bir leksik birlikning har xil talaffuz qilinishi va shunga ko'ra tilning har xil vazifaviy ko'rinishlariga xoslanishidan farqlash kerak. Keyingi hodisa bir necha leksik birlik orasidagi munosabatni emas, balki bir leksek birlikning talaffuz jihatidan ko'rinishlari orasidagi munosabatni aks ettiradi. Masalan, adabiy tilga xos *norasida*-, *nasiba*-, *nobud*-, *igna*-, *la'nat*- leksemalarining *norasta*-, *nasva*-, *novut*-, *nina*-, *na'lat*- kabi talaffuz ko'rinishlari so'zlashuv tiliga xoslangan.

6- §. Leksik birliklarga tilning vazifaviy ko'rinishlari jihatidan beriladigan tavsif (nutqiy tavsif) va uslubiy (stilistik) tavsif o'zaro zich bog'langan, lekin farqli.

Uslubiy tavsif odatda baho semasiga asoslanadi. Arxaizmlik ham – uslubiy tavsif.

Baho semasi betaraf leksik birliklar odatda umumtilga mansub bo'ladi. Baho semasi betaraf bo'lmagan leksik birliklar esa odatda tilning vazifaviy ko'rinishlariga xoslangan bo'ladi. Salbiy baho ifodalovchi leksik birlik ko'pincha so'zlashuv tiliga xoslangan bo'lsa, ijobiy baho ifodalovchi birlik adabiy tilga xoslangan bo'ladi.

Nutqiy tavsif doim baho semasiga bog'liq deb o'ylash to'g'ri emas. Masalan, terminlarda baho semasi betaraf bo'ladi. Shunga qaramay termin umumtil qatlamiga kiritilmaydi, balki adabiy tilning ilmiy turiga xoslangan bo'ladi.

Leksik birliklarni professionalizm, dialektizm deb guruhlashlar aslida nutqiy tavsif bo'lib, bunday tavsiflashlarda ham baho semasi hisobga olinmaydi.

7- §. Leksemalarning tilning biror vazifaviy ko'rinishiga xoslanganligi boshqa-yu, tilning barcha vazifaviy ko'rinishlarida ishlatilaverishi boshqa. Leksik birlikni tilning o'zi mansub vazifaviy ko'rinishidan boshqasiga ko'chirish, tilning boshqa vazifaviy ko'rinishida ishlatish odatda uslubiy maqsadni ko'zlab amalga oshiriladi. Masalan, arxaizmni oddiy leksik birliklar qurshovida ishlatish ko'pincha kinoya, mazax ruhini hosil etish uchun xizmat qilgani kabi ("Arxaizm" bahsiga qarang).

Leksik birlikni tilning bir vazifaviy ko'rinishidan ikkinchisiga ko'chirib ishlatish hamma vaqt ham o'rinli bo'lavermaydi. Bunda matn hal etuvchi o'rin tutadi. Agar ko'chirilayotgan birlik umumtil qatlami birliklari qurshovida, betaraf baholi birliklar bilan tuzilgan matnda ishlatilsa, bunday ko'chirish yaxshi kutib olinadi. Aks holda ko'chirish salbiy qabul qilinishi, ko'zga qadalib turishi mumkin.

Masalan, quyilagi baytda arxaizm (*puchmoq* - 'burchak') umumtil qatlami birliklari qurshovida berilgan, lekin bu matnda salbiy baholi *axlat*- leksemasi-ning qatnashuvi ko'tarinki (ijobiy) baholi arxaizmning ishlatilishini rad etadi; shunga qaramay arxaizm ishlatilgan ekan, buni nutqiy xato (uslubiy xato) deb ta'kidlash kerak: *Yurak puchmog'inda qolgan axlatni Qalam bilan tozalov - shoirning ishi* (G'afur G'ulom, "She'r ham sobun").

Bu kabi nutqiy xato she'riyatda ko'pincha oddiy lug'aviy birliklarni ishlatish sababli ham voqe bo'ladi. Bunday holat anchagina uchrab turgani sababli *prozaizm* deb alohida nom olgan (lot. *prosa* - 'oddiy').

Oddiy leksik birlikning ko'tarinki ruhdagi matnda ishlatilishiga *prozaizm* deyiladi. Prozaizm ko'pincha she'riyatni xalqchil qilish, xalq tiliga yaqinlashtirish maqsadi tufaydi yuz beradi. Shunga qaramay prozaizmni ba'zi hollarda oqlab bo'lmaydi. Bu masala chuqur o'rganishni talab qiladi. Quyida bir necha misolni tahlil qilish bilan cheklanamiz.

She'riyatda lug'at boyligidagi barcha birliklardan foydalanaverish mumkin emas. Masalan, bog'lovchilarni, ayniqsa biriktiruvchi teng bog'lovchilarni ishlatishdan tiyilish kerak, chunki bular "siqiq maydon"da o'rinni ortiqcha egalaydi xolos. She'riyatda bunday bog'lovchilarga emas, balki intonatsiyaga zo'r beriladi. Quyidagi matnda *va* bog'lovchisi faqat satrlarni hijo jihatidan tenglash uchun-gina ishlatilgan: *Tezroq erta bo'lsin, - deyman men Va sanayman kunlar o'tishin* (Gulchehra, "Gul ochajak inson orzusi"). Asli birin-chi misra oxiridagi kishilik olmoshi (*men*) ham hech qanday yangi axborat bermaydi, demak, ortiqcha.

Tilning har xil vazifaviy ko'rinishlariga xoslangan leksik birliklarni yonma-yon joylashtirish, ayniqsa qofiyalash ijobiy bo'lavermaydi. Buni quyidagi bayt misolida yaqqol ko'rish mumkin: *Nechun shuncha yoqimli hayot, Nechun qalbim sevinchlarga boy?* (Musharraf, "Baxtlisan deydi"). Birinchi misradagi poetik birlik (*nechun*) bilan oddiy lug'aviy birlikni (*shuncha*) yonma-yon keltirish uslubni buzib turibdi.

Quyidagi individual qo'llashda ham leksik birlikning nutqiy xoslanganligi (shuningdek baho semasi) yetarli hisobga olinmagan: *Biri do'stlik hurmati uchun Tutsa guldun bejirim buket, Birin yonib yonog'i gulgun Yuzlaridan o'par ketma-ket* (R.Abdurashidov, "Ona guldastasi"). Bu matnda boshqa tilga mansub leksema (*buket*) oddiy lug'aviy birlik bilan bog'lab ishlatilgan: nutq oqimini *buket*- leksemasi yuqoriga ko'tarsa, *bejirim*- leksemasi pastga tortadi.

8- §. Til boyligidan foydalanishda, tilning ifoda vositalarini ishlatishda tutiladigan yo'lga *uslub* (*stil*) deyiladi (yunoncha *stylos* - qadimgi yunonlarda yozuv quroli xizmatini bajargan o'tkir uchli qalamcha).

Har bir muallifda (hatto bir muallifning turli asarlarida) tilning vositalaridan foydalanishda o'ziga xoslik bo'ladi. Bunday o'ziga xoslik individual nutq xususiyati bo'lgani sababli uni xususiy uslub deb yuritiladi. Masalan, tildan foy-

dalanishidagi umumiy va xususiy tomonlarini hisobga olgan holda shoir G'afur G'ulom uslubi Uyg'un uslubidan farq qiladi.

Bu shoirlarga xos xususiy uslub leksik birliklarni tanlashda va ishlatishda ham, leksemashakllarni o'zaro bog'lashda va joylashtirishda ham, jumla tuzishda va gapshaklning tuzilish jihatidan turlariga murojaat qilishda ham, hatto fonetik imkoniyatlardan foydalanishda ham ko'rinadi.

G'afur G'ulom uslubiga xos xususiyatlardan eng ko'zga tashlanib turadigani lug'aviy birliklardan foydalanishda o'ziga erk berib yuborishida ko'rinadi. G'afur G'ulom o'zga til lug'aviy birliklariga, shuningdek eski lug'aviy birliklarga, arxaizmlarga ko'p murojaat qiladi.

Uslub janr xususiyatlari bilan belgilanadi deb o'ylash xato. Masalan, G'afur G'ulom uslubi poeziyada qanchalik ajralib tursa, prozada ham shunchalik ayrimliklarga ega. Prozaik sifatida G'afur G'ulom bilan Abdulla Qahhorni o'zaro uslub jihatidan tenglashtirib bo'lmasligi shubhasiz.

Uslub yozuvchini qiziqtirgan mavzular doirasi bilan ham belgilanmaydi. Ayni bir voqelikning o'zi ikki yozuvchi tomonidan turlicha tasvirlanishi, bunda til vositalaridan turlicha foydalanish yuz berishi mumkin.

Xullas, uslubni belgilashda har bir muallifning asarlarini (hatto har asarini) boshqa muallifning asarlariga qiyoslab o'rganish til hodisalarining avvalo tilning vazifaviy ko'rinishlariga xoslanishini hisobga olib amalga oshirilishi kerak. Shunda-gina aniq bir fikr aytish mumkin bo'ladi. Bunda o'zaro farqli holatlar-gina emas, balki umumiyliklar ham chuqur tahlil etilishi lozim.

LUG'AT BOYLIGIDAGI O'Z QATLAM VA O'ZLASHGAN QATLAM

1- §. Har bir til asosan o'z lug'at boyligi va grammatik qurilishi asosida o'z taraqqiyot qonunlari bo'yicha o'sib, takomillashib boradi. Bundan tashqari, xalqlar orasidagi iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqalar natijasida bir til qurilishiga xos birliklar (asosan lug'aviy birliklar, qismangina fonetik va grammatik birliklar) ikkinchi tilga o'tadi, shu tilga singib, uning boyligiga aylanadi. Shu nuqtayi nazardan yondashib hozirgi adabiy o'zbek tili lug'at boyligida ikki qatlam ajratiladi: 1) o'z qatlam, 2) o'zlashgan qatlam.

O'z qatlam deganda aslan shu tilniki bo'lgan leksemalar va shular asosidagi yasalishlar, shuningdek o'z affiks bilan boshqa til leksemalaridan yasalishlar tushuniladi.

O'zbek tili lug'at boyligidagi eng qadimgi qism umumturkiy leksemalardan iborat. Bunday leksemalar ko'pchilik turkiy tillarda hozir ham ishlatiladi. Umumturkiy leksemalarning asosini *bosh-*, *ko'z-*, *qosh-*, *qo'l-*, *yuz-*, *uch-*, *yot-*, *bo'l-* kabi bir bo'g'inli tub leksemalar tashkil qiladi. Bulardan tashqari, o'zbek tili lug'at boyligidagi umumturkiy qatlamda *ona-*, *bola-*, *bobo-*, *qora-*, *tekin-* kabi ikki bo'g'inli tub leksemalar ham anchagina.

Hozirgi o‘zbek tili lug‘at boyligida, ko‘pchilik turkiy tillar uchun umumiy bo‘lgan qismdan tashqari, o‘zbek tilining o‘z mustaqil taraqqiyoti natijasida paydo bo‘lgan qism ham mavjud. Buni, bir tomondan, o‘zbek tilining o‘zi doirasidagi yangi-yangi yasalişlarda ko‘rsak, ikkinchi tomondan, leksemalarning leksik ma‘no taraqqiyoti natijalarida ko‘ramiz. Masalan, *boshlang‘ich-*, *belgili-*, *yutuqli-*, *yonilg‘i-*, *yoqilg‘i-*, *yollanma-*, *yoʻzuvchi-* kabi leksemalar – o‘zbek tilining o‘z imkoniyatlari bilan yasalgan leksemalar.

Bulardan tashqari, boshqa tildan olingan leksemaga o‘zbekcha affiksni qo‘shib leksema yasash ham avj olgan. Masalan, *jangchi-*, *xizmatchi-*, *traktorchi-*, *ekskavatorchi-*, *paroxodchilik-* kabilarda leksema yasash asosi – boshqa til leksemasi, yasovchilar esa – o‘zbek tiliniki.

Buning aksi, ya‘ni o‘zbekcha leksemaga boshqa tilga xos morfemani qo‘shib leksema hosil qilish ham uchraydi. Masalan, *bebosh-* (*bevosh-*), *be-ish-*, *bilimdon-*, *tug‘ruqxona-* kabilar shu yo‘l bilan yasalgan.

O‘zlashgan qatlamga xos leksemalarni o‘z qatlam leksemalaridan ajratib olish hamma vaqt yengil bo‘lavermaydi. Bularni o‘zaro farqlashda ko‘pincha leksemalarning tovush tuzilishiga suyanib (ba‘zan harfiy ifodasini ham hisobga olgan holda) fikr yuritiladi.

Tovush tuzilishi jihatidan o‘z qatlamga xos leksemalarning asosiy belgilari deb quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

1) O‘zbekcha tub leksemalar asosan bir bo‘g‘inli, qisman ikki bo‘g‘inli bo‘ladi (uch bo‘g‘inli, hatto ikki bo‘g‘inli leksemalar tarixan hosila leksema bo‘lib chiqadi);

2) Bir bo‘g‘inlilarda CVC turi asosiy o‘rinni egallaydi, VC turi ikkinchi o‘rinda, CV turi esa uchinchi o‘rinda turadi;

3) Ikki bo‘g‘inli leksemalar ko‘pincha ochiq bo‘g‘inlardan tuzilgan bo‘ladi;

4) O‘zbekcha leksemalar *r*, *l*, *v*, *h* tovushlari bilan boshlanmaydi;

5) O‘zbekcha leksemalarda *j* sirg‘aluvchi tovushi, *h* bo‘g‘iz tovushi (ayrim undov va tasvir birliklaridan tashqari) qatnashmaydi;

6) Leksemalarning oxiri *e*, *u* tovushi bilan tugamaydi (ayrim undov va tasvir birliklaridan tashqari);

7) Birinchi bo‘g‘indan keyingi bo‘g‘in ovoz tovush bilan boshlanmaydi;

8) Leksema boshlanishida, ko‘pincha leksema oxirida ham ikki va undan ortiq konsonant qatorasiga kelmaydi (*ost-*, *ust-*, *old-*, *ort-* kabi bir necha leksema bundan mustasno);

9) Urg‘u leksemashaklning odatda oxirgi bo‘g‘inida bo‘ladi.

Grafik jihatdan o‘zbekcha leksemalarda tutuq belgisi ishlatilmaydi.

Yuqorida sanalgan holatlarning aksi o‘zlashgan leksemalarning asosiy belgilari deb qaralishi mumkin.

Leksemalarning mazmun jihati ham ularning o‘z qatlamga yoki o‘zlashgan qatlamga mansubligidan dalolat berib turadi. Ma‘no tarmoqlanishi ko‘pincha o‘z qatlamga mansub leksemalarga xos bo‘ladi; o‘zlashgan leksemada

ko'pma'nolilik voqe bo'lishi uchun bunday leksema tilda uzoq vaqt yashashi, shu til lug'atiga singib ketishi kerak.

Bundan tashqari, hozirgi o'zbek tili lug'at boyligidagi o'z qatlamda aniq ma'noli leksemalar, o'zlashgan qatlamda esa mavhum ma'noli leksemalar ko'p va b.

2- §. O'zbek tiliga leksema o'zlashtirishning manbalari turli davrlarda turlicha bo'lgan. O'zbek tiliga leksema o'zlashtirishdagi qadimgi manbalar deb fors va arab tillari ko'rsatiladi; rus tilidan leksema o'zlashtirish bularga nisbatan ancha keyingi vaqtlarda sodir bo'la boshlagan. Fors, arab tillaridan leksema o'zlashtirish tarixan ko'p bo'lgan, hozir esa siyraklashgan. Hozirgi o'zbek tilida rus tilidan o'zlashtirishlar o'rnini bevosita g'arb tillarining o'zidan o'zlashtirish oldi: *birja-*, *broker-*, *makler-*, *debitor-*, *kreditor-* kabi.

O'zlashgan leksemalar hozirgi adabiy o'zbek tili lug'atida salmoqli o'rin tutadi. Til taraqqiyotining borishi o'zlashgan qatlamning ayniqsa baynalmilal (internatsional) leksemalar hisobiga yana-da boyib borishini ko'rsatib turibdi.

Umuman, keyingi vaqtlarda lug'atning boyish jarayonida o'z yasashdan ko'ra o'zlashtirish ustun bo'lib bormoqda. Chunki o'zlashtirish – o'z yasash-ga nisbatan yengil yo'l. Jamiyat taraqqiyotining hozirgidek tez sur'atlar bilan borishi til amaliyotida ham har on hozirjavoblikni talab qilmoqda. Tillar orasida o'zlashtirishning faollasha borishiga asosiy sabab – shu.

Leksema o'zlashtirish bir tildan ikkinchi bir tilga bevosita leksema olish yo'li bilan voqe bo'ladi. Bu yerda ikki hodisani farqlash kerak: a) bir tilga ikkinchi bir tilning o'z leksemasi o'zlashadi, b) o'zlashtirilayotgan leksema o'z navbatida o'sha tilning o'zi uchun ham o'zlashma bo'ladi. Masalan, o'zbek tiliga rus tilining o'z leksemalari juda oz o'zlashgan; ko'pchilik leksemalar esa rus tiliga g'arb tillaridan o'zlashgan leksemalarga to'g'ri keladi. Rus tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan, aslida ruscha leksemalarga *stol-*, *pol-* kabilarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

Rus tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan, lekin aslida ruscha bo'lmagan leksemalar asosan baynalmilal leksemalarga to'g'ri keladi. Bular orasida *gips-*, *diafragma-*, *dialekt-*, *kafedra-*, *komediya-*, *fizika-*, *grammatika-*, *planeta-*, *teatr-* kabi yunoncha leksemalar, *senzura-*, *deputat-*, *rektor-*, *dekan-*, *konstitutsiya-*, *ekskursiya-* kabi lotincha leksemalar, *polkovnik-*, *rota-*, *metrika-* kabi polyakcha leksemalar, *vaxta-*, *soldat-*, *ofitser-*, *gastrol-*, *shtab-*, *shturman-*, *kater-* kabi nemischa leksemalar, *drap-*, *triko-*, *kashne-*, *kabinet-*, *kapitan-*, *artilleriya-*, *ataka-*, *general-*, *desant-*, *flot-*, *repertuar-* kabi fransuzcha leksemalar, *vokzal-*, *rels-*, *tramvay-*, *budjet-*, *futbol-*, *basketbol-*, *voleybol-*, *boks-*, *kross-*, *tort-* kabi inglizcha leksemalar, *balerina-*, *opera-*, *benzin-*, *bank-*, *karnaval-* kabi italyan-cha leksemalar mavjud.

Bunday leksemalar o'zbek tiliga asosan rus tilidagi yozilishi va aytilishi bilan olingan; o'zbek tili nuqtayi nazaridan faqat ba'zi kichik o'zgartirishlarga yo'l qo'yilgan: *otpusk-* - *otpuska-*, *relsi* – *rels* kabi.

3- §. O‘zbek tili lug‘atidagi arabcha leksemalarning oz qismi-gina bevosita arab tilining o‘zidan olingan. Bunday o‘zlashtirish asosan O‘rta Osiyoga islom dinining kirib kelishi, maktab-madrasalarda arab tilining din tili sifatida targ‘ib qilinishi bilan, eng muhimi – sharq olamida fan tili deb arab tilining qabul qilinganligi kabi omillar bilan bog‘liq. Demak, arab tilidan bevosita o‘zlashmalar asosan fanga va dinga doir leksemalarga to‘g‘ri keladi.

Ko‘pchilik arabcha leksemalarning o‘zbek tiliga o‘zlashuvida fors tilining o‘rni katta. Asli bunday leksemalar oldin fors tiliga o‘zlashgan, keyin-gina o‘zbek tiliga o‘zlashtirilgan. Bunday yo‘l bilan o‘zlashgan leksemalar asosan kundalik turmushda uchraydigan narsa va hodisalarning nomlariga to‘g‘ri keladi.

Arabcha so‘zlar o‘zbek tiliga ko‘pincha aynan olinmay, ma‘lum darajada o‘zlashtirib, o‘zbekchalashtirib, ko‘p hollarda o‘zbek tilining tovushlariga moslashtirib olingan.

Ma'lumki, arab tilida uchta qisqa ovoz tovush (*a, u, i*) va shularning cho‘ziq shakli mavjud. Bulardan o‘zbek tili ovoz tovushlariga qisqa shakllari to‘g‘ri keladi, shunga ko‘ra o‘zbek tiliga olingan arabcha leksemalar tarkibidagi qisqa tovushlar jiddiy o‘zgarishga duchor bo‘lmagan. Hozirgi adabiy o‘zbek tili ovoz tovushlari qatorida cho‘ziq tovushlar yo‘q, shunga ko‘ra arab tilidan olingan leksemalar tarkibidagi cho‘ziq ovoz tovushlar odatda qisqa to‘vushlarga almashtiriladi. Arabcha leksemalarni o‘zlashtirishda ular tarkibidagi cho‘ziq **a**: tovushi asosan o‘zbekcha **â** tovushiga almashtirilganini alohida ta’kidlash lozim, chunki bu yerda tovushni faqat miqdoriy (cho‘ziqlik) jihatidan-gina emas, balki sifatiy (lablanish) jihatidan ham sezilarli o‘zbekchalash-tirish voqe bo‘ladi.

Arab tilining tovushlar qatoridagi bir qancha tovushlar o‘zbek tilining tovushlar qatorida yo‘q, shu sababli bunday arabcha tovushlar o‘zbek tilidagi eng yaqin muqobiliga almashtirilgan: ikkita **t** tovushi **tt** tovushiga, uchta **s** tovushi **sss** tovushiga, to‘rtta **z** tovushi **zzz** tovushiga almashtirilgan, faqat uchta **x** tovushidan **xe** tovushi harf bilan ta‘minlanib, hoyi hutti va hoyi havvaz tovushlari bir tovushga (**h**) birlashtirilgan va b.

Fors tilidan o‘zlashtirishlar ham tarixan salmoqli bo‘lgan. Fors tilidan o‘zlashtirilgan leksemalarda jiddiy tovush o‘zgarishlari sodir bo‘lmagan, chunki o‘zbek tili bilan fors tilining tovushlar qatori orasidagi farqlar u qadar katta emas: *andisha-*, *baland-*, *gap-*, *daromad-*, *jon-*, *zar-*, *mayda-*, *nam-*, *ozoda-* va b.

Hozirgi adabiy o‘zbek tili lug‘atida boshqa sharq tillaridan o‘zlashtirilgan leksemalar ko‘p emas. Masalan, xitoycha *yay-* leksemasi rus tili orqali *chay-* (> *choy-*) shaklida, xitoycha *lagman-* leksemasi *lag‘mon-* shaklida, *mantu-* leksemasi *manti-* shaklida uyg‘ur tili orqali o‘zlashgan va b.

4- §. Leksemalar asosan ikki yo‘l bilan o‘zlashtiriladi: 1) jonli so‘zlashuv orqali, 2) bosma manbalar orqali.

1) Jonli soʻzlashuv orqali oʻzlashtirish har xil til vakillarining oʻzaro bevosita muloqoti natijasida voqe boʻladi, bir tilga xos leksema ikkinchisiga soʻzlashuv tiliga xos shaklida oʻzlashadi, keyin bu leksema adabiy tilga ham oʻtishi mumkin. Adabiy tilga oʻtishida baʼzan bu leksemaning soʻzlashuv tiliga xos shakli saqlanadi, koʻpincha esa soʻzlashuv tiliga xos shaklidan voz kechilib, adabiy tilga xos shaklida olinadi.

Masalan, arabcha *tanur-*, tojikcha *kabutar-* leksemalari oʻzbek tiliga jonli soʻzlashuv orqali *tandir-*, *kaptar-* shaklida oʻzlashgan va adabiy tilda shu shakli rasmiylashgan; *podnos-*, *krovat-* leksemalari rus tilidan jonli soʻzlashuv orqali *patnis-*, *karavot-* shaklida oʻzlashtirilib, adabiy tilda ham shu shakli rasmiylashgan.

Bunday holatlar oʻzlashtirilayotgan leksema talaffuz jihatidan noqulay boʻlganida yoki oʻzlashtirilayotgan tilga tovush jihatidan boʻysundirish lozim boʻlganida yuz beradi. Masalan, ruscha *yar-* leksemasini oʻzbekcha talaffuzga moslash natijasida tamoman yangi fonetik birlik - *chor-* yuzaga kelgan va u adabiy tilga ham shu shaklida olingan.

Jonli soʻzlashuv orqali oʻzlashmalarda tovush oʻzgarishi albatta voqe boʻladi deb oʻylash toʻgʻri emas. Oʻzlashayotgan leksema talaffuz jihatidan qiyinchilik tugʻdirmasa, bunday leksemalar oʻz tovush shaklini saqlagan holda soʻzlashuv tiliga kirib kelaveradi. Tojik tilidan oʻzlashmalarning koʻpchiligi – xuddi shunday holatda olingan leksemalar.

2) Bosma manbalar orqali oʻzlashtirishda ikki hodisani farq qilish kerak:

a) Ikkinchi bir tilda yozilgan adabiyotni oʻzbek tiliga tarjima qilish yoʻli bilan oʻzlashtiriladi. Bunda kundalik matbuotning hissasi katta boʻladi. Gazeta sahifalari bunday oʻzlashtirmalarni oʻrganish uchun ayniqsa boy material beradi.

b) Oʻzbek badiiy adabiyotining oʻzi orqali oʻzlashtiriladi. Bular yozuvchining boshqa millat tili va adabiyotini chuqur oʻrganishi asosida voqe boʻladi. Bunday hollarda yozuvchidan juda ehtiyotkorlik va did talab qilinadi. Yozuvchilar oʻz ona tilini boyitishda faol qatnashadi. Ularning muqaddas burchi – avvalo oʻz ona tili boyligidan toʻliq va mohirona foydalanish. Shuning bilan birga, oʻz ona tilini oʻzga tildan leksema oʻzlashtirish yoʻli bilan boyitishning ham ahamiyati katta. Lekin bu ish yozuvchidan, oʻz ona tilidan tashqari, oʻzi murojaat qilayotgan tilni, ayniqsa uning lugʻat boyligini chuqur oʻrgangan boʻlishini talab qiladi. Aks holda leksema tanlashda xatoga yoʻl qoʻyishi mumkin.

5- §. Leksema oʻzlashtirishning usullari ikki turli: oʻzicha olish va kalkalab olish.

1. Oʻzicha olishda leksema aynan yoki juzʼiy tovush oʻzgarishi bilan qabul qilinadi (Yuqorida keltirilgan misollarga qarang).

2. Kalkalab olishda oʻzlashtirilayotgan leksemaning leksik maʼnosi va maʼnoli qismlarga boʻlinishi saqlanadi, lekin oʻzlashtiruvchi tilning materiali bilan toʻldiriladi. Ikkinchi til leksemasidan qismma-qism nusxa olish yoʻli bilan yasalgan (tuzilgan) leksema *kalka* deyiladi (fr. *calque* - 'nusxa koʻchirishda ish-

latiladigan yupqa qog‘oz’, ‘nusxa’). Masalan, *chalasavod*- leksemasi – ruscha *polugramotny* leksemasidan nusxa olish yo‘li bilan hosil qilingan kalka.

Haqiqiy kalka deb birinchi galda *umumxalq*- (*obshenarodny*) kabi leksemalarni ko‘rsatish lozim. O‘zga til leksemasi tarkibidagi qismlarga o‘z tilidan qism keltirish va bu qismlarni mexanik ravishda birlashtirib leksema hosil qilish xuddi shu tur misollarda o‘z aksini topgan. Ko‘pchilik kalkalarda ular tarkibidagi qismlar mexanik ravishda emas, balki o‘zlashtiruvchi tilning qoidalari asosida birlashtiriladi. Demak, bunday kalkalarda o‘zlashtiruvchi tilning leksema yasash usuli qatnashadi. Bunday yasalishni o‘zicha yasash (ya‘ni boshqa tilning ta‘siridan xoli holda yasash) deb bo‘lmaydi, lekin o‘z yasash deb baholash haqiqatga to‘g‘ri keladi.

Kalkalash asosan ikki xil bo‘ladi:

1) To‘liq kalkalash. Bunday yo‘l bilan hosil qilingan kalkaning barcha qismlari o‘z tili materialidan tuziladi (yuqoridagi misollar).

2) Yarim kalkalash. Bunday kalka tarkibida o‘z material bilan bir qatorda o‘zlashtirish manbai bo‘lgan tilning materiali ham qatnashadi. Masalan *buldozerchi*-, *ekskavatorchi*- kabi kalkalarda leksemaning bir qismi-gina o‘z material bilan berilgan.

Kalka asli leksema o‘zlashtirishdagi grammatik usul hisoblanadi, chunki kalkalash leksema tarkibidagi ma‘noli qismlardan nusxa olishga asoslanadi. Ba‘zi hollarda esa ikkinchi bir tildagi leksemaning ta‘sirida o‘sha leksema anglatadigan tushunchani o‘zlashtirish sababli qabul qiluvchi tildagi biror leksemaga ana shu leksik ma‘no birkiriladi. Bunday leksik ma‘no boshqa tildagi leksema ta‘sirida voqe bo‘lgani tufayli kalka deb yuritiladi. Bunday kalka grammatik kalkadan farqlash uchun *semantik kalka* deb nomlanadi.

Semantik kalkada ham nusxa ko‘chirish saqlanadi: bir tildagi leksemaga boshqa tildagi muqobili qidirib topiladi va shu topilgan leksemaga o‘zlashtirilayotgan leksik ma‘no yuklanadi. Masalan, ruscha *krujok*- leksemasining ko‘chma ma‘nolaridan birini (‘kishilarning biror mashg‘ulotni birgalikda o‘tkazish uchun tuzgan birlashmasi’) o‘zlashtirish talabi tug‘ilganda o‘zbek tilidan shu ruscha leksemaning to‘g‘ri ma‘nosiga (‘doiracha’) muqobil topilib (*to‘g‘arak*-), shu leksemaga o‘zlashtirilayotgan ko‘chma ma‘noni anglatish yuklangan; *legkovaya mashina* turg‘un birikmasini o‘zlashtirish talabi tug‘ilganda *legkovaya* leksemasining o‘zbekcha muqobili *yengil*- leksemasiga shunday ma‘noni anglatish vazifasi birkirilgan (*engil mashina*-). *Yo‘ldosh*- (*Yer yo‘ldoshi*-), *keskinlashtirish*- (*obostryat*), *yuklama*- (*nagruzka* – ‘o‘qituvchi o‘quv yili davomida bajaradigan ishlar hajmi’) kabilar ham nisbatan yangi semantik kalkalar qatoriga kiradi.

Umuman, kalkalash yasama leksemada ham, qo‘shma leksemada ham, turg‘un birikmada ham voqe bo‘ladi. Masalan, *muzyorar*- leksemasi ruscha *le-dokol* qo‘shma leksemasining, *ish haqi*-, *temir yo‘l*- kabilar – ruscha *zara-botnaya plata* (→ *zarplata*), *jeleznaya doroga* turg‘un birikmalarining kalkasi.

6- §. Leksema o‘zlashtirishni boshqa til leksemasini ishlatish hodisasidan farq qilish kerak. Leksema o‘zlashtirish – tabiiy, qonuniy holat; boshqa til leksemalarini ishlatish - g‘ayriqonuniy holat. Chunki bunday leksemani ishlatishga hech qanday ehtiyoj bo‘lmaydi, u faqat ayrim shaxs nutqining xususiyatini-gina aks ettiradi. Tilning (nutqning) sofligi uchun kurashni umuman o‘zlashtirishlarga qarshi emas, balki o‘zga til leksemasini nokerak holda ishlatishga, o‘zga til hodisalaridan befarq foydalanish hollariga qarshi olib borish kerak. Masalan, quyidagi matnda o‘zga til leksemasini nokerak ishlatish namunasi juda yaxshi aks ettirilgan: "Mushayt qilma!" – dedi oldinga tushib olgan Ra'noga (Hakim Nazir).

Bu o‘rinda gap ruscha leksemani buzib talaffuz qilish va yozish haqida borayotgani yo‘q. Masalan, quyidagi matnda ham xuddi shunday buzib talaffuz qilish va yozish o‘z aksini topgan, lekin bu leksemani o‘zga til leksemasi deb bo‘lmaydi; bu leksema o‘zbek tiliga o‘zlashgan: *Kecha Mehri opam tuzatib ketganla. Kampiris qilib* (Hakim Nazir). Yana bir misol: *Odamning nastroyeni-yasi (ular bu so‘zni shu tariqa ruscha aytishardi) svetoforga o‘xshasa kerak-da* (Pirimqul Qodirov). Bu parchadagi *svetofor-* leksemasi o‘zbek tiliga o‘zlashgan, *nastroyeniye-* leksemasi esa o‘zlashmagan (Bu ma'no o‘zbek tilida *kayfiyat-* leksemasi bilan anglatiladi), demak, noo‘rin ishlatilgan.

7- §. Umuman, leksema o‘zlashtirishlarga munosabat o‘zgarib turadi: ba'zan leksema o‘zlashtirish lug‘atni boyitish yo‘llaridan biri sifatida ijobiy baholanadi, ba'zan tilning sofligiga futur yetkazadigan salbiy hodisa deb qoralanadi. Bu har ikki nuqtayi nazarda jon bor.

Tildan tilga leksema o‘zlashtirish – hayot talabi bilan yuz beradigan va rad etish befoyda jarayon. Leksema o‘zlashtirishga qarshi harakatlar fanda *purizm* degan nom ham olgan (lot. *purus* - 'toza'). Leksema o‘zlashtirish barcha tillar orasida sodir bo‘lib kelgan va bundan keyin ham kuchayadi-yu, so‘nmaydi. Soxta milliy g‘ururga berilib o‘zlashtirma leksemalarga qarshi chiqish kaltabinlik deb baholanishi kerak. Keyingi yillarda o‘zbek ziyolilari orasida yaxshi niyat bilan boshlangan bunday harakat ijobiy natija bilan yakunlanmagani tabiiy.

Masalan, *stadion-* leksemasi o‘rniga yangi yasalgan *o‘yingoh-* leksemasini ishlatish tavsiya qilindi, lekin hayot bu taklifning o‘rinli emasligini tezda ko‘rsatdi: futbol maydonini *o‘yingoh-* desak, sportning boshqa turlari (masalan, voleybol, basketbol, boks va boshqalar) o‘tkaziladigan maydonlarni (sahnlarni) nima deb ataymiz? Shu qatordagi faqat *stadion-* leksemasini almashtirish bilan nimaga erishamiz? Hayot *oliygoh-*, *tayyoragoh-*, *ro‘znoma-*, *oynoma-* kabi almashtirishlarni ham rad etdi.

O‘zbek tili lug‘atining sofligi uchun kurashimiz deb bir til lug‘atidan olingan leksema o‘rniga boshqa til lug‘atidan olingan yoki shunday birlik asosida yasalgan leksemani tavsiya etish o‘zbek tili lug‘atini soflashtirmasligi aniq: *institut-* (lotincha) – *oliygoh-* (arabcha + tojikcha), *fakultet-* (lotincha) – *kulliyot-* (arabcha) kabi almashtirishlar lug‘atimizning sofligini mutlaqo ta'minlamaydi.

O'zlashtirma leksema o'zbekcha leksema bilan almashtirilsa-gina, lug'atimiz sofligiga xizmat qiladi: *sovet-* (ruscha) – *kengash-* (o'zbekcha) misolidagi kabi. Lekin bunday almashtirishlar juda oz bo'ldi.

Umuman, birorta til yo'qki, uning lug'atida boshqa tildan olingan leksema bo'lmasa. Har qancha xitoy devori tiklamaylik, leksema tildan tilga o'taveradi. Demak, umuman leksema o'zlashtirishlarga qarshi emas, balki noo'rin, ortiqcha o'zlashtirishlarga qarshi chiqish kerak. Qaysi til leksemasi bo'lishidan qat'i nazar, til lug'atiga singib ketgan leksemani quvish harakati zararli deb baholanishi lozim.

HOZIRGI ADABIY O'ZBEK TILI TASVIRLANGAN LUG'ATLAR HAQIDA

Til qurilishiga mansub segment birliklarning – leksemaning, frazema-ning (shuningdek morfemaning ham) ifoda jihatiga va mazmun jihatiga xos belgi-xususiyatlar tasvirlanadigan, izohlanadigan manbaga lug'at deyiladi.

Lug'atdan ensiklopediyani farqlash kerak (fr. *encyclopedie* - 'mukammal bilim majmui'). Lug'at bilan ensiklopediya faqat bir nuqtada – alifbo tartibi-tuzilishiga ko'ra o'xshash. Lug'atda til qurilishiga mansub birliklarga lingvistik talqin beriladi. Ensiklopediyada esa ma'lum bir nom bilan ataluvchi voqelik haqida har tomonlama ma'lumot beriladi, shunga ko'ra ensiklopediya ot turkumi asosida tuziladi, unga yakka leksemalardan tashqari yirik nominativ birliklar – turg'un birikmalar ham vokabula sifatida kiritiladi (lot. *vocabulum* - 'nom', 'boshlovchi so'z'); ensiklopediyada atoqli otlarga – kishi familiyasi, ismi, ota ismiga, joy nomlariga keng o'rin beriladi. Ensiklopediya voqelikni bir butun qamrab olgan holda (masalan, "Katta ensiklopediya" kabi) yoki voqelikning ma'lum bir qismini, biror sohani qamrab olgan holda tuziladi (masalan, "Meditsina ensiklopediyasi" kabi). O'zbek tilida tuzib chop etilgan ensiklopediya hozir jiddiy o'zgartirishlar bilan yangidan nashr qilinmoqda.

Lug'atda til taraqqiyotining o'tmish bosqichi yoki hozirgi bosqichi tasvirlanadi. Turkiy tilning (o'zbek tilining) o'tmish taraqqiyot bosqichiga mansub leksemalar Mahmud Koshg'ariydan boshlab bir qancha allomalar tuzgan lug'atlarda tasvirlangan; turkiy til lug'atchiligi ma'lum davrda ancha taraqqiy etgan bo'lib, bunday qo'lyozma lug'atlarni sinchiklab o'rganish lozim.

Hozirgi o'zbek tili bo'yicha tuzilgan lug'atlarning deyarli barchasini (dialektologik lug'atdan tashqari) adabiy til tasvirlangan lug'at deyish mumkin. Ko'pchilik lug'atlarda hozirgi adabiy o'zbek tilining boyligi yaxlit holda tasvirlanadi, masalan, ikki jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" (1981) kabi. O'zbek tilida tuzilgan lug'atlar orasida eng mo'tabari deb ikki jildli izohli lug'at ta'kidlanadi. Hozir bu lug'at jiddiy qayta ishlanib, ko'p jildli lug'at tarzida nashrga tayyorlanmoqda.

Izohli lug'atlar lug'at boyligidagi ma'lum bir tur hodisalar bo'yicha ham tuziladi. Masalan, lug'at boyligining frazeologik qatlami Sh. Rahmatullayevning

"O'zbek tilining frazeologik lug'ati"da (1992), leksik sinonimlar A. Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"da (1974), leksik antonimlar Sh.Rahmatullayev, N.Mamatov, R.Shukurovlarning "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati"da (1980), leksik omonimlar Sh.Rahmatullayev-ning "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati"da (1984) tasvirlangan.

Lug'atlarning izohli lug'atdan boshqa turlari ham ko'p. Masalan, leksemalarning to'g'ri yozilishi imlo lug'atida (Imlo lug'ati. "O'qituvchi", 2003), leksemalarning ma'noli qismlarga ajratilishi morfem lug'atda (A.G'.G'ulomov, A.N.Tixonov, R.Q.Qo'ng'urov. O'zbek tilining morfem lug'ati, 1977), leksemalarning nutqda qo'llanuvchanligi I.A.Kissenning "Slovar naiboleye upotrebitelnix slov sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka" (1972) lug'atida aks ettirilgan. Leksemalarni oxiridan boshlanishiga tomon alifbo tartibida joylab tuzilgan lug'at ham mavjud (R.Qo'ng'urov, A.Tixonov. "O'zbek tilining chappa lug'ati", 1969). Hozirgi adabiy o'zbek tili lug'atidagi leksemalarning asl shakli va ma'nosida sodir bo'lgan o'zgarishlar Sh.Rahmatullayev-ning "O'zbek tilining etimologik lug'ati"da (I jild, 2000; II jild, 2003) izohlandi.

Yuqoridagi kabi umumtil lug'atlaridan tashqari ayrim soha terminlari tasvirlangan lug'atlar ham anchagina, masalan, A.Hojiyevning "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati" (1985, 2002) kabi. Terminologik lug'atlar odatda izohli lug'at tarzida tuziladi.

Bir til leksik birliklariga boshqa tildan muqobil keltirib tuziladigan lug'atlar ham mavjud bo'lib, bulardan asosan ikkinchi tilni o'rganishda foydalaniladi: ruscha-o'zbekcha lug'atdan (1983) o'zbek tili lug'at boyligini o'rganishda, o'zbekcha-ruscha lug'atdan (1988) rus tili lug'at boyligini o'rganishda foydalaniladi. Bunday lug'at tarjimon uchun asosiy yordamchi bo'lgani tufayli tarjima lug'ati deb atab yuborilgan.

Lug'atlar tilning boyligini aks ettiruvchi xazina bo'lib, til o'rganishga, nutq madaniyatini oshirishga beminnat xizmat qiladi.

MORFEMALAR TIZIMI

1- §. M o r f e m a til qurilishining leksemadan keyingi asosiy birligi bo‘lib, leksemadan farqli holda grammatik ma'no ifodalashga xizmat qiladi (yunoncha *morphe* - 'shakl').

Leksema ham, morfema ham til birligi (lisoniy birlik) sifatida qismga teng. Leksema o‘z turkumi nuqtayi nazaridan grammatik tavsif olganidan keyin-gina butun holatiga o‘tadi va nutqqa chiqadi. Morfema ham odatda o‘zi mansub turkum leksemasiga qo‘shilgan holda nutqqa chiqadi. Leksema – yetakchi birlik, morfema qo‘shiladigan birlik, morfema – leksemaga qo‘shiladigan birlik (Shu xususiyatini nazarda tutib morfema *qo‘shimcha* deb nomlanadi).

Morfema ham leksema kabi mavhum birlik: miyaning til xotirasi qismida ramz sifatida aks etgan bo‘ladi va shu holatida lisoniy birlik deyiladi. Lisoniy birlik sifatida morfema ifoda jihatining va mazmun jihatining bir butunligidan iborat. Masalan, *keldim* birligining oxiridagi *-m* qismi morfemaga teng; uning ifoda jihati bo‘lib *m* fonemasi xizmat qiladi; mazmun jhati esa 'I shaxs birlikka nisbat berish' ma'nosidan iborat.

Morfemaning mazmun jhati deb u ifodalaydigan grammatik ma'noga aytiladi. Morfemaning mazmun jhati leksemaning mazmun jihatidan soddaroq: leksema voqelikning nomi bo‘lib, nominativ vazifa ham bajaradi, morfemada esa nomlash vazifasi yo‘q, faqat signifikativ vazifa bajaradi: grammatik ma'no ifodalaydi.

Morfemaning lisoniy birlik holatidagi ramzida uning ifoda jihati va unga xos belgi-xususiyatlar haqida, shuningdek mazmun jhati va unga xos belgi-xususiyatlar haqida axborat mavjud. Morfemadan har galgi foydalanish ana shu axborat mujassamlashgan ramzdan nusxa olib amalga oshiriladi; morfemaning ana shunday jarayon natijasida moddiy birlik sifatida namoyon bo‘ladigan vakili *morf* deb nomlanib, nutqiy birlik deyiladi. Demak, morfemaning til xotirasi qismidagi lisoniy birlik holatini va talaffuz birligi sifatidagi nutqiy birlik holatini farqlash kerak.

Xullas, leksema bilan morfema orasida juz'iy o‘xshashlik mavjud: har ikkisida ifoda jihati bo‘lib fonema xizmat qiladi, har ikkisi lisoniy birlik sifatida qismga teng. Boshqa muhim belgi-xususiyatlari bilan leksema va morfema o‘zaro jiddiy farqlanadi. Morfemani yagona til birligi deb, leksemani morfemaning bir turi deb talqin etish noto‘g‘ri. Agar shunday noto‘g‘ri fikrga qo‘shilsak, til qurilishining lug‘at bosqichi o‘z mustaqil birligiga ega emas degan fikrga tarafdor bo‘lamiz. Bunday fikr til qurilishining bosqichlarini tizim sifatida o‘rganishga zid. Leksema – til qurilishining lug‘at bosqichiga mansub birlik, morfema – til qurilishining morfemalar bosqichiga mansub birlik; leksema – leksik birlik, morfema – grammatik birlik. Morfema – grammatik ma'no ifodalashga xizmat qiladigan eng kichik segment til birligi.

2- §. Adabiyotlarda morfemaga tildan (anig'i – lisondan) kelib chiqib va nutqdan kelib chiqib ta'rif beriladi. Birinchi tur yondashuvda "Morfema – tilning eng kichik ma'noli birligi.." deyiladi. Bunda morfemaga til qurilishini tarkib toptiruvchi birlik deb qaraladi, lekin misol sifatida so'z (*suvchi*) keltirilib, bu so'z *suv* lug'aviy morfemasiga va *-chi* qo'shimcha (umumlashma, affiks, grammatik) morfemaga ajralishi ta'kidlanadi, demak, ikkinchi tur yondashuvga – "morfema – so'z tarkibida ajratiladigan ma'noli qism" degan fikrga, ya'ni morfemani nutqdan kelib chiqib baholashga qaytiladi.

Morfemani "so'zning eng kichik ma'noli qismi" deb nutqdan kelib chiqib ta'riflashdan ko'ra "tilning eng kichik ma'noli birligi" deb ta'riflash to'g'riroq; lekin "eng kichik ma'noli birlik" deb leksik birlikni ham qamrab olish noto'g'ri. Morfemaning asosiy belgisi – grammatik ma'no ifodalovchi birlik ekani ta'rifga kiritilishi lozim. Shunda "lug'aviy morfema", "o'zak morfema" tushunchalari va terminlaridan voz kechiladi, bular o'rniga *leksema* termini-ning o'zi ishlatiladi. Ayni vaqtda "qo'shimcha (umumlashma, affiks, grammatik) morfema" tarzidagi izohlardan faqat "grammatik" izohining o'zi yetarli bo'ladi.

Morfemani "affiks" deb izohlash – tor: morfemaning boshqa turlari qamrab olinmaydi (Bular to'g'risida quyiroqda gapiriladi). Morfemaga ("qo'shimcha morfema"ga) "umumlashma" izohining keltirilishi ham noo'rin: Bu belgi barcha til birliklariga xos. Xullas, morfemani til qurilishining grammatik ma'no ifodalaydigan eng kichik segment birligi deb ta'riflash yetarli.

Morfemalarning tabiatiga ko'ra tasnifi

3- §. Morfemalarni tabiatiga ko'ra affiks, affiksoid, leksik tabiatli morfema deb uch turga ajratish mumkin. Affiks – biror qismga, jumladan leksemaga zich qo'shib ishlatiladigan morfema (< lot. *affixus* - 'biriktirilgan'). Masalan, *keldim* birligi tarkibida qatnashayotgan *-di*, *-m* morfemalari affiksga teng, chunki *-di* qismi *kel-* qismiga, *-m* qismi *keldi-* qismiga bevosita qo'shiladi. Affiks qo'shiladigan qismga *a s o s* deyiladi.

Affikslar leksemaning ketiga yoki oldiga qo'shib kelishiga qarab suffiks va prefiks deb farqlanadi. Leksemaning (asosning) ketiga qo'shiladigan affiksga suffiks deyiladi (< lot. *suffixus* - 'tirikalgan'). Yuqorida keltirilgan *-di*, *-m* affikslari - suffikslar. O'zbek tilidagi affikslar - suffiks tabiatli.

Leksemaning (asosning) oldiga qo'shib keladigan affiksga prefiks deyiladi (lot. *praefixum* < *prae* - 'oldindagi', *fixus* - 'biriktirilgan'). O'zbek tili morfemalari tizimiga prefiks xos emas; lekin tojik tilidan olingan leksemalar tarkibida kirib kelib, keyinchalik o'zbekcha leksemalarga ham qo'shib ishlatila boshlagan ayrim prefikslar mavjud: *be-*, (*beish-* kabi), *ser-* (*serunum-* kabi).

4- §. Affiksoid deb asli leksik birlik bo'lib, keyinchalik xuddi affiks kabi grammatik ma'no ifodalashga xizmat qilib, affiks kabi bir necha leksemalarga qo'shib kelish xususiyatiga ega bo'lgan birlikka aytiladi (lot. *affixoid* - 'affiksga o'xshash'). Masalan, lug'atimizda *xona-* leksemasi mavjud (*katta xona-*

kabi), shu bilan birga *-xona* affiksoidi ham mavjud (*ishxona-*, *oshxona-*, *choyxona-* kabi); *noma-* leksemasi ham (*vassalom*, *noma tamom* kabi), *-noma* affiksoidi ham (*taklifnoma-*, *aybnoma-*, *ruxsatnoma-* kabi) mavjud.

Tojik tilidan olingan leksemalar tarkibida tilimizga kirib kelib, keyinchalik o'zbekcha so'zlarga ham qo'shilish xususiyatiga ega bo'lgan, asli tojikcha fe'lining asosiga (ko'pincha hozirgi zamon asosiga) teng birliklar ham o'zbek tili nuqtayi nazaridan affiksoidga tenglashtiriladi. Masalan, *aybdor-*, *bo'ydor-*, *yag'rindor-* kabi leksemalar tarkibida qatnashadigan *-dor* qismi asli tojikcha *doshtan* ('ega bo'l-') fe'lining hozirgi zamon asosiga teng. Tojik tilshunosligida bunday qism qatnashadigan leksema tuzma leksema deyiladi, demak, bunday qism leksemaga tenglashtiriladi; o'zbek tilshunosligida esa affiksga o'xshatilib affiksoid deb qaraladi. Affiksoidlar leksema yasovchilik vazifasini bajaradi.

5- §. Leksik tabiatli morfema affiksdan (shuningdek affiksoiddan ham) keskin farq qiladi: o'zi taalluqli leksemaga zich qo'shilmaydi, balki ayrimligi saqlanadi, leksemaga o'xshashlik belgisi shu xususiyatida namoyon bo'ladi. Lekin grammatik ma'no ifodalashiga ko'ra affiksga tenglashadi. Tashqi jihati (leksemaga zich qo'shilmaligi) emas, mazmun jihati (grammatik ma'no ifodalashi) asosida bunday birlikni leksik tabiatli morfema deb nomlash mumkin.

Bunday morfema deb, masalan, ot turkumi doirasida *bilan*, *uchun* kabi ko'makchilarga, sifat va ravish turkumlari doirasida *eng*, *juda* kabi kuchaytiruv birliklariga, fe'l turkumi doirasida *-ber-*, *-ol-*, *-bo'l-* kabi ko'makchi fe'llarga aytiladi.

Morfema-affikslar, morfema-affiksoidlar, leksik tabiatli morfemalar darslikning keyingi qismlarida turkumlar bo'yicha ta'kidlanadi.

6- §. Affiks bilan hosil qilinadigan grammatik shakl sintetik shakl deyiladi: *kel+di+m*, *kel+a+man* kabi. Bunda affiks asosga to'g'ridan to'g'ri qo'shiladi: *kel-* asosiga *-di* affiksi, *keldi-* asosiga *-m* affiksi qo'shilishi kabi.

Leksik tabiatli morfema bilan hosil qilinadigan grammatik shakl analitik shakl deyiladi: *kel+a+qol-*, *ish+dan+keyin* kabi. Bu yerda grammatik ma'no ifodalaydigan vosita leksik tabiatli morfema bo'lgani uchun asosga odatda to'g'ridan to'g'ri qo'shilmaydi, balki ma'lum bir grammatik shakl hosil qiluvchi orqali qo'shiladi: Yuqoridagi misollarda *-qol-* ko'makchi fe'li *kel-* asosiga *-a* ravishdosh shakli yasovchisi orqali, *keyin* ko'makchisi *ish-* asosiga *-dan* kelishik shakli orqali qo'shilgani kabi.

Ayrim adabiyotlarda grammatik ma'noning *kela qol-* tarzida ifodalanishi analitik-sintetik (sintetik-analitik) shakl deb ajratiladi. Vaholanki bu yerda grammatik ma'no ko'makchi fe'lining o'zi bilan ifodalanadi; ko'makchi fe'l leksemalik xususiyatini qisman saqlagani sababli asosga emas, balki grammatik shakllangan birlikka – leksemashaklga teng birlikka qo'shiladi: *kela qol-* qurilmasida *kela* qismi fe'lining ravishdosh leksemashakliga teng. Xuddi shunday xususiyat ko'makchilarda ham saqlangan: *keyin* ko'makchisi o'zi qo'shiladigan qismning chiqish kelishigidagi leksemashaklga teng bo'lishini talab qiladi.

Ish bilan qurilmasida ham ko‘makchi *ish-* asosiga emas, balki "leksema + birlik + bosh kelishik" tuzilishli leksemashaklga qo‘shiladi; demak, bu yerda leksik tabiatli morfema asosga emas, balki ma'lum bir grammatik shakl hosil etuvchi morfema olgan qismga qo‘shiladi. Ko‘rinadiki, *ishdan keyin bilan ish bilan* qurilmalari analitik shakl sifatida bir xil.

Kelayotir, keladigan kabi qurilmalar alohida izoh talab qiladi. Bular - - *yotir, -digan* affikslari bilan hosil qilingan sintetik grammatik shakllar. Bunday affiksning boshqa affikslardan farqi shuki, fe'l asosiga *-a/-y* ravishdosh shakli orqali qo‘shiladi. Chunki *-yotir* affiksi asli *yot-* fe'lining sifatdosh shakliga teng bo‘lib, affiksga aylanganidan keyin ham leksemalik (ko‘makchi fe'llik) xususiyatini bir nuqtada – o‘zi qo‘shiladigan qismning ravishdosh shaklida bo‘lishini talab qilishida saqlab qolgan. Xuddi shunday xususiyat *-digan* affiksida ham saqlangan: Bu affiks *tur-* ko‘makchi fe'lining *-gan* sifatdosh shakli asosida yuzaga kelgan.

Yuqoridagi izohlar *-yotib* affiksiga ham taalluqli. Hozirgi adabiy o‘zbek tilida bu affiksning jiddiy tovush o‘zgarishlariga uchragan *-yap* talaffuz shakli ko‘p ishlatiladi. Hozir mustaqil affiks deb qaraladigan *-yap* affiksi, xuddi *-yotib* affiksi kabi, asosga *-a/-y* ravishdosh yasovchisi orqali qo‘shiladi: *kel+a+yotib+di* → *kel+a+yap+di* kabi.

Xullas, affiksning asosga to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘shilishi qoidasidan bu affikslarda chetga chiqilishining o‘z izohi bor.

Morfemalarning vazifasiga ko‘ra tasnifi

7- §. Morfemalar bajaradigan vazifasiga ko‘ra dastlab leksema yasovchilar va shakl hosil qiluvchilar deb ikkiga guruhlanadi.

Leksema yasovchi morfemaning vazifasi – mavjud leksemaga qo‘shilib yangi leksema yasash, shu yo‘l bilan tilning leksik qatlamiga yangi birlik qo‘shish. Bunday usul bilan hosil qilingan leksemaga yasama leksema deyiladi. Masalan, *ishchi-*, *ishla-*, *ishchan-* leksemalari - *-chi*, *-la*, *-chan* affiks-lari bilan hosil qilingan yasama leksemalar.

Shakl hosil qiluvchi morfemalarning vazifasi – mavjud leksemaga qo‘shilib, uning turli grammatik shakllarini hosil qilish. Shakl hosil qiluvchi morfemalar o‘z navbatida ikki xil: shakl yasovchilar va shakl o‘zgartiruvchilar.

Shakl yasovchilar leksemaga boshqa bir leksema bilan sintaktik bog‘la-nish tufayli emas, balki obyektiv voqelikka ko‘ra ma'lum grammatik ma'noni ifodalash talabi bilan qo‘shiladi. Masalan, ot leksemaga grammatik son ma'nosini ('ko‘plik' ma'nosini) ifodalovchi *-lar* morfemasi obyektiv voqelikka (predmetning ko‘p ekanligiga) ko‘ra qo‘shiladi. Shakl yasovchi morfemalar keyinroq har bir turkum bayonida tasvirlanadi.

Shakl o‘zgartiruvchi morfema leksemaga boshqa bir leksema bilan bog‘lanish tufayli qo‘shiladi va o‘sha leksemaning tabiatiga ko‘ra tanlab

qo‘shiladi. Masalan, tushum kelishigi morfemasi *-ni* ot leksemaga o‘timli fe'l leksema bilan bog‘lanish tufayli qo‘shiladi.

Shakl o‘zgartiruvchi morfema sintaktik vazifa bajaradi deyish qisman-gina to‘g‘ri. Masalan, kelishik morfemasi sintaktik vazifa tufayli qo‘shiladi, sintaktik vazifa ko‘rsatkichi hisoblanadi. Nisbatlovchi (egalik qo‘shimchasi) ham shakl o‘zgartiruvchi, lekin sintaktik vazifa ko‘rsatkichi emas.

Demak, shakl o‘zgartiruvchi morfema shakl yasovchi morfemadan sintaktik vazifa bajarishi asosida farqlanadi deyish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Shakl o‘zgartiruvchi uchun biror leksemaga boshqa leksema bilan sintaktik bog‘lanish tufayli qo‘shilishini va o‘sha bog‘lanayotgan leksemaning tabiatiga ko‘ra tanlab qo‘shilishini asosiy belgi deb ta’kidlash ma’qul.

MORFEMANING IFODA JIHATI

1- §. Morfemaning ifoda jihati deb birinchi galda uning qaysi fone-ma(lar) bilan ifodalanishi tushuniladi. Morfemalar tuzilishi jihatidan sodda va qo‘shma bo‘ladi. Sodda morfemalarda-gina ifoda jihati deb to‘g‘ridan to‘g‘ri fonema ko‘rsatiladi. Masalan, *keldim* birligi tarkibida qatnashayotgan *-di*, *-m* sodda morfemalarining ifoda jihati bo‘lib *d*, *i*, *m* fonemalari xizmat qiladi; *di* tovushlarining shunday tizmasiga ma’lum mazmunning (bu yerda - ‘aniq yaqin o‘tgan zamon’ ma’nosining) birkutilishi bilan *-di* morfemasi, *m* tovu-shiga ‘I shaxs birlik’ ma’nosining birkutilishi bilan *-m* morfemasi yuzaga kelgan. Til tovushi morfemaning (til birligining) ifoda jihati sifatida fonema mavqeiga ega bo‘ladi. Morfemalarning ifoda jihati odatda affiks morfemalar asosida tasvirlanadi.

Affikslarning ifoda jihati bo‘lib yakka fonema yoki bir necha fonemaning tizmasi xizmat qiladi. Ifoda jihati yakka fonemaga teng affiks ovoz tovush bilan yoki ovoz tovushdan boshqa tur tovush bilan ifodalanadi.

Hozirgi adabiy o‘zbek tilidagi olti ovoz tovushdan affiksning ifoda jihati bo‘lib *a*, *i* fonemalari xizmat qiladi. Bunday cheklanish affikslarning qadimgi turkiy til taraqqiyotining ilk davridayoq shakllanib bo‘lgani bilan izohlanadi. Eng qadimgi ovoz tovushlar qattiq *a*, *ɪ*, *u*, *o* tovushlari bo‘lib, o‘sha davrlarda affikslarning ifoda jihati sifatida *a* tovushi (va uning yumshoq *ä* ko‘rinishi), *ɪ* tovushi (va uning yumshoq *i* ko‘rinishi), qismangina *u* tovushi (va uning yumshoq *ü* ko‘rinishi) xizmat qilgan. Keyinchalik *u* (*ü*) ifodasiga ega affiks *ɪ* (*i*) ifodasiga aylangan. Qattiq-yumshoq zidlanish o‘z kuchini yo‘qotgan ada-biy o‘zbek tilida indifferent (qattiq-yumshoqlik jihatidan betaraf) *a*, *i* ovoz tovushlarining o‘zi affikslarning ifoda jihati vazifasini bajara boshlagan.

Yakka ovoz tovush ifoda jihati bo‘lgan affikslar tarixan (qadimgi turkiy til-da) anchagina bo‘lib, hozirgi adabiy o‘zbek tiliga shularning bir qismi yetib kelgan. Bunday affikslar leksema yasovchilar orasida ham, shakl hosil qiluvchilar orasida ham mavjud. Masalan, hozirgi adabiy o‘zbek tilida ifoda jihati *a* fonemaga teng ot leksema yasovchi (*do‘mbir+a* kabi), fe'l leksema yasovchi

(*bo'sh+a-* kabi), fe'lning zamon shaklini yasovchi (*kel+a+man* kabi) affikslar mavjud va b.

Olti ovozdor *y, l, r, m, n, ŋ* tovushlari qadimgi turkiy tilda ham affiksning ifoda jihati bo'lib xizmat qilgan, hozirgi adabiy o'zbek tilida ham xizmat qiladi; farqi shuki, bunday ifoda jihatiga ega affikslar qadimgi turkiy tilda hozirgi adabiy o'zbek tilidagidan ko'ra boy va rang-barang bo'lgan.

Sakkiz ovozli tovushdan affiksning ifoda jihati bo'lib qadimgi turkiy tilda besh tovush (*b, v, g, z, g'*) xizmat qilgan, hozirgi o'zbek tilida esa to'rt (*b, v, z, g'*) tovush xizmat qiladi; qadimgi turkiy *g* tovushi (fonemasi) bilan ifodalanish hozirgi o'zbek tilida asosan *k* fonemasi bilan ifodalanishga almashgan: *ti:r+ig* (Devon, I, 367) → *tirig* > *tirik* kabi. Demak, qadimgi turkiy tilning ilk taraqqiyot bosqichida *-g, -k* bir affiksning ikki ko'rinishi sifatida ishlatilgan, keyinchalik *-k* ko'rinishi saqlanib, *-g* ko'rinishi iste'moldan chiqib ketgan.

Qadimgi turkiy tilda 'o'rin' ma'nosini ifodalovchi *-t* affiksi (*üs+t > ust* kabi) *-d* allomorfemasiga ega bo'lgan (*al+d > old* kabi), bu allomorfema shu leksema tarkibida hozirgi o'zbek tiliga yetib kelgan, lekin bu morfema hozir mustaqil morfema sifatida ajratilmaydi, shunga ko'ra hozirgi o'zbek tilida *d* tovushi morfemaning ifoda jihati sifatida uchramaydi.

Affiksning ifoda jihati sifatida *ç* tovushidan foydalanilmagan. Bunga ushbu tovushning murakkab tarkibli ekani sabab bo'lgan deyishga asos yo'q, chunki bu tovushning shovqin tovush eshidan – tarkibi murakkab *ch* tovushidan morfemaning ifoda jihati sifatida foydalanilgan (*tin+ch* kabi). Balki *ç* tovushi boshqa ovozli tovushlardan (shuningdek qorishiq *ch* tovushidan ham) ancha keyin yuzaga kelgandir.

Ovozli sirg'aluvchi *j* tovushining affiksga ifoda jihati bo'lib kelmasligi tabiiy: bu tovush asli turkiy (o'zbekcha) tovush emas, o'zbek tiliga fors tilidan o'zlashgan bir necha leksema tarkibida kirib kelgan.

O'nta shovqin tovushdan affiksning ifoda jihati bo'lib qadimgi turkiy tilda ham, hozirgi o'zbek tilida ham asosan besh tovush (*k, t, ch, sh, q*), affikslarning ikkilamchi allomorfemasi tarkibida ikki tovush – *s* tovushi (*kelar - kelmas* kabi) va *p* tovushi (*kelib - kelip*) xizmat qiladi.

Shovqin tovushlardan *f* tovushi qadimgi turkiy tilda bo'lmagan, shunga ko'ra bu tovush bilan ifodalangan affiks ham o'z-o'zidan yo'q. Asli *h* tovushi to'g'risida ham shu fikrni aytish mumkin. Faqat *x* tovushidan affiksning ifoda jihati sifatida foydalanilmaganini izohlash qiyin.

2- §. Shu o'rinda orttirma tovush masalasiga aniqlik kiritish kerak. Agar affiksning ifoda jihati ovoz tovushga teng bo'lsa, boshqa tur tovush bilan tugagan asosga to'g'ridan to'g'ri qo'shilaveradi: *bosh + i* kabi; asos ham ovoz tovush bilan tugagan bo'lsa, orada *s* tovushi orttiriladi: *ota + si* kabi, ba'zan-gina *y* tovushi orttiriladi: *fido+yi* kabi. Affiks ovoz tovushdan boshqa tur tovush bilan ifodalangan bo'lsa, ikki xil qo'shiladi: 1) ovoz tovush bilan tugagan asosga to'g'ridan to'g'ri qo'shiladi: *qatla+m* kabi; 2) boshqa tovush bilan tugagan

asosga to'g'ridan to'g'ri qo'shila olmaydi, asos bilan affiks oralig'iga ovoz tovush orttiriladi: *chiq+im* kabi.

Bunday orttirma tovush affiksning ifoda jihati tarkibiga kirmaydi, shunga ko'ra yuqoridagi misollarda qatnashayotgan *-i* va *-si*, *-i* va *-yi*, *-m* va *-im* o'zaro affiksning ikki ko'rinishiga teng deb bo'lmaydi.

Orttirma tovush bo'lib ko'pincha *i* tovushi, lab ohangdorligi saqlangan o'rinlarda *u* tovushi (*uy+um* kabi), ba'zangina *s*, *y*, *a* tovushi (*tut+am* kabi) keladi.

Eslatma. Leksemaga qo'shilishi mobaynida morfema tarkibida (ham leksema, ham morfema tarkibida) voqe bo'ladigan tovush jarayonlari o'z o'rnida tasvirlanadi.

3- §. Qo'shma affikslarning ifoda jihati deb avval tarkibidagi tub affiks-lar ajratiladi, keyin-gina bunday qismlarning ifoda jihati deb fonemalar ko'rsatiladi. Masalan, *-dagi* affiksi asli *-da*, *-gi* morfemalarining o'zaro qo'shib, bir butun holda qo'shma affiksga aylanishi bilan yuzaga kelgan; demak, *-dagi* affiksi tarkibida ifoda jihati deb avval *-da* va *-gi* morfemalari ajratiladi, keyin-gina bu qismlarning ifoda jihati deb ular tarkibidagi to'rt fonema ta'kidlanadi.

Qo'shma affikslar asosan mavhum ot leksema yasovchi affikslarga to'g'ri keladi: *-chilik* (*dehqonchilik-*, *mo'lchilik-* kabi), *-garchilik* (*yog'ingarchilik-*, *ovoragarchilik-* kabi); shakl hosil qiladigan affikslar orasida ham mavjud: *-dagi* (*yuqoridagi*, *uydagi* kabi) va b.

Hozirgi adabiy o'zbek tilidagi *-lan*, *-lash* affikslari ham - qo'shma affiks, lekin o'z tabiati bilan yuqoridagi affikslardan farq qiladi. Qo'shma *-chi-lik*, *-garchilik* kabi affiksni tarkib toptiruvchi *-chi*, *-gar*, *-lik* qismlaridan har biri asli leksema yasovchi affiksga teng, qo'shma affiks sifatida ham leksema yasovchiga teng; *-dagi* affiksini tarkib toptiruvchi birinchi qism (*-da*) shakl o'zgartiruvchiga, ikkinchi qism esa nisbiy sifat yasovchiga teng. Asli *-gi* affiksini leksema yasovchidan ko'ra shakl yasovchi deb baholash to'g'riroq. Shunday nuqtayi nazardan turib bu qo'shma affiks tarkibidagi har ikki qismni va bir butun holda qo'shma affiksni ham shakl hosil qiluvchi deb qarash mumkin.

Yuqoridagi qo'shma affikslardan farqli holda *-lan*, *-lash* qo'shma affikslarining birinchi qismi leksema yasovchiga, ikkinchi qismi shakl yasovchiga teng. Bu affikslar bir butun holda leksema yasovchi deb qaraladi, lekin ayni vaqtda ular tarkibidagi shakl yasovchi o'z ma'nosini, demak, vazifasini yo'qotmaydi. Qiyos qiling: *-la* affiksi fe'l leksema yasaydi (*o'ngla-*, *yaqinla-* kabi), *-n*, *-sh* – shakl yasaydi: *o'ngla+n-*, *yaqinla+sh-* kabi; *-lan*, *-lash* affikslari tarkibidagi *-la*, *-n*, *-sh* qismlari ham xuddi shunday vazifani saqlaydi: *g'urur+lan-*, *og'ir+lash-* kabi. Ko'rinadiki, *-lan*, *-lash* – sof leksema yasovchi affiks emas, balki ayni vaqtda ham leksema yasovchi, ham shakl yasovchi vazifasini bajaradigan affiks.

Omomorfemalar

4- §. Ifoda jihati teng morfemalarga (affikslarga) omomorfemalar (omoaffikslar) deyiladi. Ifoda jihati yakka fonemaga teng omoaffikslar qadimgi turkiy tilning ilk taraqqiyot bosqichidayoq yuzaga kelgan bo‘lib, bunday ko‘p sonli omoaffikslarning asosiy qismi hozirgi o‘zbek tiliga yetib kelgan.

Qadimgi turkiy tilda leksemalarni o‘zaro farqlashga xizmat qiladigan qattiq *a* fonemasi va yumshoq *ä* fonemasi, shuningdek qattiq *o* fonemasi va yumshoq *ö* fonemasi mavjud bo‘lgan. Masalan, hozirgi o‘zbek tilidagi *bo‘la- I* ('xolavachcha') leksemasi asli *bölä* fonemalar tizimiga, *bo‘la- II* ('durkun') leksemasi esa *bola* fonemalar tizimiga ega bo‘lgan. Bu misollarda *o* va *ö*, *a* va *ä* boshqa-boshqa fonemaga teng.

Omoaffikslarda manzara boshqacha: qattiq *a* va yumshoq *ä* bir fonemaning ikki ko‘rinishiga teng holatda bo‘ladi. Qattiq ovoz tovush qatnashgan asosga ushbu affiksning *-a* ko‘rinishi, yumshoq ovoz tovush qatnashgan asosga esa *-ä* ko‘rinishi qo‘shilgan: *qan-+a = qana- > qâna-*, *til+ä = tilä- > tila-* kabi. Boshqa ovoz tovushlarda ham xuddi shunday.

Yakka fonema bilan ifodalangan omoaffikslarni o‘zaro farqlash leksema yasovchilarda qiyin emas, chunki bunday omoaffikslardan har biri bir turkum leksemasidan boshqa bir turkum leksemasini yasaydi. Masalan, ifoda jihati *a* fonemasiga teng omoaffikslar:

1) fe'l leksema yasaydi: a) ot leksemadan yasaydi: *qon+a = qona-* kabi, b) sifat leksemadan yasaydi: *bo‘sh+a = bo‘sha-*, v) tasvir birligidan yasaydi: *shild-ir+a = shildira-* kabi;

2) fe'l leksemadan ot leksema yasaydi: *taq- + a = taqa-* kabi;

3) sifat leksema yasaydi: a) fe'l leksemadan yasaydi: *chaq- + a = chaqa-*, b) ot leksemadan yasaydi: *chek+a = cheka > chekka-* kabi;

4) ravish leksema yasaydi: a) fe'l leksemadan yasaydi: *qo‘sh+a = qo‘sha-* kabi, b) tasvir birligidan yasaydi: *shart+a = sharta > shartta-* kabi. Bu yerda omonimlik leksema yasovchi affikslar orasida voqe bo‘lgan.

Bunday omoaffikslik holati shakl yasovchi morfemalar orasida ham mavjud. Masalan, ifoda jihati *a* fonemasiga teng omoaffikslar bilan fe'l leksemaning quyidagi shakllari yasaladi:

1) ravishdosh shakli yasaladi: *kel-+a = kela* (*Kela* ishga tushib ketdi kabi);

2) zamon shakli yasaladi: *kel+a+di* kabi;

3) 'kuchaytiruv' ma'nosini ifodalaydigan shakl yasaladi: *urun- + a = uruna- > urna-* kabi;

4) 'takror' ma'nosini ifodalaydigan shakl yasaladi: *bur-+a = bura-* kabi.

Bir turkum leksemasining bunday to‘rt shaklini yasovchi affikslarni o‘zaro ajratish qiyin emas. Ifoda jihati ayni bir fonemaga teng leksema yasovchi affiks bilan shakl yasovchi affiks esa yaqqol farqlanadi.

Ifoda jihati *i* fonemasiga teng omoaffikslar orasida, leksema yasovchi va shakl yasovchi affikslardan tashqari, shakl o'zgartiruvchi affiks – III shaxs nisbatlovchisi ham bor: *ish+i = ishi-* kabi.

Omoaffikslar orasida ifoda jihati yakka shovqin tovushga, ovozli tovushga, ovozdor tovushga, shuningdek ikki, uch fonemaning tizmasiga teng affikslar ham anchagina.

5- §. Omoaffikslarning yuzaga kelishi turkiy tilning ilk taraqqiyot bosqichida voqe bo'lgan. Omoaffikslarning yuzaga kelishi omoleksemalarning yuzaga kelishidan keskin farq qiladi. Masalan, yakka ovoz tovush affiksning ifoda jihati sifatida tanlanib, unga leksema yasash vazifasi ham, shakl hosil qilish vazifasi ham yuklangan. Bunday hodisa yuqorida tasvirlangan *-a* omoaffikslarida yaqqol o'z aksini topgan. Ko'rinadiki, qadimgi turkiy tilda affikslarga vazifa jihatidan sinkretiklik xos bo'lgan: ayni bir affiks bir necha vazifani bajarishga xizmat qildirilgan. Demak, bu yerda omomorfemalik holati qadimgi turkiy til-dagi sinkretiklik holati asosida yuzaga kelgan deyish lozim. Bu ayniqsa bir affiks yordamida har xil turkum leksemasining yasashida ochiq ko'rinadi: ayni bir fonema bilan ifodalangan affiks ot leksemadan fe'l leksema va, aksincha, fe'l leksemadan ot leksema yasashga xizmat qildirilgan.

O'zbek tili taraqqiyotining keyingi bosqichlaridagina mazmun jihatining, vazifasining o'zgarishi oqibatida bir affiks asosida boshqa bir affiks ajralib chiqib, omoaffikslik holati yuzaga kelgan. Masalan, ot leksemalarda ko'plik shaklini yasovchi *-lar* affiksidan (*uy- – uylar-* kabi) nisbatlovchi, tuslovchi affiks tarkibida foydalanilib, modal ma'noni ('sizlash', 'senlash' ma'nolarini) ifodalashga erishilgan, 'sizlash' modal ma'nosi asosida 'hurmat' ma'nosini ifodalovchi *-lar* affiksi o'sib chiqqan. 'Hurmat' ma'nosini ifodalovchi bu affiks ot leksemashakl tarkibida nisbatlovchi affiksdan keyin, kelishik shaklidan oldin joylashgan: *opa + lar + im + ni* (*-lar - 'ko'plik' ifodalovchi shakl) – opa + m + lar + ni* (*-lar - 'hurmat' ma'nosini ifodalovchi shakl) kabi. Ko'rinadiki, bu yerda ifoda jihati o'zgarishsiz saqlangan, mazmun jihatida va vazifada jiddiy o'zgarish voqe bo'lgan, natijada bir affiksdan boshqa bir affiks o'sib chiqqan, omoaffikslik holati yuzaga kelgan.*

MORFEMALARNING MAZMUN JIHATI

Grammatik semema va uning semalar tarkibi

1- §. Morfemaning mazmun jihatini deganda bunday birlik ifodalaydigan grammatik ma'no tushuniladi. Quyida morfemalarning mazmun jihatini shakl hosil qiladigan morfemalar asosida bayon qilinadi.

Morfemaning mazmun jihatini xuddi leksemalardagi kabi *semema* deb yuritish, har ikkisini *leksik semema*, *grammatik semema* deb farqlash mumkin.

Morfema ifodalaydigan grammatik (morfem) semema tarkibida ajratiladigan ma'no uzvlarini ham *sema* deb atash o'rinli.

Morfem semema tarkibida odatda bir necha sema ajratiladi. Masalan, *-m* affiksi sememasi tarkibida eng keng ko'lamli semadan tor ko'lamli semalarga borib 'til birligi', 'lisoniy birlik', 'morfema', 'shakl hosil qiluvchi morfema', 'affiks', 'tuslovchi', 'shaxs', 'I shaxs', 'birlik' semalari ajratiladi; keng ko'lamli umumiy semalarni nazardan soqit qilsak, bu morfemaning o'ziga xos semalari deb oxirgi to'rt semani ko'rsatish yetarli.

Affiks sememasi tarkibida ajratiladigan bunday semalarga ideografik sema deyiladi. Bunday sema barcha tur morfemalar sememasi tarkibida mavjud bo'ladi.

Ayrim morfemalar sememasi tarkibida baho semasi ham mavjud. Masalan, *-ngiz* affiksi 'shaxs', 'II shaxs', 'birlik' ideografik semalari tarkibi bilan ishlatilganida baho ('sizlash') semasi ham qatnashadi: *kitobingiz* (= 'sening kitobing' + 'sizlash' kabi). Xuddi shu affiks 'shaxs', 'II shaxs', 'ko'plik' ideografik semalari tarkibi bilan ishlatilganida baho semasi betaraf bo'ladi: *kitobingiz* (= 'sizlarning kitobingiz' kabi).

Baho semasi ayrim tur morfem sememalar tarkibida mavjud bo'lmaydi. Masalan, kelishik shaklini hosil qiladigan morfemalar sememasi tarkibida baho semasi yo'q.

Demak, morfema sememasi tarkibiga xos deb ideografik semani va baho semasini ta'kidlash to'g'ri, lekin baho semasi, birinchidan, umuman qatnashmasligi, ikkinchidan, betaraf ifodalanishi mumkinligi hisobga olinishi kerak. Baho semasining betaraf ifodalanishi musbat ifodalanishiga zid qo'yib belgilanadi. Masalan, *-ngiz* affiksida bo'lgani kabi.

Morfemalarda ma'no sinkretizmi

2- §. Agglutinatív til bo'lganligi uchun o'zbek tilida har bir grammatik ma'no ayrim-ayrim morfema bilan ifodalanadi (< lot. *agglutinare* - 'yelimlash'). Masalan, ot leksemalarda grammatik son ma'nosini, kelishik ma'nosini ifodalash uchun alohida-alohida morfema qo'shiladi: *kitob+lar+ni* kabi. Bunda har bir morfema bir grammatik ma'noni ifodalaydi.

Ayrim morfema-affikslar bir-biridan ajratib bo'lmaydigan ikki grammatik ma'noni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, buyruq-istak mayliga xoslangan *-ng* tuslovchisi ayni vaqtda shaxs ('II shaxs') va son ('birlik') ma'nolarini ifodalaydi, hozirgi o'zbek tilida ushbu affiks tarkibini shaxs va son ma'nolarini ifodalovchi qismlarga ajratib bo'lmaydi. Ana shunday affiksga nisbatan ma'no sinkretizmi haqida gapiriladi (< yunoncha *synkretismus* - 'birlashtirish'). Bunday hodisa hozirgi o'zbek tilida, masalan, nisbatlovchi (egalik), tuslovchi (shaxs-son) affikslarida mavjud.

Asli I, III shaxsning *-(a)yin*, *-sin* affikslarini qiyoslasak, oxiridagi *n* qismi mushtarak ekanini ko‘ramiz. Tarixan bu affikslarda grammatik son ('birlik') ma'nosi *-n* affiksi bilan ifodalangani ko‘rinadi; demak, bu yerda sin-kretiklik azaliy emas, balki ikki ma'noli qismning bir affiksga birlashib ketishi oqibatida yuzaga kelgan. I shaxsning *-(a)y* - *-(a)ylik* affikslarini qiyoslasak, *-(a)y* affiksi faqat shaxs ma'nosini ifodalashi, 'birlik' ma'nosi esa *-(a)ylik* affiksiga (*-lik* qismiga) zidlash natijasida belgilanishi ochiq ko‘rinadi.

Sinkretik holatdan agglutinativ holatga o‘tish II shaxs nisbatlovchilarida ayniqsa kuchli. I shaxsning *-miz-* morfemasi tarkibidagi *-(i)z* qismini 'ko‘plik' ma'nosini ifodalaydigan morfema sifatida ajratish qiyin; lekin II shaxsning *-ngiz-* morfemasi tarkibidagi bunday qismni bemalol ajratish mumkin, chunki bu shaxsning *-nglar-*, *-laring-* ko‘rsatkichlari *-ngiz-* ko‘rsatkichi tarkibidagi *-(i)z* qismini almashtirish bilan hosil qilingan; natijada I shaxsning *-miz-* morfemasi tarkibidagi *-(i)z* qismi ham ajraluvchi morfema ekani ochiq ko‘rinib qolgan. Har holda, I shaxsning *-miz-* morfemasiga nisbatan hozirgi o‘zbek tili nuqtayi nazaridan ma'no sinkretizmi haqida gapirish mumkin-u, lekin II shaxsning *-ngiz-*, *-nglar-*, *-laring-* ko‘rsatkichlariga nisbatan ma'no sinkretizmi haqida gapirib bo‘lmaydi.

Xullas, o‘zbek tili morfemalariga nisbatan ma'no sinkretizmi haqida hozirgi o‘zbek tili nuqtayi nazaridan yondashib, shunda ham juda cheklangan hollarga nisbatan-gina gapirish mumkin.

Morfemalarda ko‘pma'nolilik (polisememiya)

3- §. Morfemalar asosan bir ma'no ifodalaydi, monosemem bo‘ladi (yunoncha *monos* - 'bir', 'yakka'). Masalan, *-ni* kelishik affiksi 'o‘zi qo‘shilgan leksema anglatadigan predmet (keng ma'noda) o‘timli fe'l anglatadigan harakat qaratilgan obyekt' ekanini ko‘rsatadi: *kitobni o‘qi-* kabi; *-di* zamon yasovchisi 'aniq yaqin o‘tgan zamon' ma'nosini ifodalaydi: *Kitobni o‘qidi* kabi.

Ko‘pma'nolilik (polisememiya) – ayrim morfemalarga-gina xos xususiyat (yunoncha *poly* - 'ko‘p'). Masalan, hozirgi o‘zbek tilida *-(i)ngiz-* affiksi ikki ma'noni ifodalashga xizmat qiladi: 1) 'ko‘plik' ma'nosini ifodalaydi (Bunda 'shaxs' semasi saqlanadi, baho semasi betaraf bo‘ladi): *kitobingiz (sizlarning)* kabi; 2) 'birlik' ma'nosini ifodalaydi (Bunda 'shaxs' semasi saqlanadi, 'sizlash' baho semasi qatnashadi): *kitobingiz (Sizning)* kabi. Demak, 'shaxs' semasi saqlanadi, 'son' semasi o‘zgaradi ('ko‘plik' → 'birlik'), shu bilan birga baho semasi ('sizlash') yuzaga qalqiydi, natijada bir morfema ikki grammatik ma'noni ifodalashga xizmat qiladi.

Shunga o‘xshash hodisa tuslovchilarda ham mavjud. Masalan, *-(i)ngiz* tuslovchisi bilan 'II shaxs' semasi saqlangani holda: 1) 'ko‘plik' ifodalanadi (baho semasi betaraf bo‘ladi): *keldingiz (sizlar)* kabi; 2) 'birlik' ma'nosi 'sizlash' baho semasi bilan birgalikda ifodalanadi: *keldingiz (Siz)* kabi.

Ayrim adabiyotlarda *ukamga* (kimga?), *mehnatga* (nimaga?), *ishxonaga* (qayerga?), *pehninga* (qachonga?) kabi misollar asosida jo‘nalish kelishigi affiksi harakat yo‘naltirilgan predmet, o‘rin, payt ma'nolarini ifodalashi haqida gapirilar edi; hozir bunday (o‘rin, payt kabi) ma'nolar kelishik affiksining ma'nolari emas, balki u qo‘shiladigan leksemadan anglashiladigan ma'no ekanligi ta'kidlanadigan bo‘ldi.

Ko‘pma'nolilik hodisasini ko‘pvazifalilik hodidasidan farqlash kerak. Masalan, tushum kelishigi – bir vazifali; lekin bosh kelishik – ko‘p vazifali; bu kelishikdagi leksema: 1) ega vazifasida, 2) izohlovchi vazifasida va boshqa vazifalarda keladi. Shu asosda bosh kelishikni ko‘p ma'noli deb bo‘lmaydi.

Morfemalar orasidagi sinonimik munosabat

4- §. Sinonim bo‘lish asosan leksema yasovchi morfemalarga xos. Masalan, *-dosh* affiksi ma'lum leksemalarga 'birgalik' ma'nosi bilan qo‘shilganda *ham*-affiksoidiga sinonim bo‘ladi: *fikrdosh-* – *hamfikr-*, *suhbatdosh-* – *hamsuhbat-* kabi.

Shakl hosil qiluvchi morfemalarning sinonimik munosabatda bo‘lishi juda oz uchraydi. Masalan, rang-tus anglatuvchi sifat leksemalarda 'belgining me'yordagi holatdan oz, kuchsiz' ekanini ifodalovchi *-(i)sh* (*ko'kish-* kabi) va *-(i)mtir* (*ko'kimtir-* kabi) affikslari o‘zaro sinonim, chunki bu affikslarda: 1) ifoda jihati har xil, 2) ayni bir ma'noni ifodalaydi, 3) ayni bir turkum leksemalariga qo‘shiladi, 4) ma'lum bir shart-sharoitda biri o‘rnida ikkinchisini ishlatish mumkin va b. Bu sinonim affikslar orasidagi farq qaysi sifat leksemalarga qo‘shilib kela olishida ko‘rinadi: *ko'kish-* – *ko'kimtir-* tarzida ishlatish mumkin, lekin *oqish-* deb ishlatiladi-yu, *oqimtir-* deb ishlatilmaydi va b.

Sinonim bo‘lish talablariga *-tir(-dir)*, *-giz (-kiz, -qiz, -g'iz)* orttirma yasovchilari ham javob beradi: *ayttir-* - *aytkiz-*, *bildir-* - *bilgiz-* kabi. Lekin bu affikslarda ayni bir fe'l leksemaga qo‘shilish oz uchraydi, ko‘pincha har xil leksemaga (saylab) qo‘shiladi: *yondir-* deyiladi-yu, *yongiz-* deyilmaydi va b.

Shakl hosil qiladigan morfemalar orasidagi sinonimik munosabatlar turkumlar, morfem paradigmatlar bayonida aytib o‘tiladi.

SHAKL HOSIL QILUVCHI MORFEMALARDA PARADIGMATIK MUNOSABATLAR

1- §. Shveysariyalik olim F. de Sossyur til birliklari o‘zaro assosiativ munosabatda bo‘lishini ta'kidlagan (< lot. *associatio* - 'birlashuv'). Haqiqatda, til birliklari turli belgi-xususiyatlari asosida o‘zaro birlashadi, biri ikkinchisini eslatadi, munosabat hosil qiladi. Daniyalik tilshunos L.Yelmslev *assosiativ munosabat* terminini *paradigmatik munosabat* terminiga almashtirdi (< yunoncha *paradeigma* - 'namuna'). Asli assosiativ munosabat termini paradigmatik munosabat terminidan ko‘ra keng tushunchani anglatadi, paradigmatik munosabat asso-

siativ munosabatlarning bir ko‘rinishiga teng. Til qurilishining tuzum ekanligi paradigmatic munosabatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Paradigma deb til birliklarining o‘zaro umumiy semasiga ko‘ra birlashadigan va farqli semasiga ko‘ra zid munosabat hosil etib turadigan tizimiga aytiladi. Morfem paradigma deb shunday hodisaning morfemalardagi ko‘rinishiga aytiladi.

Morfem paradigma kamida ikki morfemadan iborat bo‘ladi, bu morfemalar o‘zaro umumiy (integral) semasi asosida birlashib, farqli (differensial) semasi bilan zidlangan holatda yaxlit bir tuzumni tashkil etadi; leksemashakl tarkibida ayni bir o‘rinni (pozitsiyani) egallab, ma‘lum talabga ko‘ra birini ikkinchisiga almashtirib ishlatiladi. Masalan, ot leksemalarga xos grammatik son morfemalari paradigmasi ikki a‘zoli: ‘ko‘plik’ ma‘nosini ifodalovchi *-lar* morfemasidan va unga zidlanib belgilanadigan ‘birlik’ ma‘nosini ifodalovchi morfemadan iborat. Bu yerda ‘birlik’ ma‘nosini ifodalovchi morfema fonema ifodasiga ega emas, shunga ko‘ra nol ko‘rsatkichli morfema deyiladi, \emptyset ramzi bilan ko‘rsatiladi: $-\emptyset \leftrightarrow -lar$.

Shakl hosil qiluvchi morfemalarda turli-tuman paradigmalar mavjud; bular turkumlar bo‘yicha xoslangan bo‘ladi. Shunga ko‘ra morfem paradigmalarni tasvirlashdan oldin lug‘at birliklarining turkumlanishi bilan tanishish lozim.

LUG‘AT BIRLIKLARINING TURKUMLANISHI

2- §. *So‘z turkumi* termini bir vaqtlar lug‘at boyligidagi bir qatlamni – leksik birliklarni hisobga olib tuzilgan; keyinchalik lug‘at boyligida ikkinchi bir qatlam – frazeologik birliklar ham mavjudligi tan olindi, turkumlanish leksik birliklarga-gina emas, frazeologik birliklarga ham mansubligi aniqlandi.

Demak, lug‘at boyligini bir butun holda olib *so‘z turkumlari* terminini ishlatib bo‘lmaydi, endilikda bu termin tarkibidagi *so‘z* qismi voqelikni to‘g‘ri atamaydigan bo‘lib qoldi. Shuning uchun bu tushunchani *lug‘at birliklarining turkumlanishi* termini bilan anglatish to‘g‘riroq. Lug‘at birliklari dastlab lug‘aviy birliklarga va grammatik birliklarga ajratiladi, lug‘aviy birliklar o‘z navbatida leksik birliklar va frazeologik birliklar deb guruhlanadi; leksik birliklar o‘z doirasida, frazeologik birliklar o‘z doirasida turkumlarga ajratiladi.

3- §. Adabiyotlarda leksik birliklar va grammatik birliklar birgalikda *so‘z* termini bilan nomlanib, ot, sifat, son, olmosh, fe‘l, ravish so‘zlar mustaqil so‘z turkumlari deb, ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama yordamchilar deb guruhlanadi, modal so‘z, undov, taqlid so‘z alohida-alohida turkumlar deb ajratiladi.

So‘z termini adabiyotlarda turlicha mundarija bilan ishlatiladi, shu jumladan leksemaning o‘z turkumi nuqtayi nazaridan biror sintaktik vazifada kelish darajasida grammatik shakllangan ko‘rinishi ham *so‘z* deyiladi. Keyingi yillarda bunday mundarija *so‘zshakl (slovoforma)* terminiga birkiritildi, natijada grammatik shakllangan leksik birlik *so‘z* deb ham, *so‘zshakl* deb ham ataladigan bo‘ldi.

Bunday mundarija *so'zshakl* terminiga (asli *leksemashakl* terminiga) birkirilishi to'g'riroq.

4- §. Leksik ma'no anglatadigan birlikni *leksema* deb nomlash qabul qilingan. Shu nuqtayi nazarni davom ettirsak, grammatik ma'no ifodalaydigan birlikni *morfema* deb nomlash tabiiy; lekin aslida grammatik ma'no ifodalaydigan lug'at birliklarini affiks morfemalardan (shuningdek affiksoid morfemalardan) farqlab nomlash lozim. Ana shunday termin sifatida *grammatik turkumlar* terminidan foydalanish mumkin.

Demak, lug'at boyligida dastlab lug'aviy birlik turkumlari guruhi va grammatik birlik turkumlari guruhi ajratiladi. Lug'aviy birlik turkumlari tarkibidagi leksemalar turkumlari guruhiga ot, sifat, son, fe'l, ravish turkumlari kiritiladi. Bular nominativ va signifikativ vazifa bajaradi, birikmaning, gapning bo'lagi bo'lib keladi. Bu turkumlar asli birikma yoki gapning bo'lagi vazifasida kelishiga ko'ra mustaqil turkumlar deb nomlangan.

Ushbu turkumlarni mustaqil deb nomlashda leksik ma'no ham hisobga olingan. Lekin olmosh leksik ma'no anglatmaydi, shunga qaramay mustaqil turkumlar qatoriga kiritiladi. Ko'rinadiki, hal qiluvchi belgi – birikmaning, gapning bo'lagi vazifasida kelish.

Mustaqil turkum deb belgilashda ushbu leksemalarda shakl o'zgarishi mavjudligi ham hisobga olinadi, lekin bu belgi mustaqil deb nomlanadigan turkumlarning barchasida mavjud emas: o'zbek tilida sifatga, songa, ravishga o'z turkumi tabiatini saqlab ishlatilganida shakl o'zgarishi xos emas.

Ko'rinadiki, mustaqil turkum deb ajratishda asosiy belgi – birikmaning, gapning bo'lagi vazifasida kelish. Mustaqil turkumlik belgisini umumiy tarzda "sintaktik vazifa bajarish" deb izohlash to'g'ri bo'lmaydi, chunki kirish ham (asli *kirish bo'lak* deyish ma'qul) – sintaktik vazifa.

5- §. Lug'at birliklarining qaysi turkumga mansubligi ularning semantik mundarijasidagi turkumlik semasi asosida belgilanadi. Leksemaning turkumlik semasi 'predmet' bo'lsa, bunday leksema ot turkumiga, 'predmetning sifatli belgisi' bo'lsa, sifat turkumiga, 'predmetning miqdoriy belgisi' bo'lsa, son turkumiga, 'predmetning harakat-holat belgisi' bo'lsa, fe'l turkumiga, 'harakat-holatning belgisi' bo'lsa, ravish turkumiga mansub deyiladi. Leksema qaysi turkumga mansub bo'lsa, shu turkumga xos shakl hosil qiluvchi morfemalarni olib leksemashaklga aylanadi va shu shakliga binoan biror sintaktik vazifada keladi.

Demak, leksemaning qaysi turkumga mansubligi, grammatik tabiati uning semantik mundariyasi, aniqrog'i – turkumlik semasi asosida belgilanadi.

6- §. Turkumlik semalarining yuqoridagi ta'riflanishidan ko'rinib turibdiki, besh leksik turkum orasida yetakchisi – ot turkumi: sifat, son, fe'l shu turkum leksemasining belgilarini anglatadi. Fe'l – ikkilamchi yetakchi turkum: ravish shu turkum leksemasining belgisini anglatadi. Demak, leksik turkumlar orasida ot turkumi birinchi darajali, fe'l turkumi esa ikkinchi darajali yetakchi turkum mavqeiga ega.

7- §. Olmosh leksik ma'no anglatmaydi, odatda leksik ma'no anglatadigan leksema o'rnida ishlatiladi, shunga ko'ra *olmosh turkumi* deb nomlangan. Bu turkum birliklari odatda leksik turkum birliklari o'rniga ishlatiladi, shunga ko'ra leksik turkumlarni olmoshlovchi turkum deyish mumkin.

Olmosh turkumi birliklari semantik va grammatik jihatdan turli-tuman: qaysi turkum birligiga olmosh bo'lsa, o'sha turkum tabiatiga ega bo'ladi. Olmosh deb turkumlash semantik va grammatik belgi asosida emas, balki biror turkum birligi o'rnida ishlatilishi asosida amalga oshiriladi. Olmosh turkumi o'zida bir necha turkum xususiyatlarini birlashtiradi.

Ko'rinadiki, olmosh turkumini leksik ma'no anglatadigan turkumlar orasida emas, balki ulardan ajratib, ular uchun umumiy turkum sifatida joylashtirish to'g'ri.

8- §. Tasvir birliklari leksemalardan ham, grammatik birliklardan ham farq qiladi: biror tovush yoki ko'rinishning ramziy nomi deb qaraladi; morfemadan ham farq qiladi: shakl hosil etish vazifasini bajarmaydi. Shunga ko'ra tasvir birliklari turkumlar qatorida alohida ko'rsatiladi.

O'zbek tilshunosligida hali yetarli o'rganilmagan *mumkin, kerak, kifoya, iborat* kabi leksemalar alohida turkum – kesimlik leksemalari turkumi sifatida ajratilishi va nomlovchi turkumlar qatoridan o'rin olishi kerak.

bo'l-, qil-, et-, ayla- fe'llari odatda fe'l leksema yasaydi, shunga ko'ra leksema yasovchi affiksoid deyiladi.

Ko'makchi fe'llar (*-boshla-, -ber-, -ol-, -qo'y-* kabi) fe'l leksemashaklini yasaydi, shunga ko'ra shakl yasovchi affiksoid deyiladi.

GRAMMATIK BIRLIKLARNING TURKUMLANISHI

1- §. Adabiyotlarda "yordamchi so'zlar" nomi ostiga ko'makchi, bog'lovchi, yuklama birlashtiriladi. Bulardan ko'makchini leksemashakl tarkibiga kiradigan morfema deb, noparadigmatik morfemalar majmui deb baholadik. Demak, grammatik birlik turkumlari deganda avvalo bog'lovchi va yuklama nazarda tutiladi.

Adabiyotlarda modal so'zlar, undovlar, taqlid so'zlari mustaqil turkumlarga ham, yordamchi so'zlarga ham kiritilmay, alohida-alohida tur turkum deb qaraladi. Bulardan taqlid so'zlari "tasvir birliklari turkumi" nomi bilan leksik birlik turkumlari qatoriga kiritib tasvirlandi.

Modal birliklar va undovlarni grammatik birlik turkumlari bo'lgani uchun bog'lovchi va yuklama turkumlari qatoriga qo'shish mumkin. Ushbu to'rt turkum uchun umumiy belgi deb ularning grammatik ma'no ifodalashi va birikmaning, gapshaklning bo'lagi vazifasida kelmasligi ta'kidlanadi. Bu turkumlarning har biri o'ziga xos belgilari bilan farqlanadi.

Bog'lovchilar turkumi

2- §. Bog'lovchi leksemashakllar orasidagi, gapshakllar orasidagi sintaktik munosabatni ta'minlaydi va ma'lum bir grammatik ma'noni ifodalaydi.

Bog'lovchilar sintaktik aloqaning qanday turini ifodalashiga ko'ra teng bog'lovchilar va ergash bog'lovchilar deb ikkiga guruhlanadi. Ergash bog'lovchilar qo'shma gapshakl qismlarini bog'laydi (Bular "Qo'shma gapshakl" bahsida tasvirlanadi).

Teng bog'lovchilar sodda gapshakl tarkibidagi (shuningdek qo'shma gapshakl tarkibidagi) qismlarni o'zaro bog'laydi va quyidagi ma'no turlariga ajratiladi:

1. Biriktiruv bog'lovchilari:

1) Nutqda eng ko'p va bog'lovchisi ishlatilib, uyushiq qator bilan ifodalangan sintaktik bo'lak a'zolarini bog'laydi:

a) sifatlovchida: *o'tkinchi va nohalol bir narsa* (Odil Yoqubov); *bo'shlang'ich va o'rta tahsil* (Abdulla Qahhor) kabi;

b) to'ldiruvchida: .. *o'zida g'ayrat va qanoat seza boshladi* (Asqad Muxtor); *Saidiyning beboshlik, yalqovlik va buzilishda ayblab..* (Abdulla Qahhor) kabi ;

d) hollovchida: *Bo'tana Amu .. bo'g'iq va sirli shovullay boshladi* (Asqad Muxtor); *U boshini shunday tez va kutilmagan vaqt da burdiki, ..* (Abdulla Qahhor) kabi;

e) egada: *Komil va aka-uka Ziyo dulla bilan Ibodulla otlarni .. yo'lakka boshladilar* (Hamid G'ulom) kabi;

f) kesimda: *yo'lovchi qayiqqa sakrab chiqdi va .. esh-kaklarni esha boshladi* (Hamid G'ulom). *Saidiy o'ng'ay-sizlanar va Kenjaning aftini ko'rib, biron mojaro boshlanishidan qo'rqar edi* (Abdulla Qahhor).

2) Biriktiruv bog'lovchisi vazifasida bilan ko'makchisi ham ishlatilib, uyushiq qator a'zolarini bog'laydi:

a) egada: *stol ustida jo'mragi uchgan choynak bilan stakan turardi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) to'ldiruvchida: ..*maxdum Ziyo dulla bilan Ibodulla- ni boshdan oyoq ko'zdan kechirdi* (Hamid G'ulom) kabi.

2. Zidlov bog'lovchilari: *ammo, lekin, biroq*. Bu bog'lovchilar sinonim bo'lib, uyushiq qator bilan ifodalangan kesimning a'zolarini o'zaro zidlab bog'laydi; bu a'zolar anglatayotgan harakat-holatdan biri-gina amalga oshuvini bildiradi:

1) *ammo* bog'lovchisi: *Sherzod gapni nimadan boshlashni o'ylar, amm o'jo'yaliroq so'z topolmay qiynalar edi* (O'tkir Hoshimov). *Bo'riboy buni sezdi, amm o'yonboshlab yotgan yerida qimir etmadi* (Hamid G'ulom) kabi;

2) *lekin* bog'lovchisi: *G'o'za sug'orishni juda yaxshi biladilar, lekin amal qilmaydilar* (Oybek) kabi;

3) *biroq* bog'lovchisi: *U .. qurilish tashkilotlari boshliqlarining ko'zlariga qadalib qaragisi kelar, b i r o q hozir payti emasligini sezib..* (Odil Yoqubov) kabi.

3. Ayiruv bog'lovchilari: *yo , yoki; goh .., goh ..; dam.., dam..* kabi:

1) *yo, yoki* bog'lovchilari zidlab ayirish ma'nosini ifodalaydi:

a) *yo* bog'lovchisi: *Gulni ko'rsa, t o m o s h a q i l i s h y o h i d- l a s h o' r n i g a s a n t i m e t r l a b o' l c h a y b o s h l a y d i* (Asqad Muxtor);

b) *yoki* bog'lovchisi: *Umarqul qizning so'zlarini e s h i t m a d i m i y o k i o' z i n i e s h i t m a g a n g a s o l d i m i, ..* (Hamid G'ulom) kabi;

2) *goh.., goh..; dam.., dam* bog'lovchilari zidlanuvchilarning galma-gal voqe bo'lishini ifodalaydi:

a) *goh.., goh..* bog'lovchisi: *Paxtasi terib olingan dalalar esa g o h j i g a r r a n g, g o h s u r m a d a y q o r a y i b k o' r i n a r e d i* (Asqad Muxtor) kabi;

b) *dam.., dam..* bog'lovchisi: *.. hozir yotsa, azongacha d a m u y o n - b o s h i g a, d a m b u y o n b o s h i g a a g'darilib azoblanishini biladi* (Asqad Muxtor) va b.

Yuklamalar turkumi

3- §. Yuklama asosan gapshaklga bir butun holda, ba'zan biror sintaktik bo'lakka qo'shib, so'roq, ta'kid, taajjub kabi grammatik ma'nolarni ifodalaydi.

Yuklamalarning bir qismi ko'rinishi jihatidan affiksga o'xshaydi, shunga ko'ra affiks ko'rinishli yuklamalar deyiladi; bunday yuklamalardan *-mi, -gina (-kina, -qina), -oq/-yoq, -ov/-yov* yuklamalari leksemashaklga qo'shib yoziladi; *-chi, -ku, -da, -e, -a/-ya, -u/-yu, -ey/-yey* yuklamalari esa chiziqcha bilan (yarim qo'shib) yoziladi. Yuklama leksemashakl tarkibiga kirmaydi, leksemashaklga qo'shiladi; shuni hisobga olib yuqorida sanalgan barcha yuklamalarni chiziqcha bilan yozish to'g'ri; faqat *-mi* (shuningdek *-dir* gumon yuklamasi) leksemashakl tarkibida tuslovchidan oldin kelsa, qo'shib yozish shart bo'ladi: *kelgan eding-mi*, lekin *kelganmiding; kelgan-dir*, lekin *kelgandirman* kabi.

Ayrim yuklamalar tashqi ko'rinishi jihatidan leksemaga o'xshaydi, shunga ko'ra leksema ko'rinishli yuklamalar deyiladi va leksemashakldan ayrim yoziladi; *axir, faqat, nahot[ki], hatto[ki], xuddi, ham, esa*.

Yuklamalar odatda quyidagi ma'no turlariga ajratiladi: 1) kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari, 2) so'roq va taajjub yuklamalari, 3) ayiruv va chegaralov yuklamalari, 4) aniqlov yuklamasi, 5) gumon yuklamasi. Ayni bir yuklama qanday leksemashaklga qo'shib kelishiga, qanday ohang bilan aytilishiga qarab yuqoridagi boshqa-boshqa bandlarda ta'kidlangan ma'nolarni ifodalashi mumkin. Shuni hisobga olib yuklamalarni birma-bir keltirib, ular bilan ifodalanadigan ma'nolarni ta'kidlashni ma'qul topdik:

1. *-mi* yuklamasi:

1) *so'roq* ma'nosini ifodalaydi: *Xolposh daladami?* (O'tkir Hoshimov) kabi;

2) 'noaniqlik' ma'nosini ifodalaydi, bunda takroran ishlatiladi: a) kesimga qo'shilib keladi: *Uning ovozidagi shu qahr sabab bo'ldimi, boshqami – Otaqo'zi buni bilolmay qoldi* (Odil Yoqubov) kabi; b) to'ldiruvchiga qo'shilib keladi: *Yo'ldosh qopmi, brezent palatkami - .. iflos bir narsaga cho'qqayib o'tirib ..* (Asqad Muxtor) kabi; v) hollovchiga qo'shilib keladi: *Shu haftaning oxiridami, narigi haftaning boshidami .. ziyofat qilamiz-u,..* (Odil Yoqubov) kabi.

2. -a/-ya yuklamasi:

1) so'roq ma'nosini ifodalaydi: *Qotil kim bo'ldi ekan-a?* (Hamid G'ulom) kabi;

2) taajjub ma'nosini ifodalaydi: *Bolaga o'xshaydi-ya!* (Oybek) kabi.

3. -chi yuklamasi:

1) so'roq ma'nosini ifodalaydi: *Xotining-chi? U ham hech narsa demadimi?* (O'tkir Hoshimov) kabi ;

2) 'harakatga undash' ma'nosini ifodalaydi: .. *o'z yog'ingda o'zing qovrul-guncha dardingni aytsang-chi!* (Asqad Muxtor) kabi.

4. *nahot[ki]* yuklamasi 'so'roq bilan taajjub' ma'nosini ifodalab, odatda kesimi -sa affiksi bilan shakllangan gaplarda ishlatiladi: *N a h o t Otaqo'zi .. boshiga ko'tarib yurgan Jamol Bo'riboev shu odam bo'lsa?! (Odil Yoqubov). N a h o t k i hamma ishni boshdan boshlashga to'g'ri kelsa?* (Odil Yoqubov) kabi.

5. *ham* yuklamasi ta'kid ma'nosini ifodalab: I) egaga qo'shilib keladi: a) yakka holda ishlatiladi: *Orqa aravadagilar h a m yerga tushib, olomon tomon kela boshladilar* (Hamid G'ulom) kabi; b) takroran ishlatiladi: *Boshining guvullashi h a m, ko'zlarining achishishi h a m darrov bosildi* (O'tkir Hoshimov) kabi; 2) to'ldiruvchiga qo'shilib keladi: a) vositasiz to'ldiruvchiga: *Shu payt u boshliq ekanini h a m, obro'si tushishini h a m unutib ko'ziga yosh oldi* (Asqad Muxtor) kabi; b) vositali to'ldiruvchiga: *Rahimjonning boshiga tushgan kaltakning bir uchi sizga h a m tegadi* (Abdulla Qahhor) kabi; 3) hollovchiga qo'shilib keladi: a) payt hollovchisiga: *Temir yo'l vokzalining boshlig'i bilan gaplashganda h a m .. dilozorlik qildi* (Asqad Muxtor) kabi; b) o'rin hollovchisiga: .. *egniga h a m shunaqa matodan qopga o'xshatib tikilgan ko'ylak kiygan .. edi* (O'tkir Hoshimov) kabi; v) tarz hollovchisiga: *U chindan h a m hozir jahon bo'ylab keza boshlaydi, chang yutadi ...* (Asqad Muxtor) kabi. 4) qaratuvchiga qo'shilib keladi: *Nahot uning boshiga tushgan musibatlar qizining h a m boshiga tushsa?* (Odil Yoqubov); 5) kesim vazifasidagi qo'shma fe'l qismlari orasida ishlatiladi: *Hatto boshda .. er-xotin ancha xafa h a m bo'lishgan, uni qizlariga ravo ko'rishmagan edi* (Odil Yoqubov) kabi; 6) ergash bog'lovchiga qo'shilib keladi: *Sh u n i n g u c h u n h a m Botirali otryadi .. keyin-gina jang qildi* (Hamid G'ulom) kabi; 7) *ham* yuklamasi uyushiq qator qismlari oldida takror ishlatilganida bog'lovchiga o'xshab ketadi, lekin ta'kid yuklamasiligicha qatnashadi: *Fazilatxon bizda h a m klub boshlig'i, h a m kutubxona mudiri bo'lib ishlaydilar* (Odil Yoqubov) kabi. Bunday ishlatishni klub

boshlig'i bo'lib ham, kutubxona mudiri bo'lib ham tarzida transformatsiya qilinsa, *ham* yuklamaga tengligi ochiq ko'rinadi.

6. *esa* yuklamasi ta'kid ma'nosini 'eslatish' ma'no qirrasini bilan birgalikda ifodalaydi, odatda egaga qo'shiladi: *Ko'pchilik unga so'z berilishini talab qilar, rais esa bosh tortar edi* (Abdulla Qahhor). *Tussiz tagdo'zi do'ppi qo'ndirilgan boshi esa qori chala erigan cho'qqini eslatar edi* (Hamid G'ulom) kabi.

7. *hatto* yuklamasi ta'kid ma'nosini kuchli darajada ifodalaydi:

1) odatda kesimga qo'shiladi: *Keyin-keyin Salimxon uning fikriga tushuna boshladi, hatto ba'zi bir masalalarda u bilan bahslashadigan bo'ldi* (Abdulla Qahhor) kabi; 2) ta'kid ma'nosini yana-da kuchaytirish uchun *ham* yuklamasi bilan birga ishlatiladi: *..hatto otani xushlamaydigan Haydar ham dadasining yonini olmadi* (Odil Yoqubov) kabi. Ushbu jummalarda yuklamalar egaga qo'shib ishlatilgan.

8. *-ku* yuklamasi ta'kid ma'nosini 'hissiyot' ma'no qirrasini bilan birgalikda ifodalaydi: 1) kesimga qo'shiladi: *Bu ishning har bir varag'idan shaxsiy g'araz hidi keladi-ku!* (Abdulla Qahhor) kabi; 2) egaga qo'shiladi: *Vohid Mirobidov-ku uning achchiq kinoyalarni kulgiga olib qulog'ining yonidan o'tkazib yubordi* (Odil Yoqubov) kabi.

9. *-da* yuklamasi ta'kid ma'nosini 'pisanda' ma'no qirrasini bilan birgalikda ifodalaydi: *Boshqa odam quribdi-da bu qishloqni!* (Odil Yoqubov). *Yuboraver-ing-da, shu yerda o'lib-netib qolsa,..* (Abdulla Qahhor) kabi.

10. *xuddi* yuklamasi ta'kidlab o'xshatish' ma'nosini ifodalaydi: I) ba'zan yolg'iz o'zi ishlatiladi: *Sherzodning ko'nglidagi istak ham xuddi shunaqa arzimagan narsadan boshlanadi* (O'tkir Hoshimov). *.. xuddi namgarchilik kuz kechasini boshlab kirgan edi dahlizga* (Asqad Muxtor) kabi; 2) ko'pincha *-dek* affiksoidi bilan birgalikda ishlatiladi: a) ot leksemaga qo'shiladi: *Shukurov esa xuddi mashhur donishmandning so'zini ting-layotgan yosh talabadek hadeb bosh irg'irdi* (Odil Yoqubov) kabi; b) fe'ning sifatdosh shakliga qo'shiladi: *Sirojiddin xuddi arvoqga duch kelgandek ko'zlari olaygancha yonbosh tomonga surila boshladi* (O'tkir Hoshimov) kabi; d) *bor* kesimlik leksemasiga qo'shiladi: *.. boshqarma oldidan o'tib ketayotganida esa xuddi bir zarur ishi borday kirgisi keldi* (Abdulla Qahhor).

11. *faqat* yuklamasi 'chegaralab ta'kidlash' ma'nosini ifodalaydi: I) yolg'iz o'zi ishlatiladi: *Kulolning ko'zlari hech narsani ilg'amay faqat qizchani ko'rayotgandek edi* (Asqad Muxtor) kabi; 2) ma'noni kuchaytirish uchun *-gina* yuklamasi bilan birgalikda ishlatiladi: *Faqat .. ishga shon'g'ib ketganda-gina bu o'ylar sal yodidan ko'tarilib,..* (Odil Yoqubov) kabi.

12. *-gina* yuklamasi 'faqat' ma'nosini ta'kidlab ifodalaydi: *Shunda-gina Farida boshini ko'tardi-da, .. auditoriyaga bir daqiqa qiziqsinib qarab qo'ydi* (O'tkir Hoshimov) kabi. Asli bu yuklamani chiziqcha bilan *shunda-gina* kabi

yozish to'g'ri. *Faqat* va *-gina* yuklamalarini bir-biriga qo'shib ishlatish ham uchraydi: .. *u f a q a t - g i n a o'zini ovutishga uringanday..* (Asqad Muxtor).

13. *-u/-yu* yuklamasi:

1) 'keyingi harakatning oldingi harakat tugashi bilan boshlanishi' ma'nosini ifodalaydi: *Birdan momaqaldiraq gumburladi-yu, ketidan shiddat bilan jala quya boshladi* (O'tkir Hoshimov). *Ichkaridan yalangbosh, yalangoyoq Oliya yugurib chiqdi, chiqdi-yu, eriga otildi* (Odil Yoqubov) kabi;

2) 'ta'kidlab sanash' ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: .. *bir-ikki xonali boshpana qurib olsam-u, xonalarning bittasini kutubxona, bittasini qiroatxona qilib, yosh-yalanglarga.. ko'rgan-kechirganlarimni gapirib berib o'tirsam* (Odil Yoqubov). *Hammani to'ydirish g'amida yuradi-yu, o'zi to'yib non yemaydi* (Hamid G'ulom) kabi.

14. *-da* yuklamasi:

1) 'keyingi harakat oldingi harakatga tezda ulanib ketishi' ma'nosini ifodalaydi: *Devor tomonga qarab oldi-da, sochlarini tekislay boshladi* (O'tkir Hoshimov). .. *E'zozxon Uchqunni Tozagulning qo'lidan oldi-da, o'tirib emiza boshladi* (Hamid G'ulom) kabi;

2) 'ta'kid' ma'nosini 'istehzo' ma'no qirradi bilan birgalikda ifodalaydi: *Qancha shohona shiypon soldirganingda ham, .. o'zing poygakda o'tirib, to'rda yonboshlab yotgan amiringga choy quyib berasan-da* (Abdulla Qahhor).

15. *-oq/-yoq* yuklamasi:

1) 'tezda*' ma'nosini paytga, o'ringa bog'lab ifodalaydi: *Ikki qadah ichishi bilanoq boshi o'z-o'zidan aylanib, ..* (O'tkir Hoshimov). *U shu lahzadayoq o'tirgan stuli bilan chalqonchasiga yiqila boshladi* (O'tkir Hoshimov). *Ochil buva odati bo'yicha ko'chaning boshidayoq mashinadan tushib, piyoda yurdi* (Asqad Muxtor) kabi;

2) .. *ma + s + dan* shaklidagi sifatdoshga qo'shib, 'hali boshlanmay turib' ma'nosini ifodalaydi: *Komil kitobdan boshini ko'tarmasdanoq savolga savol bilan javob berdi* (Hamid G'ulom) kabi.

16. *-dir* yuklamasi 'taxmin' ma'nosini ifodalaydi: *Men bu kitobni o'qimagandirman* kabi.

17. *na.., na..* yuklamasi 'ta'kidli inkor' ma'nosini ifodalaydi: *Qoni miyasiga urib darg'azab bo'lib ketganidan na ko'zini uqalash, na ust-boshini qoqish xayoliga kelar, atrofga alanglar edi* (Asqad Muxtor) kabi. Bu yuklama bo'lishsiz shakldagi fe'l leksemali jumlada ishlatilsa, faqat 'ta'kid' ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: .. *na ko'zini uqalash, na ust boshini qoqish xayoliga kelmas edi* kabi.

Modallar turkumi

4- §. Modallar gapshaklga bir butun holda qo‘shilib, so‘zlovchining o‘zi anglatayotgan fikrning aniqligiga, chinligiga ishonch darajasini, voqelikdan taajjublanishini, afsuslanishini ifodalaydi:

1. Fikrning aniqligini ifodalovchi modallar o‘z navbatida quyidagicha guruhlanadi:

1) fikrning rostligini, realligini ifodalovchilar: *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, filhaqiqat* (eskirgan) kabi: *D a r h a q i q a t, bu mojaroning boshqa oqibatlari hozir uning ko‘ziga o‘z-o‘zidan barham topgan va topayotganday ko‘rinar edi* (Abdulla Qahhor). *H a q i q a t a n, keyinroq eshitsa, kelini: "Yana o‘qiyman" degan gap chiqaribdi* (Odil Yoqubov) kabi;

2) fikrning qat‘iyligini ifodalovchilar: *shubhasiz, so‘zsiz, shaksiz* kabi: *Bu, sh u b h a s i z, bizning yutug‘imiz* (Abdulla Qahhor) kabi;

3) anglatilayotgan voqelikning yuz berishiga ishonch bildiruvchi: *albatta* (She‘riyatda *albat* shaklida ham uchraydi): *Lekin jigar.. Esga tushsa, achinaman, a l b a t t a* (Uyg‘un). *..bu gapining ham ustidan chiqadi, a l b a t t a* (Odil Yoqubov) kabi;

4) anglatilayotgan voqelikning yuzaga kelishi tabiiy ekanini ifodalovchilar: *o‘z-o‘zidan, tabiiy* kabi: *T a b i i y, Yefim Yefimovich ham bu yangi do‘stlaridan osonlikcha ko‘ngil uzolmas edi* (Hakim Nazir) kabi;

5) fikrning chinligi, realligini eslatuvchilar: *rostdan, darvoqe, aslida (asli, ba‘zan, aslan* shaklida ham uchraydi): *D a r v o q e, bu gap raisning uyida ham aytilgan edi* (Said Nazar) kabi.

2. Fikrning noaniqligini ifodalovchi modallar o‘z navbatida quyidagicha guruhlanadi:

1) fikrning taxminiy ekanini ifodalovchilar: *shekilli, chog‘i, chamasi* kabi: *Ha, yana bir ta‘ziringni beradigan bo‘ldim, ch a m a s i!* (Uyg‘un). *Bu gapim raisga og‘ir botdi sh e k i l l i, o‘zi bosh bo‘lib bolalarini dalaga olib chiqdi* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

2) fikrning gumonli ekanini ifodalovchilar: *ehtimol, balki* kabi: *B a l k i u yerlarda ko‘p dilbar Manzaralar jilva qilgandir...* (Uyg‘un). *Boshqa payt bo‘lganida Latofat, e h t i m o l, bu faryodga chidab turolmasdi* (Odil Yoqubov) kabi;

3) fikrning tasmolli ekanini ifodalovchilar: *xoy-naxoy, aftidan, mazmuni* kabi: *Sharofat, a f t i d a n, bunaqa gaplar bilan .. shu yerda biron mojaro boshlab dod solmoqchi edi* (Abdulla Qahhor) kabi;

4) fikrning chinligiga gumon ham, ishonch ham ifodalovchilar: *har qalay, har holda* kabi: *Jahonning kattaligi aniq o‘lchangancha yo‘q; h a r h o l d a, bir soldatning qalbidan kichik bo‘lur* (G‘afur G‘ulom) kabi.

3. Ayrim modallar yuz bergan voqea-hodisadan so‘zlovchining taajjubini, afsusini ifodalaydi: *ajabo, attang, esiz, tavba, xayriyat* kabi: *A j a b o, shu*

o'zimizning Saodatmi?! (G'afur G'ulom). A t t a n g, shunday dolzarb vaqtda eng yaxshi brigadirimiz yotib qoldi-da (Abdulla Qahhor) kabi.

5- §. Modallar asosan quyidagi turkumlarning birligidan ma'no taraqqiyoti asosida o'sib chiqqan:

1. Ot leksemashakldan o'sib chiqqan; modallarning ko'pchilik qismini shular tashkil qiladi. Bunda modal:

1) tub leksemashaklga teng deb qaraladi: *ehtimol* kabi;

2) asli arabcha leksemaning tushum kelishigi shakliga teng bo'lib, o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaraladi: *haqiqatan (haqiqat + an)* kabi;

3) asli predlog va leksemadan iborat bo'lib, o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaraladi: *darhaqiqat* (tojikcha *dar* predlogi va arab tilidan o'zlashgan *haqiqat* leksemasidan iborat bo'lib, tojik tilida analitik grammatik shaklli leksemashakl sifatida *dar haqiqat* tarzida ajratib yoziladi), *darvoqe* (Bu modal ham xuddi shunday tuzilgan: tojikcha *dar* predlogi + arabcha *voqe'* = *dar voqe'* - 'haqiqatda') kabi. Arxaik *filhaqiqat* modali esa arabcha *fi* predlogi, *al* aniqlik artikli va *haqiqat(un)* leksemasidan tuzilgan: *fi al haqiqat* → *fil-haqiqat*;

4) asli "ot leksema + atributiv shakl yasovchi" tarkibiga ega leksemashakldan o'sib chiqqan va ma'noli qismlarga ajratilmaydigan bo'lgan: *shubha + siz = shubhasiz, shakl + li* → shekilli kabi (Keyingi misolda kelgan *kll* tovushlarini talaffuz qilish qiyin bo'lgani sababli *kl* tovushlari oralig'iga *i* tovushi kiritilgan) kabi;

5) asli leksema va shakl hosil qiladigan morfemadan tuzilgan bo'lib, modal turkum birligi sifatida o'sib chiqqan, shakl hosil qiladigan morfemalar o'z grammatik mohiyatini yo'qotgan, ajratilmaydigan bo'lgan. Bunday modallar asli:

a) "leksema + birlik sonlovchisi + III shaxs nisbatlovchisi + bosh kelishik ko'rsatkichi" tarkibiga ega bo'lgan: *chama + ØI + si + ØII = chamasi, mazmun + ØI + i + ØII = mazmuni* kabi;

b) "leksema + birlik sonlovchisi + o'rin yoki chiqish kelishigi affiksi" tarkibiga ega bo'lgan: *haqiqat + ØI + da = haqiqatda, rost + ØI + dan = rostdan* kabi (Keyingi modal ko'pincha *rostdan ham* shaklida yuklama bilan ishlatiladi);

d) "leksema + birlik sonlovchisi + III shaxs nisbatlovchisi + o'rin yoki chiqish kelishigi affiksi" tarkibiga ega bo'lgan: *asl + ØI + i + da = aslida, aft + ØI + i + dan = aftidan* kabi.

2. Otdan boshqa turkum leksemashakllaridan o'sib chiqqan:

1) Sifat leksemashakldan o'sib chiqqan: *tabiiy* kabi;

2) Ravish leksemashakldan o'sib chiqqan: *albatta* kabi;

3) Tojikcha *xoh-noxoh* fe'l shaklidan o'sib chiqqan; bunda *xoh* - 'is-ta', *no* - '-ma'; *xoh-noxoh* - 'ista-istama'; o'zbek tilida har ikki qism oxiridagi *h* tovushi *y* tovushiga, ikkinchi qismdagi birinchi *o* tovushi *a* tovushiga almashgan:

xoh-noxoh → xoynaxoy; ma'noda ham jiddiy o'zgarish yuz bergan: 'ista-istama' → 'tusmol';

4) Bog'lovchidan o'sib chiqqan: *balki*.

3. Birikmashakl hokim a'zosining ellipslanishi (tushirilishi) natijasida yuzaga kelgan: *o'z-o'zidan aniq* → *o'z-o'zidan* kabi.

4. Birikmashaklning modalga aylanishi bilan yuzaga kelgan: *har qalay, har holda* kabi.

Biror turkum birligi asosida modal birlik o'sib chiqqan bo'lsa, bunday holdalarda odatda omonimiya voqe bo'ladi.

Undovlar turkumi

6- §. Undov deb avvalo kishining his-xayajonini bevosita ifodalaydigan tovush birliklariga aytiladi: *oh, eh, uh, uf, e, be, voy, a, o, iye, he, hah, ehha, o'hho', voydod* kabi.

1. Undov bilan qanday his-hayajon ifodalanayotgani ko'pincha aniq bo'lmaydi; undovdan keyin (ba'zan oldin) keladigan jumlaning mazmuni undov qanday his-hayajonni ifodalashini, qanday ohangda talaffuz qilinishini ko'rsatib turadi.

Ba'zi undovlar aniq bir his-hayajonni ifodalashga xoslangan bo'ladi. Masalan, *be* undovi rozi bo'lmaslik, qo'shilmaslik kabi his-hayajonni, *iya* undovi 'ajablanish' kabi his-hayajonni ifodalaydi. Tinglovchining diqqatini tortish uchun ishlatiladigan *hoy* undovi ham aniq bir ma'noni ifodalaydi.

Ko'pchilik undovlar esa har xil ohang bilan aytilib, turli his-hayajonlarni ifodalashga xizmat qiladi. Undovning turli ma'nolari deb talqin qilinadigan bunday hodisa nutq sharoitida, kontekstda (qurshovda) aniqlashadi. Masalan, *eh* undovi 'sevinch'ni ifodalash uchun ishlatilsa, bir ohang bilan, 'xafalik'ni ifodalash uchun ishlatilsa, boshqa bir ohang bilan talaffuz qilinadi. Ayni bir undovning bunday turli his-hayajonni ifodalashini yozuvda aks ettirish qiyin. Shu tufayli undov bilan yonma-yon keladigan jumla tarkibida undovning qanday his-hayajonni ifodalab kelayotganini aniqlashtiruvchi vositalar (leksemlar) ishlatiladi: *Eh, qanday go'zal manzara! - Eh, natija kutilgandek bo'lma-di-da!* kabi. Undovlarga xos ana shunday ko'pqirralilik ularni ma'no ifodalashiga ko'ra tasniflashni qiyinlashtiradi.

2. Adabiyotlarda undovlarning ikkinchi ma'no turi deb xitob birliklariga aytiladi. Bular his-hayajon birliklaridan keskin farq qiladi: biror harakatni qilish-qilmaslikka ko'rsatma beradi. Shunga ko'ra ikkiga guruhlanadi: 1) harakatni bajarishga chaqiruvchi undovlar. 2) harakatni bajarmaslikka chaqiruvchi undovlar.

1) Harakatni bajarishga chaqiruvchi undovlar hayvon va parrandalarga nisbatan ishlatilishga xoslangan: *chu, tss* (otga), *xix* (eshakka), *moh-moh* (qo'yga), *tu-tu-tu* (tovuqqa) kabi.

2) Harakatni bajarmaslikka chaqiruvchi undovlar ham asosan hayvon va parrandalarga nisbatan ishlatishga xoslangan: *dirr, tak* (otga), *ish* (eshakka), *xo'sh* (ho'kizga), *kisht* (parrandaga) kabi.

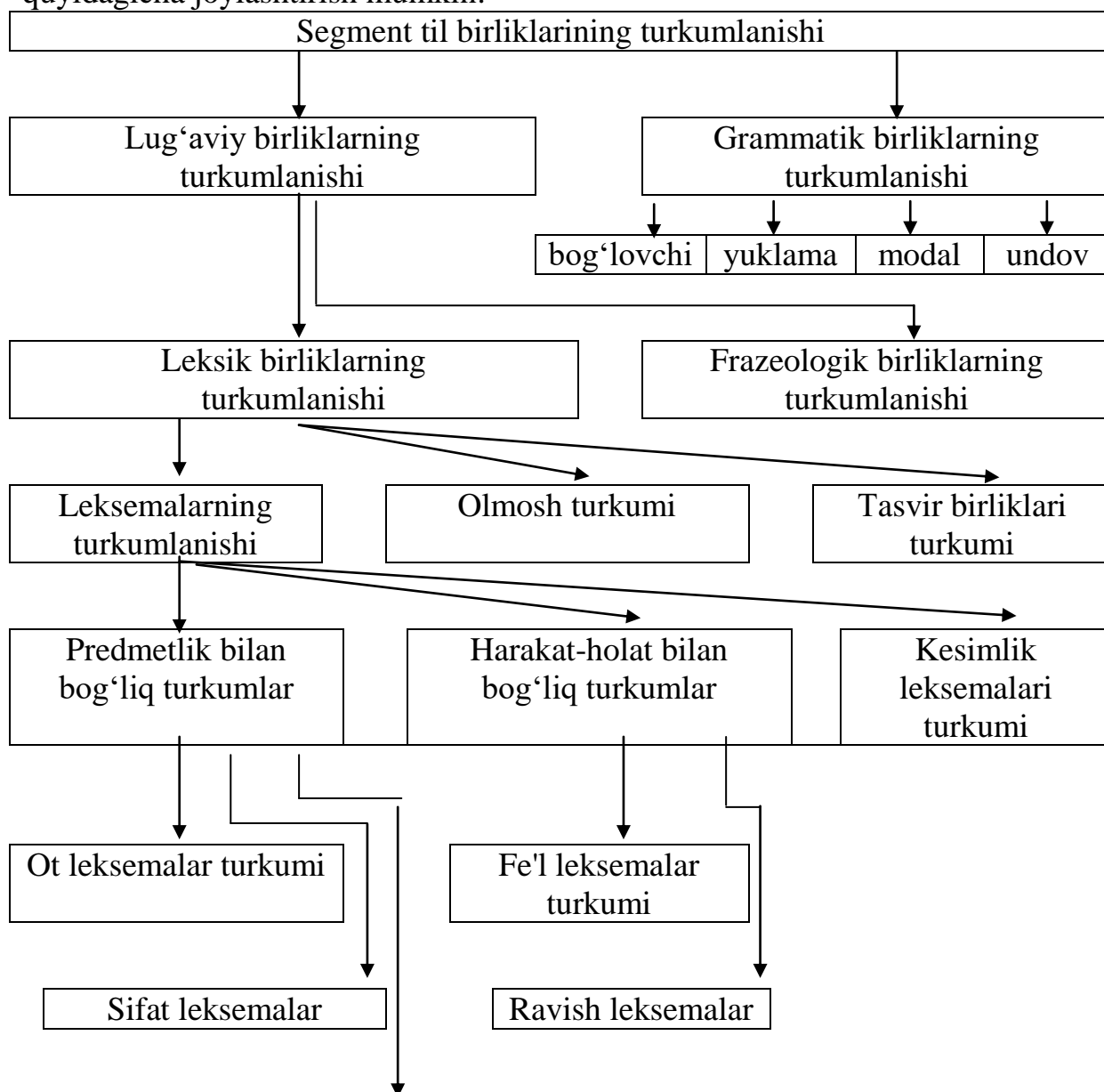
3. Undovlarning alohida guruhi deb kishilar orasidagi muomala-murojaat birliklari keltiriladi. Undovga aylanmagan, hali leksemalik xususiyatini saqlagan bu birliklarni undov turkumiga kiritish o'ta shartli bo'lib, quyidagicha ma'nolarini bildirish uchun xizmat qiladi:

1) Ko'rishishni, xayrlashishni bildiradi: *assalomu alaykum, assalom, salom; vaalaykum assalom; xayr* kabi.

2) tabrik, istak, minnatdorlik va unga javobni bildiradi: *hormang - bor bo'ling, salomat bo'ling; qutlug' bo'lsin - qulluq; rahmat - arzimaydi* kabi.

3) Biror faoliyatni ko'tarinki ijobiy baholashni bildiradi: *balli, barakallo, ofarin* kabi.

7- §. Yuqorida aytilgan fikr-mulohazalarni hisobga olib turkumlarni quyidagicha joylashtirish mumkin:

turkumi

turkumi

Son leksemalar
turkumi

OT LEKSEMALAR TURKUMIGA MANSUB MORFEMALAR

Morfem paradigmalari

1- §. Ot leksemalar turkumiga 'predmetlik' tushunchasi bilan bog'liq sonlash morfemalari paradigmasi, nisbatlash morfemalari paradigmasi, turlash morfemalari paradigmasi mansub. Ushbu morfem paradigmalarning ko'rsatkichlari ot leksemalardan tashqari boshqa leksik turkumlarning ot tabiatli turiga ham qo'shiladi (Bular har bir turkum doirasida ta'kidlanadi). 'Predmetlik' tushunchasini emas, 'belgi' tushunchasini anglatadigan turkum leksemalariga ushbu paradigmalari ko'rsatkichi ular otlashganida (ot leksema holatida kelganida) qo'shiladi.

2- §. Sonlash morfemalari nisbatlash va turlash morfemalaridan o'z mohiyatiga ko'ra farqlanadi. Sonlash ma'nosini ifodalovchi morfema shakl yasovchiga teng bo'lib, ot leksemaga miqdor ma'nosini ifodalash uchun qo'shiladi: *kitob-* - *kitoblar-* kabi.

Turlash morfemalari ot leksemaga boshqa bir leksema bilan sintaktik bog'lanishiga ko'ra qo'shiladi, shakl o'zgartiruvchi deyiladi: (*kitob+lar*)+ni kabi.

Nisbatlash morfemalari ham odatda leksemaga boshqa bir leksema bilan sintaktik bog'lanishiga ko'ra qo'shiladi va shakl o'zgartiruvchi deyiladi: [(*kitob+lar*)+im]+ni kabi.

Turlash morfemalari ham, nisbatlash morfemalari ham sintaktik mohiyatli: boshqa bir leksema bilan sintaktik bog'lanish tufayli qo'shiladi va o'sha leksemaning tabiatiga ko'ra tanlab qo'shiladi: (*sening*) X *kitobing*, *kitobingni* X (*ol-*) kabi. Bular orasidagi farq turlash morfemalari sintaktik vazifa ko'rsatkichi ekanida, nisbatlash morfemasi esa sintaktik vazifa ko'rsatkichi emasligida ko'rinadi. Ushbu farqni hisobga olib faqat kelishikda o'zgarishni-gina *turlanish* deyish to'g'ri. Quyida sonlash, nisbatlash, turlash morfemalari tuzum hosil etib turuvchi paradigmalari sifatida bayon qilinadi.

Sonlash morfemalari paradigmasi

3- §. Grammatik miqdor ma'nosini ifodalovchi morfemaga sonlovchi deyiladi; bunday morfemalar tuzumiga sonlash morfemalari paradigmasi deyiladi. Sonlash morfemalari ot leksemaga bevosita qo'shiladi: "leksema + sonlovchi": *olim* + Ø - *olim+lar-*, *fasl* + Ø - *fasl + lar-* kabi.

Mantiqiy miqdor bilan grammatik miqdor o'zaro farq qiladi. Mantiqan atoqli ot yakka predmetni ataydi: *Sobir-*, *Chilonzor-* kabi. Ayni shu ism bilan bir necha predmet atalishi mumkin, lekin shunda ham ism har gal yakka predmetni ataydi.

Turdosh ot esa turning nomi sifatida mantiqan bittadan ortiq (ko'p) predmetni nomlaydi. Shu bilan birga turdosh ot yakka predmetni anglatib ham ke-

ladi. Masalan, *ko'chat-* leksemasi bitta ko'chatni ham, ko'p ko'chatni ham bildiradi. Ko'rinadiki, atoqli otning yakka predmetni atashi bunday ot leksemaning semantikasiga bog'liq: turdosh ot leksemaning yakka yoki ko'p predmetni anglatishi esa, leksemaning semantik xususiyatidan tashqari, nutq vaziyatiga, leksik qurshovga bog'liq.

Otlarni yakka predmetni anglatishiga qarab birlik shaklida, ko'p predmetni anglatishiga qarab ko'plik shaklida deyish mumkin emas. *Sobir-*, *ko'chat-* leksemalari yakka yoki ko'p predmetni bildirishidan qat'i nazar – sonlash paradigmasining ayni bir shaklida – birlik shaklida. Shunday ot leksemalar ham bor-ki, o'z semantik xususiyatiga ko'ra doim bittadan ortiq predmetni anglatadi: *xalq-*, *qo'shin-* kabi; lekin bunday leksemalar sonlash paradigmasining birlik shaklida deyiladi. Xullas, ot leksemaning o'z semantik xususiyatiga ko'ra yakka yoki ko'p predmetni anglatishi – boshqa hodisa, sonlash paradigmasining birlik yoki ko'plik shaklida bo'lishi – boshqa hodisa.

Odatda *daraxt-* birlik shaklidagi, *daraxtlar-* ko'plik shaklidagi ot leksema deyiladi; bunda sonlash paradigmasi asosida yondashiladi. Mantiqan esa *daraxtlar-* emas, *daraxt-* ko'p. Chunki *daraxt-* shakli yakka predmetni ham, shu turga mansub barcha predmetlarni ham bildiradi, bunda miqdor tushunchasi chegaralanmagan bo'ladi. *Daraxtlar-* shaklida *-lar* morfemasi miqdor tushunchasini chegaralaydi: daraxtning qandaydir to'dalari, xillari tushuniladi. Shu jihatdan yondashsak, turdosh ot leksemada predmetning ko'pligini leksemaning o'zi bildiradi, *-lar* morfemasi esa 'chegaralanganlik' semasini va unga zid qo'yib belgilanadigan morfema esa 'chegaralanmaganlik' semasini ifodalaydi.

Haqiqatda, o'zbek tilida yakkani ifodalovchi maxsus morfema yo'q, turdosh ot leksema ma'lum kontekstda-gina yakka predmetni bildirib keladi, alohida olinganda esa miqdor ma'nosini ifodalashi jihatidan noaniq bo'ladi. Asli *bola-* kabi leksema 'miqdor' ma'nosini ifodalashi jihatidan betaraf bo'lgan, 'bitta' ma'nosi *-lar* morfemasining 'bir necha' ma'nosiga zidlanishda yuzaga kelgan.

Demak, *bola-* shaklidagi ot leksemasi miqdor ma'nosini ifodalashi jihatidan betaraf, ana shunday betaraflik bunday shakldagi leksemaga bitta va bittadan ortiq miqdorni bildiradigan sifatlovchi keltiraverishga yo'l qo'yadi: *bitta bola-* - *bir necha (ko'p) bola-* kabi. Xullas, *bolalar-* ko'plik shakliga zid qo'yish asosida *bola-* birlik shakli yuzaga kelgan. Buni chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Leksema	Sonlash morfemasi	Morfemaning mohiyati	Morfemaning ma'nosi
<i>bola-</i>	∅ I	birlik	'xususan' → 'bitta'
<i>bola</i>	-	betaraf	'umuman' ↔ 'bittadan ortiq'

<i>bola-</i>	<i>lar</i>	ko'plik	
--------------	------------	---------	--

4- §. Hozirgi o'zbek tilida *-lar* affiksi omomorfema bo'lib, sonlash paradigmasining a'zosi sifatida bir necha ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu affiks nisbatlash paradigmasining, tushlash paradigmasining ayrim morfemalari tarkibida ham ishlatiladi. Boshqa morfem paradigmalari tarkibida qatnashadigan *-lar* affiksini sonlash paradigmasining a'zosi *-lar* affiksiga nisbatan omonim deyish mumkin. Bulardan tashqari nisbatlash morfemalari asosida yuzaga kelib, hurmat ma'nosini ifodalaydigan *-lar* morfemasi ham mavjud (Aytib o'tilgan hodisalar o'z o'rnida bayon qilinadi).

Nisbatlovchi morfemalar paradigmasi

5- §. O'zi qo'shilgan asosdan anglashiladigan predmetning (yoki predmet deb tasavvur qilinadigan belgining, harakatning) birlik yoki ko'plikdagi uch shaxsdan biriga nisbat berilayotganini ifodalovchi morfemaga nisbatlovchi deyiladi; bunday morfemalar tuzumiga nisbatlovchi morfemalar paradigmasi deyiladi.

Nisbatlovchi morfemalar paradigmasi ayrim adabiyotlarda olti a'zoli deb ko'rsatilib, har bir morfema qolgan besh morfema bilan (kuchli yoki kuchsiz holatlarda) oppozitiv munosabat hosil etishi quyidagi chizma yordamida aks ettirilgan:

[-im]	~	[-imiz]
∩		∩
[-ing]	~	[-ingiz]
∩		∩
[-i]	~	[-lari]

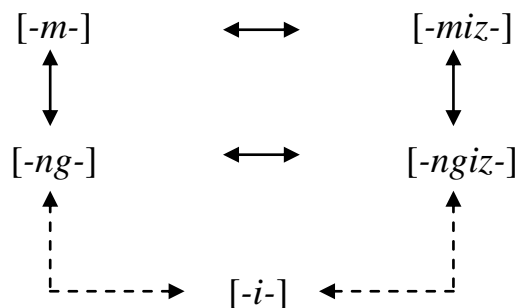
Bu chizmada III shaxs morfemasining ifoda jihati *i* fonemasiga tengligi to'g'ri ko'rsatilgan, *-si* shaklida ta'kidlanmagan. I, II shaxs morfemalarida ularning ifoda jihati *-im* kabi yozilgan, vaholanki bu morfemalar oldiga qo'shiladigan *i* tovushi ushbu affikslarning ifoda jihati tarkibiga kirmaydi, demak, fonema emas, balki asos bilan affiksni tutashtirish uchun orttiriladigan tovush. Ko'rinadiki, nisbatlovchi affikslarning ifoda jihatiga I, II shaxsda va III shaxsda turlicha yondashilgan. Asli an'anaviy usuldan chetga chiqmay har uch shaxs affikslarini *-(i)m-*, *-(i)ng-*, *-(s)i-*, *-(i)miz-*, *-(i)ngiz-* tarzida yozib ko'rsatish to'g'ri, shunda orttirma tovush fakultativ ekani ochiq bildiriladi.

Ushbu paradigma uchun umumiy ma'no 'qarashlilik' deb ta'kidlash qisman to'g'ri; asli 'egalik' ma'nosi, hatto 'qarashlilik' ma'nosi ham ushbu hodisani to'liq ifodalamaydi; shuni hisobga olib ushbu paradigmani *nisbatlash paradigmasi* deb, morfemalarini esa *nisbatlovchi* deb atashni lozim topdik.

Bu paradigmadan anglashiladigan ma'noni "narsa-buyumning shaxsga qarashliligi" deb izohlash tor, chunki nisbatlovchi affiks "narsa-buyum" ma'nosini anglatuvchi leksemalarga-gina emas, "kishi" ma'nosini anglatuvchi leksemaga ham qo'shiladi; shuningdek qaratuvchi vazifasida "shaxs (kishi)" ma'nosini anglatuvchi leksema-gina emas, "narsa" ma'nosini anglatuvchi leksema ham keladi. Ko'rinadiki, umumiy ma'no - 'nisbat berish' ma'nosi; har uch shaxsda kishi yoki narsaning kishiga, III shaxsda esa bulardan tashqari narsaning narsaga nisbat berilishi ham ifodalanadi. Demak, 'shaxs' ma'nosini ifodalash jihatidan I, II shaxs affiksalaridan III shaxs affiksi farqli: ham 'kishi', ham 'narsa' ifodalanadi.

Nisbatlash paradigmasidagi III shaxs morfemasi son ('miqdor') ma'nosini ifodalashi jihatidan ham I, II shaxs morfemalaridan farqli: I, II shaxs morfemalari ayni vaqtda ham shaxs, ham son ma'nosini ifodalaydi, bu shaxslarning morfemalari son ma'nosini ifodalashi jihatidan oppozitsiya (zidlanish) hosil qiladi; bunday zidlanish III shaxs morfemasida yo'q, shunga ko'ra son ma'nosini ifodalashi jihatidan betaraf. III shaxsning ko'plik shakli deb keltirilgan *-lari* affiksi tarkibidagi *-lar* qismi 'ko'plik' ma'nosini emas, modal ma'noni ('sizlash'ni) ifodalashga xizmat qiladi, son ma'nosining ifodalanishi betaraflicha qoladi.

Xullas, nisbatlovchi morfemalar paradigmasining asosi besh a'zoli bo'lib, ular orasidagi zidlanish munosabatini chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Ko'rinadiki, III shaxs morfemasi I, II shaxs morfemalari bilan 'shaxs' ma'nosining ifodalanishi jihatidan zidlanish hosil etadi, III shaxs morfemasi son ma'nosini ifodalamasligi sababli bu jihatdan zidlanish haqida gapirib bo'lmaydi.

6- §. O'zbek tilidagi nisbatlovchi morfemalar paradigmasida 'shaxs' va 'son' ma'nolaridan tashqari modal ma'no ham ifodalanadi. Modal ma'no ifodalash 'birlik' ma'nosini ifodalovchi I, II shaxs morfemalarida emas, balki 'ko'plik' ma'nosini ifodalovchi morfemalarda yuzaga kelgan (Nisbatlovchilardagi bunday hodisa ko'plik kishilik olmoshlari ta'sirida voqe bo'lgan), natijada bu morfemalar ikki ma'noli (polisemem) morfemaga aylangan:

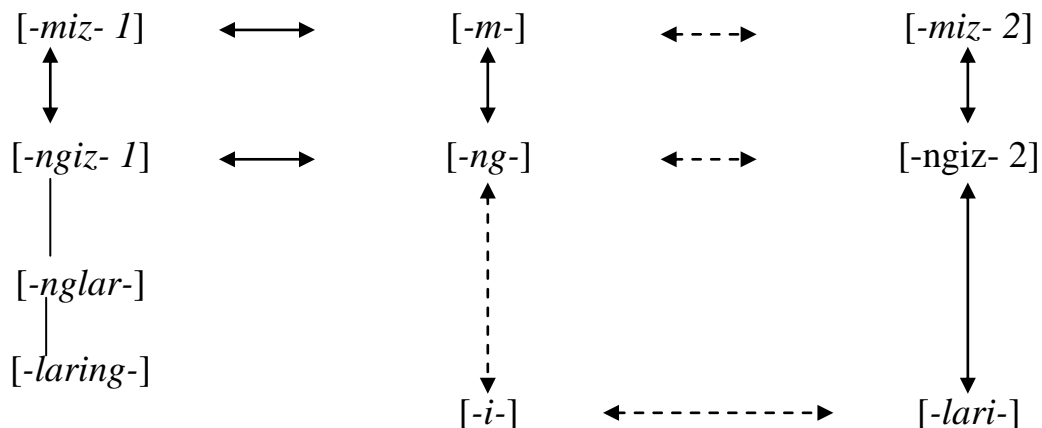
<p><i>-miz-</i> 1 <i>-ngiz-</i> 1</p>	<p> 'ko'plik', modal ma'no jihatidan betaraf,</p>
---	--

-miz- 2 | 'birlik' va 'sizlash'.
-ngiz- 2

Keyinchalik modal ma'no II, III shaxs birlik morfemalarini *-lar* affiksi bilan ishlatish orqali ham ifodalanadigan bo'lgan:

-ng- - II shaxs birlik,
-nglar- - II shaxs ko'plik va 'sizlash',
-laring- - II shaxs ko'plik va 'senlash',
-lari- - III shaxs 'sizlash', son ma'nosi jihatidan betaraf.

Xullas, nisbatlovchi morfemalar paradigmasining asosi – besh a'zoli; ko'p ma'nolilikni va modal ma'no ifodalanishini ham hisobga olsak, bu paradigma o'n a'zoli bo'ladi. Buni quyidagi chizma bilan ko'rsatish mumkin:

Bu yerda:

- 1) *-m-* - I shaxs birlik, modallik betaraf;
- 2) *-miz- 1* - I shaxs ko'plik, modallik betaraf;
- 3) *-miz- 2* – I shaxs birlik, 'sizlash';
- 4) *-ng-* - II shaxs birlik, modallik betaraf;
- 5) *-ngiz- 1* - II shaxs ko'plik, modallik betaraf;
- 6) *-ngiz- 2* - II shaxs birlik, 'sizlash';
- 7) *-nglar-* - II shaxs ko'plik, 'sizlash';
- 8) *-laring-* - II shaxs ko'plik, 'senlash';
- 9) *-i-* - III shaxs; son ma'nosi va modal ma'no jihatidan betaraf;
- 10) *-lari-* - III shaxs, 'sizlash', son ma'nosi jihatidan betaraf.

Ko'rinadiki, I shaxs morfemalari uch a'zoli bo'lib: a) shaxs ma'nosining ifodalanishiga ko'ra birlashadi, b)son ma'nosining ifodalanishiga ko'ra *-miz- 1* ('ko'plik') shakli *-m-* ('birlik') va *-miz- 2* ('birlik') shakllari bilan zidlanish hosil qiladi, d) modal ma'noning ifodalanishiga ko'ra *-miz- 2* ('sizlash') shakli *-m-*

(modal ma'no jihatidan betaraf) morfemasi bilan go'yo noto'liq zidlanish hosil qiladi, e) *-miz- 1* va *-miz- 2* munosabati ko'pma'nolilikka teng, f) *-m-* ('birlik') va *-miz- 2* ('birlik') munosabati sinonimiyaga teng.

II shaxs morfemalari besh a'zoli bo'lib: a) shaxs ma'nosining ifodalani-shiga ko'ra birlashadi, b) son ma'nosining ifodalanishiga ko'ra *-ngiz- 1*, *-nglar-*, *-laring-* shakllari *-ng-* va *-ngiz- 2* ('birlik') shakllari bilan zidlanish hosil qiladi, d) modal ma'noning ifodalanishiga ko'ra *-ngiz- 2* ('sizlash'), *-nglar-* ('sizlash'), *-laring-* ('senlash') shakllari *-ng-* (modal ma'no jihatidan betaraf) morfemasi bilan go'yo noto'liq zidlanish hosil qiladi, e) modal ma'no ifodalashi jihatidan *-nglar-* ('sizlash') va *-laring* ('senlash') shakllari o'zaro zidlanadi, f) *-ngiz- 1*, *-ngiz 2* munosabati polisememiyaga teng, g) *-ng-* ('birlik') bilan *-ngiz- 2* ('birlik') munosabati, *-ngiz- 2* ('sizlash') bilan *-nglar-* ('sizlash') munosabati si-nonimiyaga teng.

III shaxs morfemalari ikki a'zoli bo'lib: a) shaxs ma'nosini ifodalashiga ko'ra birlashadi, b) son ma'nosini ifodalashiga ko'ra har ikki a'zo betaraf, d) modal ma'no ikkinchi a'zoda ifodalanadi, demak, shu nuqtada noto'liq zidlanish mavjud.

Xullas, nisbatlash ma'nosini ifodalaydigan morfemalar bir paradigmaga birlashuvi shubhasiz. Lekin shu asosda bu paradigmaning har bir a'zosi qolgan har bir a'zosi bilan oppozitiv munosabat hosil qiladi deyish mumkin emas. I, II shaxs bo'yicha birlik shakllari o'zaro, ko'plik shakllari o'zaro, birlik va ko'plik shakllari o'zaro oppozitiv munosabat hosil qiladi. Lekin *-m-* (I shaxs birlik) morfemasi bilan *-ngiz- 1* (II shaxs ko'plik) morfemasi orasida oppozitiv munosabat yo'q, chunki bu morfemalar orasida na shaxs ma'nosi jihatidan, na son ma'nosi jihatidan umumiylik yo'q, faqat 'nisbatlash' ma'nosini ifodalashiga ko'ra birlashadi. Ikki morfema sememasining bir semasi mushtarak, boshqa semasi (semalari) farqli (zid) bo'lsa-gina oppozitiv munosabat haqida gapirish o'rinli bo'ladi. Xullas, til hodisalari orasidagi har qanday munosabatni oppozitiv munosabat deb talqin qilish masalaga o'ta mavhum yondashishdan iborat.

Turlash morfemalari paradigmasi

7- §. Odatda ot leksemaga qo'shib, uning boshqa bir leksemaga sintaktik bog'lanishini va biror sintaktik vazifada kelishini ta'minlashga xizmat qiladigan morfemaga turlovchi deyiladi; bunday morfemalar tizimiga esa turlash (kelishik) morfemalari paradigmasi deyiladi.

Hozirgi o'zbek tilida quyidagi olti kelishikdan iborat tizim mavjud: bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, chiqish kelishigi, jo'nalish kelishigi, o'rin kelishigi.

Bosh kelishikning fonema ifodasiga ega morfemasi yo'q, shunga ko'ra bu kelishikning ko'rsatkichi boshqa besh kelishikka zidlab nol ko'rsatkichli morfema deb belgilanadi va \emptyset ramzi bilan yozib ko'rsatiladi.

Nol ko'rsatkichli morfema sonlash morfemalari paradigmasida ham mavjud bo'lgani sababli bu morfemalarni Ø I, Ø II deb farqlaymiz.

Qaratqich kelishigining morfemasi to'rt ko'rinishga ega: *-ning*, [*-ning*], *-ing*, *-n*. Bulardan *-ning* ko'rinishi asosiy allomorfema bo'lib, ayrim shart-sharoitda "yashirinishi" (belgisiz ishlatilishi) mumkin; ana shunday allomorfemani [*-ning*] tarzida yozib ko'rsatdik: *kitobning* (*muqovasi-*) – *kitob[ning]* (*muqovasi-*) kabi. Bu kelishik morfemasining *-ing*, *-n* shakllari juz'iy allomorfemalar bo'lib, ma'lum shart-sharoitda-gina namoyon bo'ladi: *-ing* allomorfemasi I, II shaxs birlik kishilik olmoshlariga qo'shiladi: *men+ing* kabi; *-n* allomorfemasi she'riyatda ishlatiladi: .. *nafasin atri* (G'afur G'ulom) kabi.

So'zlashuv tilida *-ning* allomorfemasi *-ni* tarzida, *-ing* allomorfemasi *-i* tarzida (oxiridagi *ŋ* tovushini tashlab) talaffuz qilinadi, shuning oqibatida tushum kelishigining *-ni*, *-i* allomorfemalari bilan shaklan teng kelib qoladi. Bunday omonimiya so'zlashuv tilida voqe bo'ladi; adabiy tilda qaratqich va tushum kelishiklarining affikslari aniq farqlab *-ning* va *-ni*, *-ing* va *-i* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. Qaratqich kelishigi morfemasini chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Kelishik	M o r f e m a s i			
	Asosiy allomorfemalar		Juz'iy allomorfemalar	
	belgili	belgisiz	I, II shaxs birlik kishilik olmoshidan keyin	She'riyatda III shaxs nisbatlovchisidan keyin
Qaratqich	<i>-ning</i>	[<i>-ning</i>]	<i>-ing</i>	<i>-n</i>

Tushum kelishigining morfemasi ham to'rt ko'rinishga ega: *-ni*, [*-ni*], *-i*, *-n*. Bulardan *-ni* ko'rinishi asosiy allomorfema bo'lib, ayrim shart-sharoitda "yashirinish" (belgisiz ishlatilish) xususiyatiga ega; ana shunday allomorfema-ni [*-ni*] tarzida yozib ko'rsatish mumkin: *kitobni* (*o'qi-*) – *kitob[ni]* (*o'qi-*) kabi.

Bu kelishik morfemasining *-i*, *-n* shakllari juz'iy allomorfemalar bo'lib, *-i* allomorfemasi I, II shaxs birlik kishilik olmoshlariga qo'shiladi (*men+i* kabi), *-n* allomorfemasi she'riyatda III shaxs nisbatlovchisidan keyin qo'shiladi: *Sahar turib ochar chechagin* (Hamid Olimjon) kabi. Yuqorida ta'kidlangan to'rt allomorfema adabiy tilga mansub. Aytilganlarni chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Kelishik	M o r f e m a s i			
	Asosiy allomorfemalar		Juz'iy allomorfemalar	
	belgili	belgisiz	I, II shaxs birlik kishilik olmoshidan keyin	She'riyatda III shaxs nisbatlovchisidan keyin
Tushum	<i>-ni</i>	[<i>-ni</i>]	<i>-i</i>	<i>-n</i>

Soʻzlashuv tilida tushum kelishigi morfemasining bosh tovushi oʻzi qoʻshiladigan asos oxiridagi tovushning taʼsirida assimilatsiyaga uchraydi: *bahorri (bahorni)*, *kuzzi (kuzni)*, *jamiyatti (jamiyatni)* kabi. Morfemaning bunday tovush tovlanishlari allomorfemalar deb emas, talaffuz shakllari deb baholanadi.

Chiqish kelishigining morfemasi - *-dan*. Hozirgi adabiy oʻzbek tilida yozilgan asarda baʼzan-gina bu morfemaning *-din* talaffuz shakli uchraydi. Soʻzlashuv tilida *-dan* morfemasining boshlanishidagi *d* fonemasi oʻzi qoʻshiladigan asos oxiridagi tovush taʼsirida assimilatsiyaga uchraydi: *ishtan (ishdan)*, *ottan (otdan)* kabi. Morfemaning bunday tovush tovlanishlari allomorfema deb emas, talaffuz shakllari deb baholanadi.

Joʻnalish kelishigining morfemasi uch allomorfema tarzida namoyon boʻladi: *-ga*, *-ka*, *-qa*. Tarixan *-gʻa* allomorfemasi ham mavjud boʻlgan; bu allomorfema hozirgi oʻzbek tiliga *olgʻa* leksemasi tarkibida yetib kelgan. Koʻrinadiki, joʻnalish kelishigi morfemasining allomorfemalari *k*, *g*, *q*, *gʻ* fonemalari bilan tugaydigan asosga qoʻshilganida yuzaga keladi; bular toʻgʻrisida leksemashakl tarkibidagi maʼnoli qismlarning sintagmatik munosabatiga bogʻlab gapiriladi.

Oʻrin kelishigining morfemasi - *-da*. Bu yerda ham xuddi chiqish kelishigi morfemasida boʻlganidek *-da* morfemasi boshlanishidagi *d* fonemasi oʻzi qoʻshiladigan asos oxiridagi tovushning taʼsirida assimilatsiyaga uchraydi: *ishta (ishda)*, *otta (otda)* kabi; *-da* morfemasining bunday tovush tovlanishi allomorfema deb emas, talaffuz shakli deb baholanadi.

8- §. Tushum kelishigi bilan qaratqich kelishigini farqlab ishlatishda quyidagi hodisaga asoslanish mumkin: Tushum kelishigi oʻzi qoʻshilgan ot leksemani oʻtimli feʼl leksemaga tobelaydi: *kitobni X oʻqi-* kabi. Qaratqich kelishigi esa oʻzi qoʻshilgan ot leksemani ot leksema (yoki otlashgan leksema) asosiga tobelaydi, bunda keyingi leksema asosiga nisbatlovchi qoʻshiladi: *kitobning muqovasi-* kabi. Demak, qaratqich kelishigining shakli – murakkab, goʻyo qoʻsh koʻrsatkichli: (asos+ning) X (asos+nisbatlovchi). Bunday murakkablik bosh kelishikdagi leksemashakl ega vazifasida kelganida ham voqe boʻladi: (asos + ØII) X (asos + tuslovchi): *Yomgʻir yogʻmaydi* kabi.

Koʻrinadiki, ifoda jihatiga koʻra olti kelishikni ikki xil guruhlash mumkin:

I 1. Ifoda jihati nol koʻrsatkichli morfemaga teng kelishik (bosh kelishik);

I 2. Ifoda jihati affiksga teng kelishiklar (qolgan besh kelishik).

II 1. Yakka koʻrsatkichli kelishiklar: tushum, chiqish, joʻnalish, oʻrin kelishiklari.

II 2. Qoʻsh koʻrsatkichli kelishiklar: qaratqich kelishigi (*-ning* + nisbatlovchi), bosh kelishik (qisman): Ø II + tuslovchi.

9- §. Kelishik paradigmasi a'zolarining mazmun jihati o'ta mavhum: leksemalarni o'zaro 'kelishtirish'; vazifasi – biror sintaktik bo'lak sifatida shakllantirish. Mazmun jihatining o'zga tomonida kelishik ma'nolari orasida ularni yagona tizimga birlashtiruvchi semani ajratish qiyin. O'zaro tuzum hosil etib turish makon kelishiklarida mavjud: Bu uch kelishik 'o'rin' semasi asosida birlashib va har biriga xos semasi bilan zidlanib tuzum hosil qiladi: *-dan* – 'harakatning chiqish o'rni', *-ga* – 'harakatning yo'nalish o'rni', *-da* – 'harakatning bo'lish o'rni'. Asli bu uch kelishik ikkiga guruhlanadi: chiqish va jo'nalish kelishiklari – dinamik kelishiklar sifatida, o'rin kelishigi – statik kelishik sifatida. Chiqish va jo'nalish kelishiklari esa harakatning 'ma'lum nuqtadan yo'nalishi' va 'ma'lum nuqtaga yo'nalishi' ma'nosini ifodalab o'zaro ichki zidlanish hosil etadi.

Xullas, olti kelishikni ko'zda tutib ulardan har biri boshqa besh kelishik bilan oppozitiv munosabat hosil etadi deyish uchun yetarli asos yo'q; ayrim kelishiklar orasida ichki oppozitiv munosabat-gina mavjud. Asli kelishiklar orasida, F. de Sossyur ta'kidlaganidek, assosiativ munosabat mavjud deyish to'g'ri: Bir kelishik boshqasini eslatib turadi, leksemashakl tarkibidagi ma'noli qismlar qatorida (aranjirovkasida) ayni bir o'qda (pozitsiyada) joy oladi va biri o'rnini ikkinchisi almashtirib egallaydi.

Kelishiklarning sintaktik mohiyati leksemashakl tarkibida, leksemashaklning boshqa bir leksema bilan, leksemashakl bilan sintaktik bog'lani-shida namoyon bo'ladi (Bular o'z o'rnida bayon qilinadi).

Ot turkumi leksemasiga qo'shiladigan noparadigmatik morfemalar

10- §. Ot turkumi leksemasiga mansub yuqoridagi uch paradigmadan tashqarida turadigan, o'zaro paradigmatic munosabat hosil qilmaydigan morfemalar ham anchagina. Bular orasida affikslar ham, affiksoidlar ham, leksik tabiatli morfemalar ham mavjud.

1. Ot turkumi leksemasiga qo'shiladigan noparadigmatik affikslar quyidagilar:

1) kichraytirish (shu asosda erkalash) ma'nosini ifodalovchi *-cha*, *-choq* (*-chak*) affikslari: *qizcha-*, *kitobcha-*; *toychoq-*, *qo'zichoq-*, *kelinchak-*, *tugunchak-* kabi;

2) 'iliq munosabat'ni ifodalovchi *-gina* affiksi: *bolaginam-*, *onaginang X o'rgilsin* kabi. Bu affiks 'faqat' ma'nosini ifodalovchi *-gina* yuklamasi bilan omonim: *bolam-gina*, *onang-gina* kabi;

3) 'hurmat' ma'nosini ifodalovchi *-lar* affiksi: *ona+m+lar+ni* kabi;

4) 'xoslik' ma'nosini ifodalovchi *-niki* affiksi: *ona + ØI +m+niki*, *Shohista + ØI + niki* kabi;

5) 'o'ringa nisbat berish' ma'nosini ifodalovchi *-dagi* affiksi: *uy+lar+imiz+dagi, qishloq+lar+dagi, tog'a+ ØI + miz 2 + niki + dagi kabi;*

6) substantiv shakl yasovchi *-lik* affiksi: *qaysi qavat + ØI + da + lig + i + ni* kabi. Bu affiksning ish doirasi ancha keng: *kel + moqchi + lig + i + ni, bor + lig + i + ni, yaxshi + lig + i + ni* kabi. Asli bu *-lik* affiksi *ekan* yordamchisiga qo'shiladi, bu yordamchi ellipslanishi oqibatida undan oldingi qismga qo'shib keladi: (*qaysi qavatda ekanligini* → *qavatdaligini* kabi).

2. Ot turkumi leksemasiga 'iliq munosabat' ifodalovchi *-jon, -boy (-voy), -xon, -oy* affiksoidlari qo'shiladi: *buvijon-, Olimjon-, Ravshanboy-, Komilaxon-, Tursunoy-* kabi. Bu affiksoidlar ayrim kishi atoqli otlarida ularning doimiy tarkibiy qismi sifatida qatnashadi: *Oyxon-, O'g'iloj-* kabi.

3. Ot turkumi leksemasiga qo'shiladigan leksik tabiatli morfemalar deb ko'makchilarni ko'rsatish lozim.

Ko'makchi adabiyotlarda bog'lovchi va yuklama bilan birgalikda yordamchi turkumlar guruhiga birlashtiriladi. Aslida ko'makchi bog'lovchi va yuklamadan keskin farq qiladi: ko'makchi leksemashakl tarkibiga kiradi, leksemani sintaktik vazifada kelishga hozirlaydi; bog'lovchi odatda leksemashakllar orasidagi sintaktik munosabatni ta'minlab, ma'lum bir grammatik ma'noni ifodalashga xizmat qiladi; yuklama odatda biror sintaktik vazifada kelgan leksemashaklga, shuningdek gapshaklga turlicha grammatik ma'no qo'shadi. Ko'rinadiki, ko'makchini bog'lovchi, yuklama qatorida turadigan grammatik birlik turkumi deb talqin etish o'rinli emas; ko'makchi asli morfemaga teng deb baholanishi to'g'ri. Ko'makchilar ot leksemalar turkumiga mansub sintaktik shakl hosil qiluvchi bo'lib, leksik tabiatli morfemalar guruhini tashkil qiladi.

Ko'makchilar affiks morfemalardan farqli holda leksemaga kelishik ko'rsatkichidan keyin qo'shiladi, kelishik bilan ko'makchi birgalikda analitik grammatik shaklga teng bo'ladi. Bunday analitik grammatik shakl tarkibida uch kelishikning: bosh, chiqish, jo'nalish kelishiklarining ko'rsatkichlari qatnashadi; sintaktik vazifani analitik grammatik shaklning ko'makchi qismi belgilaydi, uning oldidagi kelishik shakli sintaktik-semantik jihatdan betaraf-lashadi.

Har bir ko'makchi asosan bir grammatik ma'noni ifodalaydi; ko'makchilardagi ko'pma'nolilik asli ko'makchining o'ziga emas, balki ko'makchi qo'shilayotgan birlikdan (leksemadan, birikmadan) anglashiladigan lug'aviy ma'noga mansub bo'ladi. Masalan, *bilan* ko'makchisi odatda ot leksemaga qo'shib kelganida 'birgalik[da]' ma'nosini ifodalaydi: *O'g'lingiz bilan birga boshlashib keldi* (Odil Yoqubov) kabi. Bu ko'makchi fe'lning otdosh shakliga qo'shib kelganida keyingi harakatning oldingi harakat tugashi bilan oq yuz berishini ifodalaydi: *Shoira yo'lak boshida ko'zdan g'oyib bo'lishi bilan Abduvohid Sherzodga qarab iljaydi* (O'tkir Hoshimov) kabi. Bunday ma'noni *bilan* ko'makchisining yolg'iz o'zi ifodalamasligi, bunday ma'no fe'lning otdosh shakli tufayli ro'yobga chiqishi o'z-o'zidan ayon va b. Xullas, ko'makchi

qatnashadigan qurilmaning ma'nosini ko'makchi ifodalaydigan ma'nodan ajratib baholash ma'qul.

Rus tili grammatikalari ta'sirida *sababli, tufayli, chog'li, osha, bo'ylab, bo'yicha, holda, yo'sinda, tomon, asosan, binoan, muvofiq, qarata* kabi turli turkum leksemashakllari, shuningdek "ko'makchi ot" nomi bilan *ost-, ust-, tag-, old-, orqa-, ich-, o'rta-, ora-, bosh-* kabi ot leksemalarning ma'lum kelishik shakllari ko'makchilar qatoriga nohaq ravishda kiritilgan.

Ayrim ko'makchilar orasida sinonimik munosabat mavjudligidan qat'i nazar (*kabi, singari; qadar, dovur; so'ng, keyin; beri, buyon*), ko'makchilar rang-barang ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi, shunga ko'ra o'zaro paradigma hosil qilmaydi.

4. Ko'makchiga sinonim *-dek (-day), -cha* affikslari alohida baholanishi kerak. Bular kelishik shaklidan keyin qo'shilishiga ko'ra ko'makchiga o'xshaydi, lekin ifoda jihatiga va o'zidan oldingi qismga qo'shib yozilishiga ko'ra affiksga o'xshaydi. Shu xususiyatlarini hisobga olib bularni *affiks-ko'makchi* deb nomladik: *uka + ØI + m + + ØII + kabi – uka + ØI + m + + ØII + dek, uy + ØI + ing + ga + cha – uy + ØI + ing + ga + qadar* kabi. *Qadar* ko'makchisiga sinonim *-cha* affiks-ko'makchisi urg'u olmaydi, leksemashaklga qo'shib keladi; shunga ko'ra *-cha* affiks-ko'makchisini asli boshqa affikslardan farqli holda leksemashaklga chiziqcha orqali yarim qo'shib yozish to'g'ri (Noparadigmatik morfemalarning turli-tuman belgi-xususiyatlari haqida leksemashakllar tizimi bahsida gapiriladi).

SIFAT LEKSEMALAR TURKUMIDA SHAKL YASALISHI

1- §. Predmetning sifatiy belgisini anglatadigan leksemalarga sifat leksemalar turkumi deyiladi. O'zbek tilida sifat leksemaga shakl o'zgarishi xos emas, shunga ko'ra sifat leksema ot leksemaga shakl o'zgartiruvchisiz to'g'ridan to'g'ri bog'lanadi: *chiroyli uy-, keng ko'cha-, issiq non-* kabi.

Sifat leksemalarda shakl yasalishi bor, lekin sifat leksemalarning barcha leksik-semantik guruhlariga birdek xos emas.

Tom ma'nodagi sifat leksema deb asliy sifatlarga aytiladi: *qizil-, katta-, tetik-, issiq-, achchiq-* kabi. Bular predmetning sifatiy belgisini o'zicha, bevosita anglatadi. Nisbiy sifatlarda esa predmetning belgisi boshqa bir predmetga nisbat berilib anglatiladi: *bugungi- (suhbat-), kuzgi- (qovun-)* kabi.

2- §. Shakl yasalishi asosan asliy sifatlarga mansub bo'lib, nisbiy sifatlarga ayrim shakl yasovchilari-gina qo'shiladi.

Sifat leksemalarga qo'shiladigan eng keng qamrovli morfema - *-roq* affiksi. Bu affiks asli 'biroz' ma'nosini ifodalaydi. Masalan, *shirin-* leksemasi belgining ortiq-kamligini ifodalashi jihatidan betaraf; shu leksemaning *shirinroq-* shaklidan 'biroz shirin', 'nisbatan shirin' ma'nosi anglashiladi; *kuchli-, kuchsiz-* leksemalari bilan ularning *kuchliroq-, kuchsizroq-* shakllari orasidagi ma'no

farqi ham xuddi shunday: 'biroz kuchli', 'nisbatan kuchsiz' kabi. Ko'rinadiki, bir predmetga xos belgi boshqa bir predmetdagi shunday belgiga nisbatan ifodalaniadi: *keng xona*- birikmasida *keng* sifat leksemashakli xona-ning keng ekanligini o'zicha, bevosita, qiyoslanmagan holda anglatadi; *kengroq xona*- birikmasida *kengroq* sifat leksemashakli 'biroz keng' ma'nosini anglatadi, bunda belgi qiyosan aniqlanadi: agar xona o'zi keng bo'lsa, undan ko'ra biroz keng xona tushuniladi; agar xona tor bo'lsa, undan ko'ra biroz keng xona tushuniladi.

Demak, *-roq* affiksi 'me'yordan oz' ma'nosini ifodalaydi deyish to'g'ri emas; ushbu affiks betaraf holda 'biroz', 'nisbatan' ma'nosini ifodalaydi, belgining ortiq-kamligi ma'nosi esa qiyoslanayotgan (nazarda tutilayotgan) predmetdagi belgi asosida bildiriladi.

Sal keng-, *biroz keng-* kabi qurilmalar sifatlovchi-sifatlanmish birikmasiga teng, bu yerda belgining kuchsizligi leksik birlik yordamida anglatiladi. Shunga ko'ra bunday birliklardan anglashiladigan ma'noni *-roq* affiksi ifodalaydigan ma'no bilan bir qatorga qo'yish noto'g'ri: bular mustaqil hodisalar, shunga ko'ra *biroz kengroq-* tarzida har ikki usulni birgalikda ishlatish mumkin. *Biroz-* leksemasi va *-roq* affiksi juda o'xshash, lekin boshqa-boshqa ma'noni (*biroz-* leksik ma'noni, *-roq* esa grammatik ma'noni) bildiradi.

Shuningdek belgining *Yaxshi so'z boldan (boldan ko'ra, bolga qaraganda) shirin* kabi qurilmalar bilan ifodalanadigan ma'nosi va *-roq* affiksi bilan ifodalanadigan ma'no – boshqa-boshqa hodisalar.

Asli sifat leksemaga qo'shiladigan *-roq* affiksi sifat tur ravish leksemalarga ham (*tezroq-*, *kechroq-* kabi), shuningdek ba'zan fe'l leksemaning ra-vishdosh shakliga ham (*o'ylabroq gapir-* kabi) qo'shiladi.

3- §. Sifat leksema oldidan *eng*, *g'oyat*, *g'oyatda*, *bag'oyat*, *nihoyatda*, *juda* kuchaytiruv morfema-affiksoidlarini keltirish bilan sifat leksema anglatadigan belgi kuchli darajada ekanligi bildiriladi: *eng go'zal-*, *juda go'zal-* kabi. *Eng* va *juda* kuchaytiruvchilari ma'no jihatidan farqli: *eng* kuchaytiruvchisi-ning semantik mundarijasida 'boshqalarga nisbatan' semasi bor (Belgining kuchli darajasi qiyoslab anglatiladi).

Ushbu kuchaytiruv morfemalari sifat tur ravish leksemalar bilan ham ishlatiladi: *eng tez-*, *juda tez-* kabi.

Belgining kuchli darajada ekanligi ayni sifat leksema bilan *xunukdan xunuk*, *xunuklarning xunugi* kabi qurilmalar tuzib ham ifodalanadi. Bu yerda belgining kuchli darajada ekani leksik-sintaktik usul bilan ifodalanadi.

4- §. Belgining kuchsiz darajada ekanini ifodalaydi deb *-(i)sh*, *-(i)mtir* affikslari ko'rsatiladi. Bu affikslarning ishlatilish doirasi juda chegaralangan bo'lib, rang-tus anglatadigan bir necha sifat leksemaga, shunda ham tanlab qo'shiladi: *ko'kish-*, *ko'kimtir-*, *sarg'ish-*, *sarg'imtir-*; *oqish-* (lekin *oqimtir-* shaklida ishlatilmaydi), *qoramtir-* (lekin *qorash-* shaklida ishlatilmaydi) kabi. Bu affikslar asli belgining kuchsiz darajada ekanini emas, balki 'leksemadan an-

glashiladigan rangga moyil'likni ifodalaydi: *sarg'ish-* - 'sariq rangga moyil', 'ranggi sariq bo'lib ko'rinadigan'.

5- §. Belgining kuchli darajada ekanligi noto'liq takror deb ataladigan usul bilan ham ifodalanadi; bunday ifoda usuli *intensiv forma* deb yuritiladi. Bunda:

1) sifat leksemaning yopiq bo'g'inga teng bosh qismi olinib, shu leksemaning oldiga qo'shiladi, yozuvda chiziqcha bilan yarim ajratib yoziladi: *dumaloq- → dum-dumaloq-*, *pakana- → pak-pakana-*, *butun- - but-butun-* kabi;

2) sifat leksemaning ochiq bo'g'inga teng bosh qismi olinib, unga *m*, *p* tovushini qo'shib yopiq bo'g'inga aylantiriladi va shu sifat leksemaning oldiga qo'shiladi: *ko'k- → ko'm-ko'k-*, *bo'sh- → bo'm-bo'sh-*, *yashil- → yam-yashil-*, *qizil- → qip-qizil-*, *qorong'i- → qop-qorong'i-* kabi;

3) sifat leksemaning ochiq bo'g'inga teng qismi olinib, unga *p* tovushi orttiriladi va bu orttirilgan tovush qatlanib, unga *a* tovushi orttiriladi, ana shunday qism sifat leksemaning oldiga qo'shiladi: *to'g'ri- → to'ppa-to'g'ri-*, *kunduzi- → kuppa-kunduzi-* kabi; *oq* sifat leksemasida *pp* tovushlaridan keyin *a* tovushini orttirmaslik mumkin: *oq- → oppa-oq- → oppoq-* kabi.

6- §. Ot leksemalarga qo'shib, 'iliq munosabat' ifodalovchi *-gina* affiksi sifat leksemalarga ham qo'shiladi: *soddagina yigit-*, *nozikkina qiz-* kabi.

7- §. Sifat leksemalarga ot leksemaga qo'shiladigan substantiv shakl yasovchi *-lik* affiksi ham qo'shiladi. Bunda asli *-lik* affiksi gapshaklni qaratuvchili birikmaga transformatsiyalashda ishlatiladi: *Ukam sezgir. → ukamning sezgirligi-* kabi.

8- §. Yuqoridagi tasvirlardan ayon bo'ladiki, sifat leksemalarga qo'shiladigan affikslar, affiksoidlar va boshqa tur vositalar ifoda jihatidan ham, mazmun jihatidan ham turli-tuman bo'lib, bir butun paradigmatga birlashmaydi, noparadigmatik (yakka) morfemalar sifatida namoyon bo'ladi. Sifat darajalari deb kelingan hodisalarni yaxlit bir paradigmatga (tuzumga) birlashtirish uchun yetarli asos yo'q.

SON LEKSEMALAR TURKUMIDA SHAKL YASALISHI

1- §. Predmetning miqdoriy belgisini anglatadigan leksemalarga son leksemalar deyiladi. O'zbek tilida son leksemaga shakl o'zgarishi xos emas, shunga ko'ra son leksema ot leksemaga shakl o'zgartiruvchisiz to'g'ridan to'g'ri bog'lanadi: *ikki kishi-*, *to'rt shahar-*, *besht yil-* kabi.

Son leksemalar *miqdor son* va *tartib son* deb ajratiladi. Miqdor son predmetning umuman ko'p-ozligini emas, balki ma'lum bir aniq yoki chamali miqdorini anglatishga xizmat qiladi.

Miqdor sonlardan dastlab *sanoq sonlar* ajratiladi. Lisoniy birlik deb avvalo asosiy sanoq sonlarga aytiladi; son leksemalarning boshqa turlari sanoq son asosida hosil qilinadi. Ma'lum tizim hosil etuvchi quyidagi 22 sanoq son *son*

birliklari deyiladi: 1) birlik sonlari: *bir-*, .. *to'qqiz-*; 2) o'nlik sonlar: *o'n-*, .. *to'qson-*; 3) yuqori miqdor sonlari: *yuz-*, *ming-*, *million-*, *milliard-*.

Tarixan yuqori miqdor sonlari tarkibida quyidagicha o'zgarish voqe bo'lgan: a) *yuz-*, *ming-* qatorida ilgari *tuman-* (10000), *lak-* (100000) sonlari ishlatilgan; bu yerda keyingi son oldingi sonidan o'n karra ko'p miqdorni anglatgan; b) ijtimoiy taraqqiyot natijasida *tuman-*, *lak-* sonlari iste'moldan chiqqan (*tuman-soni* – turkiy, *lak-* soni asli hindcha); bular o'rnini *million-*, *milliard-* sonlari egallagan; bu yerda keyingi son oldingi sonidan ming karra ko'p miqdorni anglatadi; *ming-* (1000), *million-* (1000000), *milliard-* (1000000000). *Million-* soni fransuzcha bo'lib, 'mingta ming' ma'nosini, *milliard-* soni ham fransuzcha bo'lib, 'mingta million' ma'nosini anglatadi. Zarurat tug'ilsa, *trillion-* soni ham ishlatiladi; bu son asli lotincha bo'lib, 'mingta milliard' ma'nosini anglatadi. Ko'rinadiki, 'o'n karralab' ko'payish 'ming karralab' ko'payishga almashgan.

Yuz-, *ming-* sonlari oldidan sifatlovchi keltirilishi bu leksemalar asli ot leksema ekanini ko'rsatadi. Hatto *o'n-* soni ham shunday xususiyatga ega bo'lgan: *sakson-*, *to'qson-* sonlari asli *sakkiz-*, *to'qqiz-* birlik sonlarini sifatlovchi vazifasida *o'n-* leksemasiga bog'lab tuzilgan: *sakkiz o'n-* → *sakson-* kabi. *Oltmish-*, *yetmish-* o'nliklari ham asli 'o'n' ma'nosini bildirgan *mish-* leksemasiga *olti-*, *yetti-* birlik sonlari sifatlovchi tariqasida bog'lab tuzilgan deb taxmin qilinadi. Hozirgi o'zbek tilida yuqorida tilga olingan son leksemalar sodda son, tub son hisoblanadi.

Sanoq son matematikada ma'lum miqdorning nomi sifatida ishlatiladi, shunga ko'ra ot leksema kabi turlanadi: *Besh (5) ikkiga (2ga) bo'linmaydi. To'qqizdan (9dan) ikkini (2ni) olsak, yetti (7) qoladi* kabi.

Sanoq son *kishi-*, *farzand-*, *o'g'il-*, *qiz-*, *ota-ona-* kabi kishi otlariga bevosita birikadi: *besh kishi-* (*farzand-*, *o'g'il-*) kabi. Sanoq son narsani anglatadigan otga birikkanida orada o'sha narsa uchun o'lchov birligi bo'lib xizmat qiladigan ot leksema qatnashadi. Masalan, daraxt, ko'chat kabilar uchun o'lchov birligi vazifasini *tup-* leksemasi, qo'y, sigir kabilar uchun esa *bosh-* leksemasi bajaradi: *uch tup olma-*, *ellik bosh qo'y-* kabi. Bunday vazifada keladigan ot leksemaga *numerativ* deyiladi (lot. *numeratio* - 'sanash', 'hisob'). Bunday vazifada idish nomlari, vaqt o'lchovini, og'irlik o'lchovini, hajm o'lchovini, sath o'lchovini, uzunlik o'lchovini, pul o'lchovini bildiradigan va boshqa tur leksemalar keladi.

2- §. 22 son birligi bilan 1tdan tortib 9999999999tagacha bo'lgan miqdor ifodalanadi. Bu qadar ko'p miqdorni ifodalashga sodda sonlar bilan ma'lum qoliplar asosida hosil qilinadigan tuzma sonlar yordamida erishiladi. Bunday tuzma sonlarni tuzish qoliplari lisonda mavjud bo'lib, har gal nutqda bu qoliplar miqdor birliklari bilan to'ldiriladi.

Tuzma sonlarning turlari va qoliplari quyidagicha:

1. O'nliklar orasidagi miqdorni ifodalovchi tuzma sonlar "o'nlik son + birlik son" qolipi bilan tuziladi: *o'n bir-*, .. *to'qson to'qqiz-* kabi. Bunda o'nlik

songa birlik son qo'shiladi: *o'n va bir, o'n-u bir, o'n + bir*; shunga ko'ra bu son turini qo'shuvga asoslanadigan tuzma son deb atash mumkin.

2. Yuzliklarni ifodalovchi tuzma son bunday miqdor soni oldidan birlik sonni keltirish bilan ifodalanadi: *bir yuz-*, .. *to'qqiz yuz-* kabi. Bunda yuzlik son ot hukmida bo'lib, unga birlik son sifatlovchi vazifasida keladi; mohiyati jihatidan 'karra' ma'nosi ifodalanadi: *ikki yuz-* = 'ikki karra yuz' kabi. Shunga ko'ra bu son turini ko'paytiruvga asoslanadigan tuzma son deb atash mumkin: *ikki yuz-* = 'ikki X yuz' kabi.

3. Yuzliklar orasidagi miqdorning ifodalanishi o'nliklar orasidagi miqdorni ifodalash qolipi bilan tuziladi: a) "yuzlik + birlik": *ikki yuz uch-* kabi; b) "yuzlik + o'nlik": *ikki yuz o'n-* kabi; v) "yuzlik + o'nlik orasidagi birlik": *ikki yuz to'qson to'qqiz-* kabi.

4. Mingliklar (va undan yuqori miqdor birliklari) bunday son oldidan quyidagi son turlarini keltirib ifodalanadi: a) birlik sonni: *ikki ming-*, .. *to'qqiz milliard-* kabi; b) o'nlik sonni: *yigirma ming-*, .. *to'qson milliard-* kabi; d) o'nliklar orasidagi sonni: *yigirma bir ming-*, .. *to'qson to'qqiz milliard-* kabi; e) yuzlik sonni: *ikki yuz ming-*, .. *to'qqiz yuz milliard-* kabi; f) yuzliklar orasidagi miqdor sonni: *ikki yuz besh ming-*, .. *ikki yuz to'qson to'qqiz milliard-* kabi; g) yuqoridagi bandlarda ta'kidlangan barcha tur sonlarni: *to'qqiz yuz to'qson to'qqiz milliard to'qqiz yuz to'qson to'qqiz million to'qqiz yuz to'qson to'qqiz ming to'qqiz yuz to'qson to'qqiz-*.

Ko'rinadiki, tuzma sonlarni tarkiblashda tenglik aloqasidan ham, tobelik aloqasidan ham foydalanilgan.

3- §. Miqdor sonlarining sanoq sondan tashqari donalik son, chama son, taqsim son, jamlovchi son turlari mavjud; bular affiks bilan va boshqa usul bilan hosil qilinadi.

Donalik son sanoq songa shakl yasovchi *-ta* affiksini qo'shib hosil qilinadi: *bitta-*, .. *millionta-* kabi. 'Dona' ma'nosi *-ta* affiksidan tashqari *dona, nafar* kabi leksemalar bilan ham ifodalanadi; *dona* leksemasi narsalarning sanog'ini bildirishda, *nafar* leksemasi esa kishilarning sanog'ini bildirishda ishlatiladi: *ikki dona qalam-, uch nafar otliq askar-* kabi.

4- §. *Chama son* predmetning miqdorini taxminlab bildiradi. Bunda miqdor asosan oz tomonga, ba'zan-gina ko'p tomonga chamalanadi. Chama ma'nosi sintetik usul – affiks bilan va analitik usul – son birliklarini juftlash bilan ifodalanadi.

1. Chama son quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) Donalik songa chama ma'nosini ifodalovchi *-cha* affiksini qo'shib yasaladi (odatda eng kichik donalik sondan-gina yasalmaydi): *uchtacha-, yuztacha-* kabi. Bunday yasalishda 'donalab' chamalash ma'nosi ifodalanadi: *o'ntacha* = yo to'qqizta, yo o'nta, yo o'n bitta kabi. Buni raqam bilan *-/+10* deb ko'rsatish mumkin. Bu tur chama sonni donalovchi chama son deb atash mumkin.

2) *Yuz-, ming-* kabi yuqori miqdorni anglatuvchi sanoq songa *-larcha* affiksini qo‘shib yasaladi; bu affiks tarkibidagi *-lar* qismi ‘chegaralash’ ma’nosini, *-cha* qismi ‘chama’ ma’nosini ifodalaydi: *yuzlarcha-* = ‘yuzga yaqin’, ‘yuzga yetar-yetmas’. Buni raqam bilan -100 deb ko‘rsatish mumkin.

3) *O‘n-, yuz-, ming-* va undan yuqori miqdorni anglatadigan son birliklaridan *-lab* affiksi bilan yasaladi: *yuzlab-*, .. *millionlab-* kabi. Bunday yasalishda chama ‘bir necha’ tarzida ifodalanadi: *yuzlab-* = ‘bir necha yuzlarcha’ kabi. Ko‘paytiruv amalini eslatadigan bu chama son turini karralovchi chama son deb atash mumkin.

2. Chama son analitik usul bilan quyidagicha tuziladi:

1) Ketma-ket miqdorni ifodalaydigan birlik sonlari o‘zaro juft holda ishlatiladi: *uch-to‘rt-* kabi. Bunda oz miqdorni ifodalovchi birlik son oldin, ko‘p miqdorni ifodalovchi birlik son keyin joylashadi; shunga ko‘ra ‘ko‘payuvchi chama’ ma’nosi ifodalanadi: *uch-to‘rt* = ‘uch yo to‘rt, yo besh’ kabi. Ba‘zan oz miqdorni ifodalovchi birlik son keyin keladi: *besh-to‘rt-* kabi. Bunda ‘kamayuvchi chama’ ma’nosi ifodalanadi: *besh-to‘rt-* = ‘besh yo to‘rt, yo uch’ kabi.

O‘n-o‘n ikki, uch-besh kabi ishlatishda asli chama emas, balki ‘eng ozi – eng ko‘pi’, ‘ma’lum miqdor oralig‘ida’ kabi ma’no ifodalanadi.

2) Ketma-ket miqdorni ifodalaydigan ikki donalik son juft holda ishlatiladi: *uchta-to‘rtta-* kabi. Bu yerda chama ma’nosi ‘dona’ ma’nosi qo‘shilgan holda ifodalanadi.

3) Ketma-ket miqdorni ifodalaydigan o‘nlik sonlar juft holda ishlatiladi: *o‘ttiz-qirq-* kabi (Bunday juft son *o‘n-yigirma-* tarzida tuzilmaydi). Bu yerda miqdor ‘o‘nlab’ chamalanadi.

4) O‘nlik son shu o‘nlik sonni *besh-* soni bilan birga juftlab tuziladi: *o‘ttiz-o‘ttiz besh-* kabi. Bunda miqdor ‘beshlab’ chamalanadi. Bunday chama son *o‘ttiz besh-qirq-* tarzida ham tuziladi.

Yuqori miqdor sonlarida ‘ketma-ket’lik talabidan ba‘zan chetga chiqiladi: *yuz-ikki yuz-* deb ham, *yuz-uch yuz-* deb ham tuzish mumkin.

3. Vaqtni chamalab ifodalash uchun *soat birda* kabi qurilmaga kelishikdan oldin, *-lar* affiksi qo‘shiladi: *soat birlarda* kabi. Bunda ‘yaqin’, ‘yetar-yetmas’ kabi chama ma’nosi ifodalanadi.

5- §. Taqsim son miqdor sonlarining alohida turi bo‘lib, quyidagicha hosil qilinadi:

1) Donalik songa *-dan* affiksini qo‘shib: *ikkitadan, uchtadan, bir yuz o‘ntadan* kabi.

2) Donalik sonni takrorlab, keyin *-dan* affiksini qo‘shib: *ikkita-ikkitadan* kabi; ba‘zan *-dan* affiksi har ikki dona songa qo‘shiladi: *ikkitadan-ikkitadan* kabi.

3) Oldingi tur ifodalanishdan keyin *bo'lib* yordamchisini qo'shib: *ikkita-dan-ikkitan bo'lib* kabi.

4) *-ov* affiksi bilan yasalgan jamlovchi sonni takrorlab, keyin *bo'lib* yordamchisini qo'shib: *ikkov-ikkov bo'lib* kabi.

6- §. *Jamlovchi son* predmetning miqdorini to'dalab ifodalaydi, ayrim birlik sonlaridan-gina *-ov*, *-ala* affiksi bilan yasaladi:

1) Ikkidan sakkizgacha bo'lgan olti sanoq sonidan (ba'zangina *o'n-* sanoq sonidan) *-ov* affiksi bilan yasaladi: *ikki + ov > ikkov-*, *uch + ov = uchov-* kabi.

Bir- sonidan *-ov* affiksi bilan yasalgan *birov-* leksemasi ikki xil ma'noni ifodalaydi: a) qiz bolalarning o'yinida *birov*, *ikkov* kabi sanoqni bildiradi; b) 'kimdir notanish kishi' ma'nosini bildiradi, bunda gumon olmoshi bo'ladi.

-ov affiksi bilan yasalgan jamlovchi son ot tabiatli bo'lib, odatda ko'plik nisbatlovchisi qo'shilgan holda ishlatiladi, nisbatlovchidan keyin kelishik morfemasi qo'shiladi: *ikkov + imiz + ni* kabi.

2) Ikkidan oltigacha bo'lgan to'rt sanoq sonidan *-ala* affiksi bilan yasaladi: *ikki + ala > ikkala-*, *uch + ala > uchchala-* kabi. Jamlovchi sonning bu turi ham ot tabiatli bo'lib, asosan ko'plik nisbatlovchisi va kelishik morfemasi qo'shilgan holda ishlatiladi: *ikkalamizni*, *beshalamiz* kabi. Bu tur jamlovchi son sifatlovchi vazifasida ham ishlatiladi, bunda nisbatlovchi va kelishik ko'rsatkichlari o'z-o'zidan qatnashmaydi: *ikkala talaba-*, *ikkala xona-* kabi.

7- §. Son birliklari bilan butun miqdor-gina emas, butunning qismiga teng miqdor ham ifodalanadi. Butun songa zid qo'yib bunday son turi *kasr son* deyiladi: *o'ndan ikki-*, *sakkizdan bir-* kabi. Bunday qurilmaning to'liq shakli asli *o'n bo'lakdan ikki bo'lak* shaklida tuzilgan, keyinchalik ixchamlikka intilib, *bo'lak* qismlari tashlangan, birinchi *bo'lak-* leksemasiga qo'shiladigan *-dan* affiksi sanoq songa qo'shiladigan bo'lgan: *o'n bo'lakdan* → *o'ndan* kabi. *O'n bo'lakdan ikki bo'lak-* ot tabiatli qurilma bo'lib, unga nutqda kelishik morfemasi qo'shiladi; *bo'lak* leksemasi tashlanganidan keyin kelishik morfemasi sanoq songa (asli ushbu qurilmaga yaxlitligicha) qo'shiladigan bo'lgan: *(o'n bo'lak)dan (ikki bo'lak)ni* → *(o'ndan ikki)ni* kabi.

Butun son bilan kasr sonidan tuzilgan songa *kasrli son* (matematikada *aralash son*) deyiladi: *ikki butun o'ndan ikki-* kabi.

Kasr son ham, kasrli son ham – tuzma son.

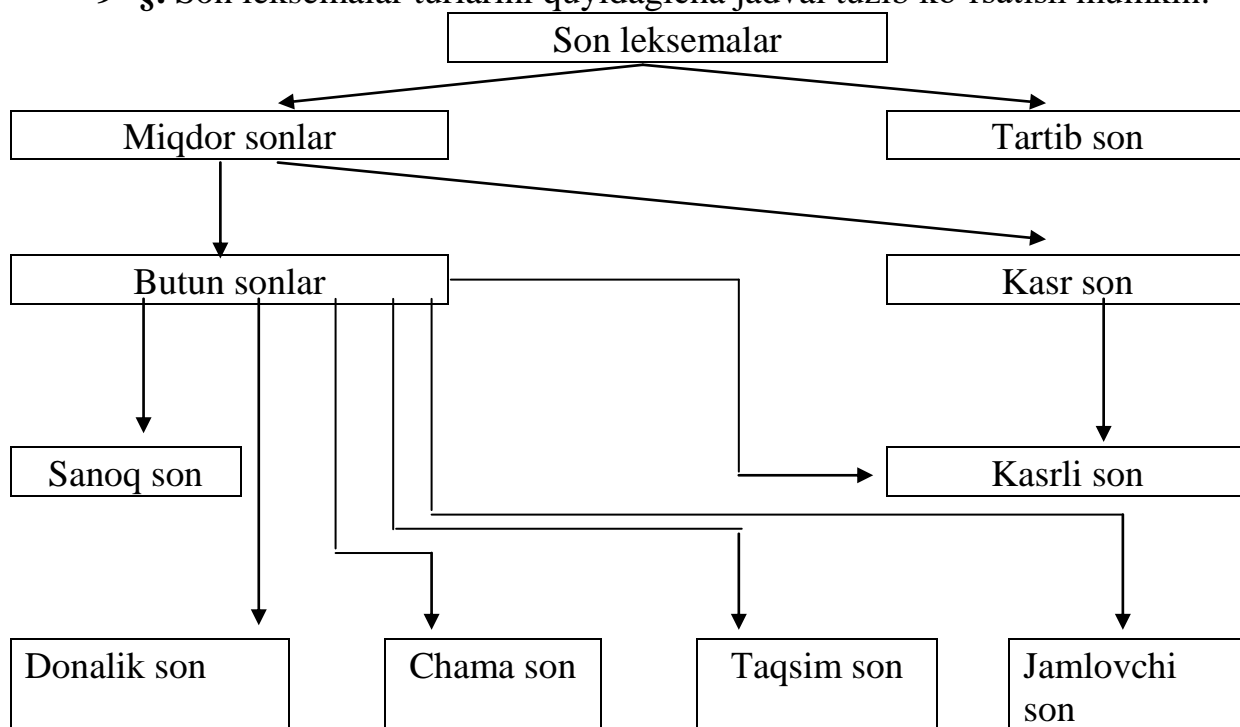
8- §. Sanoq sonidan *-nchi* affiksi bilan yasalgan son turiga *tartib son* deyiladi: *ikkinchi-*, *yigirmanchi-* kabi. Son leksemalarning boshqa turlari miqdor ma'nosini anglatga, tartib son predmetning boshqa predmetlar qatorida nechanchi o'rinda ekanini ifodalaydi: *uchinchi-* soni 'ikkidan keyingi' ma'nosini bildiradi.

Tartib son sifat tabiatli bo'lib, sifatlovchi vazifasida keladi: *to'qqizinchi sinf-* kabi.

Birinchi-, ikkinchi- tartib sonlari *oliy nav-* kabi birikmalar qatorida ishlatilib, belgi (sifat) ma'nosini kashf etgan: *oliy nav-, birinchi nav-* kabi.

Tartib songa *-dan* affiksini qo'shib *birinchidan, ikkinchidan* kabi hosil qilingan leksemalar sira ma'nosini ifodalab, kirish bo'lak vazifasida keladi.

9- §. Son leksemalar turlarini quyidagicha jadval tuzib ko'rsatish mumkin:

FE'L LEKSEMALAR TURKUMIGA MANSUB MORFEMALAR TIZIMI

1- §. Predmetning harakat-holat belgisini anglatadigan leksemaga fe'l leksema, bunday leksemalar birgalikda fe'l leksemalar turkumi deyiladi. Fe'l leksemalar turkumi ot leksemalar turkumidan keyin ikkinchi yetakchi turkum bo'lib, ravish turkumi leksemalari asosan shu turkum leksemalarining belgisini anglatadi.

Fe'l leksemalarni ko'makchi fe'llardan ajratish lozim. Fe'l leksemalar – leksik birlik, ko'makchi fe'llar – grammatik birlik: grammatik ma'no ifodalashga xizmat qiladi, shunga ko'ra morfemalarning bir turi – leksik tabiatli morfema deyiladi (Ko'makchi fe'llar o'z o'rnida tasvirlanadi).

Fe'l leksemalar predmetning *kel-, ber-* kabi turli harakatini anglatadi, shuningdek *uxla-, gulla-* kabi holatini ham harakat sifatida bildiradi.

Fe'l leksemalar semantik-grammatik belgi-xususiyatlarga boy bo'lib, bu-
larning ayrimlari fe'l leksemaning o'zi bilan, ko'pchiligi esa turli tashqi vositalar
bilan ifodalanadi.

Fe'l leksemalarda o'timli-o'timsizlik

2- §. O'timli-o'timsizlik avvalo biror grammatik ko'rsatkich olmagan fe'l
leksemaning o'zidan anglashiladi, harakat bilan ushbu harakat qaratiladigan
predmet – vositasiz to'ldiruvchi orasidagi munosabat asosida belgilanadi.

O'timli yoki o'timsiz bo'lish fe'l anglatadigan leksik ma'noga bog'liq. Ma-
salan, *tashla-* leksemasi 'nimanidir bir joydan boshqa bir joyga kuch bilan
yo'naltir-' ma'nosini anglatadi. Ushbu ma'no ta'rifi tarkibidagi 'nimanidir' semasi
bu fe'l leksema o'timli ekanini ko'rsatadi. *Yot-* leksemasi 'ma'lum bir sathni
yotiq holatda egalla-' ma'nosini anglatadi. Ushbu ma'no ta'rifi tarkibida harakat
qaratiladigan predmet (vositasiz to'ldiruvchi) mavjudligini ko'rsatadigan sema
yo'q, shunga ko'ra bu leksema o'timsiz deyiladi.

Ko'rinadiki, o'timli-o'timsizlik biror grammatik ko'rsatkich olmagan fe'l
leksemalarda leksik-semantik hodisa sifatida mavjud. Lekin bunday fe'llarning
o'timli ekani tashqi ko'rsatkichga ega: bunday fe'lga bog'lanadigan vositasiz
to'ldiruvchi – tushum kelishigidagi leksemashakl o'timlilikning tashqi markeri
vazifasini bajaradi (fr. *marquer* - 'belgili qilish'). Demak, o'timli fe'l leksema
biror grammatik ko'rsatkich olmagan holda *nimani*, *kimni* so'rog'iga javob
bo'ladigan vositasiz to'ldiruvchini boshqaradi, o'timsiz fe'l leksemada bunday
boshqaruv bo'lmaydi. Ko'rinadiki, bunday fe'l leksemalarda o'timli-o'timsizlik
sof semantik hodisa emas, balki semantik-sintaktik hodisa.

O'timli-o'timsizlik fe'l leksemalarga-gina xos muhim xususiyat bo'lib, fe'l-
likka mansub nisbat, ortirma kabi hodisalar o'timli-o'timsizlikka asoslanadi.

O'timli fe'l leksema vositasiz to'ldiruvchidan tashqari vositali to'ldiruv-
chini ham boshqarishi mumkin: *ol-* - *kim kimdan nimani*, *ber-* - *kim kimga ni-
mani* kabi. Fe'l leksemaning o'timlilikini belgilashda vositali to'ldiruvchining
bor-yo'qligi ahamiyatsiz.

Nisbat paradigmasi va unga yondosh hodisalar

3- §. Harakatning bajaruvchisi bilan harakat o'tadigan predmet – vositasiz
to'ldiruvchi orasidagi o'zaro munosabatda bajaruvchining holatini belgilaydigan
morfemaga nisbat yasovchisi deyiladi, bunday morfemalar nisbat shakllari para-
digmasini tashkil etadi.

Nisbat paradigmasi o'zbek tilida majhul nisbat va unga zid qo'yib belgila-
nadigan aniq nisbat shakllaridan iborat. Majhul nisbat markerli: *-l* affiksi bilan
yasaladi: *ayt-* → *aytil-*, *yasa-* → *yasal-* kabi. Ba'zan *-l* affiksi *-n* shaklida
qo'shiladi: *ol-* → *olin-*, *sayla-* → *saylan-* kabi. Ko'rinadiki, majhul nisbat
yasovchi affiks *-l*, *-n* allomorfemalari shaklida namoyon bo'ladi; bulardan *-l*

asosiy, *-n* esa ikkilamchi allomorfema bo‘lib, odatda fe'l leksema tarkibida *l* fonemasi mavjud bo‘lsa, shu fonemaning ta'siri bilan affiksning ifoda jihati bo‘lib kelgan *l* tovushi *n* tovushiga almashadi, shuning natijasida *-l* va *-n* allo-morfemalari, *l* fonemasining *l* va *n* allofonemalari yuzaga keladi.

Bajaruvchining majhullashishi fe'l leksemaga *-l* affiksini qo‘shish bilan voqe bo‘ladi, shunga ko‘ra bu affiks majhul nisbat yasovchisi, bu affiks qatnashadigan sintaktik qurilma esa *majhul qurilma* deyiladi (Adabiyotlarda *passiv konstruksiya* termini ishlatiladi). Majhul qurilma hosil etish uchun asos bo‘lgan sintaktik qurilmaga *aniq qurilma* deyiladi (Adabiyotlarda *aktiv konstruksiya* termini ishlatiladi).

Majhul nisbat affiksi qo‘shilgan o‘timli fe'l leksemaga zid qo‘yib (oppozitiv munosabatda) bunday affiks qo‘shilmagan holat *aniq nisbat* deb yuritiladi. Aniq nisbat shaklini yasovchi affiks yo‘q, bu nisbatning shakli majhul nisbat shakliga zid qo‘yib nol ko‘rsatkichli morfema deb belgilanadi;

Xatni ukam yoz + Ø + di.

Xat Ø — yoz + il + di.

O‘timli-o‘timsizlikda harakat bilan vositasiz to‘ldiruvchi munosabati asosga olinsa, nisbatda bajaruvchining holatida voqe bo‘ladigan o‘zgarish asosga olinadi: ega vazifasidagi bajaruvchi majhullashadi, sintaktik qurilmadan chiqadi, vositasiz to‘ldiruvchi esa ega vazifasiga o‘tadi. Rasmiy nutq turida bajaruvchi majhullashmay, vositali to‘ldiruvchi vazifasiga o‘tishi ham uchraydi: *Xat ukam tomonidan yozildi* kabi.

Aniq nisbatdagi fe'l leksema vositali to‘ldiruvchini ham boshqarishi mumkin. Bunday fe'l leksemadan majhul nisbat yasalganida vositali to‘ldiruvchi odatda o‘zicha saqlanadi:

Xatni ukam menga ber + Ø + di.

Xat Ø — menga ber + il + di.

Demak, o‘zbek tilida majhul nisbatdan va unga zidlab belgilanadigan aniq nisbatdan iborat ikki a'zoli paradigma mavjud. Majhul nisbat o‘timli fe'l leksemadan yasaladi; bunda sintaktik qurilma "bajaruvchi ega + vositasiz to‘ldiruvchi + aniq nisbatdagi fe'l leksema" holatidan "ega vazifasiga o‘tkazilgan vositasiz to‘ldiruvchi + majhul nisbatdagi fe'l leksema" holatiga transformatsiya qilinadi (lot. *transformatio* - 'qayta qurilish'). Majhul nisbat yasalishi bilan uch a'zoli sintaktik qurilma odatda ikki a'zoli sintaktik qurilmaga aylanadi, ayni vaqtda bajaruvchi ega majhullashib, vositasiz to‘ldiruvchi ega vazifasiga o‘tadi.

Bunday o'zgarishda tushum kelishigi bilan bosh kelishik orasidagi aloqamunosabat namoyon bo'ladi: tushum kelishigi bosh kelishikka almashadi.

Majhul nisbat o'timli fe'l leksemadan yasaladi, shunga ko'ra aniq nisbatda deb faqat o'timli fe'l leksemani-gina aytish to'g'ri. O'timsiz fe'l leksema vositasiz to'ldiruvchini boshqarmaydi; transformatsiyalanuvchi bo'laklardan biri yo'qligi sababli majhul nisbat yasab bo'lmaydi. Demak, o'timsiz fe'l leksema aniq nisbat – majhul nisbat yasalishi paradigmasida qatnashmaydi.

4- §. O'timsiz fe'lga qo'shiladigan *-l* affiksi majhul nisbat shaklini emas, balki shaxssizlik shaklini hosil qiladi: (*U uyga*) *bordi* → (*Uyga*) *borildi*, (*Ikki kilometr*) *yurdi* → (*Ikki kilometr*) *yurildi* kabi. Shaxssizlik ma'nosi majhullik ma'nosidan keskin farq qiladi. Asli *-l* affiksi majhul nisbat yasovchisi bo'lib, bu affiksdan shaxssizlik ma'nosini ifodalashda ham foydalaniladi. Ma'nodagi keskin farqni hisobga olib bu yerda hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan *-l* omomorfemalari haqida gapirish to'g'ri.

Shaxssiz fe'l ko'rinishda III shaxs shaklida bo'ladi-yu, lekin III shaxs ma'nosi (umuman shaxs ma'nosi) ifodalanmaydi. Majhul nisbatdagi fe'l ko'pincha III shaxs shaklida ishlatiladi va bunda III shaxs ma'nosi ifodalana-di. Aniq qurilmada vositasiz to'ldiruvchi kishilik olmoshi bilan ifodalansa, majhul qurilmada egaga aylanadi va bunda majhul nisbatdagi fe'l uch shaxsda tuslanadi: *Meni chaqirdi.* → *Men chaqirildim.* *Seni chaqirdi.* → *Sen chaqirilding* kabi.

5- §. Majhul nisbat orttirma shaklidagi fe'ldan ham yasaladi, chunki orttirma yasovchisi o'timsiz fe'lni o'timlilashtiradi: (*yur-* + *g'iz*) + *il-* kabi.

Demak, majhul nisbat o'timli fe'l leksemadan ham, o'timlilashgan fe'ldan ham yasaladi. Shunga ko'ra majhul nisbatga zid qo'yib o'timli fe'l leksemani ham, o'timlilashgan fe'l leksemani ham aniq nisbatda deb baholash to'g'ri: *Xatni yozdi* → *Xat yozildi* yasalishi o'timli aniq nisbat asosida, (*Mashina yurdi* →) *Mashinani yurg'izdi* → *Mashina yurg'izildi* yasalishi o'timlilashgan aniq nisbat asosida voqe bo'ladi. Buni chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Aniq nisbat	Majhul nisbat
O'timli fe'l leksema:	<i>yoz + il + di</i>
O'timlilashgan fe'l leksema:	<i>yur + g'iz + il + di</i>

Asli *ayir-* leksemasi tarixan 'alohida bo'l-' ma'nosini anglatgan *az-* fe'lidan *-r* affiksi bilan yasalgan orttirma shakli bo'lib, hozirgi o'zbek tilida bunday qismlarga ajratilmaydi, shunga ko'ra *ayir-* leksemasi aniq nisbatdagi o'timli fe'l deyiladi.

Nazariy jihatdan majhul nisbat har bir o'timli, o'timlilashgan fe'ldan yasalishi kerak, lekin amalda shunday emas. Masalan, *Sen meni urding* deyiladi-yu, *Men [sen tomondan] urildim* deyilmaydi. Bunday cheklanishlar turli sabablarga ko'ra voqe bo'ladi.

6- §. O'zlik shakli ham o'timli fe'l leksemadan yasaladi, lekin majhul nisbat shaklidan keskin farq qiladi. Buni ayni bir fe'l leksemadan ushbu ikki shaklning yasalishida ochiq ko'rish mumkin:

| *Kirni opam sovun bilan yuvdi.*

| *Kir Ø —sovun bilan yuvildi.*

| *Kirni opam sovun bilan yuvdi.*

| —*Opam sovun bilan yuvindi.*

Ko'rinadiki, o'zlik yasalishida bajaruvchi aniqligicha saqlanadi, majhullashmaydi; vositasiz to'ldiruvchi yo'qoladi, harakat bajaruvchining o'zida voqe bo'ladi, vositali to'ldiruvchi odatda o'zgarishsiz saqlanadi. Demak, o'zlik shakli yasalishida sintaktik qurilma tamoman boshqacha transformatsiya qilinadi.

Ayrim o'timli fe'llardan o'zlik shakli yasalganda vositasiz to'ldiruvchi yo'qolmaydi, balki vositali to'ldiruvchiga aylanadi:

Yozuvchi asarlarini maqtadi.

Yozuvchi asarlari bilan maqtandi.

Otam meni koyidi.

Otam mendan koyindi.

Ba'zi o'timli fe'llardan o'zlik shakli yasalganda sintaktik qurilmada murakkab o'zgarish voqe bo'ladi:

Xatti-harakatim qizimni ezdi.

Xatti-harakatimdan qizim ezildi.

Bu yerda ega o'zicha saqlanmaydi, sabab holiga aylanadi; vositasiz to'ldiruvchi tashlanmaydi, lekin vositali to'ldiruvchiga aylanmay, egaga aylanadi; qurilmadan o'zlik ma'nosi ifodalanadi. Ushbu transformatsiyalanish eganing o'zicha saqlanmagani bilan o'zlik shakli yasalishidan farqlanadi, vositasiz to'ldiruvchining egaga aylanishi bilan majhul nisbat yasalishiga o'xshaydi; lekin transformadan o'zlik ma'nosi ifodalanadi.

O'zlik shakli faqat o'timli fe'l leksemadan yasaladi, lekin majhul nisbat ortirma yasovchisi qo'shilishi bilan o'timlilashgan fe'ldan ham yasaladi.

O'zlik shakli *-n* affiksi bilan yasaladi: *yuvin-*, *taran-*, *yelpin-*, *qashin-* kabi. Ba'zi leksemalarga *-n* shaklida emas, *-l* shaklida qo'shiladi: *egil-*, *bukil-*, *yiqil-* kabi. Ko'rinadiki, o'zlik shakli yasovchi *-n* affiksi birlamchi *-n* allomorfemasi shaklida va ikkilamchi *-l* allomorfemasi shaklida namoyon bo'ladi; demak, bu yerda *n* fonemasining *n* asosiy allofonemasi va *l* ikkilamchi allofonemasi voqe bo'ladi (Majhul nisbat yasalishida buning aksi bo'lishi yuqorida ta'kidlandi). Ayrim fe'l leksemalardan o'zlik shakli *-sh* affiksi bilan yasaladi: *joylash-* kabi.

7- §. Har qanday o'timli fe'l leksemadan o'zlik shakli yasalavermaydi. Bunday shakl yasalishi uchun o'timli fe'l leksema anglatadigan harakat bajaruvchining o'zida, o'z ustida amalga oshadigan harakat bo'lishi lozim: *kiyin-*, *artin-* kabi.

Ek-, sug'or-, hayda-, kes- kabi o'timli fe'l leksemalardan o'zlik shakli yasalmaydi, chunki bunday fe'l leksema anglatadigan harakat bajaruvchining o'zida amalga oshirilmaydi.

8- §. *Quvon-, seskan-* kabi fe'llar – asli o'zlik shaklida, lekin bular tarixiy taraqqiyot natijasida tarkibiy qismlarga ajralmaydigan bo'lgan. Masalan, *seskan-* fe'li 'his qil-' ma'nosini anglatuvchi *sez-* fe'lining kuchaytiruv ma'nosini ifodalovchi *-k* affiksi qo'shilgan *sezik-* shaklidan 'o'zlik' ma'nosini ifodalovchi *-n* affiksi bilan yasalgan: (*sez + ik = sezik-*) + *an = sezikan-* > *sezkan-* > *seskan-*. Tovush o'zgarishlari natijasida bu fe'l tarkibiy qismlarga ajralmas holatga kelgan. Bunday fe'llar hozirgi o'zbek tilida bir butun holda o'timsiz fe'l leksema deyiladi.

Sevin-, ochil- (ko'chma ma'noda) kabi fe'llar tarkibidagi ma'noli qismlarning chegarasi hozirgi o'zbek tilida aniq ko'rinib turadi, lekin bu yerda *-n, -l* qo'shilgan leksemadan anglashiladigan ma'no bilan *sev-, och-* fe'llaridan anglashiladigan ma'no orasida bog'lanish hozirgi o'zbek tilida yo'qolgan: *sev-* - 'muhabbat bog'la-', *sevin-* - 'quvon-' kabi. Shunga ko'ra bunday fe'llarda ham o'zlik shakli yasovchisi ajratilmaydi, bunday fe'llar yaxlitligicha o'timsiz fe'l leksemaga teng deyiladi.

Achin-, sig'in-, uchun- kabilarda shakl yasovchi qo'shilgan asos o'timsiz, shunga qaramay o'zlik shakli yasovchi affiks qo'shilgan. Bundan qat'i nazar, asosdan anglashiladigan ma'no bilan shakl yasovchi qo'shilgan asos anglatadigan ma'no orasida bog'lanish yo'q; shunga ko'ra bunday fe'llar ham hozirgi o'zbek tilida ma'noli qismlarga ajratilmaydi, yaxlitligicha o'timsiz fe'l leksema deyiladi.

E s l a t m a. *O'ylan-, so'kin-* kabi o'timli fe'llardan yasalishlar, *isin-, o'pkalan-, to'yin-, yumalan-, shoshil-, to'xtal-* kabi o'timsiz fe'llardan yasalishlar tarkibidagi *-n / -l* affiksi asli o'zlik shakli yasovchisi emas, balki 'biroz', 'ozmi-ko'pmi', 'ma'lum darajada' kabi ozaytirish ma'nosini ifodalovchi affiks.

9- §. *Shodlan-, rohatlan-, zavqlan-, holsizlan-, o'ng'aysizlan-, foydalan-* kabi fe'llar *-lan* affiksi bilan yasalgan bo'lib, bu qo'shma affiks tarkibidagi *-n* qismi o'zlik shakli yasovchisi sifatida ajralmaydi (masalan, *azoblan-, jabrlan-* fe'llarida ajraladi). Shu sababli bu tur leksemalar yaxlitligicha o'zlik ma'nosi ifodalanadigan o'timsiz fe'l leksema deyiladi.

10- §. Xullas, o'zlik shakli sanoqli o'timli fe'l leksemalardan yasaladi; bunda bajaruvchi ega vazifasida saqlanadi, vositasiz to'ldiruvchi yo'qoladi, fe'l anglatadigan harakat bajaruvchining o'zida amalga oshadi. Bajaruvchi ega o'z vazifasida saqlangani sababli sintaktik qurilma aniq qurilmaligicha (aktiv konstruksiyaligicha) qoladi. Demak, o'zlik shakli yasalishi juz'iy hodisa bo'lib, harakat bajaruvchining o'zida voqe bo'lishini ifodalaydi.

11- §. Birgalik shakli, avvalo, sanoqli fe'llardan-gina yasaladi, ikkinchidan, o'timli fe'l leksemadan-gina emas, o'timsiz fe'l leksemadan ham yasaladi: *yoz-*

→ *yozish-*, *uchra-* → *uchrash-* kabi. Uchinchidan, harakatni birlik yoki ko'plikdagi o'zaro bog'liq ikki bajaruvchi amalga oshiradi: *Onam bilan opam quchoqlashdi* kabi. Bunday qurilmada *bilan* ko'makchisi va teng bog'lovchisi vazifasida keladi, undan 'birgalik' ma'nosi ifodalanib turadi. Har ikki bajaruvchi teng mavqega ega bo'ladi, birining harakati ikkinchisiga va aksincha yo'naltiriladi; sintaktik jihatdan bajaruvchilarni anglatadigan leksemashakllar bosh kelishikda uyushiq qatorni tashkil etadi. Uyushib kelgan leksemashakllardan III shaxs ma'nosi ifodalansa, kesim III shaxsda bo'ladi; uyushiq qatorda I shaxs kishilik olmoshi qatnashsa, kesimga I shaxs ko'plik tuslovchisi, II shaxs kishilik olmoshi qatnashsa, kesimga II shaxs ko'plik tuslovchisi qo'shiladi: (*Onam bilan men*) *quchoqlashdik*. (*Onam bilan sen*) *quchoqlashdingiz* kabi.

Birgalik shakli o'timli fe'l leksemadan yasalganida sintaktik qurilmada quyidagicha o'zgarish voqe bo'ladi:

Onam ∅ *meni quchoqladi*.

(*Onam bilan men*) ∅ *quchoqlashdik*.

Bunda vositasiz to'ldiruvchining tushum kelishigi bosh kelishikka almashadi va bu leksemashakl ega vazifasidagi leksemashaklga *bilan* vositasida uyushadi. Ko'rinadiki, harakat qaratilgan vositasiz to'ldiruvchi yo'qolmaydi, balki mavjud bajaruvchiga bosh kelishik shaklida qo'shiladi, bajaruvchi ikkita bo'ladi; bu bajaruvchilar fe'ldan anglashiladigan harakatni bir-biriga nisbatan amalga oshiradi: o'timli fe'l o'timsizlashadi.

12- §. Birgalik shakli o'timsiz fe'l leksemadan yasalishi uchun bunday fe'l leksema vositali to'ldiruvchini boshqara olishi kerak. Birgalik shakli yasalganda ana shu vositali to'ldiruvchining kelishigi bosh kelishikka almashadi va bunday leksemashakl ega vazifasidagi leksemashakl bilan uyushiq qator hosil qiladi:

Men ∅ *ukamga uchradi*.

(*Men bilan ukam*) ∅ *uchrashdik*.

Yuqorida tasvirlangan sintaktik qurilmalarda bajaruvchilar teng vaziyatda bo'ladi. Agar bajaruvchilardan birining mavqei ustun qo'yilsa, sintaktik qurilma o'zgacha tuziladi:

1) *Onam* ∅ *meni quchoqladi*.

Onam ∅ *men bilan quchoqlashdi*.

2) *Ukam* ∅ *menga uchradi*.

Ukam ∅ *men bilan uchrashdi*.

Birinchi tur transformatsiyada vositasiz to'ldiruvchi, ikkinchi tur transformatsiyada esa *-ga* kelishigida shakllangan vositali to'ldiruvchi *bilan* ko'makchisi yordamida shakllangan vositali to'ldiruvchiga almashadi; asosiy bajaruvchi esa ega vazifasida saqlanadi. Birinchi tur transformatsiyada o'timli fe'l leksema o'timsizlashadi, ikkinchi tur transformatsiyada fe'l leksema o'timsizligicha qoladi.

Xullas, birgalik shakli yasalishi juz'iy hodisa bo'lib, harakat ikki bajaruvchi orasida amalga oshirilishini ifodalaydi.

13- §. Birgalik shakli ifodalaydigan ma'no deb 'ko'maklashish' ma'nosi ham ta'kidlanadi. Bunday shakl faqat o'timli fe'l leksemadan yasaladi, sintaktik qurilmada quyidagicha o'zgarish yuz beradi:

Onam Ø kir[ni] yuvdi.

Opam Ø onamga kir[ni] yuvishdi.

Ko'rinadiki, bunday transformatsiyada vositasiz to'ldiruvchi, demak, fe'lning o'timlilik xususiyati saqlanadi, tashqaridan bajaruvchi ega qo'shiladi, mavjud bajaruvchi ega esa vositali to'ldiruvchiga aylanadi. Harakatni asosan vositali to'ldiruvchi vazifasiga o'tgan bajaruvchi amalga oshiradi, tashqaridan qo'shilgan bajaruvchi esa harakatni amalga oshirishda yordamlashadi, aniqrog'i 'biroz', 'ma'lum darajada' bajaradi.

Demak, bunday yasalishda tashqaridan ko'maklashadigan bajaruvchi qo'shiladi va u mavjud bajaruvchini vositali to'ldiruvchiga suradi, vositasiz to'ldiruvchi esa o'zicha saqlanadi. Bunday transformatsiyalashni nisbat yasalishi deb bo'lmaydi, chunki nisbat yasalishida vositasiz to'ldiruvchi o'zicha saqlanmaydi, tashqaridan bajaruvchi ega qo'shilmaydi.

'Ko'maklashish' ma'nosini ifodalaydigan *-sh* affiksi bilan 'birgalik' ma'nosini ifodalaydigan *-sh* affiksi o'zaro omoaffikslar deb baholanishi to'g'ri. 'Biroz', 'ozmi-ko'pmi' ma'nosini ifodalaydigan *-sh* affiksi asli *oqar-* → *oqarish-*, *yor-* → *yorish-* kabi yasalishlardagi *-sh* affiksi bilan bog'lanadi: Bu yerda ham *-sh* affiksi 'biroz', 'ozmi-ko'pmi' ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi. Asli *yur-* → *yurish-*, *bur-* → *burish-*, *tort-* → *tortish-* kabi yasalishlarda ham *-sh* affiksi 'biroz' ma'nosini ifodalaydi.

Ko'rinadiki, 'ko'maklashish' ma'nosi ifodalanadigan qurilmani birgalik shakli yasalishidan ajratib, alohida hodisa sifatida talqin qilish lozim.

14- §. Birgalik shakli ifodalaydigan ma'nolar qatorida 'ko'plik', 'birdan ortiq shaxs tomonidan bajarilish' kabi ma'noning ta'kidlanishi to'g'ri emas, chunki bu yerda *-sh* affiksi faqat III shaxs tuslovchisi bilan birgalikda ishlatiladi, 'ko'plik' (*Opalarim kelishdi* kabi) yoki 'sizlash' (*Opamlar kelishdi* kabi) ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi; bu affiks tuslovchilar paradigmasiga mansub bo'lib, birgalik shaklidan keyin ham qo'shilaveradi: *quchoqlashishdi* = *qo'choqlashdilar* kabi.

Xullas, 'birgalik' ma'nosini ifodalaydigan *-sh* affiksidan tashqari 'biroz' ma'nosini ifodalaydigan *-sh* affiksi va 'ko'plik' ma'nosini ifodalaydigan *-sh* affiksi mavjud; bu uch affiks omomorfemalar deb baholanishi lozim.

15- §. Tarkibida *-n* qismi qatnashadigan *-lan* affiksi mavjud bo'lganidek, tarkibida *-sh* qismi qatnashadigan *-lash* affiksi ham mavjud. Bu qo'shma affiks tarkibidagi *-sh* qismi birgalik shakli yasovchisi sifatida ajralmaydi, *-lash* affiksi

yaxlitligicha fe'l leksema yasaydi: *gaplash-*, *birlash-* kabi. Bunday yasama fe'llar birgalik ma'nosi ifodalanadigan o'timsiz fe'l leksema deyiladi.

-lash qo'shma affiksi tarkibidagi *-sh* qismi 'ko'maklashish', 'biroz' ma'nosini ifodalaydigan affikslarga teng holat ham mavjud: *ko'maklash-*, *yordamlash-*; *ravshanlash-*, *qalinlash-* kabi. 'Birgalik', 'ko'maklashish', 'biroz' ma'nolarini ifodalaydigan *-sh* affikslari omomorfemalar deyilganidek, bunday ma'nolarni ifodalaydigan *-lash* qo'shma affikslari ham omomorfemalar deb baholanishi kerak.

16- §. Orttirma shakli majhul nisbatdan ham, o'zlik shaklidan ham, birgalik shaklidan ham keskin farq qiladi.

Birgalik shakliga o'xshash tomoni shuki, orttirma shakli o'timli fe'l leksemadan ham, o'timsiz fe'l leksemadan ham yasaladi, lekin birgalik shakli juda cheklangan miqdorda yasaladi, orttirma shakli esa deyarli har bir o'timli va o'timsiz fe'ldan, hatto o'zlik shaklidagi, birgalik shaklidagi fe'ldan ham, orttirma shaklidagi fe'ldan ham yasalaveradi. O'zlik shakli va birgalik shakli orttirma shaklidan yasalmaydi.

Orttirma shaklining o'ziga xos yana bir xususiyati shuki, yasovchi affikslari ko'p: *-tir*, *-t*, *-giz*, *-z*, *-r*, *-sat*. Bu affikslardan *-tir* affiksi asosan ikki shaklda (*-tir*, *-dir*), *-giz* affiksi esa sakkiz shaklda (*-giz*, *-kiz*, *-qiz*, *-g'iz*, *-kaz*, *-gaz*, *-qaz*, *-g'az*) ishlatiladi. Bu affikslarning allomorfemalari asosning oxirgi tovushi va asos tarkibidagi ovoz tovush ta'sirida yuzaga keladi.

Orttirma shaklining eng muhim belgisi shuki, sintaktik qurilmaga tashqaridan bajartiruvchi ega qo'shiladi; shuning uchun ham bunday shakl *orttirma* deb nomlanadi. Tashqaridan qo'shiladigan bajartiruvchi ega mavjud bajaruvchi egani odatda vositasiz to'ldiruvchiga aylantiradi. Sintaktik qurilmadagi bunday o'zgarish avvalo to'ldiruvchini boshqarmaydigan o'timsiz fe'llardan yasalishda ochiq ko'rinadi (Bunda o'timlilashish voqe bo'ladi):

Singlim Ø yig'ladi.

Akam Ø singlimni yig'latdi.

Vositali to'ldiruvchini boshqaradigan ko'pchilik o'timli fe'l leksemalardan orttirma yasalganida bunday to'ldiruvchi o'zicha saqlanadi:

Siz Ø menga o'xshaysiz.

Ukam sizni menga o'xshatadi.

Vositali to'ldiruvchini boshqarmaydigan ayrim o'timsiz fe'l leksemalardan orttirma yasalganida bajartiruvchi ega vazifasiga sabab holi o'tadi:

Gaplaringdan men Ø hovliqdim.

Gaplaring Ø meni hovliqtirdi.

Faqat vositasiz to'ldiruvchini boshqaradigan o'timli fe'l leksemalardan orttirma yasalganida tashqaridan bajartiruvchi ega qo'shiladi, buning ta'sirida ba-

jaruvchi ega vositali to'ldiruvchi vazifasiga o'tadi; vositasiz to'ldiruvchi o'zicha saqlanadi:

Men Ø vazifani bajardim.

Siz Ø menga vazifani bajartirdingiz.

Ham vositasiz to'ldiruvchini, ham vositali to'ldiruvchini boshqaradigan o'timli fe'l leksemalarda bu to'ldiruvchilar o'zicha saqlansa, bajaruvchi ega boshqa bir shakldagi vositali to'ldiruvchiga aylanadi:

Men Ø bu gapni unga aytdim.

Siz Ø men orqali bu gapni unga aytirdingiz.

Xullas, orttirma shakli o'timsiz fe'l leksemadan ham, o'timli fe'l leksemadan ham yasalganida bajartiruvchi ega odatda tashqaridan qo'shiladi; orttirma shaklining mohiyatini xuddi shu hodisa belgilaydi. Tashqaridan qo'shiladigan bajartiruvchining ta'siri bilan yuzaga keladigan o'zgarishlar fe'l leksemaning boshqaruv xususiyatiga va boshqa ayrim jihatlariga bog'liq holda turlicha voqe bo'ladi.

17- §. Orttirma shakli yasovchi affiks ketma-ket ikkita qo'shilishi mumkin. Bunday qo'shilish o'timsiz fe'l leksemalarda ham, o'timli fe'l leksemalarda ham voqe bo'ladi: *o'ynattir-*, *yurg'izdir-*, *o'qittir-*, *bezattir-*, *boshlattir-* kabi. Bunday yasalishlarda birinchi va ikkinchi bajartiruvchilar haqida gapirish lozim bo'ladi:

Men Ø universitetda o'qidim.

Otam Ø meni universitetda o'qitdi.

Bobom Ø otamga meni universitetda o'qittirdi.

18- §. Orttirma shaklidan o'zlik shakli, shuningdek birgalik shakli yasalmaydi; aksincha o'zlik shaklidan va birgalik shaklidan orttirma shakli yasaladi (Orttirma shakli majhul nisbatdagi fe'ldan-gina yasalmaydi). O'zlik yasovchisi bilan orttirma yasovchisining, shuningdek birgalik yasovchisi bilan orttirma yasovchisining o'zaro almashmasligi, orttirma yasovchisining o'zlik shaklidan, birgalik shaklidan yasalaverishi orttirma shakli o'zlik va birgalik shakli bilan o'zaro paradigmatic munosabat hosil etmasligini ko'rsatadi.

O'zlik shaklidan, birgalik shaklidan majhul nisbatning yasalmasligi tabiiy: bunday shakllardagi fe'l o'timsizlashgan bo'ladi. Orttirma shaklidan majhul nisbat yasaladi, chunki bunday shakldagi fe'l o'timlilashgan bo'ladi.

Ko'rinadiki, o'zlik shaklidagi, birgalik shaklidagi o'timsizlashgan fe'l aslida o'timsiz bo'lgan fe'l leksemalar qatori nisbat yasalishi paradigmasidan xoli bo'ladi. Xullas, nisbat paradigmasi majhul nisbat va unga zidlanishda belgilanadigan aniq nisbatdan iborat; aniq nisbatdagi fe'l o'timli fe'l yoki o'timlilashgan fe'l bo'ladi.

19- §. O'zlik shakli, birgalik shakli faqat o'timli fe'ldan, shunda ham sanoqli fe'ldan yasaladi. Ayrim o'timli fe'llardan o'zlik shakli yasaladi-yu, birgalik shakli yasalmaydi va aksincha. Demak, o'zlik, birgalik shakli yasalishi bar-

cha o'timli fe'l leksemalarga mansub hodisa emas, ayrim o'timli fe'llarda-gina voqe bo'ladigan juz'iy hodisa.

Majhul nisbat barcha o'timli fe'llardan ham, orttirma shakli yasalishi oqibatida o'timlilashgan fe'llardan ham yasaladi. Shunga ko'ra tom ma'nodagi nisbat deb majhul nisbatni aytish lozim. Majhul nisbat yasalishi uchun asos vazifasini bajaradigan fe'llarni majhul nisbatga zid qo'ygan holda aniq nisbatda deb belgilash to'g'ri. Shunda nisbat paradigmasi ikki a'zoli bo'ladi. Aniq nisbatda deb o'timli fe'l leksemalar, shuningdek orttirma shakli yasalishi bilan o'timlilashgan fe'llar belgilanadi, ana shunday fe'llarda aniq nisbat nol ko'rsatkichli morfema bilan ifodalanadi:

- 1) o'timli fe'llarda: *bil* Ø-, *ko'r* Ø-, *ol* Ø-, *ber* Ø-, *yoz* Ø- kabi;
- 2) o'timlilashgan fe'llarda:
 - a) *oqiz* Ø-, *chiqar* Ø-, *o'tirg'iz* Ø- kabi;
 - b) *yuvintir* Ø-, *kiyintir* Ø-, *uylantir* Ø- kabi;
 - d) *quchoqlashtir* Ø-, *mushtlashtir* Ø- kabi.

Demak, orttirma shakli yasalishi, sintaktik qurilmada o'ziga xos o'zgartirishlar hosil qilishi bilan birga, o'timsiz, o'timsizlashgan fe'lni o'timlilashtiradi va shu orqali majhul nisbat yasalishi uchun sharoit yuzaga keltiradi. O'timsiz fe'l leksemadan, shuningdek o'zlik, birgalik shakli yasalishi bilan o'timsizlashgan fe'ldan majhul nisbat yasalmaydi.

Xullas, nisbat paradigmasi barcha fe'llar uchun umumiy hodisa emas; aniq nisbat va majhul nisbat zidlanishi faqat o'timli va o'timlilashgan fe'llarda-gina mavjud. O'zlik shakli, birgalik shakli - nisbat paradigmasiga yondosh hodisalar. Orttirma shakli yasalishi ham nisbat yasalishi emas, alohida hodisa; lekin orttirma yasalishi nisbat yasalishi uchun zamin hozirlaydi.

20- §. Nazariy jihatdan bir fe'l leksemaga ayni bir morfem paradigma-ning ikki ko'rsatkichi qo'shilmaydi; paradigmaning bir ko'rsatkichi ikkinchisiga almashadi. Shu nuqtayi nazardan yondashib *bezantirildi*, *uchrashtirildi*, *tanishtirildi*, *bezattirildi* kabi yasalishlarni qanday izohlash mumkin? Bu fe'llarning barchasi - *-l* affiksi bilan yasalgan majhul nisbatda; bu affiks qo'shilgan asos o'timlilashgan fe'l bo'lib, majhul nisbatga zid qo'ygan holda aniq nisbatda deyiladi. Bunday fe'llar tarkibidagi *-tir* affiksi nisbat yasovchisi emas, orttirma shakli yasovchisi. Ayni bir fe'lga ketma-ket ikkita orttirma shakli yasovchisining qo'shila olishi bunday yasovchi nisbat yasovchisi emasligini ochiq ko'rsatadi.

Qiyos qiling:

- 1) *beza* Ø- kim nimani (aniq nisbat)
bezal- nima Ø (majhul nisbat)
- 2) *bezat* Ø- kim kimga nimani (aniq nisbat)
bezatil- kimga nima Ø (majhul nisbat)
- 3) *bezattir* Ø- kim kim orqali kimga nimani (aniq nisbat)

bezattiril- kim orqali kimga nima Ø (majhul nisbat)

Birinchi misolda majhul nisbat o'timli fe'ldan yasalgan; majhul nisbatga zid qo'yib bunday o'timli fe'l aniq nisbatda deyiladi. Majhul nisbat yasalishi bilan aniq nisbatdagi fe'lga xos sintaktik qurilmaning bajaruvchi ega bo'lagi majhullashadi, odatda sintaktik qurilmadan chiqadi, vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigi bosh kelishikka almashgan holda ega vazifasiga o'tadi.

Ikkinchi, uchinchi misollarda orttirma shakli yasalishi bilan sintaktik qurilmaga tashqaridan bajartiruvchi ega qo'shiladi, shu munosabat bilan bajaruvchi ega vositali to'ldiruvchi vazifasiga o'tadi. Orttirma shakli ketma-ket ikki affiks bilan yasalsa, birinchi bajartiruvchi ikkinchi bajartiruvchining ta'sirida vositali to'ldiruvchi vazifasiga o'tadi. Bundan qat'i nazar, sintaktik qurilmada majhul nisbat yasalishiga bog'liq holda voqe bo'ladigan o'zgarishlar har uch misolda aynan.

Demak, *beza* Ø- fe'li qatori *bezat* Ø- , *bezattir* Ø- kabi fe'llar ham aniq nisbatda deb baholanishi lozim.

Xuddi shuningdek *yuv* Ø- → *yuvil-* qatori *yuvdir* Ø- → *yuvdiril-*, *yuvintir* Ø- → *yuvintiril-*, *quchoqlashtir* Ø- → *quchoqlashtiril-* kabi zidlanishlarda ham birinchi qism aniq nisbatda, ikkinchi qism majhul nisbatda deb baholanishi lozim.

O'zlik shakli, birgalik shakli yasalishida bajaruvchi majhullashmaydi, sintaktik qurilmadan chiqarilmaydi, ma'lum o'zgarish bilan saqlanadi, vositasiz to'ldiruvchi sintaktik qurilmadan chiqariladi yoki vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi. Ko'rinadiki, bunday yasalishlarda aniq (aktiv) sintaktik qurilmalik holati saqlanadi, faqat o'timli fe'l o'timsizlashadi. Aytilganlarga ko'ra o'zlik shaklini, birgalik shaklini ayrim o'timli fe'llarga-gina xos shakl yasalishi deb baholash to'g'ri.

21- §. Nisbat paradigmasi va unga yondosh hodisalarni chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin.

Shaxsli fe'l shakllari		Shaxssiz fe'l shakllari	
Nisbat paradigmasidan xoli shakllar	Nisbat paradigmasi		
	Aniq nisbat		Majhul nisbat
-	1) o'timli fe'l leksema: <i>yasa</i> + Ø- <i>beza</i> + Ø-	<i>yasa</i> + l- <i>beza</i> + l-	-
	2) o'timli fe'l leksema + orttirma shakli (qayta o'timli fe'l shakli):		

-	<i>yasa + t + Ø-</i> 3) o'timsiz fe'l leksema + orttirma shakli (o'timlilashgan fe'l):	<i>yasa- + t + il-</i>	-
-	<i>yur + giz + Ø-</i> 4) o'zlik shaklidagi fe'l + orttirma shakli (o'timlilashgan fe'l):	<i>yur + giz + il -</i>	-
-	<i>yuv + in + tir Ø-</i> 5) birgalik shaklidagi fe'l + orttirma shakli (o'timlilashgan fe'l)	<i>yuv+in+tir+il-</i>	-
-	<i>uchra + sh + tir-</i>	<i>uchra+sh+tir+il</i>	-
1) o'timsiz fe'l leksema: <i>bor-,</i> <i>kel-,</i> <i>foydalan-</i> <i>birlash-</i>	-	-	<i>bor + il-,</i> <i>kel + in-,</i> <i>foydalan+il-</i> <i>birlash + il-</i>
2) o'timli fe'l leksema + o'zlik shakli (o'timsizlashgan fe'l): <i>yuv + in-</i>	-	-	<i>yuv + in + il-</i>
3) o'timli fe'l leksema + birga- lik shakli (o'timsizlashgan fe'l): <i>uchra + sh-</i>	-	-	<i>uchra+sh+il-</i>

Fe'ning bo'lishli-bo'lishsiz shakllari paradigmasi

1- §. Fe'ning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari o'zaro zidlanadigan ikki a'zoli paradigma hosil qiladi. Bo'lishsiz shakl markerli bo'lib, asosan *-ma* affiksi bilan yasaladi; bunday affiks qo'shilmagan shakl bo'lishli shakl deyiladi; bo'lishli shakl nol ko'rsatkichli morfema bilan ifodalanadi: *kel + Ø ↔ kel + ma-* kabi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosini ifodalaydigan morfema nisbat morfemasi bilan keyin qo'shiladi, shunga ko'ra aniq nisbatdagi fe'lning bo'lishli shakli $ko' r + \emptyset + \emptyset -$, $kel + tir + \emptyset + \emptyset -$, $yuv + in + tir + \emptyset + \emptyset -$, $mushtla + sh + tir + \emptyset + \emptyset -$ tarzida yozib ko'rsatiladi; bunda birinchi nol ko'rsatkichi aniq nisbat uchun, ikkinchi nol ko'rsatkichi bo'lishli shakl uchun yoziladi; bularni o'zaro rim raqamlari qo'yib farqlash zarur: $ko' r + \emptyset I + \emptyset II$ - kabi.

Majhul nisbat, shuningdek o'zlik shakli va birgalik shakli affiks bilan yasaladi, shunga ko'ra $\emptyset II$ ramzining o'zi yoziladi: $ko' r + il + \emptyset II -$, $yuv + in + \emptyset II -$, $mushtla + sh + \emptyset II -$ kabi.

O'timsiz fe'l leksema nisbat yasalişidan xoli bo'lgani tufayli nisbat ko'rsatkichi yozilmaydi: $bor + \emptyset II - \leftrightarrow bor + ma -$ kabi.

2- §. Ayrim fe'l shakllarida bo'lishsizlik ma'nosi *emas* morfemasi bilan ham ifodalanadi: $bor + ma + gan + man // bar + gan + emas + man$ kabi. Umuman, *emas* morfemasi asosan fe'l bo'lmagan turkum leksemalariga qo'shiladi: *duradgor emasman, sinchkov emassiz* kabi.

3- §. Juda cheklangan holda *yo'q* inkor leksemasi bo'lishsiz shakl yasovchisi vazifasini bajaradi. Bunda *yo'q* leksemasi *-gan, -yotgan* affikslari bilan yasalgan zamon shakliga qo'shiladi, zamon yasovchisidan keyin nisbatlovchi qatnashadi: $bor + gan + im + yo'q$, $bor + a + yotgan + im + yo'q$ kabi.

Bo'lishsizlik shaklining bunday yasalişini $bor + gan + emas + man$ kabi shakl yasalişiga, shuningdek $bor + ma + gan + man$ kabi shakl yasalişiga transformatsiyalash mumkin. Ko'rinadiki, *borganim yo'q* kabi qurilma tarkibida qatnashayotgan *yo'q* qismi *emas, -ma* morfemalariga muqobil, shunga ko'ra bunday qurilma tarkibida qatnashadigan *yo'q* qismini inkor morfemasi deb atash mumkin. Demak, bu uch bo'lishsizlik shakli yasovchilari o'zaro sino-nim.

Tarixan *yo'q* leksemasi qatnashadigan bunday qurilma *Mening borganim yo'q* ko'rinishiga ega bo'lib, qaratuvchili birikmashakl ega vazifasida, *yo'q* leksemasi esa kesim vazifasida kelgan; qaratuvchining kelishigi bosh keli-shikka almashganidan keyin bu leksemashakl ega vazifasini, qurilmaning qolgan qismi (*borganim yo'q*) yaxlitlanib kesim vazifasini bajaradigan bo'lgan. Bunday sintaktik qayta bo'linish natijasida kesimning yangicha shakllanishi vujudga kelgan. Bunday qurilmada shaxs-son ma'nosi tuslovchi bilan *emas*, nisbatlovchi bilan ifodalanadi: $bor + ma + gan + man = bor + gan + im + yo'q$ kabi.

4- §. "Mustaqil fe'l + ko'makchi fe'l" qurilishli analitik grammatik shakllarda bo'lishsiz shakl yasovchisi uch xil qo'shiladi:

1) Mustaqil fe'lga qo'shib, shu fe'l anglatadigan harakatning voqe bo'lmasligini ifodalaydi: $kel + ma + y + qo' y + di$ kabi;

2) Ko'makchi fe'lga qo'shib, harakat shu ko'makchi fe'l ifodalaydigan ma'noda voqe bo'lmasligini ifodalaydi: $ayt + \emptyset I + ib + qo' y + ma + di$ kabi;

3) Har ikki qismga qo‘shilib, bo‘lishli shakl yasaladi; bunda bo‘lishlilik ma'nosi qat'iy tarzda ifodalanadi: $ayt+ma+y+qo'y+ma+y+di = 'albatta aytadi'$ kabi.

5- §. Ayrim istisnolardan tashqari, har bir fe'l shakli bo‘lishli va bo‘lishsiz shaklda ishlatiladi: $kel+\emptyset II \leftrightarrow kel+ma, kel+\emptyset II+di \leftrightarrow kel+ma+di, kel+\emptyset II+ib \leftrightarrow kel+ma+y$ kabi. Bu umumiy qoidadan ayrim cheklanishlar quyidagicha:

1) Maqsad ravishdoshi yasaladigan asos faqat bo‘lishli shaklda bo‘ladi: $ko'rgani (< ko'rgali) keldim$ kabi;

2) *-moqchi* affiksi bilan yasaladigan istak mayli shaklida bo‘lishsizlik *-ma* affiksi bilan yasalmaydi, balki *emas* morfemasi bilan yasaladi: $bor + moqchi + emas + man$ kabi.

6- §. Bo‘lishli-bo‘lishsiz shakl yasalishi paradigmasini chizma bilan quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

Fe'l shakllari	Bo‘lishli shakl	Bo‘lishsiz shakl
1) Barcha fe'l shakllari (quyidagi juz'iy istisnolar bilan)	$bor + \emptyset II + di$	$bor + ma + di$
2) Analitik grammatik shaklda	$ayt + \emptyset I + ma + y + qo'y + ma + y + di$	$ayt + \emptyset I + ma + y + qo'ydi,$ $ayt + \emptyset I + ib + qo'y + ma + di$
3) <i>-gan, -yotgan</i> affiksi bilan yasalgan zamon shakllari	$bor + \emptyset II + gan + man$	$bor + ma + gan + man,$ $bor + gan + emas + man,$ $bor + gan + im yo'q$
4) <i>-moqchi</i> affiksi bilan yasalgan istak mayli	$bor + \emptyset II + moqchi + man$	$bor + moqchi + emas + man$
5) <i>-gani (< -gali)</i> affiksi bilan yasalgan maqsad ravishdoshi	$ko'rgani (keldim)$	-

FE'LNING BOSHQA TURKUMLARGA MONAND SHAKLLARI

1- §. Adabiyotlarda "fe'lning funksional formalari" nomi bilan quyidagi hodisalar tasvirlanadi: 1) harakat nomi, 2) sifatdosh, 3) ravishdosh (Ba'zi adabiyotlarda bular qatoriga "sof fe'l" nomi bilan tuslovchili fe'l shakli ham qo‘shiladi). Bu hodisalar "funksional forma" deb fe'lni ma'lum bir sintaktik vazifada kelishga moslashi tufayli nomlangan. Asli "sintaktik vazifada kelishga moslash" – bunday shakl yasalishlarining tashqi xususiyati. Bunday shakl yasalishlari avvalo fe'l turkumi doirasida uning ot turkumiga, sifat turkumiga, ravish turkumiga monand shakllarini yasaydi, shunday shakl yasalishi tufayli fe'lning otdosh (substantiv) shakli, sifatdosh (atributiv) shakli, ravishdosh (adverbial) shakli hosil qilinadi va fe'l leksemani ot kabi, sifat kabi, ravish kabi ishlatish im-

koniyyati paydo bo'ladi, fe'l leksema otdosh shakli orqali ot leksema, sifatdosh shakli orqali sifat leksema, ravishdosh shakli orqali ravish leksema bajaradigan sintaktik vazifada keladi. Eng ajoyib jihati shuki, ravishdosh shakli fe'l leksemani fe'l leksemaning o'ziga tobe bo'lak – hollovchi vazifasida bog'lash uchun xizmat qiladi.

Fe'lning otdosh shakli

2- §. Adabiyotlarda bu hodisaning "harakat nomi" deb yuritilishi o'rinli emas, chunki predmetning nomi deb ot leksemaning o'zi, predmetga xos sifatiy belgining nomi deb sifat leksemaning o'zi aytilganidek, harakatning nomi deb fe'l leksemaning o'zi aytilishi to'g'ri. Fe'l turkumi doirasidagi ushbu shaklni sifatdosh, ravishdosh terminlari qatori o t d o s h s h a k l deb nomlash mantiqan to'g'ri bo'ladi.

Fe'lning otdosh shakliga xos (shuningdek sifatdosh, ravishdosh shakllariga xos) fe'llik belgilarini ta'kidlash o'rinsiz: fe'l shakli bo'lgani uchun bunday shakl yasalishiga xos bo'lgan o'timli-o'timsizlik, nisbat, o'zlik, birgalik, orttirma ma'nolari, boshqaruv xususiyati o'zicha saqlanadi. Otdosh shakli yasalishi tufayli fe'lga ot leksemaga xos shakllar qo'shiladi va shunga mos holda sintaktik vazifa bajaradi. Fe'lning otdosh shaklida fe'l anglatadigan harakat-holat predmet tarzida taqdim qilinadi.

3- §. Fe'lning otdosh shakli *-sh*, *-v*, *-moq* affikslari bilan yasaladi.

1. *-sh* affiksi hozirgi o'zbek tilida eng ko'p ishlatiladi. Fe'lning bu affiks bilan yasalgan otdosh shakli sonlash paradigmasining odatda birlik shaklida ishlatiladi, nisbatlash va turlash paradigmalarining barcha shakllarida ishlatilaveradi. Qaysi kelishikda (qaysi ko'makchi bilan) ishlatilishiga mos ravishda ega, qaratuvchi, to'ldiruvchi kabi sintaktik vazifani bajaradi: *Kelishing (qiyin bo'ldi)*. *Aytishga (tilim bormaydi)*. *Sayoq yurishning (oqibati – shu)*. *Kelishi bilan (ishga tushib ketdi)* kabi.

-sh affiksi bilan yasalgan otdosh shaklning ot leksemaga aylanish hollari uchraydi; bunday hodisa ko'pincha kalkalash oqibatida voqe bo'ladi: *vxod – kirish-*, *voxod – chiqish-*, *beg – yugurish-*, *voyna – urush-* (< *urish-*) kabi.

2. *-v* affiksi hozirgi o'zbek tilida *-sh* affiksiga nisbatan oz ishlatiladi; boshqa xususiyatlari bilan *-sh* affiksidan farq qilmaydi: *Yozuv-chizuv ishlari bilan (ko'p shug'ullanadi)* kabi.

-v affiksi bilan yasalgan shaklning otga aylanishi *-sh* affiksi bilan yasalgan shakldagidan ko'ra ko'p voqe bo'ladi: *saylov-*, *qutlov-*, *qo'rquv-* kabi.

-v affiksi bilan yasalgan shaklga *-chi* affiksini qo'shib shaxs oti yasaladi: *o'quvchi-*, *yo'zuvchi-*, *sotuvchi-* kabi. Bunday yasaliş tarixan *yo'zg'uchi* shakliga ega bo'lgan, *-vchi* tarkibidagi *v* qismi *-g'u* affiksining tovush o'zgarishi oqibatida yuzaga kelgan deb ham izohlanadi.

3. *-moq* affiksi hozirgi o‘zbek tilida fe'ning otdosh shakli yasovchisi sifatida deyarli ishlatilmaydi; asosan *Yer haydamoq - bormoq-kelmoq* .. kabi iboralar tarkibida saqlanib keladi. *Taklif etilgan manzilga bormoq darkor* kabi ko‘tarinki uslubda tuzilgan jumalarda *-sh* affiksi emas, *-moq* affiksi ishlatiladi.

-moq affiksining oldingi ikki affiksdan muhim farqi shuki, *-moqda* zamon yasovchisi, *-moqchi* mayl yasovchisi shu affiks asosida hosil qilingan.

-moq affiksidan fe'llarni o‘zbekcha lug‘atga kiritish shakli sifatida foydalaniladi. Asli o‘zbek tilida fe'ning maxsus infinitiv shakli yo‘q. O‘zbek tili lug‘atiga fe'ning *-moq* shaklida kiritilishi shartli (Ba'zi turkiy tillar lug‘atiga fe' *-v* shaklida kiritiladi). Mahmud Koshg‘ariy o‘z lug‘atiga fe'llarni arab tili grammatikasi ta'sirida aniq yaqin o‘tgan zamon shaklida (*bordi, berdi* kabi) kiritgan. Eng to‘g‘ri yo‘l – fe'ni qirg‘iz tili lug‘atida qilinganidek leksema holatida (*bor-, ber-* kabi) kiritish.

Umuman, yuqorida tasvirlangan uch affiks ayni bir ma'noni ifodalaydi, zamoniyliigi, qo‘llanuvchanligi va ba'zi boshqa belgi-xususiyati bilan o‘zaro farqlanadi. Shu asosda bu uch affiksni sinonimlar deyish mumkin.

Fe'ning sifatdosh shakli

4- §. Sifatdosh shakli fe'l anglatadigan harakat-holatni predmetning belgisi sifatida (sifatdan farqli holda aktiv belgisi tarzida) taqdim qiladi. Sifatdosh shakli hozirgi o‘zbek tilida quyidagicha yasaladi:

1) *-gan* affiksi bilan yasaladi. Bu sifatdosh yasovchisi hozirgi o‘zbek tilida eng ko‘p ishlatiladi, harakatni o‘tgan zamonda voqe bo‘lgan belgi sifatida ifodalaydi: *kelgan (kunim-), o‘qigan (kitobim-), bergan (va'dang-)* kabi.

Bu sifatdosh shakli *yot-, tur-, o‘tir-, yur-* holat fe'llaridan yasalganida ushbu leksemalarning leksik ma'nosi ta'sirida hozirgi zamon ma'nosi ifodalanadi: *yonimda o‘tirgan do‘stim-, stol ustida yotgan kitob-* kabi.

-gan affiksi o‘zi qo‘shiladigan asosning qanday tovush bilan tugashiga qarab uch allomorfema shaklida namoyon bo‘ladi: a) *k, g* tovushiga tugasa, *-kan* shaklida: *tik + kan, tug + gan > tukkan (tuggan yoziladi)* kabi; *k, q* tovushidan boshqa shovqin tovushga tugasa ham, *-kan* shaklida qo‘shiladi: *yet + kan (etgan yoziladi), ich + kan (ichgan yoziladi)* kabi; b) *q, g‘* tovushiga tugasa, *-qan* shaklida: *chiq + qan, yig‘ + gan > yiqqan (yig‘gan yoziladi)* kabi; d) ovoz, ovozdor, ovozli tovushga tugasa, *-gan* shaklida: *ishla + gan, yur + gan, oz + gan* kabi.

2) *-yotgan* affiksi bilan yasaladi, harakatni hozirgi zamonda voqe bo‘layotgan belgi sifatida ifodalaydi: *kel + a + yotgan (kishi-), o‘qi + y + yotgan (kitobim-)* kabi. Ushbu qo‘shma affiks asli *yot-* fe'lining *-gan* affiksi bilan yasalgan sifatdosh shakliga teng bo‘lib, keyinchalik mazmunan va shaklan yaxlitlanib, affiksga aylangan.

Qiyos qiling: 1) *olma tishlab yotgan bola-*, 2) *olma tishlay yotgan bola-*. Bu birikmalarda ikki mustaqil fe'l o'zaro *-b* ravishdosh shaklida va *-a/-y* ra-vishdosh shaklida bog'langan. Keyinchalik *-b* ravishdoshi qatnashgan birikma o'zicha saqlangan, *-a/-y* ravishdoshi qatnashgan birikmada jiddiy o'zgarish voqe bo'lgan: *yot-* fe'li mustaqil leksik ma'no anglatishdan 'hozirgi' kabi grammatik ma'noni ifodalovchi affiksoid holatiga o'tgan, natijada *-gan* affiksi bilan yaxlitlanib, qo'shma affiks yuzaga kelgan. Bunday yaxlitlanishga *-a/-y* ravishdoshi shaklidagi fe'lda mustaqil ishlatilish xususiyatining yo'qola boshlagani ham sabab bo'lgan.

-yotgan yaxlitligicha qo'shma affiksga aylangan bo'lsa ham, *yot-* qismi-ning asli fe'l leksemalik xususiyati qisman saqlangan: bu qo'shma affiks fe'l asosiga *-a/-y* ravishdosh affiksi orqali qo'shiladi: *kel + a + yotgan* kabi. Fe'l asosi ovoz tovush bilan tugaganda bu ravishdosh affiksining *-y* allomorfemasi qo'shiladi, qator kelib qolgan yy tovushlari talaffuzda singishib, bir y tovushi aytiladi va shunday yoziladi: *o'qi + y + yotgan > o'qiyotgan* kabi. Bu yerda *-yotgan* affiksi fe'l asosiga go'yo to'g'ridan to'g'ri qo'shilayotgandek ko'rinadi.

-yotgan affiksida hozirgi zamon ma'nosini *yot-* qismi ifodalaydi; to'rt holat fe'llaridan biri sifatida ham *yot-* fe'li hozirgi zamon ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: *yotibman* kabi; *yot-* fe'lining hozirgi zamon ma'nosini ifodalashi *-yotgan* qo'shma affiksi tarkibida ham saqlangan.

3) *-digan* affiksi bilan yasaladi, harakat kelasi zamonda voqe bo'ladigan belgi sifatida ifodalanadi: *kel + a + digan (kishi-), (yaxshi) ishla + y + digan (xodim-)* kabi. Ushbu qo'shma affiks asli *tur-* fe'lining *-gan* affiksi bilan yasalgan sifatdosh shakli bo'lib, keyinchalik *tur-* qismi tovush o'zgarishlari natijasida *di* talaffuz qilinadigan bo'lgan, mazmunan va shaklan yaxlitlanib, affiksga aylangan: *o'qi + y + turgan > o'qiydigan* kabi.

Qiyos qiling: 1) *o'qib turgan*, 2) *o'qiy turgan*. Bu birikmalarda ikki mustaqil fe'l *-b* ravishdoshi shaklida va *-a/-y* ravishdoshi shaklida bog'langan. Keyinchalik *-b* ravishdoshi qatnashgan birikma o'zicha saqlangan, *-a/-y* ravishdoshi qatnashgan birikmada yaxlitlanish voqe bo'lgan, chunki *tur-* fe'li mustaqil leksik ma'no anglatishdan 'doimiy', 'kelgusi' kabi grammatik ma'noni ifodalovchi affiksoid holatiga o'tgan, *-gan* affiksi bilan yaxlitlanib, qo'shma affiks yuzaga kelgan. Bunday yaxlitlanishga *-a/-y* ravishdoshi shaklidagi fe'lning mustaqil ishlatilish xususiyati yo'qola boshlagani ham sabab bo'lgan.

-digan qo'shma affiksi tarkibidagi *di-* (< *tur*) qismi allaqachon shaklan va mazmunan o'zgarib ketgan bo'lsa ham, fe'l asosiga qo'shilishida leksemalik xususiyatini saqlagan: asosga *-a/-y* ravishdoshi shakli orqali qo'shiladi: *bor + a + digan, o'qi + y + digan* kabi.

Ko'rinadiki, mustaqil fe'l asosiga *-gan* affiksini qo'shib o'tgan zamon ma'nosi ifodalangan. Hozirgi va kelasi zamon ma'nosi mustaqil fe'l sifatida *yot-*,

tur- holat fe'llariga *-gan* affiksini qo'shib ifodalangan; keyinchalik *yot-*, *tur-* fe'llari qo'shimchani tarkibiy qismiga aylangan.

Yuqorida tasvirlangan uch sifatdosh yasovchisi uch zamon ma'nosini ifodalashi jihatidan o'zaro mikrotizim hosil qiladi. Har uch zamon ma'nosini ifodalashiga ko'ra nutqda asosan shu uch sifatdosh shakli yasovchilari eng ko'p ishlatiladi.

5- §. Fe'lning sifatdosh shakli *-r/-s*, *-ajak*, *-mish*, *-gusi*, *-asi* affiksillari bilan ham yasaladi:

4) *-r* (bo'lishsiz shakldan keyin *-s*) affiksi bilan yasaladi. Bunday sifatdosh shakldan 'umumzamon' ma'nosi ifodalanadi: *ko'rar ko'zim-*, *aytar so'zim-*; *tez yurar poyezd-*, *o'q o'tmas jilet-* kabi.

Bu sifatdosh shakli *bo'lar-bo'lmas (gaplar-)* kabi ayni bir fe'l leksemani bo'lishli-bo'lishsiz shaklda takrorlab ham ishlatiladi; bunday shakldagi sifatdosh, otga bog'lanishdan tashqari, fe'lga ham bog'lanib, harakatning belgisini anglatadi: *Tong otar-otmas jo'nadik* kabi.

Bu sifatdosh yasovchisining *-r* shakli asosiy allomorfema bo'lib, *-s* shakli shu allomorfemaning tovush o'zgarishi natijasida paydo bo'lgan deyiladi: *o'qima + r > o'qimaz > o'qimas* kabi. Kelib chiqishi bir ekanini nazarda tutib bu affiksning *-r* va *-s* shakllarini allomorfemalar deb baholash to'g'ri.

5) Sifatdosh shakli hozirgi o'zbek tilida cheklangan holda *-gusi*, *-ajak* affikslari bilan ham yasaladi: *kel + gusi yil-*, *bo'l + ajak shogirdim-*, *yozil + ajak asar-* kabi. *-gusi* affiksining *-g'usi* allomorfemasi sobiq singarmonizmning qoldig'i sifatida saqlanib keladi: *bo'l + g'usi avlod-* kabi.

Kelasi (yil-) kabi fe'l shakli asli *-asi* affiksi bilan yasalgan sifatdosh bo'lib, hozirgi o'zbek tilida bu affiks bilan sifatdosh deyarli yasalmaydi. Shuningdek *o'tmish (kunlar-)* kabi fe'l shakli ham asli *-mish* affiksi bilan yasalgan sifatdosh bo'lib, hozirgi o'zbek tilida bu affiks bilan ham sifatdosh deyarli yasalmaydi, mavjud yasalmalar otga aylangan: *o'tmish-*, *qilmish-qidirmish-* kabi; yangi yasalishlarda bu affiks ot leksema yasash vazifasini bajaradi: *sifatlanmish-*, *qaralmish-* kabi.

Fe'lning ravishdosh shakli

6- §. Ravishdosh shaklida fe'l anglatadigan harakat boshqa bir harakatning belgisi tarzida (ravishdan farqli holda aktiv belgisi tarzida) taqdim qilinadi. Ravishdosh shakli hozirgi o'zbek tilida quyidagicha yasaladi:

1. *-b* affiksi bilan yasaladi. Bu ravishdosh yasovchisi hozirgi o'zbek tilida eng ko'p ishlatiladi, o'zi bog'lanib kelgan fe'ldan oldin boshlanib davom etib turgan harakatni belgi sifatida ifodalaydi: *o'ylab gapir-*, *hurmat qilib kel-*, *kulib kutib ol-* kabi.

Bu affiks bilan yasalgan ravishdosh quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) Asosan ravish holi vazifasida keladi: *kuyunib gapir-* (= kuyungan holda gapir-) kabi. Hol vazifasida kelgan bunday ravishdosh shakli takroran ishlatilib, 'takror' ma'nosini ifodalaydi: *Yig'lab-yig'lab marza olsak, kulib-kulib sug'orasan* kabi.

2) Ergash gapshakl kesimini shakllantiradi; bunday kesimning mayli, zamon, shaxs-soni bosh gapdagi tuzlangan kesimga qarab belgilanadi: *Kuz kelib, daraxtlarning bargi to'kila boshladi. Eshik ochilib, ko'pdan beri orziqib kutgan do'stim kirib keldi* kabi. Bunday jumlar, masalan, *Daraxtlarning bargi kuz kelib to'kila boshladi* tarzida tuzilsa, sodda gapga teng bo'ladi: *kuz kelib bog'lanmasi* hol bo'lak vazifasida keladi.

3) "Mustaqil fe'l + ko'makchi fe'l" analitik shaklida go'yo ko'makchi fe'lni mustaqil fe'lga bog'lash vazifasini bajaradi: *aytib qo'y-, gapirib yubor-* kabi. Ravishdosh shaklining bu vazifasi – bir mustaqil fe'lning boshqa bir mustaqil fe'lga tobelab bog'lash vazifasining davomi: asli ikki mustaqil fe'l leksemani bog'laydigan shakldan mustaqil leksema bilan ko'makchi fe'lni (affiksoidni) bog'lashda ham foydalanilgan.

4) Ikki mustaqil fe'l leksemadan tarkib topgan qo'shma fe'l leksemalarda ham birinchi qism shu ravishdosh yasovchisi shaklida bo'ladi: *sotib ol-, olib sot-, olib kel-* kabi.

2. -a/-y affiksi bilan yasaladi. Bu affiks ikki allomorfema holatida namoyon bo'ladi: a) ovoz tovush bilan tugaydigan asosga -y allomorfemasi qo'shiladi: *o'qi + y, boshla + y* kabi; b) boshqa tur tovush bilan tugaydigan asosga -a allomorfemasi qo'shiladi: *ket + a, tush + a, qol + a* kabi.

Bu affiks bilan yasalgan ravishdosh quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) Ravish holi vazifasida keladi; ravishdosh shaklidagi fe'l anglatadigan harakat tugashi bilanoq bu ravishdosh bog'langan fe'l anglatadigan harakat zudlik bilan bajarilishini ifodalaydi: *Kela ishga tushib ketdi. Kulmay gapir* kabi. Hozirgi o'zbek tilida bunday ravishdosh yakka holda juda oz ishlatiladi, ko'pincha takrorlanib keladi; bunda 'takror' ma'nosi ifodalanadi: *Gapira-gapira charchadim* kabi.

2) "Mustaqil fe'l + ko'makchi fe'l" tuzilishli analitik grammatik shaklda go'yo ko'makchi fe'lni mustaqil fe'lga bog'lash vazifasini bajaradi: *kel+ a qol-, o'qi + y boshla-* kabi. -a/-y ravishdosh shakli yasovchisining bunday vazifasi -b ravishdosh shakli yasovchisining xuddi shunday vazifasi kabi izohlanadi.

3) Ravishdoshning bu yasovchisi -yotgan, -digan affikslarini go'yo fe'l asosiga bog'lash vazifasini bajaradi: *kel + a + yotgan, boshla + y + digan* kabi. Ravishdosh yasovchisining bunday vazifada kelishi sifatdosh yasovchisi -yotgan, -digan affikslari tasvirida izohlandi.

4) Bu ravishdosh shakli bo'lishsiz shakldagi fe'l asosidan yasalganida -b ravishdoshining bo'lishsiz shakliga teng bo'ladi: *bilib-bilmay xatoga yo'l*

qo'ydim kabi. Bunday shakldagi ravishdosh ba'zan *-mayin* shaklida ishlatiladi: *Ko'rmayin bosdim tikanni, tortadirman dardini* kabi.

7- §. Ravishdoshlar quyidagi affikslar bilan ham yasaladi:

1) *-gach* affiksi bilan. Bu affiks o'zi qo'shiladigan asosning qanday tovush bilan tugashiga qarab *-gach*, *-kach*, *-qach* allomorfemalari shaklida qo'shiladi (Bunday uch allomorfemaning namoyon bo'lish sharoiti *-gan* affiksi bayonida aytiladi): a) *tik + kach*, *tug + gach > tukkach* (*tuggach* yoziladi) kabi; b) *chiq + qach*, *yig' + gach > yiqqach* (*yig'gach* yoziladi) kabi; d) *yur + gach*, *oz + gach*, *ishla + gach* kabi; e) *tush + kach* (*tushgach* yoziladi), *kes + kach* (*kesgach* yoziladi) kabi. Bu allomorfemalarda *g* fonemasining *g*, *k*, *q* allofonemalari yuzaga keladi (Tarixan *-g'ach* allomorfemasi ham mavjud bo'lgan, bu allomorfema tarkibida *g* fonemasining *g'* allofonemasi ham namoyon bo'lgan: .. *pinhon bo'lg'ach quyosh* kabi). Ko'rinadiki, bunday allomorfemalar asos oxiridagi fonemaning affiks boshlanishidagi fonemaga ta'siri natijasida yuzaga keladi.

Bu affiks o'zi qo'shiladigan fe'l anglatadigan harakat tugagandan keyingina boshqa bir harakat boshlanishini ifodalaydi, shunga ko'ra bu ravishdosh shaklidagi fe'l payt holi vazifasini bajaradi; bu ravishdosh shaklidagi fe'l ergash gap kesimi bo'lib keladi deyish to'g'ri emas. Qiyos qiling: *Bahor kelgach daraxtlar kurtak chiqara boshladi = Bahor kelgandan keyin daraxtlar kurtak chiqara boshladi = Daraxtlar bahor kelgach (bahor kelgandan keyin) kurtak chiqara boshladi*. Demak, *-gach* affiksi kesimni emas, hol bo'lakni shakllantirishga xizmat qiladi.

2) Ayrim fe'llardan *-gani* (tarixan *-gali*) affiksi bilan yasaladi. Bu affiks bilan yasalgan ravishdosh maqsad ma'nosini ifodalaydi (*-sh uchun* shakliga sinonim), shunga ko'ra maqsad holi vazifasida keladi: *Ko'rgani (< ko'rgali) bordik, Qachon jo'nashingizni bilgani keldim* kabi.

Bu affiks ham *-gach* affiksida amal qiladigan qoidalar asosida *-gani*, *-ka-ni*, *-qani* allomorfemalari shaklida namoyon bo'ladi, demak, bu yerda ham *g* fonemasining *g*, *k*, *q* allofonemalari yuzaga keladi: *Tabriklagani kelibdi, Papiros chekkani tashqariga chiqdi, G'o'zapoya yiqqani (yig'gani yoziladi) ketdi* kabi.

3) *-guncha* affiksi bilan yasaladi. Bu affiks o'zi qo'shilgan fe'l leksemadan anglashiladigan harakat boshqa bir harakat boshlanishigacha voqe bo'lishini ifodalaydi: *Dehqon bahor kelguncha (=kelgunga qadar) biroz nafasini rostlaydi* kabi.

Bu affiks bilan yasalgan ravishdosh shakli *Uni kaltaklaguncha meni kaltakla* kabi qurilmalarda *-gandan ko'ra* analitik grammatik shakli kabi zidlash ma'nosini ifodalaydi.

-guncha sifatdosh yasovchisining o'ziga xos xususiyati shuki, *-gun* va *-cha* qismlari orasida nisbatlovchi ishlatish mumkin: *Gapimni aytib bo'lgunimcha sabr qiling* kabi. Ushbu affiksning bu xususiyati *-guncha* qo'shma affiks

sifatida yaxlitlanmaganini, tarkibidagi chegara ma'nosini ifodalovchi *-cha* affiksi o'z mustaqilligini saqlaganini ko'rsatadi.

Bu affiks ham *-gach*, *-gani* affikslarida amal qiladigan qoida asosida *-guncha*, *-kuncha*, *-quncha* allomorfemalari shaklida namoyon bo'ladi, demak, bu yerda ham *g* fonemasining *g*, *k*, *q* allofonemalari yuzaga keladi: *puli tugaguncha*, *qorong'i tushkuncha* (*tushguncha* yoziladi), *uydan chiqquncha* kabi.

8- §. Fe'llikka xos navbatdagi shakl yasalishlarini bayon qilishga o'tmay turib yuqorida tasvirlangan shakl yasalishlari to'g'risida ba'zi umumiy mulohazalarni ta'kidlaymiz.

1. Fe'ning otdosh, sifatdosh, ravishdosh shakllari – o'z yasovchilariga, o'z ma'no va vazifalariga ega uch mustaqil hodisa. Bu uch shakl yasalishlarini "fe'ning funksional formalari", "fe'l turlari" deb nomlash ularning mohiyatini ifodalamaydi. Shuni hisobga olib "fe'ning boshqa turkumlarga monand shakllari" deb nomladik.

2. Turkumlarni ta'riflaganda ot leksemalar "predmetning nomi", sifat leksemalar "predmetning sifatiy belgisining nomi" deyilganidek fe'l leksemalarni ham "harakatning nomi" deyish tabiiy: fe'l ham nomlovchi turkum leksemasi. Shuni hisobga olib va sifatdosh, ravishdosh terminlariga monand holda "harakat nomi" deb kelingan hodisani *fe'ning otdosh shakli* deb nomladik.

3. Bu uch shakl yasalishi sintaktik mohiyatga ega: bunday yasalishlar bilan fe'l leksemada ma'lum bir sintaktik vazifani bajarish xususiyati paydo bo'ladi. Bu – har uch shakl uchun umumiy xususiyat. Shu xususiyatiga ko'ra bunday shakl yasovchilari sintaktik mohiyatli shakl yasovchi morfemalar deyiladi. Bularidan farqli holda fe'ning bo'lishsiz shaklini yasovchi *-ma* affiksi morfologik mohiyatga ega.

Sintaktik mohiyat nisbat, orttirma shakllarini yasovchi morfemalarga ham xos, lekin bu yerda sintaktik mohiyat ichki: leksema bilan tuziladigan sintaktik qurilmaga ta'sir o'tkazadi, fe'l leksemaning sintaktik vazifa bajarishiga aloqasi yo'q.

4. Fe'ning otdosh shakli ot turkumi leksemasi bajaradigan vazifalarda keladi, shunga ko'ra hokim bo'lak (ega) vazifasida ham, tobe bo'lak (qaratuv-chi, to'ldiruvchi kabi) vazifasida ham ishlatiladi. Fe'ning sifatdosh, ravishdosh shakllari esa asosan tobe bo'lak (sifatlovchi, hollovchi) vazifasida ishlatiladi. Sifatdosh otlashganda ot leksema bajaradigan vazifalar qatori ega bo'lib ham keladi. Lekin ravishdoshga bunday xususiyat xos emas. Ravishdoshning o'ziga xos vazifalari bo'lib, ravish holi vazifasida kelishdan tashqari, mustaqil bo'lmagan kesimni, uyushiq qatorning oldingi a'zosini shakllantiradi, mustaqil fe'lga ko'makchi fe'lni bog'lashda, hatto fe'l asosiga affiksni qo'shishda ham qatnashadi.

5. Fe'ning otdosh, sifatdosh, ravishdosh shakllari fe'l leksemashakl tuzishda, affikslarning qo'shilish tartibida ayni bir o'rinni (pozitsiyani) har uch

shakl yasovchilaridan har gal biri egallaydi; yonma-yon joylashmaydi. Ana shu xususiyatiga ko'ra fe'lning otdosh, sifat-dosh, ravish-dosh shakllari o'zaro paradigma hosil etadi deyish mumkin.

6. Fe'lning otdosh shaklini yasovchi affikslar o'zaro sinonimik munosabat hosil etadi. Sifat-dosh shaklini yasovchi affikslar o'zaro, ravish-dosh shaklini yasovchi affikslar o'zaro mazmun jihatdan asosan 'zamon' semasi bilan birlashib, o'ziga xos semalariga ko'ra farqlanib ichki tizim hosil etadi. Faqat *-gani (-gali)* ravish-dosh yasovchisi keskin farqlanib turadi: bu affiks ma'nosida 'zamon' semasi yo'q, 'maqsad' ma'nosi ifodalanadi, shunga ko'ra maqsad holi vazifasida keladi; tuslanmaydigan shakl bo'lgani uchun bu affiksni mayl yasovchilari qatoriga o'tkazib bo'lmaydi.

7. Fe'lning otdosh shaklini yasovchi morfemalar hozirgi o'zbek tilida allo-morfemalarga ega emas.

-r sifat-dosh yasovchisi bo'lishsiz shakldan keyin *-s* allomorfemasi tarzida namoyon bo'ladi. Bu allomorfemalar kelib chiqishi jihatidan birlashsa ham ($r > z > s$), hozirgi o'zbek tilida mustaqil allomorfemalar sifatida baholanadi; lekin shu asosda *r* va *s* tovushlarini *r* fonemasining allofonemalari deyish qiyin.

-a ravish-dosh yasovchisi ovoz tovushdan keyin *-y* shaklida qo'shiladi; o'zaro bog'lash qiyin bu ikki tovush ayni bir morfemaga ifoda jihati bo'lib ke-layotgani sababli *-a* va *-y* ifodalari bir morfemaning allomorfemalari deyiladi, lekin *a* va *y* tovushlarini *a* fonemasining allofonemalari deyish qiyin.

g fonemasi bilan boshlanadigan *-gan*, *-gusi* sifat-dosh yasovchilarida, *-gach*, *-gani*, *-guncha* ravish-dosh yasovchilarida asos bilan affiks orasida voqe bo'ladigan fonetik jarayon bu affikslarning *k*, *q* tovushlari bilan boshlanadigan allomorfemalarini yuzaga keltiradi; bu yerda *g* fonemasining *g*, *k*, *q* allofonemalari to'g'risida gapirish mumkin.

ZAMON SHAKLLARINI YASOVCHI MORFEMALAR PARADIGMASI

1- §. Harakat bilan uning amalga oshadigan vaqti orasidagi munosabatni ifodalovchi morfema zamon yasovchi morfema deyiladi; bunday morfemalar tizimi zamon yasovchilari paradigmasini tashkil etadi.

Fe'lning zamoni harakat amalga oshadigan vaqtni obyektiv vaqtga nisbat berib belgilanadi, bunda nutq payti o'lchov qilib olinadi: harakat nutq paytidan oldin voqe bo'lgani ifodalansa, o'tgan zamon deb, nutq paytida voqe bo'layotgani ifodalansa, hozirgi zamon deb, nutq paytidan keyin voqe bo'lishi ifodalansa, kelasi zamon deb belgilanadi.

2- §. Hozirgi o'zbek tilida tom ma'noda zamon yasovchi morfemalar – aniq yaqin o'tgan zamon shakli yasovchi *-di*, hozirgi zamon shakli yasovchilari *-yotir*, *-moqda*, *-yap* affikslari. Zamon yasovchisi deb ta'kidlanadigan boshqa morfemalar asli fe'lning sifat-dosh, ravish-dosh shakllarini yasovchi affikslar

bo'lib, tuslovchi qo'shilganidan keyin zamon yasovchisi vazifasiga o'tadi, zamon yasovchilari paradigmasining vakiliga aylanadi.

Hozirgi adabiy o'zbek tilida fe'ning sifatdosh, ravishdosh shakllari qatoriga qo'shilmaydigan *-di* affiksi ham asli sifatdosh shakli yasovchisi bo'lgan. Demak, tarixni ko'zda tutib fikr yuritsak, fe'l zamonlari yasovchilari asli asosan fe'ning sifatdosh, ravishdosh shakllarini yasovchi affikslardan o'sib chiqqan. Bu affikslar hozirgi adabiy o'zbek tilida sifatdosh, ravishdosh shakli yasovchisi vazifasini ham, zamon yasovchisi vazifasini ham bajaradi.

Ikki har xil vazifani bajarishidan tashqari, bu affikslar ifodalaydigan ma'nolar orasida ham ma'lum farqlar mavjud. Eng muhimi shuki, bu affikslar - boshqa-boshqa paradigmalarning (fe'ning boshqa turkumlarga monand shakllarini yasovchi morfemalar paradigmasining va zamon shakli yasovchi morfemalar paradigmasining) vakillari. Sifatdosh, ravishdosh shakli yasovchisi sifatida bu affikslar sintaktik mohiyatga ega, zamon yasovchisi sifatida esa morfologik mohiyatga ega. Yuqorida aytilgan farqli belgi-xususiyatlarni hisobga olib hozirgi adabiy o'zbek tilida ikki vazifani bajaradigan bir affiks haqida emas, balki har xil mohiyatga ega ikki affiks haqida gapirish o'rinli.

3- §. Zamon yasovchilari paradigmasi juda murakkab bo'lib, o'z ichida kelasi zamon, hozirgi zamon, o'tgan zamon subparadigmalariga ajraladi. Bular orasida kelasi zamon subparadigmasi – eng sodda tuzilishli. Bu subparadigmalar morfemalarining o'zaro ierarxiyasini (bir-biriga asos bo'lishini) hisobga olib, bayonni kelasi zamon subparadigmasidan boshlash to'g'ri.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tuslovchining zamon yasovchisiga hech qanday bog'liq jihati yo'q; lekin misol berishda tuslovchi keltirilmasa, affiksning zamon yasovchisi ekani ko'pincha ochiq ko'rinmay qoladi. Masalan, *-b* affiksi zamon yasovchisi ekani undan keyin tuslovchi qo'shilsa-gina aniq bo'ladi: *gapirib – gapiribman* kabi. Shuning uchun misollar tuslovchi qo'shilgan holda keltirildi.

Kelasi zamon subparadigmasi

4- §. Kelasi zamon shakllari quyidagicha yasaladi:

1) *-a/-y* affiksi bilan yasaladi; kelasi zamonning boshqa turlaridan modal ma'no ifodalanmasligi bilan farq qiladi, shunga ko'ra sof aniq kelasi zamon shakli deyiladi: *gapir + a + man, so'zla + y + man* kabi.

Bu zamon shakli hozir voqe bo'lib turgan harakatni ham ifodalaydi: *Qiziqib qarayman* kabi. Shuni hisobga olib bu shakl hozirgi-kelasi zamon shakli deb ham yuritiladi.

Bunday yasalgan shakl umumzamon ma'nosini ham ifodalaydi: *Qush sayraydi* kabi.

2) *-r* affiksi bilan yasaladi; harakatning kelgusida bajarilishi noaniq tarzda, ehtimol tarzida ifodalanadi, shunga ko'ra taxminli kelasi zamon shakli deyiladi:

gapir + ar + man, so 'zla + r + man kabi. Bo'lishsizlik qo'shimchasidan keyin bu affiksning *-s* allomorfemasi qo'shiladi: *gapir + ma + s + man* kabi.

Tarixan bu zamon shakli bilan harakatning doimiy tarzda albatta ro'yobga chiqishi ma'nosi ifodalangan: *Odam qadrin mehnat oshirar* (Maqol) kabi.

3) *-digan* affiksi bilan yasaladi, fe'l asosiga *-a/-y* ravishdosh yasovchisi orqali qo'shiladi; kelgusida amalga oshishi mo'ljall qilinayotgan harakatni ifodalaydi, shunga ko'ra mo'ljalli kelasi zamon shakli deyiladi: *gapir + a + digan + man, so 'zla + y + digan + man* kabi. Bu affiksdan oldin (quyida izohlangan boshqa affikslardan oldin ham) *-a/-y* ravishdosh yasovchisining qo'shilish sababi sifatdosh bayonida aytiladi.

4) *-(y)ajak* affiksi bilan yasaladi: *gapir + ajak + man, so 'zla + yajak + man* kabi. Bu zamon shakli harakatning kelgusida albatta ro'yobga chiqishini ifodalaydi; shunga ko'ra qat'iy kelasi zamon shakli deyiladi. Kelasi zamonning bu shakli cheklangan holda – adabiy tilning rasmiy nutq turida ishlatiladi.

Hozirgi zamon subparadigmasi

5- §. Hozirgi zamon shakllari bilan aniq hozirgi zamon ma'nosi ifodalanib, quyidagicha yasaladi:

1) *-yotib* affiksi bilan yasaladi, bu affiks fe'l asosiga *-a/-y* ravishdosh affiksi orqali qo'shiladi: *gapir + a + yotib + man, so 'zla + y + yotib + man* kabi. Keyingi misoldagi kabi yasalishda yonma-yon kelgan ikki yy tovushi bir tovushga singishadi: *so 'zla + y + yotib + man > so 'zlayotibman* kabi. Hozirgi zamonning bu shakli bilan harakatning oldinroq boshlanib, hozir uzluksiz davom etib turganligi ma'nosi ifodalanadi.

2) *-yap* affiksi bilan yasaladi. Asli *-yap* - mustaqil affiks bo'lmay, *-yotib* affiksining tovush jihatidan o'zgargan ko'rinishi: *-yotib* affiksi boshlanishidagi y tovushi o'zicha saqlangan, oxiridagi *b* tovushi *p* tovushiga, *o* tovushi *a* tovushiga almashgan, oradagi *ti* tovushlari talaffuz qilinmay qo'ygan: *-yotib > -yap*. Farg'ona dialektiga mansub bu affiks keyinchalik adabiy til affiksi mavqeiga ega bo'ldi. Asli *-yotib* affiksidan ajralib chiqqan *-yap* affiksi ham fe'l asosiga *-a/-y* ravishdosh affiksi orqali qo'shiladi: *gapir + a + yap + man, so 'zla + y + yap + man > so 'zlayapman* kabi. *-yotib* affiksi bilan yasalgan zamon shaklidan farqli holda *-yap* affiksi bilan yasalgan zamon shakli 'harakat oldin boshlanib, hozir uzluksiz davom etishi' ma'nosini emas, 'harakat hozir amalga oshish holatida' ekani ma'nosini ifodalaydi.

3) *-yotir* affiksi bilan yasaladi. Bu affiks ham fe'l asosiga *-a/-y* ravishdosh affiksi orqali qo'shiladi: *gapir + a + yotir + man* kabi. Bu yerda ham qator kelgan yy tovushlari singishadi: *so 'zla + y + yotir + man > so 'zlayotirman* kabi. Hozirgi zamonning bu shakli *-yotib* affiksi bilan yasalgan zamon shaklidan faqat adabiy tilning rasmiy nutq turiga mansubligi bilan farqlanadi.

4) Holat anglatuvchi *yot-*, *o'tir-*, *tur-*, *yur-* fe'llaridan hozirgi zamon shakli -*b* ravishdosh affiksi bilan yasaladi: *yot + ib + man* kabi. Bu to'rt holat fe'lidan o'sib chiqqan ko'makchi fe'llar qatnashadigan analitik grammatik shakllarda ham hozirgi zamon -*b* affiksi bilan yasaladi: *gapir + ib + tur + ib + man* kabi. Hozirgi zamonning bu shakli bilan 'davomiylik' ma'nosi ifodalanadi.

5) -*moqda* affiksi bilan yasaladi. Bu affiks fe'lning otdosh shakli yasovchisi -*moq* affiksining -*da* o'rin kelishigi affiksi qo'shilgan shaklidan o'sib chiqqan bo'lib, harakatning davomli ekani ma'nosini ifodalaydi. Hozirgi zamonning bu shakli adabiy tilning rasmiy nutq turida ishlatiladi: *gapir + moqda + man* kabi.

6) -*yotgan* affiksi bilan yasalib, -*dir* gumon yuklamasi qo'shilgan holda ishlatiladi: *gapir + a + yotgan + dir + man*. Bu shakl bilan harakatning oldin va hozir amalga oshgani gumonli tarzda ifodalanadi.

O'tgan zamon subparadigmasi

6- §. O'tgan zamon subparadigmasi murakkab shakl yasalishi tizimiga ega bo'lib, dastlab o'tgan zamonning birlamchi yasaliş tizimini va ikkilamchi yasaliş tizimini ajratish kerak. Birlamchi tizim – affikslar bilan yasaliş, sintetik grammatik shakllar tizimi; ikkilamchi tizim – asosan *edi* affiksoidi bilan hosil qilinadigan analitik grammatik shakllar tizimi.

Tarixan *er-* fe'li mavjud bo'lib, keyinchalik bu fe'l leksik ma'no anglatish xususiyatini va shu bilan birga undan turli shakllar yasaliş xususiyatini yo'qotgan. Bu ikki hodisani nazarda tutib ushbu fe'l *to'liqsiz fe'l* deyiladigan bo'lgan. Hozirgi o'zbek tilida *to'liqsiz fe'l* degan fe'l yo'q, faqat *e-* fe'l asosidan hosil qilingan *edi*, *ekan*, *emish* affiksoidlari mavjud. Bulardan tashqari, *e-* asosidan hosil qilingan *esa*, *emas* ham mavjud bo'lib, allaqachon alohida-alohida til birligiga: *esa* – ta'kid yuklamasiga, *emas* – inkor morfemasiga aylangan. Bulardan *emas* bo'lishsizlik ma'nosini ifodalaydigan affiksoid sifatida ishlatiladi.

Uch affiksoid – *edi*, *ekan*, *emish* garchand asos (*e-*) va affiks (*-di*, *-kan*, *-mish*) qismlaridan tashkil topgani aniq sezilib tursa ham, bunday ma'noli qismlarga ajratilmaydi, yaxlitligicha affiksoid deyiladi. Bu affiksoidlarning ishlatilish doirasi ancha keng bo'lib, shu jumladan fe'lning uzoqroq o'tgan zamon shakllarini yasashda qatnashadi, analitik shakl hosil qiladi.

7- §. O'tgan zamonning sintetik shakllari quyidagicha yasaladi:

1) -*di* affiksi bilan yasaladi. Bunda harakatning nutq paytidan biroz oldin aniq amalga oshgani ifodalanadi, shunga ko'ra aniq yaqin o'tgan zamon shakli deyiladi: *gapir + di + m* kabi.

2) -*gan* affiksi bilan yasaladi. Bunda harakatning nutq paytidan ancha oldin amalga oshgani ifodalanadi; aniq yaqin o'tgan zamon va uzoqroq o'tgan zamon dan farqlab ushbu zamon yasalişini shartli ravishda aniq old o'tgan zamon deb nomlash mumkin: *gapir+gan+man* kabi. Bu zamon shakliga -*dir* gumon yukla-

masini qo‘shish bilan harakatning aniq bajarilganiga gumon bildiriladi: *gapir + gan + dir + man* kabi.

3) *-b* affiksi bilan yasaladi. Bunda harakatning nutq paytidan oldin amalga oshganidan keyinchalik xabardor bo‘lish ma’nosi ifodalanadi, shunga ko‘ra shartli ravishda darak old o‘tgan zamon shakli deb nomlash mumkin: *gapir + ib + san* kabi.

8- §. O‘tgan zamonning analitik grammatik shakllari asosan *edi* affiksoidi bilan hosil qilinadi. Bu affiksoid fe‘lning o‘tgan zamon shakllariga ham, hozirgi zamon shakllariga ham, kelasi zamon shakllariga ham qo‘shilib, asosan uzoqroq o‘tgan zamon ma’nosini ifodalashga xizmat qiladi:

1. O‘tgan zamonning *-di* affiksi bilan yasaladigan sintetik shakli *edi* affiksodi bilan ishlatilmaydi. Qolgan ikki sintetik shaklga *edi* affiksoidi qo‘shilib, o‘tgan zamonni yana ham oldingiroq o‘tgan zamon sathiga ko‘chiradi:

1) *-gan* affiksi bilan yasalgan aniq old o‘tgan zamon shakliga qo‘shilib, bu shakldan uzoqroq aniq o‘tgan zamon ma’nosi ifodalanadi: *gapir + gan + edi + m* kabi.

2) *-b* affiksi bilan yasalgan darak old o‘tgan zamon shakliga qo‘shilib, bu shakldan uzoqroq darak o‘tgan zamon ma’nosi ifodalanadi: *gapir + ib + edi + m* kabi. So‘zlashuv tilida bu shakl tovush o‘zgarishlariga uchrab, *gapiruvdim* tarzida talaffuz qilinadi. Bu yerda *b* tovushi *v* tovushiga, undan oldingi *i* tovushi *u* tovushiga almashadi, *e* tovushi talaffuz qilinmaydi.

2. *edi* affiksoidi hozirgi zamonning quyidagi shakllariga qo‘shiladi, harakatning amalga oshish payti hozirgi zamon ma’nosi ichki qirra sifatida saqlangan holda oldingiroq (uzoqroq) o‘tgan zamon sathiga ko‘chiriladi:

1) *-yotib* affiksi bilan yasalgan shakliga qo‘shiladi: *gapir + a + yotib + edi + m* (*gapirayotuvdim*) kabi;

2) *-yotir* affiksi bilan yasalgan shakliga qo‘shiladi: *gapir + a + yotir + edi + m* kabi (Bu shakl juda oz ishlatiladi);

3) Holat fe‘llarining *-b* affiksi bilan yasalgan shakliga qo‘shiladi: *o‘tir + ib + edi + m* (*o‘tiruvdim*) kabi;

4) *-moqda* affiksi bilan yasalgan shakliga qo‘shiladi: *gapir + moqda + edi + m* kabi (Bu shakl oz ishlatiladi).

5) *-yotgan* affiksi bilan yasalgan shakliga qo‘shiladi; *gapirayotgandirman* shaklidan farqli holda bu yerdagi yasalishda *-dir* gumon yuklamasi qatnashmaydi: *gapir + a + yotgan + edi + m* kabi.

3. *edi* affiksoidi kelasi zamonning *-a/-y* affiksi bilan yasaladigan shakli (sof kelasi zamon shakli) bilan ishlatilmaydi. Kelasi zamonning quyidagi shakllariga qo‘shiladi:

1) *-digan* affiksi bilan yasalgan mo‘ljalli kelasi zamon shakliga qo‘shiladi: *gapir + a + digan + edi + m* kabi. Bunda kelasi zamon uzoqroq (oldingiroq) o‘tgan zamon sathiga ko‘chiriladi.

2) *-r* affiksi bilan yasalgan shakliga qo‘shiladi: *gapir + ar + edi` + m* kabi. Bunday shakldan taxminli emas, balki davomli (takroriy) o‘tgan zamon ma‘nosi ifodalanadi: *Yoshligimda Chig‘atoy darvozaga ko‘p kelar edim* kabi.

9- §. Analitik zamon shaklida *edi* affiksoidi o‘rniga *ekan*, *emish* affiksoidlarini ishlatish mumkin:

1) *ekan* affiksoidini ishlatish bilan ‘eshitilganlik’, ‘keyin ma‘lum bo‘lganlik’ ma‘no qirrasini ifodalanadi: *gapir + gan + ekan + man* kabi;

2) *emish* affiksoidini ishlatish bilan ‘ishonchsizlik’ ma‘no qirrasini ifodalanadi: *gapir + gan + emish + man* kabi.

10- §. Zamon shakllari paradigmasini chizmada quyidagicha joylab ko‘rsatish mumkin:

Subparadigmalar	Zamon shakli yasovchilari			
	Sintetik shakllar		Analitik shakllar	
	Affiks	Misol	Affiksoid	Misol
Kelasi zamon	<i>-a/-y</i>	<i>gapir + a + man</i> <i>so‘zla + y + man</i>	-	-
	<i>-(a)r</i>	<i>so‘zla + r + man</i> <i>gapir + ar + man</i>	<i>edi</i>	<i>gapir + ar + edi + m</i>
	<i>-(y)ajak</i>	<i>gapir + ajak + man</i> <i>so‘zla + yajak + man</i>	-	-
	<i>[-a/-y]</i> <i>-digan</i>	<i>gapir + a + digan + man</i> <i>so‘zla + y + digan + man</i>	<i>edi</i>	<i>gapir + a + digan + edi + m</i> <i>so‘zla + y + digan + edi + m</i>
Hozirgi zamon	<i>[-a/-y]</i> <i>-yotib</i>	<i>gapir + a + yotib + man</i> <i>so‘zla + y + yotib + man (so‘zlayotibman)</i>	<i>edi</i>	<i>gapir + a + yotib + edi + m (gapirayotuvdim)</i> <i>so‘zla + y + yotib + edi + m (so‘zlayotuvdim)</i>
	<i>[-a/-y]</i> <i>-yap</i>	<i>gapir + a + yap + man</i> <i>so‘zla + y + yap + man (so‘zlayapman)</i>	-	-`
	<i>[-a/-y]</i> <i>-yotir</i>	<i>gapir + a + yotir + man</i> <i>so‘zla + y + yotir + man (so‘zlayotirman)</i>	-	-
	<i>holat fe‘li + (i)b</i>	<i>yot + ib + man</i>	<i>edi</i>	<i>yotib + edi + m</i>

	<i>-moqda</i>	<i>gapir + moqda + man</i>	<i>edi</i>	<i>gapir + moqda + edi + m</i>
	<i>[-a/-y]</i> <i>-yotgan</i> <i>[+dir]</i>	<i>gapir + a + yotgan + dir + man</i>	<i>edi</i>	<i>gapir + a + yotgan + edi + m</i>
O'tgan zamon	<i>-di</i>	<i>gapir + di + m</i>	-	-
	<i>-gan</i>	<i>gapir + gan + man</i>	<i>edi</i>	<i>gapir + gan + edi + m</i>
	<i>-(i)b</i>	<i>gapir + ib + man</i> <i>so'zla + b + man</i>		<i>gapir + ib + edi + m</i> <i>(gapiruvdim)</i> <i>so'zla + b + edi + m</i> <i>(so'zlovdim)</i>

MAYL SHAKLLARINI YASOVCHI MORFEMALAR

1- §. Adabiyotlarda mayl kategoriyasi harakatning voqelikka munosabatini ko'rsatuvchi kategoriya deb, harakat bilan sub'ekt orasidagi (bajaruvchi bilan harakat orasidagi) aloqaning voqelikka munosabatini ifodalovchi grammatik kategoriya deb ta'riflanadi.

"Harakatning voqelikka munosabati" – juda keng tushuncha bo'lib, bo'lishli-bo'lishsizlikni ham, zamonni ham qamrab oladi; demak, bu tushunchani toraytirish lozim.

"Subyekt (bajaruvchi) bilan harakat orasidagi aloqa" deganda odatda fe'l leksemaning shaxslar bilan tuslanishi tushuniladi; demak, bu izohning maylga aloqasi yo'q.

Ta'rifdagi "bajaruvchi bilan harakat orasidagi aloqaning voqelikka munosabati" tushunchasi "shaxslar bo'yicha tuslanishning voqelikka munosabati" deyishga teng bo'lib chiqadi. Ko'rinadiki, bunday izohda ham modallik o'z aksini topmaydi. Bundan qat'i nazar, "harakat bilan subyekt orasidagi aloqa", "bajaruvchi bilan harakat orasidagi aloqa" tarzida birikma tuzish mantiqan to'g'ri emas (*aloqa* leksemasi bu yerda noo'rin ishlatilgan).

Ayrim adabiyotlarda ta'kidlanganidek, fe'l mayllari harakat bilan voqelik orasidagi aloqaga so'zlovchining munosabatini ifodalaydi deyish to'g'riroq, lekin bu yerda ham aniqlik yetishmaydi: qanday munosabat nazarda tutilishi aytilmaydi.

Ma'lumki, mayl deb harakatning buyurish, istash, maqsad, shart qo'yish yo'sinida amalga oshuvi tushuniladi. Ta'rifni ana shu tushunchalardan foydalalanib, "Harakatning buyurish, istash, maqsad, shart qo'yish yo'sinida amalga oshuvini ifodalaydigan modal ma'nolar fe'l mayllari deyiladi" deb ta'riflash ma'qul.

Qaysi modal ma'noni ifodalashiga ko'ra o'zbek tilida istak mayli, maqsad mayli, shart mayli, buyruq mayli ajratiladi.

2- §. Adabiyotlarda fe'lning zamon yasalishi tizimi *aniqlik mayli* deb talqin qilinadi (Ba'zi adabiyotlarda bu hodisa *ijro mayli, xabar mayli* deb ham nomlanadi). Ayrim zamon shakllarida harakatning taxminli, gumonli, qat'iy amalga oshuvini ifodalaydigan ma'no qirrasini mavjud; lekin bu ma'no qirralari odatda asosiy ma'no – zamon ma'nosiga tobe holda qatnashadi; bu ma'no qirralari yuqorida keltirilgan mayl ma'nolaridan keskin farq qiladi. Aytilgan mulohazalarni inobatga olib, fe'l zamonlari paradigmasini mayldan tashqarida turuvchi mustaqil hodisa deb baholash ma'qul. Mayl fe'l leksemaning barcha grammatik shakllarini qamrab oladigan hodisa deb qarash oqibatida zamon yasalishi ham mayl yasalishi doirasiga kiritilgan.

3- §. Istak mayli quyidagicha yasaladi:

1) *-sa* affiksi bilan yasaladi: *gapir + ØI + ØII + sa + ng, bor + ØII + sa + m* kabi.

Qadimgi turkiy tilning ilk taraqqiyot bosqichida *-sa* affiksi: 1) leksema yasovchi vazifasini ham, 2) shakl yasovchi vazifasini ham bajargan: 1) *sub > suv + sa = suvsa-* ('suv ichishni ista-') – ot leksemadan fe'l leksema yasalgan; 2) *a:g'-* ('biror tomonga egil-') + *sa* ('moyil') = *a:g'sa- > ag'sa- > aqsa- > âqsa-* ('bir oyog'i shikastli ekani tufayli chayqalib yur-') – fe'l leksemaning 'moyillik' ma'nosini ifodalovchi shakli yasalgan. Qadimgi turkiy tilga mansub bunday affiksial sinkretizm (ayni bir affiksdan leksema yasovchi sifatida ham, shakl yasovchi sifatida ham foydalanish) *-sa* affiksi misolida hozirgi o'zbek tiligacha yetib kelgan.

Asli 'istak' ma'nosi *-sa* affiksining bosh ma'nosi bo'lib, 'shart' ma'nosi keyinchalik yuzaga kelgan; bu affiksning ikki ma'nosini *-sa 1, -sa 2* deb farqlash mumkin.

-sa 1 ma'nosi ushbu shakl yasovchisi qatnashgan fe'l leksemashakl mustaqil gapshaklning, qo'shma gapshakl tarkibidagi bosh gapshaklning kesimi vazifasida kelganida namoyon bo'ladi: *Shahardan tashqariga chiqib dam olsak* kabi. Istak maylining ushbu shaklida faqat kelasi zamon ma'nosi ifodalanadi.

2) *-gi + nisbatlovchi + kel-* qurilmasi bilan ifodalanadi: *gapir + ØI + gi + m + kel + di* kabi. Bunday qurilma har uch zamon shaklida ishlatiladi: *gapir + ØI + gi + m + kel + di, gapir + ØI + gi + m + kel + a + yap + di, gapir + ØI + gi + si + kel + gan + edi* kabi.

3) Buyruq mayli tuslovchilari paradigmasidagi I shaxs affiksi bilan ham istak ma'nosi ifodalanadi: *gapir + ØI + ØII + ay[in], gapir + ØI + ØII + ayluk* kabi.

4- §. Maqsad mayli *-moqchi* affiksi bilan yasaladi; bu shakldan kelasi zamon ma'nosi anglashiladi: *gapir + ØI + moqchi + man* kabi. O'tgan zamon shakli *gapir + ØI + moqchi + edi + m, gapir + ØI + moqchi + bo'l + gan + edi + m* tarzida yasaladi, o'tgan zamonda maqsad qilingan harakatning amalga oshmay qolgani ma'nosi ifodalanadi.

5- §. Shart mayli *-sa* affiksi bilan yasaladi, bunda *-sa* affiksi 'shart' ma'nosi bilan qatnashadi: *Gapirsam – tilim kuyadi, gapirmasam – dilim* kabi. Bu miseda shart mayli shaklidagi leksemashakl ergash gapshaklning kesimi vazifasida kelgan.

Quyidagicha tartiblangan sintaktik qurilmada shart mayli shaklidagi bog'lanma asli ergash gapshakl vazifasida emas, balki shart holi vazifasida kelgani ochiq ko'rinadi: *Daraxtlar bahor kelsa kurtak chiqara boshlaydi* kabi. Qiyos qiling: *Sen kelsang men ketaman. – Men sen kelsang ketaman.* Har ikki gapshaklda *sen kelsang* bog'lanmasi shart holi vazifasida kelgan.

Shart maylida har uch zamon ma'nosi ifodalanadi.

1. Shart maylining kelasi zamon shakllari quyidagicha yasaladi:

1) *-sa* + tuslovchi: *gapir + ØI + ØII + sa + ng ..* kabi;

2) *-a /-y + digan + bo'l + sa* + tuslovchi: *gapir + ØI + ØII + a + digan + bo'l + sa + ng ..* kabi;

3) *-(a)r + bo'l + sa* + tuslovchi: *gapir + ØI + ar + bo'l + sa + ng ..* kabi.

2. Shart maylining hozirgi zamon shakli *-a/-y + yotgan + bo'l + sa* + tuslovchi tarzida yasaladi: *gapir + ØI + ØII + a + yotgan + bo'l + sa + ng ..* kabi.

3. Shart maylining o'tgan zamon shakllari quyidagicha yasaladi:

1) *-gan + bo'l + sa* + tuslovchi: *gapir + ØI + ØII gan + bo'l + sa + ng ..* kabi;

2) *-sa* + tuslovchi + *edi*: *gapir + ØI + ØII + sa + ng + edi ..* kabi.

6- §. Xullas, mayl shakli yasovchi morfema istak maylida, maqsad maylida mavjud. Shart mayli yasovchisi asli istak mayli yasovchisidan o'sib chiqqan. Buyruq maylining maxsus affiksi yo'q (Bu mayl tuslovchi affikslar paradigmatlari tasvirida bayon qilinadi). Shunga ko'ra buyruq mayli boshqa maxsus affikslar mayllar bilan bir paradigmaga birlashmaydi.

Istak mayli, maqsad mayli, shart mayli yasovchilari ham o'zaro zidlanish (oppozitsiya) hosil etmaydi: Ayni bir fe'l leksemashakl tarkibida istak mayli bilan shart maylining, maqsad mayli bilan shart maylining yasovchilari qatnasha oladi: *gapir + ØI + gi + m + kel + sa .., gapir + ØI + moqchi + bo'l + sa + m ..* kabi. Ko'rinadiki, bu uch mayl yasovchilari leksemashakl tarkibida bir pozitsiyada joylashuvchi va o'zaro almashinuvchi morfemalar emas, shunga ko'ra paradigma hosil etmaydi, faqat mayllikka xos modal ma'nolarni ifodalashi asosida birlashadi.

TUSLOVCHI MORFEMALAR PARADIGMASI

1- §. Kesim vazifasidagi leksemashakl tarkibida harakat bajaruvchisining shaxs-sonini ifodalaydigan morfemaga *tuslovchi* deyiladi; tuslovchilar bilan

shakl hosil qilinishiga *tuslanish* deyiladi. Tuslovchi morfemalar tuzumi paradigma hosil etadi.

Tuslovchi kesim vazifasida kelayotgan leksemaga ega vazifasida kelayotgan leksemadan (yoki nazarda tutilayotgan bajaruvchidan) anglashiladigan shaxs-son ma'nosiga muvofiq holda qo'shiladi, demak, qaysi shaxs-son tuslovchisining tanlab qo'shilishini ega vazifasida kelayotgan leksemashakl (yoki nazarda tutilayotgan bajaruvchi) belgilaydi: *Ukam gapirmadi, men gapirdim. [Siz] qachon kelasiz?* kabi.

Ayrim sintaktik qurilmalarda bajaruvchining shaxs-soni tuslovchi bilan emas, nisbatlovchi bilan ifodalanadi: *kel + ØII + gan + ing + yo'q* kabi.

Tuslanish deganda asli shaxslar bo'yicha o'zgarish tushuniladi. Lekin tuslovchi, ma'lum istisnolardan qat'i nazar, shaxs ma'nosi bilan birga son ma'nosini ham ifodalashga xizmat qiladi; tuslovchi bilan uchinchi ma'no – modal ma'no ham ifodalanadi. Bir morfema bilan bir necha boshqa-boshqa grammatik ma'noning birgalikda ifodalanishi hodisasi *sinkretizm* deyiladi. Agglutinativ grammatik qurilishli til sifatida o'zbek tilida har bir grammatik ma'no odatda alohida-alohida morfema bilan ifodalanadi (lot. *agglutinare* - 'yelimlash'). Tuslovchi morfemaning (nisbatlovchi morfemada ham xuddi shunday) grammatik ma'noni sinkretik ifodalashi azaliy emas, keyinchalik voqe bo'lgani tuslovchi morfemalar tarkibini tahlil qilishda ochiq ko'rinadi.

Tuslovchi morfemalar paradigmasi o'zbek tilida murakkab bo'lib, bir necha subparadigmadan tashkil topadi. Adabiyotlarda tuslovchilarning subparadigmaları turlicha nomlab, har xil tartibda joylab tasvirlanadi. Tuslovchilar subparadigmaları avvalo faqat fe'l leksemashakl tarkibida ishlatiladigan subparadigmalar deb va fe'l leksemashakl tarkibida ham, boshqa turkum leksemashakllari tarkibida ham ishlatiladigan subparadigma deb ikkiga ajratiladi. Birinchi guruhga -y morfemasi bilan boshlanadigan tuslovchilar subparadigmasi va -m morfemasi bilan boshlanadigan tuslovchilar subparadigmasi birlashadi; -man morfemasi bilan boshlanadigan subparadigma ikkinchi guruh sifatida ajralib turadi.

2- §. -y morfemasi bilan boshlanadigan subparadigma fe'lning buyruq mayliga xoslangan. Bunday tuslovchi fe'l leksemaga nisbat va bo'lishli-bo'lishsizlik ko'rsatkichlaridan keyin qo'shiladi, ayni vaqtda mayl, shaxs, son, modal ma'nolarni sinkretik ravishda ifodalaydi. Ushbu tuslovchilar subparadigmasini chizma bilan quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Shaxslar	S o n l a r	
	B i r l i k	K o ' p l i k
I	<i>o'qi + ØI + ØII + y[in]</i> <i>kel + ØII + ay[in]</i>	<i>o'qi + ØI + ØII + ylik</i> <i>kel + ØII + aylk</i>
II	<i>o'qi + ØI + ØII + ØIII</i> <i>-gin</i>	<i>o'qi + ØI + ØII + ngiz</i> <i>-nglar</i>

	-ng	-ngizlar -laring
III	o'qi + ØI + ØII + sin -sin + lar + ØI + sh 2 + ØII + sin	o'qi + ØI + sh 1 + ØII + sin

O'qiy, kelay misollarini qiyoslash bu morfemaning ifoda jihati y fonemasi-ga teng ekanini, *a* tovushi asos oxiri bilan morfemani qovushtiruvchi (orttirma) tovush ekanini ko'rsatadi. Qovushtiruvchi tovush vazifasida odatda *i* tovushi keladi, bu yerda *a* tovushi deb belgilangan; so'zlashuv tilida *i* tovushi talaffuz qilinadi: *aytiy, keliy* kabi.

-y morfemasini -ylik affiksi bilan qiyoslasak, -y morfemasi shaxs ma'nosini ifodalashi ayon bo'ladi. Bu yerdagi zidlanishda birlik ma'nosi nol ko'rsatkichli morfema bilan, ko'plik esa -lik affiksi bilan ifodalanayotir. Asli -lik affiksi I shaxs ko'pligini ifodalovchi -k affiksi bilan bog'lansa kerak: *bordik* kabi. So'zlashuv tilida va ba'zi turkiy tillarda *keliyik* kabi talaffuz ham mavjud.

-yin affiksini -ylik affiksi bilan qiyoslasak, -yin affiksi ikki qismga ajralishini ko'ramiz: -y qismi I shaxs ma'nosini, -n qismi birlik ma'nosini ifodalaydi (Tarixan *men, sen* kishilik olmoshlari tarkibida ham birlik ma'nosi -n qismi bilan ifodalangan).

Ushbu subparadigmadagi I shaxs-son tuslovchilari buyruq ma'nosini emas (So'zlovchi o'ziga buyurmaydi), balki istak ma'nosini ifodalaydi; shunga ko'ra bu tuslovchilar istak mayliga xos deyiladi.

Bu subparadigmaning II shaxs birlik ko'rsatkichlari o'zaro quyidagicha ichki zidlanish hosil etadi:

o'qi + ØI + ØII + ØIII - 'qat'iy', 'senlash'
-gin - 'da'vat', 'senlash'
-ng - 'sizlash'

Bu shaxsning ko'plik affikslari birlikning -ng affiksi asosida shakllangan:

o'qi + ØI + ØII + ng + [Ø] - ng + iz
-ng + lar
-lar + ing

Ko'rinadiki, -ng affiksi II shaxs ma'nosini ifodalaydi, birlik ma'nosi esa nol ko'rsatkichli morfema bilan ifodalanadi, buni ko'plik ma'nosi maxsus ko'rsatkich bilan ifodalanishi asosida belgilaymiz.

II shaxs ko'rsatkichlari tarkibida ko'plik ma'nosi -z qismi bilan yoki -lar affiksi bilan ifodalanadi. Bu yerdagi -z qismi – ko'plik kishilik olmoshlari (*biz-, siz-*), ko'plik nisbatlovchilari (*-miz-, -ngiz-*), ko'plik tuslovchilari (*-miz, -siz*) tarkibidagi ko'plik ko'rsatkichining o'zi; bularning barchasi – bir manbaning hosilalari. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, II shaxs tuslovchisi tarkibidagi -lar

affiksi boshqa bir hodisaga – ot leksemalardagi son paradigmasiga mansub bo‘lib, tuslovchilar tuzumiga ma'lum maqsad bilan kiritilgan.

II shaxs ko‘pligining ko‘rsatkichlari o‘zaro quyidagicha zidlanadi:

$o'qi + \emptyset I + \emptyset II + ng + iz1$ - 'ko‘plik', betaraf
- $ng + iz2$ - 'birlik', 'sizlash'
- $ng + lar$ - 'ko‘plik', 'sizlash'
- $lar + ing$ - 'ko‘plik', 'senlash'

Yuqoridagi tasvirda *-ngiz* affiksiga xos ko‘pma'nolilik – birlik va ko‘plik ma'nosini ifodalashi va shunga bog‘liq holda ifodalanadigan modal ma'no ham ta'kidlandi. Bu tasvirda shuningdek *-lar* affiksi yordamida, ko‘plik ma'nosidan tashqari, 'sizlash' va 'senlash' modal ma'nolari ham ifodalanishi ta'kidlandi. Ushbu modal ma'nolarni ifodalashga *-lar* affiksini shaxs ko‘rsatkichidan keyin va oldin ishlatish bilan erishilgan.

II shaxs ko‘rsatkichlarida buyruq ma'nosi nol ko‘rsatkichli shakl bilan ifodalanadi; *-gin* affiksi bilan esa harakatni bajarishga da'vat qilish ma'nosi bildiriladi (Bu affiks tarixan *-gil* tarzida talaffuz qilingan bo‘lib, uning tarkibidagi *-gi* qismi asli 'istak' ma'nosini, *-l* qismi esa 'o‘zlik' ma'nosini ifodalagan).

III shaxs tuslovchisi *-sin* affiksi I shaxs birligining *-yin* affiksiga o‘xshaydi. Agar bu affiksni ma'noli qismlarga ajratish mumkin desak, unda *-s* qismi III shaxs ma'nosini, *-n* qismi birlik ma'nosini ifodalovchi bo‘lib chiqadi. Lekin hozirgi o‘zbek tilida *-sin* affiksi ma'noli qismlarga ajratilmaydi. Son ma'nosining III shaxsda ifodalanishi I, II shaxslarda ifodalanishidan keskin farq qiladi: III shaxsda son jihatdan muqim zidlanish yo‘q, shu sababli *-sin* affiksi son ma'nosini ifodalashi jihatidan betaraf.

III shaxs ko‘rsatkichi *-sinlar* shaklida ham ishlatiladi, lekin bu ko‘rsatkichni ko‘plik ma'nosini ifodalash uchun (*O‘qituvchilar kelsinlar* kabi) ishlatish sun'iylikka olib keladi (Bunday sun'iylik rus tilidan tarjimalarda, matbuotda uchrashi ko‘p marta ta'kidlangan; *-sinlar* ko‘rsatkichini bunday sun'iy ishlatishdan tiyilish zarur). Yuqoridagicha sun'iy ishlatishdan qat'i nazar, *-sinlar* ko‘rsatkichining o‘z tabiiy ishlatilish o‘rni bor: *Onam kelsinlar* kabi. Bunday ishlatishda *-sinlar* affiksi tarkibidagi *-lar* qismi ko‘plik ma'nosini emas, balki modal ma'noni ('sizlash'ni) ifodalaydi; shunga ko‘ra *-sinlar* ko‘rsatkichi III shaxs birligining 'sizlash' shakli deyiladi.

III shaxsda ko‘plik ma'nosini *-sh* affiksi bilan ifodalash ham mavjud: *bor + ish + sin* kabi. Bu yerdagi *-sh* affiksi asli birgalik affiksidan o‘sib chiqqan bo‘lib, *-shsin* ko‘rsatkichi tarkibida birgalik ma'nosini emas, ko‘plik ma'nosini ifodalaydi, shunga ko‘ra ko‘plik ko‘rsatkichi deyiladi. Bu ikki *-sh* affikslari o‘zaro quyidagicha farq qiladi: 1) Har xil ma'no ifodalaydi ('birgalik' - 'ko‘plik'), 2) Birgalik shakli yasovchi affiks har uch shaxs tuslovchisidan oldin kelaveradi, ko‘plik affiksi esa faqat III shaxs tuslovchisi bilan birgalikda keladi,

3) Ko‘plik affiksi *-lar* affiksi bilan sinonimiya hosil qiladi, 4) Ko‘plik affiksi ifodalay olmaydigan yana bir ma‘noni – modal ma‘noni (‘sizlash‘ni) ifodalashga xizmat qiladi (Asli shu ‘sizlash‘ ma‘nosini ifodalashi – bu affiksning shaxs ko‘rsatkichlari tarkibidagi asosiy vazifasi).

III shaxsda ‘buyurish’, ‘da‘vat qilish’ bevosita emas, balki ikkinchi shaxs orqali bildiriladi.

III shaxs tuslovchilarining ichki zidlanishini quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

$o'qi + \emptyset I + \emptyset II + sin$	- betaraf,	betaraf
$-sin + lar1$	- 'ko‘plik’,	betaraf; sun'iy
$-sin + lar2$	- 'birlik’,	'sizlash’
$+ \emptyset I + -sh1 + \emptyset II + sin$	- 'ko‘plik’,	betaraf; tabiiy
$+ \emptyset I + -sh2 + \emptyset II + sin$	- 'birlik’,	'sizlash’

3- §. Tuslovchilarning *-m* morfemasi bilan boshlanadigan subparadigmasi *-di* zamon yasovchisidan, *-sa* mayl yasovchidan keyin qo‘shiladi. Bu subparadigmani chizmada quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

Shaxslar	S o n l a r	
	B i r l i k	K o ‘ p l i k
I	$o'qi + \emptyset I + \emptyset II + di + m [+ \emptyset]$	$o'qi + \emptyset I + \emptyset II + di + k (// -miz)$
II	$-ng [+ \emptyset]$	$-ng + iz$ $-ng + lar1$ $-lar1 + ing$ $-lar1 + ing + iz$
III	$-\emptyset$ $-\emptyset + lar2$	-

Bu subparadigmada I shaxsning birlik va ko‘plik ko‘rsatkichlari ayni vaqtda shaxs va son ma‘nosini ifodalaydi: $-m \leftrightarrow -k$. Agar *-m* affiksini *-miz* affiksiga qiyoslasak, *-m* asli shaxs ma‘nosini ifodalashi ochiq ko‘rinadi, unda birlik ma‘nosi nol ko‘rsatkich bilan ifodalangan bo‘ladi. Lekin $-m \leftrightarrow -k$ zidlanishiga bunday yondashish imkoniyati yo‘q.

II shaxsning *-ng* ko‘rsatkichi shaxs ma‘nosini ifodalaydi, son ma‘nosi esa – nol ko‘rsatkichli; buni shu shaxsning ko‘plik ko‘rsatkichiga qiyosan belgilaymiz.

II shaxsning ko‘pligi to‘rt ko‘rsatkich bilan ifodalanib, ular o‘zaro quyidagicha munosabat hosil qiladi:

$o'qi + \emptyset I + \emptyset II + ng + iz1$	- 'ko‘plik’,	betaraf
$-ng + iz2$	- 'birlik’,	'sizlash’

<i>-ng + lar1</i>	- 'ko'plik',	'sizlash'
<i>-lar1 + ing</i>	- 'ko'plik',	'senlash'
<i>-lar1 + ing + iz</i>	- 'ko'plik',	'sizlash'

Ko'rinadiki, *-ngiz* ko'rsatkichi ikki ma'noli: 1) 'ko'plik' ifodalanadi, bunda modal ma'no betaraf bo'ladi, 2) 'birlik' ma'nosi modal ma'no ('sizlash') bilan birgalikda ifodalanadi. Qolgan uch ko'rsatkich ko'plik ma'nosini ifodalaydi, o'zaro farq modal ma'no ifodalanishida namoyon bo'ladi.

Tuslovchilarning bu subparadigmasida III shaxs nol ko'rsatkichli morfema bilan ifodalanadi, son ma'nosining ifodalanishi jihatidan betaraf bo'ladi; bu shaxsda ishlatiladigan *-lar* affiksi modal ma'noni ('sizlash'ni) ifodalashga xizmat qiladi.

Yuqorida *-sinlar* ko'rsatkichiga qarata aytilgan fikrni bu yerda ham ta'kidlash kerak: III shaxsda *-lar* affiksini ko'plik ma'nosini ifodalash maqsadida ishlatish sun'iy bo'lib, *-lar* affiksini bunday ishlatishdan tiyilish zarur.

Yuqorida tasvirlangan subparadigmaning o'ziga xos xususiyati deb II, III shaxs tuslovchilarining *edi* affiksoidi bilan ishlatilib, o'tgan zamon ma'nosini ifodalashini ta'kidlash kerak: *gapir + ØI + ØII + gin + edi*, *gapir + ØI + ØII + sin + edi* kabi.

4- §. Tuslovchilarning fe'l leksemashakl hamda boshqa turkum leksemashakllari uchun umumiy bo'lgan subparadigmasi o'zaro juz'iy farq qiladigan uch ko'rinishda namoyon bo'ladi:

1) <i>o'qi + ØI + ØII + b + man</i>	- <i>-miz1</i>
	- <i>-miz2</i>
<i>-san</i>	- <i>-siz1</i>
	- <i>-siz2</i>
<i>-di</i>	- <i>-sh 1 + ib + di</i>
<i>-di + lar2</i>	- <i>-sh 2 + ib + di</i>
2) <i>o'qi + ØI + ØII + gan + man</i>	- <i>-miz1</i>
	- <i>-miz2</i>
<i>-san</i>	- <i>-siz1</i>
	- <i>-siz2</i>
<i>-Ø</i>	- <i>-sh 1 + gan + Ø</i>
<i>-Ø + lar2</i>	- <i>-sh 2 + gan + Ø</i>
3) <i>o'qituvchi + man</i>	- <i>-miz1</i>
	- <i>-miz2</i>
<i>-san</i>	- <i>-siz1</i>
	- <i>-siz2</i>
<i>-Ø</i>	- -
<i>-Ø + lar2</i>	

Bu subparadigmaning uch ko‘rinishida I, II shaxs birlik va ko‘plik affikslari tabiatan bir xil: bular asli I, II shaxs kishilik olmoshlaridan o‘rib chiqqan, shunga ko‘ra ushbu olmoshlarning xususiyatlarini aynan aks ettiradi: *-miz*, *-siz* morfemalari ikki ma‘noni - ko‘plik ma‘nosini va birlikni ‘sizlash’ ma‘nosini ifodalaydi.

III shaxs ko‘rsatkichlari bu uch ko‘rinishda o‘zaro farqli: birinchi ko‘rinishda III shaxsning birligi *-di* affiksi bilan, qolgan ikki ko‘rinishda nol ko‘rsatkichli morfema bilan ifodalanadi. III shaxsning *-di* affiksi asli son jihati-dan betaraf: birlikdagi ega bilan ham, ko‘plikdagi ega bilan ham ishlatilaveradi. Xuddi shunday xususiyat III shaxsning nol ko‘rsatkichli shakliga ham xos.

Bu ko‘rsatkichlar *-lar* olib ishlatiladi, lekin bunda *-lar* affiksi ko‘plik ma‘nosini emas, birlikni ‘sizlash’ ma‘nosini ifodalashga xizmat qiladi.

III shaxsning ko‘pligi uchinchi ko‘rinishda umuman ifodalanmaydi; birinchi, ikkinchi ko‘rinishda *-sh* affiksi bilan ifodalanadi. *-sh* affiksi asli birgalik yasovchisidan o‘rib chiqqani sababli leksemashakl tarkibida *-b*, *-gan* kabi zamon yasovchilaridan oldin o‘rin oladi, shaxs ko‘rsatkichi zamon ko‘rsatkichidan keyin qo‘shiladi.

III shaxsning *-sh + .. + di*, *-sh + .. + Ø* shakllari ikki ma‘noli: 1) ko‘plik, modal ma‘nosi betaraf, 2) birlik, ‘sizlash’.

5- §. Bajaruvchining shaxs-soni ayrim sintaktik qurilmalarda tuslovchi bilan emas, nisbatlovchi bilan ifodalanadi: *gapir + ØI + gi + m + keldi*, *gapir + ØI + gi + m + keladi*, *gapir + ØI + gi + m + yo‘q* kabi. Asli predikativ bog‘lanmaga teng bunday qurilmaning kesim qismi III shaxs shaklida bo‘ladi-yu, lekin shaxs ma‘nosini ifodalamaydi; chunki shaxs-son (o‘rni bilan modal ma‘no) bunday sintaktik qurilmaning birinchi qismiga qo‘shiladigan nisbatlovchi bilan ifodalanadi. Bunday qurilmada shaxs-son ma‘nosini ifodalashiga ko‘ra nisbatlovchi tuslovchiga tenglashtiriladi, shu asosda tuslovchilarning alohida subparadigmasi deb baholanadi. Bunday sintaktik qurilmalar bir necha ko‘rinishga ega:

1) o‘qi + ØI + gan + im	- <i>-imiz1</i> yo‘q
	- <i>-imiz2</i>
-ing	- <i>-ingiz1</i>
	- <i>-ingiz2</i>
-i	- <i>-lari1</i>
	- <i>-lari2</i>
2) o‘qi + ØI + sh + im	- <i>-imiz1</i> kerak
	- <i>-imiz2</i>
-ing	- <i>-ingiz1</i>
	- <i>-ingiz2</i>
-i	- <i>-lari1</i>

	- <i>-lari2</i>
3) <i>o'qi + ØI + gi + m</i>	- <i>-miz1 keldi</i>
	- <i>-miz2</i>
	- <i>-ng</i>
	- <i>-ngiz1</i>
	- <i>-ngiz2</i>
	- <i>-si</i>
	- <i>-lari 1</i>
	- <i>-lari 2</i>

Tasvirdan ko'rinadiki, ko'plik nisbatlovchilari ikki ma'noli: 1) ko'plik ifodalanadi, modal ma'no jihatidan betaraf bo'ladi, 2) birlik modal ma'no ('sizlash') bilan birgalikda ifodalanadi.

Nisbatlovchi morfemalar paradigmasi ot leksemalar bayonida tasvirlandi.

FE'L LEKSEMAGA QO'SHILADIGAN NOPARADIGMATIK MORFEMALAR

Harakatning takrorlanib, kuchli-kuchsiz darajada voqe bo'lishini ifodalovchi affikslar

1- §. Fe'l leksemaga birinchi navbatda harakatning takrorlanib, kuchli-kuchsiz darajada voqe bo'lishini ifodalaydigan affikslar qo'shiladi. Bu affiks-lar fe'l leksemaning leksik ma'nosiga ma'lum bir grammatik ma'no qo'shadi, shunga ko'ra shakl yasovchi morfema deyiladi. Bunday morfemalar dastlab ikkiga ajraladi: 1) harakatning takrorlanib voqe bo'lishini ifodalaydigan affikslar, 2) harakatning kuchli-kuchsiz darajada voqe bo'lishini ifodalaydigan affikslar.

2- §. Harakatning takrorlanib voqe bo'lishi quyidagi affikslar bilan ifodalanadi:

1) *-a* affiksi bilan. Hozirgi o'zbek tilida bu affiks *bura-* (*bur + a-*) leksemasi tarkibida ajratiladi. Asli *so'ra-* leksemasi ham tarixan *so'r-* leksemasi va *-a* affiksidan tarkib topgan;

2) *-la* affiksi bilan: *quv + la-*, *buk + la-*, *sava + la-*, *ishqa + la-*, *cho'qi + la-*, *chimchi + la-* kabi. *Qashla-* fe'li ham asli *qashi-* leksemasiga *-la* affiksini qo'shib hosil qilingan, keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi *i* tovushi talaffuz qilinmay qo'ygan: *qashi + la- > qashla-*. *Qayt-* leksemasiga bu affiks oldidan *a* tovushi orttirib qo'shilgan (Bunga *qayt-* fe'lining oxiri ikki konsonant bilan tugagani sabab bo'lgandir): *qayt + la- > qaytala-*;

3) *-ka / -qa / -ga / -g'a* morfemasi bilan: *sur + ka-*, *chay + qa-*, *sur + ga-*, *qo'z + g'a-* kabi. *Ishqa-* fe'li ham asli 'surt-' ma'nosini anglatgan *ish-* fe'lga *-qa* affiksini qo'shib hosil qilingan;

4) *-kila / -qila / -g'ila / -gila* morfemasi bilan: *turt + kila-*, *yul + qila-*; *ez + g'ila-*, *cho'z + g'ila-* kabi. *Chopqilla-* misolida *l* tovushini qatlash bilan ma'no kuchaytirilgan. Asli bu morfema tarkibidagi *-ki* (*-qi*, *-g'i*) qismi 'kuchaytirish' ma'nosini, *-la* qismi 'takror' ma'nosini ifodalaydi. (*Miji + g'i*) + *la- > mijg'ila-*

misolida ikkinchi bo'g'indagi *i* tovushi talaffuz qilinmay qo'ygan. Ayrim fe'llarda ushbu morfemaning birinchi qismi bilan ifodalanadigan 'kuchaytirish' ma'nosi ustun bo'ladi: *yugur + gila-* kabi.

3- §. Harakatning kuchli darajada voqe bo'lishi quyidagi morfemalar bilan ifodalanadi:

1) *-i* affiksi bilan: *to'z + i-*, *sing + i-*, *shim + i-*, *so'l + i-* kabi. Asli *qo'zi-* fe'li ham *qo'z-* leksemasiga *-i* affiksini qo'shib hosil qilingan;

2) *-qi / -g'i* morfemasi bilan: *yul + qi-*, *to'z + g'i-* kabi;

3) *-n / -l* morfemasi bilan: *to'y + in-*, *kuy + in-*, *shosh + il-* kabi.

4- §. Harakatning kuchsiz darajada voqe bo'lishi quyidagi morfemalar bilan ifodalanadi:

1) *-ra* morfemasi bilan: *alji + ra-*, *gangi + ra-* kabi. Asli *chiyra-* fe'li ham 'aralashtir-' ma'nosini anglatgan *chiy-* leksemasiga 'biroz' ma'nosini ifodalovchi *-ra* affiksini qo'shib hosil qilingan;

2) *-msira* affiksi bilan: *kul + msira-*, *yig'la + msira-* kabi. Bu morfema asli uch affiksdan – holat oti yasovchi *-m*, 'moyillik' ma'nosini ifodalovchi *-si*, 'biroz' ma'nosini ifodalovchi *-ra* affikslaridan tarkib topgan;

3) *-nqira* affiksi bilan: *yoq + inqira-*, *uyal + inqira-*, *qizar + inqira-*, *bo'sha + nqira* kabi. Bu morfema tarkibidagi *-n* qismi asli 'yaqin', 'o'xshash' kabi ma'noni, *-qi* qismi va *-ra* qismi 'biroz' ma'nosini ifodalaydi;

4) *-chi* affiksi bilan: *ko'p + chi-*, *qir + chi-* kabi. Asli *archi-* fe'li tarkibida ham shu affiks qatnashadi: *ari-* ('tozala-') + *chi* > *archi-* (ikkinchi bo'g'indagi *i* tovushi talaffuz qilinmay qo'ygan);

5) *-k / -q* morfemasi bilan: *ko'n + ik-*, *tol + iq-*, *qon + iq-* kabi;

6) *-n* affiksi bilan: *og'ri + n-*, *kez + in-* kabi;

7) *-sh* affiksi bilan:

a) 'biroz' ma'nosi ifodalanadi: *achi + sh-*, *yori + sh-*, *qichi + sh-*, *zichla + sh-*, *qizar + ish-*, *oqar + ish-*, *tort+ish-* kabi. Asli *engash-* fe'li ham 'egil-' ma'nosini anglatgan *eng-* fe'luga 'biroz' ma'nosini ifodalovchi *-sh* affiksini qo'shib hosil qilingan. Ushbu affiks *-lash* leksema yasovchisi tarkibida ham 'biroz' ma'nosi bilan qatnashadi: *oson + lash-*, *kambag'al + lash-* kabi;

b) 'ko'maklashish' ma'nosi ifodalanadi: *to'g'ra + sh-*, *tanla + sh-*, *kovla + sh-* kabi. Asli bu yerda ham harakatni bajarishda biroz qatnashish ma'nosi ifodalanadi.

5- §. Yuqorida tasvirlangan morfemalar sanoqli fe'l leksemalarga qo'shib shakl yasaydi. Ifodalaydigan ma'nolariga ko'ra bu morfemalar bir paradigmaga birlashmaydi; birini ikkinchisiga almashtirib bo'lmaydi. Ushbu morfemalarning har uch ma'no turida ichki yaqinlik mavjud, lekin ularni sinonim deb bo'lmaydi, chunki ayni bir fe'l leksemaga biri o'rnida ikkinchisini qo'shib bo'lmaydi.

Harakatning takrorlanib voqe bo'lishi ma'nosi kuchli darajada voqe bo'lishi ma'nosiga yaqin; ba'zan bu ma'nolarni aniq ajratish ham qiyin.

Harakatning qay yo'sinda amalga oshishini ifodalaydigan ko'makchi fe'l morfemalar

1- §. O'zbek tilida yigirmadan ortiq ko'makchi fe'l mavjud bo'lib, fe'l leksemaning leksik ma'nosiga ma'lum bir grammatik ma'no qo'shish uchun ishlatiladi; shunga ko'ra bu ko'makchi fe'llar shakl yasovchi morfemalarga tenglashtiriladi. Bunday ko'makchi fe'l bilan analitik grammatik shakl yasaladi.

Ko'makchi fe'l mustaqil fe'ldan ma'no taraqqiyoti yo'li bilan o'sib chiqqan. Hozirgi o'zbek tilida ayni bir fonemalar tizimiga ega mustaqil fe'l ham, ko'makchi fe'l ham yonma-yon mavjud; birinchisi leksik ma'no anglatadi, ikkinchisi grammatik ma'no ifodalaydi, fe'l leksemaning ma'lum grammatik shaklini yasaydi; grammatik shakl yasovchi morfemalar qatorida, masalan, nisbat ko'rsatkichidan keyin, lekin mayl, zamon, tushlash ko'rsatkichlaridan oldin joy oladi, demak, fe'l leksemashaklning tarkibiga kiradi.

Yuqoridagi izohlardan ayon bo'ladiki, o'zbek tilida ifoda jihati ayni bir fonema tizimidan iborat ikki lisoniy birlik – leksema va morfema mavjud; bularni ayni bir leksik birlikning ikki ma'noda, ikki vazifada kelishi deb baholash mumkin emas.

Garchand ko'makchi fe'l alohida birlik – grammatik birlik sifatida ajralib chiqqan bo'lsa ham, o'zidan oldingi asosga xuddi mustaqil fe'l kabi ravishdosh yasovchisi orqali qo'shiladi; ana shu nuqtada uning leksik tabiati saqlanadi, shu xususiyatiga ko'ra leksik tabiatli morfema deyiladi.

2- §. Bu yerda analitik grammatik shakl yasovchilik vazifasini asli ko'makchi fe'l bajaradi, analitiklik (ayrimlikni saqlash) shu ko'makchi fe'lga xos. Lekin analitik grammatik shaklning ifoda materiali deb faqat ko'makchi fe'lning o'zini ko'rsatish yetarli emas, balki undan oldingi qismga shu ko'makchi fe'l tufayli qo'shiladigan ravishdosh shaklini ham birgalikda ko'rsatish lozim. Masalan, *o'qi-* leksemasiga *-a/-y* ravishdosh shakli *-boshla-* ko'makchi fe'lini ishlatish tufayli qo'shiladi: *o'qi+y+boshla-* kabi; agar *-qo'y-* ko'makchi fe'li ishlatilsa, undan oldin *-b* ravishdosh shakli qo'shiladi: *o'qi + b + qo'y-* kabi. Demak, analitik grammatik shakl bu yerda "ravishdosh yasovchisi + ko'makchi fe'l" tarkibidan iborat.

Ayrim ko'makchi fe'llar ravishdosh shaklidagi fe'l leksemaga emas, balki tushlangan fe'l leksemashaklga qo'shiladi, bunda ko'makchi fe'l ham fe'l leksemashaklga monand grammatik shaklda bo'ladi: *gapirdi-qo'ydi* kabi. Bunday ishlatish "(fe'l leksema .. + zamon ko'rsatkichi + tuslovchi)-(ko'makchi fe'l + o'sha zamon ko'rsatkichi + o'sha tuslovchi)" qolipida tuziladi.

3- §. Ko‘makchi fe'llarning ko‘p qismi ravishdoshning bir shakli (*-a* shakli yoki *-b* shakli) bilan, oz qismi-gina ravishdoshning har ikki shakli bilan ishlatiladi. Shulardan ba'zilari tuslangan fe'l leksemashaklga qo‘shiladi.

Ravishdoshning bir shakli bilan ishlatiladigan ko‘makchi fe'lda grammatik ma'no shu ko‘makchi fe'lning o‘zi bilan ifodalangandek ko‘rinadi: *gapir + a + boshla-*, *o‘qi + b + qo‘y-* kabi. Aslida esa ravishdosh shakli ko‘makchi ifodalaydigan grammatik ma'noga mos holda tanlanadi. Masalan, *-boshla-* ko‘makchi fe'li harakatning boshlanishi ma'nosini ifodalaydi, shunga ko‘ra kelasi zamon ma'nosini ifodalaydigan *-a* ravishdoshi shakli bilan ishlatiladi; *-qo‘y-* ko‘makchi fe'li bilan harakatning tugallangani ma'nosi ifodalanadi, shunga ko‘ra *-b* ravishdosh shakli ishlatiladi. Ko‘rinadiki, ko‘makchi fe'l ifodalaydigan grammatik ma'no bilan ravishdosh shakli ifodalaydigan ma'no orasida odatda mutanosiblik bo‘ladi.

Ko‘makchi fe'llarning ma'lum bir qismida-gina ular ifodalaydigan ma'noni aniq ta'riflash mumkin. Ko‘pchilik izohlashlarda, ayniqsa ko‘makchi fe'ldan turli xil ma'no qidirishda lisoniy birlik sifatidagi ma'nosini unga matn tufayli qo‘shiladigan ma'nodan ajratmaslik hollari uchraydi. Ko‘makchi fe'llarga quyida berilayotgan izohlarni ham yetarli darajada aniq deb bo‘lmaydi.

4- §. Ravishdoshning *-a* shakli bilan ham, *-b* shakli bilan ham *-ol-*, *-ber-*, *-qol-* ko‘makchi fe'llari ishlatiladi:

1) *-ol-* ko‘makchi fe'li:

a) *-a* ravishdoshi bilan ishlatilganida harakatni amalga oshirishga qodirlik ma'nosini ifodalaydi: *gapir + a + ol-*, *o‘qi + y + ol-* kabi. Yonma-yon kelgan *ao* tovushlari talaffuzda bir *o* tovushiga singishadi: *gapir + a + ol- > gapirol-*;

b) *-b* ravishdoshi bilan ishlatilganida harakat bajaruvchining manfaatini ko‘zlab amalga oshirilishi ma'nosini ifodalaydi: *gapir + ib + ol-*, *o‘qi + b + ol-* kabi. Ayrim hollarda turli qo‘shimcha ma'nolar ham ifodalanishi mumkin. Bunday analitik qurilma talaffuzda *gapirivol-*, *o‘qivol-* shakliga ega bo‘ladi: ikki ovoz tovush oralig‘ida *b* portlovchi tovushi *v* sirg‘aluvchi tovushiga almashadi;

d) *gapir + di-ol + di*, *o‘qi + di-qo‘y + di* kabi qurilmalar asosan *-b* ravishdoshi bilan ishlatiladigan ko‘rinishdagi kabi ma'noni ifodalaydi, shu ma'noga 'zudlik bilan' ma'no qirrasini qo‘shiladi.

2) *-ber-* ko‘makchi fe'li:

a) *-a* ravishdoshi bilan ishlatilganida harakatning moneliksiz to‘xtovsiz davom etishi ma'nosini ifodalaydi: *gapir + a + ber-*, *o‘qi + y + ber-* kabi. Talaffuzda *b* portlovchi tovushi *v* sirg‘aluvchi tovushiga almashadi: *gapira-ver-*, *o‘qiyver-*;

b) *-b* ravishdoshi bilan ishlatilganida harakat boshqa bir kishining manfaatini ko‘zlab amalga oshirilishi ma'nosi ifodalanadi: *gapir + ib + ber-*, *o‘qi + b + ber-* kabi. *-ber-* ko‘makchi fe'li shu ma'nosi bilan *-ol-* ko‘makchi fe'lining ikkinchi ma'nosiga antonim bo‘ladi: *gapirib ol- ↔ gapirib ber-* kabi.

3) *-qol-* ko‘makchi fe‘li:

a) *-a* ravishdoshi bilan ishlatilganida harakat bajaruvchi xohlagan tarzda zudlik bilan amalga oshishi ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + a + qol-*, *o‘qi + y + qol-* kabi.

b) *-b* ravishdoshi bilan ishlatilganida harakatning kutilmagan tarzda amalga oshishi ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + ib + qol-*, *o‘qi + b + qol-* kabi;

d) Bu ko‘makchi fe‘l ayrim fe‘l leksemalar bilan *tindi-qoldi* tarzida ham ishlatiladi va harakatning to‘satdan amalga oshishi ma‘nosini ifodalaydi.

5- §. Ravishdoshning *-a* shakli bilan *-boshla-*, *-bil-*, *-yoz-* ko‘makchi fe‘llari ishlatiladi:

1) *-boshla-* ko‘makchi fe‘li harakat amalga osha boshlagani ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + a + boshla-*, *o‘qi + y + boshla-* kabi;

2) *-bil-* ko‘makchi fe‘li harakatni amalga oshirishga qodirlik ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + a + bil-* kabi. Hozirgi adabiy o‘zbek tilida deyarli ishlatilmaydigan bu ko‘makchi fe‘l *-ol-* ko‘makchi fe‘lining shunday ma‘nosi bilan sinonim;

3) *-yoz-* ko‘makchi fe‘li harakatning amalga oshib ketishiga oz qolgani ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + a + yoz-*, *o‘qi + y + yoz-* kabi; *o‘qi + y + yoz-* qurilishi tarkibidagi yonma-yon yy tovushlari o‘zaro singishadi: *o‘qiyoz-* kabi.

6- §. Ko‘makchi fe‘llarning ko‘p qismi ravishdoshning *-b* shakli bilan ishlatiladi:

1) *-yot-*, *-tur-*, *-yur-*, *-bor-*, *-kel-* ko‘makchi fe‘llari harakatning ma‘lum muddatdan beri davomli amalga oshishi ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + ib + tur-*, *o‘qi + b + yur-*, *o‘qi + b + yot-*, *o‘qi + b + bor-*, *gapir+ib+kel-* kabi;

2) *-bo‘l-*, *-bitir-*, *-chiq-* ko‘makchi fe‘llari harakatning tugallanganligi ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + ib + bo‘l-*, *o‘qi + b + bitir-*, *o‘qi+b+chiq-* kabi;

3) *-qo‘y-*, *-yubor-* ko‘makchi fe‘llari harakatning to‘satdan amalga oshishi ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + ib + qo‘y-*, *gapir + ib + yubor-* kabi;

4) *-ko‘r-*, *-boq-*, *-qara-* ko‘makchi fe‘llari harakatning sinash maqsadida amalga oshirilishi ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + ib + boq-*, *o‘qi + b + ko‘r-*, *surishtir + ib + qara-* kabi;

5) *-tashla-* ko‘makchi fe‘li harakatning shartta amalga oshishi ma‘nosini ifodalaydi: *gapir + ib + tashla-*, *o‘qi + b + tashla-* kabi va b.

Yuqoridagi tasvirlardan ayonki, bu guruh ko‘makchi fe‘llar orasida sinonimik munosabat kuchli.

7- §. Fe‘l leksema asosan bir ko‘makchi fe‘l bilan ishlatiladi (yuqoridagi misollar). Ikki ko‘makchi fe‘l bilan ishlatilish hollari ham anchagina: *gapir + ib + qo‘y + a + qol-*, *o‘qi + b + ol + a + ber-*, *gapir + ib + ber + ib + qo‘y-*, *o‘qi + b + tur + a + tur-* kabi. Ba‘zan uch ko‘makchi bilan ishlatilish ham uchraydi: *gapir + ib + ber + ib + qo‘y + a + qol-* kabi.

Fe'l leksema bilan bittadan ortiq ko'makchi fe'l ishlatilganida ularning biri ikkinchisini inkor etmaydi, har biri fe'l leksemaga o'ziga xos grammatik ma'noni qo'shadi.

Umuman, ko'makchi fe'llar rang-barang grammatik ma'noni ifodalaydi; ayrimlari orasida sinonimik munosabat mavjud. Lekin ko'makchi fe'llar bir butun holda yaxlit paradigma hosil etmaydi.

RAVISH LEKSEMALAR TURKUMIDA SHAKL YASALISHI VA LEKSEMASHAKLNING RAVISHGA AYLANISHI

1- §. Harakatning belgisini anglatadigan leksemalarga ravish leksemalar turkumi deyiladi. Ravish leksemaga shakl o'zgarishi xos emas, shunga ko'ra fe'l leksemaga (o'rni bilan ot leksemaga) to'g'ridan to'g'ri bog'lanadi: *tez yur-*, *sekin gapir-*, *astoydil ranji-*, *ko'p so'z-* kabi.

Adabiyotlarda ravish yasovchi affiks yo'qligi ta'kidlanadi. Haqiqatda, faqat *butunlay(in)*, *tiriklay(in)* ravish leksemalari tarkibidagi *-lay(in)* affiksini sifat leksemadan ravish leksema yasovchi affiks deyish mumkin.

O'zbek tiliga tojik tilidan o'zlashgan *birodarona*, *do'stona*, *kamtarona* kabi leksemalar, *ojizona*, *oqilona*, *xolisona* kabi arabcha leksemalardan yasalishlar tarkibidagi *-ona* qismi asli leksema yasovchi bo'lib, faqat o'zlashgan leksemalar tarkibida qatnashadi, shunga ko'ra bunday qismni o'zbek tili nuqtayi nazaridan leksema yasovchi affiks deb ajratish to'g'ri bo'lmaydi.

Ravishlarda shakl yasalishi

2- §. Ravish leksemalarning o'ziga-gina xos shakl yasovchi affiks yo'q. Quyida tasvirlangan affikslar boshqa turkum leksemalari qatori ravish leksemaga ham qo'shiladi:

1. Ayrim ravish leksemalarga xuddi sifat leksemalarda bo'lganidek *-roq* shakl yasovchisi qo'shiladi: *tezroq gapir-*, *sekinroq yur-*, *kechroq kel-* kabi. Bu yerda ham *-roq* affiksi 'me'yordan oz' ma'nosini emas, balki 'biroz', 'nisbatan' ma'nosini ifodalaydi. Masalan, *tezroq yur-* birikmasida *tezroq* ravishi 'biroz tez' ma'nosini anglatadi; *-roq* affiksi harakat o'zi sust bo'lsa, biroz tezlatishni, harakat o'zi jadal bo'lsa, yana ham tezlatishni bildiradi. Demak, o'lchov – harakatning tez yoki sekin kechimi.

2. Ayrim ravish leksemalarga, ot va sifat leksemalarda bo'lganidek, 'iliq munosabat' ifodalovchi *-gina* affiksi qo'shiladi: *tezgina kel-*, *sekingina shivirla-*, *kechagina ket-* kabi.

3. Ayrim ravish leksemalar oldidan, xuddi sifat leksemalarda bo'lganidek, *juda*, *g'oyat*, *eng* kuchaytiruv morfema-affiksoidini keltirish bilan ravish leksema anglatadigan belgi kuchli darajada ifodalanadi: *juda tez gapir-*, *eng sekin yur-* kabi.

Leksemashakllarning, birikmashakllarning ravishga aylanishi

3-§. Turli turkum leksemalari har xil shakl hosil qiluvchi affikslarni olgan holda ravishga aylanadi:

1. *Oldin, keyin (ketin), kechin, ertan, kechqurun, ostin-ustun* kabi leksemalar oxiridagi *-n (-in, -un)* qismi asli qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lgan instrumental kelishigining qo'shimchasi bo'lib, hozirgi o'zbek tiliga yuqoridagi bir necha ravish leksema tarkibida yetib kelgan. Bu affiks hozirgi o'zbek tilida kelishik qo'shimchasi deb qaralmaydi, shunga ko'ra *oldin* kabi leksemalar tarkibidagi bu qism affiks sifatida ajratilmaydi, bunday birliklar bir butun holda ravish leksemaga teng deb qaraladi.

2. Hozirgi o'zbek tiliga o'zlashgan *majburan, taxminan, qisman, tasodifan, vijdonan, ruhan, haqiqatan, qat'iy* kabi arabcha leksemashakllar oxiridagi *-an* qismi asli tushum kelishigi qo'shimchasi bo'lib, o'zbek tilida bunday qism affiks sifatida ajratilmaydi, bunday birlik bir butun holda ravish deb qaraladi (Arab tilida turlanish sifat leksemaga ham xos, *qat'iy* misolida shu holat aks etgan).

4- §. Ot turkumi bayonida shakl yasovchi deb talqin qilingan *-day (-dek)* affiksoidi adabiyotlarda ravish yasovchisi deb ham keltiriladi. Bu yerda ham *-day* asli shakl yasovchi vazifasini bajaradi, o'xshatish ma'nosini ifodalaydi: a) ot leksemaga qo'shib keladi: *chamanday, yashinday, qushday, toshday, o'qdek* kabi; b) sifat leksemaga qo'shib keladi: *boyagiday, avvalgiday, bekorchiday, farqsizdek* kabi; d) *yo'q* leksemasiga qo'shib keladi: *yo'qday*; e) olmoshga qo'shib keladi: *sizday, bunday* kabi (Olmoshga *bundaqa, shunaqa* shaklida ham qo'shiladi); f) hatto *-gan* sifatdosh shakliga ham qo'shiladi: *achingandek, cho'chigandek* kabi.

Bu affiksoidning *bayramdagidek* kabi *-dagi* shakl yasovchisidan keyin qo'shilishi uning ravish leksema yasovchisi emasligini qat'iy tasdiqlaydi.

Demak, *-day* affiksoidi turli turkum leksemalariga qo'shib, o'xshatish ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi; bu affiksoid bilan leksema yasalmaydi.

5- §. Serunum ravish yasovchi deb *-lab* affiksi ko'rsatiladi. Bu affiks og'irlik o'lchovi otlariga (*yuz tonnalab, botmonlab* kabi), vaqt o'lchovi otlariga (*haftalab, oylab, yillab* kabi), payt otlariga (*kechalab, saharlab, azonlab* kabi), *harf-, bo'g'in-* kabi otlarga (*harflab, bo'g'inlab*) seriya sifatida qo'shiladi, demak, bu affiks – tom ma'noda leksema yasovchi emas, balki shakl yasovchi. Faqat *ataylab, dastlab* kabi ayrim ravish leksemalarda-gina bu affiks o'zi qo'shilgan asosdan ajratilmaydigan holga kelgan. Xuddi shunday holat ma'no taraqqiyoti yo'li bilan *ertalab-* leksemasida ham voqe bo'lgan: Bu leksema payt otiga aylangan, shunga ko'ra *ertalabdan* kabi kelishik qo'shimchasini olib ham ishlatiladi.

Bu yerda tasvirlangan *-lab* affiksi bilan *-lab* chama son yasovchisi orasida o'xshashlik kuchli: *o'nlab* = bir necha o'n, *haftalab* = bir necha hafta. Lekin *donalab*, *harflab*, *bo'g'inlab* kabi leksemalarda asos anglatadigan leksik ma'noga bog'liq holda bu affiks bilan boshqacha - 'har birini alohida' kabi ma'no ifodalanadi. *Dastlab* ravishi hozirgi o'zbek tilida ma'noli qismlarga ajralmaydi.

6- §. Adabiyotlarda *-cha* affiksi ham ravish yasovchi deyiladi. Avvalo bu affiksning millat, xalq nomiga qo'shib ishlatilishini ajratib baholash kerak: *o'zbekcha*, *inglizcha* kabi. Istagan millat, xalq nomiga qo'shib ishlatilaveradigan bu affiks 'shu millatga, xalqqa mansub' ma'nosini ifodalaydigan shakl yasovchi deb baholanishi lozim.

-cha affiksi *ko'pincha*, *o'g'rincha* kabi leksemalarning doimiy tarkibiy qismiga aylangan: Hozirgi o'zbek tilida *ko'pin*, *o'g'rin* mustaqil ishlatilmaydi.

Boshqa birliklarda *-cha* affiksi ajratiladi va o'zi qo'shilgan leksemaning ma'nosiga bog'liq holda bir necha ma'noni ifodalashga xizmat qiladi: a) 'holat' ma'nosi ifodalanadi; bunda *-cha* affiksi sifat leksemaga, fe'l leksema-ning *-gan* sifatdosh shakliga qo'shiladi: *yashirincha*, *yangicha*, *atroflicha*, *avvalgicha*; *shoshilgan*, *istagan*, *yugurgan* kabi; b) 'biroz' ma'nosi ifodalanadi; bunda *-cha* affiksi ravish leksemaga qo'shiladi: *keyincha*, *hozircha* kabi; d) 'bilan' ma'nosi ifodalanadi: *yaxshilikcha* kabi; e) 'qadar' ma'nosi ifodalanadi; bunda *-cha* affiksi olmoshga qo'shiladi: *sizcha*, *shuncha* kabi.

Yuqorida tasvirlangan holatlarning deyarli barchasida *-cha* affiksi asli leksema yasovchi deb emas, balki shakl yasovchi deb baholanishi to'g'ri. Bu fikrni *bizningcha*, *o'zicha* kabi misollar qat'iy tasdiqlaydi: Leksema yasovchi turlovchidan, nisbatlovchidan keyin qo'shilmaydi.

7- §. 1. Ravish yasovchi deb *-larcha* ko'rsatkichi ham keltiriladi: *qahramonlarcha*, *aybdorlarcha*, *vaxshiylarcha*, *mardlarcha* kabi. Bu yerda 'o'xshash' ma'nosini ifodalaydigan *-cha* affiksi *-lar* ko'plik shakli yasovchisidan keyin qo'shiladi; *-dek* shakl yasovchisiga sinonim bu affiks (*qahramonlarcha* = *qahramonlardek* kabi) shakl yasovchiga teng.

2. *Ochiqchasiga*, *o'jarchasiga*, *harbiychasiga* kabi misollarda ravish yasovchi deb *-chasiga* ko'rsatkichi ajratiladi; aslida esa bu ko'rsatkich tarkibidagi *-cha* qismi – shakl yasovchi, *-si*, *-ga* qismlari esa – shakl o'zgartiruvchi affikslar. Demak, bu ko'rsatkichni ham leksema yasovchi deb bo'lmaydi.

3. *Ilgarilari*, *avvallari*, *kechqurunlari* kabi misollar tarkibidagi *-lari* ko'rsatkichi *-lar* ko'plik affiksi va *-i* nisbatlovchisidan iborat; demak, bu yerda ham leksema yasovchi haqida gapirib bo'lmaydi.

8- §. Alohida guruhni makon kelishigi affiksi bilan shakllangan ravishlar tashkil qiladi:

1) Jo'nalish kelishigi affiksi: a) payt ravishi leksemasiga qo'shiladi: *ertaga*, *indinga* kabi; b) sifat leksemaga qo'shiladi: *to'g'riga*, *bekorga* kabi. Yuqori-

dagi misollarda kelishik affiksi aniq ajraladi, lekin *olg'a*, *zo'rg'a*, *jo'rttaga* misollarida kelishik affiksi hozirgi o'zbek tilida ajralmaydi.

2) Chiqish kelishigi affiksi: a) ravish leksemaga qo'shiladi: *hozirdan*, *tezdan* kabi; b) sifat leksemaga qo'shiladi: *yangidan*, *chindan*, *yolg'ondan* kabi; d) ot leksemaga qo'shiladi: *tubdan*, *yoddan* kabi; e) *bir* soniga qo'shiladi: *birdan*. Yuqoridagi misollarda kelishik affiksi aniq ajraladi, lekin *to'satdan*, *qo'qqisdan* misollarida kelishik affiksi hozirgi o'zbek tilida ajralmaydi.

3) O'rin kelishigi affiksi *tezda* misolida ravish leksemaga, *kunda* misolida ot leksemaga, *boshda* misolida belgi ma'nosi bilan ishlatilgan ot leksemaga qo'shilgan. Yuqoridagi misollardan *uzoqda*, *orqada* kabilarni farqlash kerak: Bu yerda asli *uzoq yerda* kabi birikmashaklning ikkinchi a'zosi bo'lib keladigan yer(*joy*) ot leksemasi ellipslanadi, natijada kelishik affiksi birinchi a'zo vazifasida kelgan sifat leksemaga qo'shiladi.

4) Ayrim hollarda ikki ravish leksema ayni bir asosga boshqa-boshqa kelishik ko'rsatkichini qo'shish bilan shakllanadi: *birga*, *birdan*; *tezda*, *tezdan* kabi. Bunday hodisani ayni bir asosning uch makon kelishigida turlanishi hodisasidan ajratish kerak: *o'ngga*, *o'ngdan*, *o'ngda* kabilar uch ravish leksema emas, balki o'rin otining uch kelishik shaklida ishlatilishiga teng; bunday o'rin oti, masalan, *o'ngni* kabi boshqa kelishik shaklida ham ishlatilave-radi.

9- §. Ravish leksema yasovchisi sifatida *-(s)iga* ko'rsatkichi ham keltiriladi. III shaxs nisbatlovchisi va jo'nalish kelishigi affiksidan iborat bu ko'rsatkich: a) ravish leksemaga qo'shiladi: *birakayiga*, *birdaniga* kabi; b) sifat leksemaga qo'shiladi: *yalpisiga*, *tikkasiga*, *sidirg'asiga*, *baravariga*, *ko'ndalangiga*, *ros-takamiga*, *yolg'ondakamiga* kabi. *Qanaqasiga*, *shunaqasiga* misollarida sifat olmoshga qo'shilgan. *Uzunasiga*, *qatorasiga* misollarida bu ko'rsatkich *-asiga* shaklida qo'shilgan. Bir misolda tojikcha *pirovard* fe'l shakliga *-ida* ko'rsatkichi qo'shilgan: *pirovardida*.

10- §. Yuqoridagi tasvirlardan ayon bo'ladiki, *-lay(in)* ko'rsatkichidan boshqa maxsus ravish yasovchi affiks hozirgi o'zbek tilida yo'q. Ravish leksemalar tarkibida qatnashadigan ko'rsatkichlar asli shakl yasovchi, shakl o'zgartiruvchi affikslarga teng. Bunday affikslarni leksema yasovchi deb bo'lmaydi. Bu yerda ravish leksema yasalishi haqida emas, balki biror turkum leksemasining ma'lum bir shakl hosil qiluvchini olgan holda ravish leksemaga aylanishi haqida gapirish to'g'ri. Ravishga aylanish yangi leksik ma'noning vujudga kelishi bilan voqe bo'ladi. Quyidagi tasvirlar ham ravishga aylanish hodisasini aks ettiradi.

11- §. Ravishlarda ikki leksemaning juft holda ishlatilishi anchagina uchraydi; bunda asosan 'umumlashtirish' ma'nosi ifodalanadi:

1) Holat ravishlari juft holda ishlatiladi: *ochin-to'qin*, *ochiq-oydin*, *to'la-to'kis*, *eson-omon* || *omon-eson*, *uzil-kesil*, *apil-tapil* kabi;

2) Payt ravishlari juft holda ishlatiladi: *yozin-qishin, erta-kech, tun-kun, avval-oxir* kabi. Ayrim juft leksemalardan 'chama', 'taxmin' ma'nosi ifodalanadi: *erta-indin, bugun-erta* kabi;

3) O'rin ravishlari juft holda ishlatiladi: *ostin-ustun, oldin-keyin (oldin-кетин); nari-beri* kabi;

4) Fe'l leksemalar juft holda ishlatiladi: *ag'dar-to'ntar* kabi;

5) Fe'l leksemalar *-b* ravishdoshi shaklida juft holda ishlatiladi: *ozib-yozib* kabi;

6) *Naridan-beri, uzundan-uzoq* kabi birinchi qismiga chiqish kelishigi affiksini qo'shib juft ravish hosil qilish ham mavjud.

12- §. Ravishlarda ayni bir leksemani takrorlab ishlatish hodisasi taraqqiy etgan bo'lib, quyidagicha ko'rinishlarga ega:

1. Aynan takrorlanadi: 1) Ravish takrorlanadi: *oz-oz, ko'p-ko'p, asta-asta, sekin-sekin, zo'rg'a-zo'rg'a, tez-tez* kabi. 2) Ravishdosh shakli takrorlanadi: a) *-a* ravishdoshi shaklida: *qayta-qayta, bora-bora* kabi; b) *-b* ravishdoshi shaklida: *borib-borib, turib-turib* kabi.

2. Oraga *-ma/ba-* qo'shib takrorlanadi: *yakkama-yakka, yo'lma-yo'l, ketma-ket, uchma-uch, navbatma-navbat, orqama-orqa, yuzma-yuz, damma-dam* (*dam-badam* shaklida ham ishlatiladi), *nomma-nom* (*nom-banom* shaklida ham ishlatiladi), *qadamma-qadam* (*qadam-baqadam* shaklida ham ishlatiladi), *zinhor-bazinhor* kabi. *Zo'rma-zo'raki* misolida takror oxiriga *-aki* ko'rsatkichi qo'shilgan. *-ma* qo'shib ishlatish juft ravishlarda ham uchraydi: *oldinma-keyin* kabi.

3. Sifatdosh bo'lishli, bo'lishsiz shaklda takrorlanadi: *ko'rar-ko'rmas, bilin-ar-bilinmas* kabi. Bunday takror *qo'yarda-qo'ymay* tarzida ham tuzilgan.

4. Birinchi qismga chiqish kelishigi affiksi qo'shib, o'ziga xos sintaktik qurilma hosil bo'ladi: *kamdan kam, to'g'ridan to'g'ri, ochiqdan ochiq, yildan yil, kundan kun* kabi. *Hech narsadan hech narsasiz* misolida qurilma oxiriga *-siz* affiksi qo'shilgan.

5. Birinchi qismga chiqish kelishigi affiksi, ikkinchi qismga jo'nalish kelishigi affiksi qo'shiladi, natijada o'ziga xos sintaktik qurilma hosil bo'ladi: *yildan yilga, kundan kunga, bekordan bekorga, uyoqdan buyoqqa* kabi.

6. *O'z-o'zidan, o'z-o'zicha, bitta-bitalab, yo'l-yo'lakay, bora-borguncha, unda-bunda, uncha-muncha* kabi takror shakllari ham uchraydi.

7. *Oz-moz, onda-sonda* kabi ikkinchi qism oldiga tovush orttirib takrorlash ham mavjud.

8. *Bab-baravar* misolida to'liqsiz takror aks etgan.

13- §. Bir qancha ravishlar asli birikmashakldan o'sib chiqqan:

1) *bir talay* kabilarda birikma shu shaklida ravishga aylangan;

2) *bir boshdan, bir zumda, bir onda, bir pasda, bir pasga, har holda* kabilarda birikma ma'kon kelishigi shaklida ravishga aylangan;

3) *bir yo'la, bir yo'lasi, har yoqlama* kabilarda birikma *-a, -asi, -lama* affiksi qo'shilgan holda ravishga aylangan;

4) *bugun, biroz, birmuncha* kabilarda *bu kun, bir oz, bir muncha* birikmasi yaxlitlanib ravishga aylangan.

Xullas, ravish leksema asosan biror turkum leksemashaklining, shuningdek biror birikmashaklning ma'no taraqqiyoti yo'li bilan ravishga aylanishi natijasida hosil bo'ladi.

KESIMLIK LEKSEMALARI TURKUMI HAQIDA

Kesim vazifasida ishlatilishga xoslangan leksemalarga kesimlik leksemalari turkumi deyiladi. Bunday leksemalar o'zbek tilshunosligida deyarli o'rganilmagan. Shunga ko'ra ayrim dastlabgi mulohazalarni aytish mumkin.

1. *Bor-, yo'q-* leksemalari mustaqil holda 'mavjud' yoki 'mavjud emas' ma'nosini anglatib kesim vazifasida keladi: *Kitob bor. Kitob yo'q.* kabi. *Menda kitob bor. Mening kitobim bor.* tuzilishli jumalarda ham *bor-, yo'q-* leksemalari kesim vazifasida keladi.

2. *Kerak-, lozim-, zarur-* leksemalari 'lozim'lik ma'nosini anglatib, mustaqil holda bosh kelishikdagi leksemashaklga bog'lanib kesim vazifasida keladi: *Menga shu kitob kerak || zarur* kabi (*Zarur-* leksemasi sifatlovchi vazifasida ham ishlatiladi: *zarur ish-* kabi).

Men borishim kerak kabi qurilmalarda ham kesim asli *kerak-* leksemasi bilan ifodalangan. *Mening borishim kerak* qurilmasida sintaktik qayta bo'linish voqe bo'lgani tufayli qaratuvchi (*mening*) bosh kelishik shakliga (*men*) o'tib, *borishim* leksemashakli kesim tarkibiga qo'shilgan: *Men | bori-shim kerak*. Keyinchalik ana shu qurilma tarkibidagi egani (*men*) va nisbatlovchini ishlatmaslik natijasida shaxssizlik ma'nosi ifodalanadigan *borish kerak* qurilmasi yuzaga kelgan. Ko'rinadiki, kesimlik leksemasi keyingi tur qurilmalarda mustaqil holda emas, balki otdosh shaklidagi fe'l leksema bilan birgalikda kesim vazifasini bajarishga o'tgan.

3. Ko'pchilik kesimlik leksemalari bosh kelishikdagi leksemashakl bilan bog'lanib turli ma'nolarni anglatadi: *kifoya-, joiz-* ('o'rinli') *but-* ('bekam-u ko'st mavjud'), *chog'-* ('xursand holatda'), *tayin-* va b.: *Bu gaplar hozir joiz emas. Qayerda ishlashing tayinmi?* kabi.

4. Ayrim kesimlik leksemalari kishini anglatadigan ot leksemashakl bilan, kishilik olmoshi bilan bog'lanadi: *haq-* ('huquqli'), *amin-* ('ishonchi komil'), *jamuljam-* ('to'plangan holatda') va b.: *Sen haqsan* kabi. *Jamuljam-* leksemasi o'z leksik ma'nosiga muvofiq ko'plik kishilik olmoshiga, *hamma* kabi 'jam' ma'nosini anglatadigan leksemashaklga bog'lanadi: *Qarindoshlar jamuljam* ka-

bi. *G'animat-*, *majbur-*, *kerak-* kabi kesimlik leksemalari narsani anglatadigan leksemashakllar bilan ham bog'lanadi: *Vaqt g'animat* kabi va b.

OLMOSH LKSEMALAR TURKUMI

1- §. Boshqa turkum leksemalariga beriladigan so'roqni bildiruvchi va shunday leksemalar o'rnida ishlatiluvchi birliklarga olmosh leksemalar turkumi deyiladi. Olmoshdan leksik ma'no emas, balki mavhum grammatik ma'no angla-shiladi.

Har bir lug'aviy leksemalar turkumining o'z so'roq olmoshlari bo'ladi:

- 1) ot so'roq olmoshlari: *kim-*, *nima-*;
- 2) sifat so'roq olmoshlari: *qanday*, *qanaqa*, *qaysi*;
- 3) son so'roq olmoshlari: *necha*, *qancha*, *nechtadan*, *nechanchi*;
- 4) ravish so'roq olmoshlari: *qachon*, *nega*, *nimaga*, *nechuk*, *qanday qilib*, *qay tarzda*;
- 5) fe'l so'roq olmoshlari: *nima qildi*, *nima qiladi*, *nima qilayotir*.

2- §. Olmoshlarning quyidagi ma'no turlari so'roq olmoshlari asosida hosil qilingan:

1. Gumon olmoshlari:

1) so'roq olmoshi oldiga *alla-* affiksoidini qo'shib: a) ot so'roq olmoshiga: *allakim-*, *allanima-*, b) sifat so'roq olmoshiga: *allaqanday*, *allaqaysi*, d) son so'roq olmoshiga: *allaqancha*, *allanechanchi*, e) ravish so'roq olmoshiga: *allaqachon* kabi;

2) so'roq olmoshi oxiriga *-dir* gumon yuklama-affiksini qo'shib: a) ot so'roq olmoshiga: *kimdir*, *nimadir*, b) sifat so'roq olmoshiga: *qandaydir*, *qaysidir*, d) son so'roq olmoshiga: *qanchadir*, *nechanchidir*; e) ravish so'roq olmoshiga: *qachondir*, *negadir*, *nimagadir* kabi.

-dir asli gumon yuklamasi bo'lgani sababli ot so'roq olmoshiga sonlovchi va turlovchi affiksdan keyin qo'shiladi: *kimlargadir* kabi.

2. Belgilash olmoshlari so'roq olmoshlaridan oldin *har* ta'kidlov affiksoidini keltirib hosil qilinadi: a) ot so'roq olmoshi oldidan: *har kim-*, *har nima-*, b) sifat so'roq olmoshi oldidan: *har qanday*, *har qaysi*, d) son so'roq olmoshi oldidan: *har qancha*, e) ravish so'roq olmoshi oldidan: *har qachon* kabi.

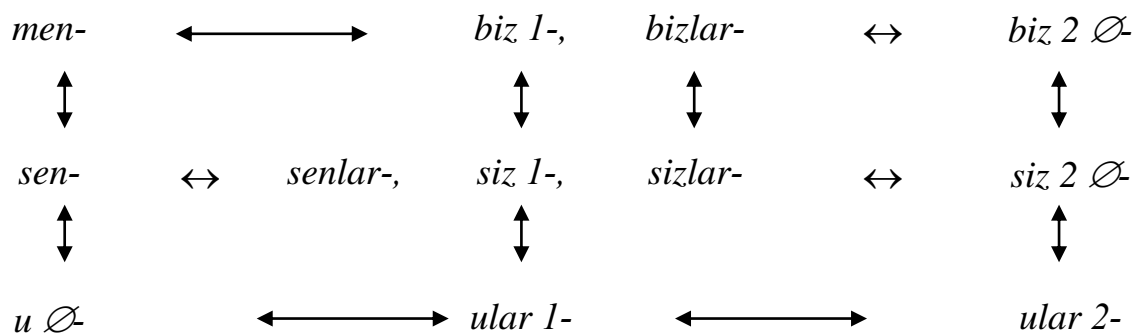
I z o h. *Hamma*, *barcha*, *bari* kabi leksemalarni olmoshlar qatoridan chiqarib, *ko'p*, *bir talay* kabi miqdor ravishlari qatoriga qo'shish to'g'ri, chunki bular 'mavjud miqdordagi' kabi leksik ma'noni anglatadi.

3. Bo'lishsizlik olmoshlari so'roq olmoshlari oldidan *hech* inkor affiksoidini keltirib hosil qilinadi: a) ot so'roq olmoshi oldidan: *hech kim-*, *hech nima-*, b) sifat so'roq olmoshi oldidan: *hech qanday*, *hech qaysi*, d) son so'roq

olmoshi oldidan: *hech qancha*, e) ravish so‘roq olmoshi oldidan: *hech qachon* kabi.

Yuqoridagi tasvirdan anglashiladiki, gumon olmoshlari, belgilash olmoshlari, bo‘lishsizlik olmoshlari o‘z ichida ot olmosh, sifat olmosh, son olmosh, ravish olmosh turlariga ajratiladi. Olmoshlarning grammatik tabiati qaysi turkum olmoshi ekaniga bog‘liq.

3- §. Kishilik olmoshlari ot olmoshlarning maxsus turi bo‘lib, shaxs, son, o‘rni bilan modal ma‘nolarni ifodalaydigan quyidagicha paradigmani hosil qiladi:

Kishilik olmoshlarining bu paradigmasida shaxs, son, o‘rni bilan modal ma‘nolarning ifodalanishi quyidagicha:

1) *men-*, *sen-* olmoshlarida shaxs va son ma‘nosini olmosh asosining o‘zi ifodalaydi. Tarixan shaxs ma‘nosini bu olmoshlarning *m-*, *s-* qismi, son ma‘nosini *-n* qismi bildirgan bo‘lsa ham, hozirgi o‘zbek tilida bu olmoshlar tarkibi ma‘noli qismlarga ajratilmaydi.

2) *biz-*, *siz-* olmoshlari ham xuddi shunday baholanadi: Tarixan shaxs ma‘nosini *b-*, *s-* qismi, son ma‘nosini *-z* qismi bildirgan bo‘lsa ham, hozirgi o‘zbek tilida bu olmoshlar ma‘noli qismlarga ajratilmaydi.

3) *biz-*, *siz-* olmoshlari birlikni ifodalash uchun ham ishlatila boshlagani sababli, ko‘plikni ochiq ifodalash maqsadi bilan bo‘lsa kerak, bu olmoshlarga *-lar* ko‘plik affiksini qo‘shib ishlatish yuzaga kelgan. Bunday ishlatishda (*bizlar-*, *sizlar-*) *biz-*, *siz-* asoslari shaxs ma‘nosini, *-lar* affiksi esa son ma‘nosini ifodalaydi, demak, bu ma‘nolarni olmosh tarkibidagi boshqa-boshqa qismlar bildiradi.

4) I, II shaxs olmoshlaridan farqli holda III shaxs olmoshi *u-* kishilik-narsa olmoshi deyiladi. Bu olmosh asli ko‘rsatish olmoshidan o‘sib chiqqanini hisobga olib, uni kishilik-ko‘rsatish olmoshi deb baholash ham mavjud. Hozirgi o‘zbek tilida *u-* II kishilik-narsa olmoshi bilan *u-* I ko‘rsatish olmoshini omoifodalar deb qarash to‘g‘ri.

u- kishilik-narsa olmoshining asosi I, II shaxs birlik kishilik olmoshlaridan farqli holda faqat shaxs ma‘nosini bildiradi, son ma‘nosini unga qo‘shiladigan nol ko‘rsatkichli morfema ifodalaydi; bu yerda nol ko‘rsatkichli morfema shu olmosh asosiga ko‘plik ma‘nosini ifodalash uchun qo‘shiladigan *-lar* affiksi bilan zidlashda belgilanadi: $u + \emptyset \leftrightarrow u + lar-$. Demak, III shaxs kishilik-narsa

olmoshida shaxs ma'nosini asos, son ma'nosini esa grammatik ko'rsatkich ifodalaydi.

5) *biz- 2 – bizlar-*, *siz- 2 – sizlar-* munosabatida ham yuqoridagi kabi hodisani ko'ramiz: $biz\ 2 + \emptyset \leftrightarrow biz + lar-$, $siz\ 2 + \emptyset \leftrightarrow siz + lar-$.

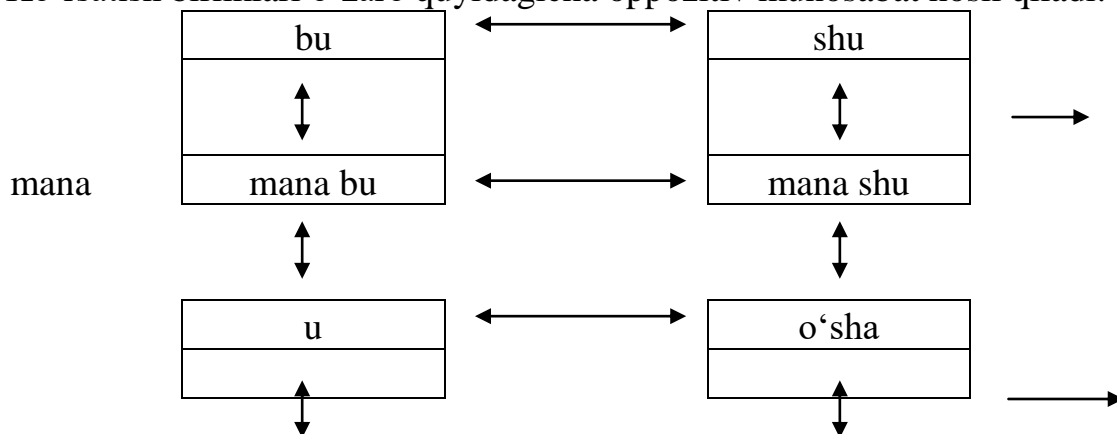
Xullas: a) *men-* olmoshi-gina *-lar* affiksini olmaydi, demak, son shakllarida zidlanish yo'q, shunga ko'ra shaxs va son ma'nosini bu olmoshning asosi bildiradi; b) *sen-* – *senlar-*, *u-* – *ular- 1*, $biz\ 2 + \emptyset - bizlar-$, $siz\ 2 + \emptyset - sizlar-$ zidlanishida shaxs ma'nosini olmoshning asosi, son ma'nosini morfema ifodalaydi; d) *senlar – sizlar* zidlanishida son (ko'plik) ma'nosi affiks yordamida ifodalanadi, modal ma'nodagi zidlanish ('senlash' - 'sizlash') olmosh asosidan anglashiladi; e) *biz- 1 – biz- 2*, *siz- 1 – siz- 2*, *ular- 1 – ular- 2* zidlanishida 'ko'plik' ma'nosi bilan ishlatilish birlamchi bo'lib, 'ko'plik' yakka shaxsga ko'chirib ishlatilishi natijasida 'birlik' ma'nosi yuzaga kelgan, bu 'birlik' ma'nosi modal ma'no bilan birgalikda ifodalangan: *biz- 1* ('ko'plik') – *biz- 2* ('birlik + kamtarlik'), *siz- 1* ('ko'plik') – *siz- 2* ('birlik + sizlash'), *ular- 1* ('ko'plik') – *ular- 2* ('birlik + sizlash'); d) *biz- 1 – bizlar-*, *siz- 1 – sizlar-* – *senlar-* qatori sinonimiyaga – ko'plikning har xil ifodasiga teng.

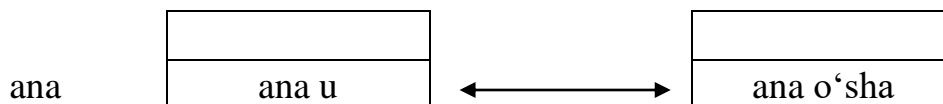
Kishilik olmoshi ot olmosh sifatida turlanadi. Bunda *men*, *sen* olmoshlariga qaratqich kelishigi affiksi *-ing* shaklida, tushum kelishigi affiksi *-i* shaklida qo'shiladi. Makon kelishiklari affiksi *u-* olmoshining *un-* (< *ul-*) shakliga qo'shiladi.

Hozirgi o'zbek tilida kishilik olmoshlariga nisbatlovchi qo'shilmaydi. Kishilik olmoshlarining so'zlashuv tilida saqlanib kelayotgan *manim*, *saning*, *uni* (shuningdek *bizim*, *sizing*) shakllari oxiridagi qo'shimchalarni nisbatlovchilar deb talqin qilish ham mumkin. Unda *menim kitobim* kabi birikmaning har ikki a'zosiga aslida ayni bir nisbatlovchi qo'shilgan bo'lib chiqadi.

4- §. Adabiyotlarda ko'rsatish olmoshlari nomi bilan *bu*, *shu*, *u*, *o'sha*, *mana*, *ana* birliklari keltiriladi. Bular haqiqatda ko'rsatish ma'nosini ifodalaydi, lekin biror leksemaga olmosh bo'lib kelmaydi. Shunga ko'ra ularni olmosh deyish to'g'ri bo'lmaydi, shartli ravishda ko'rsatish birliklari deb nomlash mumkin.

Ko'rsatish birliklari o'zaro quyidagicha oppozitiv munosabat hosil qiladi:

Ko'rsatish birliklari tizimining asosini *bu, shu, u, o'sha* tashkil qiladi; *bu, shu* oldidan *mana* birligini, *u, o'sha* oldidan *ana* birligini keltirish bilan ko'rsatish ma'nosi ta'kidlanadi.

Mana, bu, shu qatori odatda yaqin masofadagi predmetni, *ana, u, o'sha* qatori uzoqroq masofadagi predmetni ko'rsatish uchun ishlatiladi; *ana, ana u* oldidan *hov, huv* birliklarini keltirish bilan masofaning yana-da uzoqroq ekanligi ifodalanadi.

Bu, shu qatorida *bu* odatda birlamchi ko'rsatishda, *shu* esa ikkilamchi ko'rsatishda, shuningdek *u* birlamchi ko'rsatishda, *o'sha* ikkilamchi (oldin ham ta'kidlangan) ko'rsatishda ishlatiladi.

Ko'rsatish birliklari sifat tabiiatli bo'lgani uchun ularda shakl hosil qilish yo'q.

5- §. O'zlik olmoshi deb ataladigan *o'z-* birligi biror leksemaga olmosh bo'lib kelmaydi, balki odatda ma'lum bir leksemaga bog'lanib, ta'kid ma'nosini ifodalaydi: *men o'zim-* (< *mening o'zim-*), *o'zim-*; *akam o'zi-* (< *akamning o'zi-*); *o'z so'zida* (< *o'zining so'zida*) kabi. Shunga ko'ra bu birlikni ta'kid birligi deb atash ma'qul.

O'z- birligi aslida ot leksema bo'lgan, shunga ko'ra nisbatlovchi va turlovchi affikslarni oladi, lekin grammatik son paradigmasining faqat birlik shaklida ishlatiladi.

TASVIR BIRLIKLARI TURKUMI

1- §. Voqelikdagi turli tovushlarning, harakat-holat ko'rinishlarining til tovushlari vositasidagi ramziy ifodasiga tasvir birliklari turkumi deyiladi.

Tavsir birliklari tovush tasviri birliklariga va harakat-holat ko'rinishi tasviri birliklariga ajratiladi: *o'xo'-o'xo', qu-qu, qitir-qitir; alang-jalang, hil-hil, milt-milt* kabi.

Adabiyotlarda bunday birliklar ko'pincha *taqlid(iy) so'zlar* deb nomlanadi. Aslida taqlid – boshqa, tasvir – boshqa hodisa. Kishi biror hayvonning, masalan, mushukning tovushini taqlid qilib qaytarishi mumkin, lekin mushuk chiqaradigan tovushning o'zida taqlid qilish yo'q; kishi o'z tilidagi tovushlar vositasida mushuk chiqaradigan tovushning ramziy ifodasini hosil qiladi. Harakat-holat ko'rinishining ramziy tovush ifodasiga nisbatan esa taqlid izohi umuman to'g'ri kelmaydi. Demak, bunday birliklarni bir butun holda tasvir birliklari deb nomlash to'g'riroq.

Voqelikdagi turli tovushlar deganda til tovushlaridan boshqa tovushlar tushuniladi. Kishi bu tovushlarni eshitib, o'z tilidagi tovushlar vositasida tasviriy

ifodasini hosil qiladi. Bunday tasviriy ifoda voqelikdagi tovushning aynan o‘zi bo‘lmaydi. Masalan, *miyov* tasvir birligi mushukning miyovlashiga aynan teng emas, albatta; shunga ko‘ra ramziy ifoda deyiladi.

Kishi voqelikdagi harakat-holatning turli ko‘rinishini ko‘rib, til tovushlari bilan ularning ramziy tasvirini hosil qiladi. Bu yerdagi tovush ramzi o‘ta shartli bo‘ladi.

Tasvir birliklarining ifoda jihati bo‘lib til tovushlari xizmat qiladi; mazmun jihati – ular bog‘lanadigan voqelikning nomi ekanligi. Masalan, *miyov* tasvir birligi mushuk chiqaradigan tovushning, *yalt-yult* tasvir birligi nurning turlicha tovlanishining nomi bo‘lib xizmat qiladi. Lekin tasvir birligi leksik ma‘no anglatmaydi, faqat voqelikning nomi bo‘lish vazifasini bajaradi. Shu jihati bilan leksemalardan farqlanadi.

2- §. Tasvir birliklarining ko‘p qismini tovush tasviri birliklari tashkil qiladi va quyidagi ma‘no turlariga ajratiladi:

1) kishi yo‘talganda, kulganda, hayajonlanganda va boshqa holatlarda chiqaradigan tovushning ramziy ifodalari: *o‘xo‘-o‘xo‘*, *xa-xa-xa*, *hiring-hiring* kabi;

2) hayvon, parranda, hasharot chiqaradigan tovushning ramziy ifodalari: *mooo* (qoramolning ma‘rashi), *baaa* (qo‘yning balashi), *vov-vov* (itning vovullashi), *qag‘-qag‘* (qarg‘aning qag‘illashi) kabi;

3) jonsiz narsalarning urilishi, sinishi kabilar tufayli hosil bo‘ladigan tovushlarning ramziy ifodalari: *gup-gup*, *taraq-turuq*, *biqir-biqir*, *guldur-guldur*, *g‘iyq*, *pirr* kabi.

Turli harakat-holatda voqe bo‘ladigan ko‘rinishlarni ifodalaydigan tasvir birliklari anchagina bo‘lib, bular ham yuqoridagicha ma‘no turlariga ajratiladi:

1) kishi harakat-holatining ramziy ifodalari: *hang-mang*, *alang-jalang*, *lapang-lapang* kabi;

2) hayvon, parranda, hasharot harakat-holatining ramziy ifodalari: *dikang-dikang*, *lip-lip*, *g‘imir-g‘imir* kabi;

3) jonsiz narsalar holatining ramziy ifodalari: *yalt*, *yilt-yilt*, *lov* kabi.

3- §. Tasvir birliklari tovush tuzilishi jihatidan asli bir bo‘g‘inli bo‘lib, asosan CVC tovush tizimiga ega: *vij*, *gum*, *dik*, *do‘q*, *jiz*, *paq*, *pop*, *shaq* kabi. Oxiri ikki konsonant bilan tugaydigan bir bo‘g‘inli tasvir birliklari ham anchagina: *gurs*, *shilt*, *yalt*, *yarq*, *qars*, *qirs* kabi.

Tovush tasviri birliklarida tovushning cho‘ziqligi asosan oxirgi tovushni cho‘zib aytish bilan (yozuvda shu harfni takror yozish bilan) ifodalanadi: *gurr*, *pirr*, *sharr*, *maaa* kabi.

Tasvir birligi ifodalaydigan tovush yoki holatning takrorlanishi shu tovush ramzini takror ishlatish bilan bildiriladi: *ak-ak*, *big‘-big‘*, *dag‘-dag‘*, *dir-dir*, *lip-lip*, *milt-milt* kabi. Ba‘zan uch takror ham uchraydi: *xa-xa-xa*, *qu-qu-qu*, *g‘it-g‘it-g‘it* kabi.

Takrorlanadigan tovush yoki holat har xil ekanini ifodalash uchun oldin-gi qism tarkibidagi *a* tovushi ikkinchi qismda *u* tovushiga almashtiriladi: *bag'-bug'*, *qars-qurs*, *paq-puq*, *shalp-shulp*, *yalt-yult*, *g'arch-g'urch* kabi.

Ikki bo'g'inli tasvir birliklari ham anchagina bo'lib, bular odatda takrorlanib ishlatiladi: *bidir-bidir*, *jivir-jivir*, *dikang-dikang*, *diring-diring*, *hiring-hiring* kabi. Bunday tasvir birliklari oxiridagi *-ir*, *-ing* qismi kengaytiruvchi element deyiladi; quyidagi tasvir birliklarida bunday qism aniq ajralib turadi: *biqir-biqir*, *dukur-dukur*, *do'qir-do'qir*, *ho'ngir-ho'ngir* kabi.

Ikki bo'g'inlilarda takrorlanadigan tovush har xil ekani bu yerda ham ovoz tovushni almashtirish bilan ifodalanadi: *tapir-tupur*, *tasir-tusur*, *shatir-shutur*, *g'ajir-g'ujur* kabi.

Bir tur tovushdan ikkinchi tur tovushga tezda o'tilishi takrorlanadigan qismlarning birinchisi oxiriga *a* tovushini qo'shib ifodalanadi: *dukura-dukur*, *tasira-tusur*, *shaqira-shuqir* kabi.

Xullas, tasvir birliklari – o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan alohida turkum. Tasvir birligi oxiriga *-ir*, *-ing* qismini qo'shish bilan, takrorlanadigan qismlarda ovoz tovushni almashtirish bilan, takrorlanadigan qismlar orasida *a* tovushini orttirish bilan ma'lum bir grammatik ma'nolar ifodalanadi; shunga ko'ra bu hodisalarni shakl yasalishi deb baholash mumkin.

LEKSEMASHAKLLAR TIZIMI

1- §. Leksemashakl lisoniy birlik sifatida leksema va morfema bilan to'ldiriladigan qolipdan iborat. Ana shunday qolipning leksema va morfema bilan to'ldirilgan holati nutqiy birlikka teng bo'ladi. Demak, leksemashakl lisoniy birlik sifatida mavhum birlik, supersegment birlik, nutqiy birlik sifatida esa aniq birlik, segment birlik deyiladi.

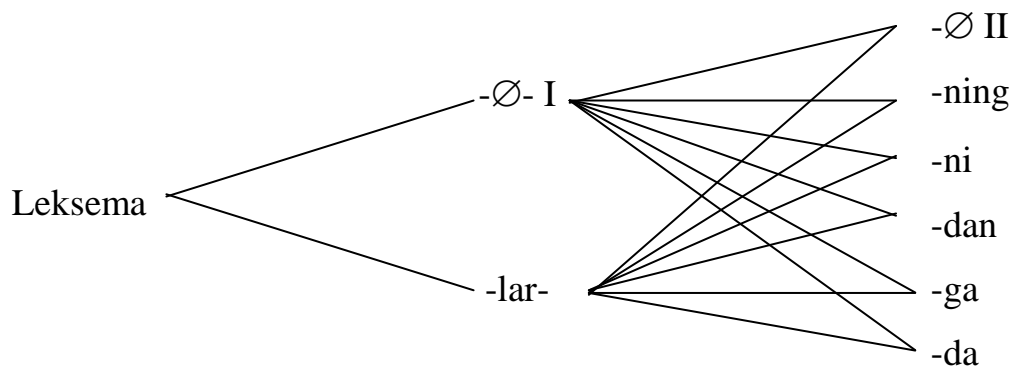
Leksemashakl dastlabgi tuzma lisoniy birlik bo'lib, ma'lum bir turkum leksemasining sintaktik vazifa bajara olish darajasida grammatik shakllangan holatiga teng; shunga ko'ra leksemashakl birlamchi sintaktik birlik deyiladi.

Leksemashakllar tuzish qoidalari turkumlar bo'yicha turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Rang-barang leksemashakllar tuzish qoliplari birinchi navbatda morfem paradigmatlari mavjud ot leksemalar turkumiga, fe'l leksemalar turkumiga xos. Leksemashakl tarkibida noparadigmatik shakl hosil qiladigan morfemalar ham qatnashadi. Morfemalarning leksemaga ma'lum qoida asosida birin-ketin qo'shilishi morfemalarning aranjirovkasi deyiladi (<fr. arranger - 'qayta tartiblash'). Leksemashakl tuzish qoliplari va ularga xos ayrim belgi-xususiyatlar quyida turkumlar bo'yicha bayon qilinadi.

Ot leksemashakllar tizimi

2- §. Ot leksemalar turkumi bayonida bunday leksemalarga sonlash, nisbatlash, turlash paradigmatlarining morfemalari, shuningdek bir necha noparadigmatik morfemalar qo'shilishi ta'kidlandi. Ot leksemashakllar ana shu morfemalarning ot leksemaga ma'lum qoida asosida birin-ketin qo'shilishi bilan hosil qilinadi.

Ot leksemashakllarning (OL) eng sodda tarkibi "leksema + sonlovchi + turlovchi" ko'rinishiga ega; bu qolipni OL + S + Tr shartli qisqartmasi bilan yozish mumkin. Ot leksemashaklning ana shu qolipda tuzilgan ko'rinishi nutqda eng ko'p ishlatiladi. Ushbu qolipda qatnashadigan morfemalar paradigmatini chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Ko'rinadiki, bu qolip asosida ot leksemashaklning leksema va morfemalar bilan to'ldirilgan 12 ko'rinishi yuzaga keladi: birlik + 6 kelishik va ko'plik + 6

kelishik: *kitob + ØI + ØII, kitob + ØI + ning, kitob + ØI + ni, kitob + ØI + dan, kitob + ØI + ga, kitob + ØI + da; kitob + lar + ØII, kitob + lar + ning* va b.

Ot leksema predmet ma'nosini anglata turib yuqoridagi sonlash va turlash paradigmalarining ko'rsatkichlarini olgan holda leksemashaklga aylanadi. Ot leksema sonlovchi qo'shilishi uchun asos – sonlash asosi bo'ladi, sonlovchi qo'shilgan leksema esa turlovchi qo'shilishi uchun asos – turlash asosi bo'ladi:

k i t o b	l a r	n i
ot leksema	morfema, sonlovchi,	morfema, turlovchi, tushum
asos, sonlash asosi	ko'plik shakli	kelishigi shakli
t u r l a s h a s o s i		
o t l e k s e m a s h a k l		

Bu qolipda qaysi turlovchining qatnashuvini boshqa bir leksema bilan sintaktik bog'lanish belgilaydi (Bu haqda o'z o'rnida gapiriladi). Sonlovchi odatda obyektiv voqelikka ko'ra tanlab qo'shiladi. Shu bilan birga qaysi sonlovchining qo'shilishi ot leksemaga, uning ma'no turiga bog'liq. Bu yerda leksema bilan unga qo'shiladigan sonlovchi morfema orasidagi zich sintagmatik munosabat mavjud bo'lib, leksemaning unga qaysi sonlovchi qo'shilishini va bunda qanday ma'no ifodalanishini belgilashi ochiq ko'rinadi. Shuni hisobga olib avval ot leksemalarning ma'no turlari bilan tanishish lozim.

3- §. Ot leksemalar ma'no turlariga bir necha nuqtayi nazardan tasnif qilinadi. Ot leksemalarni eng yirik tasniflash *kim, nima* so'roqlari asosida amalga oshiriladi: *kim* so'rog'iga javob bo'ladigan ot leksemalar kishi otlari deyiladi: *o'qituvchi-, talaba-, makler-* kabi; ot leksemalarning qolgan qismi *nima* so'rog'iga javob bo'lib, narsa otlari deyiladi: *imtihon-, iqtisod-; qush-, qo'zi-* kabi.

Sharq olamida, shu jumladan o'zbeklarda borliq kishi va nokishi deb ikkiga ajratiladi; shunga ko'ra nokishi tushunchasi ostiga jonsiz predmetlar bilan birga jonli predmetlar ham mansub deb tushuniladi. Ko'rinadiki, o'zbek tilida ot leksemalarning kishini va nokishini anglatishiga ko'ra tasniflanishi rus tilidagi jonli va jonsiz deb tasniflashdan farq qiladi.

4- §. Bir turdagi predmetlarning barchasini nomlashi yoki bittasini atashi, ajratib ko'rsatishiga ko'ra ot leksemalar turdosh ot va atoqli ot deb tasnif qilinadi. Bunday tasnif yuqoridagi tasnifga parallel holda amalga oshiriladi.

1. Turdosh ot turni turdan ajratadi: *qalam-, bino-* kabi.

2. Atoqli ot aniq bir kishi yoki predmetning atamasi bo'lib, bir turdagi predmetlardan birini boshqalaridan farqlashga xizmat qiladi. Atoqli otlar o'z navbatida bir necha ma'no turiga ajratiladi:

1) leksik ma'no anglatmaydigan, shartli tamg'a sifatida ishlatiladigan atoqli otlar:

a) kishi ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi: *Abror Hidoyatov-*, *Komil Yashin-*, *Aleksandr Sergeevich Pushkin-* kabi. Bunday atamalar asli leksik ma'no anglatgan, atoqli otga aylanganidan keyin esa leksik ma'no anglatishi so'ngan; shunga ko'ra bunday atoqli otlar leksemalar qatoriga shartli ravishda kiritiladi;

b) uy hayvonlariga qo'yiladigan ismlar: *Olapar-*, *Mosh-* kabi;

d) hozir ma'nosini izohlab bo'lmaydigan geografik nomlar: *Hadra-*, *Quva-* kabi. *Mirzacho'l-*, *Yangiyer-* kabi joy nomlari tarkibidagi qismlar o'z leksik ma'nosini yo'qotmagan, shu tufayli bunday geografik nomdan leksik ma'no anglashiladi;

e) tashkilot, muassasaga shartli birkirilgan kishi yoki narsa nomlari: *Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU-*, *"G'uncha" nomli kinoteatr-* kabi.

Bu yerda *nomidagi* leksemashaklini kishi atoqli otidan keyin, *nomli* leksemashaklini esa boshqa hollarda ishlatish lozimligini unutmaslik kerak; kishi atoqli otidan keyin *nomli* leksemashaklini *Navoiy nomli ko'cha* tarzida ishlatish – xato, *Navoiy nomidagi ko'cha-* yoki *Navoiy ko'chasi-* deb ishlatish to'g'ri.

2) Atoqli otlarning quyidagi turlarida leksik ma'no o'z kuchini saqlaydi:

a) davlat tashkilotlari, idora va muassasalarning nomlarida; bular odatda turg'un birikmaga teng bo'ladi: *O'zbekiston Respublikasi-*, *O'zbekiston Milliy universiteti-* kabi;

b) gazeta, jurnal, kitob nomlari: *"Ma'rifat"*, *"Jahon adabiyoti"*, *"Ikki eshik orasi"* kabi va b.

Atoqli ot turdosh ot yoki boshqa turkum leksemasi (leksemashakli) asosida yuzaga keladi, lekin atoqli otlarning ko'pida ularning asl ma'nosini tiklash, izohlash imkoniyati yo'qolgan bo'ladi, tarixiy-etimologik izlanishlar bilan-gina ularning asl ma'nosi izohlanadi. Masalan, *Chorsu-* atoqli otining qanday ma'noli qismlardan tuzilganini, shunga ko'ra asli qanday ma'no anglatganini hozirgi o'zbek tili asosida izohlab bo'lmaydi. Bu leksema asli tojikcha *chahor-* ('to'rt') sanoq soni va *so'* ('yo'nalish') turdosh ot leksemasidan tarkib topgan bo'lib, asli 'to'rt yo'nalish' ma'nosini anglatgan; keyinchalik ana shunday to'rt yo'l (ko'cha) boshlanadigan joyning atoqli otiga aylangan. Bu leksema hozirgi tojik tilida turdosh ot sifatida mavjud; o'zbek tiliga *o'* tovushini *u* tovushiga almashtirib qabul qilingan (chunki *o'* tovushi o'zbek tilida ikkinchi va undan keyingi bo'g'inda kelmaydi): *chorso'* - > *chorsu-* (*chahor-* leksemasi *chor-* shakliga tojik tilining o'zida o'tgan).

Atoqli otlarning bir qismida ular asosida yotgan leksik ma'noni bema'lol izohlash mumkin. Masalan, *Olmos-* atoqli oti 'shaffof, yaltiroq qimmatbaho tabiiy tosh' ma'nosini anglatuvchi *olmos-* turdosh otining, *O'tkir-* atoqli oti 'yaxshi kesadigan' ma'nosini anglatuvchi sifatning, *Tursin-* atoqli oti *tur-* fe'lining 'yasha-' ma'nosi bilan hosil qilingan buyruq mayli III shaxs shakli- ning kishiga nom sifatida qo'yilishidan iborat.

5- §. Turdosh otlar o'z navbatida ma'no turlariga quyidagicha ajratiladi:

1. Dona otlari va jam otlari: *yigit, qiz-*; *yigit-qiz-* kabi.

Predmetlarni jamlab anglatish juft leksemalarga xos xususiyat bo'lib, shu jihati bilan nojuft otlarga zid qo'yiladi.

2. Jisimiy (konkret) va fikriy (abstrakt) otlar: *daraxt-*, *mikrofon-*; *jahl-*, *ozodlik-* kabi. Jisimiy otlar anglatadigan predmetni odatda ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan ushlab bo'ladi; fikriy otlar anglatadigan predmet tasavvur qilinadi.

3. Yakka otlar va noyakka otlar: *qaldirg'och-*, *xizmatchi-*; *ko'z-*, *etik-* kabi.

Noyakka otlar o'z navbatida quyidagi ma'no turlariga ajratiladi:

1) yakka-qo'sh predmetni anglatadigan otlar: *quloq-*, *qo'l-* kabi. Bunday ot yakka predmetni ham, qo'sh predmetni ham anglatish uchun ishlatiladi; muhim belgisi - qo'sh predmetni anglatishi;

2) yakka-ko'p predmetni anglatadigan otlar: *soch-*, *kiprik-* kabi. Bunday otlar yakka predmetni ham, ko'p predmetni ham anglatadi; muhim belgisi – ko'p predmetni anglatishi;

3) predmetni to'da sifatida anglatadigan otlar: *o'rmon-*, *olomon-* kabi. Bunday ot doim bir qancha predmetni yaxlit to'da sifatida anglatadi.

4. Sanaladigan predmetlarning oti va sanalmaydigan predmetlarning oti deb ajratiladi. Turdosh otlarning asosiy qismini sanaladigan predmet otlari tashkil qiladi; sanalmaydigan predmetni anglatadigan otlar oz bo'lib, asosan modda nomlariga to'g'ri keladi; *qum-*, *muz-*, *tutun-* kabi.

6- §. Ot leksemalarning yuqorida tasvirlangan turlari ma'lum darajada ularning grammatik tabiatiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, tuslanish kishi otlariga mansub bo'lib, narsa otlari o'z mohiyatini saqlab turib tuslanmaydi, faqat III shaxsda ishlatiladi: *talabaman*, *talabasan*, *talaba*; lekin *imtihon-* faqat III shaxs shaklida ishlatiladi. Leksema bilan morfemaning o'zaro ta'siri quyida sonlash morfemalari misolida tasvirlanadi.

7- §. 1. Kishi atoqli otlari bir kishining ismi sifatida sonlash paradigmasining asosan birlik shaklida ishlatiladi. Bunday atoqli otga *-lar* affiksi qo'shilganida sof ko'plik ('bir necha') ma'nosi emas, balki 'ma'lum bir kishi va uning qurshovidagi boshqa kishilar' ma'nosi ifodalanadi: *Komilalar-*, *Kattayevlar-* kabi.

Kishi turdosh otlarining asosiy qismini dona otlari tashkil qiladi, bunday otlar sonlash paradigmasining har ikki shaklida ishlatilaveradi. Ayrim kishi turdosh otlari sonlash paradigmasining faqat birlik shaklida ishlatiladi:

a) mavhum noyakka otlar: *xaloyiq-*, *odamzod-*, *cho'ponlik-* kabi;

b) faqat yakka shaxsga nisbat beriladigan otlar: *dada-*, *ota-*, *ona-* (o'z ma'nosida) kabi.

Ollo- leksemasi ham birlik shaklida ishlatiladi.

2. Kishi turdosh otlarining jam (juft) turi o'z ma'nosiga ko'ra sonlash paradigmasining ko'plik shaklida ishlatiladi: *yigit-qizlar-*, *qiz-juvonlar-*, *opasingillar-*, *oshna-og'aynilar-* kabi.

8- §. 1. Narsa atoqli otlari sonlash paradigmasining faqat birlik shaklida ishlatiladi:

a) planeta nomlari: *Yupiter-*, *Mars-*, *Quyosh-*, *Yer-*, *Oy-* kabi;

b) joy nomlari: *Toshkent-*, *Zangota-*, *Hadra-* kabi. Bunday atoqli otlar -lar affiksi bilan ishlatilsa, 'shunday ataladigan joy va uning atrofi' ma'nosi ifodalanadi;

v) tashkilot, idora, gazeta, jurnal nomlari: *O'zbekiston Milliy universiteti-*, *"Ma'rifat" gazetasi-*, *"G'uncha" kinoteatri-* kabi.

2. Narsa turdosh otlari asosan sonlash paradigmasining har ikki shaklida ishlatiladi. Bunday otlarning quyidagi ma'no turlari odatda faqat birlik shaklida ishlatiladi:

a) *un-*, *guruch-*, *yog'-* kabi oziq-ovqat mahsulotlarining nomlari;

b) *oltin-*, *kumush-*, *mis-* kabi ma'dan nomlari;

d) *qum-*, *muz-* kabi sanalmaydigan jism nomlari. Bu uch tur narsa otlari -lar affiksi bilan ishlatilsa, 'turli xil', 'mo'l' ma'no qirrasini ifodalaydi;

e) *yurak-*, *bosh-* kabi har kishida bitta bo'ladigan a'zoning nomlari; bunday otga -lar affiksi qo'shilsa, 'kuchaytirish' ma'nosi ifodalanadi;

f) mavhum otlar: *aql-*, *dil-*, *iloj-*, *ishonch-*, *kayfiyat-*, *oriyat-*, *sukunat-*, *qiyamat-*, *g'azab-*, *halovat-* kabi;

g) *haq[i]da*, *to'g'ri[si]da*, *ust(i)da*, *old(i)da* kabi ko'makchi otlar;

h) jam (juft) mavhum otlari: *kuch-qudrat-*, *sihat-salomatlik-* kabi va b.

9- §. Yuqoridagi tasvirdan ayon bo'ladiki, leksemaning ma'no jihati bilan sonlash paradigmasi orasida zich sintagmatik munosabat mavjud: sonlash paradigmasining shakllari ot leksemaning ma'no jihatiga monand holda qo'shiladi va shu asosda turli ma'no qirralari ifodalanadi.

Ushbu ot leksemashakl qolipida leksemaning oxirgi tovushi bilan morfemaning bosh tovushi orasida ham zich sintagmatik munosabat voqe bo'ladi: leksema oxiridagi *g*, *g'* tovushi bilan morfema boshidagi *g* tovushi o'zaro ta'sir qilib, *kk*, *qq* tovushlariga aylanadi, natijada *g* fonemasining *k* allofonemasi, *g'* fonemasining *q* allofonemasi voqe bo'ladi: *barg+ga* > *barkka* (*barg-*

ga yoziladi), *pedagog+ga > pedagogka* (*pedagogga* yoziladi), *bog'+ga > boqqa* (*bog'ga* yoziladi), *cho'g'+ga > cho'qqa* (*cho'g'ga* yoziladi) kabi.

O'zaro ta'sir leksema oxiridagi *d* tovushi bilan morfema boshidagi *d*, *g* tovushi orasida ham yuz beradi, natijada *d* fonemasining *t* allofonemasi, *g* fonemasining *k* allofonemasi voqe bo'ladi: *daromad + dan > daromattan* (*daromaddan* yoziladi), *daromadga > daromatka* (*daromadga* yoziladi) kabi.

10- §. Ot leksemashaklning ikkinchi qolipi uch morfem paradigma ko'rsatkichlari bilan tuziladi; birinchi qolipdan farqli holda bu qolipda sonlovchi bilan turlovchi oralig'ida nisbatlovchi (Nch) qatnashadi: OL + S + Nch + Tr. Bu qolipda qatnashadigan morfem paradigmalarni chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

		-m-	
		-miz- 1	
	-∅- I	-miz- 2	-∅ II
		-ng-	-ning
		-ngiz- 1	-ni
Leksema		-ngiz- 2	-dan
		-nglar-	-ga
	-lar-	-laring-	-da
		-i-	
		-lari-	

Masalan, sonlash paradigmasining ko'plik shakli va I shaxs birlik nisbatlovchisi qo'shilgan ot leksemaga olti kelishik shaklini qo'shib quyidagi leksemashakllar tuziladi: *kitob + lar + im + ∅ I, kitoblarimning, kitoblarimni, kitoblarimdan, kitoblarimga, kitoblarimda.*

Misollarni kuzatish ko'rsatadiki, ot leksema nutqda ko'pincha sonlash paradigmasining birlik shakli, nisbatlash paradigmasining III shaxs shakli, turlash paradigmasining bosh kelishik shakli qo'shilgan ko'rinishida ishlatiladi.

Birinchi qolipda bo'lganidek, bu yerda ham ot leksemaning ma'no jihatiga bog'liq holda, sonlash paradigmasining har ikki shaklida ishlatiladigan leksemalardan tashqari, faqat birlik yoki ko'plik shaklida ishlatiladigan leksemalar ham mavjud.

Faqat birlik shaklida ishlatiladigan ot leksemalarda nazariy jihatdan 10 nisbatlovchining har biridan keyin 6 kelishik shakli qo'shiladi: $10 \times 6 = 60$ leksemashakl tuziladi.

Ko‘plik shaklidagi ot leksemaga nisbatlovchilarning *-laring-*, *-lari-* shakllari qo‘shilmaydi; nisbatlovchilarning qolgan sakkiz shaklidan keyin olti kelishik shakli qo‘shiladi: $8 \times 6 = 48$ leksemashakl tuziladi.

Ko‘plik shaklida-gina ishlatiladigan ayrim ot leksemalarni nazardan soqit qilsak, ushbu qolip asosida 100dan ortiq leksemashakl tuziladi.

Bu qolipda uch asos – sonlash asosi, nisbatlash asosi, turlash asosi mavjud:

<i>kitob</i>	<i>lar</i>	<i>im</i>	<i>ni</i>
ot leksema	morfema,	morfema, nis-	morfema, tur-
asos, sonlash	sonlovchi,	batlovchi, I shaxs	lovchi, tushum
asosi	ko‘plik shakli	ko‘rsatkichi	kelishigi shakli
asos, nisbatlash asosi			
a s o s , t u r l a s h a s o s i			
o t l e k s e m a s h a k l			

11- §. Birinchi qolipda bo‘lganidek, bu yerda ham zich sintagmatik munosabat leksema bilan sonlovchi morfema orasida voqe bo‘ladi (Qaytariq bo‘lmasligi uchun bunday ta'sir o‘tkazadigan ot leksemalar bu yerda tasvirlanmadi).

Ushbu ot leksemashakl qolipida nisbatlovchi qatnashuvi munosabati bilan yana bir tur sintagmatik munosabat voqe bo‘ladi: leksema tarkibida quyidagi tovush o‘zgarishlari yuz beradi:

1) *k*, *q* tovushi bilan tugaydigan ot leksemaga nisbatlovchi qo‘shilganida:

a) *k* tovushi *g* tovushiga almashadi: *eshik + i + dan > eshigidan*, *yurak + i + ga > yuragiga*, *burchak + i + da > burchagida*, *kapalak + im + Ø II > kapalagim + Ø II* kabi;

b) *q* tovushi *g*‘ tovushiga almashadi: *barmoq + i + Ø II > barmog‘i + Ø II*, *quloq + i + ni > qulog‘ini*, *qishloq + ing + ga > qishlog‘ingga* kabi.

Bu yerda ikki ovoz tovush oralig‘idagi (intervokal holatdagi) shovqin tovush ovozli tovushga almashadi, ovozlanish (jaranglilanish) voqe bo‘ladi. Bunday tovush almashinuvi *k – g* munosabatida portlovchi shovqin tovush bilan uning ovozli eshi orasida yuz beradi; *q - g*‘ munosabatidagi tovush o‘zgarishi esa portlovchi tovush bilan sirg‘aluvchi tovush orasida yuz beradi, demak, bu yerda, ovozlanishdan tashqari, ikkinchi tur almashuv: portlovchi tovushning sirg‘aluvchi tovushga almashuvi ham voqe bo‘ladi.

Yuqoridagi tovush o'zgarishlari leksemaga morfema qo'shilishi natijasida yuz beradi, shunga ko'ra leksema bilan morfema orasidagi sintagmatik munosabat deb baholanadi. Bunday munosabat natijasida *k* fonemasining *g* allofonemasi, *q* fonemasining *g'* allofonemasi yuzaga keladi, demak, fonemaning allofonemasi bu yerda bir til birligining (lisoniy birlikning) ikkinchisiga tovush jihatdan ta'siri tufayli yuzaga keladi, fonema allofonemalar zanjiri sifatida namoyon bo'ladi.

2) Ikkinchi bo'g'inida tor ovoz tovush qatnashadigan ikki bo'g'inli o'zbekcha tub leksemalarga nisbatlovchi qo'shilganida bu ovoz tovush talaffuz qilinmaydi:

a) *i* tovushi: $o'g'il + im + \emptyset II > o'g'lim + \emptyset II$, $o'rin + i + dan > o'rnidan$, $ko'ngil + i + ga > ko'ngliga$, $bag'ir + ing + ga > bag'ringga$, $singil + im + ni > singlimni$ kabi;

b) *u* tovushi: $burun + ing + ga > burningga$ kabi.

Bunday tovush hodisasi ikki bo'g'inli o'zbekcha tub ot leksemalarning ayrimlarida-gina voqe bo'ladi. Bu yerda tovush talaffuz qilinmaydi-yu, lekin fonema yo'qolmaydi, balki segment holatdan supersegment holatga o'tadi, fonemaning nol ko'rsatkichli allofonemasi yuzaga keladi, fonema *i* - \emptyset , *u* - \emptyset allofonemalari zanjiri sifatida namoyon bo'ladi: $o'rin + i + dan > o'r [\emptyset] nidan$ kabi. Ko'rinadiki, bu yerda ham allofonema til birliklarining – leksema bilan morfemaning tovush jihatidan o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi.

12- §. Ot leksemashakl kesim vazifasida kelsa, bunday leksemashaklning uchinchi qolipi voqe bo'ladi. Bu yerda turlovchi morfemadan keyin tuslovchi morfema (Ts) qo'shiladi. Uchinchi qolip:

1) birinchi qolip asosida tuziladi: OL + S + Tr + Ts. Bunday ot leksemashakl tarkibida odatda birlik son shakli, bosh kelishik shakli va III shaxs tuslovchisi qatnashadi: (*Atrofi -*) $gulzor + \emptyset I + \emptyset II + \emptyset III$;

2) ikkinchi qolip asosida tuziladi: OL + S + Nch + Tr + Ts. Bunday ot leksemashakl ham asosan bosh kelishik shaklida bo'ladi: (*Bular -*) $qarindosh + lar + im + \emptyset II + \emptyset III$. Ko'rinadiki, yuqoridagi ikki tur ot leksemashakl tarkibida tuslovchi qo'shiladigan asos ham mavjud.

13- §. Ot leksemashakllarning noparadigmatik morfemalar qatnashadigan qoliplari ham mavjud:

1. Tarkibida *-lar* hurmat shakli yasovchisi qatnashadigan ot leksemashakl quyidagicha tuziladi: OL + S + Nch + *lar* + Tr. Bunday ot leksemashakl sonlash paradigmasining birlik shaklida ishlatiladi, chunki *-lar* hurmat shakli yasovchisining qatnashuvi shuni talab qiladi; demak, bu yerda sonlash paradigmasi bilan hurmat shakli yasovchisi orasida zich sintagmatik munosabat mavjud: OL + $\emptyset I$ + Nch + *lar* + Tr. Masalan, $opa + \emptyset I + m + lar + ni$ kabi.

Ko‘rinadiki, ushbu to‘rtinchi qolip ikkinchi qolip asosida, o‘sha qolipning *-lar* ko‘plik shaklini, *-lar* ko‘rsatkichi qatnashadigan nisbatlovchilarini istisno qilgan holda tuziladi. Bu qolipda hurmat shakli yasash asosi mavjud.

2. Tarkibida *-niki* xoslik shakli yasovchisi qatnashadigan ot leksemashakl:

1) birinchi qolip asosida tuziladi: OL + S + *niki*.. Ushbu qolipda *-niki* morfemasidan keyin:

a) turlovchi qo‘shiladi: OL + S + *niki* + Tr: *Bahodir + ØI + niki + ga* kabi;

b) tuslovchi qo‘shiladi: OL + S + *niki* + Ts: *Bahodir + ØI + niki + ØIII* kabi;

2) ikkinchi qolip asosida tuziladi: OL + S + Nch + *niki*.. Bu yerda:

a) turlovchi qo‘shiladi: OL + S + Nch + *niki* + Tr: *aka ØI + m + niki + ga* kabi;

b) tuslovchi qo‘shiladi: OL + S + Nch + *niki* + Ts: *aka + ØI + m + niki + ØIII* kabi.

Ko‘rinadiki, *-niki* morfemasi qatnashadigan ot leksemashaklning o‘zi doirasida to‘rt qolip mavjud. Bu qoliplarda xoslik shakli yasash asosi ajratiladi.

3. Tarkibida *-dagi* o‘ringa nisbat berish morfemasi qatnashadigan ot leksemashakl yuqorida tasvirlangan barcha qoliplardan keskin farq qiladi: a) *-dagi* morfemasi tarkibidagi *-da* turlovchisi ot leksemashakl tarkibida o‘zidan oldin turlovchi morfema qo‘shilishini rad etadi; b) *-dagi* morfemasi tarkibidagi *-gi* nisbiy sifat yasovchisi tufayli *-dagi* morfemasi atributiv (belgi) shakl yasovchisi mavqeiga ega bo‘ladi, o‘zidan keyin turlovchi morfema qo‘shilishini rad etadi, *-dagi* morfemasi ot leksemashakl tarkibida tugallovchi morfema sifatida qatnashadi.

Tarkibida *-dagi* morfemasi qatnashadigan ot leksemashakl:

1) birinchi qolip asosida tuziladi: OL + S + *dagi*: *shahar + ØI + -dagi* (*ko‘chalar*) kabi;

2) ikkinchi qolip asosida tuziladi: OL + S + Nch + *dagi*: *qo‘l + ØI + i + dagi* (*kitob*) kabi;

3) *-niki* morfemasi qatnashadigan ikkinchi qolip asosida tuziladi: OL + S + Nch + *niki + dagi*: *qo‘shni + lar + imiz + niki + dagi* kabi.

Ko‘rinadiki, bu yerda o‘ziga xos uch qolip mavjud bo‘lib, ular tarkibida o‘ringa nisbat berish asosi ajratiladi.

4. Tarkibida *-cha* ko‘makchi-affiksi qatnashadigan ot leksemashakl qolipi bu morfemani:

1) birinchi qolip oxiriga qo‘shib tuziladi: OL + S + Tr + *cha*: *qurt-qumursqa + lar + ga + cha* (= *qurt-qumursqalarga qadar*) kabi;

2) ikkinchi qolip oxiriga qo‘shib tuziladi: OL + S + Nch + Tr + *cha*: *kitob + lar + imiz + ga + cha* (= *kitoblarimizga qadar*) kabi.

Adabiyotlarda *-gacha* yaxlit holda qo‘shma affiks deb ham talqin qili-nadi. Shu fikrga qo‘shilsak, bu affiks qatnashadigan ot leksemashakl quyidagicha tuziladi deyish lozim bo‘ladi: a) OL + S + *gacha*: *qurt-qumursqa + lar + gacha*; b) OL + S + Nch + *gacha*: *kitob + lar + imiz + gacha* kabi. Bi-rinchi nuqtayi nazarga ko‘ra yangi qolip birinchi, ikkinchi qolip oxiriga *-cha* ko‘makchi-affiksini qo‘shib tuziladi, ikkinchi nuqtayi nazarga ko‘ra *-dagi* morfemasi qatnashadigan holatga o‘xshash qoliplar hosil qilinadi.

5. O‘xshatish ma‘nosini ifodalaydigan *-day* affiks-ko‘makchisi yuqorida tasvirlangan ot leksemashakllarning (*-gacha* morfemasi qatnashadigan ko‘ri-nishlaridan tashqari) deyarli barchasi oxiriga, faqat tuslovchidan oldin qo‘shiladi:

- 1) *daryo + ØI + ØII + day* (*toshib*),
- 2) (*xo‘rozning*) *toji + ØI + si + ØII + day*,
- 3) (*odamning*) *bel + ØI + i + day + ØIII*,
- 4) *ona + ØI + m + lar + ØII + dek*,
- 5) *aka + lar + i + niki + dek*,
- 6) *shahar + ØI + dagi + dek*,
- 7) *aka + ØI + si + niki + dagi + dek* kabi.

Ko‘rinadiki, bu qolipda o‘xshatish shakli yasash asosi mavjud.

6. Ko‘makchi qatnashadigan ot leksemashakl alohida qolip sifatida ajratilishi lozim, chunki ko‘makchi ot leksemashaklning tarkibiy qismi bo‘ladi. Ma‘lumki, ko‘makchi analitik grammatik shakl hosil qilib, o‘zidan oldingi asosga kelishik morfemasi bilan birgalikda qo‘shiladi:

1) *bilan, uchun, kabi, singari, sayin* kabi ko‘makchilar bosh kelishik shakli bilan birgalikda qo‘shiladi: OL + S + [Nch] + ØII + ko‘makchi: *ketmon + ØI + ØII + bilan, boy tog‘a + ØI + m + ØII + uchun, minut + ØI + ØII + sayin, odam + ØI + ØII + kabi*;

2) *ilgari, burun, so‘ng, keyin, beri, buyon* kabi ko‘makchilar chiqish kelishigi shakli bilan birgalikda qo‘shiladi: OL + S + [Nch] + *dan* + ko‘makchi: *mashg‘ulot + ØI + dan oldin || ilgari, tushlik + ØI + dan keyin || so‘ng; uka + ØI + m + dan oldin yoki keyin, bir oy + ØI + dan + beri || buyon*;

3) *qadar* ko‘makchisi jo‘nalish kelishigi shakli bilan birgalikda qo‘shila-di: OL + S + *ga qadar*:- *shu payt ØI + ga qadar* kabi.

7. Ot leksemashakl tarkibida dastlab juz‘iy hodisa sifatida *-cha, -choq* kichraytirish affikslari, iliq munosabat ma‘nosini ifodalaydigan *-gina* affiksi, *-jon, -boy, -xon, -oy* affiksoidlari qatnashuvi mumkin. Bu morfemalardan har biri qatnashsa, yuqorida tasvirlangan qoliplarning ko‘rinishlari yana ham ko‘payadi.

14- §. O'zbek tilida ayni bir leksemaning predmet ma'nosini ham, belgi ma'nosini ham anglatish hodisasi mavjud. Asli predmet ma'nosini anglatadigan ot leksema ma'no taraqqiyoti natijasida belgi ma'nosini ham anglata boshlagan: *bosh* - 'gavdaning bo'yindan yuqori qismi' (predmet ma'nosi), *bosh* - 'birinchi', 'asosiy', 'muhim' (belgi ma'nolari) kabi. Ot leksemada bunday belgi ma'nosi asosan o'xshatish yo'li bilan yuzaga kelgan: *tosh* - 'qattiq tog' jism' - *toshdek qattiq* → *tosh nok*-, *tosh qurut*-, *tosh oyna*- kabi. *Mosh rang*-, *oltin kuz*- kabi birkimlarda ham ot leksema belgi ma'nosi bilan qatnashadi. Umuman, bir leksema bilan predmet va belgi ma'nosining ifodalanishi hodisasi maxsus o'rganilishi lozim.

Ot leksema belgi ma'nosi bilan ishlatilganida go'yo sifat leksemaga tenglashadi: *qattiq nok*- birikmasida bo'lgani kabi *tosh nok* birikmasida ham *tosh* leksemashakli sonlash va turlash paradigmatlari ko'rsatkichlarini olmagan holda shakllanadi.

Sifat leksemashakllar tizimi

1- §. Sifat leksemaga shakl o'zgarishi xos emas; lekin sifat leksema ot leksemaga to'g'ridan to'g'ri bog'lanmaydi. Sifat leksema bilan (SL) sifat leksemashakl (SLsh) o'zaro qism bilan butun munosabatini aks ettiradi: Sifat leksemashakl yuzaga kelishi uchun sifat leksema ma'lum bir sintaktik vazifa bajaradigan shaklga kirishi lozim. Sifat leksema bajaradigan birlamchi sintaktik vazifa – sifatlovchi bo'lish. Demak, sifat leksemashakl yuzaga kelishi uchun sifat leksemaga 'sifatlovchi' sintaktik semasi qo'shiladi, shunga ko'ra "sifat leksema + 'sifatlovchi' sintaktik semasi = sifat leksemashakl" qolipi haqida gapirish mumkin. Sifat leksemashakl nutqda asosan ana shu ko'rinishda namoyon bo'ladi: *jirkanch hasharot, otashin nutq, ozg'in barmoqlarini, sevimli ashulasini, quvnoq kulgi bilan, qalin sochlarini, qoloq xo'jaliklarni, katta qurilishlar, kechki shabada, kulrang osmon, shirin suhbat, qaynoq suv, loyqa daryo, yengil kuy, yovvoyi o'tlar* va b.

2- §. Sifat leksema fe'l leksemaga bog'lanib, hollovchi vazifasida kelganida sifat leksemaga 'hollovchi' sintaktik semasi qo'shiladi: "sifat leksema + 'hollovchi' sintaktik semasi = sifat leksemashakl". Demak, sintaktik vazifa bilan bog'liq holda sifat leksemashaklning ikkilamchi qolipi voqe bo'ladi. Bunday qolip asli ravish leksema uchun birlamchi qolip hisoblanadi: *yaxshi tozalanmagan, shavqatsiz qovjirata boshladi, qattiq dahshatga soldi, sirli ko'rindi* kabi.

3- §. Sifatlovchi vazifasida kelgan leksemashaklning ot sifatlanmishi tushirilgani (ellipslangani) natijasida sifatlanmishga qo'shiladigan morfema sifatlovchiga qo'shiladi, bunday holatda sifat leksemashakl ot leksemashakl qolipida namoyon bo'ladi, otlashish yuz beradi. Buning asosiy ko'rinishlari quyidagicha:

1. SL + S + Tr:

1) SL+ØI+Tr: a) SL+Ø I+ning: *u n o k a s n i n g v a ' d a s i*, b) SL + ØI + ni: *ch alasavod bir n o d o n n i*, d) SL + Ø I + dan: *b a l a n d d a n t u s h i b*, *m a y d a - c h u y d a d a n* kabi;

2) SL + lar + Tr: a) SL + lar + Ø II: *b e m o r l a r y o ' q e d i*, *k e k s a l a r b i r c h e k k a d a*, *b a ' z i l a r b o s h e g i b*, *b o s h q a l a r h a m* kabi; b) SL + lar + ni: *k e k s a l a r n i*, d) SL + lar + ga: *b o s h q a l a r g a*, g) SL + lar + dan: *b o s h q a l a r d a n* kabi;

3) SL + lar + dagi: *y a q i n - y i r o q l a r d a g i*;

4) SL + lar + (Ø II + uchun): *b o s h q a l a r u c h u n*;

5) SL + lar + (Ø II + day): *e s k i q a d r d o n l a r d a y*;

6) SL + lar + Nch + Tr: *q i s h l o q n i n g k a z o - k a z o l a r i*; *b u l a r n i n g h a m m a s i*, *b u l a r n i n g h a m m a s i d a n* kabi.

4- §. Sifat leksema kesim vazifasida kelganida sifat leksemashaklning birinchi qolipi asosida quyidagicha qoliplar tuziladi:

1) Tuslovchi qo'shiladi: (SL + 'sifatlovchi' semasi) + Ts. Bu qolip nutqda asosan III shaxs tuslovchisi qatnashgan holda uchraydi, chunki ega bo'lak ko'pincha ot leksemashakl bilan ifodalanadi: *Masala ravshan*; *Ko'chalar jimjit*, *kimsasiz*; *Yo'llar o'ydim-chuqur*, *chang*; *Ust-boshi g'ijim*, *iflos* kabi. Quyidagi misolda ega bo'lak I shaxs kishilik olmoshi bilan ifodalangani sababli kesimga ham I shaxs tuslovchisi qo'shilgan: *Men tirikman*.

Ba'zan kesim vazifasidagi leksemashaklga yuklama qo'shiladi, lekin bu yuklama leksemashakl tarkibiga, demak, lekmemashakl qolipi tarkibiga kirmaydi: *Yosh-da*, *baribir yosh* kabi.

2) Bog'lama vazifasida kelgan *bo'l-* ko'makchi fe'li qo'shilib, turli shakllarda ishlatiladi: *ish qizg'in bo'lgani uchun*, *urushdan bir ko'zi ko'r bo'lib kelgan*, *Odamlar betoqat bo'la boshladi*, *undagi o'zgarishdan mamnun bo'lib* kabi. Bu yerda sifat leksemashaklning "(SL + 'sifatlovchi' sintaktik semasi) + *bo'l-* + shakl hosil qiluvchi" qolipi haqida gapirish mumkin.

3) *edi*, *ekan*, *emas* affiksoidlari va ularga odatda III shaxs tuslovchisi qo'shiladi: (SL + 'sifatlovchi' sintaktik semasi) + *edi* || *ekan* || *emas ekan*: *Toshxo'ja kamgap emas ekan* kabi.

5- §. Belgining sifat leksema anglatadigan rangga moyilligini ifodalaydigan *-sh*, *-mtir* affikslari qo'shilgan sifat leksema "(sifat leksema + *sh* | *mtir*) + 'sifatlovchi' sintaktik semasi = leksemashakl" ko'rinishida namoyon bo'ladi; demak, bu yerda sifat leksemashaklning birinchi qolipi shakl yasovchi morfemali sifat leksema bilan tuziladi: *ko'kish kastum*, *sarg'ish pichanzor*, *ko'kimtir rangga kirgan*, *qoramtir tusga kirgan* kabi.

Sariq- leksemasiga *-sh* affiksi qo'shilganida: a) Oldin leksema oxiridagi *q* tovushi *g'* tovushiga almashadi, natijada *q* fonemasining *g'* allofonemasi yuzaga keladi: *sariq + ish > sarig'ish-*; b) Shundan keyin ikkinchi bo'g'in-dagi *i* tovu-

shi talaffuz qilinmay qo'yadi, natijada *i* fonemasining nol ko'r-satkichli allofonemasi yuzaga keladi: *sarig'ish-* > *sar[i]g'ish-* > *sarg'ish-*. Bu yerdagi tovush o'zgarishlari leksema bilan morfema orasidagi zich sintagmatik munosabat natijasida voqe bo'ladi.

Hozirgi o'zbek tilida *sarg'ish-* leksemasiga o'xshash bo'lib qolgan *qizg'ish-* leksemasining tarkibi asli boshqacha izohlanadi: tarixan 'qizil tusga kir-' ma'nosini anglatgan *qiz-* fe'l leksemasiga *-g'u* affiksini qo'shib *qizg'u-* sifat leksemasi yasalgan va unga 'biroz' ma'nosini ifodalaydigan *-sh* affiksi qo'shilgan: (*qiz + g'u = qizg'u-*) + *sh = qizg'ush-*; keyinchalik *i* va *u* tovushlari *i* tovushiga almashgan: *qizg'ush-* > *qizg'ish-*. Demak, *qizg'ish-* leksemasi hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaraladi: *qishg'ish barg-*; *qizg'ish tusli novdalar-* kabi.

6- §. 1. Sifat leksemaga 'biroz' ma'nosini ifodalaydigan *-roq* affiksini qo'shib tuzilgan leksemashakl har uch sintaktik vazifada keladi: 1) sifatlovchi vazifasida: *kattaroq baliqlarni, bu bo'shangroq yigit bilan* kabi; 2) hollovchi vazifasida: *yana-da yaqinroq seza boshladi, mahkamroq ushlab olib, bezovtaroq gursillay boshlaganini* kabi; 3) kesim vazifasida: *hammasidan ortiqroq bo'ladi; salobatliroq, ulug'vorroq edi* kabi.

2. Sifat leksemaga 'iliq munosabat' ma'nosini ifodalaydigan *-gina* affiksini qo'shib tuzilgan leksemashakl sifatlovchi va hollovchi vazifalarida keladi: 1) sifatlovchi vazifasida: *kattagina tovuq katagi, kichkinagina o'choqboshi, chog'roqqina bir xona* kabi; 2) hollovchi vazifasida: *mujmalgina javob berdi, tuzukkina yog'a boshladi* kabi.

Leksemaga ushbu affiks qo'shilishida asos bilan affiks orasida tovush jihatidan zich sintagmatik munosabat voqe bo'ladi: *k* fonemasi bilan tugaydigan leksemaga bu affiksning *-kina* allomorfemasi, *-q* fonemasi bilan tugaydigan leksemaga *-qina* allomorfemasi qo'shiladi; demak, bu yerda sintagmatik munosabat natijasida *g* fonemasining *k, q* allofonemalari yuzaga keladi, *g* fonemasi *g - k - q* zanjiri tarzida namoyon bo'ladi.

7- §. Sifat leksemashakllar quyidagicha tuzilishlarga ham ega:

1. Sifat leksema oldidan 'kuchaytirish' ma'nosini ifodalaydigan *eng, juda, g'oyat* kabi affiksoidlardan birini keltirish bilan tuziladi:

1) sifatlovchi vazifasida keladi: *eng baxtiyor damlar, juda chiroyli xotin, g'oyat asabiy holatda* kabi;

2) hollovchi vazifasida keladi: *juda sovuq qarshi oldi*;

3) kesim vazifasida keladi: *o'zidan juda norozi edi* kabi.

2. Sifat leksema oldidan uning bosh qismini qo'shib tuziladi. Noto'liq takror deb yuritiladigan bu hodisaning ko'rinishlari sifat leksemalar bayonida tasvirlandi; bu yerda sintaktik vazifasini aytib misol keltirish kifoya: 1) asosan sifatlovchi vazifasida keladi: *sap-sariq qirlar, oppoq paxta gardi* kabi; 2) hollovchi vazifasida keladi: *oppoq yaraqlab turgan, tuppa-tuzuk ishlagan* kabi.

3. Sifat leksemani takrorlab tuziladi: "leksema + ayni shu leksema". To'liq takror deb yuritiladigan bu hodisa odatda 'shunday belgisi bor bir necha' ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: 1) sifatlovchi bo'lib keladi: *yirik-yirik tomchilar* kabi; 2) asosan hollovchi bo'lib keladi: *chuqur-chuqur nafas ola boshladi, qattiq-qattiq chiriqlar edi* kabi.

Ravish leksemashakllar tizimi

1- §. Ravish leksema asosan hollovchi vazifasida keladi; ravish leksemashakl ravish leksemaga 'hollovchi' sintaktik semasini qo'shib hosil qilinadi: "ravish leksema + 'hollovchi' sintaktik semasi = ravish leksemashakl": *darrov javob bermadi, kamtarona bosh egib, asta sirpanib, sekin ingragani, bul-tur yozgan xatlarimni, kechqurun ekib bo'lishdi, oldin devorni teshib, erta turib, endi ko'rayotgandek, yana chaqirdi, ilgariroq boshlangan, juda sekin yuradi, tez-tez aylanadigan, erta-indin boshlanadi* kabi.

2- §. Ayrim ravish leksemalar ot leksemaga bog'lanib sifatlovchi vazifasida keladi, shunga ko'ra bunday ravish leksemaga 'sifatlovchi' sintaktik semasi qo'shiladi: "ravish leksema + 'sifatlovchi' sintaktik semasi = ravish leksemashakl". Bunday qolip asli – sifat leksema uchun birlamchi, ravish leksema uchun esa ikkilamchi: *ko'p yillardan beri, sal yiroqqa ko'chirilsa, yana ikki oydan so'ng, ko'pgina mikroblar, kengroq maydon, eng oz miqdor* kabi.

3- §. Ayrim ravish leksemalar kesim vazifasida ham ishlatiladi, bunda ravish leksemashakl qolipi quyidagicha tuziladi: "ravish leksema + Ts": *Uning dushmanlari ko'p* kabi.

4- §. Sifatlovchi vazifasida kelgan ravish leksemashaklning ot sifatlanmishi tushirilishi oqibatida sifatlanmishga qo'shiladigan morfema sifatlovchi vazifasidagi ravish leksemashaklga qo'shiladi, shuning natijasida ravish leksemada otlashish yuz beradi. Demak, bunday holatda ravish leksemashakl "ravish leksema +S+Tr" qolipida namoyon bo'ladi. Buning asosiy ko'rinishlari quyidagicha:

1) "ravish leksema +ØI+Tr": a) Ø I+ dan: *boshliqni uzoqdan ko'rgan osh-paz, bugundan boshlayver, ertadan boshlab, ertalabdanoq* kabi; b) Ø I + ga: *kechga yaqin, Ishlari orqaga keta boshladi*; v) Ø I + da: *tongotarda kirib borsa, Namozgarda qorong'i tusha boshlagan* kabi.

2) "ravish leksema + lar + Tr": *ko'plar yopirilib kelardi* kabi;

3) "ravish leksema + Ø I + (Tr + ko'makchi): a) Ø I + dan keyin: *tushdan keyin, birozdan keyin*; b) Ø I + dan buyon: *ko'pdan buyon* kabi; v) Ø I + ga qadar: *alla-pallaga qadar* kabi;

4) "ravish leksema + Ø I + ga + cha: *anchagacha, azongacha* kabi;

5) "ravish leksema + Ø I + dagi: *azondagi, orqaroqdagi* kabi.

5- §. Ravish leksemaga sonlovchi, nisbatlovchi va turlovchi qo‘shilib, "ravish leksema + S + Nch + Tr" qolipi ham namoyon bo‘ladi:

- 1) \emptyset I + *si + ga*: *ertasiga* kabi;
- 2) \emptyset I + *si + dan*: *ertasidan* kabi;
- 3) *-lar + i + ga*: *ko‘plariga* kabi.

Yuqorida tasvirlangan hodisani *birdaniga*, *sidirg‘asiga*, *baravariga*, *ros-takamiga* kabi ravish leksemalardan farqlash lozim, chunki bunday ravish leksemalarda sonlovchi, nisbatlovchi, turlovchi ravish leksemaning doimiy tarkibiy qismi hisoblanadi.

Sifat va ravish turkumlari leksemashakllari tasviridan ayon bo‘ladiki, ravish leksemashakl qoliplari sifat leksemashakl qoliplari bilan deyarli bir xil; asosiy farq sifatlarda "leksema + 'sifatlovchi' sintaktik semasi" qolipi birlamchi bo‘lsa, ravishlarda "leksema + 'hollovchi' sintaktik semasi" qolipi birlamchi.

Son leksemashakllar tizimi

1- §. Son leksemalarga shakl o‘zgarishi xos emas. Son leksema asosan sifatlovchi vazifasida keladi, shunga ko‘ra unga 'sifatlovchi' sintaktik semasi qo‘shiladi: "leksema + 'sifatlovchi' sintaktik semasi = leksemashakl" qolipi voqe bo‘ladi. Son leksemalarning jamlovchi son turidan tashqari barcha turlari odatda yuqoridagi qolip bo‘yicha ishlatiladi: a) sanoq son: *o‘n kishi* kabi; b) dona son: *o‘nta kitob* kabi; d) chama son: *uch-to‘rt kun* kabi; e) taqsim son: *ikkitanidan daftar berdi* kabi; f) kasrli son: *ikki yarim yil* kabi; g) tartib son: *to‘rtinchi sinf* kabi.

2- §. Oz bo‘lsa-da, son leksema hollovchi vazifasida ham keladi, bunda "leksema + 'hollovchi' sintaktik semasi = leksemashakl" qolipi namoyon bo‘ladi: *bir qarab qo‘ydi*, *ikki bukilib* kabi.

3- §. Dona son turi kesim vazifasida kelganida unga tuslovchi qo‘shiladi, "son leksema + Ts" qolipi hosil bo‘ladi: *Ukam – ikkita*, *singlim – to‘rtta* kabi.

4- §. Jamlovchi son o‘z tabiatiga ko‘ra ot tur son bo‘lgani uchun odatda nisbatlovchi va turlovchi qo‘shilib ishlatiladi, demak, ot leksemashakl qolipi namoyon bo‘ladi: *ikkalamizni*, *ikkovimizni* kabi. Ot leksemashakldan farqli holda jamlovchi son leksemashakli tarkibida nisbatlovchilarning faqat ko‘plik shakli ishlatiladi: bunday son leksema birdan ortiq miqdorni anglatgani sababli nisbatlovchining ko‘plik shakli qo‘shiladi. Demak, bu yerda leksema bilan morfema orasidagi ma‘no jihatidan zich sintagmatik munosabat namoyon bo‘ladi. Ushbu leksemashakl qolipini quyidagicha aniq yozib ko‘rsatish mumkin: "jamlovchi son + ko‘plik nisbatlovchisi + turlovchi". Nisbatlovchi sanoq songa ham qo‘shib ishlatiladi: *onam ikkimiz* kabi.

Jamlovchi sonning *-ala* affiksi bilan yasaladigan turi ba'zan sifatlovchi vazifasida keladi, bunda son leksemalarga xos asosiy qolip namoyon bo'ladi: *ikkala do'st* kabi.

5- §. Sanoq sonlar matematikada miqdor nomi sifatida ishlatiladi, shunga ko'ra ot leksemashakl qolipida namoyon bo'ladi: *Beshdan ikkini olsak, uch qoladi. Besh ikkiga bo'linmaydi* kabi.

Yetti, yigirma, qirq sanoq sonlari marosim nomlari sifatida ot leksemaga teng bo'ladi, "leksema + Nch + Tr" qolipida ishlatiladi: *Onamizning yigirmasini ertaga o'tkazamiz* kabi.

Olmosh leksemashakllar tizimi

1- §. Olmoshlarda leksemashakl qoliplari ular qaysi turkum olmoshi ekani-ga bog'liq holda voqe bo'ladi. Jumladan, kishilik olmoshlarida o'ziga xos leksemashakllar qolipi tizimi mavjud.

Ot olmosh bo'lgani uchun kishilik olmoshlari turlanadi. Son ma'nosi *men-, sen-, biz- 1, biz- 2, siz- 1, siz- 2* olmoshlarida asosning o'zi bilan, *senlar-, bizlar-, sizlar-* olmoshlarida esa affiks bilan ifodalanadi, shunga ko'ra bu olmoshlarda leksemashakl qolipi ikki xil: a) "leksema + Tr": *Siz ketave-ring* kabi; b) "leksema + lar + Tr": *sizlardan ayrilib* kabi.

Grammatik ma'no ko'makchi bilan ifodalansa, leksemashakl qolipi quyidagicha tus oladi: "leksema + (Tr + ko'makchi): *Men bilan gaplashasiz* kabi.

Bu olmoshlar kesim vazifasida kelsa, "leksema + Tr + Ts" qolipi voqe bo'ladi. Masalan, quyidagi misollarda *siz-* olmoshi *bo'l-* bog'lamasi qatnashgan holda kesim vazifasida kelgan: *Tashkilotning rahbari siz bo'lasizmi? Ixtiyor menda bo'lsa, ..* kabi.

Ushbu tur olmoshlarga *-niki* morfemasi qo'shilsa, "leksema + niki + Tr" va "leksema + niki + Ts" qoliplari namoyon bo'ladi: *biznikiga ketamiz; Bu kitoblar – meniki* kabi.

Bunday olmoshga *-dagi* morfemasi qo'shilsa, "leksema + *dagi*", "leksema + *niki + dagi*" qoliplari voqe bo'ladi: *mendagi, biznikidagi* kabi.

Kishilik olmoshiga ba'zan *-siz* inkor morfemasi ham qo'shiladi, bunda leksemashakl qolipi "leksema + S + siz" tarzida voqe bo'ladi: *Sensiz || Senlarsiz ne tashvishlar tushdi boshimga!* kabi.

III shaxs kishilik olmoshida son ma'nosi morfema bilan ifodalanadi, shunga ko'ra "leksema + S + Tr" qolipi namoyon bo'ladi: a) *U tavakkal qilib, uning oilasi, uni yotoqqa boshladi* kabi; b) *ular ko'pchilik emas edi, ularning dilida, ulardan sado chiqmadi* kabi.

III shaxs birlik kishilik olmoshiga makon kelishigi affiksi qo'shilganida bu olmosh *un-* shaklida qatnashadi; demak, bu yerda leksema asosi bilan affiks

orasida zich sintagmatik munosabat namoyon bo'ladi: makon kelishigi affiksi bu olmoshning azaliy shaklida kelishini talab qiladi, lekin *ul-* emas, *un-* shaklida ishlatiladi: *undan ancha keyin, unga qiyo boqib* kabi.

Ko'makchi qatnashsa, leksemashakl qolipi quyidagicha tus oladi: "leksema + S + (Tr + ko'makchi)": *u bilan kengashib, ular uchun yangilik emas* kabi.

2- §. Predmetning belgisini ifodalaydigan olmoshlar odatda sifatlovchi bo'lib keladi, shunga ko'ra sifat leksemalarga xos "leksema + 'sifatlovchi' sintaktik semasi = leksemashakl" qolipi namoyon bo'ladi:

1) so'roq olmoshlarida: a) *qanday zo'ravonlik*, b) *qancha foyda*;

2) gumon olmoshlarida: a) *qandaydir shovqin*; b) *allaqanday shubhalar, al-lanechuk xotirjamlik*;

3) belgilash olmoshlarida: *har qanday yo'l bilan, har qanaqa kitobdan* kabi.

Harakatning belgisini ifodalaydigan olmoshlar odatda hollovchi bo'lib keladi, shunga ko'ra "leksema + 'hollovchi' sintaktik semasi = leksemashakl" qolipi namoyon bo'ladi:

1) so'roq olmoshlarida: *Nega boshqalarga mumkin-u,..; Jang qachon boshlandi?;*

2) gumon olmoshlarida: *negadir jilmaydi, qandaydir qimtinib*;

3) belgilash olmoshlarida: *har qancha kuysak*;

4) bo'lishsizlik olmoshlarida: *hech qachon boshyalang ko'rmagan* kabi.

Predmetning belgisini ifodalaydigan olmosh ham ba'zan fe'l leksemaga bog'lanib, "leksema + 'hollovchi' sintaktik semasi = leksemashakl" qolipida namoyon bo'ladi:

1) sifat olmosh: *qanday o'tirgan bo'lsa*;

2) son olmosh: *qancha urinmasin* kabi.

3- §. 1. Ot gumon olmoshining *kimdir, nimadir* turi "leksema + Tr + dir" qolipiga ega: *-dir* asli gumon yuksamasi bo'lgani sababli leksemashaklga turlovchidan keyin qo'shiladi: *kimningdir tashvishidan, nimalarnidir yozar edi* kabi.

2. Ot so'roq olmoshlariga ba'zan nisbatlovchi qo'shiladi, natijada "leksema + Nch + Tr" qolipi haqida gapirish lozim bo'ladi: *Axir senlardan boshqa kimim ham bor?!, Yegani nimang bor?* kabi.

Bunday tuzilishli leksemashakl kesim vazifasida kelsa, "leksema + Nch + Tr + Ts" qolipi namoyon bo'ladi: *Siz kim bo'lasiz?* kabi.

4- §. Ko'rsatish birliklari sifat tabiatli bo'lib, odatda sifatlovchi vazifasida keladi, shunga ko'ra "leksema + 'sifatlovchi' sintaktik semasi = leksemashakl" qolipida ishlatiladi: *bu yerda, shu boshqarmaning, u kishiga, o'sha kuniyoq* kabi.

Bu tur birliklar kesim vazifasida kelsa, "leksema + Ts" qolipiga tushadi: *It kuni boshiga tushgani – shu!* kabi.

Ko'rsatish birliklari otlashsa, "leksema + S + Tr", "leksema + S + (Tr + ko'makchi) qolipiga tushadi: *shuni aytmoqchi edim, uyining to'rini shularga bo'shatib beradi, bularni ko'chaning boshida qarshi oldi. Mana bu – boshqa gap!, shuning uchun, shundan keyin-gina* kabi.

5- §. O'z- ta'kid birligi ikki shaklda ishlatiladi:

1. Sonlovchi, nisbatlovchi va turlovchi qo'shiladi, shunga ko'ra "leksema + S + Nch + Tr" qolipida ishlatiladi; asli sonlovchining faqat birlik shakli qo'shiladi, shunga ko'ra qolipni "leksema + Sb + Nch + Tr" tarzida yozib ko'rsatish to'g'ri: *o'zi boshlab kiradi, o'zining o'rniga, o'zini tutolmay, o'ziga qaramasa ham, o'zimga o'xshagan yetimlar, o'zingni ko'rsat, o'zingiz bilasiz* kabi.

Jo'raboshi o'zlari bo'ladilar kabi ishlatishdagi *-lari* – III shaxs birlik nisbatlovchisining sizlash shakli.

2. Grammatik ko'rsatkich qo'shilmaydi, bunda go'yo sifat leksemashakl qolipi namoyon bo'ladi: "leksema + 'sifatlovchi' sintaktik semasi = leksemashakl": *o'z hukmini, o'z taxminlarini, o'z gapidan* kabi.

Fe'l leksemashakllar tizimi

1- §. Fe'l leksemashakllar murakkab tarkibli bo'lib, quyida ikki qismga ajratib tasvirlanadi: 1) fe'lning boshqa turkumlarga monand (otdosh, sifatdosh, ravishdosh) leksemashakllari, 2) fe'lning tuslanishli leksemashakllari.

Fe'lning otdosh, sifatdosh, ravishdosh shakllarini yasovchi morfemalar qo'shilgungacha fe'l leksema bir necha grammatik hodisa bo'yicha tavsif olgan bo'ladi.

Avvalo fe'l leksemalar o'timsiz (FLsiz) va o'timli (FLli) deb ajratiladi. O'timsiz fe'l leksemaga ko'pincha bevosita bo'lishli-bo'lishsizlik (B) paradigmasining ko'rsatkichi qo'shiladi, natijada fe'l leksemashaklning sifatdosh, ravishdosh yasovchisi qo'shiladigan oldingi qismi "FLsiz + B|" tarkibiga ega bo'ladi. Bo'lishli (Bli) va bo'lishsiz (Bsiz) shakl ko'rsatkichlarini hisobga olsak, bu tarkibning ikki ko'rinishi namoyon bo'ladi: "FLsiz + Bli |" va "FLsiz + Bsiz |".

Ayrim o'timsiz leksemalarga *-msira, -qira, -uu* noparadigmatik morfemalari qo'shiladi, natijada yuqoridagi tarkib "FLsiz + *msira* || *nqira* || *sh + Bli*|" va "FLsiz + *msira* || *nqira* || *sh + Bsiz*|" shaklini oladi. Bu tarkibda qatnashadigan *-sh* asli omoaffiks bo'lib, 'biroz' ma'nosini (*oqarishib* misolidagi kabi) va 'ko'plik' ma'nosini (*kulishib* misolidagi kabi) ifodalaydi. Omoaffiks-larni ham farqlab ko'rsatsak, yuqoridagi ikki tarkibning yana ikki ko'rinishi namoyon bo'ladi.

O'timsiz FLga orttirma affiksi (Ort) qo'shilsa, o'timlilashgan FL yuzaga keladi va nisbat ma'nosini ifodalashga molik bo'ladi, natijada "FLsiz + Ort + N + B |" tarkibi namoyon bo'ladi. Bunday qurilma asosan aniq nisbatda (Na), ba'zangina majhul nisbatda (Nm) ishlatiladi, natijada ushbu tarkibning "FLsiz + Ort + Na + Bli|", "FLsiz + Ort + Nm + Bli|", "FLsiz+Ort+Na+Bsiz|", "FLsiz + Ort + Nm + Bsiz |" ko'rinishlari namoyon bo'ladi.

Fe'l leksemashakl qolipining otdosh, sifatosh, ravishdosh yasalishiga asos bo'ladigan bunday qismi o'timli fe'l leksemalarda o'timsiz fe'l leksemalardagi dan ko'ra murakkabroq. Eng sodda tarkib "FLli + N + B |" shakliga ega; aniq va majhul nisbatlarni, bo'lishli va bo'lishsiz shakllarni hisobga olsak, bu tarkib "FLli + Na + Bli |", "FLli + Nm + Bli|", "FLli + Na + Bsiz |", "FLli + Nm + Bsiz |" ko'rinishlarida namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi tarkibda nisbat ko'rsatkichidan keyin ba'zan *-sh 2* ('ko'plik'), *-sh 3* ('sizlash') affiksi qatnashadi, natijada "FLli + Na + *sh 2* || *-sh 3* + Bli|" tarkibi namoyon bo'ladi.

O'timli fe'lga o'zlik, birgalik shakli yasovchisi qo'shilsa, o'timsizlashadi, natijada "FLli + O'zl + B |", "FLli + Brg + B |" tarkiblari namoyon bo'ladi.

Ba'zan FLga o'zlik yasovchisidan keyin orttirma yasovchisi qo'shiladi, natijada o'timsizlashgan fe'l o'timlilashadi, aniq nisbat shakliga molik bo'ladi: "FLli + O'zl + Ort + Na + B |".

O'timli FLga orttirma yasovchisi qo'shib, qayta o'timlilashadi, natijada "FLli + Ort + N + B |" tarkibi namoyon bo'ladi. Ushbu tarkibda orttirma yasovchisidan oldin *-sh 1* ('biroz') noparadigmatik morfemasi qo'shilsa, "FLli + *-sh 1* ('biroz') + Ort + Na + B |" tarkibi namoyon bo'ladi.

Ba'zan nisbat shaklidan keyin *-sh 3* ('ko'plik') affiksi qatnashib, "FLli + Ort + Na + *sh 3* ('ko'plik') + B |" ko'rinishi namoyon bo'ladi va b.

Yuqoridagi barcha tarkiblarda ko'makchi fe'l ham qatnashuvi mumkin, natijada tasvirlangan tarkiblarning ko'rinishlari yana ko'payadi.

Fe'l leksemashaklning oldingi qismi tarkibida o'zaro zich sintagmatik munosabat orttirma, o'zlik shakli, birgalik shakli, majhul nisbat shakli yasovchisi bilan bunday morfema qo'shiladigan asos orasida voqe bo'ladi: o'timsiz FL o'timlilashadi, o'timli FL o'timsizlashadi yoki qayta o'timlilashadi.

Fe'l leksemashaklning oldingi qismi tarkibidagi bo'lishli-bo'lishsizlik shakli bilan, qisman nisbat shakli bilan undan keyin qo'shiladigan otdosh, sifatosh, ravishdosh shakli yasovchilari orasida ham o'zaro zich sintagmatik munosabat mavjud.

Asli fe'l leksemashaklning oldingi qismiga mansub hodisalar fe'llikka xos umumiy grammatik hodisalar bo'lib, keyingi shakl yasalishlariga nisbatan asosan betaraf vaziyatda bo'ladi.

Quyida fe'l leksemashakl qoliplarining yuqorida tasvirlangan oldingi qismi tarkiblarini keltirmay, otdash, sifatdosh, ravishdosh shakl yasovchilarining va shundan keyin qo'shiladigan morfemalarning o'zini tasvirlaymiz.

Fe'lining boshqa turkumlarga monand shakllarida leksemashakllar

Ravishdosh shakllarida leksemashakllar

2- §. Hozirgi o'zbek tilida ravishdosh shakli asosan *-b* morfemasi bilan, qisman *-a/-y* morfemasi bilan yasaladi; *-gani*, *-gach*, *-guncha* morfemalari bilan yasalish oz uchraydi.

Keyingi uch morfema boshlanishidagi tovush bilan ular qo'shiladigan asos oxiridagi tovush orasida zich sintagmatik munosabat voqe bo'ladi: asos *k*, *g* tovushiga tugasa, bu affikslarning *-kani*, *-kach*, *-kuncha* allomorfemalari, *q*, *g'* tovushiga tugasa, *-qani*, *-qach*, *-quncha* allomorfemalari, boshqa tovushlarga tugasa, *-gani*, *-gach*, *-guncha* allomorfemalari qo'shiladi va b.

Ravishdosh yasovchisidan keyin boshqa morfema qo'shilmaydi, shu shaklning o'zi leksemashaklga teng bo'ladi: "*.. | + ravishdosh yasovchisi = leksemashakl*".

3- §. *-b* affiksi bilan yasaladigan ravishdosh leksemashakli bo'lishli shakldagi asosdan yasaladi va quyidagicha vazifalarda keladi:

1) Hollovchi bo'lib keladi: *shoshib boshini ushladi, kulimsirab bosh chalyqadi, oqarinqirab ko'rindi, qichqirib o'tirishardi, qadam tovushini eshitib boshini ko'tardi, etigi bilan narvonni do'qillatib saroyga tushib ketdi, boshigacha burkanib uxladi, oyoqlarini yig'ishtirib yonboshladi* kabi.

Hollovchi vazifasida kelgan *-b* ravishdosh leksemashakli takrorlab ham ishlatiladi: *qotib-qotib kula boshladi, uzumning og'ir boshlarini ushlab-ushlab ko'rdi* kabi.

Bunday hollovchi juft leksemashakl bilan ham ifodalanadi: *titrab-qaqshab olislarga chekina boshladi* kabi.

2) Uyushiq kesimning oldingi, shaxs ko'rsatmaydigan a'zosi bo'lib keladi: *idoraga borib, hisobchidan ish o'rgana boshladi; kattaroq baliqlarni ajratib, qopga o'rab qo'ydi; qadahlar to'latilib, endi so'z boshlagan edi; qo'shni xonaga jovon o'rnatishib, uni moylashga kirishishdi* kabi.

3) Ergash gapning kesimi bo'lib keladi: *Qornimiz nonga to'yib, xonadonimizga nur kira boshladi; Kon ochilib, katta binolar tusha boshladi* kabi.

4- §. *-a/-y* ravishdosh yasovchisining *-a* allomorfemasi nutqda juda oz ishlatiladi: *Kela ishga tushib ketdi* kabi.

-y allomorfemasi nutqda ko'p ishlatilib, odatda bo'lishsiz shakldagi asosga qo'shiladi va hollovchi vazifasida keladi: *piyolaga quyishga ham sabri chidamay shishaning og'zidan icha boshladi; ust-boshini yechmay karavotda*

chalqoncha yotibdi; idoraga chaqirtirmay o'sha yerning o'zida ishni bir yoq-lik qila boshlaganini ko'rganda esa kabi. Bunday hollovchi juft leksemashakl bilan ham ifodalanadi: uning so'zlarini oqizmay-tomizmay yozib ola boshladi kabi.

Takror tarzida ishlatilgan hollovchining birinchi qismi bo'lishli shakldan yasalgan *-b* ravishdoshi bilan ifodalanishi uchraydi: *quloqlariga ishonib-ishonmay chiqib ketdi kabi.*

5- §. *-sdan* morfemasi asli *-s* sifatdosh yasovchisi va chiqish kelishigi affiksidan tarkib topgan qo'shma affiks bo'lib, *-y* allomorfemasiga sinonim: *ikki chaqirimcha yurmasdanoq .. lolalar ko'rina boshladi; nimadan gap boshlashini bilmasdan darrov maqtana boshladi; otasi ish boshlamasdan sinib, yer bilan yakson bo'ldi kabi.*

6- §. *-gani* ravishdoshi (Ba'zan *-gali* tarixiy shaklida ham uchraydi) bo'lishli shakldagi asosdan yasaladi, hollovchi bo'lib keladi: *Ovqatlangani endi o'tirgan edik; UZR so'ragani boshqa payt kelaman; Sizni ichkariga taklif qilgali chiqdim kabi.*

7- §. *-gach* ravishdoshi bo'lishli shakldagi asosdan ham, bo'lishsiz shakldagi asosdan ham yasalaveradi, hollovchi bo'lib keladi: *Ota namozni o'qib bo'lgach .. devzira guruchning kurmagini tera boshladi; Chaqirgan kishisi kelavermagach ko'chaga chiqib kuta boshladi kabi.*

8- §. *-guncha* ravishdoshi ham bo'lishli va bo'lishsiz shakldagi asosdan yasalaveradi, hollovchi bo'lib keladi: *Maktabga yetguncha gaplashib ketdik; O'qishni tamomlamaguncha uylanmasligini aytdi kabi.*

Bu ravishdosh shakli juft fe'l leksemadan ham yasaladi: *Yuvinib-kiyinishguncha yo'lakda qadam tovushi ham eshitila boshladi kabi.*

Ba'zan *-guncha* morfemasi qismlari orasida nisbatlovchi ishlatiladi: *Kelgunimcha tarqalmay turinglar; O'z ko'zing bilan ko'rmaguningcha ishonma kabi.* Natijada *-guncha* ikki mustaqil affiksga ajralishi, bir morfemaga yaxlitlanib yetmaganligi ochiq ko'rinadi.

Sifatdosh shakllarida leksemashakllar

9- §. Hozirgi o'zbek tilida fe'lning sifatdosh shakli asosan *-gan, -yotgan, -digan* morfemalari bilan yasaladi; *-r/-s* morfemasi bilan yasalish juda oz uchraydi; *-ajak, -mish, -g'usi, -asi* affikslari bilan esa hozirgi o'zbek tilida sifatdosh deyarli yasalmaydi.

g tovushi bilan boshlanadigan sifatdosh yasovchisi bilan bunday morfema qo'shiladigan asos oxiridagi tovush orasida zich sintagmatik munosabat voqe bo'ladi. Bunday o'zaro ta'sir natijasida ushbu morfemalarning allomorfemalari va shularga bog'liq holda *g* fonemasining *k, q* allofonemalari yuzaga kelishi yuqorida bir necha marta ta'kidlandi.

10- §. Sifatdosh yasovchi *-gan* affiksi bo‘lishli va bo‘lishsiz shakldagi asosga qo‘shilaveradi. Nutqda eng ko‘p uchraydigan bu sifatdosh quyidagi shakl va vazifalarda ishlatiladi:

1. Sifatlovchi bo‘lib keladi; bunda *-gan* affiksining o‘zi leksemashakl hosil qiladi. Undan keyin boshqa affiks odatda qo‘shilmaydi: ".. |+gan": *bekatda turgan odamlarni, arzimagan narsadan, qalpog‘ini boshiga bostirib olgan soldat, ko‘k xalat kiygan xizmatchilar, oxori to‘kilmagan doka ro‘mol, gazniqob kiyib olishgan mexanizatorlar* kabi.

2. Ba'zan *-gan* affiksidan keyin sonlovchi va turlovchi qo‘shiladi, natijada "..|+gan + S + Tr" tarkibi namoyon bo‘ladi. Qaysi turlovchi bilan ishlatilishiga qarab sintaktik vazifada keladi: *O‘tirganlar turib, yonboshlaganlar o‘tirib; qabuliga kelganlardan uzr so‘rab* kabi. Bu tur misollarda asli sifatdosh sifatlovchi bo‘lib kelgan, lekin sifatlanmish tushirilgani sababli uning tarkibidagi sonlovchi va turlovchi sifatdoshga qo‘shilgan: *o‘tirgan kishilar > o‘tirganlar* kabi. Ana shunday holatga nisbatan sifatdoshning otlashuvi haqida gapiriladi.

3. Sonlovchi bilan turlovchi oraliq‘ida nisbatlovchi ham qatnashsa, "..|+ gan + S + Nch + Tr" tarkibi namoyon bo‘ladi: *Kislovodskka borganimda, qishloqqa kelganida, talabchan nazar bilan tikilganida* kabi. Bu tur misollarda ham asli sifatdosh sifatlovchi bo‘lib kelgan, lekin sifatlanmish tushirilgani sababli unga qo‘shilgan sonlovchi, nisbatlovchi, turlovchi sifatdoshga qo‘shilib, otlashuv voqe bo‘lgan: *bu odamni ko‘rgan paytimda > ko‘rganimda* kabi.

4. Sifatdoshga sonlovchi, nisbatlovchi, turlovchi qo‘shilib keladigan barcha hollarga nisbatan sifatlanmishning tushirilgani haqida gapirib bo‘lavermaydi. Masalan, *boshqacha qilib aytganda, yelkasidan bosib o‘tqazib qo‘ymaganda, sho‘rvaga zahar solganlarini ko‘rib, qovun polizida ko‘kchalarning tars-tars yorilganini eshitasiz* kabi qurilmalarda tushirilgan sifatlanmish haqida gapirish o‘rinli emas. Ot leksemaga xos morfemalarning sifatdoshga qo‘shilib kelishi bu yerda sintaktik transformatsiya bilan bog‘liq holda voqe bo‘ladi (Bu hodisa haqida o‘z o‘rnida gapiriladi).

5. *-gan* affiksidan keyin *-lik* substantiv shakl yasovchisi ham qo‘shilib keladi, natijada ".. |+ gan + lik + Sb + Nch + Tr" tarkibi namoyon bo‘ladi: *boshidan ko‘p savdolar o‘tganligi ko‘rinib turardi* kabi. Bu tarkibda sintagmatik munosabat tufayli *-lik* affiksi oxiridagi *k* shovqin tovushi intervokal holatda *g* ovoqli tovushiga almashadi, natijada *k* fonemasining *g* allofonemasi namoyon bo‘ladi.

6. Ayrim tarkiblar ko‘makchi qatnashuvi bilan tuziladi, ko‘makchining turiga qarab sintaktik vazifa bajaradi, ".. |+gan + S + Nch + (Tr + ko‘makchi)" tarkibi namoyon bo‘ladi: *referatini tarqatib bo‘lganidan keyin, boshqarma hay‘ati yangilanganidan keyin, yomg‘irda yurgani uchun, nazarga tushib qolgan uchun* kabi.

7. Bir qancha qurilmalar tarkibida birlik va bosh kelishik morfemalaridan keyin *-day/-dek* affiks-ko'makchisi qatnashadi, natijada ".. |+gan + Sb + (Trb + day)" tarkibi namoyon bo'ladi: *boshi aylanganday chayqalib, darmoni quriganday, tilladan jilo berganday, pashsha qo'riganday chap qo'lini siltadi* kabi. Bunday tuzilishli leksemashakl hollovchi vazifasida keladi.

8. Ayrim qurilmalarda birlik va bosh kelishik morfemalaridan keyin 'holat' ma'nosini ifodalaydigan *-cha* affiks-ko'makchisi qo'shiladi, natijada ".. |+ gan + Sb + (Trb + cha)" tarkibi namoyon bo'ladi: *po'stakka yonboshlaganCHA mudrab ketdi, boshini quyi solganCHA indamay o'tiraverdi* kabi. Bunday tuzilgan leksemashakl hollovchi vazifasida keladi.

9. Yuqoridagi qurilma tarkibida nisbatlovchi ham qatnashsa, ".. |+gan + Sb + Nch + (Trb + cha)" tarkibi namoyon bo'ladi: *boshini quyi solganCHA sekin-sekin yurib, tizzalarini quchoqlaganCHA tonggacha o'tirdi* kabi va b.

11- §. *-yotgan, -digan* affiksi bilan yasalgan sifatdosh quyidagicha shakl va vazifalarda ishlatiladi:

1. Sifatlovchi bo'lib keladi, shunga ko'ra *-yotgan, -digan* morfemasidan keyin boshqa grammatik ko'rsatkich qo'shilmaydi, sifatdosh yasovchisining o'zi leksemashakl hosil qiladi: a) *qarsillab qulayotgan uy atrofida, mashhur donishmandning so'zini tinglayotgan yosh talabadek*; b) *onasi o'tiradigan joyga, yuzni yalaydigan yolqinli havo* kabi.

2. Sifatlanmish tushirilib, uning grammatik ko'rsatkichlari sifatdoshga qo'shiladi, otlashish yuz beradi, natijada "..|+yotgan // digan + S + Tr" tarkibi namoyon bo'ladi; odatda o'rin kelishigi shakli qo'shilib, payt hollovchisi vazifasida keladi: *boshiga egilayotganda* (< *egilayotgan paytda*) kabi.

3. Yuqoridagi tur qurilish tarkibida nisbatlovchi qatnashsa, "..|+yotgan + S + Nch + Tr" tarkibi namoyon bo'ladi: *gapning mazmuni qayoqqa og'ayotganini bilolmay, yangi filmni suvratga olayotganini* kabi. Tushum kelishigi shakli qo'shilgan ushbu qurilmalar vositasiz to'ldiruvchi vazifasida kelgan.

4. Ba'zi qurilmalar tarkibida *-day* affiks-ko'makchisi qatnashadi, natijada ".. |+yotgan // digan + Sb + (Tr + day)" tarkibi namoyon bo'ladi: a) *keng hovli torlik qilayotganday tuyilib, xuddi bo'g'ilib ketayotganday, oynaga qarashga majbur bo'layotgandek* kabi. Bunday tuzilgan leksemashakl hollovchi vazifasida keladi.

12- §. *-r/-s* morfemasi bilan sifatdosh yasalishi juda oz voqe bo'ladi; odatda bo'lishsiz shakldan keyin qo'shiladi, shunga ko'ra *-s* allomorfemasi qatnashadi, ushbu allomorfemadan keyin boshqa grammatik ko'rsatkich qo'shilmaydi, sifatlovchi vazifasida keladi: *aql bovar qilmas bir bema'nilik bilan* kabi.

O'tar-o'tmas kabi takror leksemada birinchi a'zoga bu morfemaning *-r* allomorfemasi, ikkinchi a'zoga *-s* allomorfemasi qo'shiladi; bunday leksemashakl hollovchi vazifasida keladi: *oradan ikki soat o'tar-o'tmas yoqilib, bir soat o'tar-o'tmas alanga pasaydi* kabi.

Otdosh shakllarida leksemashakllar

13- §. Fe'ning otdosh shakli hozirgi o'zbek tilida asosan *-sh* affiksi bilan, ba'zangina *-v*, *-moq* affikslari bilan yasaladi. Otdosh shakl bo'lgani uchun bunday yasovchidan keyin odatda birlik sonlovchisi, asosan birlik nisbatlovchisi, turlovchi va boshqa grammatik ko'rsatkichlar qo'shiladi; qaysi turlovchi qo'shilishiga qarab turli sintaktik vazifalarda keladi:

1. Bunday leksemashakl tarkibida birlik sonlovchisi va turlovchi qatnashib, "*.. |+ sh + Sb + Tr*" tarkibi namoyon bo'ladi: *xirurg bo'lib ishlash, yig'lashga tayyor edi, tajriba markaziga aylantirish niyatida, bolalarni qanday tinchitishni bilmay turgan kabi.*

2. Yuqoridagi tarkibda nisbatlovchi ham qatnashsa, "*.. |+ sh + Sb + Nch + Tr*" tarkibi namoyon bo'ladi: *yaproqlarning mayin shitirlashi eshitilganday bo'lib, mehmon qilishining sababi, cholning chiqib ketishini poyladi, savod chiqarishiga ko'maklashayotgan shu mehribon ayolning, majlis bunday ohangda boshlanishini kutmagan edi kabi.*

3. Otdosh leksemashakl tarkibida ko'makchi qatnashsa, "*.. |+ sh + Sb + (Tr + ko'makchi)*" yoki "*.. |+ sh + Sb + Nch + (Tr + ko'makchi)*" tarkibi namoyon bo'ladi: a) *yozuvchi bo'lish uchun, sukunatni buzish uchun*; b) *turmush qurishlari bilan, tovushni eshitishi bilan kabi.*

14- §. Ma'lumki, bo'lishsizlik shaklidan keyin *-sh* affiksi emas, *-slik* morfemasi qo'shiladi; bu yerda ham quyidagicha tarkiblar namoyon bo'ladi:

1) "*.. ma| + slik + Sb + Tr*": *hech narsani o'ylamaslikka; aytishni ham, aytmalikni ham bilmadi kabi;*

2) "*.. ma| + slik + Sb + Nch + Tr*": *rejasi amalga oshmasligiga, joniga ora kirmasligini kabi (k > g tovush o'zgarishi yuqorida izohlandi);*

3) "*.. ma| + slik + Sb + (Tr + ko'makchi)*": *tasallilarini eshitmaslik uchun, xotiniga bildirmaslik uchun kabi.*

Ko'rinadiki, ushbu tur qoliplarda nisbatlovchining birlik shakli ishlatiladi.

15- §. Otdosh shakl ba'zan *-v*, *-moq* affiksi bilan yasalib, yuqorida tasvirlangan tarkiblardan birida namoyon bo'ladi: *o'rinsiz maqtovidan xijolat chekdim, bunday bo'luvi mumkin emas deganday, ko'sak qurti ko'payib ketganini tan olmog'i lozim edi kabi.*

Ko'rinadiki, otdosh shakl *-v*, *-moq* affiksi bilan yasalganida asos bilan affiks orasida tovush jihatidan zich sintagmatik munosabat voqe bo'ladi: a) *-v* affiksining ta'sirida uning oldidagi *a* tovushi *o* tovushiga (*i* tovushi *u* tovushiga) almashadi, *a* fonemasining *o* allofonemasi (*i* fonemasining *u* allofonemasi) yuzaga keladi; b) *-moq* affiksidan keyin nisbatlovchi qo'shilganida *q* tovushi intervokal holatda *g* tovushiga almashadi, *q* fonemasining *g* allofonemasi yuzaga keladi.

16- §. Xullas, fe'ning boshqa turkumlarga monand shakllarida leksemashakllarning oldingi qismi va keyingi qismi turlicha qoliplarda, turli ko'ri-nishlarda namoyon bo'ladi. Masalan, ravishdosh leksemashakllarda ravishdosh yasovchisidan keyin boshqa grammatik ko'rsatkich qo'shilmaydi, shunga ko'ra har bir ravishdosh yasovchisi qatnashgan qolip bir ko'rinishda namoyon bo'ladi. Otdosh leksemashakllarda esa otdosh shakli yasovchisidan keyin sonlovchi, nisbatlovchi, turlovchi va boshqa grammatik ko'rsatkichlar qo'shilishi tufayli asosiy qolip bir qancha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Sifatdosh leksemashakllarda esa ravishdosh leksemashakllardagi va otdosh leksemashakllardagi holatlar birgalikda mavjud, shunga ko'ra sifatdosh leksemashakllarning asosiy qoliplari yana-da ko'proq ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ravishdosh, sifatdosh, otdosh leksemashakllar qolipi tarkibidagi oldingi, fe'llikka xos umumiy grammatik hodisalar qatnashadigan qismini ham hisobga olib fikr yuritsak, leksemashakllarning o'nlab asosiy qoliplari va bu qoliplarning yuzlab ko'rinishlari mavjudligi ayon bo'ladi.

Fe'ning tuslanishli leksemashakllari

17- §. Fe'ning tuslanishli leksemashakllarida eng sodda qolip fe'llikning umumiy grammatik hodisalari o'z aksini topgan qismga tuslovchilarning buyruq-istak mayliga xos subparadigmasi a'zosini qo'shish bilan yuzaga keladi; bu subparadigmaning birinchi a'zosi sifatida -y morfemasi ko'rsatiladi, shunga ko'ra bu qolipning keyingi qismi ".. | + y" tarzida yoziladi: *Boshqasini aytmay qo'ya qolay, Otni olib ketmaylik, Boshqa qog'oz ol! Ehtiyot bo'ling, Farzand muborak bo'lsin!* kabi.

III shaxs birlik tuslovchisining sizlash shaklida bunday ma'no -lar affiksi bilan yoki -sh 3 affiksi bilan ifodalanishi mumkin; bunda -sh affiksi birgalik shakli yasovchisidan o'sib chiqqani sababli bo'lishli-bo'lishsizlik ko'rsatkichidan oldin qo'shiladi, natijada III shaxs tuslovchisi qatnashadigan tarkib ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi: a) "..|+ Ø II + sin + lar: *Marhamat, o'tirsinar;* b) "..|+ sh + Ø II + sin": *Keksalar .. janoza o'qiyverishsin* kabi.

Mayl yasalishlarida leksemashakllar

18- §. Fe'ning tuslanishli boshqa leksemashakllarida tuslovchidan oldin mayl yoki zamon yasovchisi qatnashadi, ".. | + M / 3 + Ts" tarkibi yuzaga keladi. Istak-shart mayli va maqsad mayli yasalishlarida ".. | + M + Ts" tarkibi ".. | + sa + Ts" va ".. | + moqchi + Ts" ko'rinishlarida namoyon bo'ladi.

1. Istak-shart mayli yasovchisidan keyin tuslovchilarning -m affiksi bilan boshlanadigan subparadigmasi morfemalari qo'shiladi: *Iste'dodli yoshlar uchrasa, ularning boshini silasam; Ishni shundan boshlamasak; Silab qo'ysang, boshim og'rimaydi; Boshqa joydan uy bersangiz; Bir og'iz so'z qaytarsa, uch kungacha boshi g'urbatdan chiqmasdi* kabi.

III shaxs tuslovchisida ko'plik ma'nosi (hurmat ma'nosi ham) *-lar* affiksi bilan yoki *-sh* affiksi bilan ifodalanadi; yuqorida ta'kidlanganidek, bu yerda ham *-sh* affiksi bo'lishli-bo'lishsizlik ko'rsatkichidan oldin qo'shiladi, natijada "*.. sh + Ø II | sa + Ø III*" tarkibi namoyon bo'ladi: *Ishdan olishsa-yam, .. bosh egib bormayman (= olsalar ham); Chol-kampir qishloqqa borishsa, .. (= borsalar)* kabi.

-sa affiksining o'zini yuqoridagicha ishlatish bilan kelasi zamon ma'nosi ifodalanadi; o'tgan zamon *-gan* sifatdosh yasovchisini, hozirgi zamon *-yotgan* sifatdosh yasovchisini, kelasi zamon esa *-digan*, *-r* sifatdosh yasovchilarini bo'l-ko'makchi fe'li bilan ishlatib ifodalanadi, natijada "*.. |+ gan || yotgan || digan || r + bo'l + sa + Ts*" tarkibi namoyon bo'ladi; nutqda ko'pincha *-gan bo'l-* zamon shakli ishlatiladi: *Nahotki boshqa joy topolmagan bo'lsalar?!, Sal qorin sola boshlagan bo'lsa ham, Jon-jahdi bilan olg'a intilayotgan bo'lsa ham* kabi.

-sa affiksi qatnashuvi bilan "*.. |+ sa + Ts + edi*", "*.. |+ gan + bo'l + sa + Ts + edi*" tarkiblari ham tuziladi: *ishlasang edi, eshitgan bo'lsam edi* kabi.

Shu yerda *-sa* affiksi ishtiroki bilan tuziladigan boshqa ayrim qurilmalarni ham aytib o'tish mumkin. Shulardan biri – "*.. |+ sa + Ts + bo'ladi || bo'lmaydi*" qurilmasi. Bu qurilmadan 'mumkin'lik (bo'lishsiz shaklida 'mumkin emas'lik) ma'nosi ifodalanadi: *qabul qilsa bo'ladi, boshlasak ham bo'ladi, aytib bermasak bo'lmaydi* kabi.

Boshqa bir qurilma *kerak* leksemasi ishtiroki bilan tuziladi: "*.. |+ sa + Ts + kerak*": *shunday deb o'ylasa kerak, ko'nikib qolgan bo'lsa kerak, tasavvur qilib ko'rayotgan bo'lsa kerak* kabi. Bu qurilma bilan 'ehtimol' ma'nosi ifodalanadi va b.

2. *-moqchi* maqsad mayli yasovchisi ishtiroki bilan "*..|+moqchi + Ts*", "*.. |+ moqchi + edi + Ts*", "*.. |+ moqchi + bo'l + gan + edi + Ts*" kabi tarkiblar tuziladi: *Shubha bildirmoqchimisiz, shuni aytmoqchi edim, ko'rmoqchi bo'lgan edi, tayinlashmoqchi emish, chalg'itmoqchi bo'ladi, ovutmoqchi bo'ldim* kabi.

3. *-gu /-gi* affiksi bilan "*.. |+ gi + Nch + kel + 3 + III shaxs tuslovchisi*" tarkibi tuziladi: *o'ynagim keladi, kirgisi keldi, olging kelgan edi* kabi va b.

Zamon yasalishlarida leksemashakllar

19- §. Zamon yasalishining sintetik shakllarida asosiy tarkib "*..|+3 + Ts*" bo'lib, kelasi, hozirgi, o'tgan zamon subparadigmalariga ko'ra "*..|+3k + Ts*", "*.. |+3h + Ts*", "*..|+3o' + Ts*" ko'rinishlarida va har biri o'z ichida zamon yasovchilari bo'yicha turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

Nutqda kelasi zamon subparadigmasining asosan *-a / -y* affiksi bilan yasalishi eng ko'p uchraydi, shunda ham eng ko'p III shaxs tuslovchisi bilan ishlatiladi: *sukut saqlashingizni so'rayman, men bilan gaplashasiz, dovul kunlari boshlanadi* kabi.

Hozirgi zamon subparadigmasi bo'yicha nutqda *-yotib* affiksi va undan o'sib chiqqan *-yap* affiksi bilan yasalishlar ko'p, boshqa affikslar bilan yasalishlar oz uchraydi: *qamish sivizg'asini chalayotibdi, endi boshlanayapdi, yolg'iz yuribman, mening baxtim sho'lasi .. so'nib borayotirmi?, eski adovat boshlandi deb o'ylarsan, uylarni tintuv qilmoqda kabi.*

O'tgan zamon subparadigmasi bo'yicha nutqda *-di* affiksi bilan yasalish juda ko'p, *-gan, -b* affikslari bilan yasalish nisbatan ozroq uchraydi; barchasida ko'pincha III shaxs tuslovchisi qatnashadi: *boshqa bir masalada keldim; tizzangizga oldingiz, erkaladingiz; gapni davom ettirdi; xalqni nodonlikka boshlagan; ajoyib kitoblar yig'ibsiz kabi.*

20- §. Zamon yasalishining analitik shakllari sintetik shakllari tarkibiga asosan *edi*, qisman *ekan, emish* affiksoidini kiritish bilan hosil qilinadi, zamon yasovchisi vazifasini sintetik zamon yasovchisi bilan affiksoid birgalikda bajaradi, tuslovchi odatda affiksoiddan keyin qo'shiladi; natijada "*.. |+ 3 + edi || ekan || emish + Ts*" tarkibi yuzaga keladi. Zamon ko'rinishlari bo'yicha *-r edi, -gan edi* shakllari eng ko'p, *-yotgan edi, -moqda edi* shakllari nisbatan oz ishlatiladi: *gapini ma'qullar edi, pinhoniylar xayollar og'ushidan chiqmas edi, yuz kishi to'plangan edi, kimdir vahimada baqrayib qolgan edi, sovg'asiz kelishganiga o'kinishayotgan edi, soxta va nosamimiy ko'rinmoqda edi kabi.*

Nutqda *ekan* affiksoidi qatnashuvi bilan yasalish nisbatan ko'proq, *emish* affiksoidi qatnashuvi bilan yasalish esa juda oz uchraydi: *ko'k choy ichib o'tirgan ekan, bu haqda hech o'ylamagan ekan, qo'zg'alonging boshliqlarini terib olarmish, archalarni shafqatsiz qiyratayotgan emish kabi.*

21- §. Ayrim shakl hosil qilinishida umumiy qolipdan farqli holatlar yuz beradi:

1) Ko'makchi fe'l qatnashganda bo'lishsizlik ko'rsatkichi odatda ko'makchi fe'ldan keyin joy oladi; bunda umumiy qolip saqlanadi: *boshlay olmadi, ang'layolmadi* kabi. Ayrim ko'makchi fe'l qatnashgan qurilmalarda bo'lishsizlik ko'rsatkichi ko'makchi fe'ldan oldin joy oladi, natijada "*.. |+ ma + y + qol- ..*" tarkibi namoyon bo'ladi: *nimadan boshlashni bilmay qoldi, boshqa yigit topilmay qoladimi unga?* kabi.

2) Aniq old o'tgan zamon yasalishida bo'lishsiz shakl asosan *-ma* affiksi bilan yasaladi: *kelmagan* kabi. Bo'lishsizlik ma'nosi bu zamon yasalishida:

a) *yo'q* inkor affiksoidi bilan ham ifodalanadi: *Ovozi .. eshitilgani yo'q, senga ozor beradiganni hali onasi tuqqani yo'q* kabi. Bu yerda "*.. |+ gan + Nch + yo'q*" tarkibi voqe bo'ladi;

b) ba'zan *emas* inkor affiksoidi bilan ifodalanadi: *Boshi hech qachon bunday og'rigan emas* kabi. Bu yerda "*.. + gan + emas + Ts*" tarkibi voqe bo'ladi.

3) Aniq yaqin o'tgan zamon yasalishida III shaxs tuslovchisi – nol ko'rsatkichli: *keldi + Ø* kabi. Ko'plikni ifodalash lozim bo'lsa, *-lar* affiksi qo'shiladi: *ularni qurshab oldilar, o'zaro suhbatlasha boshladilar* kabi. Asli bu

yerda ko'plik ma'nosini *-sh* affiksi bilan ifodalash ma'qulroq: *jimgina o'tirishdi* kabi. Ko'plik ma'nosining bunday ifodalanishida umumiy qolipdan chetga chiqish voqe bo'ladi: ko'plik ma'nosini ifodalaydigan morfema leksemashaklning oxirida emas, leksemashakl qolipining oldingi (umumiy) qismida joylashadi: "*..sh* | + 3 + Ts" tarkibi namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi kabi hodisa *-lar*, *-sh* affikslari ko'plik ma'nosini emas, sizlash ma'nosini ifodalab kelganida ham voqe bo'ladi: *Keldilar (= Kelishdi)*, *opamlar kutubxona mudiri bo'lib ishlaydilar (= ishlashadi)* kabi.

4) "Mustaqil fe'l + ko'makchi fe'l" qurilmasida zamon yasovchisi va tuslovchi har ikki qismga qo'shib, go'yo juft leksemashaklga teng holat yuzaga keladi; natijada umumiy qolip "*.. |+ di + Ts - di + Ts*" ko'rinishida namoyon bo'ladi: *Jiyanini bir kunda ko'chirdi-keldi; Ziyofat qilamiz-u, shu g'alvadan qutulamiz-qo'yamiz* kabi.

Fe'l leksemashakllar bilan tuziladigan ayrim murakkab qurilmalar

22- §. Fe'l leksemashakllarning yuqorida tasvirlanganidan boshqa turli murakkab qurilmalari ham mavjud:

1) "*.. |+ gan || yotgan + day + bo'l + 3 + Ts*" kabi tuziladi: *vujudi yonib ketganday bo'ldi; ko'nglida nimadir aniqlanganday bo'ldi* kabi;

2) "*.. |+ digan + bo'l + 3 + Ts*" kabi tuziladi: *uydan kam chiqadigan bo'ldi; o'zi ham uni sizlaydigan bo'lgan* kabi;

3) "*.. |+ digan || yotgan + ga + o'xsha + 3 + Ts*" kabi tuziladi: *Bir baloni boshlaydiganga o'xshaydi; derazadan uchib kirayotganga o'xshardi* kabi;

4) "*.. |+ ay + de + B + 3 + Ts*" kabi tuziladi: *to'qasi uzilib ketay deb turibdi, ayriliq alami bosilay demas edi* kabi.

23- §. Yuqorida fe'l leksemashaklning oldingi, umumiy qismi va keyingi, xususiy qismi alohida-alohida tasvirlandi. Bu ikki qism tarkibi birgalikda olinsagina fe'l leksemashaklning turli qoliplari va ularning juda ko'p ko'ri-nishlari namoyon bo'ladi. Bunday leksemashakl qoliplari va ularning ko'ri-nishlarini tuzish haqidagi axborat lisonda mavjud bo'lib, nutqda bu qoliplar leksema va morfema bilan to'ldiriladi, natijada leksemashakl qoliplari segment birlik holatiga o'tadi.

24- §. Ayrim turkum leksemasi ma'lum bir sintaktik vazifada kelganida unga sintaktik vazifa tufayli biror morfema qo'shilmaydi. Lekin leksema qismga, leksemashakl esa butunga teng ekani tufayli bu yerda ham leksemaga nimadir qo'shilishi haqida gapirish zarur. Ana shunday qo'shiladigan qism deb sintaktik vazifa semasini ko'rsatish o'rinli. Masalan, sifat leksema sifatlovchi bo'lib kelishi uchun unga 'sifatlovchi' sintaktik semasi qo'shiladi, shu orqali sifat leksema leksemashaklga aylanadi. Yuqoridagicha hodisa son leksema, ol-

moshning sifat tabiatli ko‘rinishlari, shuningdek ot leksema sifatlovchi bo‘lib kelganida ham voqe bo‘ladi.

Ravish leksema hollovchi bo‘lib kelishi uchun unga odatda ‘hollovchi’ sintaktik semasi qo‘shiladi, shu orqali ravish leksema leksemashaklga aylanadi.

Boshqa hollarda leksemani sintaktik vazifa bajaradigan shaklga kiritish uchun, demak, leksemashakl hosil qilish uchun sintaktik vazifani ta‘minlovchi morfema qo‘shiladi. Masalan, *-dagi* morfemasi ot leksemani, ot tur olmoshlarni sifatlovchi vazifasida keladigan leksemashaklga aylantiradi.

Shuningdek ravishdosh yasovchisi ham sintaktik tabiatli bo‘lib, fe‘lning ma‘lum bir sintaktik vazifada kelishini ta‘minlaydi. Sifatdosh yasovchisi ham asli fe‘lning sifatlovchi vazifasida kelishini ta‘minlaydi.

Ot leksemaning leksemashaklga aylanishi odatda turlovchi morfema yordamida voqe bo‘ladi, chunki turlovchidan oldin qo‘shiladigan sonlovchi, nisbatlovchi - sintaktik vazifaga nisbatan betaraf. Xuddi shunday hodisa olmoshning, son turkumining ot tur ko‘rinishlarida, fe‘lning otdosh shaklida, boshqa turkum leksemalari otlashganda ham voqe bo‘ladi.

Fe‘lning tuslanishli shaklida tuslovchi-gina sintaktik vazifa tufayli qo‘shiladi, undan oldin qo‘shiladigan morfemalar odatda morfologik tabiatga ega. Fe‘ldan boshqa turkum leksemashakllarining kesim vazifasida kelishini ham tuslovchi ta‘minlaydi.

KESIMLIK LEKSEMASHAKLLARI TIZIMI

Kesimlik leksemasiga (KL) bo‘lishli-bo‘lishsizlik (B) zamon (Z), mayl (M), tushlash (Ts) paradigmatlari ko‘rsatkichlarining qo‘shilishi bilan kesimlik leksemashakli yuzaga keladi.

I. Kllari bo‘lishli-bo‘lishsizlik paradigmatlari shakllarida quyidagicha ishlatiladi:

1. Ko‘pchilik Kllari har ikki shaklda ishlatiladi; bo‘lishsizlik *emas* affiksoidi bilan ifodalanadi: **KL+B..** : *lozim + Ø IV- – lozim emas-, mansub + Ø IV- - mansub emas-* kabi.

2. Ayrim Kllari faqat bo‘lishli shaklda ishlatiladi, bularga bo‘lishli-bo‘lishsizlik paradigmatlari mansub *emas*: **KL+Bli** : *muborak + Ø IV- , tashakkur + Ø IV- , g‘animat + Ø IV- kabi. Ayni muddao-* kesimlik birikmasi ham faqat bo‘lishli shaklda ishlatiladi: *Ayni muddao + Ø IV- .*

3. *bo‘l-* bog‘lamasi bilan hosil qilinadigan analitik shaklda bo‘lishsizlik - *ma* affiksi bilan ifodalanadi: **KL+ bo‘l + Bsiz (-ma)**: *lozim bo‘l- + Ø IV- - lozim bo‘lma-* kabi.

II. Mayl ma‘nosi ayrim Kllarida *bo‘l-* bog‘lamasi bilan hosil qilinadigan analitik shaklda quyidagicha ifodalanadi:

1) Buyruq-istak mayli tuslovchi bilan ifodalanadi: **KL + bo'l + B + Ts**: *iborat bo'lsin, majbur bo'lmay kabi*.

2) Shart-istak mayli *-sa* affiksi bilan ifodalanadi: **KL + bo'l + B + ca-** : *iborat bo'lsa-, majbur bo'lmasa-* kabi.

III. KLLarining zamon paradigmasi shakllarida ishlatilishi quyidagicha:

1. Hozirgi zamonning sintetik shakli nol ko'rsatkichli morfema bilan ifodalanadi:

KL + B + 3h- : *lozim + ØIV- + ØVIII-* , *mansub emas + ØVIII-* kabi.

2. Zamonning analitik shakllari:

1) *edi* affiksoidi bilan hosil qilinadi: **KL + B + 3 (edi)**: *lozim + ØIV + edi-* , *lozim + emas + edi-* kabi;

2) Kesimlik leksemasi ism (keng ma'noda) bo'lgani sababli avval *bo'l-* yordamida fe'llanib, bo'lishli-bo'lishsizlik shakli va undan keyin zamon yasovchisi qo'shiladi: **KL + bo'l + B + 3-** : *lozim bo'l + ma + di-* , *lozim bo'l + ma + gan + edi-* kabi.

3) Shart-istak maylida o'tgan zamon *-gan bo'l-* analitik shakli bilan ifodalanadi: *lozim bo'l + gan bo'l + sa-* kabi.

4. Ayrim KLLariga zamon paradigmasi xos emas, faqat hozirgi zamon shaklida ishlatiladi: **KL + B + 3h-** : *tashakkur + ØIV- + ØVIII-* kabi.

IV. Tuslash paradigmasining shakli qo'shilishi bilan KLSi leksemashakl-ga aylanadi: **KL + B + 3 + Ts**. Tuslovchilarning ishlatilishi quyidagicha:

1. Hozirgi zamonning sintetik shaklidan keyin *-man* affiksi bilan boshlanadigan subparadigma ko'rsatkichlari qo'shiladi: *kerakman, kerak emassan* kabi.

2. Zamonning analitik shakllariga tuslovchilarning *-m* affiksi bilan boshlanadigan subparadigma ko'rsatkichlari qo'shiladi: *kerak emas edim, kerak bo'lib qolgan eding* kabi.

3. Tuslovchilarning qo'shilishi KLSining atalganligi bilan bog'liq:

1) Atalganligi umumiy, shuningdek kishiga atalgan bo'lsa, har uch shaxs-son tuslovchilari qo'shiladi: *kerak-*, *durust-*, *g'animat-* va b.: *kerakman, keraksan, kerak* kabi.

2) Narsaga atalgan bo'lsa, faqat III shaxs tuslovchisi qo'shiladi: *lozim-*, *darkor-*, *joiz-*, *iborat-* va b.: *Daftar kerak* kabi. Kishiga atalgan ayrim KLLari ham faqat III shaxsda ishlatiladi: *Kuyov muborak* kabi.

BIRIKMALAR TIZIMI

1- §. Leksemashaklning odatda leksemaga tobelanishi bilan tuziladigan lisoniy birlikka *b i r i k m a* deyiladi: *azim tollar-* kabi. Birikma – ikki a'zoli sintaktik birlik. Asosan birinchi a'zo tobe, ikkinchi a'zo hokim holatda bo'ladi. Birinchi a'zo ikkinchi a'zoga semantik, grammatik, fonetik jihatdan tobelanadi: a) ikkinchi a'zoning belgisini bildiradi, b) tobe grammatik shaklda bo'ladi. d) urg'u jihatidan ham birlashadi. "Tobe a'zo X hokim a'zo" tuzilishli birikmaning birinchi a'zosi leksemashakl bilan (biror sintaktik vazifani bajara olish darajasida grammatik shakllangan leksema bilan) ifodalanadi, shunga ko'ra sintaktik bo'lak vazifasida keladi; birikma tarkibida hokim holat egallaydigan a'zoga bog'lanishi sababli birikmaning bo'lagi deyiladi. Masalan, *azim tollar-* birikmasida birinchi a'zo sifat leksemashakl bilan ifodalangan, ikkinchi a'zoga sifatlovchi bo'lak holatida tobelangan.

Birikmaning ikkinchi a'zosi (ayrim holatdan tashqari) birikma doirasida leksemashakl darajasida shakllanmaydi; ayrim morfema qo'shilishidan qat'i nazar, leksemaga teng holatda bo'ladi. Ikkinchi a'zoning (birikmaning bir butun holda) tugal grammatik shakllanishi boshqa bir leksema bilan, birikma bilan sintaktik bog'lanish natijasida voqe bo'ladi. Aytilganlar asosida birikmaning umumiy qolipini "leksemashakl X leksema" deb ko'rsatish to'g'ri:

$$\frac{\text{a z i m}}{\text{leksemashakl}} \quad \text{X} \quad \frac{\text{t o l l a r -}}{\text{leksema}}$$

b i r i k m a

Birikma lisoniy birlik sifatida asli qolipdan iborat, shunga ko'ra supersegment birlik deyiladi. Birikma qolipi aniq leksemashakl va leksema bilan to'ldirilganidan keyin segment birlikka aylanadi, bir butun holda grammatik shakllanib, nutqqa chiqadi, nominativ vazifa bajaradi.

Bir butun holda biror sintaktik vazifada kela olish darajasida grammatik shakllangan birikmaga *birikmashakl* deyiladi. Masalan, *azim tol-* birikmasi sonlovchi va turlovchi qo'shilganidan keyin *azim tollarni* kabi birikmashaklga aylanadi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida keladi, nominativ birlik sifatida tushuncha anglatishga xizmat qiladi.

Miyaning til xotirasi markazida leksemashakllarni tuzish haqida axborat bo'lganidek, birikma tuzish haqida ham axborat mavjud; ana shu axboratda birikmaning turli qoliplari va ularni lisoniy birliklar bilan to'ldirish qoidalari mujasamlashgan bo'ladi.

Leksemashakl holatida bo'lish birikmaning asosan tobe a'zosida voqe bo'ladi, shuni hisobga olib birikmalarning turlari shu tobe a'zosiga ko'ra nomlanadi: sifatlovchili birikma, qaratuvchili birikma, izohlovchili birikma, izofa biri-

kmasi, ta'kidlovchili birikma, to'ldiruvchili birikma, hollovchili birikma. Yuqoridagi atamalarga monand ravishda ushbu birikmalarning hokim a'zosi sifatlanmish, qaralmish, izohlanmish, izofalanmish, ta'kidlanmish, to'ldirilmish, holanmish deb yuritiladi.

Sifatlovchili birikma

2- §. Bunday birikma "sifatlovchi X sifatlanmish" qolipida tuziladi, ikkinchi – hokim a'zo odatda ot leksema bilan ifodalanadi, birinchi – tobe a'zo ot leksemaning biror belgisini bildiradi; birikma esa bir butun holda ma'lum bir belgisi aniqlangan predmet tushunchasini anglatadi. Sifatlovchi bilan sifatlanmishning tobe sintaktik aloqasi ko'paytiruv alomatini (X) yozib ko'rsatiladi (Boshqa o'rinlarda ham tobe sintaktik aloqa shu alomat bilan ko'rsatiladi):

predmetning belgisi ma'nosini anglatadigan leksemashakl	X	predmet ma'nosini anglatadigan leksema
sifatlovchi		sifatlanmish
s i f a t l o v c h i l i birikma		
(a z i m t o l -) -		

3- §. Sifatlovchi vazifasida predmetning turli belgisini bildiradigan leksemashakl keladi:

1) sifat leksemashakl: *yangi ko'rpa-*, *qovurma chuchvara-*, *mehribon ayol-*, *qoramtir suv-* kabi;

2) son leksemashakl: *uch hafta-*, *ikki yigit-*, *sakson yosh-*, *uch-to'rt kishi-*, *ikkinchi qavat-* kabi;

3) olmoshlarning sifat tabiatli turlari: *shu kecha-*, *bir necha daqiqa-* kabi;

4) ot leksemaga tobelanib kelgan ravish leksemashakl: *ancha vaqt-*, *juda ko'p odam-* kabi;

5) predmetning belgisini ifodalash uchun ishlatiladigan ot leksema: *baxmal do'ppi-*, *sopol tovoq-*, *shoyi ko'ylak-*, *oltin yaproq-* kabi;

6) fe'lning sifatdosh leksemashakli: *o'tgan hafta-*, *bezatilgan patnis-*, *yozi-layotgan hikoya-* kabi;

7) ot leksemaga *-day*, *-dagi* shakl yasovchisini qo'shib hosil qilingan leksemashakl: *oydek yuz-*, *cho'g'day ko'z-*, *ariqdagi suv-*, *tomorqadagi jo'xorizor-* kabi. (O'xshatish ma'nosini ifodalovchi *-day* morfemasi qo'shilgan ot leksemashakl sifat leksemaga ham sifatlovchi bo'lib keladi: *musichaday beozor-*, *to'sday tim qora-* kabi).

4- §. 1- - 5- bandlardagi leksemashakl tarkibida sintaktik aloqani ta'minlovchi morfema qatnashmaydi, leksemashakl 'sifatlovchi' sintaktik semasini qo'shish bilan yuzaga keladi.

6-, 7- bandlardagi leksemashakl tarkibida uning sifatlovchi vazifasida kelishini ta'minlovchi morfema qatnashadi, lekin shakl o'zgartiruvchi emas, balki shakl yasovchi qo'shiladi. Demak, shakl yasovchi morfemalarning ma'lum bir turlari sintaktik mohiyatga ega: sintaktik aloqani, sintaktik vazifani ta'minlashga xizmat qiladi.

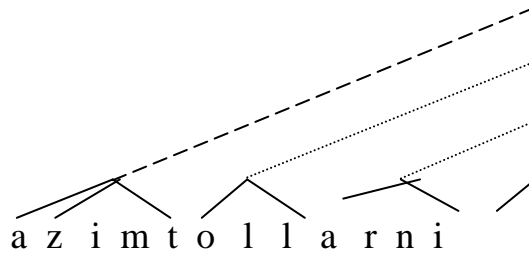
Adabiyotlarda sifatlovchining sifatlanmishiga sintaktik tobelanishi bitishuv aloqasi deyiladi. Ayrim adabiyotlarda sifatlovchiga hech qanday morfema qo'shilmaydi degan fikr ham bildiriladi. Yuqoridagi tasvirdan ayon bo'ladiki, bunday fikr sifatlovchining ma'lum bir turlariga nisbatan-gina to'g'ri. Lekin shunday ifodalarda ham ayrim morfemalar qatnashadi. Masalan, sifatlovchi vazifasida kelgan sifat, ravish leksemashakl tarkibida *-roq (eskiroq palak- , olisroq manzil-* kabi), *-gina (yupqagina muz- , shinamgina gulzor- , anchagina yo'l-* kabi) qatnashadi. Bunday morfema sintaktik vazifaga nisbatan betaraf. Demak, 1- - 5- bandlarda tasvirlangan leksemashakllar tarkibida sintaktik vazifani ta'minlovchi morfema qatnashmaydi, lekin o'rni bilan boshqa tur morfema qo'shilishi mumkin.

1- - 5- bandlarda tasvirlangan sifatlovchi sifatlanmishi bilan bitishuv usulida tobelanadi deyish to'g'ri, chunki bu yerda sifatlovchi (birikmaning tobe a'zosi) sifatlanmishiga (birikmaning hokim a'zosiga) sintaktik vazifani ta'minlaydigan morfema qo'shilmagan holda, to'g'ridan to'g'ri sintaktik bog'lanadi.

6-, 7- bandlarda tasvirlangan leksemashakllar tarkibida sintaktik vazifani ta'minlovchi morfema qatnashadi, lekin shunga qaramay bu yerda ham sifatlovchi sifatlanmishiga bitishuv usulida tobelanadi deyiladi.

Ko'rinadiki, sintaktik tobelanishning bitishuv aloqa turini boshqacha ta'riflash lozim: Birikmaning tobe a'zosi hokim a'zosiga sintaktik vazifani ta'minlaydigan shakl o'zgartiruvchi qo'shilmagan holda bog'lansa, bitishuv aloqasi deyiladi.

5- §. Sifatlovchi-sifatlanmish birikmasida sifatlovchining o'rni muqim: bevosita sifatlanmishning oldida joylashadi; bu tur birikma a'zolarida tartib erkinligi ham yo'q. Lekin sifatlovchi-sifatlanmish aloqasida tartib hal etuvchi omil deyish asosli emas. Hal etuvchi deb semantik omilni ta'kidlash lozim: predmet tushunchasini anglatadigan birlik keyin, uning belgisini bildiradigan birlik oldin joylashadi. Ikkinchi o'rinda grammatik omil turadi: oldin tobe grammatik shaklli a'zo joylashadi. Asli tartibni ana shu ikki omil belgilaydi. Fonetik omilni ham tartibdan muhim belgi deb ta'kidlash o'rinli: birikmaning a'zolari nutqda o'z urg'usidan tashqari yaxlitlovchi urg'u ostiga birlashadi, bunday urg'u birikmashakl hokim a'zosining urg'usi asosida yuzaga keladi:

Qaratuvchili birikma

1- §. Bunday birikma "qaratuvchi X qaralmish" qolipida tuziladi; birinchi a'zo ot, ot tur yoki otlashib kelgan leksema bilan ifodalanadi, qaratqich kelishigida bo'ladi. Shunday leksemashakl sintaktik jihatdan ikkinchi a'zoga bog'lanadi. Ikkinchi a'zoga birinchi a'zo bilan sintaktik bog'lanish tufayli nisbatlovchi qo'shiladi; nisbatlovchidan oldin sonlovchi qatnashadi, birlik yoki ko'plik sonlovchisi obyektiv voqelikka ko'ra tanlab qo'shiladi; turlovchi esa birikmaning boshqa bir leksema yoki birikma bilan sintaktik bog'lanishi natijasida qo'shiladi, shunga ko'ra ikkinchi a'zo (birikma yaxlitligicha) asli leksema (birikma) holatida bo'ladi, leksemashaklga (birikmashaklga) keyingi sintaktik bog'lanish natijasida aylanadi: *hovlining o'rtasi-*, *cholning nabirasi-* kabi:

predmet ma'nosini anglatadigan leksema	sonlovchi	qaratqich kelishigi	X	predmet yoki belgi ma'nosini anglatadigan leksema	sonlovchi	nisbatlovchi	-
leksemashakl				leksema			
qaratuvchi				qaralmish			
qaratuvchili birikma							
(<i>cholning nabirasi-</i>)							

Ma'no munosabati jihatidan qaralmishdan anglashiladigan predmet yoki belgi qaratuvchidan anglashiladigan predmetga (predmet tasavvuridagi belgi-ga) tegishli ekani (nisbat berilayotgani) ifodalanadi: o'rta hovliga, nabira cholga tegishli.

Qaratuvchili birikma ifodalaydigan ma'nolar deb xoslik, butunning bo'lagi, to'dadan ajratilgan qism, o'ringa, vaqtga munosabat ma'nolari ta'kidlanadi. Asli bu ma'nolar – birikmaning ma'nolari emas, balki qaratuvchi, qaralmish bo'lib keladigan leksemalardan anglashiladigan ma'nolar.

2- §. Qaratuvchili birikmada turlovchilar paradigmasining bir vakili - qaratqich kelishigi bilan nisbatlovchilar paradigmasi morfemalari orasidagi bog'liqlik namoyon bo'ladi. Bunda kelishik sintaktik aloqani ta'minlashda

qatnashadi va sintaktik vazifa ko'rsatkichi bo'ladi; nisbatlovchi esa sintaktik aloqani ta'minlashda qatnashadi, lekin shakl o'zgartiruvchi ekanidan qat'i nazar, sintaktik vazifaga nisbatan betaraf bo'ladi.

3- §. Qaralmishga nisbatlovchi qaratuvchidan anglashiladigan shaxs, son, modal ma'nolarga muqobil holda tanlab qo'shiladi. Qaralmishga qaysi nisbatlovchi qo'shilishini qaratuvchining kelishik shakli emas, balki kelishik qo'shiladigan asos, shu asosdan anglashiladigan shaxs, son, modal ma'no belgilaydi: mutanosiblik asosdan anglashiladigan grammatik ma'nolar bilan morfema (nisbatlovchi) ifodalaydigan ma'nolar orasida voqe bo'ladi. Qaratuvchi tarkibidagi kelishik shakli va qaralmish tarkibidagi sonlovchi mutanosiblik aloqasida qatnashmaydi. Mutanosiblik qaratuvchi bilan qaralmishning grammatik shakllarida voqe bo'lmaganligi sababli bunday birikma a'zolari orasidagi sintaktik aloqa moslashuv emas, balki *muvofiglashuv* deyiladi (Rus tilshunosligida ega bilan kesim orasidagi bunday aloqa *koordinatsiya* deb nomlanadi: lot. *co(n)* - 'birgalikda', *ordinatio* - 'tartibli joylashuv'). Bunday sintaktik aloqaga *sootvetstviye* ham deyiladi).

4- §. Qaralmishga qaysi nisbatlovchining qo'shilishi qaratuvchining qanday turkum leksemasi bilan ifodalanishiga, qisman uning grammatik shakliga bog'liq:

1. Qaratuvchi kishilik olmoshi bilan ifodalanganida qaralmishga shu olmoshga mutanosib nisbatlovchi qo'shiladi: *mening uy + im-*, *mening uylar + im-*, *sening uy + ing-*, *sening uylar + ing-*, *uning uy + i-*, *uning uylar + i-*, *bizning uy + imiz-*, *bizning uylar + imiz-* kabi.

2. Qaratuvchi ot leksema bilan, boshqa turkum leksemalarining ot tabiatli turi, shuningdek otlashib kelgan holati bilan ifodalanganida qaralmishga III shaxs nisbatlovchisi qo'shiladi:

a) ot leksema bilan ifodalanishi: *uyning devor + i-*, *uylarning devor + i-*, *uyning devorlar + i-*, *uylarning devorlar + i-* kabi;

b) fe'lning otdosh shakli bilan ifodalanishi: *rozi qilishning yo'l + i-*, *rozi qilishning yo'llar + i-* kabi;

d) olmoshning ot turlari bilan ifodalanishi: *kimning kitob + i-*, *kimlar-ning kitob + i-*, *kimning kitoblar + i-*, *kimlarning kitoblar + i-*, *allanarsa-ning sharpa + si-*, *allanarsalarning sharpa + si-*, *allanarsaning sharpalar + i-*, *allanarsalarning sharpalar + i-* kabi;

e) boshqa turkum leksemasining otlashib kelgan holati bilan ifodalanishi: *yaxshining fazilat + i-*, *yaxshilarning fazilat + i-*, *yaxshining fazilatlar + i-*, *yaxshilarning fazilatlar + i-*; *buning qilig' + i-*, *bularning qilig' + i-*, *bu-ning qiliqlar + i-*, *bularning qiliqlar + i-* kabi;

f) ikki va undan yuqori miqdorni anglatadigan miqdor son, shuningdek *hamma-* kabi leksema bilan ifodalanishi: *o'ning yarm + i-*, *hammaning fikr + i-* kabi.

3. Qaratuvchi bo‘lib ko‘plik ma'nosi ifodalanadigan jamlovchi son, *hamma-* kabi leksema kelganida kelishikdan oldin odatda ko‘plik nisbatlovchisi qo‘shiladi: *ikkala + miz + ning istag + imiz-*, *ikkala + ngiz + ning istag + ingiz-*, *ikkala + si + ning istag + i-*; *hamma + miz + ning istag + imiz-* kabi.

Qaratuvchi tarkibidagi nisbatlovchidan ko‘rinib turibdiki, bunday qurilma asli uch a'zoli: *bizning ikkalamizning istagimiz-* kabi. Bunday uch a'zoli qurilma alohida ta'kidlash zarur o‘rinda-gina ishlatiladi; boshqa o‘rinlarda ikki a'zoli qurilma ishlatiladi, shu yo‘l bilan uslubiy g‘alizlik, ortiqchalik bartaraf qilinadi.

Bunday qaratuvchi bilan qaralmish tarkibiga nisbatlovchilarning ko‘plik shakli o‘zaro moslashib qo‘shiladi. Bu yerdagi moslashuv muvofiqlashuv aloqasi tarkibida ichki hodisa sifatida voqe bo‘ladi.

4. Yuqoridagi bandeda tasvirlangani kabi hodisa qaratuvchi o‘z- ta'kid birligi bilan ifodalanganida ham voqe bo‘ladi; yuqoridagi ifodalanishdan asosiy farqi shuki, bu yerda nisbatlovchilarning birlik shakllari ham ishlatiladi: *o‘z + im + ning uy + im-*, *o‘z + imiz + ning uy + imiz-* kabi. Bunday qaratuvchi ta'kid ma'nosini ifodalashga-gina xizmat qiladi.

Ikkinchi farq shuki, bunday vazifada kelgan o‘z leksemashakli grammatik ko‘rsatkich, shu jumladan nisbatlovchi qo‘shilmagan holda ham keladi: *o‘z + im + ning uy + im-* - *o‘z uy + im-* kabi. Bunda o‘z leksemashakli tashqi ko‘rinishda sifatlovchini eslatadi.

O‘zimning uyim- birikmasida oldingi a'zo tarkibidagi nisbatlovchi keyingi a'zo tarkibidagi nisbatlovchiga o‘zaro moslashib qo‘shiladi, natijada ortiqchalik voqe bo‘ladi. Bunday ortiqchalik tilshunoslikda *pleonazm* deyiladi (< yunoncha *pleonasmus* - 'ortiqchalik'). Tilning tejamkorlik qoidasiga binoan oldingi a'zo tarkibidagi nisbatlovchi tushiriladi, ayni vaqtda qaratqich kelishigi affiksi ham tushiriladi, chunki kelishik affiksi o‘z- ta'kid birligiga bevosita qo‘shilmaydi.

5- §. Qaratuvchi qaralmishsiz ishlatilmaydi, chunki qaratqich kelishigi-ning o‘zi doirasida tugallik bo‘lmaydi, qaralmish tarkibidagi nisbatlovchi bilan birgalikda-gina grammatik shakl tugal tus oladi.

Qaralmish ham asosan qaratuvchi bilan birgalikda ishlatiladi. Faqat qaratuvchi kishilik olmoshi bilan ifodalanganida, qaratuvchi nutqning oldingi qismida aniq ifodasini topganida bunday qaratuvchini tushirish, keltirmaslik mumkin: *mening uyim-* birikmasining birinchi a'zosi tushirilib, *uyim-* tarzida ishlatilishi kabi.

Bunday tushirishga asos bor: kishilik olmoshi leksik ma'no anglatmaydi, faqat shaxs, son, o‘rni bilan modal ma'noni – grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Xuddi shu grammatik ma'nolarni nisbatlovchi ham ifodalaydi. Natijada o‘ziga xos pleonazm hosil bo‘ladi. Bu yerdagi pleonazm qaratuvchi vazifasidagi leksemashaklni ishlatmaslik bilan bartaraf qilinadi, natijada birikmaga teng holat yo‘qoladi. Ikkinchi a'zoda qaralmishlik holati yo‘qolmaydi: nisbatlovchi bunga yo‘l qo‘ymaydi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mantiq urg'usi tushganida, shuningdek boshqa ayrim talablarga ko'ra bunday ifodalanadigan qaratuvchi tushirilmaydi: *Mening singlim – a'lochi* kabi. Tushirilgan qaratuvchini zarur o'rinda bemalol tiklash mumkin: *Singlim – a'lochi – Mening singlim – a'lochi* kabi.

6- §. Qaratuvchi bilan qaralmishda shaxs, son, modal ma'nolarning ifodalanishi va o'zaro munosabati quyidagicha:

I. Shaxsda, sonda muvofiqlashuv yuzaga keladi, modallik ifodalanmaydi. Bunda qaratuvchi: 1) I, II shaxs birlik kishilik olmoshi bilan ifodalanadi: *mening kitob + im-*, *sening kitob + ing-*; 2) I, II shaxs ko'plik kishilik olmoshi bilan ifodalanadi: *biz I + ning uy + imiz I-*, *siz I + ning uy + ingiz I-*.

II. Shaxsda, sonda va modallikda muvofiqlashuv yuzaga keladi. Bunda qaratuvchi I, II shaxsning *biz 2-*, *siz 2-* birlik olmoshi bilan ifodalanadi: 1) 'kamtarlik', 'g'ururlanish' ifodalanadi: *biz- 2 + ning uy + imiz 2-*; 2) 'sizlash' ifodalanadi: *siz 2 + ning uy + ingiz 2-*; 3) 'hurmat' ifodalanadi: *buvi + m + lar II + ning ro'mol + lari-*.

III. Shaxsda, sonda muvofiqlashuv yuzaga keladi, modallik birikmaning bir a'zosida ifodalanadi: 1) qaratuvchida ifodalanadi: *buvi + m + lar II + ning ro'mol + i-*; 2) qaralmishda ifodalanadi: *buvi + m + ning ro'mol + lari-*.

IV. Shaxsda, modallikda ('senlash'da) muvofiqlashuv yuzaga keladi, son jihatidan mutanosiblik bo'lmaydi: ko'plik faqat qaratuvchida ifodalanadi: *sen + lar + ning uy + ing-*.

V. Shaxsda muvofiqlashuv, sonda va modallikda moslashuv yuzaga keladi: 1) 'sizlash' ifodalanadi: *siz + lar + ning uy + ingiz I-*, *ular 2 + ning uy + lari-*; 2) 'senlash' ifodalanadi: *sen + lar + ning uy + lar + ing-*.

VI. Shaxsda muvofiqlashuv, sonda moslashuv yuzaga keladi, modallik ifodalanmaydi: *biz + lar + ning uy(lar) + imiz I-*, *siz + lar + ning uy(lar) + ingiz I-*.

VII. Shaxsda muvofiqlashuv voqe bo'ladi, qaralmish tarkibidagi nisbatlovchi son jihatidan betaraf bo'ladi, modallik ifodalanmaydi: *u + ning uy(lar) + i-*, *ular + ning uy(lar) + i-*, *buvi(lar) + im + ning ro'mol(lar) + i-*.

VIII. Shaxsda, sonda, modallikda (agar ifodalansa) moslashuv voqe bo'ladi: *o'z + im + ning uy(lar) + im-*, *o'z + ing + ning uy(lar) + ing-*, *o'z + i + ning uy(lar) + i-*, *o'z + imiz I + ning uy(lar) + imiz I-*, *hamma || ikki + miz I + ning uy(lar) + imiz I-*, .. *hamma || ikkov + lari I + ning uy(lar) + i-*.

Yuqoridagi tasvirga ko'ra:

1. Qaratuvchili birikmaning sakkizinchi turida qaratuvchining ifoda materiali (*o'z-*, *hamma-*, *ikki-* kabi leksemalar) tufayli birinchi a'zo tarkibidagi nisbatlovchi bilan ikkinchi a'zo tarkibidagi nisbatlovchi o'zaro shaxsda, sonda, o'rni bilan modal ma'noda moslashadi.

2. Qolgan yetti tur birikmada qaralmish tarkibidagi nisbatlovchi ifodalaydigan shaxs ma'nosi qaratuvchi vazifasidagi leksemashaklning asosidan anglashiladigan shaxs ma'nosiga muvofiqlashadi.

3. Qaratuvchili birikmaning bu yetti turidan uchta (I, II, III) sonda muvofiqlashuv yuzaga keladi, ikki turida (V, VI) sonda moslashuv voqe bo'ladi, bir turida (IV) sonda moslashuv yo'qoladi, bir turida (VII) qaralmish son jihatidan betaraf bo'ladi.

4. Modallik bu yetti tur birikmaning uchta (I, VI, VII) ifodalanmaydi (betaraf bo'ladi), ikkita (II, IV) modallikda muvofiqlashuv, bitta (V) moslashuv voqe bo'ladi, bir turida (III) modallik faqat bir a'zoda ifodalanadi.

5. Ayni vaqtda ham shaxsda, ham sonda muvofiqlashuv ikki tur (I, II) birikmada, ham shaxsda, ham modallikda muvofiqlashuv bir tur (IV) birikmada, uch jihatda (shaxsda, sonda, modallikda) muvofiqlashuv ham bir tur (II) birikmada voqe bo'ladi.

6. Demak, muvofiqlashuv yetti tur birikmaning barchasida shaxs ma'nosining ifodalanishida namoyon bo'ladi. Bunday birikmalarning ma'lum turlarida moslashuv ham ichki, juz'iy hodisa sifatida qatnashadi.

7. Qaratuvchining kelishik shakli, qaralmish tarkibidagi sonlovchi birikma a'zolari orasidagi mutanosiblikda qatnashmaydi.

Yuqoridagi belgi-xususiyatlar qaratuvchili birikma a'zolari orasidagi sintaktik aloqa moslashuv emas, balki muvofiqlashuv ekanini tasdiqlaydi. Umuman, o'zbek tilida mustaqil sintaktik hodisa sifatida moslashuv aloqa turi mavjud emas.

7- §. O'zbek tilining turkiy til sifatida o'ziga xos xususiyatlaridan biri – kelishik affiksini "yashirish"ga, ishlatmaslikka yo'l qo'yilishi. Bunday hodisani bosh kelishikning nol ko'rsatkichli morfema bilan ifodalanishidan farqlash lozim: affiksning yo'qligi – boshqa-yu, affiksni "yashirish", ishlatmaslik – boshqa.

Qaratqich kelishigi ko'rsatkichining ikki xil ishlatilishi – saqlanishi (belgili bo'lishi) va tushirilishi (belgisiz bo'lishi) azaliy emas; belgisiz ishlatilish keyinchalik yuzaga kelgan. Har qanday qaratuvchili birikmada qaratqich kelishigini belgisiz ishlataverish mumkin emas: *tolning soyasi-* va *tol soyasi-* deyiladi, lekin *cholning nabirasi-* kabi birikmada qaratqich kelishigi faqat belgili ishlatiladi.

Umuman, qaratqich kelishigining belgisiz ishlatilishi birikma tarkibida voqe bo'ladi, ma'no nozikligini ifodalashdan tashqari, asosan uslubiy vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga qaratqich kelishigining belgisiz ishlatilishini belgili ishlatilishiga aylantirish imkoniyati albatta bo'ladi. Agar shunday imkoniyat bo'lmasagina, qaratqich kelishigi haqida emas, bosh kelishik haqida gapirish lozim.

8- §. Qaratuvchi-qaralmish birikmasida qaratqich kelishigini belgili ishlatishning o'ziga xos shartlari mavjud:

1. Qaratuvchi ot turkumidan boshqa turkum leksemashakli bilan ifodalanganida:

1) kishilik olmoshi bilan: *mening uyim-, sizning takliflaringiz-, ularning mahallasi-* kabi; 2) gumon olmoshi bilan: *kimningdir tovushi-, birovlarning oyog'i-* kabi; 3) sifat tur olmosh bilan: a) ko'rsatish olmoshi bilan: *buning yoni-, shularning barchasi-* kabi; b) belgilash olmoshi bilan: *har kimning tashabbusi-, har narsaning mavridi-* kabi.

2. Qaratuvchi atoqli ot leksemashakl bilan ifodalanganida: *Abdukarimning opasi-, Qorasuvning bo'yi-* kabi. Ayrim birikmalarda qaratqich kelishigini belgisi ham, belgisiz ham ishlatish mumkin: *Toshkent bozorlari-, Toshkentning bozorlari-* kabi.

3. Qaratuvchi turdosh ot leksemashakl bilan ifodalanganida qaratqich kelishigining belgisi ishlatilishi ko'pincha qaralmish ot turkumidan boshqa turkum leksemasi bilan ifodalanganida voqe bo'ladi: 1) *bolalarning kattasi-, 2) xonalarning uchtasi-, 3) so'roqlarning hammasi-* kabi.

4. Kelishikdan oldin nisbatlovchi qatnashganida: *ukangning qizi-, shogirdimning ishi-* kabi.

5. Qaratqich kelishigining belgisi, belgisiz ishlatilishi qaratuvchi bilan qaralmishning distant joylashuvi tufayli, uslub talabiga ko'ra ham voqe bo'ladi.

9- §. O'zbek tilshunosligining dastlabgi taraqqiyot bosqichida qaratqich kelishigining belgisi-belgisiz ishlatilishi tan olinib, chuqur tahlil qilingan. Keyinchalik qaratqich kelishigining belgisiz ishlatilishini bosh kelishik deb talqin etish yuzaga keldi. Bunday qarash kelishikni faqat bir jihati – ifoda jihati asosida belgilash natijasida paydo bo'ldi; bunday qarashda morfema ikki jihatning – ifoda jihati va mazmun jihatining bir butunligiga teng ekani yetarli hisobga olinmadi. Eng nomaqbul tomoni shuki, o'zbek tili (turkiy til) hodisasi rus tili (hind-yevropa tillari) nuqtayi nazaridan yondashib baholandi. Haqiqatda, rus tilida o'zbek tilidagi kabi kelishik ko'rsatkichini yashirish (tushirish) hodisasi yo'q.

Kitobning muqovasi- o'rniga *kitob muqovasi-* tarzida ishlatish oqibatida grammatik ma'noda ma'lum o'zgarish yuz beradi (ta'kid yo'qoladi, 'xil' ma'no qirrasini yuzaga keladi), lekin sintaktik aloqa o'zgarmaydi, demak, sintaktik vazifa ham o'zgarmaydi; bunday qurilmalarda asli kelishik almashmaydi, ayni shu kelishik bir shakldan (belgili shakldan) ikkinchi shaklga (belgisiz shaklga) o'tadi. O'zbek tilining bunday o'ziga xos xususiyatini inkor etish-gina belgisiz qaratqich kelishigini bosh kelishik deb talqin qilishga olib keladi. Kelishikning belgili-belgisiz ishlatilishini o'zbek tilining milliy xususiyati sifatida har tomonlama chuqur o'rganish lozim.

I z o f a b i r i k m a s i

10- §. Bunday birikma "izofalovchi X izofalanmish" qolipida tuziladi. Biri-kmaning birinchi a'zosi bosh kelishikdagi ot leksemashakl bilan, ikkinchi a'zosi esa III shaxs nisbatlovchisi qo'shilgan ot leksema bilan ifodalanadi, har ikki a'zo birlik son shaklida bo'ladi: *Toshkent shahri-*, *ko'klam fasli-* kabi:

ot leksema	birlik son shakli	bosh kelishik	X	ot leksema	birlik son shakli	III shaxs nisbatlov- chisi	-
leksemashakl				l e k s e m a			
izofalovchi				izofalanmish			
i z o f a				b i r i k m a s i			
<i>(T o s h k e n t</i>				<i>s h a h r i)-</i>			

Bu tur birikmani qaratuvchili birikmaning kelishigi belgisiz ishlatiladigan ko'rinishidan farqlash lozim. Masalan, *Toshkent ko'chalari-* - qaratuvchili biri-kma, chunki uni *Toshkentning ko'chalari-* shaklida ham ishlatish mumkin; *Toshkent shahri-* - izofa birikmasi, chunki uning birinchi a'zosi bosh kelishik shaklida bo'ladi. Izofa birikmasida ikkinchi a'zo faqat ot leksema bilan ifodala-nadi, faqat III shaxs nisbatlovchisi qatnashadi, chunki birinchi a'zo ham faqat ot leksemashakl bilan ifodalanadi.

Izofa birikmasi a'zolari orasidagi sintaktik aloqa – muvofiqlashuv aloqasi: nisbatlovchi (morfema) birinchi a'zoning asosidan anglashiladigan shaxs-son ma'nosiga mutanosib holda qo'shiladi (modal ma'no betaraf bo'ladi).

11- §. Izofa birikmasining ikkinchi a'zosi turdosh ot leksema bilan, birin-chi a'zosi esa atoqli ot leksemashakl bilan ham, turdosh ot leksemashakl bilan ham ifodalanadi.

I. Birinchi a'zo atoqli ot leksemashakl bilan ifodalanadi va:

1) predmetning nomini bildiradi: a) joy nomi bo'ladi, bunda birikmaning ikkinchi a'zosi joy ma'nosini anglatadigan turdosh ot leksema bilan ifodalanadi: *Bekobod shahri-*, *Oloy tog'i-* kabi; b) oliy unvonni, mukofotni bildiradi: bunda birinchi a'zo atoqli otga tenglashtirilgan leksemashakl yoki birikmashakl bilan, ikkinchi a'zo esa *unvon-*, *orden-*, *nishon-* kabi leksema bilan ifodalanadi: *"O'zbekiston Qahramoni" unvoni-*, *"Sog'lom avlod uchun" orde-ni-*, *"Xalq maorifi a'lochisi" nishoni-* kabi;

2) predmet nimaning nomi bilan atalganini bildiradi: a) joy nomi bo'ladi, bunda birikmaning ikkinchi a'zosi joy ma'nosini anglatadigan turdosh ot leksema bilan ifodalanadi: *Iftixor mahallasi-*, *Mardlik ko'chasi-* kabi; b) tashkilot, muas-sasa nomini bildiradi, bunda ikkinchi a'zo shunday ma'noni anglatadigan turdosh ot leksema bilan ifodalanadi: *"Paxtakor" stadioni-*, *"G'uncha" kinoteatri-*, *"Gulzor" kafesi-* kabi.

Yuqorida tasvirlangan qurilmalar *degan-*, *nomli-* leksemalar bilan tuzi-ladigan qurilmalarga sinonim: *"G'uncha" kinoteatri-* - *"G'uncha" nomli kinote-atr-* kabi;

3) predmet kimningdir nomi bilan atalganini bildiradi. Bunda birinchi a'zo kishi atoqli oti bo'ladi, ikkinchi a'zo esa: a) joy nomi bo'ladi: *Navoiy viloyati-*, *Sobir Rahimov tumani-*, *Amir Temur xiyoboni-* kabi; b) tashkilot, muassasa kabilarning nomi bo'ladi: *Furqat bog'i-*, *Muqimiy teatri-*, *Nobel mukofoti-* kabi.

Yuqorida tasvirlangan ikki qurilma *nomidagi, nomi bilan atalgan* leksemashakli, birikmashakli qatnashib tuziladigan qurilmaga sinonim: *Muqimiy teatri-* - *Muqimiy nomidagi teatr-* kabi. Lekin keyingi tur qurilma izofa birikmasi emas, qaratuvchili birikmaga teng: *Muqimiyning nomidagi teatr-*. Bunday qurilmalarda *nomli* leksemashaklini ishlatish – xato;

4) biror joyda mavjud tashkilot, muassasa kabilarni bildiradi; bunda birinchi a'zo geografik atoqli ot leksemashakl bilan, ikkinchi a'zo esa tashkilot, muassasani anglatadigan turdosh ot leksema bilan ifodalanadi: *Toshkent metropoliteni-*, *Samarqand universiteti-* kabi.

II. Har ikki a'zosi turdosh ot bilan ifodalanadi. Bunday birikmalar ko'p va rang-barang bo'lib, maxsus o'rganilishi kerak. Bu yerda ayrim ko'rinishlarini keltiramiz.

Bunday birikmalarda birinchi a'zo ikkinchi a'zo anglatadigan predmetning:

1) nomini bildiradi: *o'zbek millati-*, *misr paxtasi-*, *navro'z bayrami-*, *avgust oyi-*, *shanba kuni-* kabi;

2) turini bildiradi: *meva daraxti-*, *xo'jalik ishlari-*, *madaniyat bo'limi-*, *savol nazari-* kabi;

3) nimaga xoslanganligini bildiradi: *gazeta kioskasi-*, *bilet kassasi-* kabi;

4) nima bilan shug'ullanishini bildiradi: *tibbiyot instituti-*, *lug'at bo'limi-*, *bog'dorchilik shirkati-* kabi;

5) o'xshatishni bildiradi: *it azobi-*, *jon achchig'i-* kabi;

6) birinchi a'zo ko'chirma qismga teng bo'ladi; bu tur birikma asosan darsliklarda, ilmiy asarlarda ishlatiladi: *"a" burchagi-*, *"ab" chizig'i-*, *"9" raqami-*, *"b" harfi-*, *"-di" affiksi-*, *"mehnat faoliyatini" birikmashakli-*, *"Otang bolasi bo'lma, odam bolasi bo'l!" maqoli-* kabi va b.

Tasvirdan ko'rinadiki, izofa birikmasining a'zolari doim kontakt holatda bo'ladi; birinchi a'zo anglatadigan predmetlik ma'nosiga go'yo belgi semasi qo'shilib turadi. Bunday qurilmada bir predmet boshqa predmetga nisbat berilmaydi, balki birinchi predmet (keng ma'noda) ikkinchi predmetga belgi sifatida keltiriladi. Shu tufayli bunday qurilma qismlarida bir butunlikka siljish seziladi: *ko'z yoshi-*, *odam bolasi-*, *jahl oti-* kabi.

Izohlovchili birikma

12- §. Bunday birikmaning har ikki a'zosi odatda predmet ma'nosini anglatadigan leksema(shakl) bilan, ba'zan-gina izohlovchi belgi ma'nosini anglatadigan leksema(shakl) bilan ifodalanadi; natijada predmet ma'lum bir tavsif olgan holda anglatiladi: *shoir Mirtemir-*, *Malik pakana-* kabi.

Bunday birikmaning birinchi a'zosi vazifasida birlik, bosh kelishikdagi atoqli ot leksemashakl keladi, ikkinchi a'zosi leksemaga teng bo'ladi; kelishik morfemasi birikmaga keyingi sintaktik bog'lanish natijasida qo'shiladi.

Izohlovchi odatda izohlanmishidan keyin, ba'zi tur izohlovchi esa izohlanmishidan oldin joylashadi; shunga ko'ra bunday birikmaning qolipi ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi:

1) atoqli ot leksema	birlik son shakli	bosh kelishik shakli	X	predmet, belgi ma'nosini anglatadigan leksema	birlik son shakli	-
l e k s e m a s h a k l				l e k s e m a		
i z o h l a n m i s h				i z o h l o v c h i		
i z o h l o v c h i l i				b i r i k m a		
<i>(M a l i k</i>				<i>p a k a n a -)</i>		

2) predmet, belgi ma'nosini anglatadigan leksema	birlik son shakli	bosh kelishik shakli	X	atoqli ot leksema	birlik son shakli	-
l e k s e m a s h a k l				l e k s e m a		
i z o h l o v c h i				i z o h l a n m i s h		
i z o h l o v c h i l i				b i r i k m a		
<i>(s h o i r</i>				<i>M i r t e m i r -)</i>		

Izohlovchili birikmaning birinchi a'zosi bosh kelishik shaklida bo'la turib tobe sintaktik aloqani ta'minlaydi; demak, bosh kelishik mutlaq hokimlik ko'rsatkichi deyish to'g'ri emas.

Izohlovchili birikma a'zolari orasidagi sintaktik aloqa bitishuv aloqasi deyiladi. Bunday birikmadagi sintaktik aloqa sifatlovchili birikmadagi bitishuv aloqasidan farq qiladi: izohlovchili birikmaning birinchi a'zosi bosh kelishikda bo'ladi (Kelishikdan oldin birlik son shakli qatnashadi). Bunday a'zo ot yoki ot hukmidagi leksema bilan ifodalangani sababli biror kelishik shaklida bo'ladi, ana shunday kelishik sifatida eng umumiy, eng keng qamrovli bosh kelishik keladi.

13- §. 1. Quyidagicha ifodalangan izohlovchi izohlanmishidan keyin joylashadi:

1) qarindoshlik ma'nosini anglatadigan leksema bilan: *Shuhrat aka-, Feruza opa-, Zamira xola-* kabi;

2) mashg'ulotni, kasbni anglatadigan leksema bilan: *Tolib qassob-, Ilhom choyxonachi-, Ravshan oshpaz-* kabi;

3) Ism, ota ism, familiyadan iborat qurilmalarda ham keyingi leksema(lar) izohlovchi hisoblanadi: *Hamid Olimjon-, Sa'di Hasanovich Sirojiddinov-* kabi;

4) taxallus, laqab sifatida ishlatiladigan leksema bilan: *Alisher Navoiy-, Olim janjal-* kabi.

2. Quyidagicha ifodalangan izohlovchi izohlanmishidan oldin joylashadi:

1) lavozim, unvon kabilarni anglatadigan leksema bilan: *akademik Dolimov-, leytenant Rahimov-* kabi;

2) nisbatlovchi qo‘shilgan qarindoshlik leksemasi bilan: *otasi Abduha-mid-, opasi Salima-* kabi.

Yuqoridagi tasvirlardan ayon bo‘ladiki, o‘zbek tilida izohlovchili birikmaning qolipi asli "izohlanmish X izohlovchi" ko‘rinishida bo‘lgan, hozir ham shu ko‘rinishi yetakchi.

Ta'kidlovchili birikma

14- §. Bunday birikma "ta'kidlanmish X ta'kidlovchi" qolipida tuzilib, quyidagi turlarga ajratiladi:

I. Birikmaning birinchi (hokim) a'zosi bosh kelishikdagi kishilik olmoshi bilan ifodalanadi, ikkinchi (tobe) a'zosi bosh kelishikdagi o‘z- ta'kid birligi bilan, jamlovchi son, jamlik ma'nosini angalatadigan *hamma-* kabi leksema bilan ifodalanadi; ikkinchi a'zoga birinchi a'zosidan anglashiladigan shaxs-son ma'nosiga monand ravishda nisbatlovchi qo‘shiladi, muvofiqlashuv aloqasi voqe bo‘ladi; bu ikki leksemashakl bosh kelishikda moslashadi: ***Mening o‘zim javobgarman*** kabi. Bunday ta'kidlovchili birikma bir sintaktik vazifaga xoslangan bo‘ladi: ega vazifasida keladi.

1. Bunday birikmaning ikkinchi a'zosi o‘z- ta'kid birligi bo‘lganida birinchi a'zo birlik va ko‘plik kishilik olmoshlari bilan ifodalanib, quyidagicha qolipda tuziladi:

Birlik yoki ko‘plik kishilik olmoshi	bosh kelishik shakli	X	o‘z- ta'kid birligi	kishilik olmoshiga monand nisbatlovchi	bosh kelishik shakli
l e k s e m a s h a k l			l e k s e m a s h a k l		
t a ' k i d l a n m i s h			t a ' k i d l o v c h i		
t a ' k i d l o v c h i l i			b i r i k m a		
<i>M e n</i>				<i>o ' z i m</i>	
<i>S e n</i>				<i>o ' z i n g</i>	
<i>B i z</i>				<i>o ' z i m i z</i>	
<i>S i z</i>				<i>o ' z i n g i z</i>	

2. Bunday birikmaning ikkinchi a'zosi bo‘lib jamlovchi son, jamlik ma'nosini anglatadigan *hamma-* kabi leksema kelganida birinchi a'zo ko‘plik kishilik olmoshi bilan ifodalanadi, ikkinchi a'zoga ana shu kishilik olmoshiga monand ravishda ko‘plik nisbatlovchisi qo‘shiladi:

ko‘plik kishilik olmoshi	bosh kelishik shakli	X	<i>ikkov-, hamma- ka- bi leksema</i>	kishilik olmoshiga monand nisbatlovchi	bosh kelishik shakli
l e k s e m a s h a k l			l e k s e m a s h a k l		
t a ' k i d l a n m i s h			t a ' k i d l o v c h i		
t a ' k i d l o v c h i l i			b i r i k m a		
<i>B i z</i>			<i>ikkovimiz, hammamiz</i>		
<i>S i z</i>			<i>ikkovingiz, hammangiz</i>		

Bu tur birikmada shaxs-son ma'nosining ifodalanishida pleonazm mavjud bo'lgani sababli nutqda ta'kidlanmish ba'zan tushiriladi, natijada ta'kidlovchining o'zi ega vazifasida keladi: *Men o'zim keldim – O'zim keldim.*

I z o h. *Kampir uchovi-* kabi qurilmalar asli uyushiq bo'lak hodisasi bilan bog'liq.

II. Kecha-kunduzning ma'lum payti ta'kidlanadi: *kecha kechqurun; ertalab soat to'qqizda* kabi. Bunday birikmaning birinchi (ta'kidlanuvchi) a'zosi odatda payt ravishi, payt ma'nosini anglatadigan "(soat X sanoq son)da" tuzi-lishli qurilma bilan ifodalanadi. Bularni jadvalda quyidagicha tasvirlash mumkin:

payt ravishi	'hollovchi' semasi	X	payt ravishi	'hollovchi' semasi
l e k s e m a s h a k l			l e k s e m a s h a k l	
t a ' k i d l a n m i s h			t a ' k i d l o v c h i	
t a ' k i d l o v c h i l i		b i r i k m a		
k e c h a		k e c h q u r u n		

payt ravishi	'hollovchi' semasi	X	(soat X sanoq son) + da
l e k s e m a s h a k l			q u r i l m a
t a ' k i d l a n m i s h			t a ' k i d l o v c h i
t a ' k i d l o v c h i l i		b i r i k m a	
e r t a l a b		s o a t t o ' q q i z d a	

15- §. Ta'kidlovchining alohida turi *Xovos tepasida, tog'da..; har qanday odamni, hatto Davlatbekovni..* kabi qurilmalar bilan ifodalanadi. Bunday qurilmada ta'kidlovchi bilan ta'kidlanmish asosan ayni bir grammatik shakl-dagi birlik bilan (leksemashakl bilan, birikmashakl bilan) ifodalanadi; o'zaro pauza bilan ajratiladi, shunga ko'ra adabiyotlarda ajratilgan bo'lak deb talqin qilinadi. Asli bunday qurilmani izoh qurilmasi deyish to'g'riroq.

ot lekesema yoki ot birikma	S	K	X	ot lekesema yoki ot bi- rikma	S	ayni shu K
--------------------------------	---	---	---	----------------------------------	---	---------------

l e k s e m a s h a k l yoki b i r i k m a s h a k l	l e k s e m a s h a k l yoki b i r i k m a s h a k l
t a ' k i d l a n m i s h	t a ' k i d l o v c h i
t a ' k i d l o v c h i l i	b i r i k m a
X o v o s t e p a s i d a,	t o g ' d a

To'ldiruvchili birikma

16- §. Bunday birikma "to'ldiruvchi X to'ldirilmish" qolipida tuziladi; birikmaning birinchi (tobe) a'zosi ot, ot tur, otlashib kelgan leksemashakl bilan, ikkinchi (hokim) a'zosi asosan boshqaruv xususiyatiga ega fe'l leksema bilan, qisman fe'l bo'lmagan leksema bilan ifodalanadi; hokim a'zoning boshqaruv xususiyatiga binoan boshqariluvchi a'zoga tobelik ko'rsatkichi sifatida tushum kelishigi, ma'kon kelishigi morfemasi yoki ko'makchi qo'shiladi, shunga ko'ra birikma a'zolari orasidagi sintaktik aloqa boshqaruv aloqasi deyiladi:

ot, ot tur, otlashib kelgan leksema	sonlovchi	tushum, ma'kon kelishigi yoki ko'makchi	X	boshqaruv xususiyatiga ega fe'l yoki fe'l bo'lmagan leksema	-
l e k s e m a s h a k l				l e k s e m a	
t o ' l d i r u v c h i				t o ' l d i r i l m i s h	
t o ' l d i r u v c h i l i				b i r i k m a	

17- §. Fe'l leksemaga xos boshqaruv xususiyati boshqa turkum leksemalari-ga xos boshqaruv xususiyatidan keskin farq qiladi. Masalan, sifat leksemaga xos boshqaruv xususiyati belgi qiyosiy ifodalanadigan qurilmada voqe bo'ladi, bunda sifat leksema kesim vazifasida keladi: *Gilos olchadan yirik, Paxtaning bu navi boshqa navlariga qaraganda serhosil* kabi.

Fe'l leksemaga xos boshqaruv xususiyati birikma doirasida voqe bo'ladi, shunga ko'ra fe'l leksema vazifasini bu yerda to'ldiruvchiga nisbatan kesim deb belgilash o'rinli emas. Masalan, *vazifani bajar-* birikmasida *vazifa-* leksemasi-ning tushum kelishigida kelishini bevosita *bajar-* leksemasining o'zi belgilaydi: bu fe'l leksemadan biror predmetga bevosita o'tadigan harakat ma'nosi anglashiladi; shuning uchun ham bunday fe'l leksema o'timli deyiladi.

18- §. Hozirgi adabiy o'zbek tilidagi fe'l leksemalarning (tub yoki hosila ekanidan qat'i nazar) deyarli 45 % o'timsiz bo'lib, bularda to'ldiruvchini boshqarish xususiyati yo'q: *anqay-*, *bidirla-*, *jasurlan-* kabi. Lekin bunday fe'l leksemaga orttirma yasovchisi qo'shilsa, boshqarish xususiyati paydo bo'ladi: *bidirlat-* (kimni), *kambag'allashtir-* (kimni) kabi.

Fe'l leksemalarning 55 %ga boshqaruv xususiyati xos; shulardan 35,3 % vositasiz to'ldiruvchini, 13 % vositali to'ldiruvchini, 6,7 % ham vositasiz, ham vositali to'ldiruvchini boshqara oladi.

Orttirma yasovchisi qo‘shilib, o‘timsiz fe‘llar ham o‘timlilashuvini hisobga olsak, boshqaruv xususiyati o‘zbek tilidagi deyarli barcha fe‘llarga xos bo‘lib chiqadi (Shaxssizlangan fe‘l bundan mustasno).

19- §. To‘ldiruvchilar ikki turli: 1) vositasiz to‘ldiruvchi, 2) vositali to‘ldiruvchi.

1) Tushum kelishigida shakllanib, *kimni, nimani* so‘rog‘iga javob bo‘ladigan leksemashakl vositasiz to‘ldiruvchi deyiladi: *dalani qo‘msa-, yengni shimar-, tugunlarni titkila-, meni ko‘r-* kabi. *Qayerni* so‘rog‘iga javob bo‘ladigan leksemashakl ham vositasiz to‘ldiruvchilar qatoriga kiritiladi. Masalan, *Har yerni qilma orzu, har yerda bor shu tosh-u tarozu* jumlasidagi *har yerni* – vositasiz to‘ldiruvchi, *har yerda* – vositali to‘ldiruvchi. Demak, tushum kelishigidagi leksemashakl vositasiz to‘ldiruvchi deyiladi.

2) Makon kelishiklaridan birida yoki ko‘makchi bilan shakllanib, *kim-, nima-* asosli so‘roqqa javob bo‘ladigan leksemashakl vositali to‘ldiruvchi deyiladi: *cholga ma‘qul tush-, yostiqlarga yonboshla-, yelkamga qoq-, qo‘limdan tut-* kabi.

Vositasiz to‘ldiruvchi

20- §. To‘ldiruvchili birikmaning bu turi "vositasiz to‘ldiruvchi X o‘timli yoki o‘timlilashgan fe‘l leksema bilan ifodalangan to‘ldirilmish" qolipida namoyon bo‘ladi. Vositasiz to‘ldiruvchi vazifasida tushum kelishigidagi leksemashakl keladi, kelishikdan oldin sonlovchi (o‘rmi bilan nisbatlovchi) qatnashadi:

ot, ot tur, ot-lashib kelgan leksema	sonlovchi	tushum kelishigi shakli	X	o‘timli yoki o‘timlilashgan fe‘l leksema	-
l e k s e m a s h a k l				l e k s e m a	
v o s i t a s i z t o ‘ l d i r u v c h i				t o ‘ l d i r i l m i s h	
v o s i t a s i z t o ‘ l d i r u v c h i l i			b i r i k m a		

(*chiroq + OI + ni o‘chir-*) -

Vositasiz to‘ldiruvchidan harakat o‘z ustida amalga oshadigan predmet ma'nosi anglashiladi: *chamadonni olib kir-, suvratlarni ko‘r-, daftarlarni tekshir-* kabi. Vositasiz to‘ldiruvchi mavhum predmetni, to‘ldirilmish mavhum harakatni bildirsa, harakatning predmetga o‘tishi mavhum tasavvur qilinadi: *jimlikni buz-, gapini angla-* kabi. Birikayotgan leksemalarning ma'no xususiyatiga bog‘liq holda ba'zan hosila obyekt ma'no qirrasini ifodalanadi; bunda predmet harakat jarayonining hosilasi sifatida yuzaga keladi: *gapni gapir-, kuyni kuyla-* kabi.

Harakat predmetga to‘liq emas, qisman o‘tishini anglatish lozim bo‘lsa, tushum kelishigi o‘rniga chiqish kelishigi ishlatiladi; *uzumni ye- - uzumdan ye-*

kabi. Shu yerda tushum kelishigi bilan chiqish kelishigi orasida bog‘liqlik borligi namoyon bo‘ladi.

21- §. Tushum kelishigining belgili yoki belgisiz ishlatilishi asli birikma tarkibida, shunda ham asosan vositasiz to‘ldiruvchi ot leksemashakl bilan ifodalanganida voqe bo‘ladi:

1. Atoqli ot bilan ifodalansa, belgili ishlatiladi (semantik-grammatik omil): *Karimani chaqir-*, *Bahodirni kut-*, *O‘zbekiston Milliy universitetini bitir-* kabi. Bu qoidadan chetga chiqish yo poetik nutqda yoki jonli so‘zlashuvda voqe bo‘ladi.

2. Turdosh ot bilan ifodalangan vositasiz to‘ldiruvchining belgili yoki belgisiz tushum kelishigida ishlatilishi ham asli semantik omil asosida voqe bo‘ladi. Bundan tashqari yana bir necha qo‘shimcha omillar ham hisobga olinadi:

1) Kelishikdan oldin nisbatlovchi qatnashsa, belgili ishlatiladi (morfologik-sintagmatik omil): *opasini yaxshi ko‘r-*, *qaddini g‘oz tut-* kabi.

2) Vositasiz to‘ldiruvchi vazifasida kelgan leksemashaklning sifatlovchisi bor-yo‘qligiga e‘tibor beriladi. Ma‘lum bir tur sifatlovchi (masalan, olmosh bilan, *-dagi* affiksiga tugaydigan leksemashakl bilan ifodalangan sifatlovchi) qatnashsa, vositasiz to‘ldiruvchi belgili tushum kelishigida ishlatiladi (sintaktik omil): *o‘sha xotinni chaqir-*, *qo‘lidagi cho‘michni o‘qtal-* kabi.

3) To‘ldiruvchi bilan to‘ldirilmish distant joylashsa (orada boshqa leksemashakl kelsa), vositasiz to‘ldiruvchi belgili tushum kelishigida ishlatiladi (distantlik omili): *chorbog‘ni tikka kes-*, *tugunlarni apil-tapil titkila-*, *xontaxtani turli ne‘matlar bilan beza-* kabi.

4) Boshqaruvchi fe‘l leksemaning semantik tabiati ko‘pincha unga bog‘lanadigan vositasiz to‘ldiruvchi belgili tushum kelishigida bo‘lishini talab qiladi (leksik-semantik omil). Masalan, *hikoya qil-* fe‘l leksemasi shunday xususiyatga ega: *voqeani hikoya qil-* kabi. *Ber-*, *ol-* kabi leksemalarga bog‘lanadigan vositasiz to‘ldiruvchi tushum kelishigining belgili va belgisiz shakllarida ishlatilaveradi: *kitobni || kitob ber-* kabi.

5) Tushum kelishigini belgili ham, belgisiz ham ishlatish mumkin bo‘ladigan qurilmalarda situativ omil asos bo‘ladi: Vositasiz to‘ldiruvchi anglatadigan predmetni ta‘kidlash lozim bo‘lsa, tushum kelishigi belgili shaklda, aks holda belgisiz shaklda ishlatiladi: *kitobni o‘qi-* (ma‘lum bir kitobni) – *kitob o‘qi-* (umuman kitob mutolaa qilish) kabi.

6) Tushum kelishigining belgili yoki belgisiz shaklda bo‘lishini uslub talabi hal etadi. Masalan, tushum kelishigidagi ikki leksemashakl qator kelib qolsa, ulardan birinchisi belgisiz, ikkinchisi belgili tushum kelishigida ishlatiladi: *kitob o‘qishni sev-* kabi.

3. Quyidagi hollarda ot leksemashakl belgisiz tushum kelishigida qatnashadi:

1) *qil-* yordamchisi bilan tuzilgan fe'l leksemalarning birinchi qismi bo'lib kelganida: *g'alaba qil-*, *rahbarlik qil-*, *muomala qil-* kabi.

2) frazema, turg'un birikma tarkibida qatnashadigan vositasiz to'ldiruvchi ko'pincha belgisiz tushum kelishigida bo'ladi: *quloq sol-*, *farzand ko'r-*, *ma'no kasb et-* kabi.

22- §. Ot turkumidan boshqa turkum leksemashakllari vositasiz to'ldiruvchi bo'lib kelsa, tushum kelishigining belgili shaklida ishlatiladi:

1) olmosh leksemashakllar: a) ot olmoshlar: *meni chaqir-*, *nimanidir bahona qil-*, *hech narsani tushunma-*, *har kimni maqta-* kabi;

2) fe'lning otdosh leksemashakli: *chiqib ketishini ham*, *chiqmasligini ham bilmay-*, *javob qaytarishni lozim top-* kabi;

3) fe'lning sifatdosh leksemashakli: *kelganini eshit-*, *ketayotganini ko'r-* kabi;

4) sifat leksemashakl: *eskini epla-*, *nordonni achchiqdan farqla-* kabi;

5) son leksemashakl: *o'nni ikkiga taqsimla-*, *beshni to'rtga qo'sh-* kabi.

23- §. Vositasiz to'ldiruvchi vazifasida keladigan leksemashakllar uchun asosiy holat – tushum kelishigining belgili shaklida ishlatilish. Tushum kelishigining belgisiz shaklida ishlatilish faqat vositasiz to'ldiruvchi ot leksemashakl bilan ifodalanganida voqe bo'ladi; belgisiz tushum kelishigida ishlatilish barcha leksemashakllarning taxminan beshdan bir qismiga to'g'ri keladi.

Demak, hozirgi o'zbek tilida tushum kelishigining belgili ishlatilishi yetakchi holat bo'lib, belgisiz ishlatilish ma'lum sabab va maqsadga ko'ra voqe bo'ladi. Lisoniy birlik sifatida vositasiz to'ldiruvchi qolipining bunday ikki ko'rinishda namoyon bo'lishi mazmun va uslub talablariga ko'ra voqe bo'ladi.

Vositali to'ldiruvchi

24- §. To'ldiruvchili birikmaning bu turi vositali to'ldiruvchining grammatik shakliga va boshqaruvchi bo'lib qaysi turkum leksemasi kelishiga qarab quyidagicha qolipda namoyon bo'ladi:

ot, ot tur, ot-lashib kelgan leksema	sonlovchi	makon kelishigi yoki ko'makchi	X	boshqaruv xususiyatiga ega fe'l yoki fe'l bo'lmagan leksema	-
l e k s e m a s h a k l				l e k s e m a	
v o s i t a l i t o' l d i r u v c h i				t o' l d i r i l m i s h	

v o s i t a l i t o' l d i r u v c h i l i b i r i k m a

Vositali to'ldiruvchi asosan makon kelishigi bilan shakllanadi, to'ldirilmish bo'lib asosan fe'l leksema keladi.

Makon kelishigidagi leksemashakl *kim-*, *nima-* asosli so‘roqqa javob bo‘lsa-gina vositali to‘ldiruvchi vazifasida, *qayer-* asosli, *qachon* so‘roqlariga javob bo‘lsa, hollovchi vazifasida kelgan bo‘ladi. Demak, makon kelishigidagi leksemashakldan predmet ma'nosining o‘zi anglashilsa, vositali to‘ldiruvchi, o‘rin, payt kabi ma'nolar ham anglashilsa, hollovchi bo‘ladi.

25- §. Vositali to‘ldiruvchi ko‘pincha jo‘nalish kelishigidagi leksemashakl bilan, to‘ldirilmish esa fe'l leksema bilan ifodalanadi.

Boshqaruvchining fe'ldan boshqa turkum leksemasi bilan ifodalanishi juda oz voqe bo‘ladi: 1) ot leksema bilan ifodalanadi: *deputatlikka nomzod-*, *qariyalarga munosabat-* kabi; 2) sifat leksema bilan ifodalanadi: *maslahatga muhtoj-*, *ko‘zi yoshga to‘la-*, *Akam mendan uch yosh katta* kabi; 3) kesimlik leksemasi bilan ifodalanadi: *Bizdan sizga kim kerak?*, *Asar yigirma ikki bobdan iborat* kabi va b.

Fe'l leksema tomonidan boshqariladigan vositali to‘ldiruvchi:

1) jo‘nalish kelishigida shakllanadi: a) *kimga* so‘rog‘iga javob bo‘ladi: *qizga razm sol-*, *xotiniga qara-*, *menga ayt-* kabi; b) *nimaga* so‘rog‘iga javob bo‘ladi: *suvga qon-*, *yutuqqa erish-*, *azoblarga chida-* kabi;

2) chiqish kelishigida shakllanadi: a) *kimdan* so‘rog‘iga javob bo‘ladi: *mehmondan uzr so‘ra-*, *opasidan uyal-*, *akasidan hayiq-* kabi; b) *nimadan* so‘rog‘iga javob bo‘ladi: *sharbatdan ho‘pla-*, *va'dasidan ton-*, *kasaldan sog‘ay-*, *qulupnaydan ikki dona ol-* kabi;

3) o‘rin kelishigida shakllanib, asosan *nimada* so‘rog‘iga javob bo‘ladi (juda oz uchraydi); *musobaqada g‘olib chiq-*, *tomirlarida muvozanat hosil qil-* kabi;

4) ko‘makchi bilan shakllanadi: a) *bilan* ko‘makchisi bilan: *dadasi bilan yot-*, *mehmonlar bilan so‘rash-*, *ukasi bilan xayrlash-*; *ro‘molcha bilan yelpi-* kabi; b) *haqida*, *to‘g‘risida* ko‘makchisi bilan: *ishning yutuqlari haqida* || *to‘g‘risida gapir-* kabi.

Hollovchili birikma

26- §. Bunday birikma "hollovchi X hollanmish" qolipida tuziladi; birikmaning birinchi (tobe) a'zosi turli turkum leksemasi bilan, ikkinchi (hokim) a'zosi asosan fe'l leksema bilan, ba'zan-gina boshqa turkum leksemasi bilan ifodalanadi. Masalan, hollanmish bo‘lib: a) sifat leksema keladi: (*o‘zidan*) *besh yosh katta-*, *bir yildan ortiq-* kabi; b) ravish leksema keladi: *Do‘konlarda un ko‘p;* d) *bor*, *yo‘q* kesimlik leksemasi keladi: *Hovlimizda olma daraxti yo‘q* kabi va b.

27- §. Hollovchining grammatik shakliga qarab bunday birikma a'zolari orasidagi sintaktik aloqa ikki turli bo‘ladi: 1) bitishuv aloqasi, 2) boshqaruv aloqasi.

1. Bitishuv aloqasida hollovchi:

1) ravish, sifat, tasvir birligi bilan, olmoshning sifat va ravish turi bilan ifodalanadi:

ravish, sifat, tasvir birligi, olmoshning sifat, ravish turi	'hollovchi' semasi	X	fe'l leksema	-
l e k s e m a s h a k l			l e k s e m a	
h o l l o v c h i			h o l l a n m i s h	

bitishuv aloqasi bilan tuzilgan hollovchili birikma

Bunday hollovchi quyidagicha ifodalanadi: a) ravish leksemashakl bilan: *darrov kiy-*, *endi ko 'r-*, *baribir bor-* kabi; b) sifat leksemashakl bilan: *katta och-*, *qattiqroq hansira-* kabi; d) tasvir birligi bilan: *dir-dir titra-*, *shatir-shutur yog '-* kabi; e) olmosh leksemashakl bilan: *qachon kel-*, *shunday ko 'rin-* kabi va b.;

2) fe'lning ravishdosh shakli bilan ifodalanadi:

fe'l leksema	ravishdosh shakli yasovchisi	X	fe'l leksema	-
l e k s e m a s h a k l			l e k s e m a	
h o l l o v c h i			h o l l a n m i s h	

bitishuv aloqasi bilan tuzilgan hollovchili birikma

Bunday hollovchi: a) maqsad ravishdoshi shaklida bo'ladi: *ko 'rgani kir-*, *to 'yga aytgani kel-* kabi; b) payt ravishdoshi shaklida bo'ladi: *qaytgach gapirib ber-* kabi; d) ko 'pincha -b ravishdoshi shaklida bo'ladi: *cho 'kkalab o 'tir-*, *maza qilib uxla-* kabi; e) ba'zan -a/-y ravishdoshi shaklida bo'ladi: *kela so 'kina boshla-*, *o 'ylamay gapir-* kabi va b.

2. Boshqaruv aloqasida hollovchili birikma "vositali to'ldiruvchi X to'ldirilmish" qolipida tuziladi; bunda hollovchi asosan ot leksema bilan ifodalanadi: a) Makon kelishiklaridan birida bo'ladi: *ko 'chaga chiq-*, *eshikdan kir-*, *choyxonada ko 'r-* kabi; b) Ko'makchi bilan shakllanadi: *g 'ayrat bilan ishla-*, *kechikib kelgani uchun koyi-* kabi va b.

28- §. Hollovchi odatda fe'lga bog'lanib, harakat-holatning turli belgi-xususiyatlarini bildiradi. Qaysi turkumning qanday ma'noni anglatadigan leksemasi bilan ifodalanishiga va qanday ma'noni anglatadigan fe'l leksemaga bog'lanishiga qarab turli ma'nolar bildiriladi; shunga ko'ra hollovchining bir qancha ma'no turlari ajratiladi:

- 1) tarz hollovchisi: *sekin gapir-*, *sinchiklab qara-* kabi;
- 2) o'rin hollovchisi: *uyga qayt-*, *Toshkentdan kel-* kabi;
- 3) payt hollovchisi: *ertalab ket-*, *tunda yog '-* kabi;
- 4) miqdor hollovchisi: *Oz so 'zla*, *ko 'p tingla* kabi;

5) maqsad hollovchisi: *ataylab so'ra-, o'qishga || o'qish uchun kel-* kabi;

6) sabab hollovchisi: *joni achiganidan || joni achigani sababli urish-* kabi va b.

Misollardan ko'rinadiki, hollovchining har bir ma'no turi turlicha shaklda ifodalanadi, shunga ko'ra ular har biriga xos so'roqlar asosida farqlanadi: qanday?, qanday qilib?, qay tarzda?; qancha?; qayerga?, qayerdan?, qayerda?, qachon?; nima maqsadda?, qanday maqsad bilan?; nima sababli, nima sabab bilan? kabi.

Yig'iq birikma va yoyiq birikma

29- §. Birikma doim ikki a'zoli bo'ladi. Qaratuvchili birikmaning tobe a'zosi kishilik olmoshi bilan ifodalanganida bunday qaratuvchini ishlatmaslik mumkin; natijada birikmaga teng holat yo'qoladi, leksemaga teng holat voqe bo'ladi: *mening ukam- → ukam-* kabi. Kishilik olmoshi ifodalaydigan grammatik ma'nolarni qaralmish tarkibidagi nisbatlovchi ham ifodalagani tufayli pleonazm voqe bo'ladi, bu yerdagi ortiqchalik qaratuvchi vazifasida keladigan kishilik olmoshini ishlatmaslik bilan bartaraf qilinadi.

Shunga o'xshash hodisa *men o'zim* kabi birinchi a'zosi kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan ta'kidlovchili birikmada ham voqe bo'ladi: *sen o'zing → o'zing, biz hammamiz → hammamiz* kabi. Bu yerda ham birikmaga teng holat yo'qoladi.

Izohlovchili birikmada ham izohlovchini ishlatmaslik mumkin: *shoir Mirtemir- → Mirtemir-, Ravshan oshpaz- → Ravshan-* kabi.

Birikmalarning boshqa turlarida ikki a'zoli holat saqlanadi.

30- §. Birikmalar tarkibiga ko'ra yig'iq yoki yoyiq bo'ladi. Bir tobe va bir hokim a'zodan iborat bo'lsa, yig'iq birikma deyiladi: *kenja o'g'il-, choynakning qopqog'i-* kabi.

Amaliyotda birikmaning tobe a'zosi ko'pincha leksemashakl bilan emas, balki birikmashakl bilan ifodalanadi: *[(qarg'ashoyi X ko'ylak)li] X xotin-, [(anhor X bo'yi-)dagi] X shiypon-* kabi. Bunday birikmaning tobe a'zosi rang-barang va murakkab tarkiblarda tuziladi; ularning qismlari orasidagi sintaktik bog'lanishlarni ko'rsatish uchun qavs turlari yetishmaydi, qo'shimcha belgilar-dan foydalanish zarur bo'ladi; qavs va belgilar kichikdan kattaga tomon quyidagicha ishlatiladi: (), [], { }, < >, « », //, \ \, || || .

Birikmaning hokim a'zosi ham birikma bilan ifodalanishi mumkin:

[(uzun) X (g'ishtin yo'lka-)]-,

[(ulardagi) X (yangi X jihozlar-)]-,

[(uyning) X (singan derazasi-)]- kabi.

Birikmaning tobe a'zosi birikmashakl bilan, hokim a'zosi birikma bilan ifodalanishi mumkin:

[(to 'sday X tim qora) X (qalin X soch-)]-,
[(chap X tomondagi) X (qator X uy-ayvonlar-)]- kabi.

Mana bu misolda birikmashakl bilan birikma o'zaro bog'lanib, leksema bilan ifodalangan hokim a'zoga bir butun holda qaratuvchi sifatida tobelangan:

{[(Qorasuv X sohili)dagi X (azim X tollar)] X [orqasi-]}-.

Quyidagi misollarda birikmashakl bilan ifodalangan a'zo leksemashakl bilan ifodalangan a'zoga tobelangan, shundan keyin bir butun holda sifatlovchi vazifasida kelgan:

<{[(xontaxta X atrofi)ga X (to 'shal]gan} X {ko 'rpachalar-]}>-,

{[(Rahim X bobo) X (chorbog 'i)ning] X [daragi-]}-,

{[(ko 'chadan X o 't)ayotgan X (yo 'lovchi)]ning X [yurishi-]}-.

Mana bu misolda qaratuvchi birikmashakl bilan ifodalangan; qaralmish tarkibi murakkab bo'lib, *bir tekis* sifatlovchili birikmasining *shivirlashi*-leksemasiga tabelanishi bilan tuzilgan; ana shunday murakkab tarkibli birikmaga qaratuvchi vazifasidagi birikma bog'langan:

{[(jimjima) X (mavjlar)]ning X [(bir X tekis) X shivirlashi-]}-.

Birikma leksemaga yoki birikmaga tobelanib, biror sintaktik bo'lak vazifasida kelganida birikmaning hokim a'zosi bo'lib kelgan leksemaning turkumiga, tabiatiga bog'liq holda ma'lum bir grammatik shakl qo'shiladi. Bunday grammatik shakl birikmaning hokim a'zosiga qo'shib yozilsa ham, asli birikmaga bir butun holda taalluqli bo'ladi; shunga ko'ra bunday grammatik shakl ko'rsatkichi qavslardan chiqarib yoziladi:

(qarg 'ashoyi X ko 'ylak)li X xotin-

Birikmaga bir butun holda qo'shiladigan bunday grammatik shaklga yaxlitlovchi grammatik shakl deyiladi. Yuqoridagi misolda bunday yaxlitlovchi grammatik shakl bo'lib *-li* atributiv (sifatlovchilik) shakl yasovchisi kelgan.

31- §. Ikki va undan ortiq tobe a'zo birikmaning hokim a'zosiga to'g'ridan to'g'ri bog'lansa, yoyiq birikma deyiladi:

[(quyuq) X (payvasta) X (qoshlar-)]-,

[(serdaraxt) X (keng) X (hovli-)]- kabi.

Bunday birikma tarkibidagi tobe a'zolar hokim a'zoga to'g'ridan to'g'ri bog'langani sababli ularning o'rnini almashtirish mumkin:

[(payvasta) X (quyuq) X (qoshlar-)]- kabi.

Mana bu misollarda birinchi tobe a'zo birikmashakl bilan, ikkinchi tobe a'zo leksemashakl bilan, uchinchi tobe a'zo leksema bilan ifodalangan; har uch tobe a'zo birgalikda yaxlitlovchi sifatdosh yasovchisi qo'shilgan holda hokim a'zoga tobelangan:

<{[(uzun) X (tumshug 'i)dan] X [(suv) X (soch)]ayotgan} X {g 'oz-}>-,

/<{[(bostirma) X (soyasi)da] X [(jo 'xori) X (uqalab o 'tir)]}gan> X <dasi->/- kabi.

Keyingi misolda *bostirma soyasida* va *jo'xori* bo'laklari *uqalab o'tir-* qismiga to'g'ridan to'g'ri bog'langan, demak, yoyiq birikma deb shu qismlarning o'zini aytish lozim.

Mana bu misolda leksemashakl bilan ifodalangan *qoramag'iz*, *ko'rkam* sifatlovchilarining har biri *yuz-* sifatlanmishiga to'g'ridan to'g'ri tobelanib, yoyiq birikma hosil qilgan; birikmashakl bilan ifodalangan dastlabgi tobe a'zo ana shu murakkab birikmaga bog'langan:

{[(*issiq*)dan X (*burq*)]qan X [(*qoramag'iz*) X (*ko'rkam*) X *yuz-*]}

Yuqorida yig'iq va yoyiq birikmalar sifatlovchili birikmaning va qaratuvchili birikmaning ayrim ko'rinishlari asosida tasvirlandi.

Xullas, amaliyotda yig'iq birikmalar va yoyiq birikmalar turli-tuman tarkibda tuziladi. Birikma "leksemashakl yoki birikmashakl X leksema yoki birikma" tarkibi bilan tuzilsa, yig'iq birikma bo'ladi; "leksemashakl yoki birikmashakl X leksemashakl yoki birikmashakl .. X leksema yoki birikma" tarkibi bilan tuzilsa, yoyiq birikma bo'ladi. Bunda birikmashaklga, birikmaga teng a'zo o'z navbatida yig'iq yoki yoyiq bo'lishi mumkin.

G A P S H A K L L A R T I Z I M I

G A P S H A K L

1- §. G a p – eng muhim til birligi, chunki tilning asosiy vazifasiga – fikr bildirishga gap bilan erishiladi.

Gap ham boshqa sintaktik birliklar qatori supersegment lisoniy birlik: miyaning til xotirasi markazida gapning qoliplari mavjud. Gapning bosh qolipi ikki a'zodan, aniqrog'i – ikki sintaktik bo'lakdan iborat bo'ladi; bu sintaktik bo'laklar uchun qurilish ashyosi bo'lib birinchi navbatda leksemashakl xizmat qiladi. Demak, til qurilishi birliklari orasidagi ierarxiya bu yerda leksemashakl bilan gap orasida mavjud.

Ikki a'zoli gap leksemashakl bilan leksemashakl orasidagi sintaktik aloqaga asoslanadi; birikma esa bundan farqli holda leksemashakl bilan leksema orasidagi sintaktik aloqaga asoslanadi; gapning har ikki a'zosi tugal grammatik shakllangan bo'ladi; shunga ko'ra bunday birlikni *g a p* deb emas, *g a p- s h a k l* deb nomlash aniqroq: *Havo isiy boshladi. Qozon qaynab turibdi.*

Gapning fikr predmetini anglatadigan bo'lagi ega, ana shu fikr predmetining ma'lum bir belgisini anglatadigan bo'lagi kesim deyiladi. Shunga ko'ra ega avvalo ot leksema bilan, boshqa turkum leksemalarining ot tur, otlashib kelgan ko'rinishi bilan ifodalanadi.

Ega bosh kelishikda bo'ladi; turlovchidan oldin o'rni bilan sonlovchi, nisbatlovchi ham qatnashadi; *Mehmonlar kelishdi. Ukam kelmadi. Men albatta boraman.*

Kesim odatda tuslovchili leksemashakl bilan ifodalanadi; kesim egaga tuslovchi orqali bog'lanadi; qaysi shaxs (son, modal) ma'nosini ifodalaydigan tuslovchining tanlab qo'shilishini odatda ega vazifasidagi leksema, uning tarkibidagi ayrim grammatik ko'rsatkichlar belgilaydi.

Tuslovchi ega vazifasidagi leksemashakl talabiga ko'ra tanlab qo'shilishi sababli kesim egaga tobe deyiladi. Kesim tarkibidagi bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon ko'rsatkichlarining egaga aloqasi yo'q: obyektiv voqelikka qarab tanlab qo'shiladi.

Gap bo'lish uchun zarur shaxs (son) ko'rsatkichi, shuningdek bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon ko'rsatkichlari kesim tarkibida joy olgani tufayli bu bo'lak gapning grammatik markazi deyiladi.

Xullas, gapshaklning bosh qolipi "leksemashakl X leksemashakl" tarkibli bo'lib, har ikki leksemashakl gap bo'lagi mavqeiga ega; birinchi leksemashakl fikr predmetini bildiradi, hokim bo'lak hisoblanadi; ikkinchi leksemashakl esa fikr predmetining belgisini bildiradi, tobe bo'lak hisoblanadi; gapshaklning hokim bo'lagi ega, tobe bo'lagi kesim deyiladi; bularning muvofiqlashuv aloqasi bilan sintaktik bog'lanishi gapshaklni yuzaga keltiradi. Gapshakl lisoniy birlik sifatida asli qolipdan iborat, shunga ko'ra supersegment birlik deyiladi. Gap-

shakl qolipi aniq leksemashakl bilan to'ldirilganidan keyin segment birlikka aylanadi, ma'lum bir fikrni ifodalashga xizmat qiladi. Miyaning til xotirasi markazida gapshaklni tuzish qoliplari va ularni lisoniy birliklar bilan to'ldirish qoidalari mujassamlashgan. Ana shu qoliplarning lisoniy birliklar bilan to'ldirilgan holatiga nutq birligi (nutqiy birlik) deyiladi, j u m l a deb ataladi.

E g a

2- §. Eganing hal etuvchi grammatik belgisi – bosh kelishik. Bu kelishikning affiksial ko'rsatkichi yo'q, shunga ko'ra nol ko'rsatkichli morfema deyiladi va Ø II tarzida yozib ko'rsatiladi.

Ega asosan ot leksema bilan ifodalanadi, shunga ko'ra bosh kelishikdan oldin predmetning miqdorini ifodalaydigan sonlovchi qo'shiladi (zarur o'rinda nisbatlovchi ham qo'shiladi): *Kun + Ø I + Ø II || Kun + lar + Ø II soviy boshladi. Taklif + lar + imiz + Ø II inobatga olindi* kabi.

Ega ot turkumidan boshqa turkum leksemalarining ot turi bilan, otlashib kelgan holati bilan ifodalanganida ham yuqoridagi grammatik ko'rsatkichlar qo'shiladi ("Leksemashakllar tizimi" bo'limiga qarang).

Eganing yuqoridagicha ifodalanishida shaxs ma'nosi odatda leksemadan anglashiladi, son ma'nosi esa morfema bilan ifodalanadi.

Ega *hamma-* kabi jamlik anglatadigan leksema, jamlovchi son, fe'ning otdosh shakli bilan, *o'z-* ta'kid birligi bilan ifodalanganida grammatik son paradigmasining faqat birlik shaklida ishlatiladi.

Ega *hamma-* kabi jamlik anglatadigan leksema bilan, sanoq son va jamlovchi son bilan ifodalanganida nisbatlovchilarning faqat ko'plik affixlari qo'shiladi; *o'z-* ta'kid birligiga esa nisbatlovchilarning birlik va ko'plik affixlari qo'shilaveradi.

Eganing kishilik olmoshi bilan ifodalanishi alohida ajralib turadi: uch shaxs-son ma'nosi kishilik olmoshi bilan ifodalanadi; demak, kesimning uch shaxsda tuslanishi asli ega kishilik olmoshi bilan ifodalanganida namoyon bo'ladi; boshqa hollarda kesimga faqat III shaxs tuslovchisi qo'shiladi (Kishilik olmoshlari bilan shaxs, son, modal ma'nolarining ifodalanishi "Leksemashakllar tizimi" bo'limida bayon qilindi).

K e s i m

3- §. Kesim asosan fe'ning tuslovchili shakli bilan ifodalanadi (Tuslovchilar paradigmasi "Morfemalar tizimi" qismida tasvirlandi).

Kesimning *kelganman* kabi leksemashakl bilan ifodalanishi ayrim adabiyotlarda ot kesim deyiladi. Asli bunday leksemashakl tarkibida tuslovchidan oldin qatnashadigan *-gan* affiksi – sifatosh yasovchisi emas, balki zamon yasovchisi; shunga ko'ra bunday ifodalanish fe'ning tuslovchili shakllari qatoriga kiradi.

Fe'l leksemashakl bilan ifodalangan kesim tuslovchi qatnashmagan holda ham shakllanadi. Bunday kesim odatda *-b* ravishdoshi shaklida bo'lib:

1) uyushiq qator tarkibidagi ayrim a'zoda voqe bo'ladi: *suv sepib, supurib qo'ydi* kabi;

2) qo'shma gapshakl tarkibidagi ergash gapshakl qismining kesimida voqe bo'ladi: *Kuz kelib, yaproqlar sarg'aya boshladi* kabi.

Fe'ldan boshqa turkum leksemasi odatda tuslovchi qo'shilib kesim vazifasida keladi: *Sog'lomman, O'qituvchi + ØI + ØII + siz* kabi. Bunday kesimda tuslovchi *edi* o'tgan zamon shaklini yasovchi affiksoiddan keyin, *ekan, emish, emas* modal ma'no ifodalovchi affiksoidlardan keyin ham qo'shiladi: *Go'zal eding. Go'zal ekansan. Go'zal emishman. Go'zal emasman* kabi.

Boshqa hollarda mayl, zamon yasovchilari bevosita bu tur leksemashakllarga qo'shilmaydi, vositachi sifatida *bo'l-* yordamchisi ishlatiladi; ana shunday vositachi bo'lib kelgan *bo'l-* yordamchisi bog'lama deyiladi: *O'qituvchi + ØI + ØII bo'l + sa + m, O'qituvchi + ØI + ØII bo'l + di + m, O'qituvchi + ØI + ØII bo'l + a + man* kabi.

Kesimning ega bilan muvofiqlashuvi

4- §. Ega bilan kesimda shaxs, son, modal ma'nolarning ifodalanishi va o'zaro munosabati quyidagicha (Tasvirni yana-da murakkablashtirmaslik uchun kesim tarkibidagi bo'lishli-bo'lishsizlik ko'rsatkichi ta'kidlanmadi):

I. Shaxsda va sonda muvofiqlashuv yuzaga keladi, modallik ifodalanmaydi:

1. Men + ØII kel + ay(in), Biz 1 + ØII kel + aylik 1; Sen + ØII kel + ØV || kel + gin, Siz 1 + ØII kel + ingiz 1;

2a. Men + ØII keldi + m, Biz 1 + ØII keldi + k 1 || keldi + miz 1; Sen + ØII keldi + ng, Siz 1 + ØII keldi + ngiz 1;

2b. Men + ØII kelsa + m, Biz 1 + ØII kelsa + k 1; Sen + ØII kelsa + ng, Siz 1 + ØII kelsa + ingiz 1 [kerak], [bo'ladi];

3a. Men + ØII kela + man, Biz 1 + ØII kela + miz 1; Sen + ØII kela + san, Siz 1 + ØII kela + siz 1;

3b. Men + ØII kelgan + man, Biz 1 + ØII kelgan + miz 1; Sen + ØII kelgan + san, Siz 1 + ØII kelgan + siz 1;

3d. Men + ØII o'qituvchi + ØI + ØII + man, Biz 1 + ØII o'qituvchi + ØI + ØII + miz 1; Sen + ØII o'qituvchi + ØI + ØII + san, Siz 1 + ØII o'qituvchi + ØI + ØII + siz 1;

4a. Men + ØII kelgan + im yo'q, Biz 1 + ØII kelgan + imiz 1 yo'q; Sen + ØII kelgan + ing yo'q, Siz 1 + ØII kelgan + ingiz 1 yo'q;

4b. Men + ØII kelish + im kerak, mumkin; Biz 1 + ØII kelish + imiz 1 kerak, mumkin; Sen + ØII kelish + ing kerak, mumkin; Siz 1 + ØII kelish + ingiz 1 kerak, mumkin.

II. Shaxsda, sonda, modallikda muvofiqlashuv voqe bo‘ladi:

1. 'Kamtarlik' yoki 'g'ururlanish' ifodalanadi:

1) Biz 2 + ØII kel + aylik 2;

2a) Biz 2 keldi + κ 2 || keldi + miz 2;

2b) Biz 2 + ØII kelsa + k 2;

3a) Biz 2 + ØII kela + miz 2;

3b) Biz 2 + ØII kelgan + miz 2;

3d) Biz 2 + ØII o‘qituvchi + ØI + ØII + miz 2;

4a) Biz 2 + ØII kelgan + imiz 2 yo‘q;

4b) Biz 2 + ØII kelish + imiz 2 kerak.

2. 'Sizlash' ifodalanadi:

1) Siz 2 + ØII + kel + ing || kel + ingiz 2;

2a) Siz 2 + ØII keldi + ngiz 2;

2b) Siz 2 + ØII kelsa + ngiz 2;

3a) Siz 2 + ØII kela + siz 2;

3b) Siz 2 + ØII kelgan + siz 2;

3d) Siz 2 + ØII o‘qituvchi + ØI + ØII + siz 2;

4a) Siz 2 + ØII kelgan + ingiz 2 yo‘q;

4b) Siz 2 + ØII kelish + ingiz 2 kerak.

III. Shaxsda, sonda muvofiqlashuv, modallikda moslashuv voqe bo‘ladi. Bunda ega tarkibidagi *-lar II* hurmat shakli bilan moslashuv kesim tarkibidagi:

1. *-lar 2* affiksi yordamida amalga oshiriladi:

1) Opa + ØI + m + lar II + ØII kel + sin + lar 2;

2a) Opa + ØI + m + lar II + ØII keldi + ØVI + lar 2;

2b) Opa + ØI + m + lar II + ØII kelsa + ØVI + lar 2;

3a) Opa + ØI + m + lar II + ØII kela + di + lar 2;

3b) Opa + ØI + m + lar II + ØII kelgan + ØVI + lar 2;

3d) Opa + ØI + m + lar II + ØII o‘qituvchi + ØI + ØII + ØVI + lar 2;

4a) Opa + ØI + m + lar II + ØII kelgan + lari yo‘q 2;

4b) Opa + ØI + m + lar II + ØII kelish + lari kerak 2.

2. *-sh 2* affiksi yordamida amalga oshiriladi:

1) Opa + ØI + m + lar II + ØII kel + ish 2 + sin;

2a) Opa + ØI + m + lar II + ØII kel + ish 2 + di + ØVI;

2b) Opa + ØI + m + lar II + ØII kel + ish 2 + sa + ØVI;

- 3a) Opa + ØI + m + lar II + ØII kel + ish 2 + a + di;
- 3b) Opa + ØI + m + lar II + ØII kel + ish 2 + gan + ØVI;
- 4) Opa + ØI + m + lar II + ØII kel + ish 2 + gan + i yo‘q.

IV. Shaxsda, sonda muvofiqlashuv voqe bo‘ladi, modallik ('sizlash') faqat kesimda ifodalanadi:

1. *-lar 2* affiksi yordamida ifodalanadi:

- 1) Opa + ØI + m + ØII kel + sin + lar 2;
- 2a) Opa + ØI + m + ØII keldi + ØVI + lar 2;
- 2b) Opa + ØI + m + ØII kelsa + ØVI + lar 2;
- 3a) Opa + ØI + m + ØII kela + di + lar 2;
- 3b) Opa + ØI + m + ØII o‘qituvchi + ØI + ØII + ØVI + lar 2;
- 4a) Opa + ØI + m + ØII kelgan + lar 2 + i yo‘q;
- 4b) Opa + ØI + m + ØII kelish +lar 2 + i kerak;

2. *-sh 2* affiksi yordamida ifodalanadi:

- 1) Opa + ØI + m + ØII kel + ish 2 + sin;
- 2a) Opa + ØI + m + ØII kel + ish 2 + di + ØVI;
- 2b) Opa + ØI + m + ØII kel + ish 2 + sa + ØVI;
- 3a) Opa + ØI + m + ØII kel + ish 2 + a + di;
- 3b) Opa + ØI + m + ØII kel + ish 2 + gan + ØVII;
- 4) Opa + ØI + m + ØII kel + ish 2 + gan + i yo‘q.

V. Shaxsda, modallikda ('senlash'da) muvofiqlashuv yuz beradi, sonda moslashuv yo‘qoladi (ko‘plik faqat egada ifodalanadi):

- 1) Sen + lar I + ØII kel + ØV || kel + gin;
- 2a) Sen + lar I + ØII keldi + ng;
- 2b) Sen + lar I + ØII kelsa + ng;
- 3a) Sen + lar I + ØII kela + san;
- 3b) Sen + lar I + ØII kelgan + san;
- 3d) Sen + lar I + ØII o‘qituvchi + ØI + ØII + san;
- 4a) Sen + lar I + ØII kelgan + ing yo‘q;
- 4b) Sen + lar I + ØII kelish + ing kerak.

VI. Shaxsda muvofiqlashuv, sonda va modallikda moslashuv voqe bo‘ladi:

A. II shaxsning ko‘pligida kesim tarkibidagi *-lar 2* affiksi:

1. 'sizlash' ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi:

- 1) Siz + lar I + ØII kel + ingiz 1 + lar 2;
- 2a) Siz + lar I + ØII keldi + ngiz 1 + lar 2;
- 2b) Siz + lar I + ØII kelsa + ngiz 1 + lar 2;
- 3a) Siz + lar I + ØII kela + siz 1 + lar 2;

- 3b) Siz + lar I + ØII kelgan + siz 1 + lar 2;
- 3d) Siz + lar I + ØII o‘qituvchi + ØI + ØII + siz 1 + lar 2;
- 4a) Siz + lar I + ØII kelgan + lar 2 + ingiz 1 yo‘q;
- 4b) Siz + lar I + ØII kelish + lar 2 + ingiz 1 kerak;

2. 'senlash' ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi:

- 1) Sen + lar I + ØII kel + ing + lar 2 || kel + lar 2 + ing;
- 2a) Sen + lar I + ØII keldi + ng + lar 2 || keldi + lar 2 + ing;
- 2b) Sen + lar I + ØII kelsa + ng + lar 2 || kelsa + lar 2 + ing;
- 3a) Sen + lar I + ØII kela+ san + lar 2;
- 3b) Sen + lar I + ØII kelgan + san + lar 2;
- 3d) Sen + lar I + ØII o‘qituvchi + ØI + ØII + san + lar 2;
- 4a) Sen + lar I + ØII kelgan + lar 2 + ing yo‘q;
- 4b) Sen + lar I + ØII kelish + lar 2 + ing kerak.

B. III shaxsning birligida 'sizlash' ma'nosini kesim tarkibida:

1. *-lar 2* affiksi ifodalaydi:

- 1) Ular 2 + ØII kel + sin + lar 2;
- 2a) Ular 2 + ØII keldi + ØVI + lar 2;
- 2b) Ular 2 + ØII kelsa + ØVI + lar 2;
- 3a) Ular 2 + ØII kela + di + lar 2;
- 3b) Ular 2 + ØII kelgan + ØVII + lar 2;
- 4a) Ular 2 + ØII kelgan + lar 2 + i yo‘q;
- 4b) Ular 2 + ØII kelish + lar 2 + i kerak;

2. *-sh 2* affiksi ifodalaydi:

- 1) Ular 2 + ØII kel + ish 2 + sin;
- 2a) Ular 2 + ØII kel + ish 2 + di + ØVI;
- 2b) Ular 2 + ØII kel + ish 2 + sa + ØVI;
- 3a) Ular 2 + ØII kel + ish 2 + a + di;
- 3b) Ular 2 + ØII kel + ish 2 + gan + ØVII;
- 4) Ular 2 + ØII kel + ish 2 + gan + i yo‘q.

VII. Shaxsda muvofiqlashuv, sonda moslashuv yuzaga keladi, modallik ifodalanmaydi:

- 1) Bizlar + ØII kel + aylik; Sizlar + ØII kel + ingiz 1;
- 2a) Bizlar + ØII keldi + k || keldi + miz 1; Sizlar + ØII keldi + ngiz 1;
- 2b) Bizlar + ØII kelsa + k || kelsa + miz 1; Sizlar + ØII kelsa + ngiz 1;
- 3a) Bizlar + ØII kela + miz 1; Sizlar + ØII kela + siz 1;
- 3b) Bizlar + ØII kelgan + miz 1; Sizlar + ØII kelgan + siz 1;

3d) Bizlar + ØII o'qituvchi + ØI + ØII + miz 1; Sizlar + ØII o'qituvchi + ØI + ØII + siz 1;

4a) Bizlar + ØII kelgan + imiz 1 yo'q; Sizlar + ØII kelgan + ingiz 1 yo'q;

4b) Bizlar + ØII kelish + imiz 1 kerak; Sizlar + ØII kelish + ingiz 1 kerak.

VIII. Shaxsda muvofiqlashuv yuz beradi, kesim son jihatdan betaraf bo'ladi, modallik ifodanmaydi:

1) U + ØI + ØII kel + sin; Ular I + ØII kel + sin; Hamma + ØI + ØII kel+sin;

2a) U + ØI + ØII keldi + ØVI; Ular 1 + ØII keldi + ØVI; Hamma + ØI + ØII keldi + ØVI;

2b) U + ØI + ØII kelsa + ØVI; Ular 1 + ØII kelsa + ØVI; Hamma + ØI + ØII kelsa + ØVI;

3a) U + ØI + ØII kela + di + ØVI; Ular 1 + ØII kela + di + ØVI; Hamma + ØI + ØII kela + di + ØVI;

3b) U + ØI + ØII kelgan + ØVII; Ular 1 + ØI + ØII kelgan + ØVII; Hamma + ØI + ØII kelgan + ØVII;

3d) U + ØI + ØII o'qituvchi + ØI + ØII + ØVII; Ular 1 + ØII o'qituv-chi + ØI + ØII + ØVII; Hamma + ØI + ØII o'qituvchi + ØI + ØII + ØVII;

4a) U + ØI + ØII kelgan + i yo'q; Ular 1 + ØII kelgan + i yo'q; Hamma + ØI + ØII kelgan + i yo'q;

4b) U + ØI + ØII kelish + i kerak; Ular 1 + ØII kelish + i kerak; Hamma + ØI + ØII kelish + i kerak.

IX. Shaxsda, sonda (agar ifodalansa, modallikda) moslashuv voqe bo'ladi. Bunday holat ega vazifasida nisbatlovchi olgan *o'z-* ta'kid birligi, *hamma-* kabi jamlik ma'nosini anglatadigan leksema, shuningdek sanoq son va jamlovchi son kelganida yuz beradi; shunda ega tarkibidagi nisbatlovchiga kesim tarkibidagi tuslovchi moslashadi. Ko'rinadiki, mutanosiblik ega va kesim tarkibidagi grammatik ko'rsatkichlar orasida yuz beradi, shunga ko'ra moslashuv voqe bo'ladi. Ega tarkibida nisbatlovchilar paradigmasining, kesim tarkibida tuslovchilar paradigmasining – boshqa-boshqa grammatik paradigmalarning vakili qatnashuvidan qat'i nazar, ular ayni bir grammatik ma'nolarni ifodalaydi.

1. Ega vazifasida *o'z-* ta'kid birligi kelgan gapshakllarga ayrim misollar:

1) O'z + ØI + im + ØII kel + ay(in); O'z + ØI + imiz + ØII kel + aylik;

2) O'z + ØI + ing + ØII keldi + ng; O'z + ØI + ingiz + ØII keldi + ngiz;

3) O'z + ØI + im + ØII kelgan + man; O'z + ØI + imiz + ØII kelgan + miz;

4) O'z + ØI + ing + ØII kelish + ing kerak; O'z + ØI + ingiz + ØII kelish + ingiz kerak kabi.

Yuqoridagi tur gapshakllarda III shaxs tuslovchisi son jihatdan betaraf ekani nini nazardan soqit qilsak, boshqa grammatik shakllarda moslashuv amalga oshadi.

2. Ega *hamma-* kabi jamlik ma'nosini anglatadigan leksemalar bilan, shuningdek sanoq son va jamlovchi son bilan ifodalanganida bunday egaga ko'plik nisbatlovchilari qo'shiladi; shularga monand ravishda kesimga ko'plik tuslovchilari qo'shiladi: *Hamma + ØI + miz + ØII kel + aylik; Ikkala + ØI + ngiz + ØII keldi + ngiz, Uchov + ØI + imiz + ØII kechikdi + k* kabi.

Yuqorida tasvirlangan har ikki qurilmada asli ega *men o'zim* kabi ta'kidlovchili birikma bilan ifodalanadi. Nutqda ko'pincha kishilik olmoshi ishlatilmaydi, ta'kidlovchining o'zi ega vazifasida keladi: *Men o'zim keldim. → O'zim keldim* kabi.

X. Kesim egaga sonda moslashadi, shaxsda betaraf bo'ladi, modallik ifodalanmaydi:

O'qituvchi + ØI + ØII men + ØII + man,

O'qituvchi + lar + ØII biz + ØII + miz;

O'qituvchi + ØI + ØII sen + ØII + san,

O'qituvchi + lar + ØII siz + ØII + siz;

O'qituvchi + ØI + ØII u + ØI + ØII + ØVII,

O'qituvchi + lar + ØII ular + ØII + ØVII.

Bu tur gapshaklda kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan kesimda shaxs ma'nosi ikki marta – asos va morfemadan anglashilishiga qaramay bu jihatdan ega bilan muvofiqlashmaydi.

Yuqoridagi tasvirga ko'ra:

1. To'qqizinchi tur gapshaklda eganing ifoda materiali sababli ega tarkibidagi nisbatlovchi bilan kesim tarkibidagi tuslovchi shaxsda, sonda, modal ma'noda moslashadi.

2. O'ninchi tur gapshaklda ega va kesimning ifoda materiali sababli kesim egaga sonda moslashadi, shaxsda betaraf bo'ladi, modallik ifodalanmaydi.

3. Qolgan sakkiz tur gapshaklda kesim tarkibidagi tuslovchi ifodalaydigan shaxs ma'nosi ega vazifasidagi leksemashaklning asosidan anglashiladigan shaxs ma'nosiga muvofiqlashadi.

4. Bu sakkiz tur gapshakldan to'rttasida (I, II, III, IV) sonda muvofiqlashuv yuzaga keladi, ikki turida (VI, VII) sonda moslashuv yuz beradi, bir turida (V) sonda moslashuv yo'qoladi, bir turida (VIII) kesim son jihatidan betaraf bo'ladi.

5. Modallik bu sakkiz tur gapshaklning uchtasida (I, VII, VIII) ifodalanmaydi; qolgan besh turning ikkitasida (II, V) modallikda muvofiqlashuv, ikkitasida (III, VI) moslashuv voqe bo'ladi, bittasida (IV) modallik faqat kesimda ifodalanadi.

6. Ayni vaqtda ham shaxsda, ham sonda muvofiqlashuv to'rt tur gapshaklda (I, II, III, IV) yuzaga keladi, bir tur gapshaklda (V) muvofiqlashuv shaxs va modallikda, yana bir tur gapshaklda (II) uch jihatdan – shaxs, son, modallikda ro'y beradi.

7. Xullas, shaxs, son, modal ma'nolarda muvofiqlashuv o'n tur gapshakldan sakkiz turida o'z aksini topadi. Ega bilan kesim orasidagi sintaktik aloqani moslashuv emas, muvofiqlashuv deb belgilashda avvalo ana shu sakkiz tur gapshakl nazarda tutiladi.

8. Muvofiqlashuv, moslashuv qay darajada qatnashuvidan qat'i nazar, yuqorida tasvirlangan o'n tur gapshaklni birlashtirib turadigan hodisa – ega tarkibidagi bosh kelishik, kesim tarkibidagi zamon, mayl shakllari. Bosh kelishik gapshakl a'zolarini bog'lashda qatnashadi-yu, lekin ega bilan kesimning muvofiqlashuvida ishtirok etmaydi. Kesim tarkibidagi zamon, mayl paradigmalarning ko'rsatkichi ham ega bilan kesimning mutanosibligida qatnashmaydi. Ana shu keyingi holatlar ega bilan kesimning sintaktik bog'lanishi moslashuv emas, balki muvofiqlashuv ekanini qat'iy tasdiqlaydi.

Gapshaklni yuzaga keltiradigan asosiy omillar

5- §. Kesimning, asli gapning grammatik shakllanishini ta'minlaydigan grammatik kategoriyalar deb tasdiq-inkor (aniqrog'i - bo'lishli-bo'lishsizlik), mayl, zamon, shaxs-son (tuslash) kategoriyalarining ko'rsatkichlari ta'kidlanadi (Bu grammatik kategoriyalarning har biri o'z o'rnida bayon qilindi).

Yuqoridagi to'rt grammatik kategoriyani kesimlik kategoriyasi nomi bilan bir grammatik kategoriyaga birlashtirish, bu to'rt grammatik kategoriya kesimlik kategoriyasi ichki tomonining yaxlitligidan iborat deyish o'zbek tili grammatik qurilishi tabiatiga zid.

Agglutinativ tur til ekaniga ko'ra o'zbek tilida yuqoridagi to'rt grammatik kategoriyaning har biri o'z paradigmasiga ega; leksemashakl tarkibida bu paradigmalar ko'rsatkichlarining o'ziga xos aranjirovkasi (joy olish tartibi va o'rni) bor; har bir grammatik kategoriya morfemasi o'z mohiyatini, mustaqilligini saqlab qo'shiladi, birining ma'nosini boshqasi ifodalamaydi.

Bu grammatik kategoriyalardan birortasining affiksial morfemasi qatnashmasa, uning ma'nosini boshqa morfema o'z ustiga oladi, natijada fuzion qo'shimcha voqe bo'ladi deyish ushbu to'rt grammatik kategoriya paradigmasidagi nol ko'rsatkichli morfema bilan hisoblashmaslik oqibatida kelib chiqqan. Masalan, *borsa* leksemashakli tarkibidagi *-sa* affiksi o'z ma'nosidan (mayl ma'nosidan) tashqari bo'lishlilik, hozirgi zamon, III shaxs birligi ma'nolarini ifodalashni ham o'z ustiga oladi, *borsang* leksemashakli tarkibida *-ng* tuslovchisi qatnashgani tufayli *-sa* affiksi shaxs-son ma'nosini ifodalamaydi deyish – o'ta yuzaki fikrlash mahsuli.

Ayni vaqtda ikki ma'noni – shaxs va son ma'nosini ifodalash (fuziya) tuslovchilarda mavjud; bu yerdagi fuziya azaliy emas, balki shaxs ma'nosini

ifodalovchi va son ma'nosini ifodalovchi morfemalarning bir grammatik kategoriya ko'rsatkichi sifatida birlashgani natijasida yuzaga kelgan.

Ko'rinadiki, ba'zi adabiyotlarda ta'kidlanganidek bir grammatik kategoriya – kesimlik kategoriyasiga yaxlitlanadigan grammatik kategoriya yo'q; bu to'rt grammatik kategoriyaning har biri leksemashakl tarkibida ayrim-ayrim o'rin oladi. Bu grammatik kategoriyalarni alohida-alohida baholash lozim.

Avvalo, bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi keng qamrovli bo'lib, fe'l leksemalarning tuslanishli shakliga ham, boshqa turkumlarga monand shakllariga ham mansub: *O'qigan o'zar, o'qimagan to'zar; ko'rib-ko'rmay; kirish-kirmasligini* kabi. Ko'rinadiki, bo'lishli-bo'lishsizlikni kesimlik kategoriyasi deyish – tor; boshqa holatlar qatori kesimning shakllanishida ham qatnashadigan grammatik kategoriya deyish to'g'riroq.

Xuddi shuningdek zamon kategoriyasini ham kesimlik bilan chegaralash mumkin emas; chunki zamon kategoriyasi fe'lning sifatosh, ravishdosh shakllariga ham mansub: *o'qigan – o'qiydigan – o'qiyotgan, o'qigach, o'qiguncha* kabi. Demak, zamoni kesimlik kategoriyasi deyish – tor; boshqa holatlar qatori kesimning shakllanishida ham qatnashadigan kategoriya deyish to'g'riroq. Zamoni tuslanishli fe'l kesimlarning barchasiga xos deyish ham to'g'ri emas: buyruq maylidagi leksemashakl tarkibida zamon paradigmasining ko'rsatkichi qatnashmaydi, demak, grammatik zamon haqida gapirib bo'lmaydi.

Mayl kategoriyasi haqiqatda fe'lning tuslanishli leksemashakllariga xos, lekin barchasiga mansub emas: aniqlik mayli deb yuritiladigan fe'l leksemashakllarda mayl ma'nosi ifodalanmaydi. Demak, maylni kesimlik kategoriyasi deyish – keng; kesimning ayrim ifoda turlarida qatnashadigan grammatik kategoriya deyish to'g'riroq.

Ko'rinadiki, yuqorida tilga olingan uch grammatik kategoriya gapshakl qolipida, kesim tarkibida turlicha qatnashadi, demak, universal (umumiy) emas. Bu uch grammatik kategoriyaning ko'rsatkichi kesim tarkibiga obyektiv voqelikni aks ettirish talabi bilan qo'shiladi.

Bevosita gapshaklning o'zi tufayli qo'shiladigan ko'rsatkich – tuslovchi. Kesimlik kategoriyasi deb sanaladigan kategoriyalar orasida eng keng qamrovlisi – tuslash kategoriyasi. Haqiqatda, tuslovchi qo'shilgan leksemashakl-gina mustaqil kesim vazifasida keladi, bunday leksemashakl yolg'iz o'zi gapshakl (jumla) bo'lib kela oladi. Gapshaklning "ega X kesim" qolipida ham, boshqa qoliplarida ham tuslovchi qatnashadi.

Odatda kesimlik kategoriyasi (kesimlik ko'rsatkichlari) deb sanaladigan to'rt grammatik kategoriyadan (grammatik paradigmadan) gapshakl a'zolarining o'zaro sintaktik bog'lanishi bilan belgilanadigan tuslash kategoriyasi (tuslash paradigmasi) kesim uchun universal grammatik kategoriya deb qaralishi mumkin. To'rt grammatik kategoriyaning o'zbek tilida alohida-alohida ko'rsatkich bilan ifodalanishi ulardan har birini ayrim-ayrim baholashga, ularni

teng emas deb, har to'rt grammatik kategoriyaning har bir leksemashakl tarkibida qatnashuvini majburiy emas deb qarashga imkon beradi.

Tuslovchili leksemashaklning kesimga, gapshaklga aylanishida muhim omil – intonatsiya, aniqrog'i – gaplik ohangi. Misol tarzida keltirilgan *keldim*, *kelsam* kabilar – potensial kesim, potensial gapshakl xolos. Bunday leksemashakl gaplik ohangi bilan talaffuz qilinsa-gina gapshaklga aylanadi: *Keldim. Kelsam.* kabi.

Xullas, gapshakl (jumla) yuzaga kelishi uchun tuslovchili leksemashakl gaplik ohangi bilan talaffuz qilinishi lozim. Gapshakl yuzaga kelishida bu ikki universal hodisadan (tuslovchi va gaplik ohangidan) tashqari bo'lishli-bo'lishsizlik, zamon, mayl ko'rsatkichlari ham o'z o'rnida qatnashadi.

Yuqorida aytilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib gapshaklning bosh qolipini quyidagicha tuzib ko'rsatish mumkin:

bosh kelishikdagi leksemashakl	X	tuslovchili leksemashakl
sintaktik bo'lak		sintaktik bo'lak
hokim bo'lak		tobe bo'lak
e g a		k e s i m
g a p l i k o h a n g i		

g a p s h a k l

Bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon, tuslash paradigmalari ko'rsatkichlarining qatnashuvi asosida bu umumiy gapshakl qolipi bir necha ko'rinishda namoyon bo'ladi:

1) leksema + [S] + bosh K X leksema + B + M/Ts

<i>s i z + ØII</i>		<i>kel + ma + ng</i>
leksemashakl		leksemashakl
e g a		k e s i m
g a p l i k o h a n g i		
g a p s h a k l		

S i z

k e l m a n g .

2) leksema + [S] + bosh K X leksema + B + Z + Ts

<i>s e n + ØII</i>		<i>kel + ma + di + ng</i>
.....	

3a) leksema + [S] + bosh K X leksema + B + Z + M + Ts

<i>s e n + ØII</i>		<i>kel + ma + ØVIII + sa + ng</i>
leksemashakl		leksemashakl
e g a		k e s i m

3b) leksema + [S] + bosh K X leksema + B + Z + M + Ts

s e n + ØII

kel + ma + gan bo'l + sa + ng

.....

.....

GAPSHAKLNING KEYIN YUZAGA KELGAN QOLIPLARI

6- §. Gapshaklning "ega X kesim" (E X K) qolipi asosida bir necha gapshakl qoliplari yuzaga kelgan; bular "E X K" qolipi tarkibidagi ega a'zoni gapshakl qolipi tarkibidan chiqarish orqali paydo bo'lgan. Bunday qoliplar ega a'zo qatnashmasligi tufayli gapshaklning kesim a'zoli ("K") qolipi deyiladi.

Kesim a'zoli gapshakl qoliplari quyidagicha yuzaga kelgan:

1) "E X K" qolipidagi kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan ega a'zoning gapshakl qolipidan chiqarilishi bilan;

2) "E X K" qolipidagi kesimni shaxssizlantirish orqali ega a'zoning gapshakl qolipidan chiqarilishi bilan.

Har ikki tur gapshakl qolipida ega a'zo qatnashmaydi, gapshakl qurilishining asosi kesimga teng bo'ladi. Shunga ko'ra bunday qoliplarni qurilish asosi kesimga teng gapshakllar deyish mumkin.

Kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan ega a'zoning gapshakl qolipidan chiqarilishi bilan yuzaga kelgan kesim a'zoga teng gapshakllar

7- §. Qurilish asosi kesim a'zoga teng bunday gapshakllar ikki turli:

1) ega a'zosi ishlatilmagan gapshakl;

2) ega a'zosi ishlatilmaydigan gapshakl.

Ega a'zosi ishlatilmagan gapshakl

8- §. Bunday gapshakl – "E X K" qolipi asosida "K" qolipining yuzaga kelishidagi boshlang'ich bosqich.

Kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan qaratuvchida bo'lganidek, shunday olmosh bilan ifodalanadigan ega ham ishlatilmasligi mumkin; chunki bunday ega ifodalaydigan shaxs (son, modal) ma'nosini kesim tarkibidagi tuslovchi ham ifodalaydi, natijada pleonazm voqe bo'ladi. Bu yerdagi ortiqchalik ham, xuddi qaratuvchili birikmada bo'lgani kabi, kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan

bo‘lakni ishlatmaslik orqali bartaraf qilinadi. Har ikki holatda tilning iqtisod qonuniga bir xil amal qilinadi: *mening ukam* → *ukam*; *Men keldim.* → *Keldim.*

Ko‘rinadiki, gapshaklning bosh qolipi asli – ikki a'zoli; eganing ishlatilmasligi – ikkilamchi hodisa. Zarur o‘rinlarda kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan ega gapshakl qurilishida albatta qatnashadi.

Qaratuvchi ishlatilmasa, birikmaga teng holat yo‘qoladi, faqat leksemaga teng birlik qoladi, chunki qaralmish tarkibidagi nisbatlovchi leksemashaklni yuzaga keltirmaydi. Ega ishlatilmasa, gapshaklga teng holat saqlanadi, chunki kesim tarkibidagi tuslovchi leksemashaklni yuzaga keltiradi, sintaktik vazifani ta'minlaydi.

Keldim kabi misollarni ega a'zosi ishlatilmagan gapshakl deb baholash to‘g‘ri: *keldim* avvalo tuslovchili fe'l leksemashakl, gapshakl bo‘lagi vazifasida kelib kesim mavqeini, ega bo‘lagi ishlatilmasa, gapshakl mavqeini oladi.

Xullas, ega a'zosi ishlatilmagan gapshakl tarkibiga kishilik olmoshini ega mavqeida bemalol kiritib, "E X K" qolipini tiklash mumkin.

Bu tur gapshaklning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, xuddi ikki a'zoli gapshaklda bo‘lganidek, ma'lum cheklanishlardan qat'i nazar, kesim a'zo bo‘lishli-bo‘lishsizlik, mayl, zamon, tuslash paradigmalarining deyarli barcha shakllarida ishlatiladi. Bunday gapshakllarda tuslovchi ifodalaydigan shaxs ma'nosi aniq bo‘ladi, shunga ko‘ra bunday gapshakl shaxsi aniq gap deb ham ataladi. Ayrim misollar:

Juda sog‘inib ketdik (Sobir Abdulla). – *Biz juda sog‘inib ketdik. Yediraman, kiydiraman ..* (Saida Zunnunova). – *Men yediraman, kiydiraman. Kerakli hujjat va qurollar bilan ta'min qilinasiz* (Yashin). – *Siz kerakli hujjat va qurollar bilan ta'min qilinasiz. Nimaga xafa bo‘lay?* (Oybek). – *Men nimaga xafa bo‘lay? Guvoh bo‘ling, shu mening bolam bo‘ldi!* (G‘afur G‘ulom). – *Sizlar guvoh bo‘ling, shu mening bolam bo‘ldi! Sabr qilsang, havo rang deraza ham bo‘ladi, ..* (Abdulla Qahhor) – *Sen sabr qilsang, havo rang deraza ham bo‘ladi.. va b.*

Ega a'zosi ishlatilmagan gapshakl qolipini quyidagicha tuzib ko‘rsatish mumkin (Ishlatilmagan ega o‘rta qavslarga olib yozildi):

[leksema + S + bosh K]	X	leksema + B + M / Z + Ts
[leksemashakl]		l e k s e m a s h a k l
[ega]		k e s i m
		g a p l i k o h a n g i
		g a p s h a k l
[M e n]		<i>Juda sog‘inib ketdim.</i>

Ega a'zosi ishlatilmaydigan gapshakl qolipi

9- §. Bunday gapshakl qolipida kishilik olmoshi bilan ifodalanishi mumkin bo‘lgan ega qatnashmaydi; kesimi tarkibidagi tuslovchi ifodalaydigan shaxs ma'nosi aniq holatdan mavhum holatga tomon taraqqiy etgan bo‘ladi. Shaxs ma'nosining mavhum tasavvur qilinishi oqibatida kishilik olmoshi bilan ifodalanishi mumkin bo‘lgan egani tiklash yo‘li to‘siladi, natijada ega a'zosi ishlatilmaydigan gapshakl yuzaga keladi.

Bunday gapshakllarning quyidagi ikki ma'no turi farqlanadi:

- 1) tuslovchisi ifodalaydigan shaxs ma'nosi noaniq gapshakl;
- 2) tuslovchisi ifodalaydigan shaxs ma'nosi umumlashgan gapshakl.

10- §. Tuslovchisi ifodalaydigan shaxs ma'nosi noaniq gapshakllarda kesim a'zo odatda III shaxsning ko‘plik shaklida bo‘ladi, lekin bajaruvchi aniq III shaxs bo‘lmaydi, balki qaysi shaxs ekani noaniq tasavvur qilinadi. Ko‘rinadiki, bajaruvchi shaxsning noaniq tasavvur qilinishi bu tur gapshakllarda kishini ifodalash uchun ishlatiladigan III shaxs tuslovchisining ko‘plik shakli asosida voqe bo‘lgan. Bunda ko‘plik: a) *-lar* affiksi bilan ifodalanadi: *Qo‘yni ham, echkini ham o‘z oyog‘idan osadilar.* kabi; b) *-sh* 2 affiksi bilan ifodalanadi: *Nima gap bo‘ldi, akangni tanqid qilishdimi?* (Abdulla Qahhor) kabi.

Bu tur gapshakl qolipini quyidagicha tuzib ko‘rsatish mumkin:

—— leksema + B + M / Z + III shaxs ko‘plik tus-

lovchisi (shaxs ma'nosi noaniq)
l e k s e m a s h a k l
k e s i m
g a p l i k o h a n g i
g a p s h a k l
<i>Tanqid qilishdimi?</i>

11- §. Tuslovchisi ifodalaydigan shaxs ma'nosi umumlashgan gapshaklda kesim a'zo odatda II shaxs shaklida bo‘ladi, lekin fikr barchaga qaratiladi. Bunday gapshakllar asosan maqol, hikmatli, o‘gitli iboralarga to‘g‘ri keladi.

Bunday gapshakllarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, uning kesimi hozirgi zamon shakllarida ishlatilmaydi: *Tanimaganni siylamas. Do‘sting uchun zahar yut. Ho‘kizning shoxiga ursang, tuyog‘i zirqiraydi* kabi.

Bu tur gapshakl qolipini quyidagicha tuzib ko‘rsatish mumkin:

—— leksema + B + M + Z (o‘tgan yoki kelasi zamon) + Ts (II shaxs –

umumlashgan)
l e k s e m a s h a k l
k e s i m
g a p l i k o h a n g i

[Do 'sting uchun zahar] yut.

Shaxs ma'nosi noaniq va umumlashgan gapshakllar bir-biriga juda yaqin bo'lib, ayrim hollarda farqlash ham qiyin.

**"E X K" qolipidagi kesimni shaxssizlantirib,
egani gapshakl qurilishidan chiqarish bilan
yuzaga kelgan gapshakllar**

12- §. Qurilish asosi kesim a'zoga teng bunday gapshakllarda ega a'zo gapshakl tarkibidan grammatik omil asosida chiqariladi; bunda kesim a'zo tashqi ko'rinishda III shaxs tuslovchisini olgan bo'lsa ham, asli shaxs ma'nosi (bajaruvchi) ifodalanmaydi.

Shaxssizlik ma'nosining ifodalanishiga quyidagi ikki usul bilan erishiladi:

1. O'timsiz (yoki o'timsizlashtirilgan) fe'l kesim tarkibiga *-l /-n* affiksini kiritish bilan erishiladi. Bunday gapshaklning kesim a'zosi bo'lishli-bo'lishsizlikning, maylning, zamonning deyarli barcha shakllarida ishlatiladi: *Qo'ylarning qirilib ketishiga yo'l qo'yilmasin. Astoydil harakat qilinsa, maqsadga albatta erishiladi. Samarqandga ertaga ketiladi. Jismoniy mashg'ulotdan keyin dushda yuviniladi* kabi.

Bu gapshaklning qolipini quyidagicha tuzib ko'rsatish mumkin:

—— o'timsiz (o'timsizlashtirilgan) fe'l leksema + *l / n* (shaxssizlik affiksi) + B + M + Z + III shaxs tuslovchisi

l e k s e m a s h a k l
k e s i m
g a p l i k o h a n g i
g a p s h a k l

... bor + il + ØIV + a + di.

... yuvin + il + ØIV + a + di.

2. Shaxssizlik ma'nosini ifodalaydigan analitik grammatik shakl bilan erishiladi. Bunday analitik grammatik shakl bir necha turli:

1) Analitik grammatik shaklning keyingi qismi *bo'l-* yordamchisining *bo'ladi* yoki *bo'lmaydi* shaklida, ba'zan-gina *bo'ldi* yoki *bo'lmadi* shaklida ifodalanadi, mustaqil fe'lga qo'shiladigan oldingi qismi ikki xil shakllanadi:

a) *-b* ravishdosh shaklida bo'ladi: *Bu ko'lning suvini ichib bo'ladi* || *ichib bo'lmaydi* kabi;

b) *-sa* ko'rsatkichi shaklida bo'ladi: *Bu ko'lning suvini ichsa bo'ladi* kabi.

Bu gapshaklning qolipini quyidagicha tuzib ko'rsatish mumkin:

—— fe'l leksema + *b / sa + bo 'l* + B + M + Z + III shaxs tuslovchisi

l e k s e m a s h a k l
k e s i m
g a p l i k o h a n g i
g a p s h a k l

... *ichib bo 'lmaydi.*
... *ichsa bo 'ladi.*

2) Analitik grammatik shaklning keyingi qismi *to 'g 'ri kel-* yordamchisi bilan, mustaqil fe'lga teng oldingi qismi fe'lning otdosh shakliga jo'nalish kelishigi affiksini qo'shish bilan ifodalanadi. Bunday analitik grammatik shakl turli mayl va zamon shakllarida ishlatiladi, lekin faqat III shaxs shaklida-gina bo'ladi: *Chaqirilgan joyga borishga to 'g 'ri keladi | to 'g 'ri kelsa | to 'g 'ri keldi* kabi.

Bu gapshaklning qolipini quyidagicha tuzib ko'rsatish mumkin:

—— fe'l leksema + *sh I* + birlik S + *ga to 'g 'ri kel* + Bli + M / Z + III

shaxs tuslovchisi
l e k s e m a s h a k l
k e s i m
g a p l i k o h a n g i
g a p s h a k l

.. *borishga to 'g 'ri keladi | kelsa | keldi.*

3) Analitik grammatik shaklning keyingi qismi kesimlik leksemasi bilan ifodalanadi, mustaqil fe'l esa fe'lning otdosh shaklida bo'lib, birlik, bosh kelishikda shakllanadi, asosan *-sh* affiksi bilan yasaladi. Bunday gapshakl qolipida analitik grammatik shaklning keyingi qismi bo'lib:

a) *kerak, zarur, darkor, lozim* kabi kesimlik leksemasi keladi, 'zaruriylik' ma'nosi ifodalanadi: *Bu dorini ovqatlanishdan oldin ichish kerak / lozim* kabi;

b) *mumkin* kesimlik leksemasi keladi, 'mumkinlik' ma'nosi ifodalanadi: *Bu dorini ovqatlanishdan oldin ham, keyin ham ichish mumkin* kabi.

Bu gapshaklning qolipini quyidagicha tuzib ko'rsatish mumkin:

—— fe'l leksema + *sh I* + birlik S + bosh K + *kerak+* | *mumkin* + B

l e k s e m a s h a k l
k e s i m
g a p l i k o h a n g i
g a p s h a k l

.. *ichish kerak* ØIV.

.. *ichish mumkin emas* ØIV.

I z o h. Bunday qurilmaning otdosh shakliga nisbatlovchi qo'shilsa, ega bo'lagi ishlatilmagan gapshaklga teng bo'ladi: [*Sen*] *borishing kerak* kabi.

Gapshakl deb taqdim qilinadigan ayrim hodisalar haqida

13- §. Asosi kesim a'zoga teng gapshakllar tasviridan ayonki, bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon, tushlash kategoriyalarining ko'rsatkichlarini to'liq yoki qisman olgan leksemashaklni-gina gapshakl deyish mumkin. Adabiyotlarda kesimni shakllantiruvchi bunday grammatik kategoriyalarning ko'rsatkichlari qatnashmaydigan til hodisalarini ham gapshakl deb talqin etish mavjud. Bular asosan quyidagilar:

1. Birlik, bosh kelishikdagi ot leksemashakl yoki fe'lning otdosh leksemashakli. Voqea-hodisaning nomiga teng bunday birliklar atov gap, nominativ gap deyiladi. Asli bunday birlikning gap ekanligi mustaqil ravishda emas, balki undan keyin keladigan gapshaklga nisbat berib belgilanadi.

Bunday nominativ birlik voqelikni nomlaydi xolos; uning tarkibida kesimni (gapni) shakllantiradigan grammatik kategoriyalarning birortasi qatnashmaydi: *E r t a b a h o r. Dehqon yerini ekin ekishga tayyorlash bilan band.*

Tarkibida kesimni (gapni) shakllantiradigan grammatik kategoriyalar qatnashmaydigan bunday nomlash birligi (nominativ birlik) leksemashakl holatida qoladi, gapshaklga aylanmaydi. Bunday nomlash birligini ketidagi gapshakldan ajratib turadigan pauza leksemashaklni gapshaklga aylantira olmaydi.

Keltirilgan misol tarkibidagi *erta bahor* qismi *Erta bahor edi, Erta bahor emas* shaklida ishlatilsa (ya'ni uning tarkibiga bo'lishsizlik, zamon, tushlash ko'rsatkichlari qo'shilsa), asosi kesim a'zoga teng gapshakl yuzaga keladi.

Xullas, kesimni (gapni) shakllantiradigan grammatik kategoriyalar qatnashmas ekan, demak, fikr anglatilmas ekan, bunday birlikni gapshakl deb aytish mumkin emas.

2. Bo'laklarga ajralmaydigan gap, so'z-gap, semantik-funksional shakllangan gap deb nomlanayotgan til birliklari. Bir manbada bunday birliklar quyidagicha ma'no turlariga ajratib tasvirlanadi:

1) buyruq bildiradigan gap: *H o y! Orqada qolmanglar!* Bunday gap buyruq-xitob undovlari bilan ifodalanishi aytiladi: *Chuh! Dirr!* Boshqa bir manbada bunday gap "undov so'z gap" deb nomlanib, *Beh-beh* misoli keltirilgan;

2) emotsional baho bildiradigan gap: *H a y, h a y! Bu stulchang qanday chiroyli! V u y! Shunday baland joydan sakradi-ya!* Misollardan ko'rinadiki, bunday birlik his-hayajon undovi bilan ifodalanadi;

3) tasdiq va inkor bildiradigan gap: - *Bugun bormoqchimisiz? – Ha. – U ham boradimi? – Yo‘q!* Boshqa bir manbada bunday birlik "tasdiq-inkor so‘z gap" deb nomlanib, *ha, yo‘q* birliklari keltirilgan;

4) muomala odatini bildiradigan gap: -*Salom, o‘rtoq brigadir!*

Boshqa bir manbada yuqoridagilardan tashqari quyidagilar ham keltirila-di:

5) modal so‘z gap: -*Kelasizmi? – Albatta;*

6) taklif-ishora so‘z-gap: *Ma.*

Keyingi manbada "Bunday so‘z-gaplarning barchasida kesimlik kategoriya-si ma'nosi so‘zning lug‘aviy ma'nosida mujassamlashgan bo‘ladi", - deyilgan.

Har qanday grammatik ko‘rsatkich (morfema) ifoda jihati bilan mazmun ji-hatining bir butunligidan iborat bo‘lishi – aksioma. Ifoda jihati yo‘q ekan, mazmun jihati (ma'no) haqida gapirish, sun'iy ravishda o‘ylab topilgan bunday ma'noni "so‘z-gap"ning lug‘aviy ma'nosiga kiritish - mutlaqo noto‘g‘ri, uydirma fikr.

Yuqorida sanalgan olti hodisadan faqat *Ma* misolida tuslash kategori-yasining ko‘rsatkichi qatnashadi: *Ma + ØIV – Ma + ng*. Shu asosda bu birlikni gapshakl deyish va uning qolipini quyidagicha tuzib ko‘rsatish mumkin:

<i>Ma + buyruq mayli II shaxs tuslovchisi</i>
—————
l e k s e m a s h a k l
—————
g a p l i k o h a n g i
—————
g a p s h a k l
—————
<i>Ma. Mang.</i>

Qolgan besh tur misollarga shakl yasash va shakl o‘zgartirish mansub emas; demak, bularga kesimni (gapni) shakllantiradigan grammatik kategoriyalarning ko‘rsatkichlari qo‘shilmaydi, ularda bu grammatik kategoriyalarning ma'nolari ifodalanmaydi.

Bu besh tur misoldan o‘zicha mustaqil ishlatiladigani, demak, gapshaklga eng yaqini – xitob undovlari bilan ifodalangan birliklar. Grammatik shakllarga kirmaydigan so‘z-gap deb shu hodisani aytish mumkin: *Chuh! Beh-beh!* kabi.

Muomala odatini bildiradigan *Salom. Marhamat.* kabi leksemashakllar leksik mundarijaga ega bo‘lib, o‘zicha mustaqil ishlatiladi, demak, bularni ham so‘z-gap deyish mumkin.

His-hayajonni, *hoy, ey* kabi xitobni ifodalaydigan undovlar leksik mundari-jaga ega emas, shu sababli fikr anglatishga qodir emas; bularda mustaqillik yo‘q, faqat gapshakl, leksemashakl bilan birgalikda ishlatiladi; o‘zicha gapshakl hosil qilmaydi.

Tasdiqni yoki inkorni ifodalaydigan *ha, yo‘q* asli yuklamaga teng, demak, bularni so‘z-gap deb talqin qilish to‘g‘ri emas. *Bor – yo‘q* zidlanishidagi *yo‘q* esa mustaqil leksema – kesimlik leksemasi: *Kitobim bor. – Kitobim yo‘q* kabi.

Modal birlik o‘z tabiatiga binoan leksik ma’no anglatmaydi, gapshakl tarkibida modal ma’no ifodalab, kirish bo‘lak vazifasida keladi. Dialogda yolg‘iz o‘zi ishlatilganida ham modal birlik kirish bo‘laklik holatini saqlaydi, gapshaklga teng bo‘lmaydi.

Xullas, fikr anglatish birligining – gapshaklning oldida yoki ketida kelib, to‘liq pauza bilan ajratiladigan har qanday birlikni, agar uning tarkibida kesimlik kategoriyalarining ko‘rsatkichlari qatnashmasa, gapshakl deb talqin qilish to‘g‘ri bo‘lavermaydi.

LISONIY BIRLIK SIFATIDA LEKSEMALARGA XOS BOG‘LASHUV IMKONIYATI

1- §. Ikki leksemaning o‘zaro sintaktik-semantik bog‘lanishi bilan bog‘lanma hosil bo‘ladi: *qalin kitob-* kabi. Bunday sintaktik-semantik hosila **sintagma** deb ham ataladi. Bu termin tilshunoslikda ikki har xil hodisani – nutqning fonetik bo‘linishiga xos hodisani ham, sintaktik birlikni ham anglatadi; shu sababli bu termin ishlatilmadi.

O‘zbek tilshunosligida bog‘lanmani *qo‘shilma* termini bilan atash ham paydo bo‘ldi. Bu termin mazmunan mos emas: bog‘lanma tobelik asosida tuziladi, qo‘shilma termini esa tenglikka asoslanadigan hodisa uchun mos. Masalan, uyushiq qator qismlari tenglik asosida qo‘shiladi, demak, asli shunday sintaktik hodisani qo‘shilma deb nomlash o‘rinli.

Bog‘lanma bog‘lashuv asosida hosil bo‘ladi; bunda bir leksema boshqa bir leksemani o‘ziga tobelaydi, bog‘laydi, bog‘lash voqe bo‘ladi; ikkinchi leksema esa birinchi leksemaga tobelanadi, bog‘lanadi, bog‘lanish voqe bo‘ladi. Demak, bog‘lashuvda ikki tomonlama aloqa – bog‘lanma tarkibidagi hokim a'zoning tobe a'zoni o‘ziga bog‘lashi ham, tobe a'zoning hokim a'zoga bog‘lanishi ham ko‘zda tutiladi. Yuqoridagi misolda *kitob-* leksemasi *qalin* leksemashaklini o‘ziga bog‘laydi, *qalin* leksemashakli *kitob-* leksemasiga bog‘lanadi, ana shunday bog‘lashuv natijasida bog‘lanma yuzaga keladi.

Leksemalarning bog‘lashuv xususiyati turkumlar bo‘yicha turlicha.

Ot leksema quyidagilarni o‘ziga bog‘laydi:

1. Predmetning belgisini anglatadigan leksemashaklni bog‘laydi. Bunday leksemashakl:

1) sifatlovchi vazifasida keladi: a) sifat leksemashaklni bog‘laydi: *baland imorat-* kabi; b) son leksemashaklni bog‘laydi: *ikki imorat-* kabi; d) fe'l leksemashaklni bog‘laydi: *qurilayotgan imorat-* kabi; e) belgi ifodalaydigan olmoshni bog‘laydi: *shunday imorat-* kabi;

2) ega vazifasida kelib kesim vazifasidagi leksemashaklni bog‘laydi: a) tuslovchili fe'l leksemashaklni bog‘laydi: *Imorat quriladi* kabi; b) sifat leksemashaklni bog‘laydi: *Imorat baland* kabi; d) ot leksemashaklni bog‘laydi: *Bu imorat – maktab* kabi.

2. Qaralmish vaziyatida kelib qaratuvchi vazifasidagi ot leksemashaklni bog‘laydi: *imoratning eni-* kabi.

Ot leksemashakl quyidagi vazifalarda bog‘lanadi:

1) qaratuvchi vazifasida: *imoratning eni-* kabi;

2) to‘ldiruvchi vazifasida: *imoratni qur-* kabi;

3) kelishik yoki ko‘makchi bilan shakllangan hollovchi vazifasida: *ko‘chada uchrash-*, *imorat uchun ol-* kabi;

4) kesim vazifasida: *Bu imorat – maktab* kabi.

Undalma vazifasida kelgan ot leksemashakl gap tarkibidagi leksemashakl bilan bog‘lanmaydi va b.

Sifat leksemashakl predmetning belgisini anglatadi, shunga ko‘ra sifatlovchi vazifasida ham, kesim vazifasida ham, shuningdek hollovchi vazifasida ham boshqa leksemaga bog‘lanadi. Ravish leksemashakl ham shunday xususiyatga ega; farqi shuki, sifat uchun birlamchi vazifa – sifatlovchi bo‘lib kelish, ravish uchun esa – hollovchi bo‘lib kelish.

Sifat, ravish leksemashakl o‘ziga vositali to‘ldiruvchini bog‘laydi: *Otdan baland, itdan past; Ukam mendan ko‘p ishlaydi* kabi.

Son leksemashaklning bog‘lashuvi – sifat leksemashaklning bog‘lashuviga o‘xshash.

Olmosh turlarining bog‘lashuvi ular qaysi turkum leksemalarini olmoshlab kelishiga bog‘liq.

Kesimlik leksemasi ega vazifasidagi ot leksemashaklga bog‘lanadi, o‘ziga esa vositali to‘ldiruvchini bog‘lashi mumkin: *Kechirim so‘rash sendan lozim* kabi.

2- §. Sintaktik bog‘lashuv asosida semantik bog‘lashuv yotadi; har bir bog‘lashuvda ushbu ikki jihat qatnashadi.

Sifat leksemashakl ot leksemaga sifatlovchi bo‘lib keladi deyish – o‘ta umumiy fikr. Amalda esa sintaktik bog‘lashuv imkoniyatini semantik omil cheklab qo‘yadi.

Jumladan, ot leksemalar kishi otlari va narsa otlari deb guruhlanganidek, sifat leksemalarga ham shunga o‘xshash guruhlanish xos. Sifat leksemalarning ma'lum bir qismi kishiga xos belgini, ma'lum bir qismi narsaga xos belgini, qolgan qismi esa ham kishiga, ham narsaga xos belgini anglatadi. Sifat leksema bilan ot leksemaning bog‘lashuv imkoniyati ana shunday semantik omil ta'sirida umumiy yoki cheklangan bo‘ladi. Bunday semantik omilni **atalganlik** hodisasi deb nomladik.

Masalan, *novcha yigit-*, *pakana yigit-* deyiladi-yu, lekin *novcha bino-*, *pakana bino-* deyilmaydi (*baland bino-*, *past bino-* deyiladi), chunki *novcha-*, *pakana-* leksemalari kishiga xos belgini anglatadi. *Yaxshi* leksemasining atalganligi umumiy, shunga ko‘ra *yaxshi odam-*, *yaxshi imorat-* birikmalari tuzila-

veradi. Umuman, atalganlik hodisasi o'zbek tilshunosligida maxsus o'rganilmagan.

Atalganlik hodisidan qat'i nazar, ikki leksema bog'lashuvi uchun ularga xos leksik ma'nolarning ideografik semalari tarkibida zid semalar bo'lmasligi, aksincha, umumiy, betaraf ideografik semalar bo'lishi lozim. Masalan, *nonni ye-*, *sutni ich-* kabi birikma tuziladi-yu, lekin *nonni ich-*, *sutni ye-* kabi birikma tuzilmaydi; chunki *non-* leksemasi leksik ma'nosining ideografik semalari tarkibidagi 'qattiq' semasi *ich-* leksemasi ma'nosining ideografik semalari tarkibidagi 'suyuq' semasiga zid, shu sababli *nonni ich-* bog'lashuviga yo'l qo'yilmaydi.

Bog'lashuv xususiyati ko'pma'noli leksemaning sememalarida ham o'zaro farq qilishi mumkin; ushbu hodisa ko'pma'noli *tuz-* I leksemasining sememalari bo'yicha "Leksik ma'noning lug'aviy konteksti" sarlavhasi ostida qisman namoyish qilindi.

Umuman, leksemalarning (sememalarning) sintaktik-semantik bog'lashuvi o'zbek tilshunosligida jiddiy o'rganilmagan.

3- §. Fe'llarning bog'lashuv xususiyati murakkab bo'lib, maxsus tasvirlanishi kerak.

Fe'lning tuslovchili leksemashakli kesim vazifasida kelib, ega vazifasidagi leksemashaklga bog'lanadi: bunday bog'lanishning ko'rsatkichi sifatida kesim vazifasidagi leksemaga ega vazifasidagi leksemashakldan (yoki nazarda tutilgan bajaruvchidan) anglashiladigan shaxs-son ma'nosiga muvofiq ravishda tuslovchi qo'shiladi (Bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon ko'rsatkichlari obyektiv voqelikka ko'ra qo'shiladi). Ega ishlatilmaydigan gapshakllarda harakat-holatning bajaruvchisi mavhum tasavvur qilinadi, tuslovchi ham shaxs-sonni mavhum ifodalaydi.

Ayrim adabiyotlarda avval fe'l leksemashakl tarkibiga tuslovchi qo'shiladi, keyin ana shu tuslovchiga xos valentlikning voqelanishi sifatida ega (bajaruvchi) belgilanadi degan fikr aytiladi. Valentlik leksemalarga-gina emas, morfemalarga ham xos xususiyat degan g'oya olg'a surilib, tuslovchilardan ham valentlik xususiyati qidirildi; ushbu g'oyani tasdiqlashga intilish yuqoridagi g'ayrimantiqiy fikrni aytishga majbur qildi.

Barcha tillar sintaksisida avval fikr predmeti-ega (bajaruvchi) aniqlanib, keyin-gina kesim vazifasida keladigan leksemaga tuslovchi shu fikr predmetidan anglashiladigan shaxs-son ma'nosiga mos holda tanlab qo'shiladi. Bu-aksioma. Tuslovchining fikr predmetidan, gapshaklning ega bo'lagidan anglashiladigan shaxs-son ma'nosi asosida tanlab qo'shilishini, masalan, quyidagi hodisa so'zsiz tasdiqlaydi: Uyushiq qator bilan ifodalangan ega tarkibida I shaxs kishilik olmoshi qatnashsa, kesimga I shaxs ko'plik tuslovchisi, II shaxs kishilik olmoshi qatnashsa, II shaxs ko'plik tuslovchisi qo'shiladi: *Onam bilan men quchoqlashdik. Onam bilan sen quchoqlashdingiz* kabi. Bunday uyushiq qatorni

tuslovchi asosida mutlaqo aniqlab bo'lmaydi. *Shoirman* leksemashakliga *-man* tuslovchisi ega (bajaruvchi) I shaxs birlik olmoshi bo'lgani uchun qo'shiladi, aksincha emas.

Umuman, barcha morfemalarga valentlik xususiyati xos deyish- til hodisalariga yuzaki yondashib chiqarilgan to'qima fikr. Leksemaning valentlik xususiyatiga ta'sir ko'rsatadigan, demak, leksemaning bog'lashuvini o'zgartiradigan ayrim morfemalar mavjud; bular quyiroqda ta'kidlanadi.

Fe'lining sifatdosh shakli sifatlovchi vazifasiga xoslangan leksemashakl bo'lib, ot leksemaga bog'lanadi.

Fe'ning ravishdosh shakli asosan hollovchi vazifasiga xoslangan leksemashakl bo'lib, fe'l leksemaga bog'lanadi.

Fe'ning otdosh shakli ega vazifasida kelsa, kesimni o'ziga bog'laydi; boshqa vazifalarda kelsa, odatda bog'lanadi.

Yuqoridagi to'rt leksemashakldan tuslovchili leksemashakl ham xuddi sifatdosh leksemashakl, ravishdosh leksemashakl singari tobelanadi; faqat otdosh leksemashakl qaysi kelishik yoki ko'makchi bilan shakllanishiga qarab o'ziga tobelaydi yoki tobelanadi.

4- §. Fe'l leksemalarning deyarli barchasida hollovchini bog'lash xususiyati mavjud. Har qanday harakat-holat ma'lum makonda va zamonda, ma'lum maqsad va sabab bilan, ma'lum tarzda va darajada voqe bo'ladi; shularga ko'ra fe'l leksemaga bir-birini istisno qilmaydigan bir necha hollovchi tobelanib kelaveradi. Bunday bog'lashuvda fe'l leksemaning leksik ma'nosi hollovchilarning qaysi ma'no turi bilan saylab bog'lanishini oldindan belgilab turmasa, valentlik haqida gapirish noo'rin. Har qanday bog'lanishni valentlik deb tushuntirish valentlik hodisasini bog'lashuv hodisasiga tenglashtirib qo'yadi.

Hollovchini o'ziga tanlab tobelash xususiyati (valentlik) ayrim fe'llarga xos. Masalan, *ket-* leksemasiga *qayerdan* (bu yerdan) *qayerga* (boshqa yerga) so'roqlariga javob bo'ladigan o'rin hollovchilarini o'ziga bog'lash xususiyati lisoniy birlik sifatida xos; shunga ko'ra bu fe'l leksemaga hollovchi valentligi mansub deyish mumkin. Lekin ko'pchilik fe'l leksemalarda hollovchi bilan bog'lanish o'ta umumiy; demak, bularga nisbatan valentlik haqida gapirib bo'lmaydi.

Morfemaga valentlik xususiyati xos ekanini isbotlash uchun payt hollovchisi bilan kesim tarkibidagi zamon yasovchisi orasidagi bog'liqlik ko'rsatiladi. Ushbu fikr tarafdorining ta'kidlashicha bunday hollovchi zamon yasovchi morfemaning valentligi sifatida namoyon bo'ladi. O'ta juz'iy holat asosida umuman hollovchilarning barcha turi kesimning valentligi degan hukm chiqariladi.

Aslida hollovchi kesimga emas, kesim vazifasida keladigan leksemaga bog'lanadi; kesim bo'lish – leksemaning sintaktik vazifalaridan biri xolos. Masalan, *kel-* leksemasi qatnashadigan *kecha kel-* birikmasi *kecha keldim* shaklida

kesim, *kecha kelgan kishi* shaklida sifatlovchi, *kecha kelishini* shaklida vositasiz to'ldiruvchi kabi vazifalarda kelaveradi; demak, hollovchini, shu jumladan payt hollovchisini kesimning, kesim tarkibidagi zamon yasovchisi-ning valentligi deb bo'lmaydi.

To'g'ri, payt holi vazifasida keladigan ayrim leksemalar bilan zamon yasovchisi orasida mutanosiblik bo'lishi talab qilinadi: *kecha keldi, bugun keldi* deyiladi-yu, lekin *ertaga keldi* deyilmaydi (*ertaga keladi* deyiladi).

Avvalo, zamon ma'nosi bo'yicha mutanosiblik barcha payt hollovchilarida emas, balki yuqoridagi uch payt ravishida voqe bo'ladi. Hatto shu uch payt ravishidan *bugun-* leksemasi zamon yasovchisiga nisbatan betaraf: *bugun keldi, bugun kelayotir, bugun keladi* kabi har uch zamon yasovchilari bilan ishlatilaveradi.

Kecha kelgan kishi, bugun kelayotgan kishi, ertaga keladigan kishi birkmalardan ko'rinib turibdiki, payt hollovchisi bilan mutanosiblik kesim tarkibidagi zamon yasovchisi orasida-gina emas, sifatdosh yasovchilari ifodalaydigan zamon ma'nosi orasida ham voqe bo'ladi; demak, hodisa keng.

Eng muhimi shuki, payt hollovchisi vazifasida kelgan leksemaning zamon ma'nosiga mutanosib ravishda zamon yasovchi morfema tanlanadi, aksincha emas.

Xullas, hollovchini kesimning valentligi deyish uchun yetarli asos yo'q. Hollovchi asli "hollovchi X hollanmish" birikmasining bo'lagi; bunday birikma gapshakl qurilishiga kiritilganidan keyin qanday o'zgarish bo'lishi – boshqa masala (Bu to'g'rida o'z o'rnida gapiriladi).

Asli fe'l leksemaning valentligi deb payt hollovchisidan ko'ra o'rin hollovchisini ta'kidlash to'g'ri: bunday hollovchini fe'l leksemaning ma'no jihati oldindan belgilaydi. Masalan, ikki jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga kiritilgan o'timsiz fe'l leksemalardan 36tasiga o'rin hollovchisini boshqarish valentligi xos bo'lib, quyidagi ko'rinishlarga ega:

1) kim qayerga (16ta): *kir-* , *engash-* , *yo'rg'ala-* , *yo'nal-* , *qo'n-* , *yaslan-* kabi;

2) kim qayerda (13ta): *yot-* , *yasha-* , *tuna-* I ('kechasi yotib qol-'), *kez-* , *ishla-* kabi;

3) kim qayerdan qayerga (7ta): *chiq-* , *o't-* , *tush-* , *ko'ch-* , *ket-* , *kel-* kabi.

O'rin hollovchisi valentligi ayrim o'timli fe'llarga ham xos (Bular quyiroqdagi tasvirda o'z aksini topadi).

5- §. Fe'l leksemaning o'ziga to'ldiruvchini bog'lashi boshqaruv hodisasi deyiladi. To'ldiruvchini boshqarish barcha fe'l leksemalarga xos emas; lekin kelishik yoki ko'makchi bilan shakllangan hollovchini boshqarish xususiyati deyarli barcha fe'l leksemalarda mavjud: *uydan ishxonaga kel-* , *uyda o'tir-* , *imtihon topshirish uchun kafedraga kir-* kabi. Demak, hollovchining bunday

shakllanadigan turlari hisobga olinsa, boshqaruv hodisasi fe'l leksemalarning deyarli barchasiga mansub bo'lib chiqadi.

Fe'l leksemaning o'ziga to'ldiruvchini bog'lashi tom ma'noda valentlik bo'lib, barcha fe'l leksemalarga birdek xos emas.

O'timsiz fe'l leksemalarning bir qismida to'ldiruvchini boshqarish xususiyati yo'q, boshqa bir qismi esa vositali to'ldiruvchini boshqaradi: *baqir-* - kim kimga, *o'qray-* - kim kimga, *ko'n-* - kim nimaga, *qon-* - kim nimaga kabi.

Vositasiz to'ldiruvchini boshqarish o'timli fe'l leksemalarga xos: *imoratni qur-*, *qo'lini yuv-*, *gapni uq-*, *sholi[ni] ek-*, *suv[ni] sep-* kabi.

Orttirma shakli yasovchisi qo'shilgan o'timsiz fe'l leksemada vositasiz to'ldiruvchini boshqarish xususiyati paydo bo'ladi: *mashinani to'xtat-*, *su-hbatdoshini zeriktir-* kabi. Orttirma shakli yasovchisi deyarli barcha o'timsiz fe'l leksemalarga qo'shiladi; shunday shakl yasalishi tufayli vositasiz to'ldiruvchini boshqarish fe'llarga xos umumiy xususiyat darajasiga ko'tariladi.

Umuman, orttirma shakli yasalishi o'z o'rnida yetarli bayon qilindi. Bu yerda orttirma yasovchisining fe'l leksema valentligiga ta'siri ta'kidlanadi.

O'timsiz fe'l leksemalarda orttirma shakli yasalishi tufayli to'g'ridan to'g'ri vositasiz to'ldiruvchi (obyekt) ortmaydi, balki bajartiruvchi ega ortadi va uning ta'siri bilan bajaruvchi ega vositasiz to'ldiruvchiga aylanadi:

<i>shosh-</i> -	—	kim
		↓
<i>shoshir-</i> -	kim	kimni

Orttirma shakli o'timli fe'l leksemadan yasalganida esa bajartiruvchi ega ortadi va uning ta'siri bilan bajaruvchi ega odatda vositali to'ldiruvchiga aylanadi, vositasiz to'ldiruvchi esa o'zicha saqlanadi:

<i>kiy-</i> -	—	kim	nimani
		↓	
<i>kiydir-</i> -	kim	kimga	nimani

Xullas, orttirma shakli yasalishi bilan fe'l leksemada bajartiruvchi ega bilan bog'lashuv, mavjud bajaruvchi ega o'rniga to'ldiruvchi bilan bog'lashuv paydo bo'ladi, demak, fe'l leksemaning bog'lashuv xususiyatida jiddiy o'zgarish yuz beradi.

O'zlik shakli yasalishi o'z o'rnida tasvirlandi; bu yerda shunday shakl yasalishi fe'l leksemaning bog'lashuv xususiyatiga qanday ta'sir qilishi ta'kidlanadi. O'zlik shakli yasalsa, vositasiz to'ldiruvchi bilan bog'lashuv yo'qoladi, bajaruvchi ega o'z mavqeida saqlanadi, unga go'yo vositasiz to'ldiruvchidan anglashiladigan obyekt ma'nosi yuklanadi; demak, bunday shakl yasalishi bilan leksemaning bog'lashuvi o'zgaradi:

<i>yuv-</i>	-	kim	nimani
<i>yuvin-</i>	-	kim	—

Birgalik shakli yasalishi o'z o'rnida tasvirlandi; bu yerda shunday shakl yasalishi fe'l leksemaning bog'lashuv xususiyatiga qanday ta'sir qilishi ta'kidlanadi. Birgalik shakli o'timli fe'l leksemadan yasalganida ikki turli o'zgarish voqe bo'ladi:

1) Vositasiz to'ldiruvchining kelishigi bosh kelishikka almashib, bajaruvchiga aylanadi, natijada bajaruvchi uyushiq holatda bo'ladi:

Onam meni quchoqladi.
Onam bilan men quchoqlashdik.

2) Vositasiz to'ldiruvchi bilan ko'makchisi shaklidagi vositali to'ldiruvchiga almashadi:

Onam meni quchoqladi.
 ↓
Onam men bilan quchoqlashdi.

Birgalik shakli o'timsiz fe'l leksemadan yasalganida jo'nalish kelishigida shakllangan vositali to'ldiruvchi bilan ko'makchisi yordamida shakllangan vositali to'ldiruvchiga almashadi:

Ukam menga uchradi.
 ↓
Ukam men bilan uchrashdi.

Ko'rinadiki, birgalik shakli yasalishi fe'l leksemaning to'ldiruvchi bilan bog'lashuvini o'zgartiradi.

Majhul nisbat yasalishi o'z o'rnida tasvirlandi; bu yerda shunday shakl yasalishi leksemaning bog'lashuv xususiyatiga qanday ta'sir qilishi ta'kidlanadi. Majhul nisbat shakli yasalsa, bajaruvchi ega majhullashib, sintaktik qurilmadan chiqadi, vositasiz to'ldiruvchi esa ega vazifasiga o'tadi:

Xatni ukam yozdi.
 ↓
Xat - yozildi.

Rasmiy nutqda yuzaga kelgan sun'iy sintaktik qurilmada bajaruvchi ega tomonidan yordamchisi bilan shakllanadigan vositali to'ldiruvchiga aylanadi:

Xatni ukam yozdi.
 ↓ ↓
Xat ukam tomonidan yozildi.

Shaxssizlik shakli yasalsa, bajaruvchi ega sintaktik qurilmadan chiqadi:

U ertaga lagerga ketadi.
 - *Ertaga lagerga ketiladi.*

Xullas, orttirma shakli, o'zlik shakli, birgalik shakli, majhul nisbat shakli, shaxssizlik shakli yasalishi bilan fe'l leksemaning bog'lashuv xususiyatida turlicha o'zgarish voqe bo'ladi.

6- §. Bog‘lashuviga ta'sir ko‘rsatadigan shakl yasovchilar qo‘shilmagan fe'l leksemaning to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati turlicha bo‘lib, atalganlik hodisasiga bog‘liq holda yana-da murakkablashadi. Fe'l leksemalarning to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati quyida mumkin qadar bir bo‘g‘inli tub leksemalar asosida tasvirlanadi.

1. Ikki jildli "O‘zbek tilining izohli lug‘ati"ga kiritilgan 1895 fe'l leksemaning 848tasida to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati yo‘q. Shulardan 301tasi kishilarga atalgan harakat-holatni anglatib, *kim* so‘rog‘iga javob bo‘ladigan egaga, 466tasi narsaga atalgan harakat-holatni anglatib, *nima* so‘rog‘iga javob bo‘ladigan egaga bog‘lanadi, 81 leksemaning atalganligi umumiy bo‘lib, har ikki so‘roqqa javob bo‘ladigan egaga bog‘lanaveradi:

1) kim: *chop- I* ('yugur-'), *shosh-* kabi;

2) nima: *yon-*, *yog‘-*, *oq-*, *siz-*, *tom-*, *tosh-*, *o‘ch-* kabi;

3) kim, nima: *yur-*, *o‘s-*, *qoch-* kabi.

2. Shu lug‘atga kiritilgan 250 o‘timsiz fe'l leksemada (ega bilan bog‘lashuvdan tashqari) vositali to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati mavjud. Vositali to‘ldiruvchi ko‘pincha jo‘nalish kelishigidagi leksemashakl bilan, qisman chiqish kelishigidagi yoki *bilan*, *to‘g‘risida* ko‘makchilari bilan shakllangan leksemashakl bilan ifodalanadi. Quyida ixchamlikka intilib fe'l leksemalarning ega va vositali to‘ldiruvchi bilan bog‘lashuvi va bulardagi atalganlik *kim*, *nima* so‘roq olmoshlari yordamida soddadan murakkabga tomon birin-ketin ko‘rsatildi, o‘rni bilan hollovchini boshqarish valentligi ham, faqat ko‘plik shaklida ishlatilishi ham ta’kidlandi (Qavslar ichida leksemalarning miqdori ko‘rsatildi):

1) kim kimga (28): *opich-*, *termil-*, *iliq-* kabi;

2) kim nimaga (22): *to‘y-*, *ko‘n-*, *chida-* kabi;

3) kim nima qilishga (2): *ulgur-*, *unna-* kabi;

4) kim kimga, nimaga (9): *teg-*, *uchra-*, *qara-*, *ishon-* kabi;

5) kim kimga, nima nimaga, nima kimga (3): *o‘xsha-*, *ergash-* kabi;

6) kim kimga nima deb (2): *yolvor-*, *yalin-* ;

7) nima nimaga (3): *sig‘-*, *tarmash-* ;

8) nima kimga (1): *asqat-* ;

9) nima kimga, nimaga (2): *yuq-*, *yarash- II* ('munosib bo‘l-');

10) nima kimdan, nimadan (1): *hurk-* ;

11) kim, nima kimga (1): *bo‘ysun-* ;

12) kim, nima nimaga (3): *bot-*, *arzi-* kabi;

13) kim kimga, nima nimaga (2): *yopish-*, *ilash-* ;

14) kim, nima nimadan (2): *hatla-*, *osh-* ;

15) kim kimdan, nima nimadan (1): *o‘z-* ;

16) kim, nima nima bilan (1): *og‘ri-* ;

- 17) kim, nima qayerda (qayerga) (2): *qol-* , *yet-* ;
- 18) kim kim bilan, nima nima bilan (1): *muvofiglash-* ;
- 19) kim kimdan (12): *kul-* , *hayiq-* , *gumonsira-* kabi;
- 20) kim nimadan (nima qilishdan) (62): *ton-* , *hori-* , *o'xchi-* , *charcha-* , *quvon-* , *hayajonlan-* kabi;
- 21) kim nimadan, kimdan (10): *bez-* , *kech-* , *noli-* , *qo'rq-* , *ranji-* kabi;
- 22) kim nimadan, qayerdan (2): *qayt-* , *uzoqlash-* ;
- 23) kim nimadan (nima sababli) (1): *qari-* ;
- 24) kim kimdan nima deb (1): *o'pkala-* ;
- 25) kim kim bilan (50): *o'chakish-* , *yarash-* , *kengash-* , *chaqchaqlash-* , *maslahatlash-* kabi;
- 26) kim nima bilan (10): *alaxsi-* , *yupan-* , *mag'rurlan-* kabi;
- 27) kim kim bilan, nima bilan (5): *kurash-* , *ovun-* , *shug'ullan-* kabi;
- 28) kim kim bilan, nima nima bilan (3): *birik-* , *uyg'unlash-* kabi;
- 29) kim kim bilan nima to'g'risida (5): *kelish-* , *ahdlash-* , *shartlash-* kabi;
- 30) kim kim bilan qayerga (1): *bor-* ;
- 31) kim nima to'g'risida (2): *alji-* , *fikrla-* ;
- 32) kim nima deb (4): *dodla-* , *g'oldira-* kabi.

3. Shu lug'atga kiritilgan 677 o'timli fe'l leksemada vositasiz to'ldiruvchini boshqarish xususiyati mavjud. Bularning ega bilan bog'lashuvini va atalganlik hodisasini hisobga olgan holdagi ko'rinishlari quyidagicha:

- 1) kim nimani (500): *qor-* , *o'y-* , *yasa-* , *yut-* , *esh-* , *sez-* , *buk-* kabi;
- 2) kim nimani (qayerni) (25): *o'ra-* , *tinti-* , *ganchla-* , *parmala-* kabi;
- 3) kim nimalarni (3): *zichla-* , *qo'shoqla-* , *qo'shaloqla-* ;
- 4) kim kimni (74): *quch-* , *o'p-* , *suy-* , *koyi-* , *jerk-* , *bo'g'* , *yumdala-* , *chimchi-* , *sog'in-* kabi;
- 5) kim kimni, nimani (75): *ur-* , *buz-* , *aya-* , *hayda-* , *qiy-na-* , *chaqir-* , *tanla-* kabi;
- 6) kim kimlarni, nimalarni (1): *to'pla-* ;
- 7) kim, nima nimani (9): *och-* , *g'aji-* , *qiyrat-* , *chuqula-* kabi;
- 8) kim, nima kimni, nimani (2): *chert-* , *tala-* ;
- 9) kim kimni, nima nimani (2): *tug'* , *em-* ;
- 10) kim kimni, nimani; nima kimni, nimani (1): *tep-* ;
- 11) kim kimni, nima nimani (2): *shim-* , *qis-* ;
- 12) kim nimani, nima kimni (1): *ez-* ;
- 13) kim nimani, nima kimni, kim kimni (1): *tishla-* ;
- 14) kim, nima kimni (1): *allala-* ;
- 15) kim nimani, nima nimaga (1) *tati- I* , *tati- II*;
- 16) nima kimni (2): *chaq- I* , *qop-* .

4. Shu lug‘atga kiritilgan 103 o‘timli fe‘l leksemada ham vositasiz to‘ldiruvchini, ham vositali to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati mavjud. Buning ko‘rinishlari quyidagicha:

- 1) kim kimni kimga (4): *birkit-* , *nikohla-* kabi;
- 2) kim kimni nimaga (nima qilishga) (3): *unda-* , *yolla-* , *gijgijla-*;
- 3) kim kimni nimadan (2): *shifola-* kabi;
- 4) kim kimni nima bilan (4): *qutla-* , *ta‘minla-* , *tabrikla-* , *mukofotla-* ;
- 5) kim kimni nima deb (1): *yan-* ;
- 6) kim kimni qayer[i]ga (3): *yubor-* , *o‘tkaz-* , *mushtla-* ;
- 7) kim kimni kimdan, nimadan (1): *zararsizlantir-* ;
- 8) kim kimni kimga, nimani nimaga (1): *tenglashtir-* ;
- 9) kim nimani kimga (18): *yoz-* , *ber-* , *sot-* , *ayt-* , *ata-* kabi;
- 10) kim nimani kimlarga (1): *ulash-* ;
- 11) kim nimani kimga, qayerga (1): *yo‘lla-* ;
- 12) kim nimani kimdan (8): *bil-* , *kut-* , *ol-* , *eshit-* , *so‘ra-* kabi;
- 13) kim nimani kim bilan (4): *alish-* , *almashla-* kabi;
- 14) kim nimani nimaga (13): *qo‘sh-* , *quy-* , *ishqa-* , *ula-* , *mosla-* kabi;
- 15) kim nimani nimaga, qayerga (10): *il-* , *suq-* , *qo‘y-* , *taqa-* , *chapla-* , *surka-* kabi;
- 16) kim nimani nimadan (3): *qo‘ri-* , *farqla-* kabi;
- 17) kim nimani nima bilan (8): *yop-* , *tik-* , *til-* , *o‘lcha-* , *bo‘l-* kabi;
- 18) kim nimani nimada (nima bilan) (1): *yanch-* ;
- 19) kim nimani qayer[i]ga, qay tomonga (14): *taq-* , *bur-* , *sol-* , *sur-* , *tiq-* , *elt-* , *tira-* , *tashla-* , *tang‘i-* kabi;
- 20) kim nimani qayerdan (1): *sug‘ur-* ;
- 21) kim nimani qayerdan qayerga (1): *tashi-* ;
- 22) kim nimani kimga, nimaga (2): *qistir-* , *ber-* ;
- 23) kim nimani kimga, nimani nimaga (1): *yukla-* ;
- 24) kim nimani nima qilishni (nima qilish to‘g‘risida) (1): *o‘yla-*;
- 25) kim nimani (nima to‘g‘risida) kimga (1): *so‘zla-* ;
- 26) kim nimani nima deb (1): *yo‘y-* ;
- 27) kim nima bilan qayerni (1): *to‘s-* ;
- 28) kim nimani nimaga nima bilan (1): *bog‘la-* ;
- 29) kim kimni, nimani kimdan (1): *so‘roqla-* ;
- 30) kim kimni, nimani nimadan (1): *davola-* ;
- 31) kim kimni, nimani kimga (1): *yomonla-* ;
- 32) kim kimni, nimani kimdan (1): *qizg‘an-* ;
- 33) kim kimni yoki o‘zini nimadan (1): *tiy-* ;
- 34) kim nimani, kimni nima bilan (2): *chop- II* ('zarb bilan kes-'), *azob-la-* ;

35) kim kimni kim bilan, nimani nima bilan (4): *chog'ishtir-* , *solishtir-* , *qiyosla-* , *taqqosla-* ;

36) kim nimani, kimni kimga qarshi (1): *olkishla-* va boshqalar.

LISONIY BIRLIK SIFATIDA LEKSEMALARGA XOS BOG'LASHUV IMKONIYATINING NUTQIY VOQELANISHI

1- §. Leksemalarga xos bog'lashuv imkoniyati nutqda turlicha voqelanadi. Ushbu hodisani tasvirlashda xolis hukm chiqarishga intilib to'rt original proza asaridan 250tadan jami 1000 gapshakl sidirg'asiga ko'chirib olindi. Misollarning beshdan biri qo'shma gapshaklga to'g'ri keldi (Bular o'z o'rnida tahlil qilinadi).

Misollarning beshdan to'rt qismida turli hodisalar aks etgan; shulardan 700dan ortig'i sodda gapshakl sifatida ajratildi. Bularning 500ga yaqinida ega qatnashgan, gapshaklning asosi "E X K" qolipi bilan tuzilgan; 200ga yaqinida ega qatnashmagan, gapshaklning asosi "K" qolipi bilan tuzilgan. Misollar juda cheklangan miqdorda bo'lishiga qaramay nutqda ega qatnashadigan gapshakllar ega qatnashmaydigan gapshakllarga qaraganda 2,5 barobar ko'p uchrashini ko'rsatadi. Bundan xulosa shuki, hozirgi adabiy o'zbek tilida gapshaklning birlamchi va asosiy qolipi – "E X K"; "K" qolipi esa ikkilamchi.

Sintaktik bo'laklarni ularning mohiyatidan chiqib kelib uchga guruhlash mumkin:

1) gapshaklning bo'laklari: ega, kesim;

2) birikmaning bo'lagi mavqeida ham, gapshaklning bo'lagi mavqeida ham ishlatiladigan sintaktik bo'laklar: to'ldiruvchi, hollovchi;

3) birikmaning bo'laklari: sifatlovchi, qaratuvchi, izohlovchi, izofa, ta'kidlovchi.

Sintaktik bo'laklarning nutqiy voqelanishi yuqoridagicha tartibda tasvirlanadi.

Gapshakl bo'laklarining nutqiy voqelanishi

Eganing nutqiy voqelanishi

Eganing leksemashakl bilan ifodalanishi

2- §. Boshqa sintaktik bo'laklar qatori ega ham leksemashakl bilan, birikmashakl bilan va bularning birgalikda turlicha qatnashuvi bilan voqelanadi.

249 misolda ega leksemashakl bilan ifodalangan; shulardan 194 misolda ot leksemashakl, 48 misolda olmosh, 2 misolda sifat leksemashakl, 1 misolda jamlovchi son ega bo'lib kelgan.

Sifat leksemashaklning ega bo‘lib kelishi: .. *ya x sh i s i - qadrdon choyxonaga yig‘ilish,..* (Hamid G‘ulom). *E n g y o m o n i - mana shu: o‘chib qolishi!* (O‘tkir Hoshimov).

Jamlovchi sonning ega bo‘lib kelishi: *I k k a l a m i z ham charchagan edik* (O‘tkir Hoshimov).

Ega olmoshning quyidagi turlari bilan ifodalangan (46):

1) kishilik olmoshi bilan (33):

a) *men* olmoshi bilan (7): *M e n bularni sevaman* (Hamid G‘ulom) kabi;

b) *sen* olmoshi bilan (3) *S e n nimangga muncha kerilasan?* (Hamid G‘ulom) kabi;

d) *siz* 2 (birlikni "sizlash") olmoshi bilan: (3) *S i z o‘tirsangiz bo‘ldi-da* (Pirimqul Qodirov) kabi;

e) *u* (kishi) olmoshi bilan (17): *U ayvonda, stol yonida yolg‘iz o‘tiribdi* (Hamid G‘ulom) kabi;

f) *ular* (kishi) olmoshi bilan (2): *U l a r chimchilovchilarni qarg‘aydilar* (Oybek) kabi;

g) *ular* (narsa) olmoshi bilan (1): *U l a r yerdan shipga yetarli qilib taxlangan* (Oybek);

2) so‘roq olmoshi bilan (1): *K i m bu odamni bunchalik mehribon qilib qo‘ydi ekan?* (Pirimqul Qodirov);

3) bo‘lishsizlik olmoshi bilan (2): *Uyda h e ch k i m ko‘rinmaydi?* (Hamid G‘ulom). *H e ch n i m a qilmaydi!* (O‘tkir Hoshimov);

4) gumon olmoshi bilan (2): *K i m d i r uni ola chilvir bilan zirkka bog‘lab qo‘ygan edi* (Pirimqul Qodirov) kabi;

5) ko‘rsatish birligi bilan (8):

a) *bu* birligi bilan (3): *B u qanday maynabozlik!* (Oybek) kabi;

b) *bular* (kishi) birligi bilan(1): *Bizning beshinchi bo‘limning chiroqlari b u l a r* (Pirimqul Qodirov);

d) *bular* (narsa) birligi bilan (4): *B u l a r yil-o‘n ikki oy ochiladilar* (Hamid G‘ulom) kabi.

Ega *hamma*- jamlik anglatuvchi leksemasi bilan (1), *o‘z*- ta'kid birligi bilan (1) ham ifodalanadi: *H a m m a dalada* (Hamid G‘ulom). *Yaxshi suv, opa. O‘z i m a m ichdim* (O‘tkir Hoshimov).

Nutqda ega bo‘lak, tabiiy, eng ko‘p ot leksemashakl bilan ifodalanadi (194). Shulardan 92 misolda atoqli ot bilan, 102 misolda turdosh ot bilan ifodalangan.

Atoqli ot leksemashakl asosan kishi ismiga to‘g‘ri keladi, faqat bir misolda ega bo‘lak familiya bilan ifodalangan: .. *D a v l a t b e k o v o‘zining eng yaqin shogirdlarini ko‘rganday sevinib, ..* (Pirimqul Qodirov).

Bir misolda ega bo‘lib joy atoqli oti kelgan: .. *qadimgi yo‘l tepasida Turp-
roqqo‘rg‘on yuksalgan* (Hamid G‘ulom).

Kuzatilgan matnda quyidagi kishi ismlari ega vazifasida kelgan (91): *Nuri* (8), *Lutfiniso* (3), *Yo‘lchi* (3), *Yormat* (2), *Shoqosim* (1), *Aziz* (22), *Dildor* (8), *Nafisa* (1), *Turdi* (18), *Hulkar* (12), *Avaz* (6), *Xolbek* (4), *Olimjon* (13): *Yo‘lchi nafasini rostlash uchun eshikka chiqdi* (Oybek). *Aziz armiyadan kech kuzda qaytib keldi* (Hamid G‘ulom). *Hulkar serkaga qarab intildi* (Pirimqul Qodirov). *Olimjon boshimga egildi* (O‘tkir Hoshimov) kabi.

Ega vazifasida kelgan turdosh ot leksemashakllarning (102) uchdan bir qismi kishi otlariga, qolgan qismi esa narsa otlariga to‘g‘ri keldi.

Kishi otlari (28) quyidagi shakllarda ega bo‘lib kelgan: a) sonlash paradigmasining birlik shaklida (8): *inson, kishi, xalq, ona, yigit, qiz, kuyov*; b) sonlash paradigmasining ko‘plik shaklida (14): *odamlar, chollar, qariyalar, oqsoqollar, ayollar, xotinlar, yigitlar, bolalar, terimchilar, sovchilar, yallachilar, boylar*; d) sonlash paradigmasining birlik shakliga nisbatlovchi qo‘shilgan holda (6): *dadam, yordamchim, akang, otasi, qaynatasi*.

Narsa otlari (74) quyidagi shakllarda ega bo‘lib kelgan: a) birlik shaklida (56): *yomg‘ir, momaqaldiraq, chaqmoq, mo‘miyo, shamol, tuproq, buloq, choy, eshik, binafsha, suv, uy, tutun, zamon, ziyofat, qo‘ng‘iroq, serka, tuman* va b; b) ko‘plik shaklida (2): *chiroqlar, qamishlar*; d) birlik shakliga nisbatlovchi qo‘shilgan holda (15): *biqinim, ko‘nglim, ichim, yuzim, ko‘zim, ovo-zing, do‘pping, didingiz, javobingiz, suvi, maktabi, tayog‘i*; e) ko‘plik shakliga nisbatlovchi qo‘shilgan holda (1): *chiroqlarimiz*.

Yuqoridagi tasvirdan xulosa shuki, badiiy nutqda ega asosan leksemashakl bilan, shunda ham ko‘pincha turdosh ot, yana aniqrog‘i – narsani anglatadigan turdosh ot bilan ifodalanadi; ot leksemashakl bilan ifodalanadigan ega gapshakl tarkibida albatta qatnashadi. Ega vazifasida kelgan ot leksemashakl III shaxs hukmida bo‘lgani sababli kesimga III shaxs tuslovchisi qo‘shiladi, bunda tuslovchi ega vazifasidagi ot leksemaga muvofiqlashib qo‘shiladi; tuslovchi ega vazifasida qanday va qaysi ot leksema kelishini belgilashga mutlaqo molik emas; shunga ko‘ra egani kesimning kengaytiruvchisi, kesim tarkibidagi tuslovchiga xos valentlikning namoyon bo‘lishi deyish - g‘ayrimantiqiy, teskari fikr. Faqat I, II shaxs tuslovchisi bilan shakllangan kesimda-gina eganing I, II shaxs kishilik olmoshi bilan ifodalanishi aniq bo‘ladi, lekin shunda ham ega tuslovchi asosida emas, balki tuslovchi ega (bajaruv-chi) asosida tanlab qo‘shiladi. Xullas, kesimni gapshaklning mutlaq hokim bo‘lagi mavqeiga ko‘tarish, o‘zbek tilida gapshaklni W_{pm} ramzi bilan yozib ko‘rsatish asosli emas.

Eganing birikmashakl bilan ifodalanishi

3- §. "Birikmalar tizimi" bo‘limida hozirgi adabiy o‘zbek tilida mavjud birikmalarning lisoniy qoliplari izohlandi. Bu yerda ana shu qoliplarning til

birliklari bilan to'ldirilib, ma'lum grammatik shakl olib, sintaktik vazifada kelishi, ya'ni birikmashaklning sintaktik vazifasi bayon qilinadi.

Birikma qolipi til birliklari bilan to'ldirilganidan keyin lisoniy birlik holatidan nutqiy birlik holatiga o'tadi, leksema qatori nominativ birlik bo'ladi; birikma matnga (gapshakl tarkibiga) bir butun holda kiritilib, bir sintaktik vazifani bajaradi. Birikmaning tobe (birinchi) a'zosi odatda birikmaning bo'lagi, ichki bo'lak holatida qoladi.

Eganing sodda birikmashakl bilan ifodalanishi

4- §. Ega ko'pincha sodda birikmashakl bilan ifodalanadi. Ushbu hodisa birikmalarning turlari bo'yicha tasvirlanadi.

I. Kuzatilgan badiiy proza matnida qaratuvchili birikmashakl 29 misolda ega vazifasida kelgan va quyidagicha ifodalangan:

1. Qaratuvchi asosan qaratqich kelishigining belgili shaklida ishlatilgan (11):

1) Kishi ismi bilan ifodalangan (14): *X o l b e k n i n g k u l g i s i b i r d a n u z i l d i* (Pirimqul Qodirov). *A z i z n i n g b r i g a d a s i i n s t i t u t n i n g t a j r i b a u c h a s t k a s i g a a y l a n d i* (Hamid G'ulom) kabi.

2) Kishi turdosh oti bilan ifodalangan (2): *Y a l l a c h i l a r n i n g k u y i .. k u y o v n i n g j o ' r a l a r i n i t o q a t s i z l a n t i r d i* (Oybek) kabi.

3) Kishilik olmoshi bilan ifodalangan (2): *S h u b i r p a r c h a y e r d a m e - n i n g b i n a f s h a l a r i m b o r* (Hamid G'ulom). *A n a u n i n g u y i* (Hamid G'ulom).

4) III shaxs narsa olmoshi bilan ifodalangan: *U l a r n i n g h a r b i - r i .. k a t t a g i n a o ' r a m* (Hamid G'ulom).

5) O'z- ta'kid birligi bilan ifodalangan: *O ' z i m n i n g o j i z l i g i m o ' z i m g a a l a m q i l d i* (O'tkir Hoshimov).

2. Qaratqich kelishigining belgisiz shaklida ishlatilgan (8):

1) Nisbatlovchi qatnashmagan (6): *E r t a b a h o r d a t u p r o q h i d i b o s h q a c h a b o ' l a d i* (O'tkir Hoshimov). .. *q i s h l o q x a l q i e r t a y o t i b , e r t a t u r a d i* (Hamid G'ulom) kabi.

2) Nisbatlovchi qatnashgan (2): *O n a m o r z u s i - m e n i n g o r z u m* (Hamid G'ulom), *O y o g ' i n g i z t a g i - b i n a f s h a l a r* (Hamid G'ulom).

Misollardan ko'rinib turibdiki, gapshakl tarkibiga qaratuvchili birikma bir butun holda kiritiladi. Masalan, oxirgi jumlada gapshakl tarkibiga ega vazifasida *tagi* leksemashakli kiritilib, keyin u *oyog'ingiz* leksemashakli bilan kenjaytirilgan deyiş til hodisasini teskari izohlash bo'ladi; asli bu misolda (yuqoridagi barcha misollarda ham) jumla tarkibiga to'g'ridan to'g'ri nominativ birlik sifatida qaratuvchili birikma kiritiladi.

II. Kuzatilgan badiiy proza matnida sifatlovchili birikmashakl 29 misolda ega vazifasida kelgan va sifatlovchi quyidagicha ifodalangan:

1) sifat bilan (10): *..q a r i i m o m n i k o h o ' q i d i* (Oybek). *O s m o n d a e r i n c h o q b u l u t l a r v a z m i n s u z i b b o r a d i* (O'tkir Hoshimov). *K u y o v b o s h i d a n m o ' l - k o ' l s o c h i q l a r s o c h i l d i* (Oybek) kabi;

2) ot leksemaga *-dagi, -lik, -li* shakl yasovchisi qo'shilgan leksemashakl bilan (3): *F a q a t g u z a r d a g i c h o y x o n a - g i n a c h a r a g ' o n, g a v j u m* (Hamid G'ulom). *T o s h k e n t l i k y i g i t .. A v a z b i l a n H u l k a r g a u s t m a - u s t s a v o l b e r a r e d i* (Pirimqul Qodirov). *S o q o l l i k a m p i r .. s o ' z l a r n i o h a n g d o r c h o ' z i b q i c h q i r d i ..* (Oybek);

3) ot leksema bilan (4): *K u y o v t o m o n b i r n e c h a q a d a m s u r g a n d e k b o ' l d i* (Oybek). *T o ' r t k o ' z i t s u r u v n i n g c h e t i n i a y l a n i b y u r a r e d i* (Pirimqul Qodirov) kabi;

4) sanoq son bilan (2): *B e s h y i l h a - h u d e g u n c h a o ' t i b k e t d i* (O'tkir Hoshimov). *M a n a, o r a d a n t a g ' i n u c h y i l o ' t d i* (Hamid G'ulom). Bu ikki misolda sifatlovchi asli *besh yil vaqt, uch yil vaqt* kabi birikma bilan ifodalangan bo'lib, bunday birikmalar tarkibidagi *vaqt-* leksemasi ellipslanib, ol- dingi qismning o'zi sifatlovchi vazifasida kelgan;

5) *boshqa-, hamma-* kabi belgi anglatadigan leksema bilan (2): *S i z n i n g b o g ' i n g i z g a b i n a f s h a n i b o s h q a g u l c h i e k a d i* (Hamid G'ulom). *.. h a m m a t o m l a r .. x o t i n - q i z l a r b i l a n t o ' l d i* (Oybek);

6) ko'rsatish birligi, sifat tur olmosh bilan (5): *B u t a x m i n A v a z g a n o x u s h t u y i l d i* (Pirimqul Qodirov). *D i l d o r x o n, b a l k i o ' s h a g u l c h i o ' z i n g i z b o ' l a r s i z ?* (Hamid G'ulom). *B u n a q a q i z l a r .. o i l a l a r n i y a s h n a t a d i l a r* (Hamid G'ulom) kabi;

7) fe'l leksemaning sifatdosh shakli bilan (3): *C h a r c h a g a n a y o l - l a r u y n i t o ' l d i r i b z i c h o ' l t i r i s h d i* (Oybek). *Q a m a l g a n t u t u n j u d a s e k i n t a r q a l m o q d a e d i* (Oybek). *Q i z d i r i l g a n c h i r m a n d a l a r h a v o n i y a n g r a t a d i* (Oybek).

III. Kuzatilgan badiiy proza matnida izohlovchili birikmashakl 10 misolda ega bo'lib kelgan va izohlovchi quyidagicha ifodalangan:

1) *opa* (6), *aka* (2) qarindoshlik otlari bilan: *M e h r i o p a h a m d a s t u r x o n q i l i b c h i q d i* (Hamid G'ulom). *R o b i y a o p a m h a m s i z g a o ' x s h a g a n q a h r a m o n l a r d e y m a n* (O'tkir Hoshimov). *X i z m a t k o r x o n a d a Y o ' l - c h i b o y a k a b o r e k a n* (Oybek) kabi;

2) amal bildiruvchi *ferma* oti bilan (2): *L e k i n A ' z a m f e r m a u l a r g a h a m r a d j a v o b i b e r d i* (Hamid G'ulom) kabi.

IV. Bir misolda ega izofa birikmasi bilan ifodalangan: *F e r u z q i s h - l o g ' i - .. q i s h l o q l a r n i n g e n g b a l a n d i* (Hamid G'ulom).

V. Ikki misolda ta'kidlovchili birikmashakl ega bo'lib kelgan: *M e n o'z i m quruq o'tin topib kelaman* (Oybek). *Bularni m e n o'z i m parvarish qilaman* (Hamid G'ulom).

Mana bu jumalarda ham ega asli ta'kidlovchili birikmashakl bilan ifodalangan-u, lekin ta'kidlanmish ellipslanib, ta'kidlovchining o'zi ega vazifasini bajargan (2): *O'z i mash'alning yorug'ida yaxshiroq ko'rinmoqchidir-da!* (Pirimqul Qodirov). .. *O'z l a r i y a m juda salmoqlanib so'zlar ekanlar* (Oybek).

VI. To'rt misolda tushum kelishigining belgisiz shaklidagi vositasiz to'ldiruvchili birikmashakl ega bo'lib kelgan va quyidagicha ifodalangan:

1) fe'lning otdosh shaklida, birlikda ishlatilgan (2): *S o a t o l i s h o'zi-ning ham, onasining ham esiga aslo kelmagan edi* (Oybek). .. *b i n a f s h a e k i s h xayoliga ham kelmagan* (Hamid G'ulom).

2) fe'lning -vchi affiksi bilan yasalgan shaklida kelgan. Bu affiks asli sifatdosh yasovchisi deyiladi, bu yerda shunday leksemashakl otlashib, ko'plik affiksini olib kelgan (2): *Y o' l t o' s u v c h i l a r quvonib baqirishdi* .. (Oybek).

E s l a t m a. Kuzatilgan badiiy matnda eganing hollovchili birikmashakl bilan ifodalanishiga misol uchramadi.

Eganing murakkab birikmashakl bilan ifodalanishi

5- §. Bunday birikmashakllar murakkab deb tarkibida ikkitadan ortiq leksema qatnashuviga ko'ra nomlandi. Asli bularning ko'p qismi ikki a'zoli bo'lib, bir a'zosi yoki har ikki a'zosi birikmashakl bilan ifodalanadi. Murakkab birikmashakl tarkibidagi a'zolarning o'zaro bog'lanish tartibi turli qavslar yordamida ko'rsatildi. Bularning ko'rinishlari quyidagicha:

I. Ega qaratuvchili birikmashakl bilan ifodalanadi:

1. Qaratuvchi leksemashakl bilan, qaralmish birikma bilan ifodalanadi:

1) Qaralmish sifatlovchili birikma bilan ifodalanadi:

a) [qaratuvchi] X [(sifatlovchi X sifatlanmish) = qaralmish]: *D i l d o r- n i n g q o' n g' i r o q d a y o v o z i uni xushyor torttirdi* (Hamid G'ulom). *Kunlardan bir kun N a f i s a n i n g t o' y d a r a g i yoyildi* (Hamid G'ulom). *Birgina A h m a d j o n n i n g 10- b r i g a d a s i besh yuz tonna qo'shimcha paxta berish majburiyatini olgan* (Hamid G'ulom).

b) <qaratuvchi> X <{[(sifatlovchi) X (sifatlovchi)] X [sifatlanmish]} = qaralmish>: *U n i n g s e r d a r a x t k e n g h o v l i s i nim qorongi* (O'tkir Hoshimov).

d) «qaratuvchi» X «<{[(tarz hollovchisi) X (tarz hollovchisi)] X [hollanmish]} + gan = sifatlovchi> X <[(sifatlovchi X sifatlanmish) + i = qaralmish]>»: *D i l d o r n i n g s h a x t bilan chertib - chertib aytga*

n a n i q - r a v s h a n s o ' z l a r i b o s h q a s a v o l g a o ' r i n q o l d i r m a d i (Hamid G'ulom).

2. Qaratuvchi birikmashakl bilan, qaralmish leksema bilan ifodalanadi:

1) Qaratuvchi sifatlovchili birikmashakl bilan ifodalanadi: [(sifatlovchi X sifatlanmish) = qaratuvchi] X [qaralmish]:

a) Sifatlovchi vazifasida sifat leksema, sifat tur olmosh keladi: *Men burolmagan tutqichni aylantirishga yo sh b o l a n i n g k u c h i y e t a r m i d i!* (O'tkir Hoshimov). *H a r q a n d a y i s h n i n g h a m o x i r i q i y i n b o ' l a d i* (O'tkir Hoshimov).

b) Sifatlovchi vazifasida ot leksema keladi: *Q o ' q o n a r a v a n i n g d u k u r i q u r s i n!* (Oybek). *K u y o v t o m o n a y o l l a r i e s a u y n i n g t o ' r i d a .. g ' u j t u r i s h d i* (Oybek).

2) Qaratuvchi izohlovchili birikmashakl bilan ifodalanadi: [(izohlanmish X izohlovchi)=qaratuvchi] X [qaralmish]: *R a ' n o k e l i n o y i m n i n g e s h i g i o r q a s i d a n t a m b a l a n g a n e k a n* (O'tkir Hoshimov).

3. Quyidagi misolda qaratuvchi ham, qaralmish ham sifatlovchili birikma bilan ifodalangan; qaralmish bo'lib kelgan birikma o'z ichida sifatlovchili birikma bilan ifodalangan: {(sifatlovchi X sifatlanmish) = qaratuvchi} X {[sifatlovchi] X [(sifatlovchi X sifatlanmish)] = qaralmish}: *..B u m a h a l - l a n i n g s h u m t a k a e r k a k b o l a l a r i "k e l i n c h i m c h i l a s h" d e g a n e s k i o d a t g a j u d a r i o y a q i l i s h a r e k a n* (Oybek).

II. Ega sifatlovchili birikmashakl bilan ifodalanadi:

1. Sifatlovchi sifatdoshdan boshqa leksemashakl bilan ifodalanadi:

1) Sifatlovchi leksemashakl bilan, sifatlanmish birikma bilan ifodalanadi: [sifatlovchi] X [(sifatlovchi X sifatlanmish) = sifatlanmish]: *K u c h s i n o v d a h a r i k k i t o m o n a s t o y d i l k u r a s h d i* (Oybek). *Y a n a b i r y a q i n t o m o n i - q o ' s h n i* (Hamid G'ulom). *O ' y i n d a n k e y i n k e c h a g i s o - q o l l i k a m p i r k e l i n n i "s a l o m" g a o l i b c h i q d i* (Oybek). *M e n i n g z i m m a m g a K o ' t a r m a d a g i b r i g a d a t u s h g a n* (O'tkir Hoshimov). *B a ' z i s h i l q i m b o y v a c h c h a l a r q o ' l l a r i d a g i s h a l d i r o q q o g ' o z a q c h a l a r n i h a v o d a s i l k i t a d i l a r* (Oybek). *.. B u q a b u l o q a t r o f l a r i d a b u n a q a a n t i q a q i s h l o q l a r k o ' p* (Hamid G'ulom). *S h u q i y - c h u v i c h i d a M i r z a k a r i m b o y b i l a n x o t i n i o ' r t a s i d a b i r o z a c h c h i q - t i z i q g a p o ' t d i* (Oybek).

Mana bu misolda sifatlanmish o'z navbatida sifatlovchi leksemashakl va sifatlanmish birikmadan tuzilgan: {sifatlovchi} X {[sifatlovchi] X [(sifatlovchi X sifatlanmish) = sifatlanmish]}: *B u T o s h k e n t l i k j u r n a - l i s t y i g i t .. A v a z l a r n i n g i s h i n i M a n s u r o v d a n e s h i t i b q i z i q i b q o l g a n e d i* (Pirimqul Qodirov).

2) Sifatlovchi birikmashakl bilan, sifatlanmish leksema bilan ifodalanadi: [(sifatlovchi X sifatlanmish) = sifatlovchi] X [sifatlanmish]: *.. N u r i n i b i r t o ' d a x o t i n l a r p a l a k o s t i d a k a t t a g i n a x o n a g a k i r i t d i l a r* (Oybek). *Q i z t o m o n -*

dan gupcha kdek yu m – yu ma lo q xotin belini belbog' bilan mahkam bog'lab o'rtaga tushdi (Oybek).

Mana bu misolda sifatlovchi kesimlik leksemasi boshqargan to'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan: [vositali to'ldiruvchi X to'ldirilmish) = sifatlovchi] X [sifatlanmish]: *Yaxshi boqilgan suruvlarda o'ziga xos bir inti-zom bo'ladi* (Pirimqul Qodirov).

3) Mana bu misolda sifatlovchi to'ldiruvchili birikmashakl bilan, sifatlanmish sifatlovchili birikma bilan ifodalangan: [(vositali to'ldiruvchi X to'ldirilmish) = sifatlovchi] X [(sifatlovchi X sifatlanmish)=sifatlanmish]: *Don gga o'ch bo'yva ch cha kuyovlar nikohga odatda qo'sh karnay, qo'sh surnay bilan kelishardi* (Oybek).

2. Sifatlovchi sifatdosh shaklidagi fe'l leksema bilan ifodalanadi:

1) Sifatlovchi leksemashakl bilan, sifatlanmish birikma bilan ifodalanadi: [fe'l leksema + gan = sifatlovchi] X [(sifatlovchi X sifatlanmish) = sifatlanmish]: *Bo'lib o'tgan bir voqea uni gangitib qo'ydi* (Hamid G'ulom).

2) Sifatlovchi birikmashakl bilan, sifatlanmish leksema bilan ifodalanadi:

a) <{[(qaratuvchi X qaralmish) + dan = natija hollovchisi] X [hollanmish]}+gan=sifatlovchi> X <sifatlanmish>: *Uning zarbalaridan karama x t bo'lgan Turdi oxiri tik qoyadan pastga yumalab ketdi* (Pirimqul Qodirov).

b) <{[(qaratuvchi X qaralmish) = payt hollovchisi] X [(qaratuvchi X qaralmish)+da = o'rin hollovchisi] X [hollanmish]}+ gan = sifatlovchi> X <sifatlanmish>: *Qish bo'yi qor ostida uxlab yotgan yer ko'klamning iliq-issiq oftobi bilan uyg'anadi-yu, ..* (O'tkir Hoshimov).

d) <{[(qaratuvchi X qaralmish) = payt hollovchisi] X [tarz hollovchisi] X [hollanmish]} + gan = sifatlovchi> X <sifatlanmish>: *Kun bo'yi erinch oq kezib yurgan bulutlar oftob botgandan keyin qahrli tus oldi* (O'tkir Hoshimov).

e) <{[(sifatlovchi X sifatlanmish) + da = payt hollovchisi] X [hollanmish]} + gan= sifatlovchi> X <sifatlanmish>: *Yoki so'nggi kunlar-da qilgan ish l a r i .. zo'r ishlar bo'lganmikan?* (Pirimqul Qodirov).

f) {[(vositasiz to'ldiruvchi) X (o'rin hollovchisi) = to'ldirilmish / hollanmish]+gan = sifatlovchi} X {sifatlanmish}: *Qo'ylarini baland-ga yoyib chiqqan X o'lbek .. serkasini ertalab Kiyiktoshda ko'rdi* (Pirimqul Qodirov).

g) <{[(vositasiz to'ldiruvchi X to'ldirilmish) + b = maqsad hollovchisi] X [tarz hollovchisi] X [hollanmish]} + yotgan = sifatlovchi> X <sifatlan-mish>: *Ularni ajratmoqchi bo'lib shoshib kelayotgan Avaz Turdiga yaqinlashdi* (Pirimqul Qodirov).

h) {[vositasiz to'ldiruvchi X to'ldirilmish) + bilan = payt hollovchisi] X [vositali to'ldiruvchi] X [hollanmish / to'ldirilmish]+gan = sifatlovchi} X {sifatlanmish}: *A z i z n i k o ' r i s h i b i l a n N a f i s a d a y u z b e r - g a n o ' z g a r i s h d a f ' a t a n s e z i l i b q o l d i* (Hamid G'ulom).

i) «<{[(sifatlovchi X sifatlanmish) + ga = o'rin hollovchisi] X [hollanmish] + sh + ga=vositali to'ldiruvchi} X {to'ldirilmish}> + gan = sifatlovchi» X «sifatlanmish»: *S o v u q j o y l a r g a q a y t i b k e t i s h g a u l g u r m a g a n q a r g ' a l a r t r a k t o r u s t i d a g ' u j g ' o n o ' y n a b, ..* (O'tkir Hoshimov).

j) [(o'rin hollovchisi X hollanmish) + gan = sifatlovchi] X [sifatlanmish]: *K u y o v n i k i d a n k e l g a n s a r p o l a r k e c h a x o t i n l a r o r a s i d a o c h i l i b, ..* (Oybek).

k) [(payt hollovchisi X hollanmish) + digan = sifatlovchi] X [sifatlanmish]: *T u s h d a n k e y i n y o g ' a d i g a n o d a t i b o r* (Pirimqul Qodirov).

l) <{[(o'rin hollovchisi) X (vositasiz to'ldiruvchi)] X [hollanmish / to'ldirilmish]} + gan = sifatlovchi> X <sifatlanmish>: *Y u q o r i d a n b u n i k o ' r i b t u r g a n H u l k a r A v a z g a q a r a b k u l d i* (Pirimqul Qodirov).

m) «<{payt hollovchisi} X {[qaratuvchi] X [(sifatlovchi X sifatlanmish) + i + ni = qaralmish / to'ldirilmish] X {hollanmish / to'ldirilmish} + dan = vositali to'ldiruvchi> X <to'ldirilmish>+gan=sifatlovchi» X «(sifatlovchi X sifatlanmish) = sifatlanmish»: *H a t t o e r t a - k e c h t a n c h a n i n g b i r t o m o n i n i b a n d e t i s h d a n o ' z g a i s h g a y a r a m a y d i - g a n z a b u n k a m p i r l a r h a m ..* (Oybek).

3) Sifatlovchi ham, sifatlanmish ham birikma bilan ifodalanadi:

a) <{[(qaratuvchi X qaralmish)+dan = o'rin hollovchisi] X [hollan-mish]} + gan=sifatlovchi> X <{sifatlovchi} X {[(sifatlovchi) X (sifatlan-mish)] = sifatlanmish}>: *E s h i k t a g i d a n o q b o s h l a n g a n q i z - g ' i s h g ' i s h t i n y o ' l k a h o v l i n i q o q i k k i g a b o ' l i b ..* (Hamid G'ulom).

b) <{[(sifatlovchi X sifatlanmish) + dan = o'rin hollovchisi] X [hollan-mish]} + yotgan = sifatlovchi> X <(sifatlovchi X sifatlanmish) = sifatlanmish>: *Q a r s h i d a g i k a m d a n o s h i b k e l a y o t g a n i k k i k i s h i k o ' r i n d i* (Pirimqul Qodirov).

III. Ega izohlovchili birikmashakl bilan ifodalanadi. Kuzatilgan matnda quyidagi uch misol uchradi:

1) {[izohlovchi] X [(izohlanmish X izohlovchi) = izohlanmish]}: *A v a z n i n g a r m i y a d a n q a y t i s h i g a o n a s i N i g o r o p a .. k e l i n t a y y o r l a b q o ' y g a n* (Hamid G'ulom). *O n a s i N i g o r o p a .. b o s h q a t u r m u s h q i l m a d i* (Hamid G'ulom).

2) {[qaratuvchi X qaralmish] = izohlovchi] X [(izohlanmish X izohlovchi) = izohlanmish]}: *A m m o u n i n g e r i A ' z a m f e r m a k o ' r i n m a d i* (Hamid G'ulom).

IV. Ega to'ldiruvchili va hollovchili birikmashakl bilan ifodalanadi. Bunday birikma fe'lining otdosh shaklida bo'ladi. Kuzatilgan matnda quyidagi ikki misol uchradi:

1) [(vositasiz to'ldiruvchi) X (hollovchi) X (to'ldirilmish / hollanmish)] + sh: *M o t o r n i q a y t a d a n o ' t o l d i r i s h o s o n b o ' l s a e k a n* (O'tkir Hoshimov).

2) {[sifatlovchi X sifatlanmish) + ni = vositasiz to'ldiruvchi] X [o'rin hollovchisi] X [tarz hollovchisi] X [to'ldirilmish / hollanmish]} + sh: *B u n a - f i s l i k n i t o g ' d a y o l g ' i z t a s h l a b k e t i s h* Avazga juda og'ir tuyildi (Pirimqul Qodirov).

Xullas, ega nutqda leksemashakl bilan ham, sodda birikmashakl bilan ham, murakkab birikmashakl bilan ham ifodalanadi. Leksemashakl ham, birikmalar tarkibida qatnashadigan tobe a'zolar ham asosan doim birikmaning bo'lagi vazifasida keladigan qaratuvchi, sifatlovchi bilan, ba'zan izohlovchi, ta'kidlovchi, izofalovchi bilan ifodalanadi; bunday birikmashakllar tarkibida to'ldiruvchi, hollovchi oz uchraydi.

Kesimning nutqiy voqelanishi

Kesimning leksemashakl bilan ifodalanishi

1- §. Boshqa sintaktik bo'laklar qatori kesim ham asosan leksemashakl bilan, qisman birikmashakl bilan, frazemashakl bilan ifodalanadi. Tahlilga jalb qilingan 502 misoldan 404 misolda kesim leksemashakl bilan, 60 misolda birikmashakl bilan, 35 misolda frazemashakl bilan ifodalangan.

Kesim vazifasida tuslovchili leksemashakl keladi; shaxs-son ma'nosining kesim tarkibida nisbatlovchi bilan ifodalanishi ayrim sintaktik qurilmalarda-gina voqe bo'ladi, bularda nisbatlovchi go'yo tuslovchi vazifasini bajaradi. Bunday holatga quyidagi ikki misol uchradi:

Ertalab maktabga borishing kerak (O'tkir Hoshimov). *Ishga tushguncha ancha narsa o'qib olishim kerak* (Hamid G'ulom). Bajaruvchining shaxs-soni nisbatlovchi bilan aniq ifodalanishi tufayli bunday gapshakl tarkibida ega bo'lak odatda qatnashmaydi; bajaruvchini ta'kidlash lozim bo'lsa, ega bo'lak albatta qatnashadi: *Bu javobdan keyin men ketishim kerak* (Hamid G'ulom) kabi.

Qolgan 402 misolda kesim tuslovchili leksemashakl bilan, shulardan 330 misolda tuslovchili fe'l leksemashakl bilan, 71 misolda tuslovchi qo'shilgan boshqa turkum leksemashakli bilan ifodalangan.

Kesimning tuslovchili fe'l leksemashakl bilan ifodalanishi

2- §. Bunday leksemashakllarda tuslovchidan oldin bo‘lishli-bo‘lishsizlik, o‘rni bilan mayl, zamon ko‘rsatkichlari qatnashadi, lekin mustaqil kesimlikni bunday leksemashakl oxiridagi tugallovchi ko‘rsatkich – tuslovchi ta‘minlaydi.

Kesimlik ko‘rsatkichlari (kesimlik kategoriyasi) qatoriga harakatning voqelanish tarzini ifodalaydigan ko‘makchi fe‘llarning kiritilishi noo‘rin: bular kesimni shakllantiradigan vosita emas.

Analitik grammatik shakl hosil qiladigan *edi, ekan, emish* affiksoidlarini alohida ajratish uchun asos yo‘q: grammatik ma‘noning (bu yerda zamon ma‘nosining) sintetik va analitik shakllar bilan ifodalanishi bir butun holda baholanishi to‘g‘ri.

Kesim vazifasidagi fe‘l leksemashakl tarkibida bo‘lishli-bo‘lishsizlik paradigmasining (B) va tuslash paradigmasining (Ts) ko‘rsatkichi albatta qatnashadi; FL + B + Ts. Demak, *boray* leksemashakli *bor* + \emptyset IV + *ay* qismlaridan, *bormay* leksemashakli *bor* + *ma* + *y* qismlaridan tarkib topgan. Tuslovchilarning bu subparadigmasi mayl ma‘nosini ham ifodalashga xoslangan; shunga ko‘ra bunday tuslovchini asli Ts/M tarzida yozib ko‘rsatish to‘g‘riroq.

Ko‘rinadiki, tuslovchilarning bu subparadigmasiga mansub ko‘rsatkichlar shaxs-son ma‘nosini mayl ma‘nosi bilan birga ifodalaydi, shunga ko‘ra sinkretiklik, fuziya haqida gapiriladi. Asli bu yerda sinkretiklik, fuziya shaxs-son ma‘nosi bilan mayl ma‘nosining birga ifodalanishidan iborat; shaxs va son ma‘nolari esa asli alohida-alohida ko‘rsatkich bilan ifodalanadi; *boray - boraylik* kabi. Qiyoslash ko‘rsatadiki, *-aylik* affiksi tarkibida *-ay* qismi shaxs ma‘nosini, *-lik* qismi ko‘plik (son) ma‘nosini ifodalaydi; demak, *-lik* affiksiga zidlab birlikning nol ko‘rsatkichli morfema bilan ifodalanishi aniqlanadi. Lekin tuslovchi yaxlitligicha bir paradigmaning (bir grammatik kategoriyaning) ko‘rsatkichi bo‘lgani tufayli bu yerda birlik uchun \emptyset ko‘rsatkichi odatda yozilmaydi.

Demak, bunday tuslovchilarda shaxs-son ma‘nosining ifodalanishida sinkretiklik, fuziya yo‘q; sinkretiklik bu yerda shaxs-son ma‘nosi bilan mayl ma‘nosining birga ifodalanishida mavjud deyish mumkin. Tuslovchi (*-y*) *boray* kabi leksemashakl tarkibida bo‘lishlilik, kelasi zamon ma‘nolarini ham ifodalaydi degan fikr grammatik paradigmalar tarkibidagi nol ko‘rsatkichli morfemalarni to‘g‘ri hisobga olmaslik oqibatida yuzaga kelgan.

Tuslovchili fe‘l leksemashakl tarkibida mayl va zamon ko‘rsatkichlarining turlicha qatnashuvi "Gapshaklni yuzaga keltiradigan asosiy omillar" sarlavhasi ostida bayon qilindi.

3- §. Bo‘lishli-bo‘lishsizlik paradigmasi shakllarining nutqda voqelanishi keskin farq qiladi: 330 tuslovchili fe‘l leksemashakldan faqat 21 misol bo‘lishsiz shaklda, qolgan 309 misol bo‘lishli shaklda ishlatilgan, nol ko‘rsatkichli morfema bilan ifodalangan. Bir misolda qat‘iy bo‘lishlilik *-ma* affiksini

leksemashakl tarkibida ikki marta ishlatish bilan ifodalangan: *bormasam bo'lmaydi* = 'albatta borishim kerak' kabi.

Mayl turlari ham nutqda juda oz voqelanadi. Kuzatilgan fe'l leksemashakllar orasida 26 misol buyruq-istak mayli shaklida (asosan II shaxs, qisman I shaxs, juda oz III shaxs shaklida), *-sa* istak mayli ikki misolda, *-moq-chi* maqsad mayli ham ikki misolda ishlatilgan (*-sa* affiksining shart mayli yasovchisi bo'lib kelishi "Qo'shma gapshakl" bahsida tasvirlanadi).

Qolgan 300 misol zamon paradigmasining turli shakllarida voqelangan: 230dan ortiq misol o'tgan zamon shakllarida, 50dan ortiq misol *-a/-y* affiksi bilan yasaladigan kelasi zamon shaklida, 5 misol *-yap* affiksi bilan yasaladigan hozirgi zamon shaklida uchradi.

O'tgan zamon shakllari orasida eng ko'p – 195 misol *-di* affiksi bilan yasalgan; o'tgan zamonning sintetik shakllari 7 misolda *-b* affiksi bilan, 6 misolda *-gan* affiksi bilan yasalgan; 10 misolda *-gan edi*, 10 misolda *-r edi*, 3 misolda *-r ekan*, 2 misolda *-moqda edi*, bir misolda *-gan ekan* analitik shakl yasalishi uchradi.

Lison nuqtayi nazaridan zamon paradigmasining barcha ko'rsatkichlari o'zaro teng deb qaraladi, lekin ularning nutqda namoyon bo'lishi keskin farq qiladi: Tuslovchili fe'l kesim (demak, gapshakl) nutqda asosan *-di* affiksi bilan yasaladigan aniq yaqin o'tgan zamon shaklida va *-a/-y* affiksi bilan yasaladigan sof aniq kelasi zamon shaklida ishlatiladi.

Kesimning fe'ldan boshqa leksemashakllar bilan ifodalanishi

4- §. Tahlilga jalb qilingan misollar orasida tuslovchili fe'l leksemashakllardan tashqari quyidagi turkum leksemashakllari ham kesim vazifasida kelgan (63):

1. Misollarning 25tasida kesimlik leksemasi kesim bo'lib kelgan:

1) *bor-* leksemasi (12): *Shu bir parcha yerda mening binafshalarim bor* (Hamid G'ulom). *Tol tagida buloq bor* (O'tkir Hoshimov). *Tashqarida dadam bormi?* (Oybek). *Xizmatkorxonada Yo'lchiboy aka bor ekan* (Oybek) kabi;

2) *yo'q-* leksemasi (4): *Kutib o'tirishga vaqt yo'q* (O'tkir Hoshimov). *Mo'jaz oyoqlarida mahsi yo'q* (Oybek) kabi;

3) *kerak-* leksemasi (3): *Yana nima kerak, suyunchimi?* (Pirimqul Qodirov). *Kerakmas maktabi, opa!* (O'tkir Hoshimov) kabi;

4) *xursand-* leksemasi (2): *Olimjon xursand* (O'tkir Hoshimov). *Jonim, menga qarang. Xursandmisiz?* (Oybek);

5) *hayron-* leksemasi (1): *Avaz hayron: u Davlatbekovdan hech qachon bunday maqtov eshitmagan* (Pirimqul Qodirov);

6) *muborak*- leksemasi (1): *Ha, aytganday, kandidatlik muborak!* (Hamid G‘ulom);

7) *tashakkur*- leksemasi (1): *"Sizga bular, Aziz aka! Mening binafshalarim!.." - "Tashakkur"* (Hamid G‘ulom);

8) *ayni muddao*- kesimlik birikmasi (1): *"Ayni muddao. – Dildor bu so‘zlariga allaqanday urg‘u berib gapirdi. – Ishga tushguncha ancha narsa o‘qib olishim kerak"* (Hamid G‘ulom).

2. Misollarning 15tasida sifat leksema kesim bo‘lib kelgan:

1) *yaxshi*- leksemasi (4): *Sizam yaxshisiz!* (O‘tkir Hoshimov). *Akam yaxshilar-a?* (O‘tkir Hoshimov);

2) *nozik*- leksemasi (2): *Yana zamon nozik* (Oybek). *Didingiz nozik ekan!* (Hamid G‘ulom);

3) *toza*- leksemasi *top-toza* shaklida (1): *Qarang, top-toza!* (O‘tkir Hoshimov);

4) *tushunarli*- leksemasi (1): *Javobingiz tushunarli* (Hamid G‘ulom);

5) *qahramon*- leksemasi (1): *Robiya opam ham sizga o‘xshagan qahramonlar* (O‘tkir Hoshimov).

6) Bir necha misolda sifat leksema *bo‘l*- yordamchisi qo‘shilgan holda kesim bo‘lib kelgan (3):

a) *ho‘l*- leksemasi: *Daftaring ho‘l bo‘lib qoldi* (O‘tkir Hoshimov);

b) *qiyin*- leksemasi: *Har qanday ishning oxiri qiyin bo‘ladi* (O‘tkir Hoshimov);

d) *oson*- leksemasi: *Motorni qaytadan o‘t oldirish oson bo‘lsa ekan* (O‘tkir Hoshimov);

7) *mehribon*- leksemasi *qil*- yordamchisi qo‘shilgan holda kesim bo‘lib kelgan: *Kim bu odamni bunchalik mehribon qilib qo‘ydi ekan?* (Pirimqul Qodirov);

8) *kambag‘al*- leksemasi *ekan+lik* shaklining *ekan* affiksoidi ellipslangan ko‘rinishida kesim bo‘lib kelgan: *Uning bitta qusuri – kambag‘alligi* (Oybek).

3. Misollarning 7tasida ravish leksema kesim bo‘lib kelgan:

1) *ko‘p*- leksemasi (2): *..Buqabuloq atroflarida bunaqa antiqa qishloqlar ko‘p* (Hamid G‘ulom). *Voy, biram ko‘p! Avaz aka, belbog‘ingizni bering, terib olaylik* (Pirimqul Qodirov);

2) *kam*- leksemasi (2): *Voy, Alixo‘ja boylardan nimamiz kam?* (Oybek). *Bu yil suv kamroq* (Hamid G‘ulom);

3) *boshqacha*- leksemasi (1); *Erta bahorda tuproq hidi boshqacha bo‘ladi* (O‘tkir Hoshimov);

4) *eskicha*- leksemasi (1): *Biroq bu gal ham javob eskicha bo‘ldi* (Hamid G‘ulom);

5) *asta*- leksemasi (1): *Astaroq... Oyog‘ingiz tagi – binafshalar* (Hamid G‘ulom).

4. Misollarning 7tasida ot leksema kesim bo‘lib kelgan. Bunday ot leksema odatda bosh, o‘rin kelishigi shaklida bo‘ladi; kelishikning sintaktik vazifa ko‘rsatishi betaraflashadi, chunki sintaktik vazifa ko‘rsatkichi kelishikdan keyin qo‘shiladi:

1) Bosh kelishik shaklida kelgan (5): *Yordamchim – Olimjon* (O‘tkir Hoshimov). *Mana, so‘zingiz men uchun qonun* (Pirimqul Qodirov). *Yana bir yaqin tomoni - qo‘shni* (Hamid G‘ulom). *Axir bu jasorat emasmi?* (Hamid G‘ulom).

2) O‘rin kelishigi shaklida kelgan (3): *Hamma dalada* (Hamid G‘ulom). *Ixtiyor otamda!* (Hamid G‘ulom). *Biroq Nigor opaning o‘ylashicha gap mol-dunyoda emas* (Hamid G‘ulom).

5. Misollarning 9tasida olmosh kesim bo‘lib kelgan:

1) kishilik olmoshi (4):

a) bosh kelishik shaklida (3): *Oching, kennoyi, menman!* (O‘tkir Hoshimov). *Birovlarning xotiniga tuzoq qo‘yadigan senmisan?!* (Pirimqul Qodirov). *Men sen bo‘lsam, o‘zimni zovdan tashlar edim!* (Pirimqul Qodirov);

b) jo‘nalish kelishigi shaklida (1): *Sizga bular, Aziz aka!* (Hamid G‘ulom);

2) so‘roq olmoshi (1): *Do‘pping qani?* (O‘tkir Hoshimov);

3) sifat olmoshi (2):

a) *bunday-* olmoshi (1): *Voqea bunday bo‘lgan* (Hamid G‘ulom);

b) *shunaqa-* olmoshi (1): *Bugun ham shunaqa bo‘ladi* (O‘tkir Hoshimov);

4) gumon olmoshi (1): *Nega bunday allanechuksan?* (Oybek).

6. 3 misolda ko‘rsatish birliklari kesim bo‘lib kelgan:

1) *shu* ko‘rsatish birligi (2): *Og‘zimga kelgan gap shu bo‘ldi* (O‘tkir Hoshimov). *To‘yning qizig‘i shunda-da* (Oybek);

2) *ana* ko‘rsatish birligi (10): *Ana uning uyi* (Hamid G‘ulom).

7. Bir misolda o‘z- ta‘kid birligi kesim bo‘lib kelgan: *Dildorxon, balki o‘sha gulchi o‘zingiz bo‘larsiz?* (Hamid G‘ulom).

Kesimning tuslovchili birikmashakl bilan ifodalanishi

5- §. Sintaktik bo‘lak, shu jumladan kesim ham qurilish ashyosi sifatida birikma bilan ham ifodalanadi. Tahlilga jalb qilingan misollarning 60tasida kesim birikmashakl bilan ifodalangan. Bular dastlab bosh a‘zosi asosida fe‘l birikmashakl (41) va ism (keng ma‘noda) birikmashakl (19) deb ikkiga guruhlanadi.

Kesimning fe‘l birikmashakl bilan ifodalanishi

6- §. Kesim vazifasida kelgan fe‘l birikmashakl to‘ldiruvchili birikmashakl va hollovchili birikmashakl deb ikkiga ajratildi.

1. To‘ldiruvchili birikmashakl ikki turli: 1) vositasiz to‘ldiruvchili, 2) vositali to‘ldiruvchili.

1) Vositasiz to'ldiruvchi (16):

a) tushum kelishigining belgisi shaklida kelgan (7): *Amallab qaddimni rosladim* (O'tkir Hoshimov). *Dadillanib yelkasini tutdi* (O'tkir Hoshimov). *Qanday qilib u o'zini saqlab qoldi?* (Oybek). *So'ngra armiya xizmatini o'tadi* (Hamid G'ulom). Oxirgi misolda kesim (*armiya X xizmatini*) X o'ta- tuzilishli birikma bilan ifodalangan. Mana bu misolda vositasiz to'ldiruvchi yetti leksemashaklli birikma bilan ifodalangan: *Birgina Ahmadjonning 10- brigadasi | besh yuz tonna qo'shimcha paxta berish majburiyatini olgan* (Hamid G'ulom). Bu birikma tarkibidagi leksemashakllarning o'zaro sintaktik bog'lanishini qavslar yordamida quyidagicha ko'rsatish mumkin: {[*(besh X yuz) X (tonna)*] X [*qo'shimcha*] X [*(paxta X berish) X majburiyati*]}ni X {ol-};

b) tushum kelishigining belgisiz shaklida kelgan (9): *..qari imom nikoh o'qidi* (Oybek). *Dildorning .. aniq-ravshan so'zlari boshqa savolga o'rin goldirmadi* (Hamid G'ulom). *.. akang orden oladilar ..* (O'tkir Hoshimov). *Olimjon nima qilib berardi* (O'tkir Hoshimov) kabi.

2) Vositali to'ldiruvchi (8):

a) jo'nalish kelishigidagi leksemashakl bilan ifodalangan (7): *Oxirida u Hulkar bilan Avazni .. suvratga oldi* (Pirimqul Qodirov). *Olimjonning yig'lamsiragan ovozi qulog'imga kirdi* (O'tkir Hoshimov). *Azizning brigadasi institutning tajriba uchastkasiga aylandi* (Hamid G'ulom) kabi. Oxirgi misolda vositali to'ldiruvchi uch leksemashaklli birikma bilan ifodalangan: {[*institutning*] X [*(tajriba X uchastkasi)*]}ga X {aylan-};

b) chiqish kelishigidagi leksemashakl bilan ifodalangan (1): *Eski taomildan qolma* (Oybek).

2. Hollovchili birikmashaklda (17):

1) tarz hollovchisi qatnashgan (10):

a) ravishdosh shaklidagi fe'l bilan ifodalangan (5): *Bosib-yanchib o'tavermaysanmi?!* (Oybek). *Meni deb yovvoyi odam bo'lib ketmang, soch-pochingizni ham oldirib keling* (Pirimqul Qodirov). *O'rnimdan turayotganimda biqinim yana lovullab yondi* (O'tkir Hoshimov). *Dildor shu yerga kelin bo'lib tushgan* (Hamid G'ulom);

b) sifat leksemashakl bilan ifodalangan (3): *Bu nafislikni tog'da yolg'iz tashlab ketish Avazga juda og'ir tuyildi* (Pirimqul Qodirov). *Kun bo'yi erinchoq kezib yurgan bulutlar oftob botganidan keyin qahrli tus oldi* (O'tkir Hoshimov) kabi. Oxirgi misolda hollanmish belgisiz tushum kelishigidagi vositasiz to'ldiruvchili birikmaga teng: (*qahrli*) X (*tus X ol-*);

v) sifat olmosh bilan ifodalangan (2): *Avaz tengi ko'pchilik yoshlarning tarjimayi holi yuzaki qaraganda shunday ko'rinadi* (Hamid G'ulom). *Er deb shunaqa qilib yuribdi-ya* (Pirimqul Qodirov);

2) o'rin hollovchisi qatnashgan (6):

a) joʻnalish kelishigidagi ot leksemashakl bilan ifodalangan (5): *Qiz tomondan gupchakday yum-yumaloq xotin belini belbogʻ bilan mahkam bogʻlab oʻrtaga tushdi* (Oybek). *Avaz oʻzining bu oʻyidan xijolat boʻlib yerga qaradi* (Pirimqul Qodirov). *Keling, Aziz aka, toʻrga chiqing!* (Hamid Gʻulom) kabi;

b) chiqish kelishigidagi ot leksemashakl bilan ifodalangan (1): *U loyda sirgʻanib oʻrnidan turdi* (Oʻtkir Hoshimov);

3) payt hollovchisi qatnashgan (1): *.. uy-ayvonlarda chiroqlar oʻchirilganiga ikki soatdan oshdi* (Hamid Gʻulom).

Kesimning ism birikmashakl bilan ifodalanishi

7- §. Tahlilga jalb qilingan misollarning 19tasida kesim ism birikmashakl bilan ifodalangan:

1. Kesim vazifasida sifatlovchili birikmashakl kelgan (10). Kesimlik koʻrsatkichi:

1) bosh kelishikdan keyin qoʻshilgan (9):

a) Ikki aʼzoli birikma bilan ifodalangan (5): *Bu - qanday maynabozlik!* (Oybek). *Aziz – yolgʻiz oʻgʻil* (Hamid Gʻulom). *Binafsha - eng nozik chechak* (Hamid Gʻulom) kabi.

b) Uch aʼzoli birikma bilan ifodalangan (1): *Ammo Dildor – tamoman boshqa olam* (Hamid Gʻulom). Bu misolda leksemashakllarning oʻzaro sintaktik bogʻlanishi quyidagicha: [*tamoman*] X [(*boshqa* X *olam*)].

d) Koʻp aʼzoli birikma bilan ifodalangan (4): *Shu oddiy qizil askardan yana bir xotira – oʻsha 1941- yilning kuzida kelgan "qora xat"* (Hamid Gʻulom). [*Dildor*] .. *oʻz erki, irodasi, maqsadi, intilishlari va jasorati bilan mustaqil inson!* (Hamid Gʻulom). Bu misolda uyushiq qator bilan ifodalangan toʻldiruvchi sifatlovchili birikmaga bogʻlangan, yoyiq birikma bir butun holda kesim vazifasida kelgan.

2) Kesimlik koʻrsatkichi oʻrin kelishigidan keyin qoʻshilgan (1): *Dildorning uyi – shu yaqinda* (Hamid Gʻulom). Asli bu birikma uch aʼzoli boʻlib, joyleksemasi ellipslangani tufayli oʻrin kelishigi affiksi undan oldingi qism-ga qoʻshilgan: [(*shu*) X (*yaqin joy*)]*da* → (*shu yaqin*)*da*.

2. Kesim vazifasida qaratuvchili birikmashakl kelgan (7); kesimlik koʻrsatkichi bosh kelishikdan keyin qoʻshilgan:

1) Ikki aʼzoli birikma bilan ifodalangan (4): *Onam orzusi – mening orzum!* (Hamid Gʻulom). *Sizning ishingizmi bu?* (Pirimqul Qodirov). *Birovmas, oʻzimmi yangam* (Oʻtkir Hoshimov). *Men – binafsha shaydosi ...* (Hamid Gʻulom).

2) Koʻp aʼzoli birikma bilan ifodalangan (3): *Feruz qishlogʻi – yuksak tizma togʻning Xovos tomondagi bagʻriga joylashgan qishloqlarning eng balandi* (Hamid Gʻulom) kabi. Ushbu misol tarkibidagi leksemashakllarning oʻzaro sin-

taktik bog‘lanishi quyidagicha: «<{[(yuksak) X (tizma X tog‘)]ning X [(Xovos X tomon)]dagi X [bag‘ri]}ga X {joylashgan}> X <qishloq-lar>ning» X «eng balandi)».

3. Bir misolda kesim izohlovchili birikma bilan ifodalangan: *Bu – Yormatning qizi Gulnor edi* (Oybek). Leksemashakllarning o‘zaro sintaktik bog‘lanishi quyidagicha: [(Yormatning X qizi) X (Gulnor)] *edi*.

4. Bir misolda kesim *fe'l leksema + ma + sa go‘rga edi* qurilmasi bilan ifodalangan: *Yomg‘ir yog‘masa go‘rga edi!* (O‘tkir Hoshimov).

Birikmaning bo‘lagi mavqeida ham, gapshaklning bo‘lagi mavqeida ham ishlatiladigan sintaktik bo‘laklarning nutqiy voqelanishi

To‘ldiruvchining nutqiy voqelanishi

1- §. Tahlilga jalb qilingan 165 jumlaning 51tasi tarkibida to‘ldiruvchi qatnashmagan; bulardan 20 misolda kesim fe'l bilan, 31 misolda ism bilan ifodalangan. 15 misolda kesim *chiq-, to‘xta-, yon-, charcha-, terla-, kuchay-* kabi to‘ldiruvchini boshqarmaydigan o‘timsiz fe'l leksema bilan ifodalangan.

Ikki misolda vositali to‘ldiruvchini boshqara oladigan fe'l leksema qatnashgan, lekin boshqarish xususiyati voqelanmay qolgan: *Olimjon nima qilib berardi* (O‘tkir Hoshimov). *Hech nima qilmaydi* (O‘tkir Hoshimov): *kimga?*

Vositasiz to‘ldiruvchini boshqaradigan fe'l leksemada o‘zlik shakli yasalishi bilan bunday to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati yo‘qolgan: *Tamba surildi* (O‘tkir Hoshimov). *Shoqosim bo‘g‘ildi* (Oybek).

Bir misolda (dialogik nutq parchasida) o‘timli fe'l leksemaning vositasiz to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati voqelanmay qolgan: "*Hamma narsaga razm solib, kovlab yurasan-a, pismiql!*" – *j e r k i b t a s h l a d i* Nuri (Oybek).

Vositasiz to‘ldiruvchining nutqiy voqelanishi

2- §. To‘ldiruvchini boshqarish xususiyati avvalo fe'l leksemaning o‘timli (o‘timlilashgan) yoki o‘timsiz (o‘timsizlashgan) ekaniga bog‘liq.

I. O‘timli fe'l leksemaga vositasiz to‘ldiruvchini boshqarish xos (65); bunday valentlik nutqda deyarli to‘liq voqelanadi. O‘timlilashgan fe'l leksemada ham xuddi shunday (5): *Qizdirilgan chirmandalar h a v o n i yang-ratadi* (Oybek). *Shoshma, avval q o r n i n g n i to‘yg‘azib ol!* (O‘tkir Hoshimov). *Oftob muloyim jilmayib y e l k a n i qizdiradi* (O‘tkir Hoshimov) kabi.

Faqat vositasiz to‘ldiruvchini boshqaradigan fe'l leksema qatnashgan 60 jumlaning 42tasida bunday to‘ldiruvchi kesim vazifasida kelgan fe'l leksemaga, 18tasida kesimdan boshqa vazifada kelgan fe'l leksema bog‘langan. Keyingi holatda vositasiz to‘ldiruvchi birikmaning tobe bo‘lagi, ichki bo‘lak bo‘lib keladi;

jumlaga birikma tarkibida (to'ldiruvchi-to'ldirilmish birgalikda) kiritiladi. Bunda vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigining belgili shaklida ham, belgisiz shaklida ham ishlatiladi.

Quyidagi misollarda (16) vositasiz to'ldiruvchi to'ldirilmishi bilan birgalikda hollovchi vazifasida kelgan: *Aziz b o s h i n i e g i b m a m n u n j i l m a y d i* (Hamid G'ulom). *Hulkar o' z i n i z o' r l a g a n d a y q i l i b k u l i m s i r a d i* (Pirimqul Qodirov) kabi. Ayrim jumalarda esa ega vazifasida kelgan (2): *.. q i c h q i r i s h d i y o' l t o' s u v c h i l a r* (Oybek) kabi.

Mana bu jumlada birinchi vositasiz to'ldiruvchi ichki (*n i m a n i d i r y o' q o t -*), ikkinchisi – tashqi (*n i m a n i d i r y o' q o t g a n i n i s e z d i*): *X o l b e k u n i n g n i - m a n i d i r y o' q o t g a n i n i s e z d i* (Pirimqul Qodirov).

II. Vositasiz to'ldiruvchi kesim vazifasidagi fe'l leksemaga bog'langan 42 misolning 32tasida tushum kelishigi belgili shaklda, 10tasida belgisiz shaklda ishlatilgan: *N u r i n i n g b o s h i d a n q a y n a n a s i s o c h i q l a r s o c h d i* (Oybek). *M e n b i n a f s h a e k i b b o' l g a n m a n* (Hamid G'ulom). *S e r k a k o' r d i n g i z - m i?* (Pirimqul Qodirov) kabi.

Tushum kelishigining belgili shaklida ishlatilgan vositasiz to'ldiruvchi:

1) turdosh ot leksema bilan ifodalangan (20): *T u t u n j i g a r i m n i h a m t i t i b y u b o r d i* (Oybek). *K o' z i n g n i y u m!* (Pirimqul Qodirov). *O l i m j o n i k k i q o' l l a b e s h i k n i m u s h t l a s h g a t u s h d i* (O'tkir Hoshimov) kabi;

2) kishilik olmoshi bilan ifodalangan (5): *H a, m e n k e t a m a n. A m m o s i z n i y u r a g i m d a o l i b k e t a m a n* (Hamid G'ulom). *X o l b e k e n d i u n i a y a m a y u r a r e d i* (Pirimqul Qodirov) kabi;

3) otlashgan ko'rsatish birligi bilan ifodalangan (4): *S e n b u n i t u s h u n a s a n m i, n o q u s u l a q l!* (Oybek). *M e n b u l a r n i [b i n a f s h a l a r n i] s e v a m a n* (Hamid G'ulom) kabi;

4) o'z- ta'kid birligi bilan ifodalangan (1): *Q a n d a y q i l i b u o' z i n i s a q l a b q o l d i?* (Oybek);

5) fe'lning otdosh shakli bilan ifodalangan (2): *K o' n g l i m b e h u z u r b o' l i b b o r a r, h o z i r y i q i l i b t u s h i s h i m n i h i s q i l i b t u r a r d i m* (O'tkir Hoshimov). *S u r o n z o' r a y a d i. Y a n a t u r i b h a n s i r a b t o r t i s h u v n i d a v o m e t t i r a d i l a r* (Oybek);

6) fe'lning sifatdosh shakli bilan ifodalangan (1): *K e y i n n i m a b o' l - g a n i n i b i l m a y m a n* (O'tkir Hoshimov).

III. Vositasiz to'ldiruvchi ko'pincha to'ldirilmish bilan kontakt holatda joylashgan; bir qancha jumalarda esa kesim bilan unga bog'lanib kelgan vositasiz to'ldiruvchi orasida boshqa bo'lak joy olgan, natijada vositasiz to'ldiruvchining jumla tarkibidagi o'rni erkin ekanligi namoyon bo'lgan (10):

1) Orada ega kelgan (3): *.. o l d i n g i s o y a b o n l i a r a v a n i Y o' l c h i m i n d i* (Oybek). *B u l a r n i m e n o' z i m p a r v a r i s h q i l a m a n* (Hamid G'ulom) ka-

bi. Eganing bunday joylashuvi to'ldiruvchi gapshaklning (jumla- ning) bo'lagi ekanini ko'rsatadi.

2) Orada hollovchi kelgan (7): *Yuring-chi, - deb Turdi u ni pastdagi qalin chakalakzorga tomon boshlab ketdi* (Pirimqul Qodirov). *Shamol o v o- z i n i teskari yoqqa olib ketdi* (O'tkir Hoshimov) kabi.

IV. Vositasiz to'ldiruvchi ko'pincha leksemashakl bilan, qisman birik- kmashakl bilan ifodalangan. Tahlil qilingan misollar orasida quyidagi tur biri- kmashakllar bilan ifodalanish uchradi:

1) Sifatlovchili birikmashakl bilan ifodalangan (12): *T a s h q a r i h o v l i n i yig'ishtirdi* (Oybek). *Kim bu o d a m n i bunchalik mehribon qilib qo'ydi ekan?* (Pirimqul Qodirov). *B i t t a z o g' o r a n i bo'-lishib yedik* (O'tkir Hoshimov). *T r a k t o r t u m s h u g' i d a o s i l i b y o t g a n k a t t a k o n t e m i r t u t q i c h n i buray boshladim* (O'tkir Hoshimov). *Men o'zim q u r u q o' t i n topib kelaman* (Oybek) kabi.

2) Qaratuvchili birikmashakl bilan ifodalangan (8): *To'rtko'z it s u r u v- n i n g c h e t i n i aylanib yurar edi* (Pirimqul Qodirov). *Aziz e s h i k- n i n g b i r t a b a q a s i n i asta ochib hovliga kirdi* (Hamid G'ulom). *.. t u p r o q n i n g o j i z s h i v i r l a s h i n i aniq eshitganday bo'ldim* (O'tkir Hoshimov) kabi.

Mana bu jumlada vositasiz to'ldiruvchi murakkab tuzilishli birikmashakl bilan ifodalangan: *Q i z i, k e l i n l a r i b i l a n L u t f i n i s o o' l- t i r g a n s o y a b o n l i a r a v a n i Yo'lchi mindi* (Oybek). Ushbu vositasiz to'ldiruvchi tarkibidagi leksemashakllarning o'zaro sintaktik bog'lani- shini qavslar yordamida quyidagicha ko'rsatish mumkin: <{[(Qizi + kelinlari) bilan + Lutfiniso] X [o'tirgan]} X {[oldindagi] X [(soyabonli X arava)]}ni>. Bu misol tarkibida murakkab sintaktik transformatsiyalash amalga oshirilgan gapshakl vositasiz to'ldiruvchi vazifasida ishlatilgan (Sintaktik transformatsiya o'z o'rnida bayon qilinadi).

3) To'ldiruvchili birikmashakl bilan ifodalangan (2): *Lutfiniso q i z i b i l a n q o' s h k e l i n i n i i z v o s h d a y u b o r i s h n i s o' r a d i* (Oybek). *S u r u v n i d o' p p i d a y q i l i b b o q a y o t g a n i n i q a r a* (Pirimqul Qodirov).

Vositali to'ldiruvchining nutqiy voqelanishi

3- §. Vositali to'ldiruvchini asosan fe'l leksema, qisman ism leksema boshqargan.

I. Tahlilga jalb qilingan misollarning 49tasida vositali to'ldiruvchi fe'l leksemaga bog'langan:

1. 14 misolda kesim vazifasidagi fe'l leksemaga bog'lanib, tashqi bo'lak, gapshaklning bo'lagi mavqeida kelgan:

1) 27 misolda jo'nalish kelishigida shakllangan:

a) Leksemashakl bilan ifodalangan (21):

- ot leksemashakl bilan (15): *O l i m j o n g a yalindim* (O'tkir Hoshimov).
Bu taxmin A v a z g a noxush tuyildi (Pirimqul Qodirov). *Qishloq odati bo'yicha uy q u t l o v c h i l a r g a to'ldi* (Hamid G'ulom) kabi;

- olmosh bilan ifodalangan (5): *Jonim, m e n g a qarang* (Oybek). *Sen n i m a n g g a muncha kerilasan?!* (Pirimqul Qodirov) kabi;

- o'z- ta'kid birligi bilan (1): *O'zimning ojizligim o' z i m g a alam qildi* (O'tkir Hoshimov).

b) Birikmashakl bilan ifodalangan (6):

- sifatlovchili birikma bilan (5): *U b r i g a d a d a g i i s h i g a sho'ng'ib ketdi* (Hamid G'ulom). *Yuzim n a m t u p r o q q a urildi* (O'tkir Hoshimov). *Biroq bu mahallaning shumtaka erkak bolalari "k e l i n c h i m c h i l a s h" d e g a n e s k i o d a t g a juda rioya qilishar ekan* (Oybek) kabi;

- qaratuvchili birikma bilan (1): *Azizning brigadasi i n s t i t u t- n i n g t a j r i b a u c h a s t k a s i g a aylandi* (Hamid G'ulom).

2) 6 misolda vositali to'ldiruvchi chiqish kelishigida shakllanib, fe'l leksemaga kontakt holatda bog'langan, tashqi, gapshakl bo'lagi maqaida kelgan:

a) leksemashakl bilan ifodalangan (4): *Davlatbekov .. "Ha Tohir-u Zuhrolar, hormanglar endi!" - dedi va o t d a n tushdi* (Pirimqul Qodirov). *Qiziq, y o m g' i r d a n kerosin hidi kelayapdi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) sifatlovchili birikmashakl bilan ifodalangan (2): *E s k i t a o m i l- d a n qolma* (Oybek). *H a l i s e l g i b u l g u r m a g a n t u p r o q- d a n nam aralash quyosh hidi anqiydi* (O'tkir Hoshimov).

3) 3 misolda vositali to'ldiruvchi o'rin kelishigida shakllanib, fe'l leksema bilan distant holatda joylashgan:

a) leksemashakl bilan ifodalangan (1): *Dudburondan tutun aralash chiqqan cho'g' q o r o n g' i d a aniq ko'rindi* (O'tkir Hoshimov);

b) birikmashakl bilan ifodalangan (2):

- qaratuvchili birikma bilan: *O'zi s h u m a s h ' a l n i n g y o r u- g' i d a yaxshiroq ko'rinmoqchidir-da!* (Pirimqul Qodirov);

- to'ldiruvchili birikma bilan (1) *K u c h s i n o v d a har ikki tomon astoydil kurashdi* (Oybek).

4) 5 misolda vositali to'ldiruvchi bilan ko'makchisi yordamida shakllangan:

a) leksemashakl bilan ifodalangan (1): *M e n b i l a n xilvatda uchrashmoqchi edingizmi?* (Pirimqul Qodirov);

b) sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (4):

- kesim bilan kontakt joylashgan (2): *Chindan ham A'zam ferma S h a h r i s t o n l i k o g' a y n i s i b i l a n quda bo'libdi* (Hamid G'ulom) kabi;

- kesim bilan distant joylashgan (2): *S a l i s h o r a b i l a n c h o ' p o n i s t a - g a n t o m o n g a b u r i l a d i* (Pirimqul Qodirov). *Y a l p i s h o v q i n b i - l a n " t o r t i s h m a c h o q " b o s h l a n d i* (Oybek).

2. 10 misolda vositali to'ldiruvchi birikmaning bo'lagi, ichki bo'lak holati-
da kelgan:

1) Jo'nalish kelishigida shakllangan (15):

a) Sifatlovchili birikma tarkibida qatnashgan, birikma esa hollovchi vazifasida kelgan (3): *S h o d a - s h o d a b a r g l a r i s h u t o l a l a r g a b i t t a l a b t e r i b c h i - q i l g a n g a o ' x s h a y d i* (Pirimqul Qodirov). *D i l d o r b u s o ' z l a r g a a l l a q a n d a y u r g ' u b e r i b g a p i r d i* (Hamid G'ulom).

Mana bu jumla tarkibida ichki vositali to'ldiruvchi ikkita: *H u l k a r u n g a g ' a z a b l a n i s h g a h a m a r z i m a y d i g a n b i r t o ' n k a g a q a r a g a n d a y q a r a d i - y u , . .* (Pirimqul Qodirov). Bu jumladagi birinchi ichki vositali to'ldiruvchi sifatlovchili birikma tarkibida qatnashgan: *g ' a z a b l a n i s h g a h a m a r z i m a y d i g a n*; ikkinchisi hollovchili birikma tarkibida qatnashgan: *g ' a z a b l a n i s h g a h a m a r z i m a y d i g a n b i r t o ' n k a g a q a r a g a n d a y*.

b) Sifatlovchili birikma tarkibida qatnashgan, birikma esa kesim vazifasida kelgan (1): *R o b i y a o p a m h a m s i z g a o ' x s h a g a n q a h r a - m o n l a r* (O'tkir Hoshimov).

d) Sifatlovchili birikma tarkibida qatnashib, qaratuvchili birikma bilan ifodalangan; sifatlovchili birikma o'z navbatida yaxlitligicha otlashib, ega vazifasida kelgan (1): *B i r o v l a r n i n g x o t i n i g a t u z o q q o ' - y a d i g a n s e n m i s a n ? !* (Pirimqul Qodirov).

2) Chiqish kelishigida ifodalangan (3):

a) Sifatlovchili birikma tarkibida qatnashgan (1): *S e n d a q a u y a t - s i z x o t i n d a n u y a l a d i g a n a h m o q y o ' q* (Pirimqul Qodirov);

b) Hollovchili birikma tarkibida qatnashib, sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (2): *A v a z o ' z i n i n g b u o ' y i d a n x i j o l a t b o ' l i b y e r g a q a r a - d i* (Pirimqul Qodirov).

Mana bu jumlada ketma-ket ikkita vositali to'ldiruvchi ishlatilgan: *A v a z b u v a q t g a c h a D a v l a t b e k o v t o ' g ' r i s i d a j u d a y o m o n f i k r d a y u r g a n i d a n i z z a b o ' l d i* (Pirimqul Qodirov).

3) Hollovchili birikma tarkibida o'rin kelishigidagi leksemashakl bilan ifodalangan (1): *U l o y d a s i r g ' a n i b o ' r n i d a n t u r d i . Q o ' l i n i c h o ' z d i* (O'tkir Hoshimov).

4) *b i l a n* ko'makchisi yordamida shakllangan uyushiq qator bilan ifodalangan (1): *K e y i n k u y o v t o m o n a j o y i b s o ' z a n a l a r , q i y m a t - b a h o b u y u m l a r b i l a n b e z a t i l g a n x o n a l a r g a t a k l i f e t i l d i* (Oybek).

II. Tahlilga jalb qilingan misollarning 8tasida vositali to'ldiruvchini fe'ldan boshqa (ism) leksema boshqargan:

1. 4 misolda kesim vazifasida kelgan leksemaga bog'langan:

1) 3 misolda o‘rin kelishidagi leksemashakl bilan ifodalangan:

a) Ikki misolda *bor* leksemashakliga bog‘langan; vositali to‘ldiruvchi:

- ot leksema bilan ifodalangan: *D a d a m l a r d a - c h i, opa, mo‘miyo bor* (O‘tkir Hoshimov);

- kishilik olmoshi bilan ifodalangan: *Shoshmang, Hulkarjon, s i z d a ikki og‘iz gapim bor* (Pirimqul Qodirov). Bu jumlada vositali to‘ldiruvchi bilan boshqaruvchi leksema orasida frazema bilan ifodalangan miqdor hollovchisi kelgan, vositali to‘ldiruvchi distant joylashgan;

b) Bir misolda *yo‘q* leksemashakliga bog‘lanib, fe‘lning otdosh shakli bilan ifodalangan: *K u t i b o‘t i r i s h g a vaqt yo‘q* (O‘tkir Hoshimov). Bu jumlada *yo‘q* leksemasining *kimda?* so‘rog‘iga javob bo‘ladigan vositali to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati voqelanmagan.

2) Bir misolda chiqish kelishigidagi izohlovchili birikma bilan ifodalanib, kesim vazifasida *kam* miqdor ravishi kelgan, distant holatda joylashgan (Orada ega kelgan): *Voy, A l i x o‘j a b o y l a r d a n nimamiz kam?!* (Oybek).

2. 4 misolda vositali to‘ldiruvchi kesimdan boshqa vazifadagi ism leksemaga bog‘langan, birikmaning bo‘lagi, ichki bo‘lak holatida kelgan:

1) Ikki misolda jo‘nalish kelishigidagi leksemashakl bilan ifodalangan:

a) Bir misolda ot leksemashakl bilan ifodalanib, *o‘ch-* sifat leksemasiga bog‘langan va birikma bir butun holda sifatlovchi vazifasida kelgan: *D o n g - g a o‘ch boyvachcha kuyovlar nikohga ..* (Oybek).

b) Bir misolda *o‘z-* ta‘kid birligi bilan ifodalanib, kesimlik leksemasiga bog‘langan va birikma bir butun holda sifatlovchi vazifasida kelgan: *Yaxshi boqilgan suruvlarda o‘z i g a xos bir intizom bo‘ladi* (Pirimqul Qodirov).

2) Ikki misolda birikmashakl bilan ifodalangan:

a) Quyidagi jumlada chiqish kelishigida shakllangan sifatlovchili birikma bilan ifodalanib, ega vazifasidagi ot birikmashakl tarkibida kelgan; orada miqdor hollovchisi kelib, distant holatda joylashgan: *Sh u o d d i y q i z i l a s k a r d a n yana bir xotira - .. "qora xat"* (Hamid G‘ulom).

b) Quyidagi jumlada chiqish kelishida shakllangan sifatlovchili birikma bilan ifodalanib, kesimlik leksemasiga kontakt holatda bog‘langan: *Ularning har biri – n e c h a y u z u y, b i r n e c h a m i n g d a r a x t d a n iborat kattagina o‘ram* (Hamid G‘ulom).

Vositasiz va vositali to‘ldiruvchining birgalikda nutqiy voqelanishi

4- §. Ham vositasiz, ham vositali to‘ldiruvchini boshqarish o‘timli, shuningdek o‘timlilashgan fe‘l leksemaga xos bo‘lib, nutqda har ikki tur to‘ldiruvchi asosan voqelangan. Tahlilga jalb qilingan misollardan ikkitasida (dialogik nutq parchasida) vositali to‘ldiruvchi (*menga*) qatnashmagan: *Ayt s h a r t i n g n i !*

(Pirimqul Qodirov). *Avaz aka, bel bog'ingizni bering, terib olaylik* (Pirimqul Qodirov).

Ko'pchilik misollarda har ikki tur to'ldiruvchi birin-ketin kesim vazifasidagi fe'l leksemaga bog'lanib, gapshakl bo'lagi mavqeida qatnashgan. Quyidagi ikki jumlada vositasiz to'ldiruvchi ichki, birikmaning bo'lagi mavqeida kelgan, otdosh shaklidagi fe'l leksemaga bog'langan, ushbu birikma jo'nalish kelishigida shakllanib, vositali to'ldiruvchi sifatida kesim vazifasidagi fe'lga bog'langan, tashqi bo'lak, gapshakl bo'lagi mavqeida qatnashgan: .. *Hulkar iste h z o s i n i b i r d i r m a s l i k k a t i r i s h a r e d i* (Pirimqul Qodirov). *M e n b u r o l m a g a n t u t q i c h n i a y l a n t i r i s h g a y o s h b o l a n i n g k u c h i y e t a r m i d i !* (O'tkir Hoshimov).

Birinchi jumlada vositasiz to'ldiruvchi leksemashakl bilan (*istehzosini*), ikkinchi jumlada birikmashakl bilan (*men burolmagan tutqichni*), vositali to'ldiruvchi har ikki jumlada birikmashakl bilan (*istehzosini bildirmaslikka; men burolmagan tutqichni aylantirishga*) ifodalangan. Birinchi jumlada bunday vositali to'ldiruvchi fe'l kesim bilan kontakt joylashgan, ikkinchi jumlada esa distant joylashgan: orada qaratuvchili birikmashakl bilan ifodalangan ega kelgan, natijada to'ldiruvchining gapshakl bo'lagi ekanligi ochiq ko'ringan (*men burolmagan tutqichni birikmashakli tarkibidagi sifatlovchi transformatsiyalangan gapshakl bilan ifodalangan: men burolmadim → men burolmagan*).

7 misolda har ikki tur to'ldiruvchi kesim vazifasidagi fe'l leksemaga bog'langan, demak, tashqi bo'lak, gapshakl bo'lagi mavqeida qatnashgan:

1. Kesimga yaqin vositasiz to'ldiruvchi kelib, vositali to'ldiruvchi undan oldin joylashgan:

1) Vositasiz to'ldiruvchi bilan kesim orasida boshqa bir bo'lak joylashgan:

a) Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan ega joylashgan (1): *Sizning bog'ingizga b i n a f s h a n i b o s h q a g u l c h i e k a d i* (Hamid G'ulom). Bu jumlada vositali to'ldiruvchi qaratuvchili birikma bilan ifodalangan.

b) O'rin kelishigidagi sifatlovchili birikma bilan ifodalangan vositali to'ldiruvchi joylashgan (1): [Alixo'ja boy] *Q i z i n i q o ' s h a r g ' u m o q l i i z v o s h d a y u b o r d i* (Oybek).

2. Kesim bilan kontakt joylashgan vositasiz to'ldiruvchi:

a) 3 jumlada tushum kelishigining belgisiz shaklida ishlatilgan: *Traktorga s u v o b o r a y m i ?* (O'tkir Hoshimov). *T o ' y u s t i g a t o ' y k o ' r i n g , x o l a !* (Oybek). *L e k i n A ' z a m f e r m a u l a r g a r a d j a v o b i b e r d i* (Hamid G'ulom). Birinchi jumlada har ikki to'ldiruvchi leksemashakl bilan ifodalangan; ikkinchi jumlada vositali to'ldiruvchi jo'nalish kelishigidagi qaratuvchili birikma bilan (*to'y ustiga*), uchinchi jumlada vositasiz to'ldiruvchi izofa birikmasi bilan (*rad javobi*) ifodalangan.

b) 2 jumlada tushum kelishigining belgili shaklida ishlatilgan; vositali to'ldiruvchi bilan ko'makchisi yordamida shakllangan: *M e h m o n b i l a n u l*

a r n i tanishtirar ekan, .. (Pirimqul Qodirov). *Kichkinagina, ammo dag'al qo'li bilan y u z i m n i siladi* (O'tkir Hoshimov). Birinchi jumlada har ikki to'ldiruvchi leksemashakl bilan, ikkinchi jumlada esa vositali to'ldiruvchi uyushiq sifatlovchili birikmashakl bilan ifodalangan.

II. Quyidagi jumlada fe'l kesimga uch to'ldiruvchi bog'lanib kelgan; vositali to'ldiruvchilar jo'nalish kelishigida va *bilan* ko'makchisi yordamida shakllangan; *bilan* ko'makchisi yordamida shakllangan vositali to'ldiruvchi sifatlovchili birikma bilan ifodalangan: *Kimdir u n i o l a c h i l v i r b i - l a n z i r k k a bog'lab qo'ygan edi* (Pirimqul Qodirov).

Mana bu jumlada *bilan* ko'makchisi yordamida shakllangan to'ldiruvchi sifatlovchi vazifasidagi birikmaning ichki bo'lagi bo'lib kelgan; jo'nalish kelishigidagi vositali to'ldiruvchi va belgisiz tushum kelishigidagi vositasiz to'ldiruvchi kesimga bog'lanib, tashqi bo'lak, gapshakl bo'lagi mavqeida qatnashgan; har uch to'ldiruvchi sifatlovchili birikma bilan ifodalangan: *Yalang'och daraxtlar m a y d a y u l d u z c h a l a r b i l a n y o n g a n q o r g a a j i b c h i r o y l i k o'lkalar tashlaydi* (Oybek).

Quyidagi jumlada bir vositali to'ldiruvchi, ikki vositasiz to'ldiruvchi qatnashgan. Vositali to'ldiruvchi jo'nalish kelishigidagi leksemashakl bilan ifodalanib, kesimga bog'langan. Vositasiz to'ldiruvchilardan biri tushum kelishigining belgisiz shaklida ishlatilib, to'ldiruvchili birikmaning ichki bo'lagi bo'lib kelgan. Ikkinchi vositasiz to'ldiruvchi shu to'ldiruvchili birikma bilan ifodalanib, kesimga bog'langan, tashqi bo'lak, gapshakl bo'lagi mavqeida qatnashgan: *M e n g a t r a k t o r h a y d a s h n i o'rgatdilar* (O'tkir Hoshimov).

5- §. Yuqoridagi tasvirlardan ayon bo'ladiki, to'ldiruvchi predmet tushunchasini anglatib kelishda egadan keyin turadigan sintaktik bo'lak bo'lib, boshqaruv xususiyatiga molik birlik bilan ifodalangan kesimli gapshakllar (jumlar) tarkibida deyarli to'liq namoyon bo'ladi.

Asli to'ldiruvchi – birikma turlaridan birining tobe bo'lagi, birikmaning ichki bo'lagi; bunda to'ldiruvchi jumla tarkibida kesimdan boshqa vazifada kelgan sintaktik birlikka (leksemashaklga, birikmashaklga) bog'langan holda qatnashadi.

To'ldiruvchi jumla tarkibida kesim vazifasida kelgan sintaktik birlikka (leksemashaklga, birikmashaklga) bog'lanib kelishi asosiy holat bo'lib, bunda to'ldiruvchi birikmaning bo'lagi mavqeidan gapshaklning (jumlaning) bo'lagi mavqeiga ko'tariladi.

Gapshaklning (jumlaning) bo'laklari deb ega va kesimga aytiladi. Bu ikki bo'lakdan iborat gapshakl (jumla) yig'iq gapshakl (jumla) deyiladi. Ega ifodalanmaydigan, ega qatnashmaydigan gapshakllar ham faqat kesimning o'zi bilan ifodalanganida yig'iq gapshakl deyiladi. Bunday gapshakllar nutqda juda oz uchraydi.

Gapshakl (jumla) tarkibida ega va kesimdan tashqari kesimga bog‘lanib kelgan (demak, gapshakl bo‘lagi maqaida qatnashgan) to‘ldiruvchi ham mavjud bo‘lsa, bunday gapshakl (jumla) yoyiq gapshakl (jumla) deyiladi. Bunday to‘ldiruvchi gapshakl (jumla) asosini yoyuvchi sintaktik bo‘lak deb baholanadi.

To‘ldiruvchini boshqara oladigan sintaktik birlik (leksemashakl, birikmashakl) bilan ifodalangan kesimli gapshakl (jumla) tarkibida to‘ldiruvchi namoyon bo‘lmay qolsa, uning yo‘qligi aniq seziladi, anglatilayotgan fikrda noto‘liqlik yuz beradi. Shunga ko‘ra til birligining to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati deyarli barcha jumlalarda voqelanadi.

Gapshakl (jumla) qurilishida to‘ldiruvchining muhim sintaktik bo‘lak ekanligi aniq qurilma bilan majhul qurilma munosabatida ochiq ko‘rinadi: aniq qurilma majhul qurilmaga vositasiz to‘ldiruvchi asosida transformatsiya qilinadi va b.

Xullas, to‘ldiruvchining ikki holatini: birikmaning bo‘lagi holatini va kesimga bog‘lanib kelgan holatini farqlash kerak. Kesimga bog‘lanib kelgan to‘ldiruvchi gapshakl (jumla) asosini yoyuvchi bo‘lak deb baholanishi lozim. To‘ldiruvchi leksemaga xos boshqaruv valentligini namoyon etadi degan fikrga suyanib gapshakl tarkibida kesimga bog‘lanib qatnashadigan to‘ldiruvchini gapshakl bo‘lagi mavqeidan mahrum etish mumkin emas (Bu masalaga hollovchilar tasvirida yana aniqlik kiritiladi).

Hollovchining nutqiy voqelanishi

1- §. Hollovchini ishlatishda biror chek-chegara yo‘q: har qanday harakat-holat ma‘lum makonda va zamonda, ma‘lum tarzda, ma‘lum sabab yoki maqsad bilan voqelanadi. Shu bilan birga jumla tarkibida hollovchini ishlatishga ko‘pincha zaruriyat, majburiyat ham bo‘lmaydi. Shunga qaramay hollovchi nutqda juda ko‘p ishlatiladi. Tahlilga jalb qilingan jumlalarda hollovchi 398 marta uchradi.

Hollovchi ko‘pincha ravish leksemashakl bilan, shuningdek boshqa turkumlarning leksemashakllari bilan, birikmashakl bilan ifodalanadi. Ifoda materialidan anglashiladigan ma‘no asosida hollovchining tarz, o‘rin, payt kabi ma‘no turlari ajratiladi. Quyida hollovchilarning ayrim belgi-xususiyatlari shunday ma‘no turlari bo‘yicha tasvirlandi.

Tarz hollovchisining nutqiy voqelanishi

2- §. Tarz hollovchisi kuzatilgan misollarda eng ko‘p ishlatilgan (136); fe‘l leksema bilan ifodalangan hollanmishga asosan bitishuv usulida, qisman boshqaruv usulida bog‘langan.

Tarz hollovchisi jumla tarkibida: a) birikma bo‘lagi, ichki bo‘lak holatida (27), b) kesim vazifasidagi leksemaga bog‘lanib, tashqi bo‘lak, gapshakl bo‘lagi holatida (109) kelgan.

Birikmaning bo‘lagi holatida kelgan tarz hollovchisi quyidagicha ifodalangan:

I. Leksemashakl bilan ifodalanib, hollanmishi bilan kontakt joylashgan (22):

1) Ravish leksema bilan ifodalangan (12): *Eshikni o h i s t a ochib..* (Oybek). *Aziz yo ‘lkadan t e z yurib..* (Hamid G‘ulom) kabi;

2) Sifat leksema bilan ifodalangan (4): *Soqolli kampir .. so ‘zlarni o h a n g d o r cho ‘zib qichqirdi* (Oybek). *Halqani d u r u s t r o q taqillatishga madorim yetmadi* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

3) Fe'ning ravishdosh shakli bilan ifodalangan (4): *.. sh o sh i b kelayotgan Avaz Turdiga yaqinlashdi* (Pirimqul Qodirov). *"Bizanikiga boramiz-a?" – dedi meni s u y a b yurishga urinib* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

4) bilan ko‘makchisi yordamida shakllangan ot leksema bilan ifodalangan (1): *Q i y - ch u v b i l a n o ‘tgan nahorlikdan so ‘ng..* (Oybek).

2. Birikmashakl bilan ifodalangan (14):

1) To‘ldiruvchili birikma bilan ifodalangan (3); birikma -b ravishdosh yasovchisi bilan shakllangan; hollanmishi bilan:

a) kontakt joylashgan (2) *..dedi m e n i s u y a b y u r i s h g a u r i - n i b* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

b) distant joylashgan (1) *.. d a d i l r o q q a d a m b o s i s h g a u r i n i b yelkasidan ushladim* (O‘tkir Hoshimov).

2) Hollovchili birikma bilan ifodalangan (2); hollanmishi bilan kontakt joylashgan: *t o ‘ x t o v s i z r a v i s h d a keltirilgan taomlar..* (Oybek) kabi.

3. Transformatsiyalangan gapshakl bilan ifodalangan(1): *I l o j i b o r i - c h a dadilroq qadam bosishga urinib..* (O‘tkir Hoshimov).

3- §. Kesim vazifasidagi fe'l leksemaga bog‘lanib, gapshakl bo‘lagi mavqeida kelgan tarz hollovchisi (109) quyidagicha ifodalangan:

1. Leksemashakl bilan ifodalangan (64):

1) Ravish leksema bilan ifodalangan (18); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (12): *Qamalgan tutun j u d a s e k i n tarqalmoqda* (Oybek). *Endi ekamiz, a l b a t t a ekamiz!* (Hamid G‘ulom). *Turdi ch a l q o n ch a s i g a yiqilib tushdi* (Pirimqul Qodirov). *Osmonda erinchoq bulutlar v a z m i n suzib boradi* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

b) distant joylashgan (6): *"Oxiri yog ‘ibdi-da" degan o ‘y g ‘ i r a - s h i - r a miyamga urildi* (O‘tkir Hoshimov). [binafshani] *B e i x t i y o r dimog ‘iga tutdi* (Hamid G‘ulom) kabi.

2) Sifat leksema bilan ifodalangan (4): *.. palakni ayollar boshlari uzra b a l a n d ko ‘tardilar* (Oybek). *Y o m o n og ‘riyapdimi?* (O‘tkir Hoshimov) kabi.

3) Fe'ning ravishdosh shakli bilan ifodalangan (31); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (18): *Dildor t a a j j u b l a n i b s o ' r a d i* (Hamid G'ulom). *Uy eshigi g' i y q i l l a b o c h i l d i* (O'tkir Hoshimov). *Kechalari u x l a y o l m a y c h i q a m a n* (Pirimqul Qodirov). *B o s i b - y a n c h i b o ' t a v e r m a y s a n m i !* (Oybek) kabi;

b) distant joylashgan (13): *Yana t u r i b h a n s i r a b t o r t i s h u v n i d a v o m e t t i r a d i l a r* (Oybek). *A m a l l a b q a d d i m n i r o s t l a d i m* (O'tkir Hoshimov). *X o l - b e k i n d a m a y u n g a y a q i n l a s h d i* (Pirimqul Qodirov) kabi.

4) Ot leksema bilan ifodalangan (10):

a) bilan ko'makchisi yordamida shakllangan (8); kesim bilan:

- kontakt joylashgan (6): *"T o ' y n i n g q i z i g ' i s h u n d a - d a !"* – *j a h l b i - l a n q i c h q i r d i Y o ' l c h i* (Oybek). [bulutlar] *S h i d d a t b i l a n b o s t i r i b k e l a b o s h l a d i* (O'tkir Hoshimov) kabi;

- distant joylashgan (2): *U .. k u c h b i l a n m e n g a u r i l d i* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) chiqish kelishigidagi ot leksema bilan ifodalangan (1): *.. q i s h l o q x o ' j a l i k i n s t i t u t i g a s i r t d a n o ' q i s h g a k i r i b o l d i* (Hamid G'ulom);

d) deb yordamchisi bilan shakllangan (1): *K e l i n d e b b o s h q a a y o l l a r n i c h i m c h i l a y d i l a r* (Oybek).

5) O'rin kelishigidagi olmosh bilan ifodalangan (2): *"B u n a q a d a t o ' y a d i m i k i s h i"* – *"Q a n a q a d a t o ' y a s i z b o ' l m a s a ?"* (Pirimqul Qodirov).

2. Birikmashakl bilan ifodalangan (41):

1) To'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan (26); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan; -b (bo'lishsiz shaklda -y) ravishdosh yasovchisi bilan shakllangan: *T u r d i u n i y e n g i d a n u s h l a b t o ' x t a t d i* (Pirimqul Qodirov). *"Yur!" – d e d i m y o ' l b o s h l a b* (O'tkir Hoshimov). *L e k i n u s h u n d a h a m u m i d i n i u z m a y : "D i l d o r x o n , b a l k i o ' s h a g u l c h i o ' z i n g i z b o ' l a r s i z ?"* – *d e d i* (Hamid G'ulom) kabi;

b) distant joylashgan (18): *C h a r c h a g a n a y o l l a r u y n i t o ' l d i r i b z i c h o ' l t i r i s h d i* (Oybek). *E n d i s h u t u m a n d a n f o y d a l a n i b s u r u v n i o ' s h a y o q q a h a y d a d i* (Pirimqul Qodirov). *A z i z k a t t a y o ' l g a c h i q i b o q .. a v t o b u s g a i l i n d i* (Hamid G'ulom). *J i l d i n i b o s h i u s - t i d a p i r p i r a k q i l i b a y l a n t i r i b c h o p i b k e l d i* (O'tkir Hoshimov) kabi.

2) Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (3); ot birikma bilan ko'makchisi yordamida shakllangan; kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (1): *U H u l k a r g a j u d a m a y i n , h a t t o m e h r i b o n t o v u s h b i l a n g a p i r a r e d i* (Pirimqul Qodirov);

b) distant joylashgan (2): *K i m d i r o g ' i r , s h a x d a m q a d a m l a r b i l a n e s h i k k a y a q i n l a s h d i* (O'tkir Hoshimov) kabi.

3) Hollovchili birikma bilan ifodalangan (8); fe'l birikma:

a) -b ravishdosh yasovchisi bilan shakllangan (6); kesim bilan:

- kontakt joylashgan (3): *Serka t o s h m a - t o s h s a k r a b yuqoriga qochdi* (Pirimqul Qodirov) kabi;

- distant joylashgan (3): *U y e r g a q a r a b ildam yurdi* (Oybek) kabi;

b) *-gan* sifatdosh shakliga o‘rin kelishigi affiksi qo‘shilib shakllangan (1): *..ko‘pchilik yoshlarning tarjimayi holi y u z a k i q a r a g a n d a shunday ko‘rinadi* (Hamid G‘ulom).

Mana bu jumlada hollovchili sifat birikma qatnashgan (1): *Olimjon halqani y a n a d a q a t t i q r o q urdi* (O‘tkir Hoshimov).

4) Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan (2); kesim bilan distant joylashgan: *.. m u t l a q s u k u n a t i c h i d a qari imom nikoh o‘qidi* (Oybek). *Q i s h l o q o d a t i b o‘y i c h a uy qutlovchilarga to‘ldi* (Hamid G‘ulom).

5) Ta‘kidlovchili birikma bilan ifodalangan (1); kesim bilan kontakt joylashgan: *Hulkar hali suruvni yo l g‘ i z o‘ z i boqib ko‘rmagan edi* (Pirimqul Qodirov).

3. Transformatsiyalangan gapshakl bilan ifodalangan (4); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (2): *Eshikni k u c h i m b o r i c h a mushladim* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

b) distant joylashgan (2): *"Qarang, top-toza!" – dedi o v o z i t i t- r a b* (O‘tkir Hoshimov) kabi.

O‘rin hollovchisining nutqiy voqelanishi

4- §. O‘rin hollovchisi tahlilga jalb qidingan jumlar tarkibida 126 marta uchradi; 120 misolda fe‘l leksemaga, 6 misolda ism leksemaga bog‘lanib kelgan. Keyingi tur misollarda hollovchi o‘rin kelishida shakllanib, *bor*, *yo‘q* kesimlik leksemalariga bog‘langan (Kesimlik leksemasining boshqaruv xususiyati namoyon bo‘lgan):

1) Leksemashakl bilan ifodalanib, kesim bilan distant joylashgan: hollovchi bilan kesim orasida ega joy olgan (3):

a) ot leksema bilan ifodalangan (2): *Q o‘ l i d a tayog‘i bormi?* (Pirimqul Qodirov);

b) sifat leksema bilan ifodalangan (1): *T a s h q a r i d a dadam bormi?* (Oybek).

2) Birikmashakl bilan ifodalangan; kesim bilan distant joylashgan (3): orada ega kelgan; hollovchi:

a) sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (2): *M o‘‘j a z o yo q l a r i- d a mahsi ham yo‘q* (Oybek). *Sh u b i r p a r c h a yerda mening binafshalarim bor* (Hamid G‘ulom);

b) qaratuvchili birikma bilan ifodalangan (1): *T o l t a g i d a buloq bor* (O‘tkir Hoshimov).

5- §. Fe'lga bog'lanib kelgan hollovchilar jumla tarkibida: a) birikmaning bo'lagi holatida (35), b) kesim vazifasidagi leksemaga bog'lanib gapshakl bo'lagi holatida (85) qatnashgan. Har ikki holatda fe'l leksemaning boshqarish xususiyati namoyon bo'lgan.

Birikmaning bo'lagi (ichki bo'lak) holatida kelgan o'rin hollovchisi quyidagicha shakllangan:

I. Jo'nalish kelishigida shakllangan (15):

1) Leksemashakl bilan ifodalangan (9); hollanmishi bilan:

a) kontakt joylashgan (6): *Qo'ylarini bala nd ga yoyib chiqqan Xolbek ..* (Pirimqul Qodirov). *Olimjon r o' p a r a m g a cho'kkalab ko'zimga tikildi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) distant joylashgan (3): *hamma tomlar b o sh l a r i g a paranji yo choponni nari-beri yopgan xotinlar, qizlar bilan to'ldi* (Oybek). *Y u q o r i- d a n buni ko'rib turgan Hulkar ..* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2) Birikmashakl bilan ifodalangan (6); hollanmishi bilan kontakt joylashgan:

a) Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (2): *Aziz k a t t a y o' l g a chiqib, ..* (Hamid G'ulom). *To sh k o' ch a g a chiqqanda ..* (Oybek);

b) Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan (4): *"Suv opkelaymi?" – dedi jild- ini j i y d a sh o x i g a ilib* (O'tkir Hoshimov). *Bu vaqt s o y b o' - y i d a g i azim sadaqayrag'och tagiga kelib to'xtashgan edi* (Hamid G'ulom) kabi.

2. Chiqish kelishigida shakllangan (10):

1) Leksemashakl bilan ifodalangan (8); hollanmishi bilan:

a) kontakt joylashgan (5): *Aziz gapni u z o q d a n aylantirib kelib..* (Hamid G'ulom). *Turdi uni y e n g i d a n ushlab to'xtatdi* (Pirimqul Qodirov) kabi;

b) distant joylashgan (3): *Aziz y o' l k a d a n tez yurib ko'chaga chiqib ketdi* (Hamid G'ulom). *Turdi t a g i d a n ilon chiqqanday sakrab turib ketdi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2) Sifatlovchili birikmashakl bilan ifodalanib, hollanmishisi bilan kontakt joylashgan (2): *Xolbek uni o' sh a o y o g' i d a n ushlab yuqoriga ko'tarib yubordi* (Pirimqul Qodirov). *Q a r sh i d a g i k a m d a n oshib kelayotgan ikki kishi ko'rindi* (Pirimqul Qodirov).

3. O'rin kelishigida shakllangan (9):

1) Leksemashakl bilan ifodalangan (3); hollanmishisi bilan:

a) kontakt joylashgan (1): *Y o n i m d a o'tirgan Olimjon sakrab yerga tushdi* (O'tkir Hoshimov);

b) distant joylashgan (2): *Bu nafislikni t o g' d a yolg'iz tashlab ketish ..* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2) Birikmashakl bilan ifodalangan (6):

a) Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan; hollanmishi bilan distant joylashgan (1): *Bular [binafshalar] unga tog'dagi butazorlar- da tinimsiz uchib yuradigan kapalaklarni eslatdi* (Hamid G'ulom);

b) Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan (4); hollanmishisi bilan:

- kontakt joylashgan (3): *Ariq bo'yidagi may-salar orasida ochilgan jimitdek zangori gullar ustida ..* (O'tkir Hoshimov). *Olimjon burninining uchida ilinib turgan suv tomchisini artib..* (O'tkir Hoshimov) kabi;

- distant joylashgan (1): *Jildini bo'shi ustida pirpirak qilib aylantirib chopib keldi* (O'tkir Hoshimov);

d) Izofa birikmasi bilan ifodalangan; hollanmishisi bilan kontakt joylashgan (1): *.. Qibray bekati da yuray-yuray deb turgan avtobusga ilindi* (Hamid G'ulom).

4. -gacha shakl yasovchisi qo'shilgan leksema bilan ifodalangan; hollanmishisi bilan distant joylashgan (1): *Olimjon .. tizzasiga cha tup-roq kechib ..* (O'tkir Hoshimov).

6- §. Kesim vazifasidagi fe'l leksemaga bog'lanib, gapshakl bo'lagi sifatida kelgan o'rin hollovchisi quyidagicha shakllangan:

I. Jo'nalish kelishigida shakllangan (36):

1. Leksemashakl bilan ifodalangan (17); kesim bilan:

1) kontakt joylashgan (13):

a) ot leksema bilan ifodalangan (8): *Qibray ga ketishdi* (Hamid G'ulom). *Kimdir .. eshikka yaqinlashdi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) otlashgan sifat leksema bilan ifodalangan (2): *Serka.. yuqoriga qochdi* (Pirimqul Qodirov) kabi;

v) -niki affiksi qo'shilgan kishilik olmoshi bilan ifodalangan (3): *Yuring, .. biznikiga boramiz* (O'tkir Hoshimov) kabi;

2) distant joylashgan (4):

a) orada ega kelgan (2): *Yuzimga yana yomg'ir sachradi* (O'tkir Hoshimov) kabi.

b) orada to'ldiruvchi kelgan (2): *Bor, bo'shingga ro'mol o'rab kel!* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2. Birikmashakl bilan ifodalangan (19):

1) Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (9); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (8): *Sal ishora bilan choponistagan tomonga buriladi* (Pirimqul Qodirov). *Shamol ovozimni teskari yoqqa olib ketdi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) distant joylashgan: orada ega kelgan (1): *Bu yerga asosan qariyalar yig'ilishadi* (Pirimqul Qodirov).

2) Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan (6); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (4): *Hulkar chopqillab zirkla rning ora-sig a kirib ketdi* (Pirimqul Qodirov). *Hamma xonalar va ayvonlardan xotinlar hov lisa h n i g a to'kildi* (Oybek) kabi;

b) distant joylashgan (2); orada:

- ega kelgan (1): *Hulkar Avazning og'ziga uch-to'rt dona qora-qand soldi* (Pirimqul Qodirov);

- tarz hollovchisi kelgan (1): *Turdi .. chakmonining cheti-ga sabrsizlanib o'tirdi* (Pirimqul Qodirov);

3) Izofa birikmasi bilan ifodalangan (3); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (2): *Avtobus Darxonariq bekati ga kelib to'xtadi* (Hamid G'ulom) kabi;

b) distant joylashgan (1): *O'sha yiliyoq qishloq xo'jalik instituti ga sirdan o'qishga kirib oldi* (Hamid G'ulom).

II. Chiqish kelishigida shakllangan (14):

1. Leksemashakl bilan ifodalangan (5); kesim bilan:

1) kontakt joylashgan (4):

a) ot leksema bilan ifodalangan (3): *Ota-onasi ishda n qaytishgandir* (Hamid G'ulom) kabi;

b) otlashgan sifat leksema bilan ifodalangan (1): *Ra'no kelinoyimning eshigi orqasida n tambalangan ekan* (O'tkir Hoshimov);

2) distant joylashgan bo'lib, otlashgan sifat leksema bilan ifodalangan; orada miqdor hollovchisi kelgan (1): *Uzoqda n bir martami, ikki martami ko'rib qolganman* (Oybek).

2. Birikmashakl bilan ifodalangan (9):

1) Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (4); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (1): *Serka bu yerda n ko'rinar edi* (Pirimqul Qodirov);

b) distant joylashgan (3): *Uy tomondan qandaydir sharpa ko'ringandek bo'ldi* (O'tkir Hoshimov). .. *Turdi oxiri tik yonadan pastga yumalab ketdi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2) Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan (5); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (2): *Eshmurod aka .. qo'ylarining ortidan ketdi* (Pirimqul Qodirov) kabi;

b) distant joylashgan (3): *Ku yo v bo shida n mo'l-ko'l sochiqlar sochildi* (Oybek). .. *Azizning uyida n Nafisaning uyiga sovchilar chiqdi* (Hamid G'ulom) kabi. Birinchi jumlada o'rin hollovchisi bilan kesim orasida ega, ikkinchi jumlada esa jo'nalish kelishigida shakllangan o'rin hollovchisi kelgan.

III. O'rin kelishigida shakllangan (31):

1. Leksemashakl bilan ifodalangan (12); kesim bilan:

1) kontakt joylashgan (6): *Y o ' l d a uchratmadingizmi?* (Hamid G'ulom). *B e m a h a l d a pishirib qo'yibdimi birovnikida* (O'tkir Hoshimov) kabi;

2) distant joylashgan (6): *U y d a hech kim ko'rinmadi?* (Hamid G'ulom). *P a s t d a tuman tarqab ketgan edi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2. Birikmashakl bilan ifodalangan (19):

1) Sifatlovchili birikma bilan ifodalanib, distant joylashgan (5): *A r c h a - z o r s o ' q m o q d a Turdining qorasi ko'rindi* (Pirimqul Qodirov). *B u y o q d a qorong'i tushib kelayapdi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

2) Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan (12); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (6): *Qiz tomon g u l x a n o l d i d a to'xtadi* (Oybek). *C h e l a k i ch i d a qolib ketibdi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) distant joylashgan (7): *K u y o v n i n g h o v l i s i o ' r t a s i d a katta gulxan yonardi* (Oybek). *X o n a i ch i d a shovqin pasaydi* (Oybek) kabi.

3. Izofa birikmasi bilan ifodalangan, kesim bilan kontakt joylashgan (1): *Aziz ana shu .. F e r u z q i s h l o g ' i d a tug'ildi* (Hamid G'ulom).

IV. Bir necha misolda o'rin hollovchisi *uzra* ko'makchisi bilan, o'rin ma'nosini ifodalaydigan *qarab, tomon* yordamchilari bilan shakllangan (4):

1) Leksemashakl bilan ifodalangan (3); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (2): *Hulkar s e r k a g a q a r a b intildi* (Pirimqul Qodirov) kabi;

b) distant joylashgan (1): *.. palakni ayollar b o s h l a r i u z r a baland ko'tardilar* (Oybek);

2) Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (1); kesim bilan kontakt joylashgan: *Turdi uni p a s t d a g i q a l i n c h a k a l a k z o r g a t o - m o n boshlab ketdi* (Pirimqul Qodirov).

Payt hollovchisining nutqiy voqelanishi

7- §. Payt hollovchisi nutqda ko'p ishlatiladi (77); hollanmishiga ikki xil: a) bitishuv usulida, b) boshqaruv usulida bog'lanadi. Payt hollovchisi asosan fe'l leksemaga (72), juda oz miqdorda ism leksemaga (5) bog'langan.

Payt hollovchisining ism leksema bilan bog'lanishiga quyidagi misollar uchradi:

1) Ravish leksema bilan ifodalanib, hollanmishiga bitishuv usulida bog'langan, kontakt joylashgan (1): *B u g u n h a m shunaqa bo'ldi* (O'tkir Hoshimov).

2) Ot leksema bilan ifodalanib, sifat bilan ifodalangan hollanmishiga boshqaruv usulida bog'langan, kontakt joylashgan; ushbu sifat birikma otlashib (*Namozasrga yaqin paytda* → *Namozasrga yaqin*), payt hollovchisi vazifasida kelgan (2): *N a m o z a s r g a y a q i n katta olomon bilan keldi* (Oybek) kabi.

3) Sifatlovchili birikma bilan ifodalanib, kesim vazifasida kelgan ravish leksemaga bog'langan, distant joylashgan (2): *B u y i l s u v k a m r o q* (Hamid G'ulom). *E r t a b a h o r d a t u p r o q h i d i b o s h q a c h a b o ' l a d i* (O'tkir Hoshimov). Birinchi jumlada hollovchi kesim vazifasidagi ravish leksemaga bitishuv usulida, ikkinchi jumlada esa boshqaruv usulida bog'langan.

8- §. Fe'l leksemaga bog'lanib kelgan payt hollovchisi jumla tarkibida: a) birikmaning bo'lagi holatida(10), b) kesim vazifasidagi leksemaga bog'lanib gapshakl bo'lagi holatida (62) qatnashgan.

Birikmaning bo'lagi holatida kelgan payt hollovchisi quyidagicha shakllangan:

1. Leksemashakl bilan ifodalanib, hollanmishi bilan kontakt joylashgan (6):

a) ravish leksema bilan ifodalangan (5): *X o l b e k h a l i h a m q o c h i b y u r g a n s e r k a s i n i e r t a l a b K i y i k t o s h d a k o ' r d i* (Pirimqul Qodirov). .. *h o z i r y i q i l i b t u s h i s h i m n i h i s q i l i b t u r a r d i m* (O'tkir Hoshimov). *E r t a g a t o ' y b o ' l a d i g a n k u n k e c h a s i* .. (Hamid G'ulom) kabi;

b) *keyin* ko'makchisi bilan shakllangan ot leksema bilan ifodalangan (1): *T u s h d a n k e y i n y o g ' a d i g a n o d a t i b o r* (Pirimqul Qodirov).

2. Birikmashakl bilan ifodalangan (4):

1) Sifatlovchili birikma bilan ifodalanib, hollanmishi bilan distant joylashgan (2): *Q i y - c h u v b i l a n o ' t g a n n a h o r l i k d a n s o ' n g h o v l i d a y a n a b a z m b o s h l a n d i* (Oybek). *A n a s h u v a q t g a - c h a D a v l a t b e k o v t o ' g ' r i s i d a j u d a y o m o n f i k r d a y u r g a n i d a n i z z a b o ' l d i* (Pirimqul Qodirov). Birinchi jumlada payt hollovchisi *so'ng* ko'makchisi bilan, ikkinchi jumlada esa *-gacha* shakl yasovchisi bilan shakllangan.

2) To'ldiruvchili birikmashakl bilan ifodalanib, *bilan* ko'makchisi yordamida shakllangan, hollanmishi bilan distant joylashgan (1): *A z i z n i k o ' r i s h i b i l a n N a f i s a d a y u z b e r g a n o ' z g a r i s h* .. (Hamid G'ulom).

3) Izofa birikmasi bilan ifodalanib, hollanmishi bilan distant joylashgan (1): *K u n b o ' y i e r i n c h o q k e z i b y u r g a n b u l u t l a r* .. (O'tkir Hoshimov).

9- §. Kesim vazifasidagi fe'l leksemaga bog'lanib, gapshakl bo'lagi mavqeida kelgan payt hollovchisi quyidagicha ifodalangan:

1. Leksemashakl bilan ifodalangan (33); kesim bilan:

1) kontakt joylashgan (9):

a) ravish leksema bilan ifodalangan (7): *I l g a r i k o ' r g a n m i d i n g ?* (Oybek). *E r t a g a o l a m a n* (O'tkir Hoshimov). *E n d i e k a m i z , a l b a t t a e k a m i z !* (Hamid G'ulom). *K e c h a l a r i u x l a y o l m a y c h i q a m a n* (Pirimqul Qodirov) kabi;

b) sifat leksema bilan ifodalangan (1): *Y a l l a c h i l a r .. u z o q o ' y n a d i l a r* (Oybek);

d) o'rin kelishigida otlashgan sifat bilan ifodalangan (1): *B e m a h a l - d a p i s h i r i b q o ' y i b d i m i b i r o v n i k i d a !* (O'tkir Hoshimov);

2) distant joylashgan (24):

a) ravish leksema bilan ifodalangan (16): *E r t a l a b m a k t a b g a b o - r i s h i n g k e r a k* (O'tkir Hoshimov). *S o ' n g r a a r m i y a x i z m a t i n i o ' t a d i* (Hamid G'ulom). *.. u D a l v a t b e k o v d a n h e c h q a c h o n b u n d a y m a q t o v e s h i t m a g a n* (Pirimqul Qodirov). *B i r p a s d a n i m q o r o n g ' i z u l m a t g a s i - n g i b k e t d i* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) ot leksemashakl bilan ifodalangan (5):

- bosh kelishidagi leksema (kun nomlari) bilan (1): *S h a n b a , y a k - s h a n b a b o b o m n i n g c h o r b o g ' i d a b o ' l i s h m o q c h i* (Hamid G'ulom);

- o'rin kelishidagi leksema bilan (2): *H u l k a r u m r i d a t o v u q h a m s o ' y m a g a n e d i* (Pirimqul Qodirov) kabi;

- keyin ko'makchisi qo'shilgan leksema bilan (1): *O ' y i n d a n k e - y i n k e c h a g i s o q o l l i k a m p i r ..* (Oybek);

- bilan ko'makchisi qo'shilgan leksema bilan (1): *.. y o z i b i l a n t o g ' d a n t u s h m a y s i z m i e n d i ? !* (Pirimqul Qodirov);

d) otlashgan miqdor ravishi bilan (1): *E r - x o t i n k e c h a s i a n c h a g a - c h a u x l a m a y g a p l a s h i b y o t i s h d i* (Pirimqul Qodirov);

e) otlashgan sifat leksema bilan (1): *Y a q i n d a g i n a h a m m a l a r i y o ' l g a c h i q i s h d i ..* (Hamid G'ulom);

f) otlashgan ko'rsatish birligi bilan ifodalangan (1): *S h u n d a T u r d i X o l - b e k n i n g q o r n i g a t e p m o q c h i b o ' l i b ..* (Pirimqul Qodirov).

2. Birikmashakl bilan ifodalangan (25):

1) Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (11); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (4): *.. o r a d a n t a g ' i n u c h y i l o ' t d i* (Hamid G'ulom). *B i r z u m d a t e r l a b k e t d i m* (O'tkir Hoshimov). *A z i z a r m i y a d a n k e c h k u z d a q a y t i b k e l d i* (Hamid G'ulom) kabi;

b) distant joylashgan (7): *O ' s h a z a h o t i y e r - u k o ' k n i t i t r a t i b m o m a q a l - d i r o q g u m b u r l a d i* (O'tkir Hoshimov). *B e s h y i l h a - h u d e g u n c h a o ' t i b k e t d i* (Hamid G'ulom). *K e y i n g i v a q t l a r d a x o k k e y m o d a g a k i r d i* (Hamid G'ulom) kabi.

2) Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan (2); kesim bilan distant joylashgan: *S h u q i y - c h u v i c h i d a M i r z a k a r i m b o y b i l a n x o t i n i o ' r t a s i d a b i r o z a c h c h i q - t i z i q g a p o ' t d i* (Oybek). *A z i z n i n g a r m i y a - d a n q a y t i s h i g a o n a s i N i g o r o p a k e l i n t a y y o r l a b q o ' y g a n* (Hamid G'ulom).

3) To'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan (2); kesim bilan distant joylashgan; fe'ning otdosh shakli bilan ko'makchisi yordamida shakllangan:

a) vositasiz to'ldiruvchili birikma bilan (1): *T r a k t o r n i t o ' x t a - t i s h i m b i l a n m o t o r o ' c h i b q o l d i* (O'tkir Hoshimov);

b) chiqish kelishidagi vositali to'ldiruvchili birikma bilan (1): *X i z - m a t d a n q a y t i s h i b i l a n o q u n i b r i g a d i r l i k k a k o ' t a r d i l a r* (Hamid G'ulom).

4) Hollovchili birikma bilan ifodalangan (6); kesim bilan:

a) kontakt joylashgan (1): *Turdi Hulkarga bo'ya t dan beri tikilmoqda edi* (Pirimqul Qodirov);

b) distant joylashgan (5):

- fe'ning ravishdosh shaklida shakllangan (1): *Zum o't may devorga minib oldi* (O'tkir Hoshimov);

- fe'ning sifatdosh shakli o'rin kelishigida shakllangan (3): *To sh ko' ch a g a ch i q q a n d a ..* (Oybek). *O' r n i m d a n t u r a y o t - g a n i m d a y a n a b i q i n i m l o v u l l a b y o n d i* (O'tkir Hoshimov) kabi;

- fe'ning otdosh shakli bilan ko'makchisi yordamida shakllangan(2): *Y e r g a t u s h i s h i m b i l a n e t i k q o ' n j i d a n l o y a r a l a s h t u p r o q o y o g ' i m g a t o ' k i l d i* (O'tkir Hoshimov) kabi.

5) Ta'kidlovchili birikma bilan ifodalangan (1); kesim bilan distant joylashgan; birikmaning har ikki a'zosi payt ravishi bilan ifodalangan: *E r t a - s i g a e r t a l a b A z i z i d o r a g a b o r d i* (Hamid G'ulom). *K e c h q u r u n s o a t y e t t i d a* kabi qurilmalar ham ta'kidlovchili birikma qatoriga kiritilishi to'g'ri.

6) Izoh birikmasi bilan ifodalangan (1): *B u l a r y i l - o ' n i k k i o y o c h i - l a d i l a r* (Hamid G'ulom).

7) *K u n l a r d a n b i r k u n* tasvir birikmasi bilan ifodalangan (1): *K u n l a r - d a n b i r k u n N a f i s a n i n g t o ' y d a r a g i y o y i l d i* (Hamid G'ulom).

3. Transformatsiyalangan gapshakl bilan ifodalangan (4); kesim bilan distant joylashgan:

a) *-s dan* ravishdosh morfemasi bilan shakllangan (1): *T u s h l i k b o ' l - m a s i d a n j i l d i n i k o ' t a r i b k e l i b q o l a d i* (O'tkir Hoshimov);

b) *-gach* ravishdosh affiksi bilan shakllangan (1): *O r a d a n i k k i k u n [v a q t] o ' t g a c h A z i z n i n g u y i d a n .. s o v c h i l a r c h i q d i* (Hamid G'ulom);

d) sifatdosh shakliga *keyin* ko'makchisi qo'shilib shakllangan (1): *.. b u l u t - l a r o f t o b b o t g a n d a n k e y i n q a h r l i t u s o l d i* (O'tkir Hoshimov);

e) sifatdosh shakliga o'rin kelishigi affiksi qo'shilib shakllangan (1): *T u t q i c h n i .. b u t u n g a v d a s i b i l a n b i r b o s g a n i d a m o t o r i s h l a b k e t g a n* (O'tkir Hoshimov). Ushbu transformatsiyalangan jumla tarkibida ega qatnashmagan.

Miqdor hollovchisining nutqiy voqelanishi

10- §. Tahlilga jalb qilingan misollardan 30 jumla tarkibida miqdor hollovchisi qatnashib, 24 holatda fe'l leksemaga, 6 holatda ism leksemaga bog'langan.

I. Fe'l leksemaga bog'langan miqdor hollovchisi gapshaklning bo'lagi holatida (21) va birikmaning bo'lagi holatida (3) qatnashgan:

1. Gapshakl bo'lagi holatida qatnashgan:

- 1) Leksemashakl bilan ifodalangan (16):
- a) ravish leksema bilan ifodalangan (14):
- *yana* leksemasi bilan ifodalangan (6); fe'l leksema bilan kontakt joylashgan (1): *Shovqin-suron yana kuchaydi* (Oybek); distant joylashgan: *Yuzimga yana yomg'ir sachradi* (O'tkir Hoshimov) kabi;
 - *tag'in* leksemasi bilan ifodalangan (6): kontakt joylashgan (1): .. *biqinim tag'in sanchib ketdi* (O'tkir Hoshimov); distant joylashgan (5): *Tag'in chaqmoq charsilladi* (O'tkir Hoshimov) kabi;
 - *ko'pincha* leksemasi bilan ifodalangan (1); kontakt joylashgan: *Uning baxtiga bolalar ko'pincha yanglishadilar* (Oybek);
 - *asosan* leksemasi bilan ifodalangan (1); distant joylashgan: *Bu yerda asosan qariyalar yig'ilishadi* (Hamid G'ulom);
- b) olmosh bilan ifodalanib, kontakt joylashgan (2): *Sen nimangga burchalik kerilasan?* (Pirimqul Qodirov) kabi;
- 2) Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (5):
- a) kontakt joylashgan (4): *Uzoqdan bir martami, ikki martami ko'rib qolgandim* (Oybek). *Boshimni ko'tarib uch - tort qul-tum ichdim* (O'tkir Hoshimov) kabi;
- b) distant joylashgan (1): *Biroq bugal ham javob eskicha bo'ldi* (Hamid G'ulom).
2. Birikmaning bo'lagi holatida qatnashgan (3); leksemashakl bilan ifodalanib, fe'l leksema bilan kontakt joylashgan: *Yana turib hansirab tortishuvni davom ettiradilar* (Oybek). *Jiqqa ho'l o'tin yolg'iz pirs-pirs qilib, ..* (Oybek) kabi.
- II. Ism leksemaga bog'langan miqdor hollovchisi leksemashakl bilan ifodalanib (6):
- 1) kontakt joylashgan (4):
- a) ot leksemaga bog'langan, birikma ega vazifasida kelgan (3): *Yana bir yaqin tomoni - qo'shni* (Hamid G'ulom). *Bir-gina Ahmadjonning 10-brigadasi ..* (Hamid G'ulom) kabi;
- b) sifat leksemaga bog'lanib, birikma hollovchi vazifasida kelgan (1): *Olimjon halqani yana yam qattiqroq urdi* (O'tkir Hoshimov);
- 2) distant joylashgan (2); *yana* ravish leksemasi bilan ifodalanib:
- a) *nozik* sifatiga bog'langan (1): *Yana zamon nozik* (Oybek);
- b) *kerak* kesimlik leksemasiga bog'langan (1): *Yana nima kerak, suyunchimi?* (Pirimqul Qodirov).

Sabab hollovchisining nutqiy voqelanishi

11- §. Tahlilga jalb qilingan misollardan 16 jumla tarkibida sabab hollovchisi qatnashgan; 14 holatda fe'l leksemaga, 2 holatda ism leksemaga bog'langan.

I. Fe'l leksemaga bog'lanib kelgan sabab hollovchisi gapshakl bo'lagi holatida (11) va birikmaning bo'lagi holatida qatnashgan (3):

1. Gapshakl bo'lagi holatida kelib:

1) leksemashakl bilan ifodalangan (6):

a) *nega* so'roq olmoshi bilan ifodalangan (3); kesim bilan kontakt joylashgan: *N e g a kulasiz?* (Pirimqul Qodirov) kabi;

b) *deb* yordamchisi bilan shakllangan (2); kesim bilan kontakt joylashgan:

- ot leksema bilan ishlatilgan (1): *E r d e b shunaqa qilib yuribdi-ya!* (Pirimqul Qodirov);

- kishilik olmoshi bilan ishlatilgan (1): *M e n i d e b yovvoyi odam bo'lib ketmang* (Pirimqul Qodirov);

d) o'rin kelishigidagi ot leksema bilan ifodalangan (1), kesim bilan kontakt joylashgan: *Qattiqroq taqillat. M o m a q a l d i r o q d a eshitmayapdilar* (O'tkir Hoshimov).

2) Birikmashakl bilan ifodalangan (5):

a) Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan (2); birikma:

- *-dan* affiksi bilan shakllangan (1), kesim bilan kontakt joylashgan: *Turdi uning bosiq gapirayotganidan dadillandi* (Pirimqul Qodirov);

- *uchun* ko'makchisi bilan shakllangan (1), kesim bilan distant joylashgan: *Nigor opa Mehri opaning, Aziz Nafisaning ko'ngil maylini bilganliklari uchun .. sovchilarni tag'in kiritdilar* (Hamid G'ulom);

b) To'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan (1); birikma *-dan* affiksi bilan shakllangan, kesim bilan kontakt joylashgan: *Aziz Davlatbekov to'g'risida juda yomon fikrda yurganidan izza bo'ldi* (Pirimqul Qodirov);

d) Hollovchili birikma bilan ifodalangan (1); birikma *-ga* affiksi bilan shakllangan, kesim bilan kontakt joylashgan: *Olimjon o'rnimdan tur-ga nimga quvonib ketdi* (O'tkir Hoshimov);

e) Ko'chirma gapga *deb* yordamchisi qo'shilib shakllangan (1), kesim bilan kontakt joylashgan: *"Ikki ta o'qidik, uchta o'qidik" deb bahona qiladi* (O'tkir Hoshimov).

2. Birikmaning bo'lagi holatida qatnashgan (3):

1) Leksemashakl bilan ifodalangan (2); chiqish kelishigidagi ot leksema bilan ifodalaniib, fe'l leksema bilan:

a) kontakt joylashgan (1): .. *y o m g' i r d a n ho'l bo'lib ketgan yuzidan o'pdim* (O'tkir Hoshimov);

b) distant joylashgan (1): .. *dedi g' a z a b d a n ko'zlari yonib* (O'tkir Ho- shimov);

2) Qaratuvchili birikmashakl bilan ifodalanib, chiqish kelishigida shakllangan (1), fe'l leksema bilan kontakt joylashgan: *u n i n g z a r b a- l a r i d a n karaxt bo'lgan Turdi .. pastga yumalab ketdi* (Pirimqul Qo- dirov).

II. Ism leksemaga bog'langan sabab hollovchisi (2) kesim vazifasidagi:

1) ot leksemaga bog'lanib, *uchun* ko'makchisi qo'shib shakllangan ki- shilik olmoshi bilan ifodalangan (1), kesim bilan kontakt joylashgan: *Mana, so'zingiz – m e n u ch u n qonun* (Pirimqul Qodirov);

2) gumon so'roq olmoshiga bog'lanib, *nega* so'roq olmoshi bilan ifoda- langan (1), kesim bilan distant joylashgan: *N e g a bunday allanechuksan?* (Oy- bek).

Maqsad hollovchisining nutqiy voqelanishi

12- §. Maqsad hollovchisi nutqda oz ishlatiladi: Tahlilga jalb qilingan mi- sollardan faqat 7 jumla tarkibida uchradi. Bunday hollovchi quyidagicha voqelangan:

1. Leksemashakl bilan ifodalangan (1); gapshakl bo'lagi holatida kelib, kes- im bilan kontakt joylashgan; *-moqchi bo'lib* yordamida shakllangan: *"Ilgari ko'rganmiding?" – s i n a m o q c h i b o' l i b so'radi Nuri* (Oybek).

2. Birikmashakl bilan ifodalangan (6):

1) Gapshakl bo'lagi holatida kelib, kesim bilan distant joylashgan (5):

a) Fe'ning otdosh shakliga *uchun* ko'makchisi qo'shib shakllangan (3):

- to'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan (2): *Yo'lchi n a f a s i n i r o s t l a s h u ch u n eshikka chiqdi* (Oybek). *Turdi g a p n i ch o'z- m a s l i k u ch u n chakmonining chetiga sabrsizlanib o'tirdi* (Pirimqul Qodirov);

- hollovchili birikma bilan ifodalangan (1): .. *t a n c h a g a s o l i s h u ch u n qo'lida bir xokandoz to'la laqqa cho'g' bilan yosh qiz kirdi* (Oybek);

b) *-moqchi bo'lib* yordamida shakllangan (2):

- to'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan (1): *Turdi a l a m i n i u n- d a n o l m o q c h i b o' l i b g'azab bilan davom etdi* (Pirimqul Qodirov);

- hollovchili birikma bilan ifodalangan (1): *Shunda Turdi X o l b e k- n i n g q o r n i g a t e p m o q c h i b o' l i b oyog'ini ko'tardi* (Pirimqul Qodirov).

2) Birikmaning bo'lagi holatida qatnashgan (1), fe'l leksema bilan distant joylashgan; to'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan: *U l a r n i a j r a t- m o q c h i b o' l i b shoshib kelayotgan Avaz Turdiga yaqinlashdi* (Pirimqul Qodi- rov).

O'xshatish hollovchisining nutqiy voqelanishi

13- §. Bunday hollovchi tahlilga jalb qilingan misollardan 4 jumla tarkibida uchradi; to'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan:

1. Gapshakl bo'lagi holatida qatnashgan (3); kesim bilan:

1) kontakt joylashgan (2):

a) *-gudek* morfemalari bilan shakllangan (1): *Traktor o l a m n i b u z- g u d e k tarilladi* (O'tkir Hoshimov);

b) *-ganday* morfemalari bilan shakllangan (1): *Hulkar unga .. b i r t o' n k a g a q a r a g a n d a y qaradi-yu, ..* (Pirimqul Qodirov);

2) distant joylashgan (1); *-gandek* morfemalari bilan shakllangan: *Nuri g o' y o o' z i g a o' z i d e g a n d e k sekingina dedi..* (Oybek).

2. Birikmaning bo'lagi holatida qatnashgan (1); fe'l leksema bilan kontakt joylashgan; *-ganday* morfemalari bilan shakllangan: *..Davlatbekov o' z i- n i n g y a q i n s h o g i r d l a r i n i k o' r g a n d a y sevinib .. dedi* (Pirimqul Qodirov).

To'siqsizlik hollovchisining nutqiy voqelanishi

14- §. Bunday hollovchi tahlilga jalb qilingan misollardan faqat 2 jumla tarkibida uchradi; qaratuvchili birikmaga *qaramay* yordamchisi qo'shilib shakllangan; gapshakl bo'lagi holatida qatnashib, kesim bilan distant joylashgan: *Q i s h n i n g i z g' i r i n l i k u n i g a q a r a m a y hamma tomlar .. x o- t i n l a r, q i z l a r b i l a n t o' l d i* (Oybek). *Q i z i q, g u v u l l a b t u r- g a n s h a m o l s h o v q i n i g a q a r a m a y t u p r o q n i n g o j i z s h i v i r l a s h i n i a n i q e s h i t g a n d e k b o' l d i m* (O'tkir Hoshimov).

Birikma bo'laklarining nutqiy voqelanishi

1- §. Oldingi sahifalarda ega bilan kesim gapshakl bo'lagi sifatida, to'ldiruvchi bilan hollovchi gapshaklning va birikmaning bo'lagi sifatida tasvirlandi; ushbu sintaktik bo'laklar nutqda asosan leksemashakl bilan, qisman birikmashakl bilan ifodalanishi keng namoyish qilindi. Bu sintaktik bo'laklar birikma bilan ifodalanganida birikmaning tobe bo'lagi bo'lib sifatlovchi, qaratuvchi, izofa, izohlovchi, ta'kidlovchi qatnashadi. Quyida ana shu bo'laklarning (450) nutqiy voqelanishi bayon qilinadi.

Sifatlovchining nutqiy voqelanishi

2- §. Tahlilga jalb qilingan jumalarda sifatlovchi 286 marta uchradi; shulardan 229 misolda leksemashakl bilan, 57 misolda birikmashakl bilan ifodalangan.

I. Leksemashakl bilan ifodalangan sifatlovchi vazifasida quyidagi birliklar kelgan:

1. Sifat leksema kelgan (105). Bunday sifat leksemalarga sintaktik shakl yasovchi morfema qo‘shilmagan, faqat ‘sifatlovchi’ sintaktik semasi qatnashgan:

1) Boshqa tur shakl yasovchi ham qo‘shilmagan (89). Bunday misollarda sifat leksemalarning barcha ma'no turlari o‘z aksini topgan. Sintaktik vazifa nuqtayi nazaridan bunday ma'no turlarini, shuningdek sifatning tuzilishiga ko‘ra turlarini ta'kidlash ahamiyatsiz. Faqat nutqda nisbatan ko‘p uchragan quyidagi ma'no turlariga bir necha misol keltiramiz:

a) rang-tus sifat leksemalari (8): *q i z i l tugmacha* (Pirimqul Qodirov), *z a n g o r i baxmaldan* (Hamid G‘ulom) kabi;

b) hajm sifat leksemalari (1): *k a t t a xola* (O‘tkir Hoshimov), *a z i m sadaqayrag‘och* (Hamid G‘ulom), *m o ‘ j a z oyoqlarida* (Oybek), *u l k a n shaharning* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2) Sintaktik bo‘lmagan shakl yasovchi qo‘shilgan (16):

a) belgi kuchaytirilgan (6):

- *eng, tim* affiksoidi bilan (4): *e n g y a q i n shogirdi* (Pirimqul Qodirov), *qishloqlarning e n g b a l a n d i* (Hamid G‘ulom), *t i m q o - r a sochlari* (Hamid G‘ulom) kabi;

- to‘liqsiz takror usuli bilan (2): *o p p o q par yostiqlar* (Oybek) kabi;

b) *-sh, -mtir* affiksi bilan belgi ozaytirilgan (4): *k o ‘ k i sh ko‘zlari* (Hamid G‘ulom), *s a r g ‘ i sh qanoti* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

d) *-roq* affiksi bilan ‘nisbatan biroz’ ma'nosi ifodalangan (1): *b a l a n d - r o q bir joyga* (Pirimqul Qodirov);

e) *-gina* affiksi bilan iliq munosabat ifodalangan (4): *k a l t a g i n a kamzul* (Pirimqul Qodirov), *k a t t a g i n a ayvon* (Hamid G‘ulom) kabi.

Yuqorida ta'kidlangan shakl yasovchilarining sintaktik vazifaga aloqasi yo‘q; bular sifat leksemaga ma'lum bir grammatik ma'no bag‘ishlaydi xolos.

2. Sifatlovchi vazifasida son leksemalarning (21) quyidagi turlari kelgan:

1) sanoq son (17) *b i r xokandoz* (Oybek), *i k k i kishi* (Pirimqul Qodirov), *u ch yil* (Hamid G‘ulom) kabi;

2) dona son (1): *b i t t a zog‘orani* (O‘tkir Hoshimov);

3) tartib son (3): *b e s h i n c h i bo‘lim* (Pirimqul Qodirov) kabi.

Son leksemalarning yuqoridagi turlari nutqda oz-ko‘p ishlatilishini namoyish qilish uchun ta'kidlandi; bularning sintaktik vazifaga ta'siri yo‘q.

3. Sifatlovchi vazifasida ravish leksema kelgan (9). Bular ikki turli:

1) Ravish leksema shakl yasovchi qo‘shilmagan holda ishlatilgan (5):

a) payt ravishi (2): *e r t a bahorda* (O‘tkir Hoshimov), *k e c h kuzda* (Hamid G‘ulom);

b) miqdor ravishi (3): *a n c h a narida* (Pirimqul Qodirov); *m o ‘ l - k o ‘ l sochiqlar* (Oybek) kabi;

2) Ravish leksemaga *-gi* affiksi qo'shilib, sifatlovchi vazifasida kelishi ta'minlangan, bu affiks sintaktik vazifa ko'rsatkichi bo'lib kelgan (4):

a) payt ravishiga qo'shilgan (3): *kech a gi kampir* (Oybek), *ke- y i n g i vaqtlarda* (Hamid G'ulom), *so'n g g i kunlarda* (Pirimqul Qodirov);

b) o'rin ravishiga qo'shilgan (1): *paykalning n a r i g i boshiga* (O'tkir Hoshimov).

Demak, ravish leksemaning sifatlovchi vazifasida kelishi ikki xil ta'minlanadi: 1) 'sifatlovchi' sintaktik semasi yordamida, 2) shakl yasovchi *-gi* affiksi bilan. Ko'rinadiki, bu affiksni leksema yasovchi deb emas, balki sintaktik mohiyatli shakl yasovchi deb baholash to'g'riroq.

4. Sifatlovchi vazifasida ko'rsatish birligi, olmoshlarning sifat turlari kelgan (43):

1) *bu* birligi (15): *b u yil* (Hamid G'ulom), *b u taxmin* (Pirimqul Qodirov), *b u mahallaning* (Oybek) kabi;

2) *shu* birligi (11); sifatlanmishi:

a) leksema bilan ifodalangan (7): *sh u tomonda* (Pirimqul Qodirov), *sh u kunlarda* (Hamid G'ulom);

b) birikma bilan ifodalangan (4): *sh u bir parcha yerda* (Hamid G'ulom), *sh u qiy-chuv ichida* (Oybek); *sh u oddiy qizil askardan* (Hamid G'ulom);

3) *u* ko'rsatish birligi kelgan (1): *u yog'ini* (Pirimqul Qodirov);

4) *o'sha* birligi kelgan (7); sifatlanmishi bilan:

a) kontakt joylashgan (6): *o' sh a voqea* (Hamid G'ulom), *o' sh a yoq-qa* (Pirimqul Qodirov), *o' sh a zahoti* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) distant joylashgan: *o' sh a 1941- yilning* (Hamid G'ulom);

5) *ana shu* birligi kelgan (1): *a n a sh u Feruz qishlog'ida* (Hamid G'ulom);

6) *bunday, bunaqa* olmoshi kelgan (3); sifatlanmishi bilan:

a) kontakt joylashgan (1): *b u n d a y maqtov* (Pirimqul Qodirov);

b) distant joylashgan (2): *b u n a q a antiqa qishloqlar* (Hamid G'ulom) kabi;

7) *shunday, shunaqa* olmoshi kelgan (2): *Sh u n d a y gaplarni* (Oybek), *sh u n a q a narsalar* (Hamid G'ulom);

8) *qandaydir* olmoshi kelgan (1): *q a n d a y d i r sharpa* (O'tkir Hoshimov);

9) *har qanday* olmoshi kelgan (2): *h a r q a n d a y odamni* (Pirimqul Qodirov) kabi.

5. Sifatlovchi vazifasida sifatdosh shaklidagi fe'l leksema kelgan (12); sifatdosh shakli:

1) *-gan* affiksi bilan yasalgan (10): *ch a r ch a g a n ayollar* (Oybek), *q i l g a n ishlari* (Pirimqul Qodirov), *Olimjonning y i g ' l a m s i r a - g a n ovozi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

2) *-digan* affiksi bilan yasalgan (2): *u ya l a d i g a n ahmoq* (Pirimqul Qodirov).

6. Sifatlovchi vazifasida ot leksema kelib (39), ikki xil shakllangan:

1) 'predmet' semasi 'belgi' semasiga almashtirilib, 'sifatlovchi' sintaktik semasi qo'shib shakllangan (21):

a) modda nomi bilan ifodalangan (4): *t e m i r tutqich* (O'tkir Hoshimov), *m i s choynak* ((Pirimqul Qodirov), *x a r s a n g tosh* (Hamid G'ulom) kabi;

b) mato nomi bilan ifodalangan (9): *ch i t ko'ylak* (Oybek), *b r e z e n t yomg'irpo'sh* (Pirimqul Qodirov) kabi;

d) kishi nomi bilan ifodalangan (6): *k u y o v tomon* (Oybek), *q i z tomon* (Oybek), *b o y v a ch ch a kuyovlar* (Oybek) kabi;

e) joy, o'rin nomi bilan ifodalangan (2): *q o ' q o n arava* (Obek), *u y tomondan* (O'tkir Hoshimov);

2) Sintaktik shakl yasovchi qo'shib shakllangan (18):

a) *-dagi* morfemasi qo'shilgan (9):

- ot leksemaga qo'shilgan (6); sifatlanmihisi bilan kontakt joylashgan (4): *q i sh l o q d a g i tengdoshlari* (Hamid G'ulom), *b e l i d a g i pichog'ini* (Pirimqul Qodirov) kabi; distant joylashgan (2): *q o ' l l a r i d a - g i shaldiroq qog'oz aqchalarni* (Oybek) kabi;

- sifat leksemaga qo'shib, otlashish yuz bergan (3); sifatlanmishi bi-lan: kontakt joylashgan (2) *t a sh q a r i d a g i erkaklar* (Oybek) kabi; distant joylashgan (1): *p a s t d a g i qalin chakalakzorga* (Pirimqul Qodirov);

b) *-li* affiksi qo'shilgan (7): *s o q o l l i kampir* (Oybek), *i z g ' i r i n - l i kun* (Oybek). Mana bu misollar ma'no taraqqiyoti natijasida ushbu affiks bilan birga sifatga aylangan: *g ' a y r a t l i yigit* (Pirimqul Qodirov), *o b - r o ' l i oilalar* (Oybek), *ch i r o y l i ko'zlarini* (Hamid G'ulom). Mana bu misollarni ham *-li* affiksi qo'shib ishlatish tabiiy; bular asli sifatlovchi birikma bo'lib, ma'no taraqqiyoti natijasida qo'shma sifatga aylangan: *q o ' sh q a - n o t eshik* (Hamid G'ulom), *t o ' r t k o ' z it* (Pirimqul Qodirov);

v) joy nomiga *-lik* affiksi qo'shilgan (1): *sh a h r i s t o n l i k og'aynisi* (Hamid G'ulom).

3) Bir misolda sifatlovchi ot leksemaning takrori bilan ifodalangan: *sh o - d a - sh o d a barglar* (Oybek).

II. Sifatlovchining birikmashakl bilan ifodalanishi ham nutqda anchagina uchradi (57). Buning ko'rinishlari quyidagicha:

1. Sifatlovchili birikma bilan ifodalangan (8):

1) Bunday birikma 'sifatlovchi' sintaktik semasi qo'shilib sifatlovchi vazifasida kelgan; birikma tarkibidagi sifatlovchi son leksema bilan ifodalangan (6): *o'n yillik maktab* (Hamid G'ulom), *bir dunyo ish* (Hamid G'ulom), *uch-to'rt qoraqand* (Pirimqul Qodirov), *besh yuz tonna paxta* (Hamid G'ulom) kabi. Keyingi misollar tarkibidagi *dona*, *tonna* kabi leksemalar numerativ (sanoq birligi) deyiladi.

2) Bunday birikma *-dagi*, *-li* sintaktik shakl yasovchisi qo'shilib sifatlovchi vazifasida kelgan (2): *Xovos tomondagi bag'riga* (Hamid G'ulom), *qo'sh arg'um oqli* izvoshda (Oybek).

2. Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan; birikmaga *-dagi* sintaktik shakl yasovchisi qo'shilib sifatlovchi vazifasida kelgan (6); qaratuvchi:

1) belgisiz qaratqich kelishigida ishlatilgan (5): *arig bo'yidagi maysalar* (O'tkir Hoshimov), *ikkii uy o'rtasidagi ayvonga* (Hamid G'ulom) kabi;

2) belgili qaratqich kelishigida ishlatilgan (1): *kolxoza ning tog' bag'ridagi yerlarida* (Hamid G'ulom).

3. To'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan (16). Sifatlovchi vazifasida kelgan bunday birikma:

1) *-gan* sifatdosh yasovchisi bilan shakllangan (12):

a) *-gan* affiksidan keyin boshqa morfema qo'shilmagan (11): *mayday ulduzchalar bilan yongan qorga* (Oybek), *zangori baxmal dan tikilgan tumorchasi* (Hamid G'ulom) kabi;

b) *-gan* affiksidan keyin *-day* affiksoidi qo'shilgan (1): *nurga cho'-mil gandanay tiniq oq yuzi* (Hamid G'ulom);

2) *-digan* sifatdosh yasovchisi bilan shakllangan (2): *g'azabla-ni shga ham arzima ydig an bir to'nkaga ..* (Pirimqul Qodirov) kabi;

3) *-yotgan* sifatdosh yasovchisi bilan shakllangan (1): *ularni ajratmoqchi bo'lib shoshib kelayotgan Avaz* (Pirimqul Qodirov);

4) *-vchi* sifatdosh yasovchisi bilan shakllangan (1): *qariyb butun xonani qoplovchi palakni* (Oybek).

4. Hollovchili birikma bilan ifodalangan (28). Sifatlovchi vazifasida kelgan bunday birikma sifatdosh yasovchisi bilan shakllangan:

1) *-gan* morfemasi bilan (24): *yonimda o'tirgan Olimjon* (O'tkir Hoshimov), *hali ham qochib yurgan serkasini* (Pirimqul Qodirov), *har vaqtdagidan ko'rkamroq, tiniq-roq ko'ringan to'lin oy* (Oybek), *shu yo'zda qurilgan ikki uy* (Hamid G'ulom) kabi;

2) *-digan* morfemasi bilan (3): *vashillab otilib chiqadigan Buqabuloq* (Hamid G'ulom), *tushdan keyin yog'adigan odati* (Pirimqul Qodirov) kabi;

3) -yotgan morfemasi bilan: *q a r s h i d a g i k a m d a n o s h i b k e l a y o t g a n i k k i k i s h i* (Pirimqul Qodirov).

Qaratuvchining nutqiy voqelanishi

3- §. Tahlilga jalb qilingan jumalarda qaratuvchi 117 marta uchradi; shulardan 91 misolda leksemashakl bilan, 26 misolda birikmashakl bilan ifodalangan.

1. Leksemashakl bilan ifodalangan qaratuvchi vazifasida quyidagi birliklar kelgan:

1) ot leksemashakl kelgan (71):

a) qaratqich kelishigining belgili shaklida ishlatilgan (39); qaralmishi bilan:

- kontakt joylashgan (29): *k u y o v n i n g h o v l i s i* (Oybek), *q o ' y - l a r i n i n g o r t i d a n* (Pirimqul Qodirov), *D i l d o r n i n g k o ' z l a r i* (Hamid G'ulom), *O l i m j o n n i n g b o s h i n i* (O'tkir Hoshimov) kabi;

- distant joylashgan (10): *b o y n i n g k a t t a h o v l i s i d a* (Oybek), *e s h i k n i n g b i r t a b a q a s i* (Hamid G'ulom), *p a y k a l n i n g n a r i g i b o s h i g a* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) qaratqich kelishigining belgisiz shaklida ishlatilgan; qaralmishi bilan kontakt joylashgan (32): *h o v l i s a h n i g a* (Oybek), *g a p o r a s i d a* (Pirimqul Qodirov), *b i n a f s h a s h a y d o s i* (Hamid G'ulom), *B o ' r i j a r e t a g i d a* (O'tkir Hoshimov) kabi;

2) olmosh, ko'rsatish birligi, ta'kid birligi bilan ifodalangan, qaratqich kelishigining belgili shaklida ishlatilgan (16):

a) kishilik olmoshi kelgan (15); qaralmishi bilan:

- kontakt joylashgan (15): *m e n i n g b i n a f s h a l a r i m* (Hamid G'ulom), *s i z n i n g i s h i n g i z* (Pirimqul Qodirov), *u n i n g b a x t i g a* (Oybek), *b i z n i n g c h o ' l g a* (Hamid G'ulom) kabi;

- distant joylashgan (4): *u n i n g b i t t a q u s u r i* (Oybek), *u n i n g F e r u z n i t a s h l a b k e t i s h i g a* (Hamid G'ulom) kabi;

b) otlashgan ko'rsatish birligi bilan ifodalangan, qaratqich kelishigining belgili shaklida ishlatilgan, qaralmishi bilan kontakt joylashgan (1): *b u - n i n g s u n b u l e k a n i n i* (Pirimqul Qodirov);

3) o'z- ta'kid birligi bilan ifodalangan (4);

a) qaratqich kelishigining belgili shaklida ishlatilgan (3): qaralmishi bilan:

- kontakt joylashgan (1): *o ' z i m n i n g o j i z l i g i m* (O'tkir Hoshimov);

- distant joylashgan (2): *o ' z i n i n g b u o ' y i d a n* (Pirimqul Qodirov);

b) qaratqich kelishigining belgisiz shaklida ishlatilgan; qaralmishi bilan kontakt joylashgan (1): *o ' z o ' r t o q l a r i .. b i l a n* (Oybek).

2. Birikmashakl bilan ifodalangan (26). Bunday vazifada:

1) sifatlovchili birikma kelgan (22):

a) qaratqich kelishigining belgili shaklida ishlatilgan (11); qaralmishi bilan:
- kontakt joylashgan(7): *o b r o ' l i o i l a l a r n i n g q i z l a r i b i l a n* (Oybek), *s o c h i n g i z g a t a q i l g a n g i y o h n i n g n o m i n i* (Pirimqul Qodirov), *1 9 4 1- y i l n i n g k u z a g i d a* (Hamid G'ulom) kabi;

- distant joylashgan (4): *b u m a h a l l a n i n g s h u m t a k a e r k a k b o l a l a r i* (Oybek), *y u k s a k t i z m a t o g ' n i n g X o v o s t o m o n d a g i b a g ' r i d a* (Hamid G'ulom) kabi;

b) qaratqich kelishigining belgisiz shaklida ishlatilgan; qaralmishi bilan kontakt joylashgan (11): *s o y b o ' y i d a g i a z i m s a d a q a y r a- g ' o c h t a g i g a* (Hamid G'ulom), *g u v u l l a b t u r g a n s h a m o l s h o v q i n i* (O'tkir Hoshimov), *o p p o q c h i m i l d i q i c h i d a n* (Oybek) kabi;

2) qaratuvchili birikma kelgan (1); qaratqich kelishigining belgisiz shaklida ishlatilib, qaralmishi bilan kontakt joylashgan: *k u y o v n i n g h o v- l i s i o ' r t a s i d a* (Oybek);

3) izofa birikmasi kelgan (3); qaratqich kelishigining belgili shaklida ishlatilgan, qaralmishi bilan kontakt joylashgan: *N i g o r o p a n i n g o ' y l a s h i c h a* (Hamid G'ulom), *R a ' n o k e l i n o y i m n i n g e s h i g i* (Hamid G'ulom) kabi.

Izofaning nutqiy voqelanishi

4- §. Izofa tahlilga jalb qilingan jummalarda 19 marta uchrab, quyidagicha ifodalangan:

1) atoqli ot bilan (7):

a) joy nomi bilan (4): *F e r u z q i s h l o g ' i d a* (Hamid G'ulom), *D a r- x o n a r i q b e k a t i g a* (Hamid G'ulom) kabi;

b) ko'cha, tashkilot nomi bilan (3): *O b s e r v a t o r i y a k o ' c h a s i* (Hamid G'ulom), *I r r i g a t s i y a i n s t i t u t i* (Hamid G'ulom) kabi;

2) turdosh ot bilan (11):

a) o'simlik, hayvon nomi bilan (2): *a r g ' u v o n d a r a x t i* (Hamid G'ulom), *k i y i k o ' t i* (Hamid G'ulom);

b) turli ma'noni anglatadigan turdosh otlar bilan (9): *k u n b o ' y i* (O'tkir Hoshimov), *e l q a t o r i* (Oybek), *s e l k u n i* (Pirimqul Qodirov), *a r m i y a x i z- m a t i* (Hamid G'ulom), *t a j r i b a u c h a s t k a s i* (Hamid G'ulom) kabi.

3) Bir misolda izofa fe'lining otdosh shaklidagi birikma bilan ifodalangan: *q o ' s h i m c h a p a x t a b e r i s h m a j b u r i y a t i* (Hamid G'ulom).

Izohlovchining nutqiy voqelanishi

5- §. Tahlilga jalb qilingan jummalarda izohlovchi 13 marta uchrab, quyidagicha ifodalangan:

1) qarindoshlik nomlari bilan (8):

a) *aka*- leksemasi bilan (3): *Yo'lchiboy aka* (Oybek), *Eshmurod aka* (Pirimqul Qodirov) kabi;

b) *opa*- leksemasi bilan (3): *Mehri opa* (Hamid G'ulom), *Bashor opa* (Hamid G'ulom) kabi;

v) *kelinoyi*- leksemasi bilan (1): *Ra'no kelinoyi* (O'tkir Hoshimov);

g) *kelin*- leksemasi bilan (1): *yoniga Zuhra kelin n i olib* (Hamid G'ulom);

2) *kasb, amal nomi bilan* (2): *A'zam ferma* (Hamid G'ulom) kabi;

3) *Qarindoshlik ma'nosini anglatadigan birikma bilan ifodalanib, izohlovchisidan oldin joylashgan* (1): *Yormatning qizi Gulnor* (Oybek);

4) *Izohlovchi kishi atoqli otidan oldin ham, keyin ham ishlatilgan* (2): *ona si Nigor opa* (Hamid G'ulom), *uning eri A'zam ferma* (Hamid G'ulom).

Ta'kidlovchining nutqiy voqelanishi

6- §. Ta'kidlovchi tahlilga jalb qilingan jumalarda 15 marta uchrab, quyidagicha ifodalangan:

1. Ta'kidlanmish bosh kelishikdagi kishilik olmoshi bilan, ta'kidlovchi shu kelishikdagi *o'z*- ta'kid birligi bilan ifodalangan (4): *men o'zim* (Oybek, Hamid G'ulom), *siz o'zingiz* (Hamid G'ulom) kabi.

2. Ta'kidlanmish va ta'kidlovchi ayni bir kelishikdagi ot leksema bilan ifodalangan (10):

1) tushum kelishigida shakllangan (2): *erkaklarni, kuyovning o'rtoqlarini* (Oybek), *har qanday odamni, hatto Davlatbekovni ham* (Pirimqul Qodirov);

2) o'rin kelishigida shakllangan (4): *uyning to'rida, chimildiq-chodir yonida* (Oybek), *ayvonda, stol yonida* (Hamid G'ulom) kabi;

3) jo'nalish kelishigida shakllangan (3): *pastga, qazilgan yerga* (O'tkir Hoshimov), *yuqoriga, .. baland ayvonga* (Hamid G'ulom) kabi.

3. Ta'kidlanmish payt ravishi bilan, ta'kidlovchi payt ma'nosini anglatadigan ot birikmashakl bilan ifodalangan (1): *bugun, shu oqshom* (Hamid G'ulom).

4. Ta'kidlanmish ham, ta'kidlovchi ham ravish leksemashakl bilan ifodalangan (1): *ertasiga ertalab* (Hamid G'ulom).

SINTAKTIK BO'LAKNING TRANSFORMATSIYALANGAN GAPSHAKL BILAN IFODALANISHI

1- §. Oldingi sahifalarda asosan sintaktik bo'lakning leksemashakl bilan, birikma bilan ifodalanishi keng tasvirlandi. Sintaktik bo'lak vazifasida bulardan tashqari transformatsiyalangan gapshakl ham keladi. Buning uchun gapshakl tarkibida ma'lum grammatik o'zgarish amalga oshiriladi. Gapshakl tarkibida

amalga oshiriladigan bunday o'zgartirishlarga transformatsiya deyiladi (lot. *transformatio* - 'aylanish', 'boshqa shaklga o'tkazish').

Sintaktik transformatsiya keng qamrovli hodisa bo'lib, bu yerda faqat ayrim ko'rinishlari tasvirlandi.

2- §. Gapshakl tugal grammatik shakllangan bo'ladi, nutqda fikr anglatish birligi – jumla vazifasida keladi; shakliy tugallik kesim vazifasida keladigan birlikka (boshqa grammatik ko'rsatkichlar qatori) tuslovchi qo'shish bilan ta'minlanadi: *Men universitetda o'qiyman* kabi.

Jumla tarkibida ega bo'lak bo'lib uch shaxs-son ma'nosidan biri ifodalangan sintaktik birlik keladi va unga muvofiq ravishda kesim tarkibida ham uch shaxs-son tuslovchilaridan biri qatnashadi. Tuslanishda, shuningdek kesim tarkibidagi bo'lishli-bo'lishsizlik, zamon, mayl shakllarida va boshqa shakllarda voqe bo'ladigan o'zgarishlar gapshakl paradigmasini hosil qiladi (<yunoncha *paradeigma* - 'namuna'):

<i>Men</i> <i>Sen</i> <i>U</i>	<i>universitetda o'qi</i>	<i>man</i> $\frac{y}{yan} + san$ <i>di</i>
		<hr/> <i>m</i> $\frac{\partial u}{sa} + ng$ <i>ØVI</i>

Gapshaklning bunday grammatik kategoriyalar shakllari bo'yicha o'zgarishi ayrim adabiyotlarda transformatsiya deb talqin qilinadi. Asli bunday o'zgarishlarni paradigmatic o'zgarishlar deb talqin qilish to'g'riroq.

3- §. Gapshakl biror sintaktik bo'lak vazifasida kelishga ma'lum bir grammatik o'zgartirish bilan hozirlanadi. Shu bilan birga gapshaklni uning tarkibida biror o'zgartirishni amalga oshirmay, ma'lum bir yordamchi vositasida biror sintaktik bo'lak vazifasida ishlatish ham mavjud. Nutqda juda oz voqe bo'ladigan bunday hodisaga tahlilga jalb qilingan jumlar orasida quyidagi to'rt misol uchradi:

1. Gapshakl *deb* yordamchisi bilan ishlatilgan (3); kesim:

I) hozirgi-kelasi zamon shaklida kelgan (2), I, III shaxs birlik tuslovchisi qatnashgan: *U Davlatbekovdan hech qachon bunday maqtov eshitmagan, eshitaman deb o'ylamagan edi* (Pirimqul Qodirov). *Men i qo'rqadi deb o'ylaysanmi?!* (Pirimqul Qodirov). Bu jumalarda gapshakl mazmunan vositasiz to'ldiruvchi vazifasida kelgan;

2) buyruq-istak maylining I shaxs birlik tuslovchisi qatnashgan (1): *B u y o q q a t a s h i b o v o r a b o ' l m a y i n d e b i d i s h - t o v o q l a r n i t a s h q a r i h o v l i d a y u v d i m , a r t d i m* (Oybek). Bu jumlada gapshakl maqsad hollovchisi vazifasida kelgan.

2. Gapshakl uchun ko'makchisi bilan ishlatilgan (1): *L u t f i n i s o d a m o ' t m a s d a n k e l i b , y o m o n k o ' z d a n a s r a s i n u c h u n i s i r i q t u t a t t i r a r . . e d i* (Oybek). Bu jumlada gapshakl maqsad hollovchisi vazifasida kelgan.

Demak, bunday ishlatishlarda gapshakl transformatsiyalanmaydi, aynan saqlanadi; gapshaklning biror sintaktik bo'lak vazifasida kelishiga yordamchi vositasida erishiladi.

Gapshaklning tashqi transformatsiyalanishi

4- §. Gapshakl transformatsiyalashning bir necha usullari mavjud. Nutqda eng ko'p uchraydigan usul – tashqi transformatsiyalash usuli. Bir necha ko'rinishlarda namoyon bo'ladigan bu usul uchun umumiy belgi — gapshakl ega bo'lagining o'z o'rnida shakliy o'zgarishsiz saqlanishi. O'zgarish gapshaklning kesim bo'lagida bir necha ko'rinishda voqe bo'ladi. Qanday o'zgarish voqe bo'lishi kesimning qaysi turkum leksemasi bilan qanday shaklda ifodalanishiga bog'liq.

Kesimi ism leksema bilan ifodalangan gapshakllarning transformatsiyalanishi

5- §. Bunday gapshakllarning transformatsiyalanishi nutqda ko'p uchramaydi (15), kesimi sifat leksema bilan, kesimlik leksemasi bilan, ot leksema bilan ifodalanib, turlicha transformatsiya qilinadi:

1. Gapshaklning ega bo'lagi odatda ot leksemashakl bilan ifodalanadi, shunga ko'ra kesimiga III shaxs tuslovchisi qo'shiladi. Transformatsiyalashda kesim tarkibidagi tuslovchi va undan oldin keladigan zamon ko'rsatkichi tashlanadi; zamon yasovchisi va tuslovchi bu yerda nol ko'rsatkichli morfema bilan ifodalanayotgani sababli tashlanayotgan qism ko'rinmaydi:

ot leksema + S + Ns – Kb X sifat leksema + Zh + Ts III

S o c h + l a r + i + ØII o' s i q + ØVIII + ØVII.

[(s o c h + l a r + i + ØII o' s i q + - + -)] X [yigit]

Bunday transformatsiyalash natijasida gapshakl predikativ shakldan atributiv shaklga o'tadi.

Transformatsiyalashda tashlanadigan qism transformant deyiladi. Yuqoridagi tur transformatsiyalashda zamon yasovchisi va tuslovchi transformantga teng.

Ushbu transformantlar tashlanganidan keyin gapshakl grammatik tugallangan shakl holatini yo'qotadi, go'yo asosga teng bo'ladi. Ana shunday asosni sifatlovchi vazifasida keltirish uchun unga sintaktik vazifa ko'rsatkichi

qo‘shilishi lozim. Ushbu transformatsiyalashda sintaktik vazifa ko‘rsatkichi bo‘lib 'sifatlovchi' sintaktik semasi qatnashadi. Transformatsiyalash jarayonida qo‘shiladigan bunday ko‘rsatkich transformator deyiladi (lot. *Transformare* - 'bir holatdan boshqa holatga o‘tkazish'). Grammatik ko‘rsatkichlarni yuqoridagicha tashlash, qo‘shish, almashtirish kabi jarayon natijasida yuzaga kelgan qurilmaga transformasiya deyiladi.

Transformatorni ham aks ettirsak, yuqoridagi chizma quyidagicha tus oladi.

S o c h + l a r + i + ØII o‘ s i q + ØVIII + ØVII.

[(s o c h + l a r + i + ØII o‘ s i q + - + -)] + 'sifatlovchi'

sintaktik semasi] X [yigit].

Bunday tur transformasiya quyidagi jumlar tarkibida ishlatilgan: .. *s o c h l a r i o‘ s i q, b o s h y a l a n g y i g i t y e l k a s i g a f o t o a p p a r a t o s g a n* (Pirimqul Qodirov). *U n i n g u c h i i n g i c h k a y a l t i r o q q o r a t u f l i s i b o r e d i* (Pirimqul Qodirov). *A z i z .. o s m o n i m u s a f f o, h a v o s i m u a t t a r F e r u z q i s h l o g ‘ i d a t u g ‘ i l d i* (Hamid G‘ulom).

2. Kesimi sifat leksema bilan ifodalangan gapshaklni sifatlovchi vazifasida ishlatish uchun bunday gapshakl *bo‘l-* yordamchisini qo‘shib fe‘llashtirilgan, so‘ngra *-gan* sifatdosh yasovchisi qo‘shilgan: *C h i l v i r s e r k a n i b o ‘ g ‘ i b t a r a n g b o ‘ l i b t u r g a n j o y i g a ..* (Pirimqul Qodirov). *U s t - b o s h i j i q q a h o ‘ l b o ‘ l i b k e t g a n O l i m j o n ..* (O‘tkir Hoshimov).

3. Kesimi sifat leksema bilan ifodalangan gapshakl sabab hollovchisi vazifasida ishlatish uchun quyidagicha transformatsiya qilingan:

1) *bo‘l-* yordamchisini qo‘shib fe‘llashtirilgan, zamon yasovchisi *-gan* sifatdosh yasovchisiga, tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilgan, so‘ngra:

a) bosh kelishik shakli bilan birga *uchun* ko‘makchisi qo‘shilgan: *S o ‘ q m o q t o r b o ‘ l g a n i u c h u n H u l k a r u n d a n o r t d a b o r a r e d i* (Pirimqul Qodirov);

b) chiqish kelishigi affiksi qo‘shilgan: *C h o l q a y n a t a x a s t a b o ‘ l g a - n i d a n k u y o v n i n g a k a s i t a s h q a r i d a n k i r d i* (Oybek).

4. Yuqoridagi birinchi bandda tasvirlangan o‘zgarishlar kesimi kesimlik leksemasi bilan ifodalangan gapshaklni transformatsiyalashda ham voqe bo‘ladi: *U l a r n i n g h a r b i r i - n e c h a y u z u y, b i r n e c h a m i n g d a r a x t d a n i b o - r a t k a t t a g i n a o ‘ r a m* (Hamid G‘ulom). Bu misolda:

gapshakl: *U l a r n i n g .. - .. i b o r a t + ØVIII + ØVII.*

transformasiya: *[(u l a r n i n g .. - .. i b o r a t - ØVIII - ØVII) + 'sifatlovchi'*

sintaktik semasi] X [.. *o ‘ r a m*].

Mana bu jumlada qatnashgan birinchi transformaning kesimi kesimlik leksemasi bilan (*ishtoni yo‘q-*), ikkinchi transformaning kesimi sifat leksema bilan (*tizzasi yirtiq-*) ifodalangan; bu transformalar asli sifatlovchi vazifasida kelgan, lekin sifatlanmishi (*kishi-*) tushirilgani tufayli otlashib, birinchi transformasiya ega vazifasida, ikkinchi transformasiya vositali to‘ldiruvchi vazifasida kel-

gan: *Ish toni yo'q tizzasi yirtiqqa kulmasa ekan-da!* (Pirimqul Qodirov).

5. Kesimi kesimlik leksemasi bilan ifodalangan quyidagi gapshakllar boshqacha transformatsiya qilingan: *Eshikni kuchim boricha mushtladim* (O'tkir Hoshimov). *Iloji boricha dadilroq qadam bosishga urinib ..* (O'tkir Hoshimov). Bunday transformatsiyalashda zamon yasovchisi tashlangan, tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilgan; ana shunday transformaga hollovchi vazifasida kelishi uchun *-cha* affiksi qo'shilgan:

$Kuch + \emptyset I + im + \emptyset II bor + \emptyset VIII + \emptyset VII.$

$[(kuch + \emptyset I + im + \emptyset II bor + - + i) + cha] X [mushtladim].$

6. Kesimi ot leksema bilan ifodalangan gapshaklning transformatsiyalanishi murakkabroq voqe bo'ladi. Bunday ifodalangan kesimda son va kelishik ko'rsatkichlaridan keyin tuslovchi qo'shiladi. Biror sintaktik bo'lak vazifasida ishlatish uchun bunday gapshakl kesimi tarkibidagi son va kelishik (substantiv shakl hosil qiluvchilar) va tuslovchi (predikativ shakl hosil qiluvchi) tashlanadi, natijada gapshakl grammatik shakllanmagan holatga o'tadi. Ana shunday asosga sintaktik vazifada kelishi uchun ma'lum bir shakl ko'rsatkichi qo'shiladi:

1) Sifatlovchi vazifasida kelishi 'sifatlovchi' sintaktik semasini qo'shish bilan ta'minlanadi:

$Devor + \emptyset I + i + \emptyset II oppoq ganch + \emptyset I + \emptyset II + \emptyset VIII.$

$[(Devor + \emptyset I + i + \emptyset II oppoq ganch - \emptyset I - \emptyset II - \emptyset VIII) + 'sifatlovchi' sintaktik semasi] X [imorat] ..$

$[Yo'lchi] .. devori oppoq ganch .. imorat ro'parasida to'xtab qoldi$ (Oybek).

Bunday transformatsiyalangan gapshakl sifatlovchi vazifasida kelganida *-li* shakl yasovchisini qo'shib ham ishlatiladi: .. *devori oppoq ganchli imorat* kabi va b.

2) Bunday transformasiya *bo'l-* yordamchisi qo'shib fe'llashtirilgan, *-gan* sifatdosh yasovchisi va nisbatlovchi, so'ngra bosh kelishik shakli bilan birga uchun ko'makchisi qo'shib sabab hollovchisi vazifasida ishlatilgan (1): .. *ta g l i g i ch a r m b o' l g a n i u c h u n g o h t o s h d a , g o h m a y i n t o g ' o ' t i d a t o y i b k e t a r e d i* (Pirimqul Qodirov).

Kesimi fe'l leksema bilan ifodalangan gapshakllarning transformatsiyalanishi

6- §. Bunday transformatsiya nutqda ko'p uchraydi (59). Gapshaklni biror sintaktik bo'lak vazifasida ishlatish uchun kesim tarkibidagi tuslovchi tashlanadi yoki shu shaxs-son nisbatlovchisiga almashtiriladi, zamon yasovchisi unga ma'no jihatidan muqobil sifatdosh, ravishdosh, otdosh yasovchisiga almashtiriladi.

I. Zamon yasovchisi sifatdosh yasovchisiga quyidagicha almashtiriladi (59):

1. Nutqda gapshaklning kesimi eng ko‘p o‘tgan zamon shaklida kelgani sababli transformatsiyalashda ham *-gan* sifat-dosh yasovchisiga almashtirish ko‘p uchraydi (45).

1) Tuslovchini tashlash va o‘tgan zamon yasovchisini *-gan* sifat-dosh yasovchisiga almashtirish bilan hosil qilingan transformada predikativ shakldan atributiv shaklga o‘tib, to‘g‘ridan to‘g‘ri sifatlovchi vazifasida ishlatilgan, chunki sifat-dosh shakli - fe‘lning sifatlovchi vazifasiga xoslangan shakli (25): *Q o p - q o r a i s b o s g a n s h i p i d a n* (Oybek). *E g n i d a p a x - t a s i y u p q a s o l i n g a n .. l i p i s k a m z u l* (Oybek). *S i z y e g a n h a m s o y a l i k n o n i* (Pirimqul Qodirov). .. *A v a z b e r i b k e t g a n p i - c h o q n i o l d i* (Pirimqul Qodirov). .. *q a l i n o ‘ t b o s g a n s o ‘ q m o q d a n q i s h l o q q a b i r g a q a y t d i l a r* (Hamid G‘ulom). .. *q i p - q i z i l m e v a l a r i p i s h i b y o t g a n o l m a s h o x i g a ..* (Hamid G‘ulom). *H a l i i k k i m i z z o g ‘ o r a y e b t u s h l i k q i l g a n j i y d a t a g i g a o ‘ t i r i b q o l d i m* (O‘tkir Hoshimov). *M e n b u r o l m a g a n t u t q i c h n i a y l a n - t i r i s h g a ..* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

2) *-gan* sifat-dosh shakliga transformatsiya qilingan gapshakl hollovchi vazifasida kelishi uchun quyidagi shakl hosil qiluvchilar qo‘shilgan (8):

a) o‘rin kelishigi shakli (5): .. *t i k j o y k e l g a n d a y a n a p i y o d a b o ‘ l i b o l d i* (Pirimqul Qodirov). *N o g a h o n q o ‘ l l a r u z i l g a n d a o r q a g a t a s h - l a n i b, ..* (Oybek) kabi;

b) *sari* (I), *sayin* (I), *keyin* (I) ko‘makchisi (Bu ko‘makchilar kelishik shakli bilan birga qo‘shiladi): .. *k u n o ‘ t g a n s a r i y o v v o y i l a s h i b k e t a y o t g a n q o r a s e r k a ..* (Pirimqul Qodirov). *U o y o g ‘ i m t a g i d a o ‘ r a l a s h g a n s a y i n y u r i s h g a q i y n a l a r d i m* (O‘tkir Hoshimov). *D i - r e k t o r b i r g a k e l i s h g a v a q t t o p o l m a g a n d a n k e - y i n D a v l a t b e k o v o r a g a t u s h d i* (Pirimqul Qodirov);

d) sabab hollovchisi vazifasida kelishi uchun gapshakl tarkibidagi tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilgan, keyin bosh kelishik shakli bilan birga *uchun* ko‘makchisi qo‘shilgan: *U m o l l a r n i n g h a m m a s i s a n - d i q l a r g a j o y l a n g a n i u c h u n .. q a y t a k o ‘ r i s h n i i s t a m a d i* (Oybek). Quyidagi misolda nisbatlovchidan oldin *-lik* substantiv shakl yasovchisi qo‘shilgan: *N i g o r o p a M e h r i o p a n i n g, A z i z N a f i s a - n i n g k o ‘ n g i l m a y l i n i b i l g a n l i k l a r i u c h u n .. s o v c h i l a r n i t a g ‘ i n k i r i t d i l a r* (Hamid G‘ulom);

e) *-gan* shaklidagi transformada *-cha* shakl yasovchisini qo‘shib tarz hollovchisi vazifasida ishlatilgan: *B o s h i m g u v u l l a g a n c h a .. t e m i r h a l q a n i q o q d i m* (O‘tkir Hoshimov);

f) *-day* affiksoidini qo‘shib o‘xshatish hollovchisi vazifasida ishlatilgan: *T u r d i t a g i d a n i l o n c h i q q a n d a y s a k r a b t u r i b k e t d i* (Pirimqul Qodirov);

g) to‘siqsizlik hollovchisi vazifasida kelishi uchun gapshakl tarkibidagi tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilib, so‘ngra bosh kelishik shakli bilan birga

bilan ko‘makchisi qo‘shilgan: Ular uylariga borgan bilan hade- ganda uyqu kelavermaydi (Hamid G‘ulom).

3) *-gan* sifatdoshi shaklidagi transformasiya to‘ldiruvchi, ega, kesim vazifasida ham ishlatilgan:

a) Quyidagi misolda vositasiz to‘ldiruvchi vazifasida kelishi uchun tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilgan va tushum kelishigi affiksi qo‘shilgan: *Davlatbekov.. Ortiq bilan Avaz ham uning tarbiya- sini olib o‘sganini yo‘l bo‘yi mehmonning qulog‘iga quyib keldi* (Pirimqul Qodirov).

b) *-gan* sifatdoshi shaklidagi transformasiya ega vazifasida kelishi uchun bosh kelishik shaklida ishlatilgan (2): *Yo huto‘g‘dagi serka ham sendan kulib yurgani esingga tushdimi?* (Pirimqul Qodirov). *Umar zakonchi o‘z qo‘li bilan ruchka sov-g‘a qilgani bolani judayam sevintirib yubordi* (O‘tkir Hoshimov).

d) Quyidagi misolda *-gan* sifatdosh shaklidagi transformasiya *-lik* substantiv shakl yasovchisi qo‘shilib, bosh kelishik shaklida kesim vazifasida ishlatilgan: *Manmanlik – xud o‘rganlik* (Oybek).

2. Kesimi hozirgi zamon shaklida ishlatilgan gapshakl transformatsiya qilinganda *-yotgan* sifatdosh yasovchisiga almashtirilgan (7):

1) Bunday transformasiya biror shakl yasovchisi qo‘shilmagan holda sifatlovchi vazifasida ishlatilgan (2): *.. erta ga Andijon dan dada si bi- lan tog‘asi sovchi bo‘lib kelayotgan yigitni .. o‘ylar edi* (Hamid G‘ulom). *..ji ya klari dan chakilla b suv to ma- yotgan do‘ppini qo‘shqo‘llab tutib ..* (O‘tkir Hoshimov).

2) Bunday transformasiya hollovchi vazifasida ham ishlatilgan (3):

a) Payt hollovchisi vazifasida kelishi uchun o‘rin kelishigi shakli qo‘shilgan; tuslovchi esa yo tashlangan, yoki nisbatlovchiga almashtirilgan (2): *Hulkar .. ola chilvirning tugunini yechayotgan da Turdi ham yetib keldi* (Pirimqul Qodirov). *Le kin Aziz to‘rga o‘ta- yotgan i da Dildor ogohlantirdi* (Hamid G‘ulom).

b) Sabab hollovchisi vazifasida kelishi uchun tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilib, so‘ngra chiqish kelishigi affiksi qo‘shilgan (1): *To sh kent- lik yigit .. a stoy dil ish qila yotgan i dan juda mamnun ko‘rinar edi* (Pirimqul Qodirov).

3) Bunday transformasiya vositasiz to‘ldiruvchi vazifasida ishlatish uchun tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilgan, so‘ngra tushum kelishigi affiksi qo‘shilgan (2): *Turdi uni jo‘rttaga boshqa tomonga boshlab ketayotganini Hulkar endi sezdi* (Pirimqul Qodirov). *Chap qo‘lim ham sirqillab og‘riyotganini endi bildim* (O‘tkir Hoshimov).

3. Kesimi kelasi zamon shaklida ishlatilgan gapshakl transformatsiya qilinganda *-digan* sifatdosh yasovchisiga almashtirilib to‘g‘ridan to‘g‘ri sifatlovchi

vazifasida ishlatilgan (1): *Uning ustidan Avazning eni uch enlik keladigan kamarini bog'lab olgan* (Pirimqul Qodirov).

4. Quyidagi ikki misolda gapshakl tarkibidagi *-di* zamon yasovchisi *-r* sifat-dosh yasovchisi bilan transformatsiya qilingan:

1) bo'lishli-bo'lishsiz shakl takrori bilan ifodalanib tarz hollovchisi vazifasida kelgan: *Yer selgir - selgimas traktorni dalaga soldik* (O'tkir Hoshimov);

2) tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilib, so'ngra chiqish kelishigi affiksi qo'shilib payt hollovchisi vazifasida ishlatilgan: *Tushlik bo'lmasi - dan jildini ko'tarib kelib qoladi* (O'tkir Hoshimov).

II. Zamon yasovchisi ravishdosh yasovchisiga almashtirilgan, tuslovchi tashlangan (5):

1) Hozirgi-kelasi zamon yasovchisi *-guncha* ravishdosh yasovchisiga almashtirilib, bunday transformatsiya payt hollovchisi vazifasida ishlatilgan (2): *Men kelguncha shu yerda yot!* (Pirimqul Qodirov). *Topaxta ochilguncha g'ozaga ishlovni davom ettiramiz* (Hamid G'ulom).

2) O'tgan zamon yasovchisi *-gach* ravishdosh yasovchisiga almashtirilib, bunday transformatsiya payt hollovchisi vazifasida ishlatilgan (2): *Hovlida hangoma tugagach .. Nurini .. kattagina xonaga kiritdilar* (Oy-bek). *Oradan ikki kun o'tgach .. sovchilar chiqdi* (Hamid G'ulom).

3) O'tgan zamon yasovchisi *-b* ravishdosh yasovchisiga almashtirilib, bunday transformatsiya tarz hollovchisi vazifasida ishlatilgan (1): *"Qarang, top-t oza!" - dedi ovozi titrab* (O'tkir Hoshimov).

III. Gapshakl tarkibidagi zamon yasovchisini fe'lning *-sh* otdosh shakliga almashtirib hosil qilingan transformatsiyaga bir misol uchradi. Quyidagi jumlada tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilib, bosh kelishik shakli va *bilan* ko'makchisi qo'shilib payt hollovchisi vazifasida ishlatilgan: *Ho'l, muzday qo'l i yuzimga tegishi bilan tag'in lampamoy hidi keldi* (O'tkir Hoshimov).

Gapshaklning tashqi-ichki transformatsiyalanishi

7- §. Bunday transformatsiyalanishda ham gapshaklning kesimida tashqi transformatsiyalanishdagi kabi o'zgartirishlar voqe bo'ladi. Tashqi transformatsiyalanishdan farqli holda ega bo'lakning grammatik shakli ham o'zgartiriladi. Tashqi-ichki transformatsiyalanishda gapshakl: a) qaratuvchili birikmaga, b) sifatlovchili birikmaga transformatsiya qilinadi.

Gapshaklning qaratuvchili birikmaga transformatsiyalanishi

8- §. Bunday transformatsiyalashda gapshakl ega bo'lagining bosh kelishik shakli qaratqich kelishigi shakliga, shunga monand ravishda kesim tarkibidagi tuslovchi unga ma'no jihatidan muqobil nisbatlovchiga almashtiriladi; natijada gapshakl qaratuvchili birikmaga aylanadi. Tashqi transformatsiyalashdan farqli holda tashqi-ichki transformatsiyalashda nisbatlovchi transformaning doimiy tarkibiy qismi sifatida qatnashadi. Bunday transformatsiyalangan gapshakl nutqda ma'lum bir grammatik ko'rsatkich qo'shilib turli sintaktik bo'lak vazifasida ishlatiladi.

Kesimi ism leksema bilan ifodalangan gapshaklning transformatsiyalanishi

9- §. Tahlilga jalb qilingan misollar orasida bunday transformatsiyalashga 9ta misol uchradi; bu misollardan 6tasida kesim sifat leksema bilan, 2tasida ot leksema bilan, bittasida olmoshlovchi leksema bilan ifodalangan. Bunday transformalarda qaratuvchi qaratqich kelishigining belgisi shaklida ishlatilgan.

1. Gapshaklning sifat leksema bilan ifodalangan kesimiga nisbatlovchidan oldin ko'pincha *-lik* substantiv shakl yasovchisi, ba'zan *ekan* affiksoidi, *bo'l-yordamchisi* qo'shiladi. Ana shunday transformalar:

1) bosh kelishik shaklida ega vazifasida ishlatilgan (2): *Sepning boyligi, turi, rang-barangligi hammani hang-mang etdi* (Oybek). *Kiyimlarning dag'alligi Hulkarning yuzidagi nafislikni yana-da bo'rttirib ko'rsatar edi* (Pirimqul Qodirov);

2) tushum kelishigi shaklida vositasiz to'ldiruvchi vazifasida ishlatilgan (2):

a) *ekan* affiksoidi qatnashgan (1): *Erining ko'ngli notinch ekanligini sezib..* (Pirimqul Qodirov);

b) *bo'l-yordamchisi* va *-sh* otdosh shakli qo'shilgan (1): *Davlatbekov .. o'z bo'limining mashhur bo'lishini istab ..* (Pirimqul Qodirov);

3) jo'nalish kelishigi shaklida vositali to'ldiruvchi vazifasida ishlatilgan (1): *Nafisa husn-u jamolinin tengsizligiga shak keltirish qiyin* (Hamid G'ulom);

4) chiqish kelishigi shaklida sabab hollovchisi vazifasida ishlatilgan (1): *Hulkar uning nordonligidan ko'zlarini qisib, yuzini burishtirib kuldardi* (Pirimqul Qodirov).

2. Gapshaklning ot leksema bilan ifodalangan kesimida ham yuqoridagi kabi o'zgarishlar voqe bo'ladi. Mana bu ikki transformalar tushum kelishigi shaklida vositasiz to'ldiruvchi vazifasida ishlatilgan: *Lekin u buning nechanchi avtobusligini .. surishtirmadi* (Hamid G'ulom). *Hulkar uyalinqirab buning sunbul ekanini aytdi* (Pirimqul Qodirov).

3. Kesimi olmoshlovchi leksema bilan ifodalangan gapshakl ham yuqoridagicha transformatsiyalanib vositasiz to'ldiruvchi vazifasida ishlatilgan (1); Farqi shuki, fe'lning otdosh shakli bilan ifodalangan qaratuvchi qaratqich kelish-

igining belgisiz shaklida ishlatilgan: .. *ch a r c h a s h n i m a l i g i n i b i l m a y r o s a y u r d i* (Pirimqul Qodirov).

***Kesimi fe'l leksema bilan ifodalangan gapshakllarning
transformatsiyalanishi***

10- §. Tahlilga jalb qilingan misollar orasida bunday transformatsiyalashga 10ta misol uchradi; bu misollarning 7tasida fe'l kesimning zamon yasovchisi sifatdosh yasovchisiga, 3 misolda esa otdosh shakliga, barchasida tuslovchi nisbatlovchiga almashtirilgan.

1. Gapshakl kesimi tarkibidagi zamon yasovchisi sifatdosh yasovchisiga almashtirilgan:

1) O'tgan zamon yasovchisi *-gan* sifatdosh yasovchisiga almashtirilgan (6):

a) bosh kelishik shaklida ega vazifasida kelgan (4); qaratuvchi qaratqich kelishigining:

- belgili shaklida qatnashgan (3): *O t t a q a s i n i n g t o s h g a t e g i b q a r s i l l a s h i e s h i t i l d i* (Pirimqul Qodirov). *S h u p a y t a l l a - q a n d a y e r k a k k i s h i n i n g s o ' k i n g a n i e s h i t i l d i* (O'tkir Hoshimov) kabi;

- belgisiz shaklida qatnashgan (1): .. *z i r k l a r o r t i d a e c h k i m a ' r a - g a n i e s h i t i l d i* (Pirimqul Qodirov);

b) tushum kelishigi shaklida vositasiz to'ldiruvchi vazifasida kelgan (3); qaratqich kelishigi:

- belgili shaklida qatnashgan (1): *X o l b e k u n i n g n i m a n i d i r y o ' q o t g a n i n i s e z d i* (Pirimqul Qodirov);

- belgisiz shaklida qatnashgan (2): *A v a z o t l a n i b t u s h i b k e t g a n i n i h a m m a s i k o ' r i s h g a n d i* (Pirimqul Qodirov). *T r a k t o r d a l a d a q o l g a n i n i a y t m a s a m b o ' l m a y d i* (O'tkir Hoshimov).

2) Hozirgi zamon yasovchisi *-yotgan* sifatdosh yasovchisiga almashtirilgan (1); bunday transformaga chiqish kelishigi shaklini qo'shib sabab hollovchisi vazifasida ishlatilgan: *T u r d i u n i n g b o s i q g a p i r a y o t - g a n i d a n d a d i l l a n d i* (Pirimqul Qodirov).

2. Gapshakl kesimi tarkibidagi hozirgi-kelasi zamon yasovchisi *-sh* otdosh shakliga almashtirilgan (3); qaratuvchi qaratqich kelishigining belgili shaklida qatnashgan:

1) bosh kelishik shaklida ega vazifasida kelgan (1): *A m m o q a r g ' a - l a r n i n g c h a g ' - c h u g ' q i l i s h i e n d i g ' a s h g a t e g m a y d i* (O'tkir Hoshimov);

2) tushum kelishigi shaklida vositasiz to'ldiruvchi vazifasida kelgan (2): *H u l k a r n i n g q o ' y b o q i s h i n i q i z i q i b k u z a t a r d i* (Pirimqul Qodirov). *L e - k i n u b u n i n g n e c h a n c h i a v t o b u s l i g i n i , q a y e r g a o l i b b o r i s h i n i s u r i s h t i r m a d i* (Hamid G'ulom).

Gapshaklning sifatlovchili birikmaga transformatsiyalanishi

11- §. Bunday transformatsiyalashda gapshaklning ega bo‘lagi orqa o‘ringa, sifatlanmish vaziyatiga, kesim bo‘lagi esa unga taalluqli bo‘laklar bilan birgalikda oldingi o‘ringa, sifatlovchi vazifasiga o‘tkaziladi. Gapshaklning ega bo‘lagi sifatlanmish vaziyatiga o‘tkazilishi munosabati bilan kelishik ko‘rsatkichi tashlanadi, tugal grammatik shakllanish yo‘qoladi. Gapshaklning kesim bo‘lagi tarkibidagi tuslovchi tashlanadi, zamon yasovchisi odatda ma‘no jihatidan unga muqobil sifatdosh yasovchisiga almashtiriladi va shunday shaklda sifatlovchi bo‘lib keladi: *Xolbek boyadan beri o‘zini kulgidan zo‘rg‘a tutib turar edi.* → .. *boyadan beri o‘zini kulgidan zo‘rg‘a tutib turgan Xolbek ..* kabi.

Bunday transformatsiyalangan gapshakl tahlilga jalb qilingan jumlar orasida 40ta uchradi. Bulardan 39 misolda kesim fe‘l leksema bilan, bir misolda sifat leksema bilan ifodalangan.

I. Quyidagi jumlada gapshaklning *dum-dumaloq-* sifat leksemasi bilan ifodalangan kesimi *bo‘l-* yordamchisini qo‘shib fe‘llashtirilgan, o‘tgan zamon yasovchisi *-gan* sifatdosh yasovchisiga almashtirilib, tuslovchi tashlanib sifatlovchi vazifasida, transformasiya esa tushum kelishigi affiksi qo‘shilib vositasiz to‘ldiruvchi vazifasida ishlatilgan: *Olimjonning qo‘rquvdan dum-dumaloq bo‘lib ketgan ko‘zlarini .. ko‘rdim* (O‘tkir Hoshimov).

II. Kesimi fe‘l leksema bilan ifodalangan gapshaklda tuslovchi tashlanib, zamon yasovchisi sifatdosh yasovchisiga almashtirilgan (39);

1. O‘tgan zamon yasovchisi *-gan* sifatdosh yasovchisiga almashtirilgan (26); transformasiya:

1) bosh kelishik shakli qo‘shilib ega vazifasida ishlatilgan (16):

Kuyovnikidan kelgan sarpolar kecha xotinlar orasida ochilib, .. (Oybek). *Daladan tolib kelgan chol-kampir, bolalar orom uyquda* (Hamid G‘ulom). *Serka va unga ergashgan sovliqlar darrov orqaga qaytishdi* (Pirimqul Qodirov). *Dudburondan tutun aralash chiqqan cho‘g‘ qorong‘ida aniq ko‘rindi* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

2) tushum kelishigi shakli qo‘shilib vositasiz to‘ldiruvchi vazifasida ishlatilgan (6): *Yo‘lchi .. achishgan ko‘zlarini ishqalab turtina-turtina eshikni topib ochdi* (Oybek). *Avaz pastda yoyilib yurgan qo‘ylarini o‘tloq yoniga to‘g‘riladi-da, ..* (Pirimqul Qodirov) kabi;

3) chiqish kelishigi affiksi qo‘shilib vositali to‘ldiruvchi vazifasida ishlatilgan (1); *Hali selgib ulgurmag an tuproqdan nam aralash quyosh hidi anqiydi* (O‘tkir Hoshimov);

4) joʻnalish kelishigi affiksi qoʻshilib oʻrin hollovchisi vazifasida ishlatilgan (1): .. *yoʻl yoqalariga qoʻyilgan maxsus quti- larga soladilar* (Hamid Gʻulom);

5) qaratqich kelishigi shakli qoʻshilib qaratuvchi vazifasida ishlatilgan (2); qaratqich kelishigi:

a) belgili shaklda qatnashgan (1); *Tashqarida qishni, qorni so-gʻingan qargʻalarning qagʻillashlari*.. (Oybek);

b) belgisiz shaklda qatnashgan (1): *Fontan yaqiniga qoʻyilgan stol yonidagi*.. (Hamid Gʻulom);

6) *singari* koʻmakchisini bosh kelishik shakli bilan birga qoʻshib oʻxshatish hollovchisi vazifasida ishlatilgan (1): .. *iliq joyni qidirgan shoʻrliklar singari bir burchakka tiqildi* (Oybek).

2. Hozirgi zamon yasovchisi -*yotgan* sifat-dosh yasovchisiga almashtirilgan (7); transformaga:

1) bosh kelishik shakli qoʻshilib ega vazifasida ishlatilgan (3): *Ot mi-ni b qishloqdan qayta yotgan Avaz*.. *jilovni tortdi* (Pirimqul Qodirov) kabi;

2) tushum kelishigi affiksi qoʻshilib vositasiz toʻldiruvchi vazifasida ishlatilgan (1): *Ortiq ularga oshlana yotgan ayiq terisini koʻrsatdi* (Pirimqul Qodirov);

3) joʻnalish kelishigi affiksi qoʻshilib vositali toʻldiruvchi vazifasida ishlatilgan (1): .. *uzun tumshugʻidan suv sochayotgan gʻozga* .. *bir necha daqiqa qarab turdi-da*, .. (Hamid Gʻulom);

4) qaratqich kelishigi shakli qoʻshilib qaratuvchi vazifasida ishlatilgan (2); qaratqich kelishigi:

a) belgili shaklida qatnashgan (1): *Traktor ustida bezovta charr xurayotgan qargʻalarning chagʻ-chugʻi kuchaydi* (Oʻtkir Hoshimov);

b) belgisiz shaklida ishlatilgan: *Imilla bora yotgan traktor biqinidagi paqirni oldi-da*,.. (Oʻtkir Hoshimov).

3. Kelasi zamon yasovchisi -*digan* sifat-dosh yasovchisiga almashtirilgan (5); transformaga bosh kelishik shakli qoʻshilib ega vazifasida ishlatilgan: .. *toʻyda, azada semiradigan yurimsak ayollar* ..*piyoda joʻnashdi* (Oybek). *Qoʻrgʻonning tik qaralsa doʻp-pi uchadigan bahaybat devorlari hamon saqlanib qolgan* (Hamid Gʻulom) kabi. Bir misolda sifatlanmish (*odam*) ellipsdanib, bosh kelishik shakli transformaning sifatlovchi qismiga qoʻshilgan va u ega vazifasida kelgan: *Birovlarning xotiniga tuzoq qoʻyadigan senmisan?!* (Pirimqul Qodirov).

4. Bir misolda hozirgi-kelasi zamon yasovchisi *-vchi* sifatdosh yasovchisiga almashtirilgan, transformaga tushum kelishigi affiksi qo'shilib vositasiz to'ldiruvchi vazifasida ishlatilgan: *Keyin qariyb butun xonani qoplovchi palakni ayollar boshlari uzra baland ko'tardilar* (Oybek).

5. Ikki misolda *osilgan* leksemashakli o'rniga *osiqlik* leksemashakli, *atalgan* leksemashakli o'rniga *atoqliq* leksemashakli ishlatilgan (Ikkinchisi noo'rin); transformasi:

1) tushum kelishigida shakllanib vositasiz to'ldiruvchi vazifasida kelgan: *Nuriga atoqliq mollar va har nav jihozlarni tashishga jo'nadilar* (Oybek);

2) belgisiz qaratqich kelishigi shaklida qaratuvchi vazifasida kelgan: *A yvon shiftiga osiqliq qandil chiroqlari shu'lasida ..* (Hamid G'ulom).

SINTAKTIK BO'LAKNING UYUSHIQ QATOR BILAN IFODALANISHI

1- §. Sintaktik bo'lak yakka leksemashakl bilan, yakka birikmashakl bilan ifodalanishdan tashqari o'zaro teng aloqadagi ikki va undan ortiq leksemashakl bilan, birikmashakl bilan ham ifodalanadi. O'zaro teng aloqadagi bunday sintaktik birliklarga uyushiq qator deyiladi. Uyushiq qator hosil etuvchi ikki va undan ortiq a'zo (leksemashakl, birikmashakl) bir butun holda bitta sintaktik bo'lak vazifasida keladi, shunga ko'ra uyushiq qator bilan ifodalangan ega, sifatlovchi va h. haqida gapirish to'g'ri, "uyushiq bo'laklar" terminini ishlatish noo'rin, chunki *-lar* affiksi "bir necha bo'lak" tushunchasini beradi, vaholanki sintaktik bo'lak bitta, faqat u uyushiq qator bilan ifodalangan.

Uyushiq qator a'zolari talaffuzda sanash ohangi bilan aytilib, o'zaro qisqa pauza (to'xtam) bilan, yozuvda esa tirnoqcha bilan ajratiladi; uyushiq qator a'zolari orasida bog'lovchi qatnashishi mumkin, bunda tirnoqchani yozish-yozmaslik bog'lovchining turiga bog'liq.

Tahlilga jalb qilingan jumlar tarkibida sintaktik bo'lakning uyushiq qator bilan ifodalanishiga 155 misol uchradi. Uyushiq qator bilan ifodalanish deyarli barcha sintaktik bo'laklarga xos.

Eganing uyushiq qator bilan ifodalanishi

2- §. Tahlilga jalb qilingan jumalarda eganing uyushiq qator bilan ifodalanishiga 23 misol uchradi. Bunday uyushiq qator a'zolari bosh kelishik shaklidagi sintaktik birliklarning o'zaro teng qo'shilishi bilan tuziladi. Buning asosiy ko'rinishlari quyidagicha:

I. Uyushiq qator ot leksemashakl bilan ifodalangan (19):

1. Uyushiq qator a'zolari oralig'ida bog'lovchi qatnashmagan (19):

1) Bir xil grammatik shakllangan leksemashakl va birikmashakl bilan ifodalangan (3): *Sepning boyligi, turi, rang-barangligi hammani*

hang-mang etdi (Oybek). *D o' p p i y e l i m i, k e r o s i n h i d i a n q i b t u r g a n s u v m u z d a k k i n a e d i* (O'tkir Hoshimov) kabi. Ikkinchi misoldagi ega - gapshakl transformasi tarkibidagi (ichki) ega.

2) Uyushiq qator a'zolari grammatik son paradigmasining har xil shaklidagi leksemashakl va birikmashakl bilan ifodalangan (3): *K a m b a g' a l u r u g' - a y m o q, q o' n i - q o' s h n i l a r, t o' y d a, a z a d a s e - m i r a d i g a n y u r i m s a k a y o l l a r .. p i y o d a j o' n a s h d i* (Oybek). *A z i z n i n g k o' z o' n g i d a b r i g a d a s h i y p o n i, l o t o k - a r i q, y a n g i b o g', q i y g' o s o c h i l i b y o t g a n a t i r g u l l a r, r a y h o n l a r, t o' p - t o' p j a m b i l l a r j o n l a n d i* (Hamid G'ulom) kabi. Bu jumalalarda uyushiq qatorning ayrim a'zolari birlik shaklida, ayrim a'zolari ko'plik shaklida ishlatilgan.

3) Uyushiq qator a'zolarining grammatik shakli umumlashtirilgan (1): *A x i r b i - n a f s h a, c h u c h m o m a, l o l a l a r .. o c h i l i b, y a s h n a b y o t a d i* (Hamid G'ulom). Bu misolda *-lar* ko'plik affiksi, demak, undan keyin keladigan bosh kelishik shakli ham umumlashtirilib, go'yo qavslardan tashqariga chiqarilgan, uyushiq qatorga yaxlitligicha qo'shilgan, uyushiq qator a'zolari esa go'yo leksemaga teng asos holatiga o'tgan. Buni qavslar yordamida quyidagicha ko'rsatish mumkin: [(*binafsha-*), (*chuchmoma-*), (*lola-*)] + *lar* + ØII.

2. Uyushiq qator a'zolari oralig'ida bog'lovchi qatnashgan (10):

1) va bog'lovchisi qatnashgan (b):

a) ikki a'zoli qatorda ishlatilgan (4):

- leksemashakllar uyushgan (3): *Q o r v a s h a m o l k u c h a y a b o r d i* (Oybek). *O q s h o m e s a o n a v a o' g' i l N a f i s a h a q i d a u z o q s u h b a t l a s h d i l a r* (Hamid G'ulom) kabi;

- juft leksemashakl va birikmashakl uyushgan (I): *B o s h q a u y l a r d a q a r i n - d o s h - u r u g' l a r v a .. t u r l i x o t i n l a r b o r e d i* (Oybek).

b) Ko'p a'zoli qatorda oxirgi a'zo oldida ishlatilib, sanashning tugashini ifodalashga ham xizmat qilgan; a'zolar leksemashakl hamda birikmashakl bilan ifodalangan va ular bir xil grammatik shakllangan (2): *U y n i n g d e v o r l a r i d a n n a m, m o g' o r h i d i v a s o v u q e s a d i* (Oybek). *B u k o' z l a r d a t u y g' u n l i k, o l i j a n o b - l i k, k o' n g i l n i n g b a h o r i y t o z a l i g i, i l i q l i g i v a q a n d a y - d i r p a r i s h o n x a y o l c h a n l i k j i l v a l a n a r e d i* (Oybek).

2) *bilan* ko'makchisi bog'lovchi vazifasida ikki a'zoli qatorda ishlatilgan (4):

a) Leksemashakllar uyushgan (3): *A z i z b i l a n N a f i s a m a k t a b d a b i r g a o' q i s h g a n* (Hamid G'ulom). *Q i z i, k e l i n l a r i b i l a n L u t f i n i s o o' t i r g a n o l d i n g i s o y a b o n l i a r a v a n i ..* (Oybek) kabi. Ikkinchi jumladagi ega - gapshakl transformasi tarkibidagi (ichki) ega.

b) Leksemashakl bilan birikmashakl uyushgan (1): *T o s h k e n t l i k y i g i t b i l a n D a v l a t b e k o v .. q a y t i b k e t i s h d i* (Pirimqul Qodi-rov).

3. Uyushiq qator a'zolari *ham* ta'kid yuklamasi bilan ishlatilgan (1). Quyidagi jumlada uyushiq qatorning birinchi a'zosi grammatik son paradigmasi-

ning birlik shaklida, ikkinchi a'zosi esa ko'plik shaklida qatnashgan: *S e r- k a h a m, q o' y l a r h a m c h o' p o n n i n g i z m i g a t e z b o' y s u n a d i* (Pirimqul Qodirov).

4. Bir misolda uyushiq qator oxirida umumlashtiruvchi leksemashakl ishlatilgan; uyushiq qator a'zolari grammatik son paradigmasining birlik va ko'p-lik shakllarida qatnashgan: *Q o r o n g' i d a s o' p p a y i b t u r g a n t r a k t o r, m u t t a s i l c h a g' - c h u g' q i l a y o t g a n q a r g' a - l a r, o s m o n d a z a n g o r i q i l i c h d e k y a l t - y u l t q i l i b o' c h a y o t g a n c h a q m o q - h a m m a s i g' o y i b b o' l d i* (O'tkir Hoshimov).

II. Bir misolda tasvir birliklari uyushib kelgan: *Q i y - c h u v, c h a - g' i r - c h u g' u r q u l o q n i k a r q i l a d i* (Oybek).

III. Uyushiq qator otlashgan birikmashakl bilan ifodalangan (3):

1. Rasm-rusum nomlari otlashib uyushiq qator hosil qilgan (1): *"S o c h s i l a s h", "O y n a g a q a r a s h", "T u g' d i - t u g' d i" v a h o - k a z o q a r i - y b t o n g g a q a d a r e r m a k b o' l d i* (Oybek).

2. Qaratuvchili birikmaga transformatsiya qilingan gapshakl *-gan* sifatdoshi shaklida otlashib uyushiq qator hosil qilgan (2): *S h u p a y t a l l a - q a n d a y e r k a k k i s h i n i n g .. s o' k i n g a n i, O l i m j o n - n i n g "Q o' y v o r i n g" d e b y a l i n g a n i e s h i t i l d i* (O'tkir Hoshimov). *.. u n i n g h o v l i t o m o n g a g u p e t i b t u s h g a n i, .. u y t o m o n g a b o r g a n i, "K e n n o y i!" d e b c h a q i r g a n i e s h i t i l d i* (O'tkir Hoshimov).

Sifatlovchining uyushiq qator bilan ifodalanishi

3- §. Tahlilga jalb qilingan jumalarda sifatlovchining uyushiq qator bilan ifodalanishiga 16 misol uchradi:

I. Uyushiq qator sifat leksemashakllar bilan ifodalangan (8):

1. Ikki a'zoli bo'lib (6):

1) bog'lovchi vosita qatnashmagan (3): *.. y a p - y a n g i, u z u n q o g' o z a q c h a s i n i ..* (Oybek). *.. o g' i r, s h a h d a m q a d a m l a r b i l a n ..* (O'tkir Hoshimov) kabi. Ketma-ket joylashgan ikki sifat leksemashakl doim uyushiq qator hosil qilavermaydi. Buni aniqlashda quyidagi amaliy usuldan foydalanish mumkin: uyushiq qator bo'lsa, bunday sifatlovchilarni o'zaro o'rin almashtirish imkoniyati bo'ladi: *yap-yangi, uzun aqchani* → *uzun, yap-yangi aqchani* kabi (ayni predmetning teng deb qaralgan ikki belgisi). *Og'ir, shahdam qadamlar bilan* misolida ikki belgi orasidagi teng aloqa zidlash bilan (*og'ir, lekin shahdam* kabi) ifodalangan.

Yozuvda ba'zan uyushiq bo'lmagan sifatlovchilar oralig'iga tirnoqcha qo'yilib, ular uyushiq qatorga tenglashtirib qo'yiladi. Masalan, *Mirzakarimboy h a y a j o n l i, t i t r o q t o v u s h b i l a n q i z i g a f o t i h a b e r i b, ..* (Oybek) jumlasida ketma-ket kelgan sifat leksemashakllar asli uyushiq qator hosil qilmaydi, ularning *tovush bilan* leksemashakliga bog'lanishi tamoman boshqa-

cha: [(*hayajonli*) X (*titroq tovush-*)] + ØI + ØII + *bilan*. Demak, *hayajonli* leksemashakli *titroq tovush-* birikmasiga sifatlovchi bo‘lib kelgan, tirnoqcha noo‘rin (ortiqcha) qo‘yilgan. *Yuzimga iliq, yirik tomchi tushdi* (O‘tkir Hoshimov) jumlasida ham asli sintaktik aloqa quyidagicha (*iliq*) X (*yirik tomchi-*);

2) bog‘lovchi vosita qatnashgan (3):

a) *va* bog‘lovchisi (2): *Kuyov uzun va keng zarbob to‘n kiyib ..* (Oybek). .. *sochday qop-qora va mayin.. tolalar..* (Pirimqul Qodirov). Ikkinchi misolda asli gapshakl (*Tolalar sochday qop-qora va mayin*) sifatlovchili birikmaga transformatsiya qilingan;

b) *hatto* ta‘kid yuklamasi qatnashgan (I): *U Hulkarga juda mayin, hat-tom e h r i b o n tovush bilan gapirar edi* (Pirimqul Qodirov).

2. Uyushiq qator uch a‘zoli bo‘lib, ular oralig‘ida bog‘lovchi vosita qatnashmagan (2): *Kuyov tomonda oriq, daroz, chayir bir xotin bel bog‘ladi* (Oybek). Mana bu misolda ikkinchi tirnoqcha ortiqcha qo‘yilib, ikki a‘zoli uyushiq qator uch a‘zoli uyushiq qatorga o‘xshab qolgan: *Boshqa uylarda to‘yparast, daydi, turli xotinlar bor edi* (Oybek). Asli bu yerdagi sintaktik bog‘lanish quyidagicha: (*to‘yparast, daydi*) X (*turli xotinlar*).

II. Uyushiq qator mato turi ma‘nosini anglatadigan ot leksemalar bilan ifodalangan (1). Quyidagi jumlada bunday ma‘noli ot leksema sifatlovchi olib, *ko‘rpani* leksemashakliga uyushiq birikmashakllar sifatida tobelangan; bu uyushiq birikmashakllar oralig‘ida *va* bog‘lovchisi qatnashgan: .. *to‘qqiz duxoba va to‘qqiz har n a v s h o h i ko‘rpani tomosha qildi* (Oybek).

III. Uyushiq qator sifatdosh shaklidagi fe‘l birikmashakllar, transformatsiyalangan gapshakllar bilan ifodalangan (5):

I. Ikki a‘zoli bo‘lib (4):

1) bog‘lovchi vosita qatnashmagan (2):

a) yoyiq birikmashakllar bilan ifodalangan (1): *Qishin-yozin bahor-dagi day ya sh n a b t u r a d i g a n, h a m i s h a c h a s h m a n i n g s h o ‘ x t o m c h i l a r i b i l a n o ‘ y n a s h i b o ‘ s a d i g a n b u c h i r o y l i g i y o h – s u n b u l* (Pirimqul Qodirov);

b) tashqi transformatsiyalangan gapshakllar bilan ifodalangan (1): *etaklari g‘i jimlangan, rangi aynigan chitko‘ylak..* (Oybek);

2) *va* bog‘lovchisi qatnashgan(2): *O‘rta maktabni a‘lo baholar bilan tamomlagan va shu maktabda muallimlikka qoldirilgan Nafisa..* (Hamid G‘ulom). .. *ko‘pdan beri xayolini band qilib kelgan va nihoyat bugun, shu oqshom haqi-qatga aylanishi ehtimol bo‘lgan orzusi haqida..* (Hamid G‘u-lom).

2. Mana bu jumladagi uyushiq qator uch a‘zoli bo‘lib, leksemashakl bilan ifodalangan, bog‘lovchi vosita qatnashmagan (1): *Dildor u a v v a l k o ‘ r - g a n, t a n i g a n, b i l g a n D i l d o r e m a s* (Hamid G‘ulom).

IV. Uyushiq qator sifat leksemashakl, sifat birikmashakl bilan hamda sifatdosh shaklidagi leksemashakl, birikmashakl bilan - aralash holda ifodalangan (2): *Chuvak yuzli, siyrak sarg'ish mo'ylovli, irjaygan quvgina yigitga bir oz tikildi-da,..* (Oybek). *Bobosiga mehribon, otasining hurmatini joyiga qo'yadigan, ukalarining tarbiyasiga bosh-qosh, o'ta mehribon, erta-yu kech tinib-tinchimaydigan qiz* (Hamid G'ulom).

Qaratuvchining uyushiq qator bilan ifodalanishi

4- §. Qaratuvchining uyushiq qator bilan ifodalanishiga tahlilga jalb qilingan jumlar orasida faqat 3 misol uchradi. Bu uch misolda qaratuvchining uyushiq qator bilan ifodalanishiga xos quyidagi xususiyatlar o'z aksini topgan:

1) *To'rt karnay, olti surnayning shovqini ko'kni tutdi* (Oybek). Bu jumlada uyushiq qator sifatlovchili birikmashakllar bilan ifodalangan; qaratqich kelishigi affiksi uyushiq qatorga yaxlitligicha qo'shilgan; bu affiks umumlashtiruvchi shakl yasovchi holatida qatnashgan, go'yo qavslardan tashqariga chiqarilgan, birlik son ko'rsatkichi esa har bir uyushuvchining o'zida saqlangan: [(*to'rt karnay* + ØI -), (*olti surnay* + ØI-)] + *ning*. Kelishik affiksining bunday umumlashtirilishi bilan uyushiq qator a'zolari asli kelishikdan xoli, tugallanmagan grammatik shaklda bo'ladi, lekin tashqi ko'rinishda bosh kelishik shaklida turgandek ko'rinadi.

2) *Kuyov .. havoni titratgan karnaylar, surnaylar sadosi bilan o'zinikiga ketdi* (Oybek). Bu jumlada uyushiq qator sifatlovchili birikmashakllar bilan ifodalangan; qaratqich kelishigi belgisiz shaklda ishlatilgan va uyushiq qatorga yaxlitligicha qo'shilgan: {[(*havoni titratgan*) X (*karnaylar-, surnaylar-*)] + |*ning*| } X *sadosi bilan*. Demak, bu misolda ham uyushiq qator a'zolari to'liq grammatik shakllanmagan, go'yo asosga teng holatda qatnashgan.

3) *.. Hulkar bilan Avazni qo'ylar va tog' manzaralari orasida .. suvratga oldi* (Pirimqul Qodirov). Bu jumlada uyushiq qatorning birinchi a'zosi leksema bilan, ikkinchi a'zosi qaratuvchili birikma bilan ifodalangan, ular oralig'ida va bog'lovchisi qatnashgan; har ikki a'zo ko'plik shaklida ishlatilgan; ikkinchi a'zoning qaralmishiga III shaxs nisbatlovchisi qo'shilgan; uyushiq qator yaxlitligicha qaratqich kelishigining belgisiz shaklida *orasida* leksemashakliga bog'langan: {[(*qo'ylar-*) va (*tog' manzaralari-*)] + |*ning*| } X {*orasida*}.

To'ldiruvchining uyushiq qator bilan ifodalanishi

5- §. Tahlilga jalb qilingan jumalarda to'ldiruvchining uyushiq qator bilan ifodalanishiga 10 misol uchradi; 4 misolda vositasiz to'ldiruvchi, 6 misolda vositali to'ldiruvchi uyushiq qator bilan ifodalangan.

1. Uyushiq qator bilan ifodalangan vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigining:

I) belgili shaklida ishlatilgan (4); kelishik affiksi uyushiq qator a'zolariga:

a) alohida-alohida qo'shilgan (3): uyushiq qator:

- leksemashakllar bilan ifodalangan (1): .. *traktorni, kom- bayn ni puxta o'rganib oldi* (Hamid G'ulom);

- sifatlovchili birikmashakllar bilan, gapshaklning tashqi transformasi bilan ifodalangan; uyushiq qator a'zolari oralig'ida va bog'lovchisi qatnashgan (1): *Keyin ayiq otilgan unguni va sel kelgan da-rani borib ko'rdi* (Pirimqul Qodirov);

- uyushiq qator ikkitadan ortiq a'zoli bo'lib, uyushiq to'ldiruvchilar tarkibidagi sifatlovchilar gapshakl transformasi bilan, yig'iq va yoyiq birikmashakllar bilan ifodalangan (1): *Qiz domlaning "o'tkir nafasi" tekkan bir siqim choyni, ro'molchaga tugilgan qandni, go'shangada kiyiladigan yupqa oq ko'y-lakni .. va bir parcha qog'ozning yuziga .. yozil-gan .. "ezibichki" ni birga qo'shib, ..* (Oybek);

b) umumlashtiruvchi affiks sifatida yaxlitligicha qo'shilgan (1): *Oxirida u Hulkar bilan Avazni .. ikki qayta suvratga oldi* (Pirimqul Qodirov). Bu jumlada uyushiq qator a'zolari oralig'ida bilan ko'makchisi bog'lovchi vazifasida qatnashgan: [(*Hulkar + ØI-*) bilan (*Avaz + ØI-*)] + *ni*.

2) Uyushiq qator belgisiz tushum kelishigida ishlatilgan (1): .. *so'qmoqda simobi chakmon va qo'zi telpak kiygan Turdi ko'rindi* (Pirimqul Qodirov). Bu jumlada uyushiq qator a'zolari sifatlovchili birikma bilan ifodalaniib, ular oralig'ida va bog'lovchisi qatnashgan; tushum kelishigi shakli uyushiq qatorga bir butun holda yaxlitlovchi shakl sifatida qo'shilgan; {[(*simobi chakmon + ØI-*) va (*qo'zi telpak + ØI-*)] +|*ni*|} X {*kiy-gan*}.

Yuqoridagi tahlildan ayon bo'ladiki, uyushiq qator bilan ifodalangan vositasiz to'ldiruvchi asosan tushum kelishigining belgili shaklida ishlatiladi.

2. Uyushiq qator bilan ifodalangan vositali to'ldiruvchi (6):

1) makon kelishigida shakllangan (2):

a) chiqish kelishigida shakllanib, leksema bilan ifodalangan; kelishik shakli uch a'zoning har biriga qo'shilgan (1): *Inson baxtini mehnatidan, ilm idan, harakati dan topadi* (Hamid G'ulom);

b) jo'nalish kelishigida shakllanib, birikma bilan ifodalangan; kelishik shakli uch a'zoning har biriga qo'shilgan; oxirgi a'zodan oldin va bog'lovchisi qatnashgan (1): .. *uning serjantlik belgilariga, ko'k- ragid agi gvardiya nishoniga va qator znachok-lariga havas bilan* tikilardi (Hamid G'ulom). Bu jumladagi uyushiq qatorning birinchi va uchinchi a'zosi ko'plik shaklida, ikkinchi a'zosi birlik shaklida ishlatilgan;

2) yaxlitlovchi shakl sifatida qo'shilgan ko'makchi bilan shakllangan (4):

a) *bilan* ko‘makchisi qatnashgan (3); uyushiq qator a'zolari ko‘plik shaklida, nisbatlovchi qo‘shilgan holda kelgan, oralig‘ida bog‘lovchi qatnashmagan: .. *xotinlar .. ro‘mollari, qo‘llari bilan yuzlarini yashirardilar* (Oybek);

b) uyushiq qatorning birinchi a'zosi birlik shaklida, ikkinchi a'zosi ko‘plik shaklida ishlatilgan, oralig‘ida va bog‘lovchisi qatnashgan (1): *Aziz onasi va adostlari bilan .. ko‘chib ketgan edi* (Hamid G‘ulom);

d) uyushiq qator ko‘p a'zoli bo‘lib, birlik shaklida, faqat bir a'zo ko‘plik shaklida ishlatilgan, oxirgi a'zo oldida va bog‘lovchisi hamda *hatto* ta'kid yuklamasi qatnashgan (1): *Dildor .. o‘z erki, irodasi, maqsadi, hatto jasorati bilan mustaqil inson!* (Hamid G‘ulom);

e) *haqida* ko‘makchisi qatnashgan (1): uyushiq qatorning birinchi a'zosi leksema bilan, ikkinchi a'zosi o‘z ichida uyushiq qatorli birikma bilan ifodalangan va bu qismda *haqida* ko‘makchisi yaxlitlovchi shakl sifatida ishlatilgan: *U o‘g‘li haqida, uni uylantirish orzusi va kelinlikka Nafisani tanlagani haqida og‘iz ochganida ..* (Hamid G‘ulom).

Uyushiq qator bilan ifodalangan to‘ldiruvchining shakllanishi bu yerda tasvirlanganidan ko‘ra boy va rang-barang; tahlil qilingan jumalarda bir qismi-gina namoyon bo‘lgan.

Hollovchining uyushiq qator bilan ifodalanishi

6- §. Tahlilga jalb qilingan jumalarda hollovchining uyushiq qator bilan ifodalanishiga 9 misol uchradi:

1. Asosan tarz hollovchisi uyushiq qator bilan ifodalangan (8):

1) *-b* ravishdoshi shaklida uyushib kelgan (6):

a) leksema bilan ifodalangan (1): *Lutfiniso inqillab, harsil-lab qizini olib jo‘nashga kirishdi* (Oybek);

b) birikmashakl bilan ifodalangan (5): *Uning nurlarida qishning poyonsiz oq ko‘rpasi mayda oltin uchqunlatib, hamma yoq ni jimjitlik bilan o‘rab yotardi* (Oy-bek). *Nuri pochapo‘stin kiyib, vazmin zarbob paranjini yopinib hovliga chiqqanda ..* (Oybek) kabi. Keyingi misolda hollovchi uyushib kelayotganini qavslar yordamida quyidagicha ko‘rsatish mumkin: [(*pochapo‘stin kiyib*), (*vazmin zarbob paranjini yopinib*)] X [*hovliga chiqqanda*]; bu uyushiq qatorni quyidagicha transformatsiya qilib ham tekshirish mumkin: *pochapo‘stin kiygan, .. paranji yopingan holda*;

2) Uyushiq qator aralash: birinchi a'zosi *-ma* bo‘lishsizlik shaklidan keyin qo‘shiladigan *-y* ravishdoshi shaklida, ikkinchi a'zosi esa *bilan* ko‘makchisi qo‘shilgan ot leksema shaklida qatnashgan, zidlab izohlash ma'nosini ifodalash uchun *lekin* bog‘lovchisi ishlatilgan (1): *Qo‘rqmay, lekin itoat bilan gapirdi Gulnor* (Oybek).

3) Uyushiq qator ravish va sifat leksemashakl bilan ifodalangan, orada va bog'lovchisi qatnashgan (I): .. *o'zini juda bexavotir va osuda sezayotgan Hulkar* .. (Pirimqul Qodirov).

2. O'rin hollovchisining uyushiq qator bilan ifodalanishiga bir misol uchradi. Quyidagi jumlada qaratuvchili birikma va ot leksema jo'nalish kelishigi shaklida uyushiq qator hosil qilib, o'rin hollovchisi vazifasida kelgan; uyushiq qatorniig birinchi a'zosi birlik shaklida nisbatlovchi bilan, ikkinchi a'zosi esa ko'plik shaklida ishlatilgan: *Hovli sahninga, ayvonlarga sep yoyildi* (Oybek).

Uyushiq qator bilan ifodalanadigan hollovchilarning shakllanishi boy va rang-barang bo'lib, tahlilga jalb qilingan jumalarda bir qismi-gina namoyon bo'lgan.

Kesimning uyushiq qator bilan ifodalanishi

7- §. Kesimning uyushiq qator bilan ifodalanishi nutqda juda ko'p voqe bo'ladi: tahlilga jalb qilingan jumalar orasida 94 misol uchradi. Shulardan 87 misol fe'l kesimga, 4 misol sifat, ravish kesimga, 2 misol ot kesimga to'g'ri keldi; bir misolda sifat bilan fe'l uyushiq qator hosil qilgan.

I. Sifat bilan ifodalangan uyushiq qatorga (4) yaxlitligicha:

1) hozirgi zamon ko'rsatkichi va III shaxs tuslovchisi qo'shilgan; sifat leksemashakllar oralig'ida bog'lovchi vosita qatnashmagan (2): *Suvi toza, muzday* (O'tkir Hoshimov). *Faqat guzardagi choyxona-gina charog'on, g'avjum* (Hamid G'ulom). Bunday shakllanishni qavslar yordamida quyidagicha ko'rsatish mumkin: [*Suvi*] X [(*toza, muzday*) + ØVIII + ØVI].

2) *bo'l-* yordamchisi, *-di* o'tgan zamon yasovchisi, III shaxs tuslovchisi qo'shilgan; sifat leksemashakllar oralig'ida va bog'lovchisi qatnashgan (1): *Nikoh to'yi favqulodda suronli va tantanali bo'ldi* (Oybek). Bunday shakllanishni qavslar yordamida quyidagicha ko'rsatish mumkin: {*Nikoh to'yi*} X {*favqulodda* X [(*suronli va tantanali*) + *bo'l* + *di* + ØVI]}.

3) *ekan* affiksoidi qo'shilgan, uyushiq qator a'zolari gapga teng qurilishli frazemalar bilan ifodalangan, oralig'ida bog'lovchi vosita qatnashmagan (1): *Demak, qalbi sayoz, tabiati yengil ekan* .. (Hamid G'ulom). Bunday ifodalanishni qavslar yordamida quyidagicha ko'rsatish mumkin: [(*qalbi sayoz*), (*tabiati yengil*)] + *ekan* + ØVI.

2. Ot bilan ifodalangan kesim quyidagicha uyushiq qator hosil qilgan (2):

I) birlik, bosh kelishik shaklidagi sifatlovchili birikmashakl bilan ifodalangan birinchi a'zoga *emas* inkor affiksoidi qo'shilgan; yoyiq birikmashakl bilan ifodalangan ikkinchi a'zo *balki* yuklamasi bilan boshlanib, qat'iy tasdiq ma'nosini ifodalash uchun yozuvda oxiriga undov alomati qo'yilgan (1): [*Dildor*] *jonsarak qiz emas, balki mustaqil inson!* (Hamid G'ulom). Uyushiq qatorga bir butun holda hozirgi zamon shakli ko'rsatkichi va

III shaxs tuslovchisi qo‘shilgan: {[*jonsarak qiz*] + *emas*}, [*balki* (.. *mustaqil inson*)]} + Ø VIII + Ø VI.

2) Quyidagi jumlada uyushiq qatorning birinchi a'zosi birlik, bosh kelishik shaklidagi ot leksemashakl bilan ifodalanib, *faqat*, *-gina* yuklamalari va *emas* affiksoidi bilan shakllangan; ta'kidni kuchaytirish uchun ega bo‘lak (*binafsha*) ikkinchi a'zo oldida takroran ishlatilgan, uyushiq qatorning bu a'zosi tarkibida qaratuvchili birikmashakllar birlik, bosh kelishik shaklida uyushib kelgan; uyushiq qatorga bir butun holda hozirgi zamon ko‘rsatkichi va III shaxs tuslovchisi qo‘shilgan; ..*Binafsha faqat gul-gina emas, binafsha – nazokat, nafosat ramzi, inson dilining muattar atri, Aziz aka!* (Hamid G‘ulom).

3. Bir jumlada sifat birikma bilan fe'l birikma uyushiq qator hosil qilgan; birinchi a'zo *bo‘l-* yordamchisi bilan fe'llashtirilgan, har ikki a'zoga hozirgi-kelasi zamon (umumzamon) va III shaxc ko‘pligi affikslari qo‘shilgan: *Bunaqa qizlar erlariga mehribon bo‘ladilar, oilalarini yashnatadilar* (Hamid G‘ulom).

8- §. Fe'l kesimning uyushiq qator bilan ifodalanishi nutqda eng ko‘p uchraydi (87):

I. Uyushiq qator *-di* aniq yaqin o‘tgan zamon shaklida ishlatilgan (58):

1. Uyushiq qatorning barcha a'zolariga shu zamon yasovchisi qo‘shilgan (26):

1) Uyushiq qator ikki a'zodan iborat (21):

a) Ular oralig‘ida bog‘lovchi vosita qatnashmagan (3): *Tashqari hovlida hamma uylarni yig‘i sh t i r d i m, ko‘rpachalarni hovliga olib chiqib q o q d i m* (Oybek). *Aziz ertasi kun maktabga b o r d i, Nafisani k o‘r- d i* (Hamid G‘ulom) kabi;

b) Ular oralig‘ida bog‘lovchi vosiga qatnashgan (18):

- va bog‘lovchisi (5): *Gulnor tanchaga suyanib ch o‘ q q a y d i va so‘zini da v o m e t t i r d i* (Oybek). *U .. binafshalardan besh-oltitasini saralab u z d i va dastalab Azizga u z a t d i* (Hamid G‘ulom) kabi;

- *-da* yuklamasi qatnashgan (7): *Soqolli kampir pulni hayajon bilan kissasiga u r d i - d a, Nurining yuzini o c h d i* (Oybak). *Aziz eshik oldida bir nafas i k k i l a n i b t u r d i - d a, qizil tugmani b o s d i* (Hamid G‘ulom) kabi;

- *-yu* yuklamasi qatnashgan (4): *Turdi undan tezroq chopib katta archani a y l a n i b o‘t d i - y u, Hulkarning qarshisidan ch i q d i* (Pirimqul Qodirov). .. *quyosh qontalash nur sachratib bir zum o s i l i b t u r d i - y u, ufq ortiga d u m a l a b k e t d i* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

- *ham* ta'kid yuklamasi uyushiq qatorning ikkinchi a'zosidan keyin qatnashgan (1): *Dildor uning ketidan ch i q m a d i, eshikni y o p m a d i ham* (Hamid G‘ulom);

- *lekin bog'lovchisi uyushiq qatorning ikkinchi a'zosi oldida qatnashgan (1): ..bolalar ikki yerda yo'l tutishga tiri sh d i l a r, l e k i n e p l a y o l m a d i l a r* (Oybek).

2) Uyushiq qator uch a'zodan iborat (5):

a) Ular oralig'ida bog'lovchi vosita qatnashmagan (1): *Ana shunda Aziz .. Nafisaning yo'lini p o y l a d i, u c h r a s h d i, s o ' z l a s h d i* (Hamid G'ulom);

b) Ular oralig'ida bog'lovchi vosita qatnashgan (4); birinchi a'zodan keyin *-da* yuklamasi, ikkinchi va uchinchi a'zolar oralig'ida *va* bog'lovchisi ishlatilgan: *.. quvgina yigitga biroz t i k i l d i - d a, b o s h i n i a s t a q u y i s o l d i v a i c h i d a x o ' r s i n d i* (Oybek). *Aziz binafshani to'yib h i d l a - d i - y u, a v a y l a b c h o ' n t a g i g a s o l d i v a a v t o b u s g a c h i q d i* (Hamid G'ulom) kabi.

2. Uyushiq qator a'zolaridan biri *-b* ravishdoshi shaklida, boshqalari *-di* aniq yaqin o'tgan zamon shaklida ishlatilgan (32):

1) Uyushiq qator ikki a'zodan iborat bo'lib (27), ikkinchi (oxirgi) a'zo *-di* zamon yasovchisiga tuslovchi qo'shilgan holda shakllangan; birinchi a'zo esa *-b* ravishdosh yasovchisi shaklida ishlatilgan; bu ravishdosh yasovchisi bilan ikkinchi a'zoda ifodalangan zamon, shaxs-son kabi ma'nolar "yashiril-gan", natijada birinchi a'zoda ikkinchi a'zoga bog'liqlik yuzaga kelgan: birinchi a'zoning zamon va shaxs-son kabi ma'nosi ikkinchi a'zo asosida belgilanadigan bo'lgan: *.. qishloq xalqi e r t a y o t i b, e r t a t u r a d i* (Hamid G'ulom). *Hulkar qo'ylarni t o ' p q i l i b, y a n a b i r q a r a b c h i q d i* (Pirimqul Qodirov). *Al-laqayoqqa b o r i b, h o z i r k e l d i n g i z - k u* (Oybek). *Darvozaning tirqishidan yana m o ' r a l a b, q o r o n g ' i d a h e c h n a r s a n i k o ' r o l m a d i m* (O'tkir Hoshimov) kabi.

2) Uyushiq qator uch a'zodan iborat bo'lib (5):

a) har uch a'zoga *-di* zamon yasovchisi qo'shilgan (1); ikkinchi a'zo oxirida *-yu* yuklamasi qatnashgan: *Hulkar avval bir c h o ' c h i d i, k e y i n X o l b e k n i k o ' r i b j i l m a y i b q o ' y d i - y u, s e r k a s i n i n g k e t i d a n c h o - p i b k e t d i* (Pirimqul Qodirov);

b) birinchi a'zoga *-b* ravishdosh yasovchisi, ikkinchi, uchinchi a'zoga *-di* zamon yasovchisi qo'shilgan (2); ikkinchi a'zo oxirida:

- *-da* yuklamasi qatnashgan (1); *Kuyov bir qo'li bilan uning belidan q u c h i b, i k k i n c h i q o ' l i b i l a n r o ' m o l i n i k o ' t a r d i - d a, s h i v i r l a - d i ..* (Oybek);

- *-yu* yuklamasi qatnashgan (1): *Avaz otni yetaklab kelib, xurjunni egarga t a s h l a d i - y u, H u l k a r g a b o s h d a n o y o q b i r q a r a b o l d i* (Pirimqul Qodirov);

d) ikkinchi a'zoga *-b* ravishdosh yasovchisi, birinchi, uchinchi a'zoga *-di* zamon yasovchisi qo'shilgan (2):

- birinchi, ikkinchi a'zo oralig'ida va bog'lovchisi qatnashgan (1): *"Pichoq bizda ham bor!" – d e d i va kesik chilvirni o t i b t a s h l a b, belini p a y p a s l a d i* (Pirimqul Qodirov);

- ikkinchi a'zo boshlanishida *lekin* bog'lovchisi qatnashgan (I): *Turdi g a n d i r a k l a b k e t d i, lekin darrov o ' z i n i o ' n g l a b, Xolbekning yuziga qulochkashlab bir m u s h t u r d i* (Pirimqul Qodirov).

II. Uyushiq qator quyidagi zamon shakllarida ham ishlatilgan (29):

1. O'tgan zamon shakllarida (15):

1) *-gan* aniq old o'tgan zamon shaklida (2):

a) Uyushiq qatorning har uch a'zosi *-gan* zamon yasovchisi shaklida III shaxs tuslovchisi bilan ishlatilgan (7): *Aziz bilan Nafisa maktabda birda o ' q i s h g a n, birga d a r s t a y y o r l a s h g a n, imtihonlarni ham birga t o p s h i r i s h g a n* (Hamid G'ulom);

b) Uyushiq qatorning birinchi a'zosi zamon ma'nosini (shuningdek shaxs-son ma'nosini ham) ifodalamaydigan *-b* ravishdoshi shaklida, ikkinchi a'zosi *-gan* zamon yasovchisi va III shaxs tuslovchisi bilan ishlatilgan (1): *Sochini gulsiz qora durra tagiga y i g ' i b, durrani ham yigitlarning belbog'idek tang'ib b o g ' l a g a n* (Pirimqul Qodirov).

2) *-gan edi* aniq uzoqroq o'tgan zamon shaklida ishlatilgan (3):

a) Uyushiq qator ikki a'zoli bo'lib, ular oralig'ida va bog'lovchisi qatnashgan, zamon yasovchisining *edi* qismi umumlashtirilib, uyushiq qatorga yaxlitligicha qo'shilgan (2): *Qoraqand suvi Hulkarning lablarini quyuyq qizil rangga b o ' y a g a n va iyagining chuqurchasi ustiga chiroyli bir xol q o ' y g a n e d i* (Pirimqul Qodirov);

b) Uyushiq qator besh a'zoli bo'lib, ikkinchi, uchinchi a'zolar, shuningdek to'rtinchi, beshinchi a'zolar oralig'ida va bog'lovchisi qatnashgan; uchinchi a'zo *-b* ravishdoshi shaklida ishlatilgan, zamon yasovchisining *edi* qismi umumlashtirilib, uyushiq qatorga yaxlitligicha qo'shilgan (1): *Bu vaqt Aziz onasi va do'stlari bilan Mirzacho 'ldagi "Samarqand" sovxoziga k o ' c h i b k e t g a n, paxtachilikda ekishdan terishgacha hamma ishni mukammal m a s h i n a l a s h t i r g a n va diplom ishida brigada tajribasini y o z i b, institut olimlari-ning tahsiniga s a z o v o r b o ' l g a n va sirtqi aspiranturaga q o l d i r i l g a n e d i* (Hamid G'ulom).

3) *-digan bo'ldi* zamon shaklida ishlatilgan (1); zamon yasovchisining *bo'l(ib qol)di* qismi umumlashtirilgan, uyushiq qatorga yaxlitligicha qo'shilgan: *Uyga kam k e l a d i g a n, ko'pincha brigada shiyponida y o t i b q o l a d i g a n b o ' l i b q o l d i* (Hamid G'ulom).

4) *-r edi* davomli o'tgan zamon shaklida ishlatilgan (6); uyushiq qatorning:

a) barcha a'zolari *-r edi* shaklida ifodalanib, *edi* qismi umumlashtirilgan (3): *Serka qo'ng'irog'ini asabiy j i r i n g l a t a r, chilviridan bo'shamoq-chi bo'lib b o ' g ' i l a r e d i* (Pirimqul Qodirov) kabi;

b) birinchi a'zosi *-mas* bo'lishsizlik shaklida, ikkinchi a'zosi *-r* shaklida ifodalanib, *edi* qismi umumlashtirilgan; uyushiq qator a'zolari oralig'ida va bog'lovchisi qatnashgan (1): *U ayollarni yaxshi bilmas va Hulkar to'g'risidagi eng behayo gaplarga ham ishonardi* (Pirimqul Qodirov);

d) birinchi a'zosi *-b* ravishdoshi shaklida (zamon va shaxs-son ma'nosini ifodalamaydigan betaraf shaklda), ikkinchi a'zosi *-r edi* shaklida ishlatilgan (1): *Ammo Turdining ko'zlari tinib, Hulkarni boshqacha ko'rsatar edi* (Pirimqul Qodirov);

e) uch a'zoli uyushiq qatorning ikkinchi a'zosi *-b* ravishdoshi shaklida ishlatilgan, birinchi, ikkinchi a'zolar yo bog'lovchisi bilan boshlangan (I): *U yo o'z-o'zini o'ldirardi, yo xizmatkor yigit bilan bir yurtga qochib, kambag'allikda non gadosi bo'lib yashardi* (Oybek).

5) *-moqda edi* davomli o'tgan zamon shaklida ishlatilgan (2); uyushiq qatorning birinchi a'zosi *-b* ravishdoshi shaklida ifodalangan: *Qo'ylar endi qo'tondan chiqib, chodir atrofidagi yonadan orlab ketishmoqda edi* (Pirimqul Qodirov). *Tog'cho'qqilarida oqish bulutlar ko'payib, pastga oqib tushmoqda edi* (Pirimqul Qodirov).

6) Uyushiq qatorning ikki a'zosi *-b* affiksi bilan yasalgan darak old o'tgan zamon shaklida ishlatilgan; birinchi a'zo oxirida *-da* yuklamasi qatnashgan (1): *Siz unga [nonga] mening to'g'rimdagi harom gaplarni qo'shib yeb siz -da, bo'kib qolib siz* (Pirimqul Qodirov).

2. Uyushiq qator a'zolari *-a/-y* hozirgi-kelasi zamon shaklida ishlatilgan (9):

1) Har ikki a'zo *-a/-y* affiksi bilan shakllangan (b); uyushiq qator a'zolari oralig'ida:

a) bog'lovchi vosita qatnashmagan (3): *Kampirlar yaqin borib qarag'asha di, quvlasha di* (Oybek). *Mana endi yana sovxoza, brigadanga boraman, hosil uchun kurashaman* (Hamid G'ulom) kabi;

b) bog'lovchi vosita qatnashgan (3):

- va bog'lovchisi (1): *Feruzdan keyin .. dovono shiladi va .. O'ratepaning Shahrisoniga tushiladi* (Hamid G'ulom);

- *-da* yuklamasi (2): *Kechasi traktorni beshinchi brigadaga olib o'tamiz -da, ertalabdan yangi joyda ish boshlaymiz* (O'tkir Hoshimov) kabi.

2) Uyushiq qatorning birinchi a'zosi *-b* ravishdoshi shaklida, ikkinchi a'zosi *-a/-y* zamon yasovchisi shaklida ishlatilgan (3): *Mirzakarimboy hayajonli titroq tovush bilan qiziga fo'tiha berib, soqolini siladi* (Oybek). *Axir binafsha .. Feruz atroflarida, dalalar, o'ngirlarda gilam-gilam ochilib, yashnab yotadi* (Hamid G'ulom) kabi. Oxirgi misolda ko'makchi fe'l ham umumlashtirilgan.

3) Uch a'zoli uyushiq qatorning ikkinchi a'zosi *-b* ravishdoshi shaklida ishlatilgan, birinchi a'zodan keyin va bog'lovchisi qatnashgan (I): *Ular eshik*

tirqishlaridan mo'ralaydilar va qiya o'chib, boshlarini su-qadilar (Oybek).

3. Uyushiq qator a'zolari har xil zamon shaklida ishlatilgan (4):

1) birinchi a'zo *-r edi* o'tgan zamon shaklida, ikkinchi a'zo esa *-gan edi* o'tgan zamon shaklida ishlatilgan, zamon yasovchilarining *edi* qismi umumlashtirilgan (1): *Hansirab nafasolar, terlab ketgan edi* (O'tkir Hoshimov);

2) birinchi a'zo *-r ekan* o'tgan zamon shaklida, ikkinchi a'zo *-di* o'tgan zamon shaklida ishlatilgan (1): *Belbog'ini yechar ekan, Hulkarga jilmayib qarab qo'ydi* (Pirimqul Qodirov);

3) birinchi a'zo *-di* o'tgan zamon shaklida, ikkinchi a'zo *-moqchi bo'ldi* zamon shaklida ishlatilgan; birinchi a'zodan keyin *-yu* yuklamasi qatnashgan (1): *Uning moylanganday yiltillayotgan ko'zlarini Hulkar endi ko'r di -yu, tez yurib undan o'tib ketmoqchi bo'ldi* (Pirimqul Qodirov).

4. Bir misolda uyushiq qatorning birinchi a'zosi *-gan bo'lsa* o'tgan zamon shart mayli shakliga *ham* yuklamasini qo'shib ishlatilgan, ikkinchi a'zo esa *-gan edi* o'tgan zamon shaklida kelgan: *Qoraqand hali qorayib pishgan bo'lmasa ham, qizarib qolgan edi* (Pirimqul Qodirov).

9- §. Yakunlovchi mulohazalar:

1. "Uyushiq bo'laklar" deyish asosli emas, chunki sintaktik bo'lak bitta bo'ladi, faqat u uyushiq qator bilan ifodalanadi.

2. Uyushiq qator a'zolari asosan ikkita, ba'zan uchta va undan ortiq bo'ladi; uyushuvchi qismlar o'zaro teng holatda qo'shiladi, birgalikda boshqa bir sintaktik bo'lak bilan bog'lanadi.

3. Uyushiq qator a'zolari odatda sintaktik vazifani ta'minlovchi ayni bir grammatik shaklda bo'ladi. Bunday grammatik shakl vazifasini ega, qaratuvchi, to'ldiruvchi, qisman hollovchi uyushiq qator bilan ifodalanganida kelishik shakli, kesim uyushiq qator bilan ifodalanganida tuslovchi, sifatlovchi sifat bilan ifodalanganida "sifatlovchi" sintaktik semasi bajaradi.

4. Sintaktik vazifa ko'rsatkichi ba'zan uyushiq qatorning har bir a'zosiga qo'shiladi, ko'pincha esa umumlashtiruvchi shakl sifatida yaxlitligicha uyushiq qatorga qo'shiladi. Bunday yaxlitligicha qo'shilish faqat sintaktik vazifa ko'rsatkichida emas, balki undan oldin qo'shiladigan grammatik ko'rsatkichida ham voqe bo'lishi mumkin. Uyushiq qator a'zolarining grammatik shaklida voqe bo'ladigan bunday umumlashtirish o'zbek tilining o'ziga xos milliy xususiyati sifatida alohida ta'kidlashga loyiq.

5. Uyushiq qator bilan ifodalangan egada, qaratuvchida, to'ldiruvchida kelishikdan tashqari grammatik son paradigmasining ko'rsatkichi (qatnashsa, nisbatlovchi) ham umumlashtirilib, yaxlitlovchi grammatik shakl sifatida uyushiq qatorga bir butun holda qo'shilishi mumkin.

6. Kesimda uyushiq qator a'zolarining grammatik shakli o'ziga xos usulda: *-b* ravishdoshi yasovchisidan foydalanib umumlashtiriladi. Bu ravishdosh shakli

bilan uyushiq qator a'zosi asosan zamon va shaxs-son ma'nolarini ifodalashdan chetlashtiriladi, bu ma'nolar uyushiq qator oxiriga qo'shilgan grammatik shakl asosida belgilanadi. Uyushiq qator bilan ifodalangan kesimda amalga oshiriladigan bunday shakl umumlashtirilishi o'zbek tilining o'ziga xos milliy xususiyati deb alohida ta'kidlashga loyiq. Grammatik shaklning umumlashtirilishi – uyushiq qator bir butun holda bir sintaktik bo'lak vazifasida kelishini ko'rsatadigan eng ishonchli omil.

7. Uyushiq qator a'zolari bir xil grammatik shaklda bo'ladi deyish bunday qator a'zolari alohida-alohida shakllanadigan holatga nisbatan ham to'g'ri bo'lavermaydi. Masalan, kelishikdan oldin qatnashadigan grammatik son ko'rsatkichi, tuslovchidan oldin qatnashadigan zamon ko'rsatkichi uyushiq qator a'zolariga farqli qo'shilishi mumkin. Bir xil grammatik shaklda bo'lish sintaktik vazifa ko'rsatkichiga nisbatan o'rinli, lekin uyushiq qator bilan ifodalangan kesimning ayrim a'zosi *-b* ravishdoshi shaklida ishlatilishiga nisbatan bu talab o'z kuchini yo'qotadi.

8. Uyushiq qator a'zolari leksemashakl bilan ham, birikmashakl bilan ham, hatto gapshakl transformasi bilan ham, shuningdek aralash holda ham ifodalaniishi mumkin. Nutqda uyushiq qatorning birikmashakl bilan, ayniqsa yoyiq birikmashakl bilan ifodalanishi ko'p uchraydi.

9. Uyushiq qator a'zolari odatda ayni bir turkum leksemalari, birikmalari bilan ifodalanadi. Uyushiq qator a'zolari har xil turkum leksemasi bilan ifodalaniishi ham mumkin. Masalan, uyushiq qator bilan ifodalangan sifatlovchining a'zolari sifat, ot va fe'ning sifatdosh shakli bilan, kesim esa sifat birikmashakl va fe'l birikmashakl bilan ifodalanishi mumkin.

Gapshaklga qo'shiladigan sintaktik bo'laklar

1- §. Gapshakl qurilishining asosini tashkil etadigan ega va kesimdan, shuningdek gapshakl asosini yoyadigan to'ldiruvchi va hollovchidan tashqari gapshaklga qo'shiladigan, lekin gapshakl bilan sintaktik aloqaga kirishmaydigan, faqat mazmunan bog'lanadigan sintaktik bo'laklar ham mavjud bo'lib, ular *undalma* va *kirish* deb yuritiladi.

Undalma ham, kirish ham sintaktik birlik: leksemashakl bilan, birikmashakl bilan (hatto gapshakl bilan ham) ifodalanadi, ma'lum sintaktik vazifani bajaradi; shunga ko'ra ularni sintaktik bo'lak deb nomlash kerak, lekin gapshakl bo'lagi deb emas, gapshaklga qo'shiladigan bo'lak deb baholash to'g'ri.

Undalma bo'lak va kirish bo'lak o'zi qo'shiladigan gapshakldan talaffuzda pauza (to'xtam) bilan, yozuvda esa odatda vergul (tirnoqcha) bilan ajratiladi.

Undalma bo'lak bilan kirish bo'lakning yuqorida ta'kidlangan umumiy tomonlaridan tashqari o'ziga xos belgi-xususiyatlari mavjud.

Undalma bo‘lak

2- §. Undalma bo‘lak tinglovchining diqqatini gapshakl bilan anglatilayotgan fikrga jalb qilish uchun xizmat qiladi, bosh kelishikdagi sintaktik birlik bilan ifodalanadi, undash ohangi bilan aytiladi: *K e n n o y i, kuyib ketayotibsiz-a* (Hamid G‘ulom) kabi.

Kuchli his-hayajon bilan aytilgan undalma bo‘lakdan keyin undov belgisi qo‘yiladi; shundan keyingi gapshakl yozuvda bosh harf bilan boshlanadi. "*K e n n o y i!* – dedi baqirib. – *Oching!*" (O‘tkir Hoshimov).

Undashni kuchaytirish uchun undalma bo‘lakdan oldin *hoy, ey, ho* kabi ta'kid undovi ishlatiladi: *E d o m l a j o n! Egilgan boshni qilich kesmas deb bosh egib kelayapsiz!* (Odil Yoqubov). *Sotiboldi derazaga engashibroq qichqirdi: "O n a s i, h o o n a s i!"* (Hamid G‘ulom) kabi. Bunday undalma bo‘lak oxiriga ba'zan yuklama qo‘shiladi va chiziqcha bilan yoziladi: "*Meni boshingga urasanmi, b o l a m - a y*", - dedi Umarqul kulib (Hamid G‘ulom) kabi.

Uzoqroq yerdagi shaxsga qaratilgan undalma bo‘lak tarkibidagi oxirgi ovoz tovush cho‘ziq talaffuz qilinadi, yozuvda ikki, uch harf yozib ko‘rsati-ladi: *Olimjon ketgan tomonga qarab qo‘limni karnay qilganча chaqirdim: "Olimjo-o-n!"* (O‘tkir Hoshimov) kabi.

Undalma bo‘lak fikr qaratilgan shaxsni bildirganida u bilan birga keladigan gapshakl tarkibida ega bo‘lak odatda ishlatilmaydi, chunki bunday qurilmada ega bo‘lakning ishlatilishi o‘ziga xos pleonazmni (ortiqchalikni) yuzaga keltiradi: *Dada, boshimni og‘ritmang* (Hamid G‘ulom) kabi. Undalma bo‘lak va u birga ishlatilgan gapshakl boshqa-boshqa shaxsni bildirsa, bunday gapshakl tarkibida ega bo‘lakning ishlatilishi tabiiy: *Men bir narsaga hayronman, a k a* (Asqad Muxtor) kabi.

Ta'kidlash lozim topilsa, undalma bo‘lak va u birga ishlatiladigan gapshakl ayni bir shaxsni bildirganida ham ega bo‘lak qatnashadi: *Sen o‘zingni baxtli dedingmi? Opa, sen ham odam edingmi?* (Hamid Olimjon) kabi.

Jumla tuzuvchining xohish-maqсадiga qarab undalma bo‘lak gapshaklning boshlanishida, oxirida, hatto ichida joylashtirilishi mumkin (Misollarni kuza-ting).

3- §. Undalma bo‘lak kishiga qaratiladi, shunga ko‘ra asosan kishini anglatadigan leksemashakl bilan ifodalanadi. Badiiy tasvirda undalma bo‘lak jonli, jonsiz tabiatga qarata ham ishlatiladi: *Ochil, ochil, q a m i sh l a r - o, men opamni ko‘rayin-o ..* (Ertakdan) kabi.

1. Undalma bo‘lak vazifasida otlarning quyidagi ma'no turlari ishlatiladi:

1) kishi atoqli otlari: *Qamchivoy, To‘lqinboy, Qumriniso* kabi: *Uning qizil olma degani boshi qorong‘i bo‘lgani-da, Q a m ch i v o y!* (Hamid G‘ulom) kabi;

2) qarindoshlik turdosh otlari: *dada, tog'a (tog'ajon), aka, uka, kelinoyi* va b.: *Tan olaman, aka, parvosizlik qildim* (Hamid G'ulom) kabi; ^

3) Ayrim qarindoshlik turdosh otlari yolg'iz o'zi doim nisbatlovchi olgan holda undalma bo'lak bo'lib keladi: *bolam (bolaginam), o'g'lim, qizim* kabi; *Qayerda bo'lsang ham, omon bo'l, bolaginam* (Hamid G'ulom) kabi;

4) Xotinning eriga, erning xotiniga nisbatan ishlatadigan *dadasi, onasi* leksemashakllari bilan ifodalanadi; bunday leksemashakl tarkibidagi III shaxs nisbatlovchisidan ko'rinib turibdiki, bular asli *bolamning otasi, bolamning onasi* birikmashakllari tarkibidagi qaratuvchining tushirilishi (ellipslanishi) natijasida yuzaga kelgan.

5) Kishini anglatadigan boshqa tur leksemashakl bilan ifodalanadi: *domla, boyvachcha, rais, do'stlar (do'stlarim)* kabi: *Tag'in nima qilib qo'ydingiz, domlajon?* (Odil Yoqubov) kabi;

6) *Qo'zichog'im, toychog'im* kabi erkalash ma'nosini bildiradigan turdosh ot leksemashakl bilan ifodalanadi: "*Silab qo'y, qo'zichog'im, - E'zozxon o'g'lini bag'riga bosdi, - silab qo'ysang, boshim og'rimaydi*" (Hamid G'ulom) kabi;

7) Ulug'lash ma'nosida ishlatiladigan *begim, shunqorim* kabi leksemashakllar bilan ifodalanadi: *Menga rahmingiz kelmasa, bolangizga rahmingiz kel-sin, begim...* (Hamid G'ulom) kabi.

2. Undalma bo'lak vazifasida sifat leksemashakl ham keladi; bunda u otlashadi: *O'tirmaysanmi uyingda, qoqbo'sh!* (Odil Yoqubov). *Xato, hammasi-ni, xato boshladim, galvars!* (O'tkir Hoshimov) kabi.

4- §. Undalma bo'lak birikmashakl bilan ham ifodalanadi:

1) Izohlovchili birikmashakl bilan ifodalanadi:

a) "kishi atoqli oti X qarindoshlik turdosh oti" tuzilishli birikmashakl bilan: *Jo'raboy ota, Bektemir aka, Tozagul opa, Sharofat xola, Ra'no kennoyi* kabi: "*Men gadoy emasman, Umaraqul o'g'a*", - *dedi O'tap* (Hamid G'ulom) kabi;

b) "qarindoshlik turdosh oti X kishi atoqli oti" tuzilishli birikmashakl bilan: *qizim Nodira, bolam Sergey* kabi: *Xafa bo'lma, qizim Nodira!* (Hamid G'ulom) kabi.

d) "kishi turdosh oti X qarindoshlik turdosh oti" tuzilishli birikmashakl bilan: *rais aka, doktor opa* kabi: *Bo'ron boshlanayapdi, rais aka!* (Odil Yoqubov) kabi;

e) rasmiy muomalada *o'rtoq Farmonov, Normurod Shomurodovich* kabi tuzilishli birikmashakl bilan ifodalanish ham uchraydi: *Endi, o'rtoq Farmonov, ishni shundan boshlamasak* (Asqad Muxtor) kabi.

2) Sifatlovchili birikmashakl bilan ifodalanadi: *jon singlim, qarchig'ay changallim, qoqbo'sh chol* kabi: *Baxtli bo'l, jon singlim* (O'tkir Hoshimov), "*Hurmatli redaksiya!*" - *deb boshlanardi maktub* (O'tkir Hoshimov) kabi va b.

Kirish bo'lak

5- §. Kirish bo'lak o'zi qo'shiluvchi gapshakl anglatayotgan fikrga so'zlovchining turli aqliy va hissiy munosabatini bildiradi; o'zi qo'shilayotgan gapshaklga bir butun holda taalluqli bo'ladi, odatda gapshakldan oldin joylashadi, shunga ko'ra asli kirish deb emas, kirishish deb nomlanishi to'g'riroq.

Kirish bo'lak vazifasida kelgan birlikning gapshaklning qayerida o'rinlashishi asosan erkin: ichida ham, oxirida ham kelaveradi. Ayrim birliklarda esa bog'liqlik mavjud: faqat gapshaklning oldida yoki oxirida keladi, masalan, *shekilli* modali gapshaklning oxirida keladi (Quyidagi misollarni kuzating).

Kirish bo'lak laksemashakl bilan ham, birikmashakl bilan ham (hatto gapshakl bilan ham) ifodalanadi. Modal birliklar kirish bo'lak vazifasiga xoslangan. Boshqa turkum leksemashakllarining kirish bo'lak bo'lib kelishi - ikkilamchi vazifa. Kirish bo'lak vazifasida turlicha shakllangan birikmashakllar, hatto gapshakllar ham ishlatiladi (Quyidagi misollarni kuzating).

Kirish bo'lak bilan quyidagi ma'nolar bildiriladi:

I. So'zlovchining anglatilayotgan fikrga ishonch darajasini ifodalaydi. Bu vazifada asosan modal birliklar ("Modallar turkumi" bahsiga qarang), qisman boshqa turkumlarning birliklari, jumladan, sifat keladi: *R o s t, narigi xo'jaliklar undan ancha keyin, asosan shu yil bahorda ish boshlashgan* (Odil Yoqubov). .. *nizo ham o'shandan boshlandi, to'g'riroq, ilgariroq boshlangan olovga o'sha kuni lampamoy sepildi* (Odil Yoqubov) kabi.

2. So'zlovchining anglatilayotgan fikrga his-tuyg'u jihatidan munosabatini ifodalaydi: *attang, ajabo, xayriyat, obbo, ofarin* kabi: *X a y r i y a t, atrofda deyarli hech kim yo'q ekan* (Asqad Muxtor). *V o y o' l m a s a m, qizim, ko'taring boshingizni, nima bo'ldi?* (Asqad Muxtor). *S e k i n r o q a y t a s i z m i, uka?!* (O'tkir Hoshimov) kabi.

3. Anglatilayotgan fikrning kimga qarashli ekanini bildiradi: *nazarida, menimcha, aytishlaricha, eshitishimcha, eshitishimga qaraganda* kabi. .. *n a - z a r i d a, himoya degan narsa bunaqa oppa-oson bo'lmasligi kerak* (Odil Yoqubov). *E s h i t i s h i m g a q a r a g a n d a, qishloq biylari .. Qudratxo'jani yuzboshi qilib tayinlashmoqchi emish* (Odil Yoqubov) kabi.

4. Eslatishni, e'tibor jalb qilishni bildiradi: *zotan, qarabsizki* kabi: *Ha, a y t m o q c h i, Vohidxo'janing o'g'li Qudratxo'ja ham tirik* (Odil Yoqubov). *Z o t a n, qarigan chog'ingda uning ishiga bosh suqib nima qilasan* (Odil Yoqubov). *Q a r a b s i z k i, biri – kombinat direktori, biri - bosh injener* (Odil Yoqubov) kabi.

5. Fikrlarning o'zaro munosabatini ko'rsatadi:

1) Izohlovchi fikrga o'tishni bildiradi: *masalan, jumladan, chunonchi, ya'ni, boshqacha qilib aytganda* kabi. *B o s h q a c h a q i l i b a y t g a n - d a, masala nihoyatda murakkablashib ketdi* (Odil Yoqubov).

2) Zid fikrga o'tishni bildiradi: *aksincha* kabi: .. *hech kim undan nolimas, a k s i n c h a, hamma uni .. yaxshi ko'rardi* (Odil Yoqubov) kabi;

3) Umumlashtiruvchi fikrga o'tishni bildiradi: *qisqasi, umuman, binobarin, demak, xullas (xullasi kalom), shunday qilib* kabi: .. *shu yosh olim o'tkazgan tajribalarga, umuman, uning ilmiy ishiga shubha bildirmoq-chisiz* (Odil Yoqubov). *Shu nda y qilib, O'tap bu cho'lgashta oilani Qumqishloqqa boshlab ketdi* (Hamid G'ulom) kabi;

4) Fikrlarning oldin-ketinligini bildiradi: *avvalo, avvalambor, nihoyat* kabi: *Avvalambor, bu ko'rikka .. salkam ikki yuz kishi to'plandi* (Odil Yoqubov). *Nihoyat, u o'zini bosib olib, bosh vrachdan g'amgin ohangda so'radi* (Hamid G'ulom) kabi. Bunday vazifada chiqish kelishigidagi *birinchidan, ikkinchidan* kabi tartib son ham ishlatiladi.

6. Kishilar orasidagi muomala-munosabatni anglatadigan *assalomu alaykum - vaalaykum assalom; xayr; marhamat, rahmat; hormang - salomat bo'ling (bor bo'ling)* kabi leksemashakllar ayrim manbalarda kirish bo'lak deyiladi; asli bular gap deb baholanishi to'g'riroq. *Ibodulla o'zini boshdan oyoq ko'zdan kechirayotgan yigitga qo'l uzatdi: "Assalomu alaykum .."* (Hamid G'ulom). *Mavlon aka qo'shdan boshini ko'tarib Qamchiga javob qildi: "Bor bo'l, Qamchivoy"* (Hamid G'ulom) kabi va b.

Yoyiq jumlada sintaktik bo'laklarning o'rni va tartibi

Birikmalar tasviri bo'limida birikma a'zolarining o'rni quyidagicha bo'lishi yetarli tasvirlandi: sifatlovchi X sifatlanmish, qaratuvchi X qaralmish, izofa X izofalanmish, izohlovchi X izohlanmish yoki izohlanmish X izohlovchi, ta'kidlanmish X ta'kidlovchi, to'ldiruvchi X to'ldirilmish, hollovchi X hollanmish.

Yuqorida sanalgan birikma turlarining tobe a'zosi, hokim a'zosi yoki har ikki a'zosi leksema bilan yoki birikma bilan, hatto transformatsiyalangan gapshakl bilan ifodalanishi mumkin. Ikki a'zoli yig'iq birikmaga teng bunday birikmalarda a'zolarining o'rni muqim; tartib erkinligi yo'q.

To'ldiruvchi, hollovchi kesim vazifasidagi leksemashaklga bog'lanib gapshaklni yoyuvchi bo'lak mavqeiga molik bo'lganida ham to'ldirilmishdan, hollanmishdan oldin joy oladi. Shu bilan birga bunday to'ldiruvchida, hollovchining ayrim turlarida o'ziga xos xususiyat ham bor.

To'ldiruvchi bilan to'ldirilmish orasida hollovchi, ega yoki har ikki bo'lak joy olib, to'ldiruvchi bilan to'ldirilmish distant joylashuvi, to'ldiruvchi jumlaning boshlanish qismiga tomon siljishi mumkin. Bunday siljitish imkoniyati to'ldiruvchining har ikki turida mavjud, lekin vositali to'ldiruvchida kuchliroq.

Jumla tarkibidagi har ikki tur to'ldiruvchi qatnashuvi lozim bo'lsa, vositasiz to'ldiruvchi odatda to'ldirilmishga yaqin joylashadi: *Sen menga dafta bermading* kabi. Ta'kidlash lozim bo'lsa, to'ldiruvchilar aksincha ham joylashadi: *Sen daftarni menga bermading* kabi. Demak, to'ldiruvchining har ikki turida tartib erkinligi mavjud; har ikki xil joylashuv me'yoriy hisoblanadi, teskari tartib (inversiya) voqe bo'lmaydi.

Gapshaklni yoyuvchi bo‘lak sifatida qatnashadigan hollovchi odatda hol- lanmishi oldida joy oladi, faqat payt, o‘rin hollovchilarida tartib erkinligi mavjud: jumlaning boshlanishida joylashuvi mumkin: *Universitetda ke- ch a ilmiy kengash bo‘ldi* kabi. Lekin ta'kidlash lozim bo‘lsa, bunday hollovchi kesim oldida joylashadi: *Ilmiy kengash yig‘ilishi ke ch a bo‘ldi* kabi.

Kesim odatda jumlaning oxirida joylashadi (Shu xususiyatini hisobga olib *kesim* - 'jumlani kesuvchi' deb atalgan). Ega kesimdan oldin, odatda jumlan- ing boshlanishida joylashadi. Jumla tarkibida egadan oldin hollovchining, to‘ldiruvchining joylashuvi ham me'yoriy bo‘lib, odatdagi tartib deyiladi. Ba'zan egani kesimdan keyin joylashtirish ham uchraydi. So‘zlashuv nutqiga, yozu- vchining uslubiga xos bu hodisani odatdagi tartibdan chetga chiqish deb, in- versiya deb baholash kerak.

Ko‘chirma jumladan keyin keladigan muallif jumlasida sintaktik bo‘laklarning o‘ziga xos joylashish tartibi mavjud: oldin kesim, undan keyin boshqa bo‘laklar – ega, to‘ldiruvchi, hollovchi joylashadi; oxirgi sanalgan sin- taktik bo‘laklarning joylashuvida tartib erkinligi mavjud: *"El qatori aravada ketavursin!" – dedi uzil-kesil boy* (Oybek). *"Suv keltiraymi?" – dedi jildini jiyda shoxiga ilib* (O‘tkir Hoshimov) kabi.

She'r misralarida ham ko‘pincha sintaktik bo‘lakning me'yoriy tartibiga rioya qilinadi; shuning bilan birga she'r mezonlari talabiga binoan me'yoriy tart- ibdan chetga chiqish ham voqe bo‘ladi: *Bo‘lmasin mahrum oshiq yorning diydoridin* (Nodira) kabi. Bu jumla tarkibidagi bo‘laklarning me'yoriy tartibi quyidagicha: *Oshiq yorning diydoridan mahrum bo‘lmasin*. She'r misralarida me'yoriy tartibdan chetga chiqish, qanday sabab va maqsad bilan voqe bo‘lishidan qat'i nazar, inversiya deb baholanishi lozim.

Jumlaning noto‘liqligi

1- §. Ushbu sintaktik hodisani *to‘liqsiz gap* deb nomlash o‘rinli bo‘lmagan: 1) Avvalo *to‘liqsiz* tarzida sifatdan sifat hosil qilish - g‘aliz: *ma'lumsiz* emas, *noma'lum*, *aniqsiz* emas, *noaniq* kabi *to‘liqsiz* emas, *noto‘liq* tarzida hosil etish to‘g‘ri; 2) Gapshakl noto‘liq bo‘lmaydi, balki gapshakl qolipi asosida tuzi- ladigan nutqiy birlik – jumla tarkibida zarur sintaktik bo‘lak nutq shart-sharoitiga bog‘liq holda ifodalanmaydi, natijada jumla noto‘liq bo‘ladi; demak, noto‘liqlik nutqiy hodisa bo‘lib, gapshakl qolipiga emas, jumlagacha xos.

Jumlaning noto‘liqligini belgilashda ko‘pincha aniq me'yor aytilmaydi, "biror zarur bo‘lakning yo‘qligi seziladi" deb ta'kidlanadi. Asli sezgi bu yerda ishonchli mezon (o‘lchov) bo‘la olmaydi.

Adabiyotlarda "Gapning to‘liqsizligi odatdagi qolipga – to‘liq gapning strukturasiga qarab belgilanadi" deyiladi va noto‘liqlik asosan so‘roq-javob tur dialogik nutq asosida izohlanadi.

Rus tili akademgrammatikasidan andoza olib to‘liqsiz gapning (noto‘liq jumlaning) quyidagi to‘rt turi ajratiladi: 1) dialogik nutq tarkibidagi to‘liqsiz

gaplar, 2) mustaqil qo'llanuvchi to'liqsiz gaplar, 3) frazeologik birikma tarkibidagi to'liqsiz gaplar, 4) qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gaplar.

Frazeologik birikma tarkibidagi to'liqsiz gaplar deb keltirilgan misollarining frazeologik birliklarga (frazemalarga) hech qanday aloqasi yo'q. Umuman, frazemaning – segment til birligining tarkibiga nisbatan to'liqsizlik haqida gapirish noo'rin.

Qo'shma gap (qo'shma jumla) tarkibidagi gapshaklga teng qismlarda voqe bo'ladigan noto'liqlik yonma-yon ishlatiladigan jumlar orasida voqe bo'ladigan noto'liqlikdan mohiyati jihatidan farq qilmaydi.

Demak, jumlaning noto'liqligi asosida bir hodisa - yonma-yon ishlatiladigan jumlar orasidagi munosabat yotadi. Bunda noto'liqlikning ikki holatda: 1) dialogik nutqda, 2) boshqa tur nutqda namoyon bo'lishi farqlanadi.

2- §. Jumlaning noto'liq bo'lishi asosan so'roq-javob tarzidagi dialogik nutqda yuz beradi, chunki bunday nutqda ixchamlikka intilish kuchli bo'ladi.

So'roq-javob tarzidagi jumalarda odatda so'roq jumla to'liq, javob jumla noto'liq bo'ladi: "*Qishki ta'til qachon boshlanadi?*" – "*Ertaga*" kabi.

Lekin shunday jumlar borki, so'roq jumlani ham, javob jumlani ham to'liq deb baholash lozim: "*Assalomu alaykum*". – "*Vaalaykum assalom*". "*Sog'-salomatmisiz?*" – "*Inshoollo*" kabi. Muomala birligi bilan ifodalangan bunday jumlar tarkibiga biror sintaktik bo'lakni kiritib bo'lmaydi, shu ko'rinishda to'liq jumla teng bo'ladi. Qizig'i shuki, bunday muomala birliklarida javob qismi sifatida "ega X kesim" qolipidagi jumla ham qatnashuvi mumkin: "*Rahmat. O'zingiz sog'-salomatmisiz?*" kabi.

So'roq jumla doim to'liq, javob jumla esa noto'liq bo'ladi deyish ham o'rinli emas, chunki nutqda aksi ham voqe bo'ladi. Quyidagi jumalarni qiyoslang:

- *Ilgari ko'rganmiding?*
- *Uzoqdan bir martami, ikki martami ko'rib qolgandim.*
- *Senga yoqadimi?*
- *Qo'ying shunaqa gaplarni!* (Oybek).

Har ikki so'roq jumla noto'liq: birinchi so'roq jumlada vositasiz to'ldiruvchi (*Yo'lchini*), ikkinchi so'roq jumlada ega (*Yo'lchi*) qatnashmagan. Birinchi javob jumla ham noto'liq: vositasiz to'ldiruvchi qatnashmagan. Ikkinchi javob jumla tarkibida ega qatnashmagan, lekin bunday gapshakl qolipida eganing qatnashmasligi – me'yoriy holat, shunga ko'ra bu jumlaning to'liq deyish lozim.

So'roq jumla tarkibidagi biror sintaktik bo'lak anglatayotgan voqelikni aniqlashtirish talab qilinsa, javob jumlada odatda shunday bo'lakning o'zi qatnashadi: "*Do'pping qani?*" – "*Chelak ichida qolib ketibdi*". "*Serka ko'rdingizmi?*" – "*Boya shu tomonda qo'ng'iroq jiringlaganday bo'luvdi*". – "*Qayoqda?*" (Pirimqul Qodirov) kabi.

Birinchi misolda so‘roq kesimga doir bo‘lgani uchun kesim va unga zich bog‘langan o‘rin hollovchisi bilan javob berilgan: o‘rin hollovchisi aniqlashtirilayotgani uchun javob jumla o‘rin hollovchisi bilan tuzilgan.

Yana bir misol:

- *Tepdimi?..*

Traktor tutqichi tepganini endi esladim.

- *Hech nima qilmaydi!* (O‘tkir Hoshimov).

Bu misolda so‘roq jumla noto‘liq ekani ochiq ko‘rinib turibdi: Bunday tuzilishli jumlada ega bo‘lak qatnashmasa, fikr predmeti noaniq bo‘ladi; demak, noto‘liq deb baholanishi lozim. Keyingi jumla tarkibida ega bo‘lib kelgan *traktor tutqichi* birikmashakli oldingi noto‘liq so‘roq jumla mazmuniga aniqlik kiritadi.

Xullas, dialogik nutq turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lib, jummalarning noto‘liqligi ham turlicha bo‘ladi.

3- §. Jumlaning noto‘liqligini asli gapshakl qolipi asosida, kesim vazifasida kelgan leksemaning boshqaruv xususiyati asosida belgilash kerak.

Jumlani noto‘liq deb belgilashda ega va kesim bo‘laklarning mavqei keskin farq qiladi:

1. Gapshaklning bosh qolipi va keyin yuzaga kelgan qoliplari bo‘yicha tuzilgan jummalarning barchasi tarkibida kesim zaruriy bo‘lak sifatida qatnashadi; kesim qatnashmagan jumla noto‘liq bo‘ladi: *Ketamiz. Lekin sizlar-nikigamas* (O‘tkir Hoshimov). Bu misoldagi ikkinchi qism noto‘liq: a) Kesim yo‘q, b) Inkor shaklidagi o‘rin hollovchisining o‘zidan iborat.

2. Gapshaklning bosh qolipi (E X K) bo‘yicha tuziladigan jummalarda eganing mavqei ikki xil:

1) Bajaruvchi so‘zlovchi (I shaxs) yoki tinglovchi (II shaxs) bo‘lganida bunday jumla tarkibida ega a'zo ko‘pincha qatnashmaydi, chunki ega vazifasida keladigan kishilik olmoshi faqat shaxs-son ma'nosini – grammatik ma'noni ifodalaydi; bunday ma'no kesim tarkibidagi tuslovchi bilan ifodalanadi, natijada kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan egaga ehtiyoj bo‘lmaydi; bunday egaga mantiq urg‘usi tushsa-gina, kishilik olmoshi ishlatiladi: *Keldim. Sen emas, men keldim* kabi.

Gapshakl bosh qolipini bajaruvchi I, II shaxs kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan jumlar asosida emas, balki III shaxs – kishini yoki narsani anglatadigan ot leksemalar (boshqa tur leksemalar) asosida baholash lozim; chunki bunday jummalarda eganing qatnashuvi zarur bo‘ladi; aks holda bajaruvchi kim yoki nima ekanligi noaniq bo‘ladi. Masalan, *Keldim* deyilsa, bajaruvchi aniq bo‘ladi; *Keldi* deyilsa, bajaruvchi kim yoki nimaligi, kimning kim ekani, nimaning nima ekani noaniq bo‘ladi; shunga ko‘ra jumlaning *O‘qituvchi keldi. Avtobus keldi* tarzida tuzish zarur bo‘ladi.

Demak, I, II shaxs kishilik olmoshi bilan ifodalanishi lozim bo‘lgan ega qatnashmasa, bunday jumlaning ega bo‘lak nuqtayi nazaridan to‘liq deyish kerak;

III shaxsda kishi yoki narsani anglatadigan leksemashakl qatnashmasa, bunday jumlaning noto‘liq deb baholash kerak. Har qanday qoidadan o‘ziga xos chekinish bo‘lganidek bu yerda ham, masalan, quyidagicha chekinish mavjud: Faqat kishiga atalgan harakat-holatni anglatadigan leksema yoki birikma kesim vazifasida kelsa, bunday jumlada eganing qatnashuviga zaruriyat bo‘lmaydi, demak, noto‘liqlik yuzaga kelmaydi: *Loqayd bosh silkib qo‘ydi* kabi.

3. Gapshaklning keyin yuzaga kelgan boshqa qoliplarida ega o‘z-o‘zidan qatnashmaydi va bunday jumlar ega a‘zo nuqtai nazaridan noto‘liq deyilmaydi ("Gapshaklning keyin yuzaga kelgan qoliplari" bahsiga qarang).

II. Jumlaning noto‘liq deb belgilashda gapshakl asosini (aniqrog‘i – kesimni) yoyuvchi bo‘lak bo‘lib kelgan to‘ldiruvchining va hollovchining mavqei har xil.

To‘ldiruvchi va hollovchi asli leksemani yoyuvchi bo‘laklar bo‘lib, bular bog‘lanib kelgan leksema kesim vazifasida kelganida-gina gapshaklni yoyuvchi bo‘lak mavqei qozonadi.

Jumlaning to‘liq-noto‘liqligi kesim vazifasidagi leksemaga xos boshqaruv xususiyatining jumla tarkibida namoyon bo‘lish-bo‘lmasligiga ko‘ra belgilanadi. Leksemalarning boshqaruv xususiyati esa asosan to‘ldiruvchida, qisman hollovchilarning kelishik yoki ko‘makchi bilan shakllanadigan turlarida namoyon bo‘ladi.

Kesim boshqaruv xususiyatiga molik leksema bilan ifodalansa, bunday jumla tarkibida to‘ldiruvchining, boshqaruvga asoslanadigan hollovchining qatnashuvi zarur bo‘ladi; aks holda noto‘liqlik yuz beradi. Masalan, *Jonim, menga qarang. Xursandmisiz?* (Oybek) misolida *Menga qarang* jumlasida – to‘liq, chunki kesim vazifasida kelgan *qara-* leksemasining vositali to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati jumla tarkibida namoyon bo‘lgan; *Xursandmisiz?* jumlasida – noto‘liq, chunki kesim vazifasida kelgan *xursand-* leksemasining vositali to‘ldiruvchini (*to‘ydan*) boshqarish xususiyati namoyon bo‘lmagan.

Yana bir misol: *"Bormikan? Nima qilayotgan ekan? Ota-onasi ham ishdan qaytishgandir? Ukalari-chi?"* (Hamid G‘ulom). Ushbu matndagi birinchi jumlaning noto‘liq deyish kerak: *bor-* kesimlik leksemasi kim yoki nima, kimning yoki nimaning nimasi, kim yoki nima qayerda kabi so‘roqlarga javob bo‘ladigan leksemalarni o‘ziga bog‘laydi; *Bormikan?* jumlasidan bu so‘roqlarga javob chiqmaydi; demak, noto‘liqlik mavjud. Undan keyingi ikki jumladan oldingi jumlada kishi va uning uydaligi ko‘zda tutilayotgani anglashiladi. Ikkinchi, uchinchi jumlar to‘liq tuzilgan bo‘lib, to‘rtinchi jumla noto‘liq tuzilgan; bunga uchinchi jumla sharoit hozirlagan va b.

Noto‘liqlik asosan kesimga bog‘lanib keladigan bo‘lakning ifodalanmasligi oqibatida voqe bo‘ladi (Yuqoridagi misollarni kuzating). Noto‘liqlik ma‘lum darajada yoyuvchi bo‘lakning o‘zi doirasida ham yuz beradi. Masalan, *Kutib o‘tirishga vaqt yo‘q* (O‘tkir Hoshimov) jumlasida ega, kesim, vositali to‘ldiruvchidan iborat tuzilgan, demak, to‘liq; lekin vositali to‘ldiruvchi vazifasida kelgan *kut-* leksemasining vositasiz to‘ldiruvchini boshqarish xususiyati

namoyon bo‘lmay qolgan; shu nuqtayi nazardan ushbu bo‘lakning o‘z ichida noto‘liqlik voqe bo‘lgan. Demak, jumlaning bevosita noto‘liq bo‘lish hodisasidan ichki noto‘liqlikni – biror sintaktik bo‘lakning o‘zi doirasida voqe bo‘ladigan noto‘liqlikni farqlash lozim.

Xullas, nutq turlaridan qat'i nazar, jumlaning to‘liq yoki noto‘liqligi, avvalo, gapshakl qoliplari asosida, ikkinchidan, kesim vazifasida kelgan leksemaga xos boshqaruv xususiyatining namoyon bo‘lgan-bo‘lmaganligi asosida va qisman boshqa hodisalar asosida belgilanadi.

JUMLALARNING IFODA MAQSADIGA KO‘RA MA‘NO TURLARI

1- §. Jumlalarning ifoda maqsadiga ko‘ra ma‘no turlari ifodalanayotgan axborat, so‘roq, buyruq kabi umumiy grammatik ma‘nolar asosida ajratiladi. Jumlalarning bunday ma‘no turlarini xitob bilan talaffuz qilish yordamida yana bir ma‘no turi – xitob jumla yuzaga keladi.

2- §. Kishi yoki narsa, ularning turli belgi-xususiyatlari haqida ma‘lumot (axborat) beriladigan jumlagi *bayon jumla* deyiladi. Jumlaning bunday ma‘no turi *darak gap* deb noo‘rin atab yuborilgan: *darak-* leksemasi 'noaniq, noto‘liq, uzuq-yuluq xabar' ma‘nosini anglatadi. Bu tur jumlada asli nimadir bayon qilinadi; shunga ko‘ra *bayon jumla* deb atashni ma‘qul topdik.

Nutq (matn) asosan bayon jumladan iborat bo‘ladi: *Qorong‘i tushib, odam odamni ajratolmaydigan bo‘lib qolguncha piyoz tozalab, qanor qoplarga joyladik. Chamamda, hammamizning kayfimiz chog‘ edi* (O‘tkir Hoshimov) kabi.

3- §. Kishi yoki narsa, ularning turli belgi-xususiyatlari haqida ma‘lumot (axborat) olish maqsad qilib qo‘yiladigan jumlagi *so‘roq jumla* deyiladi.

So‘roq jumla odatda tinglovchiga qaratilgan bo‘ladi: *"Yaxshi ko‘rasiz-a? Judayam-a?" – "So‘rab nima qilasan, Munavvar!"* (O‘tkir Hoshimov) kabi. Ba‘zan so‘roqni so‘zlovchi o‘ziga berishi ham uchraydi: *Kim bu kishini bunchalik mehribon qilib qo‘ydi ekan?* (Hamid G‘ulom) kabi.

So‘roq jumla bayon jumladan farqli holda boshlanishidan oxiriga tomon biroz ko‘tariladigan ohang bilan – so‘roq ohangi bilan talaffuz qilinadi.

I. So‘roq jumlaning kesimi ham asosan xuddi bayon jumladagi kabi bo‘lishli yoki bo‘lishsiz shakldagi, turli zamon shakllaridagi leksema bilan ifodalanadi; bayon jumladan farqli holda so‘roq jumla tarkibida so‘roq olmoshi qatnashadi, so‘roq yuklamasi qo‘shiladi. Demak, shu vositalar jumla-ning so‘roq ohangi bilan talaffuz qilinishini belgilaydi, bayon jumlaning so‘roq jumlagi aylantiradi; bayon jumla so‘roq jumla uchun asos vazifasini o‘taydi.

1. Tarkibida so‘roq olmoshi qatnashadigan jumlalarda odatda ana shu olmoshga mutanosib holda axborat bilan javob beriladi:

1) *kim* olmoshi qatnashadi: *"K i m gumon qiladi?" – "Olimjon ellikboshi"* (Oybek) kabi;

2) *nima* olmoshi qatnashadi: "*Ha singlim, chinorning shoxida nima bor ekan?*" – "*Hech narsa*" (Pirimqul Qodirov) kabi;

3) *nega* olmoshi qatnashadi: "*Nega bunday allanechuksan?*" – "*Oyijon, hech tashvish tortmang, charchadim xolos*" (Oybek) kabi;

4) *qanday, qanaqa* olmoshi qatnashadi: "*Ahvoli qanaqa?!*" - *so'radi Orif aka ..* (Asqad Muxtor) kabi;

5) *qachon* olmoshi qatnashadi: *Jang qachon boshlandi?* (Hamid G'ulom) kabi;

6) *qayerga (qayerdan, qayerda)* olmoshi qatnashadi: "*Xo'p, ularni qa- yer da n topamiz?*" – "*Shu topda qo'shlarida bo'lsa kerak*" (Pirimqul Qodirov) kabi;

7) *qani* olmoshi qatnashadi: *Ust-boshi qani?* (Asqad Muxtor) kabi va b.

2. So'roq yuklamasi qo'shilishi bilan tuziladigan jumalarda odatda yangi axborat berish talab qilinmaydi, jumla tarkibidagi so'roq bo'lakning o'zi bilan bo'lishli yoki bo'lishsiz shaklda javob beriladi:

1) *-mi* yuklamasi qo'shilgan jumlaning kesimi:

a) fe'l leksemashakl bilan ifodalanadi: *So'rog'ingizni boshlay sizmi?* (O'tkir Hoshimov). *Boshliqlaring bilan chiqish olmadingmi?* (Asqad Muxtor) kabi;

b) fe'l leksemashakl bilan va kesimlik leksemashakli bilan ifodalanadi: *To'yni boshlay veramizmi, yo'qmi?* (Odil Yoqubov) kabi;

d) ot leksemashakl, ot birikmashakl bilan ifodalanadi: *Sizning qarindosh-urug'laringiz odam-u, boshqalar odam emasmi?* (Odil Yoqubov) kabi;

e) ot leksemashakl bilan va kesimlik leksemashakli bilan ifodalanadi: *Men bu yerda boshliqmanmi, yo'qmi?* (Asqad Muxtor) kabi;

f) sifat leksemashakl bilan ifodalanadi: *Kasalmi?* (Asqad Muxtor). *Joni sog'mi? Bolasi omommi?* (Hamid G'ulom) kabi;

g) kishilik olmoshi bilan ifodalanadi: "*O'rtoq Kenja siz bo'lasizmi?*" – *deb so'radi* (Abdulla Qahhor) kabi va b.

2) *-chi* yuklamasi qo'shilgan jumlaning kesimi odatda fe'ldan boshqa turkum leksemashakli bilan ifodalanadi: "*Shu ashula sizga yoqadimi?*" – "*Ha. Sizga-chi?*" (Oybek). *Boshqalar-chi?* (Odil Yoqubov). "*.. bultur qirq yettidan berdim*". – "*Bu yil-chi?*" (Hamid G'ulom) kabi;

3) *-a* yuklamasi qo'shiladi: *Akam yaxshilar-a?* (O'tkir Hoshimov) kabi;

4) *-da* yuklamasi qo'shiladi: *Xullas, xayrlashgani kelibsiz-da?* (Pirimqul Qodirov) kabi va b.

3. Bunday jumla ba'zan ham so'roq olmoshi, ham so'roq yuklamasi qatnashgan holda tuziladi: .. *qalin qoshli, za'faron yuzli bu yigit kim bo'ldi ekan-a?* (Hamid G'ulom). *Yana nima kerak, suyunchi-mi?* (Pirimqul Qodirov) kabi.

II. So‘roq jumla ba‘zan kesimi buyruq-istak maylidagi jumlagi so‘roq yuklamasini qo‘shib ham tuziladi: *Yo bosh og‘rig‘ini doru bilan b o s a y- l i k m i?* (Oybek) kabi.

4- §. Tinglovchini biror harakat-holatda bo‘lishga da‘vat qiladigan jumlagi *buyruq jumla* deyiladi.

Buyruq jumlaning kesimi odatda buyruq-istak mayli paradigmasi shaklida bo‘ladi, oddiy da‘vatdan to qat‘iy buyruqqacha darajalanib boradigan ma‘no ifodalanadi. Oddiy da‘vat ifodalansa, undov belgisi qo‘yilmaydi; qat‘iy talab ifodalansa, undov belgisi qo‘yiladi. Buyruq jumla ko‘tariluvchi ohang – buyruq ohangi bilan talaffuz qilinadi, qanday ma‘no ifodalanishiga bog‘liq buyruq ohangi kuchayib boradi.

1. Buyruq jumlaning kesimi asosan II shaxs shaklida bo‘ladi:

1) 'senlash' shaklida bo‘ladi: *Q i m i r l a m a y t u r ... Ko‘zingni y u m!* (Pirimqul Qodirov). *"Y u r!" – dedim yo‘l boshlab* (O‘tkir Hoshimov) kabi;

2) 'sizlash' shaklida bo‘ladi: *"Binafsha e k i n g!" – Dildorning ko‘zlari yonib g‘iltilladi* (Hamid G‘ulom). .. *bu razolatni menga nisbatan qilibsiz, boshqa yigitlarga q i l a k o‘ r m a n g* (Odil Yoqubov) kabi.

Ta‘kid ma‘nosini ifodalash uchun ba‘zan *qani* undovi, *-da* ta‘kid yuklamasi ham qatnashadi: *Q a n i, hikoyani boshlang!* (Hamid G‘ulom). *Siz .. bu ishga bosh bo‘ling- d a!* (Odil Yoqubov) kabi.

2. Buyruq jumlaning kesimi ba‘zan III shaxs shaklida bo‘ladi. Quyidagi misolda *-sinlar* affiksi bilan III shaxsni sizlash ma‘nosi ifodalangan: *"Marhamat, o‘ t i r s i n l a r ... O‘tiring", - dedi Shukurov qizga qarab* (Odil Yoqubov) kabi.

3. Buyruq jumlaning kesimi ba‘zan aniq yaqin o‘tgan zamon shakliga I shaxs ko‘plik tuslovchisi qo‘shilgan fe‘l leksemashakl bilan ifodalanadi: *Majlisni b o s h l a d i k!* kabi va b.

5- §. Kuchli ohang bilan talaffuz qilinadigan jumlagi *xitob jumla* deyiladi.

Jumlalarning bu ma‘no turini *undov gap* deb atash o‘rinli bo‘lmagan: 1) *undov-* leksemasi – grammatik turkumlardan birining nomi; bu leksema bilan jumlaning ma‘no turini ham atash noo‘rin; 2) jumlaning bu ma‘no turida 'undash' emas, balki 'qat‘iy murojaat' ma‘nosi ifodalanadi. Aytilgan mulohazalar asosida jumlaning bu ma‘no turini *xitob jumla* deb atashni lozim topdik.

Xitob jumla, adabiyotlarda ta‘kidlanishicha, jumlalarning boshqa ma‘no tur-lari asosida yuzaga keladi. Asli xitob jumlagi aylanishi jihatidan buyruq jumla bayon jumladan va so‘roq jumladan farqlanib turadi. Buyruq jumla kuchli ohang bilan talaffuz qilish odatda buyruqni kuchaytiradi, bunda buyruq jumla o‘z mohiyatini saqlaydi, xitob jumlagi aylanmaydi: *Ko‘zingni yum. → Ko‘zingni yum! → Ko‘zingni yum!!* kabi.

Buyruq jumla ko‘chirma jumla tarzida qaytarilib, kuchli ohang bilan talaf-fuz qilinsa, shunda xitob jumla yuzaga keladi: *"K o‘ z i n g n i y u m! "?! Nega ko‘zimni yumishim kerak?! "To‘xta!"?! Kim huquq berdi meni to‘xtatishga?!* kabi.

6- §. Tom ma'nodagi xitob jumla bayon jumlaning oxiriga tomon kuchayib boruvchi ohang bilan talaffuz qilish natijasida yuzaga keladi, bunda hukm qat'iy tarzda bildiriladi, shunga ko'ra jumla oxiriga undov belgisi qo'yiladi.

I. Bunday jumla tarkibida so'roq olmoshi qatnashmaydi, so'roq yuklamasi qo'shilmaydi; kesimi quyidagicha ifodalanadi:

1. Tuslangan fe'l leksema bilan ifodalanadi:

1) Bo'lishli shaklda bo'ladi:

a) Kesim odatdagi o'rnida – jumlaning oxirida joylashadi: *Tutun jigirimni ham t i t i b y u b o r d i !* (Oybek). *Sizning bog'ingizga binafshani boshqa gulchi e k a d i !* (Hamid G'ulom). *Boshqalar bilan bo'lmasa-yam, men bilan gaplashasiz!* (Odil Yoqubov) kabi;

b) To'ldiruvchi, hollovchi kesimdan keyin joylashadi, inversiya voqe bo'ladi: *Son ming odam bosh egib turibdi b u y e r d a !* (Asqad Muxtor). *Yana bir dastak topildi b u i k k i q o q b o s h g a !* (Odil Yoqubov). *Ko'ramiz u ketib, boshqasi kelganda o l a m g u l i s t o n b o ' l g a n i - n i !* (Odil Yoqubov) kabi;

2) Bo'lishsiz shaklda bo'ladi:

a) Kesim odatdagi o'rnida – jumlaning oxirida joylashadi: *Hech narsa q i l m a y d i !* (O'tkir Hoshimov). *Chunki men bu yerda turganimda siz bosh vrach b o ' l o l m a y s i z !* (Odil Yoqubov) kabi;

b) To'diruvchi, hollovchi kesimdan keyin joylashadi, inversiya voqe bo'ladi: *Osilmagan bir odam qolmadi u n g a : bir yoqda tog'asi, bir yoqda .. ana u lattachaynar Naimjonning shallaqi xotini!* (Odil Yoqubov) kabi.

2. Fe'lning otdosh shakli bilan ifodalanadi: *Traktor to'xtashi bilan motor o'chib qoldi. O'la! Eng yomoni mana shu – o' c h i b q o l i s h i !* (O'tkir Hoshimov). *Bosh vrach bo'laman deb.. m e n i n g o l d i m g a k e l i s h !* (Odil Yoqubov) kabi.

3. Ot leksemashakl bilan ifodalanadi: *Butun boshli g o r t o r g n i n g m u d i r i !* (O'tkir Hoshimov). *Bilaman! Siz o'z boshingizni asrash p a y i - d a s i z !* (Odil Yoqubov) kabi.

4. Sifat leksemashakl bilan ifodalanadi: *Mana bu – mardona gap! O'zingizdan boshlasangiz – yana y a x s h i !* (O'tkir Hoshimov). *Masxara qiladigan odaming b o s h q a !* (Pirimqul Qodirov) kabi.

5. Kesimlik leksemashakl bilan ifodalanadi: *"Ix, tikan b o r e k a n ! " – dedi g'ijinib* (O'tkir Hoshimov). *Sizga aytadigan boshqa so'zim y o ' q !* (Odil Yoqubov) kabi.

6. *Nima qilasiz!, deng!* leksemashakllari qatnashuvi bilan ifodalanadi: *Bunaqa ekan, n i m a q i l a r d i n g i z boshda ziyofatni bo'yningizga olib!* (Odil Yoqubov). *Mening xatlarimni .. yo'q qilgan boshqalar d e n g !* (Odil Yoqubov) kabi b.

II. Bunday jumlagacha yuklama qo'shilgan bo'ladi:

1. Ko‘pincha *-mi* yuklamasi qo‘shilgan bo‘ladi, jumla oxirida so‘roq va undov belgisi birgalikda qo‘yiladi, xitob ma'nosi murakkab tarzda ifodalanadi. Bunday jumlaning kesimi:

1) ko‘pincha bo‘lishli shaklda bo‘ladi, xitob ma'nosi 'norozilik', 'kinoya' kabi ma'no bilan birgalikda ifodalanadi: *Sen buni t u s h u n a s a n m i, noqisulaql?! (Oybek). Traktorni katta xolangnikiga t a s h l a b k e l d i n g - m i ? ! (O‘tkir Hoshimov). Shu padarla'nat mullajiring bilan mashinadan boshqa gap q u r i b q o l d i m i ! (Odil Yoqubov). Birovlarning xotiniga tuzoq qo‘yadigan s e n m i s a n ? ! (Pirimqul Qodirov)* kabi;

2) ba'zan bo‘lishsiz shaklda bo‘lib, aksincha ma'no – bo‘lishli ma'no 'qat'iy ta'kid' ma'nosi bilan birga ifodalanadi: *Keyin .. bel bog‘lab, tik turib x i z m a t q i l m a d i m i ? ! (Odil Yoqubov)* kabi.

2. *-ku* yuklamasi qo‘shiladi, xitob ma'nosi 'kuchli ta'kid' bilan ifodalana-di. Bunda jumla oxiriga undov belgisi qo‘yiladi; jumla bo‘laklarida inversiya voqe bo‘ladi: *A y t a y a p m a n - k u boshqa joy to‘g‘ri kelmaydi deb! (Odil Yoqubov). Ch o y s o v i b q o l d i - k u u yoqda! (Odil Yoqubov)* kabi.

3. *-da* yuklamasi qo‘shilgan bo‘ladi: *O‘zi shu mash'al yorug‘ida yaxshiroq k o ‘ r i n m o q c h i d i r - d a ! (Pirimqul Qodirov). J u d a q i y - n a b y u b o r d i - d a o d a m n i ! (Odil Yoqubov)* kabi va b.

Q O ‘ S H M A G A P S H A K L L A R

1- §. Tilning birlamchi fikr anglatish birligi — sodda gapshakl; qo‘shma gapshakl esa sodda gapshaklga nisbatan ikkilamchi, tuzma sintaktik birlik.

Mazmunan o‘zaro zich bog‘liq ikki (va undan ortiq) sodda gapshakllarning gaplik ohangi bilan yaxlitlanishi natijasida tuziladigan sintaktik birlikka *qo‘shma gapshakl* deyiladi.

Bu ta'rifda qo‘shma gapshakllarning barcha turlari uchun umumiy bo‘lgan to‘rt belgi hisobga olindi: 1) sodda gapshakllarning mavjud bo‘lishi, 2) kamida ikkita sodda gapshaklning mavjud bo‘lishi, 3) bunday gapshakllarning mazmunan o‘zaro zich bog‘liq bo‘lishi, 4) birgalikda gaplik ohangi bilan yaxlitlanishi.

1. Birinchi belgiga ko‘ra yaxlitlanuvchi qismlar gapshaklga teng bo‘lishi lozim. Gapshaklga teng bo‘lish uchun avvalo tushlangan leksemashakl (birikmashakl) bilan ifodalangan kesim bo‘lishi kerak; ega gapshakl qoliplariga binoan ifodalanishi ham, ifodalanmasligi ham mumkin. Qismlarning gapshaklga tengligini belgilashda eng ishonchli o‘lchov - bunday qismlarda harakat-holat bajaruvchisining boshqa-boshqa bo‘lishi: *Bahor keldi va tabiat jonlandi* kabi. Ayni vaqtda kesimlarning grammatik (morfem) shakllanishiga ham alohida e'tibor beriladi. Qismlarning gapshaklga teng ekanini belgilashda kesimga bog‘lanib keladigan to‘ldiruvchi, hollovchi bo‘lakning mavjud yoki mavjud emasligi ahamiyatsiz.

O‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, qo‘shma gapshaklga yaxlitlanuvchi gapshakllardan birinchisining kesimi *-b* ravishdoshi shaklida ishlatilishi mumkin: *Bahor kelib, tabiat jonlandi* kabi (Xuddi shunday holat uyushiq qator bilan

ifodalanadigan kesimda ham mavjudligi o‘z o‘rnida ta’kidlandi). Bunday ishlatishda birinchi qism kesimi shaxs-son, zamon ma’nosini ifodalash jihatidan betaraf bo‘ladi, uning bunday ma’nolari ikkinchi qism kesimi – tushlangan leksemashakl asosida belgilanadi.

Shaxs-son, zamon ma’nolarining betaraflashuviga qaramay *-b* ravishdoshi shaklidagi bunday leksemashakl kesimlik xususiyatini, demak, bunday kesim qatnashadigan birinchi qism gapshaklga tenglik xususiyatini yo‘qotmaydi; faqat grammatik ma’nolarning ifodalanishida o‘ziga xos umumlashish voqe bo‘ladi.

Asli *-b* ravishdoshi shaklidagi leksemashakl ham boshqa ravishdosh yasovchilari shaklidagi leksemashakllar qatori hollovchi vazifasida ishlatiladi (Hollovchi tasvirlangan bahsga qarang). Boshqa ravishdosh yasovchilaridan farqli holda *-b* ravishdosh yasovchisida tobe holatdagi kesimni shakllantirish vazifasi ham mavjud. Bunday shakllangan kesim ikkinchi gapshakldan oldin joylashadi (Yuqoridagi misol). Agar kesimi *-b* ravishdoshi shaklidagi qurilma ikkinchi qism tarkibiga kiritilsa, hollovchi vazifasida ishlatilgan bo‘ladi: *Tabiat bahor kelib jonlandi* kabi.

Aytib o‘tilgan fikrlar asosida qo‘shma gapshakllarning bosh qolipini quyidagicha tuzib ko‘rsatish mumkin:

bosh kelishikdagi leksemashakl	x	tuslovchili leksemashakl		bosh kelishikdagi leksemashakl	x	tuslovchili leksemashakl
ega [ega]		kesim		ega [ega]		kesim
b a j a r u v c h i				b a j a r u v c h i		
g a p s h a k l				g a p s h a k l		
q o ‘ s h m a g a p s h a k l						

I z o h. Parallel (||) belgisi teng va noteng aloqani ko‘rsatuvchi shakl sifatida ishlatildi.

2. Ta’rifdagi ikkinchi belgiga ko‘ra qo‘shma gapshaklga yaxlitlanadigan sodda gapshakllar kamida ikkita bo‘lishi lozim. Nutqda ko‘pincha qo‘shma gapshakllar ikkitadan ortiq gapshakllarning yaxlitlanishi bilan tuziladi.

3. Ta’rifdagi uchinchi belgiga ko‘ra qo‘shma gapshaklga yaxlitlanadigan gapshakllar mazmunan o‘zaro zich bog‘liq bo‘lishi lozim. Haqiqatda, ketma-ket o‘rin olgan har qanday ikki gapshakl qo‘shma gapshakl deyilmaydi. Masalan, quyidagi matnni kuzataylik:

U binafshalardan beozorgina bo‘y oldi: dimog‘iga, diliga, vujudiga u shu vaqtgacha tuymagan orom, tubsiz nash‘a, zavq-safo yugurdi; bu his, bu ta’sir odamzodni dunyo g‘am-anduhlaridan butkul forig‘ etadigan darajada kuchli edi! (Hamid G‘ulom).

Bu matnning *yugurdi* lekesemashakli bilan tugagan oldingi qismi mazmunan o‘zaro zich bog‘liq ikki gapshakldan tuzilgan qo‘shma gapshaklga teng; *bu his* birikmashakli bilan boshlanadigan keyingi qismda esa boshqa mustaqil fikr anglatiladi; shu yerdan yangi gapshakl boshlanadi; bu qism oldingi qo‘shma gapshakl tarkibiga kirmaydi; asli bu qism oldiga nuqta qo‘yib, uni alohida gapshakl sifatida bosh harf bilan boshlab yozish to‘g‘ri.

4. Ta’rifdagi to‘rtinchi belgiga ko‘ra qo‘shma gapshaklga yaxlitlanadigan gap-

shakllar gaplik ohangi jihatidan bir butunlik tashkil etadi; ayni vaqtda gapshaklga teng qismlar oraliq'ida turlicha to'xtam (pauza) ham bo'ladi; bu to'xtam qo'shma gapshakl qismlaridan anglashiladigan ma'no munosabatlariga qarab turlicha bo'ladi.

5. Qo'shma gapshaklga mansub boshqa belgi-xususiyatlar umumiy bo'lmay, qo'shma gapshakllarning turlari doirasi bilan cheklanadi.

2- §. Qo'shma gapshakllar turli belgilar asosida turlicha tasnif qilinadi. Qo'shma gapshakllar dastlab gapshaklga teng qismlarida bog'lovchi vositalar qatnashuvi-qatnashmasligiga ko'ra ikkiga ajratiladi:

I. Bog'lovchi vositalar bilan tuzilgan qo'shma gapshakllar.

II. Bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan qo'shma gapshakllar.

Ikkinchi bosqich tasniflashda I tur qo'shma gapshakllar qismlari orasidagi teng-noteng aloqa asosida yana ikkiga ajratiladi:

1. Teng qisimli qo'shma gapshakllar.

2. Noteng qisimli qo'shma gapshakllar.

Bundan keyingi tasniflar har bir turning o'zi doirasida davom ettiriladi.

BOG'LOVCHI VOSITALAR BILAN TUZILGAN QO'SHMA GAPSHAKLLAR

1- §. Bog'lovchi vositalar deb 1) bog'lovchilarga, 2) bog'lovchi vosita bo'lib kelgan olmoshlarga, 3) kesimning grammatik shakli tarkibiga mansub ayrim ko'rsatkichlarga aytiladi.

1. Ma'lumki, bog'lovchilar teng bog'lovchilar va ergashtiruvchi bog'lovchilar deb ikkiga guruhlanadi. Teng bog'lovchilar o'zaro teng leksemashakllarni, gapshakllarni bog'laydi. Bunday bog'langan leksemashakllar uyushiq qatorni tashkil etadi ("Sintaktik bo'laklarning uyushiq qator bilan ifodalanishi" bahsiga qarang). Teng bog'lovchilar bilan gapshakllar bog'lansa, odatda teng qisimli qo'shma gapshakl hosil bo'ladi (Bular quyiroqda tasvirlanadi). Gapshakllar ergashtiruvchi bog'lovchi vositalar bilan bog'lansa, noteng qisimli qo'shma gapshakl hosil bo'ladi (Bular o'z o'rnida tasvirlanadi).

2. Olmoshlar bosh gapshakl va ergash gapshakl tarkibida o'zaro bog'liq holda qatnashib, bunday qismlarni bog'lash vositasi vazifasini bajaradi; shunday olmoshlar asosida ergash gapshakllarning ayrim turlari belgilanadi. Qo'shma gapshakl tarkibida bir-biriga nisbat berib ishlatiladigan bunday olmoshlarga nisbiy olmoshlar deyiladi: *Odamzod o'limdan q a n a q a q o'rqsa, ayol kishi yolg'iz qolishdan sh u n a q a q o'rqadi* (O'tkir Hoshimov) kabi. Olmosh bosh gapshakl tarkibida yakka holda ham qatnashib, ergash gapshakl shu olmoshni izohlashi mumkin: *Shuni unutmaginki, bu kishi hechqachon senga do'st bo'lmaydi* kabi.

3. Qo'shma gapshakl qismlari tarkibidagi kesimlarning grammatik shakllari ham bog'lovchi vosita deb ta'kidlanadi. Asli grammatik shakl yasovchilar orasida *-sa* 2 shart mayli yasovchisi-gina shunday vazifaga xoslangan.

'Shart' ma'nosini ifodalaydigan *-sa* 2 affiksini 'istak' ma'nosini ifodalaydigan *-sa* 1 affiksidan ajratish kerak; bu affikslar hozirgi o'zbek tilida boshqa-boshqa mayl shaklini yasaydi, demak, omoaffikslar deb baholanishi lozim. 'Istak' ma'nosini ifodalaydigan *-sa* 1

affiksi qatnashadigan leksemashakl qo'shma gapshakl tarkibidagi tobe qismning kesimi bo'lib kelmaydi.

Masalan, *Nima bo'lganda-yam hadik azobidan qutulsam, bir cho'qib atrofga ming alanglagan qarg'adek ayanchli ahvoldan xalos bo'lsam deyman* (O'tkir Hoshimov) jumlasida tarkibidagi kesimlar *-sa* 1 affiksi bilan yasalgan istak maylida bo'lib, ayni bir bajaruvchiga bog'lanadi, demak, uyushiq qator tashkil etadi, shunga ko'ra bu jumla uyushiq qator bilan ifodalangan kesimli sodda gapga teng.

'Shart' ma'nosini ifodalaydigan *-sa* 2 affiksi qo'shma gapshakl tarkibida qatnashadigan tobe qismning kesimini shakllantiradi: *Serka suruvga ilahsa, uni ushlab oson bo'lar edi* (Pirimqul Qodirov). Asli shart ma'nosini ifodalaydigan bu affiks ke- yinchalik boshqa qo'shimcha ma'nolarni ifodalash uchun ham ishlatilgan.

4. Yuklama asli gapshakllarni bog'lash uchun emas, balki gapshaklga ma'lum bir grammatik ma'noni qo'shish uchun xizmat qiladi. Faqat ayrim yuklamalar qo'shma gapshakl tarkibidagi kesimning doimiy tarkibiy qismiga aylangan. Masalan, *ham* yuklamasi to'siqsiz ergash gapshakl kesimining grammatik shaklida doimiy tarkibiy qism sifatida qatnashadi: *Hulkar uni o'shanda bir amallab bosgan bo'lsa ham, Turdining shunchalikka borgani uning yuragiga bir dog' bo'lib tekkan edi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

TENG QISMLI QO'SHMA GAPSHAKLLAR

2- §. Bunday qo'shma gapshakllarning sodda gapshaklga teng qismlari grammatik shakli jihatidan biri ikkinchisiga tobe bo'lmaydi; sodda gapshaklga teng qismlar o'zaro teng bog'lovchi bilan bog'lanadi; bog'lovchilarning ma'no turlariga qarab qo'shma gapshakl qismlari orasidagi ma'no munosabati belgilanadi.

Biriktiruv bog'lovchisi *va* qo'shma gapshakl qismlari oralig'ida joylashib, bu qismlarga bir xil munosabatga bo'ladi: ularni mustaqil gapshakllar sifatida teng bog'laydi. Bunday qo'shma gapshakl qismlarida bajaruvchi (qatnashsa, ega) boshqa-boshqa bo'lishi lozim: *Ana shunda-gina suv o'tga kor qila boshladi va oradan biror soat o'tar-o'tmas alanga pasaydi* (Hamid G'ulom). *Hovlida bedana sayraganday bo'ldi va Dildorning qo'ng'iroqday ovozi jarangladi* (Hamid G'ulom) kabi.

Bunday qo'shma gapshakllar qolipini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

$$\frac{\frac{[ega] \text{ X kesim}}{\text{gapshakl}}}{\text{teng qismli qo'shma gapshakl}} \quad \text{va} \quad \frac{\frac{[ega] \text{ X kesim}}{\text{gapshakl}}}{\text{teng qismli qo'shma gapshakl}}$$

Ayrim jumlalarda har ikki qismning bajaruvchisi aynan bo'ladi-yu, lekin har bir qismda ega ifodalanadi. Bunday qurilmalarni qo'shma gapshakl deb emas, balki kesimi uyushiq qator bilan ifodalangan sodda gapshakl deb baholash to'g'ri: *Shu vaqt tom yog'ochlari qarsillab ketdi va ular uy ichiga, devor taglariga birin-ketin tap-tap qulab tusha boshladi* (Hamid G'ulom). *Qosim aka .. bemorning ahvolini Dildordan so'radi va o'zi ham uning tomirini ushlab, .. diagnozni tasdiqladi-da,..* (Hamid G'ulom) kabi. Ikkinchi qismdagi ega birinchi misolda *ular* olmoshi bilan, ikkinchi misolda *o'z-* ta'kid

birliги bilan ifodalangan.

Nutqda bir bajaruvchiga (egaga) bog‘langan ikki (va undan ortiq) kesimli gapshakllar ko‘p ishlatiladi. Bunday sintaktik qurilishlar uyushiq kesimli sodda gapshakl deb baholanadi, chunki ayni bir bajaruvchiga (egaga) taalluqli turli harakat-holat anglatiladi: *O‘roz isib ketganday o‘ralgan choponini yelkadan tushirdi va miltiragan "jinchiroq"qa tikilib jim bo‘ldi* (Oybek). *Buni Eshmurod aka ham tushunar va janjaldan uzoqroq yurgisi kelar edi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

Har ikki jumlada ayni bir egaga (*O‘roz, Eshmurod aka*) shu eganing ikki harakat-holatini anglatayotgan kesimlar bog‘langan. Birinchi jumlada kesimlardan har biri mustaqil grammatik shakllangan, ikkinchi jumlada analitik grammatik shakl tarkibidagi *edi* affiksoidi umumlashtirilgan.

Mana bu jumlar tarkibida ega qatnashmagan; kesimlar ayni bir bajaruvchining harakat-holatini anglatadi, shunga ko‘ra uyushiq qatorga teng: *Bir to‘nkaga belidan ilinib to‘xtadi va boshini ko‘tardi* (Pirimqul Qodirov). *Keyin divanga, uning yoniga o‘tirdi va sovqotgan ingichka barmoqlari bilan uning qalin sochini, keng peshanasini, quyuq qoshi va kipriklarini beozorgina siladi* (Hamid G‘ulom).

Biriktiruv bog‘lovchisi *va* bilan tuzilgan qo‘shma gapshakllarning kesimlari bo‘lishli yoki bo‘lishsiz shaklda, odatda ayni bir zamon shaklida bo‘ladi, bir paytda yoki birin-ketin voqe bo‘ladigan yoki voqe bo‘lmaydigan harakat-holatni anglatadi.

3- §. Zidlov bog‘lovchisi *lekin, ammo, biroq* odatda qo‘shma gapshakl keyingi qismining boshlanishida joylashib, bu qism anglatayotgan voqelik mazmunan oldingi qismga zid qo‘yilayotganini ifodalaydi; shunga ko‘ra ko‘pincha keyingi qism kesimi, ba‘zan oldingi qism kesimi bo‘lishsiz shaklda ishlatiladi. Bunday qo‘shma gapshakl qismlarida bajaruvchi (ega) boshqa-boshqa bo‘lishi lozim. Qo‘shma gapshaklning bu turi qolipini quyidagicha yozib ko‘rsatish mumkin:

$$\frac{\text{[ega] X kesim}}{\text{gapshakl}} \quad , \text{ lekin} \quad \frac{\text{[ega] X kesim}}{\text{gapshakl}}$$

teng qismli qo‘shma gapshakl

1. Zidlov bog‘lovchilari o‘zaro sinonim bo‘lib, nutqda eng ko‘p *lekin* bog‘lovchisi ishlatiladi: *Aslida hech kim boshliqning obro‘cini tushirishga urinayotgani yo‘qdir, lekin Farmonovga ularning har bir qiligi shunga qaratilgandek tuyilar edi* (Asqad Muxtor). *Paxta zarur, juda zarur, lekin inson salomatligi undan ham zarur* (Hamid G‘ulom) kabi.

Ba‘zan bunday tuzilishli qo‘shma gapshaklning birinchi qismi tugal to‘xtam bilan aytilib, yozuvda nuqta qo‘yiladi va keyingi qism boshlanishida kelgan *lekin* bog‘lovchisi bosh harf bilan boshlab yoziladi; shunga qaramay bunday qismlar birgalikda qo‘shma gapshaklga teng deyiladi: .. u "*begona qiz*"ni endi tanidi. *Lekin hali u go‘zal ham yaqin, ham uzoq!* ... (Oybek).

Biriktiruv bog‘lovchisi qatnashadigan qurilmalarda bo‘lganidek zidlov bog‘lovchisi qatnashadigan qurilmalarda ham ikki (va undan ortiq) kesim ayni bir bajaruvchiga (egaga) bog‘lansa, ayni bir bajaruvchiga (egaga) taalluqli turli harakat-holatni anglatasa,

bunday kesimlar uyushiq qator hosil etadi: *Bo'yi yoshiga qaraganda balandroq, lekin butun gavdasiga mutanosib* (Oybek). *U o'qtin-o'qtin bo'ynini silar, lekin endi hiqillamasdi* (O'tkir Hoshimov) kabi. Ikkinchi jumlada kesimlarning analitik zamon shakli tarkibidagi *edi* affiksoidi umumlashtirilgan.

Ba'zan har ikki qismning bajaruvchisi aynan bo'ladi-yu, lekin har bir qismda ega ifodalanadi. Bunday holatni sodda gapshakl deb baholash to'g'ri: *Ahmadjon ham uni e'zozlaydi. Lekin u doim birga bo'la olmaydi, shundan qiynalishi sezilib turadi* (Hamid G'ulom) kabi. Bu jumlada ikkinchi qismdagi ega *u* kishilik olmoshi bilan ifodalangan.

Mana bu jumlar tarkibida ega qatnashmagan; kesimlar ayni bir bajaruvchining harakat-holatini anglatadi; shunga ko'ra bu jumlar kesimi uyushiq qator bilan ifodalangan sodda gapshaklga teng: *Ahli rastaga va yosh boyvachchalarga yarasha durustgina kiyinadi, lekin o'ziga ortiqcha zeb bermaydi* (Oybek). *Endi kundoshi bilan uch-to'rt kun apoq-chapoq bo'lib, og'iz-burun o'pishganday bo'lar, lekin yana uch-to'rt kun sababli-sababsiz sira gaplashmay teskari burilar edi* (Oybek) kabi. Ikkinchi jumlada kesimlarning analitik grammatik shakli tarkibidagi *edi* affiksoidi umumlashtirilgan.

2. Nutqda *ammo* bog'lovchisi ham ko'p ishlatiladi; bu yerda ham *lekin* bog'lovchisi qatnashuvi bilan tuziladigan jumladagi kabi holatlar ro'y beradi:

1) Qo'shma gapshaklning har bir qismida ega ifodalangan bo'ladi: *Endi u yig'lamas, ammo ovozida vahima bor edi* (O'tkir Hoshimov). *Kim nima desa-desin, ammo hali-yam Shomurod akam xayolimdan ketmaydi* (O'tkir Hoshimov) kabi.

2) Qo'shma gapshaklning birinchi qismida ega ifodalangan, ikkinchi qismida ega qatnashmagan bo'ladi, lekin bu qismlardagi harakat-holatning bajaruvchisi boshqa-boshqa bo'ladi: *Uning borishi Mirzo Muhiddinning kayfi chog' vaqtiga to'g'ri keldi, ammo hanuz boshining orqasi og'riyotganidan shikoyat qilar edi* (Abdulla Qahhor). .. *dimog'iga urilayotgan nafis atir isi boshini aylantirib qo'ygandek bo'lar, ammo uning yuziga qarashga jur'at etolmas edi* (O'tkir Hoshimov) kabi.

3) Ega qo'shma gapshaklning ikkinchi qismida ifodalangan bo'ladi: *Jim qolishdi. Ammo bu jimlik noqulay tuyilmas edi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

4) Ayni bir bajaruvchiga (egaga) bog'langan kesimli gapshakllar bu yerda ham kesimi uyushiq qator bilan ifodalangan sodda gapshaklga teng bo'ladi: *Ora-chora chaqmoq chaqar, ammo qalin daraxtlar orasini avvalgidek yoritolmas .. edi* (O'tkir Hoshimov). *Avaz aytgan ishni ko'z oldiga keltirib bir seskandi, ammo buni bildirmaslikka tirishib miyig'ida kuldi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

3. Nutqda *biroq* bog'lovchisi, afsuski, juda oz ishlatiladi. Mana bu qo'shma gapshaklning har ikki qismida ega ifodalangan: *Aziz shunday o'ylar edi-yu, biroq o'z vijdoniga qarshi borayotganidan joni qiynalar edi* (Hamid G'ulom).

4- §. Ayiruv bog'lovchilari *yo, yoki* qo'shma gapshaklning ikkinchi qismi boshlanishida yakka holda yoki har ikki qismi boshlanishida takrorlanib ishlatiladi, qo'shma gapshakl qismlari anglatayotgan harakat-holatlardan biri ro'yobga chiqishi mumkinligini ifodalaydi. Bunday qo'shma gapshaklning qismlari odatda ayni bir zamon shaklida ishlatiladi.

Ayiruv bog'lovchisi bilan tuziladigan qo'shma gapshakl qolipini quyidagicha yozib

ko'rsatish mumkin:

$$\frac{\frac{[ega] \text{ X kesim}}{\text{gapshakl}}}{\text{teng qismli qo'shma gapshakl}} \quad [,] \leftrightarrow yo \quad \frac{\frac{[ega] \text{ X kesim}}{\text{gapshakl}}}{\text{teng qismli qo'shma gapshakl}}$$

Ayiruv bog'lovchisi bilan tuzilgan qo'shma gapshakllar nutqda oz ishlatiladi: *Bu topshiriqni yo men bajaray, yo ki siz bajaray* kabi.

5- §. Ba'zi xulosalar:

I. Teng bog'lovchilar ikki vazifani bajaradi: uyushiq qator qismlarini yoki qo'shma gapshakl qismlarini bog'laydi. Gapshaklga teng qismlarda ega ifodalan-gan-ifodalanmaganidan qat'i nazar, kesimlar ayni bir bajaruvchining harakat-holatini ang-latsa, bunday kesimlar uyushiq qator hosil etadi, bunday gapshakl sodda gapshaklga teng bo'ladi; agar kesimlar boshqa-boshqa bajaruvchining harakat-holatini ang-latsa, bun-day kesimlar qo'shma gapshakl tarkibidagi sodda gapshakllarga mansub bo'ladi, shunga ko'ra bunday sintaktik qurilma qo'shma gapshaklga teng bo'ladi.

2. Zidlov bog'lovchisi qatnashgan gapshakllar tarkibidagi kesimlardan biri bo'lishsiz shaklda ishlatiladi. Boshqa-boshqa bajaruvchilarning o'zaro zid qo'yiladigan harakat-holatini anglatishi sababli bunday qo'shma gapshakl tarkibidagi kesimlarga boshqa-boshqa tuslovchi qo'shiladi. Bunday qo'shma gapshaklning har ikki qismidagi kesimga III shaxs tuslovchisi qo'shilganida ham bu tuslovchilar boshqa-boshqa ba-jaruvchini ifodalaydi. Ko'rinib turibdiki, bajaruvchini, egani tuslovchi belgilamaydi, balki tuslovchi kesimga bajaruvchidan, egadan anglashiladigan shaxs ma'nosiga muvofiq holda tanlab qo'shiladi. Demak, ega kesimga tobe, kesim tarkibidagi tuslovchiga xos valent-likning voqelanishini aks ettiradi, shunga ko'ra egani kesimning kengaytiruvchisi deyish haqiqatga zid. H e ch q a ch o n oldin tuslovchi qo'shib, keyin unga mos bajaruvchi, ega qidirilmaydi; har qanday gapda avval fikr predmeti (bajaruvchi, ega) aniqlanib, kesim tarkibiga tuslovchi shunga monand holda tanlab qo'shiladi. Xuddi shunday hodisa qaratuvchi-qaralmish birikmasida ham voqe bo'ladi: qaralmishga nisbatlovchi qaratu- vchidan anglashiladigan shaxs ma'nosiga monand ravishda tanlab qo'shiladi.

3. Qo'shma gapshakl kesimlarining analitik grammatik shakliga mansub ayrim qismlar umumlashtirilishi mumkin. Tilning iqtisod qonuni asosida voqe bo'ladigan bun-day hodisa uyushiq qatorni tashkil etadigan kesimlarda ham, qo'shma gapshakl qismla-rining kesimlarida ham bir xil sodir bo'ladi. Demak, grammatik shakl tarkibidagi ma'lum bir qismning umumlashtirilishi asosida qo'shma gapshaklning alohida "uyushgan qo'shma gap" turini ajratish uchun asos yo'q.

NOTENG QISMLI QO'SHMA GAPSHAKLLAR

1- §. Bunday qo'shma gapshaklga yaxlitlanuvchi sodda gapshakllar biri boshqasiga ergashtiruvchi vositalar bilan bog'lanadi; bunday vositalarga qarab qo'shma gapshakl qismlari orasidagi ma'no munosabatlari tayinlanadi.

Tom ma'nodagi qo'shma gapshakl asli noteng qismli qo'shma gapshakllar bo'lib, bosh gapshakl va ergash gapshakldan tarkib topadi; bular asosan bog'lovchi vositalarga qarab belgilanadi.

Noteng qismli qo'shma gapshakllarda bog'lovchi vosita bo'lib bog'lovchi, bog'lovchi vosita bo'lib kelgan olmoshlar, kesim tarkibiga mansub ayrim yuklamalar keladi.

Bulardan tashqari ergash gapshakl kesimini shakllantirishda *-sa* 2 shart mayli yasovchisi ham faol qatnashadi. Bunda ergash gapshakl kesimini *-sa* 2 yasovchisining o'zi yoki boshqa bog'lovchi vosita bilan birgalikda shakllantiradi. Shuningdek ayrim ergash gapshakllarni ergashtiruvchi bog'lovchi shakllantiradi.

Ko'pchilik ergash gapshakllarning kesimi affiks va yuklama bilan, bir necha morfemalarning ma'lum tizmasi bilan shakllanadi.

Ergash gapshakllar kesimini shakllantirishda *-sa* 2 affiksi, *-ki* bog'lovchisi faol ishtirok etadi, shunga ko'ra oldin *-sa* 2 affiksi qatnashadigan, keyin *-ki* bog'lovchisi qatnashadigan, so'ngra boshqa tur qo'shma gapshakllar tasvirlandi.

Shart ergash qismli qo'shma gapshakl

2- §. Shart ergash qismli sintaktik qurilmalarda ergash qism bosh gapshakldan anglashiladigan harakat-holatning amalga oshish shartini bildiradi.

1. Shart ergash qism kesimini asosan *-sa* 2 affiksi shakllantiradi; bu yerda boshqa biror ergashtiruvchi vosita qatnashmaydi. Bunday ergash qism boshlanishida ba'zan *agar* yordamchisi ishlatiladi, lekin ergash gapshakl bu yordamchisiz ham to'liq shakllangan bo'ladi; *agar* yordamchisi yolg'iz holda shart ergash gapshaklni shakllantirmaydi, shunga ko'ra to'laqonli bog'lovchi deyilmaydi (*agar* yordamchisi qatnashadigan jumlar quyida boshqa misollar qatorida keltirildi).

Shart ergash qismli bunday qurilmalarda bajaruvchining holati, eganing ifodalaniishi quyidagicha:

1) Harakat-holatning bajaruvchisi boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi: *Ikkita odam ovozi pasaytirib gaplashsa, meni g'iybat qilayapdimi deb ichimdan qirindi o'tadi* (O'tkir Hoshimov). *Biror yirtqich yeb ketgan bo'lsa, kalla-pochasi qolgandir* (Pirimqul Qodirov). *Qani iloji bo'lsa, bitta odam tutmasdan butun ishni o'zim eplay bilsam ..* (Oybek). *Agar siz ham tag'in bir hafta shu ahvolda yursangiz, bilmadim, oqibati nima bo'larkin!* (Hamid G'ulom). *Agar shu cho'ponlar fidokorlik ko'rsatmasa edi, buning hammasi selda ketar edi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

b) Ega faqat birinchi qismda ifodalanadi: *Odamlar eridan xat olsa, bir hafta bayram qiladi* (O'tkir Hoshimov). *Kecha tosh-posh tegib oyog'i singan bo'lsa, biror joyda yotib qolgandir?* (Pirimqul Qodirov). *Bugunga kelib u sal tuzuk yashay boshlasa, nimaga hayratda qolishimiz kerak, tushunmayman?* (Asqad Muxtor). *Agar ish to'g'ri tashkil qilinsa, paxtachilikda ham bir me'yorda ishlashga erishish mumkin bo'lar* (Hamid G'ulom) kabi.

d) Ega faqat ikkinchi qismda ifodalanadi: *Kechqurun dalada olisdan o't ko'rsam, ovulim esimga tushadi* (Oybek). *Hech kimga ishonmasang, yolg'izlik ichingni kalamush-*

day kemirar ekan! (Pirimqul Qodirov) kabi.

e) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: "*Xolajon, kattaroq cho'zmasangiz, sira yo'l bermaymiz!*" - *qichqirishdi yo'l to'suvchilar* (Oybek). "*Topsam, suyunchi berasizmi!*" – *dedi xiyol entikib* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2) Harakat-holatning bajaruvchisi aynan bo'ladi:

a) Ega faqat birinchi qismda ifodalanadi: *To'qayga traktor kirsam, botib qoladi* (O'tkir Hoshimov). *Men sen bo'lsam, o'zimni zovdan tashlar edim* (Pirimqul Qodirov). *Agar u mustaqil bo'lmasa, Azizning ko'rishish haqidagi taklifi haqida o'zicha bir qarorga kelarmidi?!* (Hamid G'ulom) kabi.

b) Ega faqat ikkinchi qismda ifodalanadi: *Boshingga otangning kunini solmasam, men ham yurgan ekanman!* (Pirimqul Qodirov) kabi.

d) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: "*Nodon bo'lmasam, - dedi o'zicha, - uylanib, shuncha oy birga yashab, xotinimni sevish-sevmasligimni bilmay yurarmidim?!*" (Pirimqul Qodirov). *Odamlarning gapidan qo'rsangiz, nima qilasiz mening boshimni og'ritib?!* (Odil Yoqubov). [*chimchilovchilarni*] *Ushlab olsalar, uradilar* (Oybek). *Agar meni odam o'rnida ko'rsangiz, tushuntiring ..* (Hamid G'ulom) kabi.

2. Shart ergash gap kesimi *-gan + da + edi* morfemalar tizmasi bilan shakllanadi. Bunday shakllanish – shart ergash gapshakl kesimining yuqorida tasvirlangan *-sa + edi* morfemalari bilan shakllanishiga sinonim. Bunday qurilishlarda bosh gapshakl kesimi odatda *-r edi* zamon shaklida ishlatiladi; bajaruvchining holati, eganing ifodalaniishi qiyidagicha bo'ladi:

1) Harakat-holatning bajaruvchisi boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi: *Agar Sergey Qobilni yelkasidan bosib o'tqazib qo'ymaganda, bechora xotinning boshi yorilardi* (Hamid G'ulom) kabi. Ushbu jumlada kesimlar tarkibidagi *edi* affiksoidi umumlashtirilgan.

b) Ega faqat ikkinchi qismda ifodalanadi: *.. suruvlarni barvaqtroq ajratib, o'sha zahoti sanab ko'rishganda, balki topish osonroq bo'lar edi* (Pirimqul Qodirov) kabi. Bu jumlada ham kesimlar tarkibiga mansub *edi* affiksoidi umumlashtirilgan.

2) Harakat-holatning bajaruvchisi aynan bo'ladi. Mana bu jumlada ega qo'shma gapshaklning birinchi qismida ifodalangan: *Agar Turdi Hulkarga o'pkasini bosibroq qaraganda, uning yuzidagi kinoyani sezar edi* (Pirimqul Qodirov). Bu jumlada ham kesimlar tarkibiga mansub *edi* affiksoidi umumlashtirilgan va b.

Xullas, shart ergash qismli qo'shma gapshakllar tarkibidagi kesimlar turlicha grammatik shakllanadi; shunga ko'ra bajaruvchi, ega aynan bo'lgan qurilmalarda ham uyushiq qator bilan ifodalangan kesim haqida emas, balki qo'shma gapshakl qismlariga mansub kesimlar haqida gapiriladi. Bu fikr noteng qismli qo'shma gapshakllarning quyida tasvirlangan barcha turlari uchun umumiy.

To'siqsiz ergash qismli qo'shma gapshakl

3- §. To'siqsiz ergash qismli sintaktik qurilmalarda ergash qismdan anglashiladigan zid voqelikka qaramay bosh gapshakldan anglashiladigan voqelikning amalga oshishi ifodalanadi.

To'siqsiz ergash gapshaklning kesimi quyidagicha shakllanadi:

1. Bunday ergash gapshaklning kesimi asosan *-sa + tuslovchi + ham* tizmasi bilan shakllanadi. Bu yerda *ham* ta'kid yuklamasi shart ergash gapshakl kesimini go'yo to'siqsiz ergash gapshakl kesimiga aylantiradi. Ushbu yuklama so'zlashuv nutqida tovush jihatidan o'zgarib, *-yam* tarzida ham talaffuz qilinadi va o'zidan oldingi qismga chiziqcha orqali yarim qo'shib yoziladi (Quyidagi misollarni kuzating).

Bunday ergash qismli qurilmalarda bajaruvchining holati, eganing ifodalanishi quyidagicha:

I) Harakat-holatning bajaruvchisi boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi: *Lekin kelin oyilari bu holning hiyla va shaytonlik ekanini yaxshi anglasalar ham, hovliqma, laqma-yengil Lutfiniso bunga chindan ishonar .. edi* (Oybek) kabi.

b) Ega faqat birinchi qismda ifodalanadi: *Biror qo'shni yoki narigi mahalladagi biror kishining bolasi sal shamollasa ham, "do'xtir opa"ni olib ketishga mashinadami, yayovmi kelishaverardi* (Hamid G'ulom) kabi.

d) Ega faqat ikkinchi qismda ifodalanadi: *Bolani qo'rqitmaslik uchun dadilroq gapirishga shuncha urinsam ham, ovozim ingrab chiqdi* (O'tkir Hoshimov) kabi.

e) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: *Bormayman! Ishdan olishsa-yam, shu bugun ishdan haydashsa-yam, bosh egib bormayman!* (Odil Yoqubov) kabi.

2) Harakat-holatning bajaruvchisi aynan bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi; bunday holat quyidagi misolda *aql(i) yetadi* frazemasining takroran ishlatilishi bilan voqe bo'lgan: *Boshqa narsaga aqlim yetmasa ham, bu dunyoda hech kim ustun bo'lmasligiga aqlim yetadi* (Odil Yoqubov) kabi.

b) Ega faqat birinchi qismda ifodalanadi: *Nihoyat, qiz tomon bo'sh kelmasa ham, umuman erkak kishining hurmati va uning ayoldan ustunligini tasdiqlash uchun picha yon berdi* (Oybek). *Azizning ko'rishidan ko'zlagan maqsadini Dildor ilgariroq tushmollab bilgan bo'lsa ham, endi uning bu gaplaridan keyin aniq angladi* (Hamid G'ulom). *U garchi Abror Shukurovich bilan bir necha marta telefonda gaplashgan bo'lsa ham, o'sha kungi ko'ngilsiz voqealardan keyin hali ko'rishmagan edi* (Odil Yoqubov) kabi. Oxirgi misolda *garchi* yordamchisi qatnashgan; lekin bu yordamchi agar yordamchisida bo'lgani kabi ergash gapshaklni yolg'iz o'zi shakllantira olmaydi, faqat to'siqsizlik ma'nosini ta'kidlashga xizmat qiladi.

d) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: *Jo'rttaga ko'ringansan, yosh bo'lsang ham, balosan* (Oybek). *Kecha birovdan o'rganib olishga qasd qilgan bo'lsa ham, keyin bu fikridan kechgan edi* (Oybek) kabi.

2. To'siqsiz ergash gapshakl kesimi tarkibida *ham* yuklamasi emas, *-da* yuklamasi ishlatiladi; demak, shu o'rinda bu yuklamalar sinonim bo'ladi. Bajaruvchining holati, eganing ifodalanishi quyidagicha:

I) Harakat-holatning bajaruvchisi boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi: *Qudalari ko'rsatgan e'zoz va e'tibordan mamnun bo'lsa-da, uning xotiri parishon, ko'ngli notinch edi* (Oybek). *Uyda tutun yo'qolgan bo'lsa-da, achchiq hid darrov uning burniga urildi* (Oybek) kabi.

b) Ega faqat birinchi qismda ifodalanadi: .. *quvonchi ko'ksiga sig'masa-da, nazokat, odob yuzasidan o'zini xomush tutishga tirishar edi* (Oybek) kabi.

2) Harakat-holatning bajaruvchisi aynan bo'ladi:

a) Ega faqat birinchi qismda ifodalanadi: *Xayollarga, umidlarga ko'kragi to'lgan Nuri oshiqqani, intilgani baxt bilan o'zi orasini ayirgan bir kunni qanday kechirishni bilmasa-da, .. yuziga qayg'ulanish, o'ksinish hislarini beradi* (Oybek) kabi.

b) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: .. *ular bilan o'z tilida ikki og'iz so'zla- shuvni orzu qilsa-da, atrofdaagi musulmonlardan qo'rqqanidan jur'at qila olmas edi* (Oybek) kabi.

Yuqoridagi misollardan ayon bo'ladiki, to'siqsiz ergash gapshakl kesimi tarkibida -da yuklamasini ishlatish - Oybek uslubiga xos xususiyat.

3. To'siqsiz ergash gapshaklning kesimi -gan + da + ham tarzida ifodalanadi. Bunday ifodalanish – to'siqsiz ergash gapshakl kesimining -sa ham tizmasi bilan ifodalanishiga sinonim. Bunda bajaruvchining holati, eganing ifodalanishi quyidagicha:

1) Harakat-holatning bajaruvchisi boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi: .. *go'sht bilan pomidorning qaynab bug'lanishidan qozon yorilganda ham, xamir yorilmasligi kerak edi* (Pirimqul Qodirov). *Serka bunday demaganda ham, Xolbekning ko'nglini shunga yaqin bir o'y ezib o'tmoqda edi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

b) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: *Osmon bo'lganingda ham, meni yerga urib ketolmaysan!* (Pirimqul Qodirov) kabi. Bu misolning oldingi band misollaridan yana bir farqi shuki, -gan va -da affikslari oralig'ida -(i)ng nisbatlovchisi ishlatilgan; bu nisbatlovchi bajaruvchining shaxs-soniga monand holda tanlab qo'shilgan.

2) Harakat-holatning bajaruvchisi aynan bo'ladi. Mana bu jumlada ega bosh gapshaklga teng qismda ifodalangan: *Topilmaganda ham, bitta qo'y odamning joni emas-ku* (Pirimqul Qodirov) va b.

4. To'siqsiz ergash gapshaklning kesimi [har] qancha X fe'l leksama + ma + sin tarzida tuziladi; bunday kesim odatda *urin-, harakat qil-, so'zla-, gapir-, tushuntir-* kabi leksemalar bilan ifodalanadi; bosh gapshaklga teng qismning kesimi esa odatda -di aniq yaqin o'tgan zamon shaklida bo'ladi.

Mana bu qo'shma gapshaklning qismlarida bajaruvchi boshqa-boshqa bo'lib, har ikki qismda ega ifodalangan: *Nuri yurak sirini yashirishga qancha urinmasin, ona nimanidir payqab tinchsizlandi* (Oybek).

Quyidagi qo'shma gapshakllarning har ikki qismida bajaruvchi aynan bo'lib, ega faqat birinchi qismida ifodalangan: *U Dildorni o'z tashvishlaridan uzoqroq tutishga, uni ehtiyot qilishga har qancha urinmasin, bunga muvaffaq bo'la olmadi* (Hamid G'ulom). *Lekin u qancha so'zlamasin, bu kitobning dinga ziyonsiz ekanini o'jar musulmonga tushuntira olmadi* (Oybek) va b.

Payt ergash qismli qo'shma gapshakl

4- §. Bunday sintaktik qurilmalarda ergash qism bosh qismdan anglashiladigan harakat-holatning voqe bo'lish paytini aniqlashtiradi.

Payt ergash qism kesimi odatda *-sa* 2 affiksi bilan shakllanadi; bunday ergash qism tarkibida payt ma'nosini anglatadigan leksik birlik ham qatnashadi. Shunga ko'ra payt ergash qismning ifodalanishini "[payt ma'nosini anglatadigan leksik birlik] X fe'l leksema + *sa* + tuslovchi" tarzida yozib ko'rsatish mumkin. Bunday ifodalangan qurilmalarda *-sa* 2 affiksining 'shart' ma'nosi zaiflashadi, 'payt*' ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi.

Payt ergash qismli qurilmalarda bajaruvchining holati, eganing ifodalanishi quyidagicha:

1) Harakat-holatning bajaruvchisi boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi: *Baribir erta-indin behi gullasa - tamom: quzg'unlar uchib ketadi* (O'tkir Hoshimov). *Avaz borib qarasa, qorning chetida katta etik izi bor* (Pirimqol Qodirov) kabi.

b) Ega birinchi qismda ifodalanadi: *Akam kelsalar, siz bilan traktor haydaganimni aytaman* (O'tkir Hoshimov). *Yangi yil kechasidan buyon yarim oy o'tgan bo'lsa, shu kunlar ichida ich-etimni yeb o'zimni abgor qildim-ku!* (O'tkir Hoshimov) kabi.

d) Ega ikkinchi qismda ifodalanadi: *Bir mahal ko'zimni ochsam, ichkarida chiroq yo'q* (O'tkir Hoshimov). *Umuman, keyingi paytlarda egachimni, Robiyani, Duma pochchamni ko'rsam, tizzam qaltiraydigan bo'lib qolgan* (O'tkir Hoshimov) kabi.

e) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: *Bir vaqt munday qaragam, xizmatkorxonada derazasidan Yo'lchi akaga ko'zim tushdi* (Oybek). *Yugurib chiqsam, egarda jilmayib o'tiribdi* (O'tkir Hoshimov) kabi.

2) Harakat-holatning bajaruvchisi ba'zan aynan bo'ladi. Mana bu jumlada ega qo'shma gapshaklning ikkinchi qismida ifodalangan: *Katta bo'lsam, menam urushga boraman-a?* (O'tkir Hoshimov) kabi va b.

O'rin ergash qismli qo'shma gapshakl

5- §. O'rin ergash qismli qo'shma gapshakllarda ergash qism bosh gapshakldan anglashiladigan harakat-holatning voqe bo'lish o'rnini aniqlashtiradi; ergash qism kesimi *-sa* affiksi bilan shakllanadi, bosh gapshakl tarkibida o'rin, jo'nalish kelishigidagi *shu yer-, o'sha yer-* birikmasi, ergash qismda esa shu birikmaga muqobil holatda o'rin, chiqish, jo'nalish kelishigidagi *qayer-, qayoq-* olmoshi, ba'zan *qay tomon-* birikmasi qatnashadi: *Ko'z qayerda bo'lsa, mehr ham o'sha yerda* (Maqol). *Katta kema qayoqqa yursa, kichik kema ham shu yoqqa yuradi* (Maqol). *Shamol qaysi tomonga essa, maysalar ham o'sha tomonga egiladi* kabi.

Ergash qism kesimi sifat, kesimlik leksemasi bilan ifodalansa, *bo'l-* yordamchisi, ba'zan *ekan* affiksoidi qatnashib shakllanadi: *Qayerda adolat ustun bo'lsa, shu yerda hayot farovon bo'ladi.* - *Qayerda adolat ustun ekan, shu yerda hayot farovon bo'ladi* kabi va b.

Maqsad ergash qismli qo'shma gapshakl

6- §. Bunday sintaktik qurilmalarda ergash qism bosh gapshakldan anglashiladigan harakat-holatning qanday maqsad bilan ro'y berishini bildiradi.

Maqsad ergash qismli qo'shma gapshakllar nutqda juda oz ishlatilib, ergash qism

kesimi "fe'l leksema + bo'lishli/bo'lishsiz shakl yasovchisi + *a/ü + man + de + sa + tuslovchi*" tarzida shakllanadi: [*imoratni qulashdan*] *To'sib qolaman desang, bosib tushib, o'zingni ham parcha-parcha qilib tashlashidan qo'r qar ekansan* (O'tkir Hoshimov) kabi.

Bunday qo'shma gapshakl tarkibidagi ergash qism kesimi "fe'l leksema + bo'lishli shakl + *moqchi bo'l + sa + tuslovchi*" tarzida ham shakllanadi: *Imoratni qulashdan saqlamoqchi bo'lsang, bosib tushib, o'zingni ham parcha-parcha qilib tashlashidan qo'r qar ekansan* kabi va b.

Ega ergash qisimli qo'shma gapshakl

7- §. Ega ergash qisimli qo'shma gapshakllarda ergash qism bosh gapshakl tarkibidagi egani aniqlashtiradi; ergash qism kesimi *-sa 2* affiksi bilan shakllanadi, bu qism tarkibida bosh kelishikdagi *u, o'sha* kabi olmosh bosh gapshakl tarkibidagi *kim, nima* kabi olmoshga mutanosib holatda ishlatiladi, bunday olmoshga ba'zan *-ki* ta'kid yuklamasi qo'shib keladi: *Kim-ki halol mehnat qilsa, u albatta obro' topadi* (Maqol). *Qozonga nima tushsa, cho'michga o'sha chiqadi* (Maqol) kabi va b.

Qaratuvchi ergash qisimli qo'shma gapshakl

8- §. Qaratuvchi ergash qisimli qo'shma gapshakllarda ergash qism bosh gapshakl tarkibidagi qaratuvchini aniqlashtiradi; ergash qism kesimi *-sa 2* affiksi bilan shakllanadi, bu qism tarkibida qaratqich kelishigidagi *kim-* olmoshi, bosh gapshakl tarkibida esa unga muqobil ravishda *u-* kishilik olmoshi, *o'sha-* ko'rsatish birligi qatnashadi: *Kimning lafzi halol bo'lsa, uning yuzi doim yorug' bo'ladi* (Maqol). *Kimning aravasiga tushsang, o'shaning qo'shig'ini aytasan* (Maqol) kabi va b.

Qiyos va o'xshatish ergash qisimli qo'shma gapshakl

9- §. Qiyos va o'xshatish ergash qisimli qo'shma gapshakllarda ergash qism bosh gapshakldan anglashiladigan harakat-holatga xos belgini qiyoslash, o'xshatish yo'li bilan aniqlashtiradi.

I. Qiyos ergash qisimli qo'shma gapshakllar quyidagicha tuziladi:

1. Qo'shma gapshakl qismlari *-ki* bog'lovchisi bilan bog'lanadi, bu bog'lovchi bosh gapshaklga qo'shiladi; bosh gapshakl tarkibida *shunday, shunaqangi, shunchalik, shu qadar* kabi olmosh qatnashadi, ergash qism ana shu olmoshga nisbat berilayotgan belgining qandayligini qiyoslab anglatadi. Bunday bosh gapshakl tarkibini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin: "*shunday X kesim leksemashakl + ki, ..*"

Bu tur sintaktik qurilmalarda bajaruvchining holati, eganing ifodalanishi quyidagicha:

I) Bajaruvchi boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi: *Bu mish-mishlar shunday xunuk, shunday mudhish ediki, Latofat qishloqdan bosh olib chiqib ketmoqchi bo'lgan vaqtlari ham bo'ldi* (Odil Yoqubov). *Bu safar tutqich shunaqangi kuchli zarb bilan biqinimga urildiki, ko'zimdan olov chiqib ketdi* (O'tkir Hoshimov). *Umar zakunchi ko'zimga shunchalik*

dag'dag'a bilan chaqchaydiki, tilim aylanmay qoldi (O'tkir Hoshimov) kabi.

b) Ega birinchi qismda ifodalanadi: *Shu payt ikkovi ham shunday chiroyli, shunday baxtiyor ko'rindiki, hayron bo'lib yoqamni ushladim* (Pirimqul Qodirov) kabi.

d) Ega ikkinchi qismda ifodalanadi: *Bora-bora shunaqangi joningdan to'yib keta-sanki, qilich taningni boshingdan tezroq judo qilishiga orzumand bo'lib qolasan* (O'tkir Hoshimov) kabi va b.

2) Bajaruvchi aynan bo'ladi:

a) Ega birinchi qismda ifodalanadi: *Zangori osmon ham shunday tiniq, shunday beg'uborki, ko'zni oladi* (Oybek) kabi.

b) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: *Bu safar shu qadar shiddatli yaltiradiki, osmonni ikki bo'lakka tilimlab tashlagandek bo'ldi* (O'tkir Hoshimov) kabi va b.

2. Qo'shma gapshakl tarkibidagi ergash qismning kesimi *-sa* 2 affiksi bilan shakllanadi, bu qism tarkibida *qancha, qanchalik, qanday* olmoshi, bosh gapshakl qismida esa shunga mutanosib holda *shuncha, shunchalik, o'shanday* kabi olmosh, ba'zan *ko'p* ravishi qatnashadi: *Nigor opa orzulari puchga chiqqaniga qancha kuysa, o'g'li-ning ahvolini ko'rib undan ham ko'proq o'rtanar edi* (Hamid G'ulom). *Paxtaga qanchalik ko'p ishlov berilsa, shunchalik ko'p hosil olinadi. Ilgari qanday berilib ishlagan bo'lsak, hozir ham shunday ishlayapmiz* kabi.

Bunday qo'shma gapshakl ba'zan nisbiy olmoshlar qatnashmagan holda, belgi ma'nosini anglatadigan leksemaning o'zini qiyoslab ishlatish bilan tuziladi: *Paxta ishi og'ir desam, ilm mehnati undan ham og'irroq ekan* (Hamid G'ulom) kabi va b.

II. O'xshatish ergash qismli qo'shma gapshakllarning qismlari *-ki* bog'lovchisi bilan bog'lanadi; ergash qism kesimi tarkibida *-day* o'xshatish affiksoidi, bu qism boshlanishida esa *ko'pincha go'yo, xuddi* yordamchilari qatnashadi: *Shamol shu qadar kuchli esdiki, go'yo daryo suvi teskari oqayotgandek bo'ldi* kabi va b.

To'ldiruvchi ergash qismli qo'shma gapshakl

10- §. Bunday sintaktik qurilmada ergash qism bosh gapshakl tarkibida olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchini aniqlashtiradi. Ba'zan bosh gapshakl tarkibida bunday to'ldiruvchi ifodalanmaydi.

To'ldiruvchi ergash qismli qo'shma gapshakllar quyidagicha tuziladi:

1. Qo'shma gapshakl qismlari *-ki* bog'lovchisi bilan bog'lanadi, bog'lovchi bosh gapshaklga qo'shiladi; ergash qism bosh gapshakl tarkibida to'ldiruvchi bo'lib kelgan olmoshni aniqlashtiradi.

Bunday qurilmalarda bajaruvchi asosan boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega ikkinchi qismda ifodalanadi: *Shuni unutmangki, halol mehnat bilan topilgan nonning ta'mi o'zgacha bo'ladi* kabi.

b) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: *Ko'rib turibsizki, Umidaning qissasini ham boshdan aytib bermasam bo'lmaydi* kabi.

2. Ergash qismning kesimi *-sa* 2 affiksi qatnashgan holda shakllanadi; bunday ergash qism bosh gapshakl tarkibida to'ldiruvchi bo'lib kelgan olmoshni aniqlashtiradi.

Bunday qurilmalarda bajaruvchi asosan aynan bo'ladi, ega ko'pincha ifodalanmaydi: *Nimani eksang, shuni o'rasan* (Maqol). *Kimda gumoning bo'lsa, uni ko'zdan qochirma* (Oybek). *Kim-ki bo'lsa dilozor, undan el-u yurt bezor* (Maqol). Ikki misol tarkibida vositasiz to'ldiruvchi, uchinchi misol tarkibida vositali to'ldiruvchi qatnashgan va b.

Sifatlovchi ergash qismli qo'shma gapshakl

11- §. Sifatlovchi ergash qismli qo'shma gapshakllarda ergash qism bosh gapshakl tarkibidagi sifatlovchini aniqlashtiradi. Bunday sifatlovchi turli sintaktik vazifada kelgan ot, sifat leksemalarga bog'langan bo'ladi.

Sifatlovchi ergash qism bosh gapshaklga *-ki* bog'lovchisi orqali bog'lanadi:

1) Bosh gapshakl tarkibida *shunday, shunaqa* kabi sifat olmosh qatnashadi: *Bilmadim, dunyoda shunaqa narsalar bo'ladiki, birovga tushuntirish u yoqda tursin, o'zing ham tushunmaysan* (O'tkir Hoshimov). *Oydinli qish kechasi shunday go'zal, shunday ulug'vorki, hatto xizmatkorlarning xarob kulbasi ham allaqanday bejirim manzara yasaydi* (Oybek) kabi. Birinchi jumlada *shunaqa* sifat olmoshi ega vazifasida kelgan narsalar leksemashakliga, ikkinchi jumlada esa *shunday* sifat olmoshi uyushiq qator hosil qilib kelgan kesimga bog'langan.

2) Bosh gapshakl tarkibida *hech bir* inkor olmoshi, *biror* gumon olmoshi qatnashib, kesimi *yo'q* kesimlik leksemasi bilan, shunga monand ravishda ergash qismning kesimi *-ma + sin* affikslari tizmasi bilan ifodalanadi: *Toshkentda hech bir katta ko'cha yo'qki, unda dorixona bo'lmasin* kabi va b.

Kesim ergash qismli qo'shma gapshakl

12- §. Kesim ergash qismli qo'shma gapshakllarda ergash qism bosh gapshaklga *-ki* bog'lovchisi bilan bog'lanadi; ergash qism bosh gapshaklning ko'rsatish birligi, olmosh bilan ifodalangan kesimini aniqlashtiradi; bunday kesim vazifasida *shu* ko'r-satish birligi, *shunday* sifat olmoshi keladi: *Ilgarigi vaqtlardan qolgan bir odat shuki, g'ayir cho'ponlar yovlashsa, bir-biridan qo'y o'g'irlyaydi* (Pirimqul Qodirov). *Xalqimiz qadimdan shundayki, beva-bechoraga doim yordam qo'lini cho'zadi* kabi va b.

Natija ergash qismli qo'shma gapshakl

13- §. Natija ergash qismli qo'shma gapshakllarda ergash qism bosh gapshakldan anglashiladigan harakat-holatning amalga oshishi bilan yuzaga keladigan voqelikni anglatadi; bunday qo'shma gapshakl qismlari *-ki* bog'lovchisi bilan bog'lanadi, bosh gapshakl tarkibida *shunday, shunaqangi, shu qadar, chunonam* kabi belgi ifodalovchi birliklar, ergash qismda ba'zan *oqibatda, natijada* kabi leksemashakllar qatnashadi.

Bunday qo'shma gapshakllar qismlarining kesimi quyidagicha shakllanadi:

1. Ergash qismning kesimi bosh gapshakl kesimiga monand holda o'tgan yoki hozirgi zamon shaklidagi fe'l leksemashakl bilan ifodalanadi: *Kechga borib shunday kuchli bo'ron ko'tarildiki, daraxtlarni ildizi bilan qo'porib tashladi* kabi.

2. Ba'zan bosh gapshakl kesimi buyruq maylining I shaxs affiksi bilan, ergash

qismning kesimi esa buyruq maylining III shaxs affiksi bilan shakllanadi: *Shunday samarali mehnat qilaylikki, boshqalarning havasi kelsin* kabi.

3. Ergash qism kesimi kesimlik leksemashakli bilan ifodalanadi, bunda bosh gapshakl kesimi buyruq maylining III shaxs affiksi bilan shakllanadi: *Ishni shunday tashkil qilish lozimki, hech kimda norozilik tug'ilmasin* kabi va b.

Sabab ergash qismli qo'shma gapshakl

14- §. Sabab ergash qismli qo'shma gapshakllarda ergash qism bosh gapshakldan anglashiladigan harakat-holatning voqe bo'lish sababini anglatadi.

Sabab ergash qismli qo'shma gapshakllar quyidagicha tuziladi:

I. Sabab ergash qism boshlanishida *chunki* bog'lovchisi ishlatiladi. Bunda bajaruvchining holati, eganing ifodalanishi quyidagicha:

1) Bajaruvchi boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi: *U kelin bo'lib borgusi oilaning boyligini o'ylamagan, chunki bu narsa u uchun ochiq-oydin edi* (Oybek). *Hulkar yashirolmaydi, chunki Xolbek Avazga "Xotiningdan so'ra" deb sirni ochib qo'ygan* (Pirimqul Qodirov) kabi.

Ba'zan ergash qism bosh gapshakldan to'liq to'xtam bilan ajratib talaffuz qilinadi, shunga ko'ra bunday qismdan oldin yozuvda nuqta qo'yilib, ergash qism bosh harf bilan boshlab yoziladi; lekin bunga qaramay bu qismlar birgalikda qo'shma gapshaklga teng deyiladi: *Nuriniso esa ichkari hovlidagi to'rt uydan biriga - onasining uyiga kirdi. Chunki bu uy xoli edi* (Oybek) kabi.

b) Ega birinchi qismda ifodalanadi: *Kech soat to'qqizlarda ko'p xonadonlarda chiroq o'chadi, radio tinadi, chunki ertalab beshda turish, oltida dalaga yurish kerak* (Hamid G'ulom) kabi.

d) Ega ikkinchi qismda ifodalanadi: *.. ko'nikishni boshdan kechirishga majbur, chunki muhabbat bog'lagan erkak senga o'zining yaltiroq tomonlarini ko'rsatadi* (Abdulla Qahhor) kabi.

2) Bajaruvchi aynan bo'ladi:

a) Ega birinchi qismda ifodalanadi: *Latofat bilan Obidov domla Haydarni ko'rmas, chunki yon-verlariga qarashmas .. edi* (Odil Yoqubov) kabi. Bu misolda kesimlar tarkibidagi *edi* affiksoidi umumlashtirilgan.

b) Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: *Faqat .. oltin soatni olib tomosha qildi. Chunki quti-quti har nav oltin-kumush bezaklar yig'gan bo'lsa-da, shu vaqtgacha soatsiz edi* (Oybek) kabi. Bu yerda ergash qism to'liq to'xtam bilan ajratilib, bosh harf bilan boshlab yozilgan; lekin qo'shma gapshakllik holati saqlangan (Bunday holat quyidagi misollarda ta'kidlanmadi).

2. Sabab ergash qism bosh gapshaklga *shuning uchun* yordamida bog'lanadi. Bunday sintaktik qurilmalarda ergash qism oldin, bosh gapshakl keyin joylashadi, bosh gapshakl bog'lovchi vosita tarkibidagi ko'rsatish birligini aniqlashtiradi. Bunday qurilmalarda bajaruvchi boshqa-boshqa bo'ladi:

a) Ega har ikki qismda ifodalanadi: *Bunday haqoratni hech bir yigit kechira*

olmaydi. *Shuning uchun Xolbek ham Turdi bilan mushtlashgan edi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

b) Ega birinchi qismda ifodalanadi: .. *qiyinchilik bilan ajratilgan qo‘ylar u to‘pdan bu to‘pga chopib o‘tib yana qo‘shilib ketishar edi. Shuning uchun ikki suruvni bir-biridan mumkin qadar uzoqqa haydashar edi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

3. Ba'zan sabab ergash qismli qo‘shma gapshaklning bosh gapshakl qismi ergash qismidan oldin joylashib, kesimiga *-ki* bog‘lovchisi qo‘shiladi: *Avvalo bunga shuning uchun muvaffaq bo‘la olmadiki, .. rostgo‘ylikni, hamdardlikni va hamkorlikni kelgusida birgalikda kechiriladigan hayotning asosiy sharti qilib qo‘ygan edilar* (Hamid G‘ulom) kabi.

4. Sabab ergash qismga ba'zan *-ki* bog‘lovchisi qo‘shiladi; bunday qismning kesimi *bor* kesimlik leksemasi, *shu* kabi ko‘rsatish birligi bilan ifodalanadi. Quyidagi qo‘shma gapshakllar qismlarida bajaruvchi boshqa-boshqa bo‘lib, har ikki qismida ega ifodalangan: *Davlatbekov bilan Ortiq borki, uni hech kim hech narsa qilolmaydi* (Pirimqul Qodirov). *Aziyat yetishining vaji shuki, Muxtorxon Samandar qo‘rboshiga yarog‘-aslaha yetkazib turgan ekan* (Abdulla Qahhor) kabi.

5. Sabab ergash qism kesimi *-sa + kerak* tarzida shakllanadi; bunda 'sabab' ma'nosi 'ehtimol' modal ma'nosi bilan birgalikda ifodalanadi. Quyidagi qo‘shma gapshakl qismlarida bajaruvchilar boshqa-boshqa:

a) Ega har ikki qismda ifodalangan: *Boshqalar ham shunday deb o‘ylasa kerak, na birov uni ziyofatga taklif qildi, na kuzatib qo‘ydi* (Odil Yoqubov). .. *bolalar sho‘xlik qilgan bo‘lsa kerak, bitta kreslo yonboshlab qolgan edi* (O‘tkir Hoshimov) kabi.

b) Ega birinchi qismda ifodalangan: *Saidiyning indamaganini Ehson rozilik deb tushungan bo‘lsa kerak, spektakl tamom bo‘lgandan keyin Saidiyni o‘z uyiga tomon boshladi* (Abdulla Qahhor). *Qiz, chamasi, o‘z qahramonining holatini tasavvur qilib ko‘rayotgan bo‘lsa kerak, chuqur o‘yga tolgan edi* (O‘tkir Hoshimov) kabi.

Mana bu jumlada ergash qism bosh gapshaklning ichida ishlatilgan: *Onasi Nigor opa, erini azbaroyi yaxshi ko‘rganidan bo‘lsa kerak, boshqa turmush qilmadi* (Hamid G‘ulom) kabi va b.

Ergash qismli qo‘shma gapshakl deb talqin qilinadigan ayrim hodisalar haqida

15- §. 1. "Ravish ergash gapli qo‘shma gap" deb talqin qilinadigan hodisalar asli gapshaklning transformasiga teng: gapshaklni hollovchi vazifasida ishlatish uchun kesimi tarkibi oxiridagi ayrim morfemalar qisman tashlanadi va almashtiriladi: *Yuzlari qip-qizil bo‘ldi*. – gapshakl; *yuzlari qip-qizil bo‘lib [qaytib chiqdi]* - gapshaklning hollovchi vazifasiga moslangan transformasi ("Sintaktik bo‘lakning transformatsiyalangan gapshakl bilan ifodalanishi" bahsiga qarang). Xullas, gapshakl *-b, -may, -masdan* shakl yasovchilari bilan, shuningdek *deb* yordamchisi bilan transformatsiya qilinib, hollovchi vazifasida ishlatiladi; bunda tuslovchi tashlanishi bilan gapshaklga tenglik holati yo‘qoladi, ega esa transformaning ichki bo‘lagi holatida saqlanadi.

2. "Maqsad ergash gapli qo‘shma gap" deb talqin qilinadigan hodisalardan

deb(deya) yordamchisi, *uchun* ko‘makchisi bilan shakllanadigan qurilmalar asli gapshakl transformatsiyasiga teng: bu yerda gapshakl kesimi o‘zgartirilmagan holda *deb(deya)* qo‘shilib hollovchi vazifasida ishlatish uchun hozirlanadi: [(*O‘qituvchi hikoya aytib berar*) *deb*] *bolalar bu yerga to‘planishdi*. -*Bolalar* [(*o‘qituvchi hikoya aytib berar*) *deb*] *bu yerga to‘planishdi*. [(*Oyimxon uyg‘anmasin*) *uchun*] *Xolmurod oyoq uchida borib o‘z o‘rniga yotdi* (Parda Tursun). - *Xolmurod* [(*Oyimxon uyg‘anmasin uchun*) *oyoq uchida borib o‘z o‘rniga yotdi* kabi.

3. "Payt ergash gapli qo‘shma gap" deb talqin qilinadigan hodisalardan *-gan + da* (*-gan vaqtda*), *-gandan keyin*, *-gandan beri*, *-gandan boshlab*, *-ganga qadar*, *-dan burun*, *-sh + i* bilan shakl yasovchilari tizmasi bilan shakllanadigan qurilmalar asli gapshakl transformasiga teng bo‘lib, bu vositalar bilan gapshakl payt hollovchisi vazifasida ishlatishga hozirlanadi.

Payt ergash gapni shakllantiruvchi vositalar deb *-b*, *-gach*, *-guncha* *-(ma)y* affiks-lari ham ta’kidlanadi. Asli ravishdosh yasovchisi tuslanmaydi, fe’l leksemani, birikma-ni, gapshaklni payt hollovchisi vazifasida kelishga hozirlaydi.

4. "Chog‘ishtirish va o‘xshatish ergash gapli qo‘shma gap" deb talqin qilinadigan hodisalardan *-guncha*, *-gandan ko‘ra*, *-shdan ko‘ra*, *-gani kabi*, *-ganday* morfemalari tizmasi bilan shakllangan qurilmalar gapshakl transformasiga teng bo‘lib, bu vositalar bilan gapshakl hollovchi vazifasida ishlatishga hozirlanadi: *Qul bo‘lib yashaydi*. -*gapshakl*; [(*Qul bo‘lib yasha*)*shdan ko‘ra* || *yashagandan ko‘ra*] *mard bo‘lib o‘lgan yaxshi* (Maqol) kabi.

5. "Sabab ergash gapli qo‘shma gap" deb talqin qilinadigan hodisalardan *-b*, *-(ma)y*, *-gach* morfemalari bilan shakllangan qurilmalar ham gapshakl transformasiga teng bo‘lib, bu vositalar bilan gapshakl sabab hollovchisi vazifasida ishlatishga hozirlanadi: *Boyning so‘zi o‘tmadi*, *yerga kuchi yetmadi*. - *gapshakl*; {(*Boyning so‘zi o‘tma*)*y*, (*yerga kuchi yetma*)*y*] *qishloqdan chiqib ketdi* (Po‘lkan) kabi.

6. "To‘siqsiz ergash gapli qo‘shma gap" deb talqin qilinadigan hodisalardan *-sh + i + ga qaramay* || *qaramasdan*, *-b*, *-gan + i* holda tizmalari bilan shakllangan qurilmalar ham gapshakl transformasiga teng bo‘lib, bu vositalar bilan gapshakl hollovchi vazifasida ishlatishga hozirlanadi: *Martabasi ulug‘*. - *gapshakl*; *martabasi ulug‘ bo‘lishiga qaramay* - hollovchi va b.

BOG‘LOVCHI VOSITASIZ TUZILADIGAN QO‘SHMA GAPSHAKL

1- §. Bog‘lovchi vositasiz tuziladigan qo‘shma gapshakllarning tarkib topishida hal etuvchi omil - gaplik ohangi. Asli bu omil bog‘lovchi vositalar bilan tuziladigan qo‘shma gapshakllarda ham qatnashadi, lekin birinchi o‘rinda bog‘lovchi vosita turadi. Bog‘lovchi vositasiz tuziladigan qo‘shma gapshakllarda esa gaplik ohangi hal etuvchi omil darajasiga ko‘tariladi.

Bog‘lovchi vositasiz tuziladigan qo‘shma gapshakllarda ikkinchi hal etuvchi omil - qismlarida bajaruvchilarning boshqa-boshqa bo‘lishi. Agar kesim vazifasida kelgan birliklar ayni bir bajaruvchiga nisbat berilsa, bunday birliklar uyushiq qator bilan ifodalangan kesimga teng bo‘ladi (Misollari quyiroqda).

Bog'lovchi vositasiz tuziladigan qo'shma gapshakllar ikkiga guruhlanadi: teng sanaladigan qismli qo'shma gapshakllar va aniqlashtiruvchi qismli qo'shma gapshakllar.

Teng sanaladigan qismli qo'shma gapshakl

2- §. Bunday qo'shma gapshakllarning sodda gapshaklga teng qismlari o'zaro biri ikkinchisining mazmunini aniqlashtirmaydi, bir-biriga tobelanmaydi, teng sanash ohangi bilan talaffuz qilinadi: .. *avtobus keng charog'on ko'chadan yelib borar, odam to'la yo'lklar, xiyobonlar, magazinlarning yorqin oynalari lip-lip o'tar edi* (Hamid G'ulom) kabi.

Bu tur qo'shma gapshakllarni uyushiq qator bilan ifodalangan kesimli sodda gapshakllardan farqlash lozim. Uyushiq qator bilan ifodalangan kesimda bajaruvchi aynan bo'ladi, uyushiq qatorni hosil etuvchilar ayni bir bajaruvchining turli harakat-holatini anglatishga xizmat qiladi. Kesimning uyushiq qator bilan ifodalanishi "Sintaktik bo'lakning uyushiq qator bilan ifodalanishi» sarlavhasi ostida tasvirlandi; bu yerda shu hodisaga eganing ifodalanishi nuqtayi nazaridan aniqlik kiritiladi.

1. Ega birinchi qismda ifodalanib, har ikki qism uchun umumiy bo'ladi: *Hali sovuqdan qisilib bujmaygan gavdalar endi o'zini qo'ydi, yayradi* (Oybek). *Turdi qo'yni so'yib, go'shtini terisiga o'rab shu yerga yashirib qo'ygan, boya kelib go'shtni olib ketgan edi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2. Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: *Yolg'iz o'zini hech yerga yubormaydilar, hatto yo'lakka, ko'cha eshikka ham chiqarmaydilar* (Oybek). *Kecha meditsina instituti xiyobonida Dildorning yo'lini poyladi, uchratdi* (Hamid G'ulom). *Kallangga siqqancha o'yla, keyin maslahat ber* (Oybek) kabi.

3. Ayrim jumalarning har ikki qismida ega ifodalanadi, lekin bajaruvchi aynan bo'lgani uchun bunday jumalarni ham kesimi uyushiq qator bilan ifodalangan sodda gapshakl deb baholash to'g'ri: *Feruzning to'nchasini, do'ppisini olib kiygizdi, o'zi ham guldor duxoba nimchasini kiyib oldi* (Hamid G'ulom) kabi. Ikkinchi qismdagi ega o'z-ta'kid birligi bilan ifodalangan.

3- §. Bog'lovchi vositalarsiz tuzilib, teng sanaladigan qismli qo'shma gapshakllarning qismlarida bajaruvchi boshqa-boshqa bo'ladi; bunday qo'shma gapshakllardan 'biriktiruv' mazmuni ifodalanadi; shunga ko'ra bu tur qo'shma gapshakl qolipini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

sodda gapshakl	teng sanash ohangi	sodda gapshakl
g a p l i k	()	o h a n g i
'b i r i k t i r u v' m a z m u n i		
q o' s h m a g a p s h a k l		

Teng sanaladigan qismli qo'shma gapshakllarda eganing ifodalanishi quyidagicha:

I. Ega har bir qismda ifodalanadi:

I) Kesimlar asosan tuslovchili leksemashakl bilan ifodalanadi:

a) asosan fe'l leksemashakl bilan ifodalanadi: *Bu yerda archa o'smaydi, suvlar oqmaydi* (Pirimqul Qodirov). *Yallachilar chirmandalarini urdilar, yuzlarcha xotinlarning "yor-yor" qo'shig'i yangradi* (Oybek). *Undan bir yona narida Turdi bilan Eshmurod aka*

qo'y boqishar, teparoqda Suyunboy akalarning suruvi yoyilib yurar edi (Pirimqul Qodirov) kabi;

b) ba'zan fe'ldan boshqa turkum leksemasi bilan ifodalanadi. Quyidagi jumalarda kesimlar yo'q- kesimlik leksemasi bilan ifodalangan: *Bu rastada ming xil kiyimli olomon yo'q, shoshilinch yo'q, qo'lni siqib "Bor, baraka top"lar ham yo'q* (Oybek). *Bu uy ilgari bedaxona bo'lganidan darchasi ham yo'q, tokchasi ham yo'q, toqisi ham yo'q edi* (Oybek). Ikkinchi misolda *edi* affiksoidi umumlashtirilgan.

2) Birinchi qism kesimi ba'zan -b ravishdoshi shaklida ishlatiladi: *Azizning vujudi zirillab, yuragi orqasiga tortib ketdi* (Hamid G'ulom) kabi.

2. Ega faqat birinchi qismda ifodalanadi:

1) Kesimlar asosan tuslovchili leksemashakl bilan ifodalanadi:

a) fe'l leksemashakl bilan ifodalanadi: *Hozir buving keladi, uyga boramiz, maza qilib uxlaysan* (Hamid G'ulom) kabi;

b) fe'ldan boshqa turkum leksemashakli bilan ifodalanadi. Quyidagi jumlada kesimlar o'rin kelishigidagi ot leksema bilan ifodalangan: *Kechiring, Aziz aka, mening ko'nglim boshqa bog'da, xayolim boshqa gulzorda!* (Hamid G'ulom).

2) Birinchi qism kesimi ba'zan -b ravishdoshi shaklida ishlatiladi: *Buning kundoshi Mariya ismli rus xotin bo'lib, unga Maryamxon ism qo'yishgan* (Oybek) kabi.

3. Ega faqat ikkinchi qismda ifodalanadi; kesimlar odatda fe'l leksemashakl bilan ifodalanadi: *Ko'klamda, ayniqsa Navro'z bayramida u yerlarga sayrga chiqiladi, qozon osib, oq sho'rva qaynatiladi, mesh-mesh qimiz ichiladi* (Hamid G'ulom). *Endi bir burda zog'ora yegan edim, dala boshida Olimjon ko'rindi* (O'tkir Hoshimov) kabi.

4. Ega har ikki qismda ifodalanmaydi; har ikki kesim yoki biri odatda buyruq maylidagi fe'l leksemashakl bilan ifodalanadi: *Kel, erkatoy, seni yuvintirib qo'yay!* (Hamid G'ulom). *Qani, avval otdan tushing, nimalar olib keldingiz, ko'rsating ..* (Pirimqul Qodirov) kabi.

4- §. 'Biriktiruv' mazmuni ifodalanadigan qo'shma gapshakllarning sodda gapshaklga teng qismlaridan ikki va undan ortiq voqelikning teng holatda yuz berishi anglashiladi. Bunday qo'shma gapshakl biriktiruvchi bog'lovchi bilan tuziladigan qo'shma gapshaklga o'xshaydi, shunga ko'ra sodda gapshaklga teng qismlar oralig'iga ba'zan va bog'lovchisini kiritish imkoniyati bo'ladi: *Yo'l azobidan uning butun a'zoyi badani zirqirab og'rur, toliqqanlikdan, ochlikdan boshi aylanar, ko'ngli ozar edi* (Hamid G'ulom) - *boshi aylanar va ko'ngli ozar edi* kabi.

Bu tur qo'shma gapshakllarning qismlaridan:

1) bir paytda yuz beradigan voqelik anglashiladi: *Hulkar ham o'zini odatdagidan boshqacha sezar, qalbida kuchli bir toshqin paydo bo'lganga o'xshar, buning nimasidir quvontirar, nimasidir bezovta qilar edi* (Hamid G'ulom). *Hovli xamirday balqigan, undan yengil bug' ko'tariladi* (Oybek). *Osmon tiniq, qalin qor bilan qoplangan dalalar ustida yulduzlarning oltin ko'zlari yorqin chaqnaydi* (Oybek) kabi;

2) birin-ketin yuz beradigan voqelik anglashiladi: *O'sha yoqlarda momaqaldiroq bo'g'iq gumburlaydi, chaqmoq olovli qamchisini endi boshqalarning boshida o'ynatadi* (O'tkir Hoshimov). *Siz ham boshingizga ro'mol o'rab, mendaqa xotin bo'lib keling,*

keyin pichoqlashamiz (Pirimqul Qodirov) kabi.

Aniqlashtiruvchi qismli qo'shma gapshakllar

5- §. Bunday qo'shma gapshakllarning sodda gapshaklga teng qismlari o'zaro biri boshqasini aniqlashtiradi, shu tufayli tobelovchi ohang bilan talaffuz qilinadi.

Bu tur qo'shma gapshakllarda eganing ifodalanishi quyidagicha:

1. Ega har ikki qismda ifodalanadi:

1) Kesimlar asosan tuslovchili leksemashakl bilan ifodalanadi:

a) asosan fe'l leksemashakl bilan ifodalanadi: *Ertalab Shomurod akamdan xat keldi.*

To'g'rirog'i, xat keldi emas, xatni olib keldi: o'sha Umar aka (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) ba'zan fe'ldan boshqa turkum leksemasi bilan ifodalanadi. Quyidagi jumlada kesimlar *bor-*, *yo'q-* kesimlik leksemasi bilan ifodalangan: *Hammasi bor, faqat serka yo'q* (Pirimqul Qodirov) kabi.

2) Birinchi qism kesimi ba'zan *-b* ravishdoshi shaklida ishlatiladi: *Bir mahal traktor tumshug'idan bug' ko'tarilib, hech nima ko'rinmay qoldi* (O'tkir Hoshimov) kabi.

2. Ega faqat birinchi qismda ifodalanadi:

1) Kesimlar asosan tuslovchili leksemashakl bilan ifodalanadi:

a) fe'l leksemashakl bilan ifodalanadi: *Nabirangiz buvimni ko'raman deb qistab qo'ymadi, kelaverdik!* (Hamid G'ulom) kabi;

b) fe'ldan boshqa turkum leksemashakli bilan ifodalanadi. Quyidagi jumlada birinchi qism kesimi sifat leksemashakl bilan ifodalangan: *Qorni to'q, yo'lda non yeb olgan* (Hamid G'ulom).

2) Birinchi qism kesimi ba'zan *-b* ravishdoshi shaklida ishlatiladi: *Sillam qurib, zax ostonaga o'tirib qoldim* (O'tkir Hoshimov) kabi.

3. Ega faqat ikkinchi qismda ifodalanadi; kesimlar odatda fe'l leksemashakl bilan ifodalanadi: *Choy ichmadim, ichimga tuz ham kirmadi* (Oybek) kabi.

4. Ega har ikki qismda ifodalanmaydi: *Endi hovuridan tushdi, esidan chiqib ketadi* (Pirimqul Qodirov) kabi.

6- §. Aniqlashtiruvchi qismli qo'shma gapshakllardan turlicha mazmun munosabati anglashiladi. Bu tur qo'shma gapshakllarning umumiy qolipini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

sodda gapshakl	tobelovchi ohang :/,	sodda gapshakl
g a p l i k o h a n g i		
'aniqlashtiruvchi' m a z m u n		
q o' s h m a g a p s h a k l		

I. Nutqda quyidagicha mazmun munosabati anglashiladigan qo'shma gapshakllar ko'p ishlatiladi:

1. 'Izohlash' mazmuni anglashiladigan qo'shma gapshakllar: .. *vaqt bemahal: qorong'i tusha boshlagan* (Hamid G'ulom). *Suv keltirar bir kishi, ekin ekar ming kishi* (Maqol). *Sodda siri - tilida, pismiqlar saqlar dilida* (Maqol). *Boy bo'lib boltasi yo'q, gadoy bo'lib - xaltasi* (Maqol) kabi.

2. 'Zidlash' mazmuni anglashiladigan qo'shma gapshakllar: *Turdi bir-ikki kun xavotirlanib yurdi, hech kim kelmadi* (Pirimqul Qodirov). *Tikan zahri uchida, dushman zahri ichida* (Maqol). *Husn to'yda kerak, aql kunda kerak* (Maqol) kabi.

3. 'Qiyoslash' mazmuni anglashiladigan qo'shma gapshakllar: *Daryo suvini bahor toshirar, odam qadrini mehnat oshirar* (Maqol). *Baland tog'da qor bo'lur, er yigitda or bo'lur* (Maqol). *Chinor chirimas, archa qurimas* (Maqol). *Zang temirni kemirar, g'am - odamni* (Maqol) kabi.

4. 'Sabab' mazmuni anglashiladigan qo'shma gapshakllar:

1) asosan bajaruvchi boshqa-boshqa bo'ladi: *Uydagi narsalarni bir-biridan g'ira-shira ayirishga imkon beruvchi "jinchiroq" ham ko'rinmaydi: uy ichi qalin tutun* (Oybek). *Kuni bilan poylab hech ish chiqarolmadi: Avaz bilan Xolbek suruvlarini birga qo'shib boqib yurishardi* (Pirimqul Qodirov). *Birovdan kulmagin zinhor, senga kulguchilar ham bor* (Maqol) kabi;

2) 'sabab' mazmuni ba'zan bajaruvchi aynan bo'lgan qurilmalarda ham ifodaladi: *U qishloq yo'lidan ko'z uzmas, onasining kelib qolishidan umidvor edi* (Hamid G'ulom) kabi.

Mana bu jumlada bajaruvchining aynanligi noto'liq: birinchi qism kesimi I shaxs ko'pligi, ikkinchi qism kesimi I shaxs birligi shaklida ishlatilgan: *Yotaylik, bir soatdan keyin dalaga chiqaman* (Hamid G'ulom).

5. 'Natija' mazmuni anglashiladigan qo'shma gapshakllar: *Yo'llardagi harakat siyraklashadi, susayadi: qishloq guzariga, ko'chalarga jimjitlik cho'kadi* (Hamid G'ulom). *Qamchinni sekin silkitgan edi, jiyron sapchib ketdi* (O'tkir Hoshimov). *Qor erib, tunuka tarnovlardan suv varillab oqa boshladi* (Oybek). *Qo'shning tinch – sen tinch* (Maqol) kabi.

6. 'To'ldiruvchi' mazmuni anglashiladigan qo'shma gapshakllar. Bunday qo'shma gapshakllarning bosh qismida kesim *bil-*, *ayt-*, *gapir-*, *ishon-* kabi fe'l leksema bilan ifodalanadi:

1) asosan bajaruvchi boshqa-boshqa bo'ladi: *Bilaman, sizga oson emas* (Hamid G'ulom). *Bashor opaga ayting: traktor dalada qoldi* (O'tkir Hoshimov). *Ishonaman, to'g'ri so'z yigitsiz* kabi;

2) ba'zan bajaruvchi aynan bo'ladi: *Ochiqroq gapiring, nima demoqchisiz?* (O'tkir Hoshimov) kabi.

II. Aniqlashtiruvchi qismli qo'shma gapshakllarning quyidagicha mazmun anglashiladigan turlari nutqda oz ishlatiladi:

1) 'ega' mazmuni: *U ishq o'yiniga butunlay berilmoqchi ekan, otashin orzularning sehri bilan ko'r ekan, kimning nomusi, kimning aqli, kimning sabri, og'irligi uni sharmandalikdan qutqarib qoldi?* (Oybek) kabi;

2) 'to'siqsizlik' mazmuni: *It oyg'a qarab huraveradi, oy ko'kda suzaveradi* (Maqol) kabi;

3) 'sifatlash' mazmuni: *Tabiiy, hammadan Nurining uyi hashamatli: qiymatli jihozlar bilan magazinday yasatilgan, ko'rgan odamning ko'zi qamashadi* (Oybek). *Qo'ylarga bir qarang, mehmon: bo'rdoqiga semirtirishgan!* (Pirimqul Qodirov) kabi;

4) 'o'xshatish' mazmuni: *Oshning ta'mi tuz bilan, odamning ta'mi so'z bilan* (Maqol). *Yurgan - daryo, o'tirgan - bo'yra* (Maqol) kabi;

5) 'ta'kid' mazmuni: *Choy ichmadim, ichimga tuz ham kirmadi* (Oybek) kabi va b.

7- §. Bog'lovchi vositalarsiz tuziladigan qo'shma gapshakllarning sodda gapshaklga teng birinchi qismiga yuklama qo'shilishi mumkin. Bunday yuklama sodda gapshaklga teng qismlarni o'zaro bog'lamaydi, balki sodda gapshaklga teng birinchi qismga yuklama ifodalaydigan ma'noni qo'shadi. Bunday ishlatilgan yuklama tashlansa, bog'lovchi vositasiz tuzilgan qo'shma gapshakl yo'qolmaydi, faqat yuklama tufayli qo'shilayotgan ma'no yo'qoladi.

Bog'lovchi vositasiz tuziladigan qo'shma gapshakllarning sodda gapshaklga teng birinchi qismiga asosan quyidagi yuklamalar qo'shib keladi:

1) -u (-yu) yuklamasi: *Chilvir bir zarb bilan kesildi-yu, undan bo'shagan serka qo'ng'irog'ini quvnoq jiringlatib yuqoriga chopib ketdi* (Pirimqul Qodirov). *Bundan chiqdi, tutqich tepganida biqinim aralash qo'limga ham urilgan-u, qiziq ustida sezma-ganman* (O'tkir Hoshimov) kabi;

2) -da yuklamasi: *Kechki payt Suyunboy aka ham keldi-da, uchovlari keng bir ya-langlikda suruvlarni ajrata boshlashdi* (Pirimqul Qodirov). *Eshikning bir tabaqasi ochildi-da, kimdir Olimjonni yoqasidan mushuk bolasidek changallab uloqtirib yubordi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

3) -ku yuklamasi: .. *moli shirin-ku , o'zi harommi?!* (Oybek). *Bu zamonning odamlarini bilasiz-ku, og'zi bilan yuradi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

4) -chi yuklamasi: *Bundog' yorilsangiz-chi, punktda nima janjal?* (Hamid G'ulom) kabi;

5) -mi yuklamasi:

a) Bu yuklama odatda so'roq gapshaklni yuzaga keltiradi: *Ko'rdingmi, poyezd akangga zambarak olib ketdi* (O'tkir Hoshimov) kabi;

b) Har ikki sodda gapshakl oxirida ishlatilganida 'taxmin' ma'nosini ifodalaydi: *Uni qattiq mehnat ezib tashladimi, ishi yaxshi yurishmay qoldimi, har qalay, keyingi kunlarda asabi buzildi* (Hamid G'ulom) kabi.

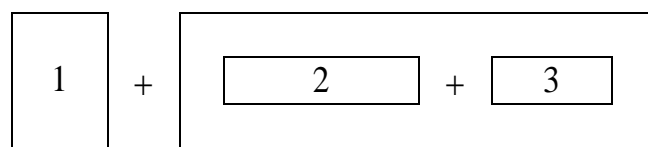
Ba'zi boshqa hodisalar

1. Teng sanaladigan qismli qo'shma gapshakllar ochiq sintaktik qurilma bo'lgani uchun ikkitadan ortiq qismdan iborat bo'la oladi: *Uning quloqlari shang'illar, ko'ksini hislar to'lqinlatar, yuragi qattiq urardi* (Oybek) kabi. Bu jumlada kesimlarning analitik grammatik shakliga mansub *edi* affiksoidi umumlashtirilgan.

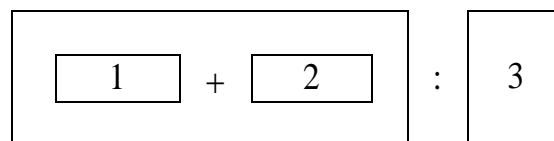
2. Noteng qismli qo'shma gapshakllarda ergash qism uyushiq qator hosil qilgan holatda ishlatilishi mumkin. Masalan, quyidagi qo'shma gapshakl tarkibida shart ergash qism uyushiq qator hosil etib qatnashgan: *Agar men sizni .. qo'l-oyog'ingizni bog'lab, majbur qilib olayotgan bo'lsam, agar sizning ko'nglingiz boshqada bo'lsa...* (Odil Yoqubov). Mana bu qo'shma gapshakl tarkibida to'siqsiz ergash qism uyushiq qator hosil etib qatnashgan: *Adolat har qancha mehribonlik ko'rsatsa ham, Tozagul uning boshida har qancha parvona bo'lsa ham, ayriliq alami bosilay demas edi* (Hamid G'ulom) va b.

3. Qo'shma gapshakl ikkitadan ortiq qismdan iborat murakkab tuzilishli bo'lishi mumkin. Bir necha misol:

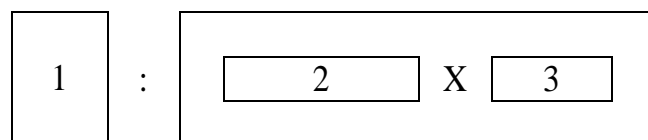
1) Aziz Uritskiy ko'chaga burilib oq eman daraxtlari quyruq soya tashlagan keng yo'lkadan Observatoriya ko'chasiga tomon borar ekan, qishloqdan ketishga majbur qilgan voqea ko'z oldidan nari ketmas, o'sha voqea munosabati bilan tortgan azoblarini eslagan sari ko'nglidagi jarohat yangilanar edi (Hamid G'ulom). Bu jumla dastlab ikki qismga ajraladi: birinchi qism *borar ekan* kesimi bilan tugaydi. Ikkinchi qism o'z ichida *ketmas va yangilanar edi* kesimlari bilan tugaydigan ikki qismdan iborat bo'lib, bu kesimlarning analitik grammatik shakliga mansub *edi* affiksoidi umumlashtirilgan. Ikkinchi qism tarkibidagi sodda gapshaklga teng qismlar ham, birinchi qism bilan ikkinchi qism ham sanash ohangi bilan birlashadi, 'biriktiruv' mazmuni anglashiladi. Bunday sintaktik qurilmaning tizmasi quyidagicha:

2) Kechalardan birida Fazliddin boshini quyi solib mudrab jim o'tirar ekan, Nuri chiday olmadi: birinchi marta achchiqlanib gapirdi (Oybek). Bu jumlaning birinchi qismi *chiday olmadi* kesimi bilan tugaydi; qo'shma gapshaklga teng bu qismda bir paytda yuz beradigan zid voqeliklar tasvirlangan: 'zidlash' mazmuni ifodalangan. Jumlaning qismlaridan esa 'sabab-natija' mazmuni ifodalanadi. Bunday sintaktik qurilmaning tizmasi quyidagicha:

3) Otaning amaliga suyana ko'rma: otang toysa, sen yiqilasan (Maqol). Bu jumlaning birinchi qismi sodda gapshaklga, ikkinchi qismi esa qo'shma gapshaklga teng. Ikkinchi qism - shart ergash qismlari qo'shma gapshakl. Jumlaning qismlaridan 'izohlash' mazmuni ifodalanadi. Bunday sintaktik qurilmaning tizmasi quyidagicha:

4. Ko'chirma qism va so'zlovchi gapshaklidan tarkib topadigan sintaktik qurilmalar yozma adabiy nutqda ko'p uchraydi. Bunday sintaktik qurilmalarda ko'chirma qism sodda yoki qo'shma gapshaklga, to'liqsiz gapshaklga, hatto undalmaga teng bo'lishi mumkin. So'zlovchi gapshaklining kesimi tovush fe'llari, fikrlash fe'llari bilan ifodalanadi. Bir necha misol:

- Nega bunday allanechuksan? - shivirlab so'radi u.

-Oyijon, hech tashvish tortmang; charchadim xolos, - javob berdi Nuri kul-moqqa tirishib (Oybek).

Yo'lchi o'zi uchun ovunchoq xayollarga berilib .. tanho yurarkan, Shoqosim chiqdi; ko'kka boqib bo'g'iq tovush bilan "Yoxu!" deb qichqirdi-da, o'tin keltirish uchun qayoqqadir g'oyib bo'ldi (Oybek) kabi va b.

FRAZEMALAR TIZIMI

1- §. Frazema til qurilishining lug‘at bosqichiga mansub ikkinchi lisoniy birlik bo‘lib, bittadan ortiq leksemaning o‘zaro semantik-sintaktik birlashuvi bilan tarkib topgan bo‘ladi, shunga ko‘ra tuzma segment birlik deyiladi; sintaktik tuzilishi jihatidan birikmaga, gapshaklga teng bo‘lib, odatda nominativ va signifikativ vazifa bajaradi, lekin leksemadan ifoda jihati bilan-gina emas, mazmun jihati bilan ham farq qiladi.

Adabiyotlarda ushbu til birligi *frazeologizm*, *frazeologik birlik* kabi terminlar bilan ataladi; *leksema*, *morfema* terminlariga monand ravishda *frazema* deb atalishi ma‘qul. Frazemalar o‘rganiladigan sohani esa *frazemika* deb nomladik (Adabiyotlarda *frazeologiya* termini ishlatiladi).

Frazema lisoniy birlik sifatida miyaning til xotirasi qismida mavjud ramzga teng; frazemadan foydalanishda ana shu ramzdan nusxa olinadi. Frazema lisoniy birlik sifatida qismga teng bo‘ladi; ma‘lum grammatik belgi-xususiyatlar qo‘shilgandan keyin-gina butunga aylanadi va nutqda ishlatiladi; keyingi holatida frazema nutqiy birlikka teng bo‘ladi, frazemashakl deyiladi.

Lisoniy birlik sifatida frazema ikki jihatning - ifoda jihatining va mazmun jihatining bir butunligidan iborat.

FRAZEMALARNING IFODA JIHATI

2- §. Frazemalarning ifoda jihati deb ularning asli qanday lisoniy birliklardan tarkib topgani tushuniladi. Frazema ikki va undan ortiq leksemaning o‘zaro semantik-sintaktik bog‘lanib, umumlashma ko‘chma ma‘no kashf etishi bilan yuzaga keladi. Frazemada birikmaning, gapshaklning ma‘lum bir qolipi doimiy tarkibiy qism sifatida leksemalar va morfemalar bilan to‘ldirilgan bo‘ladi. Masalan, *ko‘z(i)ni och-* frazemasi asli *ko‘z(i)ni* leksemashaklining *och-* leksemasiga tobelanishi bilan tuzilgan to‘ldiruv-chili birikmaga teng; bu frazemaning ifoda jihatiga *ko‘z(i)ni* leksemashakli tarkibida qatnashadigan *ko‘z-* leksemasi, tushum kelishigi ko‘rsatkichi mansub; sonlovchi, nisbatlovchi ham zaruriy qism sifatida qatnashadi, lekin qaysi sonlovchi, nisbatlovchining ishlatilishi nutq bosqichida aniqlashadi. Shuni hisobga olib bu leksemashakl tarkibini $ko‘z + (S) + (N) + ni$ tarzida yozib ko‘rsatish mumkin. Tuzilishi jihatidan birikmaga teng ushbu frazemaning ikkinchi a‘zosi *och-* leksemasi bilan ifodalangan. Bu frazemaga bir butun holda bo‘lishli-bo‘lishsizlik, mayl, zamon, shaxs-son ko‘rsatkichi nutqda qo‘shiladi.

Frazemadan tashqari nutqda xuddi shunday birikma ham tuzib ishlatiladi. Nutqning o‘zida tuziladigan bunday birikma erkin birikma deyiladi va bunday birikmaga zid holda frazema turg‘un birikma (turg‘un bog‘lanma) deyiladi.

Turg‘un bog‘lanma keng tushuncha bo‘lib, to‘g‘ri ma‘noli va ko‘chma ma‘noli turg‘un bog‘lanmalarga ajratiladi; ko‘chma ma‘noli turg‘un bog‘lanmalar frazema deyiladi.

To‘g‘ri ma‘noli turg‘un bog‘lanma deb tarkibli terminlarga (*olmoshlab ekish* kabi), takror qolipi asosida tuziladigan birliklarga (*kuchiga kuch qo‘shiladi*, *husniga husn qo‘shib turibdi*, *kundan kunga* kabi) aytiladi.

Frazemalarning grammatik qurilishi

3- §. Frazemalarda hozirgi o'zbek tilidagi sintaktik bog'lanishlarning deyarli barcha turlari o'z aksini topgan.

I. Frazemalarning ko'p qismi birikmaga teng qurilishli. Erkin birikmalarda bo'lganidek sintaktik qurilishi birikmaga teng frazemalarda ham tobe a'zo leksemashakl bilan, hokim a'zo esa leksema bilan ifodalanadi, frazema bir butun holda turg'un birikmaga teng bo'ladi. Masalan, *ko'z(i)ni och-* frazemasining leksik-grammatik tarkibi va sintaktik qurilishini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

$$\{[ko'z + (S) + (N) + Kt] X [och-]\}-.$$

Bu frazemani, masalan, payt hollovchisi vazifasida ishlatish uchun unga bo'lishli shakl yasovchisi, *-gan* sifat-dosh shakli yasovchisi, *-lari* nisbatlovchisi, *(-dan) keyin* ko'makchisi qo'shiladi: *Bo'taboy aka ko'zini ochganlaridan keyin .. astoydil o'qidim* (Abdulla Qahhor).

Demak, birikmaga teng qurilishli ayrim frazemalar lisoniy birlik sifatida qismga teng bo'lib, biror sintaktik bo'lak vazifasida kela oladigan darajada grammatik shakllanidan keyin butunga, birikmashaklga aylanadi.

2. Birikmaga teng qurilishli ayrim frazemalar lisoniy birlik sifatidayoq birikmashaklga teng bo'ladi. Masalan, *katta ko'cha* frazemasini asli "sifatlovchi X sifatlanmish" qolipida tuzilgan birikmaga teng, lekin bu frazema faqat birlik, bosh kelishik shaklida-gina ishlatiladi, bunday grammatik tabiat ushbu frazemaga lisoniy birlik sifatida mansub: *Chidasang - shu, chidamasang - katta ko'cha!* (Oybek) kabi. Xuddi shunday tuzilishli erkin birikma esa *katta ko'chani, katta ko'chalarga* kabi ot birikmaga xos turli grammatik shakllarda ishlatilaveradi. *Ana-mana deguncha, kampir shaftoli yeguncha* frazemasini ham shu shaklida-gina ishlatiladi.

Demak, birikmaga teng qurilishli ayrim frazemalarga bir butun holda tashqi grammatik shakllanish lisoniy birlik sifatida xos bo'lib, shu jihati bilan bunday frazema erkin birikmadan farqlanadi.

4. Frazemalarning bir qismi sintaktik qurilishi jihatidan gapshaklga teng bo'lib, tarkibida ega bo'lak mavjud bo'ladi: *bosh(i) shishdi* kabi (Bunday frazemalarning bosh shaklini yozib ko'rsatishda *-di* zamon yasovchisini, III shaxs nisbatlovchisini tanladik). Bu frazemaning tarkibini va sintaktik bog'lanishini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

$$[bosh + Sb + (N) + Kb] X [shish + (B) + (M/3) + Ts III].$$

Bunday frazemaning gapshaklga teng ekanligi tarkibida ega vazifasidagi leksemashakl qatnashayotganligi va shu leksemashakldan anglashiladigan bajaruvchining shaxs-soniga monand ravishda frazemaning oxirgi a'zosiga tuslovchi qo'shilayotganligi bilan belgilanadi. Tuslovchidan oldin bunday tuzilishli frazemaga bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon shakli yasovchisi qo'shiladi va bu grammatik ko'rsatkichlar frazemaga obyektiv voqelikka ko'ra nutqning o'zida tanlab qo'shiladi.

Ko'rinadiki, gapshaklga teng frazemada tuslovchining mavqei bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon shakli yasovchilarining mavqeidan keskin farq qiladi (Asli gap-

shaklga teng qurilishli erkin bog‘lanmalarda ham shunday); frazemani tuslovchining o‘zi asosida gapshaklga teng deyish to‘g‘ri bo‘lmaydi; bo‘lishli-bo‘lishsizlik, mayl, zamon shakli yasovchilari qo‘shilganidan keyin-gina gapshakl yuzaga keladi. Demak, sintaktik qurilishi gapshaklga teng frazema ham asli qism holatida bo‘ladi, to‘liq grammatik shakllanganidan keyin-gina butunga teng bo‘ladi.

4. Tarkibida ega bo‘lagi bor ayrim frazemalar lisoniy birlik sifatida to‘liq grammatik shakllangan birikmaga teng bo‘ladi. Masalan, *tomdan tarasha tushganday* frazemasi asli "o‘rin hollovchisi X ega X kesim" qolipida tuzilgan gapshaklga teng, lekin bu frazema faqat bir shaklda - *-gan + day* shakl yasovchilari qo‘shilgan holda ishlatiladi. Ushbu frazema asli gapshaklga teng tuzilishli frazemaning transformasiga teng (Sintaktik transformatsiya hodisasi bayon qilingan qismga qarang).

5. Tarkibida tobe qism bo‘lib ergash gapshakl qatnashadigan quyidagi tur frazemalar ham birikmaga teng deb qaraladi, chunki bunday frazemaning hokim qismi leksemaga teng bo‘ladi, bunday frazema sintaktik vazifada kelish uchun grammatik ko‘rsatkichlarni nutq bosqichida oladi. Masalan, yer *tagida ilon qimirlasa, bil-* frazemasiga lisoniy birlik sifatida bo‘lishli-bo‘lishsizlik, mayl, zamon, shaxs-son ko‘rsatkichlari mansub emas, bu grammatik ko‘rsatkichlar unga nutq bosqichida qo‘shiladi: *Nusrat uni: "Ye r t a g i d a i l o n q i m i r l a s a, b i l a d i", - der, undan o‘tdan qo‘rqanday qo‘rqardi* (Said Nazar) kabi.

Bunday hodisa ko‘chirma qismli frazemalarda ham mavjud. Masalan, "*Og‘zing qani?*" - *desa, qulog‘ini ko‘rsat-* frazemasi tarkibida gapshaklga teng ko‘chirma qatnashadi, lekin frazema bir butun holda birikmaga teng bo‘lib, unga bo‘lishli-bo‘lishsizlik, mayl, zamon, shaxs-son ko‘rsatkichlari nutq bosqichida qo‘shiladi: *Uning o‘zi hech baloda yo‘q, "Og‘zing qani?" - desa, qulog‘ini ko‘rsatadigan ushoqqina bir yigit edi* (Sami Abduqahhor). Bu frazemani sifatlovchi vazifasida keltirish uchun unga *-digan* sifatdosh yasovchisi qo‘shilgan; bu sifatdosh yasovchisidan oldin o‘zbek tiliga xos grammatik qonuniyatga binoan bo‘lishli shakl yasovchisi, keyin *-a* ravishdosh yasovchisi qo‘shilgan.

6. Ayrim frazemalar tarkibidagi birinchi qism birikmashaklga, ikkinchi qism gapshaklga teng bo‘ladi. Masalan, *qushbegi bilan shovla yemay(di), tirnog‘(i) kuyadi* frazemasining birinchi qismi birikmaga teng qurilishli, lekin frazema tarkibida faqat bo‘lishsiz shaklda, *-a/-y* zamon yasovchisi bilan ishlatiladi, tuslovchi-gina bajaruvchining shaxs-soniga qarab tanlab qo‘shiladi, odatda III shaxs tuslovchisi ishlatiladi. Bu frazemaning ikkinchi qismi gapshaklga teng qurilishli, shunga ko‘ra *-di* III shaxs tuslovchisi bilan ishlatiladi, undan oldin bo‘lishli shakl, *-a/-y* zamon shakli yasovchisi qatnashadi; bu qismdagi ega bo‘lak birlik va bosh kelishik shaklida keladi, faqat nisbatlovchi tanlab qo‘shiladi, odatda III shaxs nisbatlovchisi bilan ishlatiladi va b.

Yuqoridagi tasvirlardan ayonki, frazemaning ifoda jihatiga uning tarkibidagi leksemalar-gina emas, balki frazemaning doimiy tarkibiy qismi sifatida qatnashadigan morfemalar ham mansub bo‘ladi, chunki bunday morfemalar, o‘rni bilan tuslovchi ham frazemaning ichki grammatik qurilishiga mansub bo‘ladi. Frazemani nutqda ishlatish munosabati bilan qo‘shiladigan morfemalar-gina uning ifoda jihatiga mansub bo‘lmaydi.

Allofrazemalar

4- §. Turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lish fonemaga (allofonemalar), leksemaga (alloleksemalar), morfemaga (allomorfemalar) xos ekanligi qo‘llanmaning oldingi bo‘limlarida tasvirlandi. Turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lish frazemalarda boshqa li-soniy birliklardagidan ko‘ra ko‘p (frazemalarning deyarli yarmiga xos); chunki frazema murakkab qurilishli bo‘lib, turli-tuman o‘zgarishlar uning tarkibidagi leksemalarda ham, morfemalarda ham yuz beradi.

Miyaning til xotirasi qismidagi ramzda frazema qanday allofrazemalarga ega ekanligi haqida axborat bo‘ladi, allofrazemalar ana shu axborat asosida tuzilib, nutqqa ma‘lum bir grammatik shakllangan holda kiritiladi.

Allofrazema deb qaraluvchi birliklar asosida ayni bir obraz yotadi, allofrazemalardan ayni bir lug‘aviy ma‘no anglashiladi; allofrazemalar tufayli frazemaga xos yaxlitlik yo‘qolmaydi, balki shu yaxlitlik saqlangan holatda voqe bo‘ladi.

Allofrazemalarning ikki turi ajratiladi: leksik allofrazemalar, grammatik allofrazemalar. Uchinchi tur - leksik allofrazema bilan grammatik allofrazemaning birgalikda namoyon bo‘lishiga teng bo‘lib, leksik-grammatik allofrazema deb yuritiladi.

5- §. Leksik allofrazemalar frazema tarkibidagi leksik birlikni o‘zgartirish natijasida yuzaga keladi; bunda leksik birlik almashtiriladi, qo‘shiladi, tashlanadi.

1. Allofrazemalar leksik birlikni almashtirish bilan yuzaga keladi:

1) asosan leksemalar, odatda bir turkum leksemalari almashtiriladi:

a) ko‘pincha ot leksemalar almashadi:

ko‘ngil - yurak: ko‘ngl(i) // yurag(i) g‘ash tortdi;

zarar - ziyon: zarar // ziyon yetkaz-,

bet - yuz: bet(i) // yuz(i) chidamadi,

chehra - yuz: ochiq chehra // yuz bilan kabi;

b) sifat leksemalar almashadi:

chog‘ - xush: kayf(i) chog‘ // xush kabi;

d) fe‘l leksemalar almashadi:

suq- - tiq- : ikki oyog‘(i)ni bir etikka suq- // tiq- kabi;

e) ravish leksemalar almashadi:

avval - oldin : podadan oldin // avval chang chiqar- kabi va b.

Almashinuvchi leksemalar o‘zaro sinonim yoki yaqin ma‘noli bo‘ladi, shunga ko‘ra allofrazemalar o‘zaro ma‘no semasida, baho semasida farq qiladi.

2) Ba‘zan alloleksemalar almashadi:

vahima – vahm : vahima // vahm bosdi,

ziyoda - ziyod : haddan ziyoda // ziyod kabi.

2. Allofrazemalar ba‘zan leksik birlikni qo‘shish yoki tashlash bilan yuzaga keladi. Biri ikkinchisining aksi bo‘lgan bunday jarayon juda oz voqe bo‘ladi. Masalan, *bir shingil - bir-ikki shingil, es(i)ni tani- - es-hush(i)ni tani-* kabi allofrazemalarda leksik birlik qo‘shiladi (Sodda leksema bilan ifodalangan a‘zo juft leksemaga aylantiriladi), *daryodan bir tomchi - daryodan tomchi, kalava(si)ning uchini yo‘qot- - kalava(si)ni yo‘qot- ka-*

bilarda leksik birlik tashlanadi.

6- §. Grammatik allofrazemalar odatda frazemaning ichki grammatik qurilishida voqe bo'ladigan o'zgartishlar bilan yuzaga keladi. Frazemani nutqqa kiritish bilan voqe bo'ladigan grammatik o'zgarishlar, masalan fe'l frazemaning maylda, zamonda o'zgarishini aks ettiradigan o'zgarishlar allofrazemalar deyilmaydi.

Grammatik allofrazemalarda frazemaning tarkibiga mansub grammatik birliklar almashtiriladi, qo'shiladi, tashlanadi:

I. Grammatik birlikni almashtirish bilan yuzaga keladigan allofrazemalarda:

I) sinonimik almashuv voqe bo'ladi:

a) -y - -sdan : *sanamay* || *sanamasdan sakkiz de-*,

b) -s - -ydigan: *ko'z ilg'amas* || *ilg'amaydigan* ,

d) -gani - -shga: *o'tqazgani* || *o'tqazishga joy topolmay-*,

e) -sa (ham) – -gan + da (ham) : *bosh(i)ga qilich kelsa ham* // *kelganda ham*,

f) -qa – bilan : *qo'yn(i)ni puch yong'oqqa* // *yong'oq bilan to'ldir-* kabi.

2) allomorfemalar almashadi: *-day - -dek* : *xamirdan qil sug'urganday* // *sug'urgandek* kabi ;

3) morfemaning belgisi-belgisiz ishlatilishi almashadi: *xamirning uchidan patir - xamir uchidan patir* kabi ;

4) bir kelishik boshqa kelishikka almashadi: *o'z yog'(i)ga o'z(i) qovuril-* - *o'z yog'(i)da o'z(i) qovuril-* kabi ;

5) *bo'l-* yordamchisi *qil-* yordamchisiga frazemaning sintaktik qurilishi o'zgarmagan holda almashtiriladi: *jon(i)dan bezor bo'l-* - *jonidan bezor qil-*, yer bilan *yakson bo'l-* - yer bilan *yakson qil-* kabi. Bunday almashtirish natijasida o'timsiz frazema o'timli frazemaga aylanadi.

2. Allofrazemalarning grammatik qo'shish yoki tashlash bilan voqe bo'lishi ko'p emas:

I) Grammatik qo'shishda :

a) 'biroz' ma'nosini ifodalaydigan *-sh* affiksi qo'shiladi: *ko'ngl(i) bo'shadi* - *ko'ngl(i) bo'shshadi* kabi ;

b) nisbatlovchi qo'shiladi: *boshdan oyoq - boshidan oyoq* kabi;

d) frazemaning birikmaga teng qurilishini o'zgartirmagan holda ortirma yasovchisi qo'shiladi: *vujudga kel-* - *vujudga keltir-*, yer *tishla-* - yer *tishlat-* kabi ;

e) sintaktik qurilishini o'zgartirmagan holda sifatlovchili birikmaga teng frazemaga *ekan* affiksoidini, *-lik* substantiv shakl yasovchisini va nisbatlovchini qo'shib (tashqi transformatsiya) atributiv frazemaning substantiv allofrazemasi hosil qilinadi (*ekan* affiksoidi ko'pincha ishlatilmaydi): *qattiq qo'l-* - *qattiq qo'lligi*, *sodda dil-* - *sodda dil[ekan]lig(i)* kabi. Allofrazema tarkibidagi nisbatlovchi ushbu allofrazema bog'lanib keladigan qaratuvchi bo'lakdan (bajaruvchidan) anglashiladigan shaxs-son ma'nosiga monand holda tanlab qo'shiladi: *sodda dilligim*, *sodda dilliging* kabi.

2) Grammatik tashlashda:

a) nisbatlovchi tashlanadi: *yurag(i) betlamadi* - *yurak betlamadi* kabi;

b) ortirma yasovchisi tashlanadi: *parvoy(i)ga keltirma-* - *parvoy(i)ga kelma-* kabi.

3) Ba'zan allofrazema ayni vaqtda grammatik tashlash va almashtirish natijasida yuzaga keladi. Masalan, *ko'ngl(i)ni ovla-* frazemasida tarkibidagi nisbatlovchi tashlanishi bilan tushum kelishigi belgisi holatdan belgisiz holatga almashadi: *ko'ngil ovla-* kabi va b.

7- §. Allofrazemalarning o'zbek tilida keng tarqalgan alohida turi sintaktik qurilishini transformatsiyalash natijasida yuzaga keladi. Bunday transformatsiya fe'l frazemalarda ham, boshqa turkum frazemalarida ham voqe bo'ladi (Frazeologik birliklarning turkumlanishi o'z o'rnida bayon qilinadi).

I. Frazemaning sintaktik qurilishida sodir bo'ladigan transformatsiya natijasida birikmaga teng qurilish gapshaklga teng qurilishga aylanadi. Bunday transformatsiya fe'l frazemalarda yuz beradi: frazemaning o'timli fe'l leksema bilan, demak, bosh nisbatdagi fe'l leksema bilan ifodalangan a'zosiga majhul nisbat yasovchisi qo'shiladi, natijada bu a'zo tushum kelishigini boshqarish xususiyatini yo'qotadi, shuning oqibatida frazemaning ot leksemashakl bilan ifodalangan a'zosining tushum kelishigi bosh kelishikka almashadi, natijada frazema birikmaga teng holatdan gapshaklga teng holatga o'tadi; uch shaxs-sonda tuslanish yo'qolib, faqat III shaxsda ishlatiladigan bo'ladi; frazemaning bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon shakllarida ishlatilish imkoniyati o'zicha saqlanadi: *burn(i)ni ko'tar-* - *burn(i) ko'tarildi*, *o'taka(si)ni yor-* - *o'taka(si) yorildi*, *yetti nomus(i)ni yerga buk-* - *yetti nomus(i) yerga bukildi* kabi. Bunday allofrazemalarning tarkibini va sintaktik qurilishini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

[(ot lek. + Sb + (Ns) + Kt) X (o't-li f.l. + Na -)] -

(ot lek. + Sb + (Ns) + Kb) X (o't-li f.l. + Nm + B + M/3 + Ts III).

II. Gapshaklga teng qurilishning birikmaga teng qurilishga transformatsiyalanishi bir necha ko'rinishda amalga oshiriladi va turli natijalarga olib keladi:

1. Fe'l frazemaning o'timsiz fe'l leksema bilan ifodalangan kesimiga orttirma yasovchisi qo'shiladi, natijada bu fe'l leksema o'timlilashadi, vositasiz to'ldiruvchini boshqarish xususiyati yuzaga keladi, shunga ko'ra frazemaning bosh kelishikdagi ot leksema bilan ifodalangan a'zosi tushum kelishigidagi leksemashaklga almashadi, frazemaning birikmaga teng allofrazemasi hosil bo'ladi: *miya(si) achidi* - *miya(si)ni achit-*, *baho(si) oshib ketdi* - *baho(si)ni oshirib yubor-*, *bosh(lari) bir joyga qovushdi* - *bosh(lari)ni bir joyga qovushtir-* kabi. Bunday allofrazemalarning tarkibini va sintaktik qurilishini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

(ot lek. + Sb + (Ns) + Kb) X (o'-siz f.l. + B + M/3 + Ts III)

[(ot lek. + Sb + (Ns) + Kt) X (o'-siz f.l. + Ort)-]-

Shunday transformatsiyalash bo'lishsiz shaklda-gina ishlatiladigan frazemalarda ham voqe bo'ladi: *dam(i) chiqmadi* - *dam(i)ni chiqarma-*, *yegan-ichgan(i) ich(i)ga tushmadi* - *yegan-ichgan(i)ni ich(i)ga tushirma-* kabi.

Quyidagi frazemada majhul nisbat yasovchisi qo'shib o'timsizlashgan fe'l a'zoga orttirma yasovchisi qo'shib o'timlilashgan va yuqoridagicha transformatsiya amalga oshirilgan: *lab-lunj(i) osildi* - *lab-lunj(i)ni osiltir-*.

Mana bu frazemalarda fe'l a'zo tarkibidagi 'biroz' ma'nosini ifodalaydigan *-sh* affiksi tashlangan, shundan keyin orttirma yasovchisi qo'shilgan: *chehra(si) yorishdi* - *chehra(si)ni yorit-*, *ko'ngl(i) yorishdi* - *ko'ngl(i)ni yorit-* kabi.

2. Fe'l frazema tarkibidagi *bo'l-* yordamchisi *qil-* yordamchisiga almashtiriladi, o'timsiz fe'l yordamchi o'timli fe'l yordamchiga almashtirilishi bilan gapshaklga teng qurilish birikmaga teng qurilishga aylanadi; frazemaning bosh kelishikdagi ega a'zosi tushum kelishigidagi vositasiz to'ldiruvchiga aylanadi; bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon, shaxs-son ko'rsatkichlari fe'l a'zo tarkibidan (umuman, frazema tarkibidan) chiqariladi:

yurag(i) qon bo'ldi – yuragini qon qil-, baxt(i) qora bo'ldi – baxt(i)ni qora qil-, og'ir(i) yengil bo'ldi – og'irini yengil qil- kabi.

Oxirgi allofrazemalarning tarkibini va sintaktik qurilishini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

(ot l. + Sb + (Ns) + Kb) X (sif.l. + *bo'l* + B + M/3 + Ts III)

[(ot l. + Sb + (Ns) + Kt) X (sif.l. + *qil-*)]-

3. Sintaktik qurilishi birikmaga teng fe'l frazemaning fe'l leksema bilan ifodalangan a'zosi va tushum kelishigidagi ot leksemashakl bilan ifodalangan a'zosi o'rin almashtiriladi; bunda kesim a'zo tarkibidagi mayl, zamon, shaxs-son ko'rsatkichlari, ega a'zo tarkibidagi kelishik ko'rsatkichi tashlanadi; ayni vaqtda fe'l a'zoga *-gan* sifat-dosh yasovchisi, ot a'zoga nisbatlovchi qo'shiladi, vositasiz to'ldiruvchili birikma sifatlovchili birikmaga aylanadi; hosil bo'lgan allofrazema ot birikmaga teng bo'lib, kelishik ko'rsatkichi nutqda sintaktik vazifaga binoan tanlab qo'shiladi: *javob ber- - bergan javob(i)-, va'da ber- - bergan va'da(si)-* kabi. Bunday allofrazemalarning tarkibini va sintaktik qurilishini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

[(ot l. + S + [Kt]) X (o'tim. f.l.-)]-

[(o't-li f.l. + Bli + gan) X (ot l. + S + (Ns))]-.

Mana bu misolda vositasiz to'ldiruvchili birikmaga teng qurilish avval gapshaklga teng qurilishga, keyin bu qurilish sifatlovchili birikmaga teng qurilishga aylantirilgan: *ko'z(i)ni och- - ko'z(i) ochildi - [ochilgan ko'z(i)-]*-.

4. Sintaktik qurilishi gapshaklga teng ism frazemaning sifat leksemashakl bilan ifodalangan kesim a'zosi va bosh kelishikdagi ot leksemashakl bilan ifodalangan ega a'zosi o'rin almashtiriladi; kesim a'zo sifatlovchiga, ega a'zo sifatlanmishga aylanadi; bunda kesim a'zo tarkibidagi bo'lishli-bo'lishsizlik, zamon, shaxs-son ko'rsatkichlari, ega a'zo tarkibidagi nisbatlovchi va kelishik ko'rsatkichi tashlanadi: *qo'l(i) ochiq - ochiq qo'l-, peshana(si) sho'r - sho'r peshana-, bag'ri tosh - tosh bag'ir-* kabi. Bunday allofrazemalarning tarkibini va sintaktik qurilishini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin:

(ot l. + Sb + (Ns) + Kb) X (sifat l. + Bli + 3 + Ts III) -

[(sif. l. + 'sifatlovchi' semasi) X (ot l.-)]-

Bunday usul bilan hosil qilingan allofrazema *-li* affiksi yoki *bilan* ko'makchisi qo'shilgan holda ishlatiladi: *chehrasi ochiq - ochiq chehra bilan* kabi.

5. Sintaktik qurilishi gapshaklga teng bo'lib, kesimi sifat, ravish, kesimlik leksemashakli bilan ifodalangan frazema oxiridagi bo'lishli-bo'lishsizlik, zamon, shaxs-son ko'rsatkichlari tashlanadi va shunday asosga *-lik* substantiv shakl yasovchisi, III shaxs nisbatlovchisi qo'shiladi; kelishik shakli qanday sintaktik bo'lak vazifasida

kelishiga qarab nutq bosqichida qo‘shiladi: *qo‘l(i) kalta* || *qisqa - qo‘l(i) kaltaligi-* || *qisqaligi-, jahl(i) tez - jahl(i) tezligi-, qo‘l(i) bor - qo‘l(i) borligi-* kabi. Bunday transformatsiyalash natijasida asli ega bo‘lakning bosh kelishik shakli belgisiz qaratqich kelishigi shakliga almashadi, gapshaklga teng qurilish qaratuvchili birikmaga aylanadi;

(ot l. + Sb + (Ns) + Kb) X (sifat l. + B + 3 + Ts III) -

[(ot l. + Sb + (Ns) + Kq:b-siz) X (sifat l. + lik + Ns III)-]-

6. Fe'l frazemalarda to‘ldiruvchili birikmaga teng qurilishni avval gapshaklga teng qurilishga, keyin bu qurilishni qaratuvchili birikmaga teng qurilishga aylantirish ham mavjud: *uy(i)ni buz-* - *uy(i) buzildi - uy(i)ning buzilgani-* kabi. Gapshaklga teng qurilishni qaratuvchili birikmaga transformatsiya qilishda ega bo‘lakning bosh kelishik shakli qaratqich kelishigiga, kesim bo‘lak tarkibidagi zamon yasovchisi fe'lning sifatdash yoki otdosh shakliga, tuslovchi nisbatlovchiga almashtiriladi. Bunday allofrazemalarning tarkibini va sintaktik qurilishini quyidagicha yozib ko‘rsatish mumkin:

[(ot l. + Sb + (Ns) + Kt) X (o‘t-li f.l.)- -

(ot l. + Sb + (Ns) + Kb) X (o‘t-li f.l. + Nm + B + M/Z + Ts III)- -

[(ot l. + Sb + (Ns) + Kq) X (o‘t-li f.l. + Nm + B + gan/sh + Ns III)-]-.

Frazemalarda ifoda jihatiga ko‘ra voqe bo‘ladigan munosabatlar

1- §. Frazemalarda ifoda jihatiga ko‘ra voqe bo‘ladigan munosabatlar deb omonimiklik, omonimiya, paronimiya hodisalari ko‘rsatiladi.

Frazeologik omonimiklik. Frazemaning erkin bog‘lanma bilan ifoda jihatiga ko‘ra o‘zaro teng kelishiga omonimiklik deyiladi. Bunday hodisa ko‘pchilik frazemalarga xos. Masalan, nutqda *kuni o‘tdi* erkin bog‘lanmasi tuzib ishlatiladi, bunda *kun-*, *o‘t-* leksemalari o‘z ma‘no mustaqilligini saqlab bog‘lanadi. Shu bilan birga *kun(i) o‘tdi* frazemasi ham mavjud bo‘lib, uning tarkibida qatnashadigan *kun-*, *o‘t-* leksemalari o‘z ma‘no mustaqilligini saqlamaydi, frazmadan yaxlitligicha umumlashma ko‘chma ma‘no anglashiladi ('tirikchilik qil-').

Quyidagi misollarni qiyoslang: 1) *Turg‘un ota uzoq bosh qashir, keyin birdan y e n g i n s h i m a r i r* (Oybek). 2) *Shunday qilib, Tojiboyning raislik davri tamom bo‘ldi. Oyimxon pechatni undan olib, ko‘krak cho‘ntagiga solib qo‘ydi. Oyimxon y e n g s h i m a r i b ish boshladi* (Parda Tursun).

Birinchi misoldagi *yeng shimar-* - erkin bog‘lanma: uni tashkil etuvchi *yeng-* va *shimar-* leksemalari o‘z leksik ma‘no mustaqilligini saqlagan holda bog‘lanib kelgan. Ikkinchi misoldagi *yeng shimar-* - frazema, chunki bu bog‘lanmada *yeng-* va *shimar-* leksemalari o‘z leksik ma‘no mustaqilligini saqlamaydi, bog‘lanmadan yaxlitligicha 'astoydil' ma'nosi anglashiladi.

Ayni bir leksemalardan tuzilgan bog‘lanmalarning to‘g‘ri va ko‘chma ma'noda ishlatilishidagi farq quyidagi matnda ochiq ko‘rinadi:

- *Afandi? Sira o g‘ z i n g i z n i o c h m a d i n g i z - a ?*

- *O g‘ i z o c h i s h bundan kam bo‘ladimi? - dedi afandi. - Esnayverib*

og'zimning yirtilishiga sal qoldi-ku! (Afandi latifalaridan).

Bu parchada to'g'ri ma'noli bog'lanma bilan frazema asosida "so'z o'yini" ishlatilgan.

Omonimiklik asosan quyidagi holatlarda voqe bo'lmaydi:

1) Frazema tarkibida ko'chma ma'noda qatnashgan leksema bo'lganida: *ko'ngl(i) oq - oq ko'ngil, ko'z(i)ning paxtasi chiqdi - ko'z(i)ning paxtasini chiqar-* kabi.

2) Frazema asosida real voqelik yotmaydi, shu sababli xuddi shunday erkin bog'lanma tuzilmaydi: *bir yoqadan bosh chiqar-, ko'ngl(i)ga qo'l sol-, bosh(i) ko'kka yetdi* kabi va b.

Frazema - lisoniy birlik, erkin bog'lanma - nutqiy birlik; bular til qurilishining boshqa-boshqa holatiga mansub; shu sababli bu yerda omonimiya voqe bo'lmaydi, omonimiklik haqida gapiriladi.

2- §. Omofrazemalar. Ifoda jihati teng frazemalar omofrazemalar deyiladi: *boshi(i)ga ko'tar- I* ('kuchli shovqin-suron qil-') - *bosh(i)ga ko'tar- II* ('yuksak darajada izzat-hurmat qil-') kabi.

Omofrazemalar quyidagicha yuzaga keladi:

1. Frazemalar ifoda jihatida tasodifan teng kelib qoladi. Bunda har bir frazema asosida boshqa-boshqa obraz yotadi. Masalan, *misi chiqdi I* frazemasini miskarlik bilan bog'lansa (Idish-oyoq ilgari asosan misdan yasalar va usti sirlanar edi; siri ketsa, misi chiqib, yaroqsiz holga kelar edi); *misi chiqdi II* frazemasini esa misning rangiga bog'lanadi (Pechka qattiq yoqilsa, qizib mis rangiga kiradi).

2. Bir frazemandan ikkinchi frazema o'sib chiqib voqe bo'ladi. Omofrazemalarning bunday yo'l bilan paydo bo'lishi uch xil:

1) Mavjud frazemaning ma'no taraqqiyoti natijasida yangi frazema paydo bo'ladi. Bu hodisa frazeologik polisememiyaga o'xshaydi. Farq shundaki, hozirgi holatida bu ikki omofrazema anglatgan ma'nolarni bir frazemaning ma'nolari sifatida talqin qilib bo'lmaydi, bu lug'aviy ma'nolar bir ma'no zanjiriga birlashmaydi. Masalan, *jon(i) bor I* frazemasini jonlilarga nisbatan, birinchi navbatda odamga nisbatan ishlatiladi ('hali tirik' ma'nosini anglatadi). Bu frazemaning jonlilardan *gap, so'z* kabi mavhum tushuncha nomlariga ko'chirish bilan tamoman yangicha ma'no ('asosga ega', 'zamirida haqiqat bor', 'bejiz emas') vujudga kelgan. Bu ikki frazeologik ma'noni bir frazemaning ikki ma'nosi deb bo'lmaydi, chunki bu lug'aviy ma'nolar orasida bog'lanish yo'q. Shu sababli keyingi ma'noni alohida frazema (*joni bor II*) deb qarash lozim (Keyingi frazema ko'pincha *jon bor* shaklida ishlatiladi).

2) Mavjud frazemaning biror grammatik shakli asosida paydo bo'ladi. Bunda frazemaning grammatik shakllaridan biri ma'noda ayrimlik qozonadi, shu asosda mustaqil frazema darajasiga o'sib boradi. Xuddi shunday shaklda ishlatilish avvalgi frazema ham saqlangani sababli omonimiya paydo bo'ladi.

Leksemalarning ayrim grammatik shaklida qotib ravishlashuvi faol jarayon bo'lib, hozirgi o'zbek tilida ham ravish turkumining boyish manbalaridan biri. Bunday usul bilan ravishlashuv frazemalarda ham anchagina uchraydi. Masalan, *bosh(i)ni yeb I* shakli *bosh(i)ni ye-* frazemasining juda ko'p grammatik shakllaridan biri bo'lib, bu shaklida

ham boshqa shakllaridagi kabi lugʻaviy maʼnoni aynan anglatadi ('yoʻq qilib', 'halok qilib'). Shu frazemadan oʻsib chiqqan *boshini yeb II* frazemasi esa xuddi shu shaklda paydo boʻlgan. Avvalgi lugʻaviy maʼno bilan bogʻlanmaydigan yangi lugʻaviy maʼnoning {'juda koʻp hosil qilib'} yuzaga kelishi yangi frazemaning vujudga kelishiga, bu esa oʻz navbatida omonimiyaning paydo boʻlishiga olib kelgan.

3) Mavjud frazemada yangicha sintaktik vazifaga xoslanish, shu tufayli yangi maʼno anglatish voqe boʻladi, natijada boshqa-boshqa turkumga mansub ikki frazema haqida gapirish lozim boʻladi. Masalan, *turgan gap I* va *turgan gap II* frazemalaridan birinchisi kesim vazifasiga xoslangan boʻlib, 'aniq', 'shak-shubhasiz' kabi maʼnoni anglatadi. Shu frazema keyinchalik kirish boʻlak vazifasida ham ishlatilib, alohida bir lugʻaviy maʼno ('albatta', 'shubhasiz' kabi modal maʼno) kashf etgan, modal frazema paydo boʻlgan. Bu tur omofrazemalar juda oz.

3- §. Omofrazemalarga nisbatan ham **omonimlar** va **omoformalar** haqida gapiriladi. Omonim omofrazemalar barcha muqobil shakllarida oʻzaro teng keladi. Masa-lan, *qoʻl koʻtar- I* ('urmoqchi boʻl-') va *qoʻl koʻtar- II* ('tarafdor ekanini, roziligini bildir-') barcha muqobil shakllarida teng keladi, shunga koʻra omonim omofrazemalar deyiladi.

Omofrazemalar koʻpincha biror tomoni bilan farqlanib turadi, shunga koʻra omonim omofrazemalar juda oz. Omoforma omofrazemalar asosan quyidagi sabablarga koʻra voqe boʻladi:

I. Frazemalardan biri boʻlishli-boʻlishsizlikning faqat bir shaklida ishlatiladi, shu jihati bilan har ikki shaklda ishlatiladigan frazemadan farqlanib qoladi. Masalan, *soʻz ber- I* ('muzokara qilishga rasmiy ruxsat ber-') frazemasi boʻlishli va boʻlishsiz shakllarda ishlatiladi, *soʻz berma- II* ('boshqalarga imkon bermay nuqul oʻzi gapir-') frazemasi faqat boʻlishsiz shaklda ishlatiladi, omonimiya *soʻz berma- I* va *soʻz berma- II* shakllarida voqe boʻladi.

2. Frazemalardan biri nisbatlovchi bilan ishlatilmaydi. Masalan, *koʻz yum- I* ('koʻra-bila turib eʼtiborsiz qoldir-') frazemasi nisbatlovchisiz ishlatiladi, *koʻz(i)ni yum-* ('qazo qil-') frazemasi esa nisbatlovchili ham, nisbatlovchisiz ham ishlatiladi, keyingi shaklda ishlatilganida tushum kelishigi ham belgisiz shaklga oʻtadi va omonimiya voqe boʻladi.

3. Frazemalardan biri ikki nisbat shaklida, ikkinchisi esa faqat bir nisbat shaklida ishlatiladi. Masalan, *chehra(si)ni och- I* ('xafaligi tarqaganini koʻrsat-') frazemasi har ikki nisbat shaklida ishlatiladi: *chehra(si) ochildi*; *chehra(si)ni och- II* ('goʻzallashtir-') frazemasi esa faqat aniq nisbat shaklida ishlatiladi va b.

4- §. Parafrazemalar. Baʼzi frazemalar oʻzaro tarkibidagi bir leksik aʼzosi bilan-gina farq qiladi, lekin bu aʼzolar ifoda jihatiga, baʼzan mazmun jihatiga koʻra ham oʻxshash boʻladi. Bunday frazemalarni parafrazemalar deb nomlash mumkin. Parafrazemalarning asosiy koʻrinishlari quyidagicha:

1. Ikki frazema tarkibidagi hollovchi boshqa-boshqa, lekin oʻxshash leksik birlik bilan ifodalangan boʻladi: *yurag(i) t a r s yorilib keta yozdi* ('sabr-chidami tugab xunob boʻlib ket-') - *yurag(i) q o q yorilayozdi* ('sevinib kuchli hayajonlan-') kabi.

2. Ikki frazema tarkibidagi toʻldiruvchi boʻlak boshqa-boshqa, lekin oʻxshash leksik

birlik bilan ifodalangan bo'ladi: *o'z(i)ni qayerga qo'yish(i)ni bilma-* 2 ('bekorchilikdan zerikib toqatsizlan-') - *o'zini qayoqqa urish(i)-ni bilma-* ('kuchli hayajonlangan holda toqatsizlan-') kabi.

3. Ikki frazema tarkibidagi fe'l a'zo boshqa-boshqa, lekin o'xshash leksema bilan ifodalangan bo'ladi: *yetti uxlab, tush(i)ga ham kirma-* ('mutlaqo o'ylama-, kutma-') - *yetti uxlab, tush(i)da ham ko'rma-* ('hech qachon ko'rma-') kabi va b.

FRAZEMALARNING MAZMUN JIHATI

1- §. Lisoniy birlik sifatida frazemalarga ham xuddi leksemalarda bo'lganidek nomlash vazifasi va ma'lum bir ma'noni bildirish vazifasi xos. Faqat frazeologik birliklarning ayrim turlarida nomlash vazifasi yo'q (Bular "Frazemalarning turkumlanishi" bahsida tasvirlanadi).

Frazemada ikki va undan ortin leksema o'z leksik ma'no mustaqilligini yo'qotgan holda bir umumiy ma'no markaziga bo'ysunadi, frazemadan yaxlitligicha anglashiladigan ma'noni gavdalanitirish uchun xizmat qiladi. Frazemadan anglashiladigan ma'no uning tarkibidagi leksemalardan anglashiladigan ma'nolarning oddiy (arifmetik) yig'indisi bo'lmay, umumlashma, ustama ma'no, ayni vaqtda ko'chma ma'no sifatida gavdalanadi. Masalan, *jon(i)ni jabborga ber-* frazemasini 'bor kuchini safarbar qilgani holda faoliyat ko'rsat-' ma'nosini anglatadi; bu ma'no – *jon-*, *jabbor-*, *ber-* leksemalari anglatadigan ma'nolarning oddiy yig'indisi emas, balki ma'lum obrazga asoslanadigan umumlashma ko'chma ma'no.

Leksemada bo'lganidek, frazemaning mazmun jihatida ham ikki hodisa ajratiladi: 1) lug'aviy ma'no, aniqrog'i - frazeologik ma'no, 2) baho semasi.

2- §. Frazeologik ma'no. Frazemaning voqelikka nisbat beriladigan lug'aviy mazmuni (nimanidir anglatishi, ifodalashi) frazeologik ma'no deyiladi. Masalan, *tuyaning kallasiday* frazemasini 'hajmi odatdagidan ancha katta, yirik' ma'nosini, *yurak-bag'r(i) qon bo'lib ketdi* frazemasini 'diltang bo'l-, ziq bo'l-' ma'nosini anglatadi: *Qovunga qarang. Har biri tuya ning kallasiday. Juda saralangan* (Oy-bek). *Yurak-bag'r(i) qon bo'lib ketdi, .. ertadan beri yolg'iz o'tiribman* (Oybek).

Frazeologik ma'no tarkibini semik tahlil qilish bilan ham ideografik semalar ajratiladi. Masalan, *ta'b(i) xira* frazemasini sifatlarning ruhiy holat bildiruvchi leksik-semantik guruhiga mansub. Bu guruh sifatlarning lug'aviy ma'nosi tarkibida 'kayfiyat', 'his-hayajonning ijobiy-salbiyligi', 'his-hayajonning kuchli-kuchsizligi' kabi ideografik semalar ajratiladi. Ana shu semalar asosida yuqoridagi frazemaning ma'nosini 'kayfiyati biroz yomon holatda' deb ta'riflash mumkin.

3- §. Frazeologik butunlik va frazeologik chatishma. Frazemadan yaxlitligicha anglashiladigan lug'aviy ma'no bilan uning tarkibidagi leksemalar anglatadigan lug'aviy ma'nolar orasidagi munosabat asosida frazemalarning ikki ma'no turi farq qilinadi: 1) frazeologik butunlik, 2) frazeologik chatishma.

Ma'nosi tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar asosida izohlanadigan, shu leksik ma'nolarning umumiy maxraji sifatida gavdalanadigan frazema frazeologik butunlik deyiladi: *to'ydan ilgari nog'ora chal-, yog' tushsa – yalagu(n)dek, katta og'iz* kabi. M i

s o l: *Mehmonning qizarganini payqagan keksa boy o'z xotinining k a t t a o g' i z va betamizligidan achchiqlanib yuzini teskari burdi* (Oybek).

Ma'nosi tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar asosida izohlanmaydigan, bu leksemalarga xos leksik ma'nolarni hisobga olmaydigan frazemaga frazeologik chatishma deyiladi: *bosh(i)ni olib (chiqib ket-), o'pka(si)ni qo'ltiqla-* kabi. M i s o l: *Bordiyu Siz ham tisarilsangiz, Sizdan ham qo'limni yuvib, qo'ltig'imga uraman-u, b o s h i m n i o l i b hayyo-hayt deb chiqaman-ketaman* (Hamza). *Ovchi uzoqdan o' p k a s i n i q o' l t i q l a b chopib keldi* (Ertakdan).

Frazeologik chatishmaga xos ma'no tarkibidagi leksemalarning ma'nosiga hatto zid bo'ladi. Masalan, *oyog'(i)ni qo'l(i)ga ol-* frazemasidan anglashiladigan ma'no ('masofani o'ta tez sur'at bilan bos-') tarkibidagi leksemalardan bevosita anglashiladigan ma'nolarga zid: oyoqni qo'lga olgandan keyin, jadallik u yoqda tursin, umuman hech qanday harakat bo'lishi mumkin emas.

Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma uchun umumiy belgi - ularda semantik va grammatik sintezga intilishning mavjudligi. Bunda quyidagilar nazarda tutiladi: 1) Tarkibida ikki va undan ortiq leksema qatnashadi, 2) Yaxlit bir ma'no gavdalanadi, 3) Tarkibidagi leksemalar o'z leksik ma'no mustaqilligini yo'qotadi, 4) Erkin bog'lanma bilan omonimiklik holatida bo'ladi, 5) Frazemani faqat yaxlitligicha almashtirish mumkin, 6) Nutqda yaxlitligicha bir sintaktik vazifada keladi, 7) Boshqa tilga yaxlitligicha tarjima qilinadi.

Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma orasidagi farq - ulardagi umumiy belgining (semantik-grammatik sintezga intilishning) me'yorida:

1a. Frazemaning ma'nosi tarkibidagi leksemalarning ma'nosiga bog'liq, shu leksik ma'nolarning o'ziga xos sintezidan iborat bo'ladi.

1b. Frazemaning ma'nosi tarkibidagi leksemalarning ma'nosiga bog'liq emas, bulardan kelib chiqmaydi.

2a. Frazemaning ma'nosini uning tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar asosida izohlash mumkin.

2b. Frazemaning ma'nosi tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar asosida izohlanmaydi, frazmadan anglashiladigan ma'noni tushunishda qandaydir shartlilik mavjud bo'ladi.

3a. Tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar ma'lum darajada hisobga olinadi.

3b. Tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar hisobga olinmaydi.

4a. Frazemaning yaxlit ma'nosi fonida tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar ham sezilib turgani sababli bunday frazemaning ma'nosi ko'p qirrali, boy bo'ladi, murakkab holatda gavdalanadi; ichki obraz hayot bo'ladi.

4b. Faqat frazemaning yaxlit ma'nosi-gina mavjud bo'ladi, bu ma'noning gavdalanishida tarkibidagi leksemalarning ma'nosi qatnashmaydi; ichki obraz so'ngan bo'ladi. Shunga ko'ra frazemaning ma'nosi ancha sodda holatda gavdalanadi.

5a. Ma'nosini tarkibidagi qismlar asosida izohlash imkoniyatining borligi bilan bunday frazema yasama leksemalarga o'xshaydi.

5b. Ma'nosini tarkibidagi qismlar asosida izohlash imkoniyatining yo'qligi bilan

bunday frazema tub leksemaning bosh leksik ma'nosiga o'xshaydi.

4- §. Baho semasi. Frazema mazmun jihatining voqelikka munosabat bildirish belgisiga baho semasi deyiladi. Baho semasining leksemalardagi va frazemalardagi mavqei farqli.

Baho semasi leksemalarning ko'pida betaraf bo'ladi, yaqqol ifodalanib turmaydi; ba'zan esa baho semasi leksemani turlicha ma'no munosabatiga kiritish, turlicha qo'llash bilan hosil qilinadi. Frazemalarning ko'pida esa baho semasi uning mazmun jihatida doimiy tarkibiy qism bo'lib qatnashadi, ba'zan frazemaning lug'aviy ma'nosini butunlay qamrab oladi.

Frazemalar odatda voqelikni nomlab-gina qolmay, uni baholaydi ham. Frazemalarning tilda yashashini oqlab turadigan asosiy sabablardan biri - shu. Masalan, quyidagi matnlarda ishlatilgan frazemalar ma'lum voqelikni nomlaydi (*yer-u ko'kka ishon-ma- - 'o'ta darajada ardoqla-'; bosh(i)ga ko'tar- II - 'yuksak darajada izzat-hurmat qil-'; mukka(si)dan ket- - 'o'zini tiya olmaslik darajasida berilib ket-'*); shu bilan bir vaqtda bu voqelikka munosabatni ham ifodalaydi (Avvalgi ikki frazemada ijobiy munosabat, keyingi frazemada esa salbiy munosabat ifodalanadi): *I b r o h i m. Xursandmisan, xafa qilayotgani yo'qmi? G u l s a r a. Yo'q! Yer-u ko'kka ishonmaydi, boshiga ko'taradi* (Yashin). *Otang — xurofatga mukkasidan ketgan odam* (Yashin).

5- §. Frazemalarda lisoniy ma'no va nutqiy ma'no. Frazemalar nutqda asosan lisoniy ma'nosi bilan ishlatiladi. Shuning bilan birga frazemani yangicha lug'aviy mazmun bilan ishlatish ham uchraydi. Masalan, *chakag(i) ochildi* frazemasi odatda 'ko'p ma'ra-' (hayvonga nisbatan), 'uzluksiz jovra-' (kishiga nisbatan) ma'nolarini anglatadi. Oybek bu frazemani juda ustalik bilan yangi bir hodisa - pulemyotning o'q uzishiga ko'chirgan. Bunday yangicha qo'llash muvaffaqiyatli chiqqan, yozuvchi 'uzluksiz o'q uz-' kabi yangicha ma'noni ifodalashga erishgan: *Pulemyotning chakagi ochilib ketdi.*

Frazemani yangicha nutqiy qo'llash hamma vaqt ijobiy chiqavermaydi. Masalan, quyidagi nutqiy qo'llash durust chiqqan, lekin kichik bir nuqson ham bor: *Sevgining naqadar pok, naqadar muqaddasligini yetti uxlab, tushida ko'rma-gan va uni muruvvatsiz qo'lda so'lgan chechak kabi xoksor qilgan ishq jalloblari-ning noziga quloq solgan xudo to'tiqushning bolalaridek bir-biriga zor, intizor bo'lib, bir-biriga yetisholmay xor-zor bo'lib yurgan miskinlar ohiga nechuk quloq solmas ekan?* (Mirzakalon Ismoilij).

Bu matnda ishlatilgan *yetti uxlab, tush(i)da ko'rma-* frazemasi 'hech qachon ko'rma-' ma'nosini anglatadi va ko'rish mumkin bo'lgan narsalarga nisbatan ishlatiladi. Yozuvchi bu frazemani yangicha matnda, yangicha qurshovda (*sevgining pokligi, muqaddasligi* birikmashakliga bog'lab) ishlatgan. Natijada bu frazema tamoman yangi ma'noni - 'bilma-' ma'nosini anglatish uchun xizmat qildirilgan. Bu bilan frazema-ning lug'aviy ma'nosi to'g'ri taraqqiy ettirilgan. Lekin bu frazema mavhum belgi otlarini bevosita boshqarib kelishi o'rinli chiqmagan. Agar bu frazema to'g'ridan to'g'ri *sevgini* leksemashaklini quyidagicha boshqarib kelsa edi, muallif bu nuqsondan qutular edi: *Pok, muqaddas sevgini yetti uxlab, tushida ko'rmagan.*

Badiiy nutqda frazemani noo'rin, noto'g'ri ishlatish hollari ham uchraydi. Bunday

hol tilni bilmaslik, til qonuniyatlari bilan hisoblashmaslik oqibatida yuz beradi. Masalan, quyidagi matnda frazema noo‘rin ishlatilgan: *Ko‘rinmaydi ko‘zim- ga Tor qafasda turganim. Esga tushar bog‘chada erkin sayrab yurganim* (Adham Rahmat). Bu matnda ishlatilgan *ko‘z(i)ga ko‘rinma- II* frazemasi 'tatima-' ma'nosini anglatib, qadrlı, yoqimli kishi yoki narsaga qarata aytiladi; she'rdagi "tor qafas"ni bunday narsa deb bo‘lmaydi.

Frazemalarda ko‘pma'nolilik

1- §. Lug‘aviy ma'noning taraqqiy etishi frazemalarga ham xos bo‘lib, asosan metafora yo‘li bilan ko‘chirish natijasida voqe bo‘lgan. Masalan, *ko‘ngl(i)ga teg-* frazemasi asli biror ovqat tez-tez iste'mol qilinishi tufayli yoqmay qolishini anglatadi. Bu frazema keyinchalik ovqatdan boshqa narsalarga, shuningdek kishilarga qarata ham ishlatilgan; bunday ko‘chirish natijasida bu frazemada 'tabiatiga to‘g‘ri kelmay qolib yoqtirmaslik hissi uyg‘andi' ma'nosi yuzaga kelgan: 1) *Mastava ko‘ngillari- ngizga tegi b yurgan dir* (Hakim Nazir). 2) *Ammo har kuni bir xil narsani takrorlayverish uning ko‘ngliga tegdi* (Ibrohim Rahim).

Frazemaga xos ma'noning taraqqiyoti natijasida frazeologik ma'noning miqdori o‘zgaradi. Bir frazeologik ma'no asosida ikkinchi frazeologik ma'noning yuzaga kelishi ikki xil hodisaga - ko‘pma'nolilikka yoki omonimiyaga olib keladi; bulardan birinchisi ko‘p (Frazeologik omonimiya oldingi sahifalarda tasvirlandi).

Bir frazema ba'zan zid mazmunli lug‘aviy ma'nolarni anglatadi. Masalan, *yurag(i) qinidan chiq[ayoz]di* frazemasi qattiq hayajonlanishni anglatadi, lekin bunday holat tashvishga ham, sevinchga ham bog‘lanadi: 1) *Qo‘rqmayman deb bo‘lmaydi, o‘g‘lim. Shunaqa vaqtda odamning yuragi qinidan chiqib ketadi* (Abdulla Qahhor). 2) *Qizning paranjisini ko‘rish bilan oq yigitning yuragi qinidan chiqayozdi* (Oybek). Buni enantiosemiya hodisasiga o‘xshatish mumkin.

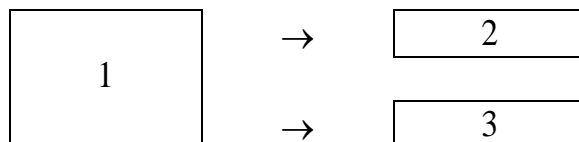
2- §. Frazemalarning ko‘pi bir ma'noli (monosemem). Masalan, *bahr(i)dan o‘t-* frazemasi 'foydali deb bilgan narsasidan voz kech-' ma'nosini, *"berdi"sini aytguncha urib o‘ldir-* frazemasi 'gapirib bo‘lguncha kutmay (chidamay) biror narsa de-' ma'nosini, *'daryodan bir tomchi'* frazemasi 'qolgan qismiga nisbatan juda oz' ma'nosini anglatadi.

Ko‘p ma'noli (polisemem) frazemalar ham anchagina bo‘lib, bularning ko‘pi - ikki va uch ma'noli. Masalan, *bosh(i) aylandi* frazemasi ikki ma'noni anglatadi: 1) 'behud bo‘l-', 2) 'esankira-'; *bosh suq-* frazemasi uch ma'noni anglatadi: 1) 'gavdasi tashqarida qolib, boshini tiqqan holda qara-' 2) 'kir-', 3) 'aralash-'. *Bosh ko‘tar- I* frazema-si esa quyidagi to‘rt ma'noni anglatadi: 1) 'qara-', 2) 'qilib turgan ishini to‘xtat-', 3) 'qo‘zg‘al-', 'harakatga kel-', 4) 'kurashga chog‘lan-' ("O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati"ga qarang).

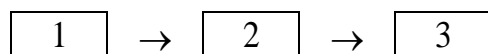
Frazeologik polisememiya deganda frazemaning o‘zi ikki va undan ortiq lug‘aviy ma'no anglatishi tushuniladi. O‘zaro shaklan o‘xshash erkin bog‘lanmadan va frazemandan anglashiladigan ma'nolar bir nuqtaga birlashtirilib, polisememiya deb qaralmaydi, chunki bular har xil hodisalar: erkin bog‘lanma - nutqiy birlik, frazema - lisoniy birlik. Erkin bog‘lanma bilan frazemaning shaklan teng kelish hodisasi omonimiklik deyiladi ("Frazeologik omonimiya" bahsiga qarang).

3- §. Frazemaning lug‘aviy ma‘nosi birdan ortiq bo‘lsa, xuddi leksemalarda qilinganidek bosh ma‘no va hosila ma‘no belgilanadi. Masalan, *jar sol-* frazemasida 'jarchi vositasida eshittir-' (Bu ma‘no eski ma‘noga aylangan), 'keragidan ortiq darajada bo‘rttirib xabar tarqat-' ma‘nolarini anglatadi. Birinchisi - bosh ma‘no, ikkinchisi - shundan o‘sib chiqqan hosila ma‘no.

Bino qo‘y- frazemasida uch ma‘noli: 1) 'ortiqcha baho ber-', 2) 'qiyofasiga alohida e‘tibor ber-', 3) 'e‘tiqod bilan qara-'. Bu frazemaning ikkinchi, uchinchi ma‘nolari birinchi ma‘nodan o‘sib chiqqan:

Til(i) chiqdi frazemasida lug‘aviy ma‘nolarning bog‘lanishi o‘zgacha: 1) 'nutqqa ega bo‘l-', 2) 'indamay yurgan kishi gapiradigan bo‘lib qol-' 3) 'aytishadigan bo‘l-'. Bu ma‘nolarning bog‘lanishi quyidagicha:

Bu ma‘nolarning birinchisi - bosh ma‘no, uchinchisi - hosila ma‘no, ikkinchisi esa avvalgi ma‘noga nisbatan hosila ma‘no, keyingi ma‘noga nisbatan bosh ma‘no (nisbiy bosh ma‘no).

Leksemada bosh leksik ma‘no odatda to‘g‘ri ma‘no bo‘ladi. Frazemada esa bosh lug‘aviy ma‘no ko‘chma ma‘no bo‘ladi, chunki frazemaning bosh lug‘aviy ma‘nosi ham hosila ma‘nosi kabi ustama ko‘chma ma‘no tarzida gavdalanadi, ma‘lum obrazga asoslanadi. Demak, frazemaning tabiati to‘g‘ri ma‘noni istisno qilib qo‘yadi.

4- §. Frazemalarda ham lug‘aviy ma‘noni va uning taraqqiyotini semik tahlil usuli bilan o‘rganish bu hodisalarni ravshanroq tasavvur qilishga imkon yaratadi. Masalan, *ko‘ngl(i) aynidi* - ikki ma‘noli frazema. Bu frazemaning birinchi ma‘nosi uchun semalarni quyidagicha belgilash mumkin: fe‘l frazema bo‘lgani sababli avvalo 'ta‘sir ko‘rsat-' semasi belgilanadi. Ta‘sir ko‘rsatish 'ijobiy yoki salbiy' bo‘ladi, ta‘sir etuvchi - 'jism', aniqrog‘i - 'ovqat', ta‘sir 'kishi organizmida', aniqrog‘i - 'ovqatlanish a‘zolari'da namoyon bo‘ladi. Ovqatlanish a‘zolariga ovqatning ta‘siri 'jismoniy' bo‘ladi. Yuqorida ajratilgan semalar yig‘imi shunday tartiblanadi: 'ovqatlanish a‘zolari' + 'jismoniy' + 'salbiy' + 'ta‘sir ko‘rsat-'. Ana shu semalar asosida bu frazemaning bosh ma‘nosi 'ovqatlanish a‘zolari qabul qilmagani tufayli behuzur bo‘l-' deb ta‘riflanadi.

Ko‘ngl(i) aynidi frazemasining ikkinchi lug‘aviy ma‘nosi birinчисidan o‘sib chiqqan. Yangi ma‘no bu frazemani ovqatdan boshqa narsaga ko‘chirib ishlatish natijasida yuzaga kelgan. Bunday ko‘chirishda birinchi ma‘no tarkibidagi 'salbiy', 'ta‘sir ko‘rsat-' semalari saqlanadi, 'ovqatlanish a‘zolari' ('organizm') semasi 'hissiyot' semasiga, shu bilan birga 'jismoniy' semasi ham 'ruhiy' semasiga almashadi. Natijada quyidagi

semalar yig'imi voqe bo'ladi: 'hissiyot' + 'ruhiy' + 'salbiy' + 'ta'sir ko'rsat-'. Ana shu semalar yig'imi asosida bu lug'aviy ma'no 'tabiatiga yoqmagani tufayli ijirg'an-' deb ta'riflanadi.

Ko'rinadiki, bu frazemada lug'aviy ma'no taraqqiyoti aniqdan mavhuma tomon yo'nalishda voqe bo'lgan, ma'no taraqqiyoti yo'llaridan metonimiyaga to'g'ri keladi.

5- §. Frazelogik ma'no ham xuddi leksik ma'noda bo'lganidek o'ziga xos kontekstda (qurshovda) namoyon bo'ladi. Polisemem frazemaning ma'nolari o'zaro lug'aviy ma'nosidan tashqari leksik qurshovida, grammatik tabiatida farqlanib turishi mumkin. Masalan, *boy ber-* frazemasida uch lug'aviy ma'noni anglatadi: 1) 'yutqiz-', 2) 'yo'qot-', 'behuda, befoyda o'tkaz-', 3) 'oshkor qil-'. Bu ma'nolar turli leksik qurshovda namoyon bo'ladi: birinchisida qimorni, garovni anglatadigan leksema bilan, ikkinchisida vaqtni anglatadigan leksema bilan, uchinchisida esa sirni anglatadigan leksema bilan ishlatiladi: 1) *Ukaning hech haqi yo'q, hovlidan bo'ladigan tegishini ham sotib, qimorga boy bergan!* (Sobir Abdulla). 2) *Shunday qilib, bahorda boy bergan o'n besh kunni ham qaytarib oldik* (Ibrohim Rahim). 3) *Kulgiga to'lib turganlar endi sir boy berib qo'ygan yigitchaning ustidan xaxolashdi* (Pirimqul Qodirov). Ko'rinadiki, bu frazemaning lug'aviy ma'nolarida leksik qurshov farqli, lekin grammatik tabiat bir xil.

Mana bu frazemaning lug'aviy ma'nolarida leksik qurshov ham, grammatik tabiat ham farqli:

$$\text{ket} \frac{(u)}{u} \text{ ga tush-}.$$

Bu frazema 'zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qil-' va 'manfaatdor bo'lgani holda berilib harakat qil-' ma'nolarini anglatadi. Har ikki ma'nosida harakatni kishi bajaradi, lekin harakat qaratilgan predmet boshqa-boshqa bo'ladi: birinchisida kishiga (*kimning*), ikkinchisida esa narsaga (*nimaning*) qaratiladi. Shu sababli bu ma'nolarning leksik qurshovi ham, grammatik tabiati ham farq qiladi. Qaratqich kelishigida kishini bildiradigan leksemaning kelishi birinchi ma'noda har uch shaxs-son nisbatlovchisini ishlatishga yo'l ochadi; qaratqich kelishigida narsani anglatadigan leksemaning kelishi esa faqat III shaxs nisbatlovchisining qatnashuvini belgilab qo'yadi; natijada bu ikki frazeologik ma'noning grammatik tabiati farqlanib qolgan. Birinchi ma'nosida *ketidan tushdim, ketidan tushding, ketidan tushdi, ketingdan tushdim, ketingdan tushdi, ketimdan tushding, ketimdan tushdi* kabi shakllarda ishlatilsa, ikkinchi ma'nosida shu shakllarning uchtasida-gina keladi: *ketidan tushdim, ketidan tushding, ketidan tushdi*.

Mana bu frazemaning lug'aviy ma'nolarida grammatik tabiat boshqacharoq:

$$\text{hadd} \frac{(u)}{u} \text{ dan osh} \frac{3 + Ts}{3 + Ts III}.$$

Bu frazema [*kim (o'zining)*] 'o'ziga ortiqcha erk berib yubor-', [*nima (o'zining)*] 'ortiq darajada kuchayib, zo'rayib ket' ma'nolarini anglatadi. Birinchi ma'noda kishiga xos harakat, ikkinchi ma'noda esa narsaga xos harakat bildiriladi. Shunga ko'ra bu ma'nolar har xil leksik qurshovda oydinlashadi, ayni vaqtda grammatik shakllarda ishlatilishi ham farq qiladi. Birinchi ma'nosida bu frazema har uch shaxs-sonda tuslanadi ham, nisbatlanadi ham. Ikkinchi ma'nosida faqat III shaxs tuslovchisi va nisbatlovchisi bilan ishlatiladi (har

ikki ma'nosida tuslovchi bilan nisbatlovchi moslashib yuradi: *haddingdan oshding, hadidan oshdi* kabi).

5- §. Leksemalarning semantik bog'lanishida ta'kidlangan shart-sharoitlar frazemalarning semantik bog'lanishida ham amal qiladi. Masalan, *ko'ngl(i) bor* frazemasini ijobiy yoki betaraf ish yoki narsani anglatadigan leksemalar bilan ishlatiladi: *Universitetda o'qishga ko'n gli bor* kabi. Lekin *Janjalga ko'n gli bor* kabi bog'lab ishlatilmaydi: *janjal* leksemasi anglatadigan voqelik salbiy hodisa deb baholanadi va b.

6- §. Frazosemema. Semema termini bilan faqat leksemaning mazmun jihati nomlanmay, frazemaning (shuningdek morfemaning) ham mazmun jihati nomlanadi. Bu uch til birligiga xos sememalarni leksosemema, frazosemema, morfosemema deb farqlab nomlash mumkin.

Xuddi leksemalarda bo'lgani kabi frazema bir lug'aviy ma'noli bo'lsa bir til birligiga (bir frazeologik birlikka) teng bo'ladi. Agar frazema polisemem bo'lsa, uning har bir frazosememasi o'zicha alohida til birligiga (alohida frazeologik birlikka) teng bo'ladi. Chunki xuddi leksemalarda bo'lgani kabi har bir frazosemema o'ziga xos lug'aviy mundarijaga (ideografik semalar yig'imiga), o'ziga xos baho semasiga ega. Bulardan tashqari har bir frazosemema o'ziga xos leksik qurshovga ega bo'ladi, grammatik tabiatida ham ko'pincha farqlanib turadi. Nihoyat, har bir frazosemema mustaqil ravishda boshqa lug'aviy birlik bilan (frazeologik birlik, leksik birlik bilan) sinonimik, antonimik munosabat hosil etishi mumkin.

Frazemalar orasidagi semantik munosabatlar

Frazemalarda sinonimik munosabat

1- §. Ideografik semalari teng, bir yoki bir necha jihati o'zaro farqli frazemalar (frazosememalar) frazeologik sinonimlar (frazosinonimlar) deyiladi. Masalan, *og'z(i)ga tolqon sol-*, *mum tishla-* frazemalari ayni bir lug'aviy ma'noni - 'mutlaq gapirma-', 'subhatda mutlaqo qatnashma-' ma'nosini anglatadi: *Majlis boshlanguncha biroz kulishib o'tiraylik. Og'izlaringga tolqon solib oldinglar* (Parda Tursun). *Bir gapirib, o'n kulardi, hammani og'ziga qaratardi... Bugun mum tishlab qoldi* (Oydin).

Frazeologik sinonimlar ham uch jihatdan baholanadi: a) lug'aviy ma'nosi jihatidan, b) baho semasi jihatidan, v) nutqiy xoslanishi jihatidan.

Frazosinonimlar ko'pincha ma'no sinonimlari (ideografik sinonimlar) bo'ladi (Ma'nosi teng keladigan frazosinonimlar juda oz). Masalan, *burn(i)ni ko'tar-* - *burn(i) ko'tarildi* va *dimog'(i) shishdi* frazemalari uchun umumiy mundarija 'kibrlan-', 'gerday-' bo'lsa-da, bu umumiy ma'noning gavdalanishi turlicha. Bundan qat'i nazar, *burn(i)ni ko'tar-* - *burn(i) ko'tarildi* frazemasiga nisbatan *dimog'(i) shishdi* frazemasida ma'no kuchliroq. Frazosinonimlarda baho semasi odatda bo'rtib turadi. Asli frazemalar xuddi shu maqsad bilan - voqelikni nomlashda uni o'tkir baholab berish uchun, ijobiy yoki salbiy munosabatni yaqqol ifodalash uchun - yaratiladi. Masalan, *ikki oyog'(i)ni bir etikka tik-*, *oyog'(i)ni tirab ol-* sinonimlarining har ikkisida baho semasi juda kuchli; *bosh(i)*

shishdi, miya(si) g'ovlab ketdi sinonimlarida esa baho semasi ikkinchisida kuchliroq: *Otam uylantiraman deb ikki oyog'ini bir etikka suqib olgan. Hol-jonimga qo'ymaydi* (Sayidahmad). *Savdogarning o'jarchasiga oyoq tirab turishi yigitning g'azabini oshira boshladi* (Oy-bek). *Shu kunda hammaning boshishi shigan* (Oybek). *Ming xil xayol bilan miyam g'ovlab ketdi* (Oydin).

Frazosinonimlar nutqiy xoslanish jihatidan rang-barang emas, asosan so'zlashuv nutqiga, qisman boshqa nutq ko'rinishlariga xoslangan. Masalan, *ko'z(i)ni yum-, dun/yodan o't-* frazemalari adabiy nutqqa (ko'tarinki nutqqa), shularning sinonimi *jon ber-* frazemesi esa so'zlashuv nutqiga xoslangan.

Sinonim frazemalarni bir 'frazemaning variantlaridan (allofrazemalardan) farqlash kerak. Masalan, 'yangi, qo'l tegmagan' ma'nosini anglatuvchi *oxori to'kilmagan, qirovi to'kilmagan* frazemalari o'zaro sinonim, chunki bulardan har biri asosida boshqa-boshqa obraz yotadi (birinchisi to'quvchilikdan, ikkinchisi esa pichoqchilikdan olingan), boshqa-boshqa leksemalardan tarkib topgan.

Ammo *bosh(i)da yong'oq chaq-, bosh(i)da danak chaq-, bosh(i)da tosh chaq-* bir frazemaning ko'rinishlari (allofrazemalari) bo'lib, bir leksik a'zoning almashuvi bilan yuzaga kelgan, bunday almashtirish bilan frazemaning ma'nosi kuchaya boradi (yong'oq - danak - tosh).

Sinonimiya frazema (frazosemema) bilan leksema (leksosemema) orasida ham voqe bo'ladi. Bunday hodisaga frazeologik-leksik sinonimiya deyiladi. Masalan, *yulduzni benarvon uradi* frazemesi *abjir* leksemasi bilan, *dunyoni suv bossa, to'pig'(i)ga chiqmaydi* frazemesi *beg'am* leksemasi bilan sinonim. Sinonimik munosabatdagi frazema o'z ma'no qirrasiga, baho semasiga ko'ra o'z leksik sinonimidan keskin farq-lanib turadi. Biror voqelikni frazema bilan anglatish leksema bilan anglatishga qaraganda ta'sirchan bo'ladi.

Frazosinonimlar odatda shu tilning o'ziniki bo'ladi: *bir yostiqa bosh qo'y-, turmush qur-; bir og'iz, bir shingil* kabi. Bir tildan boshqa tilga frazema o'zlashtirish juda oz voqe bo'ladi, shu sababli boshqa tildan frazema o'zlashtirish bilan yuzaga kelgan sinonimiya ham deyarli uchramaydi.

Frazemalarda antonimik munosabat

2- §. Ideografik semalaridan odatda biri zid, qolganlari aynan ikki frazema (frazosemema) biri ikkinchisiga nisbatan antonim deyiladi. Bunday ma'no munosabati oppozitiv munosabat deb ham nomlanadi: *oq ko'ngil - ko'ngil(i) oq* va *ich(i) qora* frazemalari o'zaro, *ochiq qo'l - qo'li ochiq* va *tutinini bulut ko'rmas, yuvindisini it* frazemalari o'zaro kabi.

Antonimik munosabat frazema bilan leksema orasida ham mavjud bo'lib, frazeologik-leksik antonimiya deyiladi: *bosh(i) osmonda* frazemesi bilan *xafa* leksemasi o'zaro, *qo'l(i) ochiq* frazemesi bilan *xasis* leksemasi o'zaro kabi.

Frazeologik antonimiyani belgilashda ham ko'pma'nolilik bilan hisoblash zarur. Bir ma'noli frazemalarda-gina antonimiya frazema bilan frazema orasida voqe bo'ladi: *yerga ur- - ko'kka ko'tar-* kabi. Ko'pma'noli frazemalarda esa har bir frazosemema-ning

o'z antonimi bo'lishi mumkin. Masalan, *ko'z(i)ga issiq ko'rin-* frazemasi ikki lug'aviy ma'noni anglatadi: 1) 'tanishdek tuyil-', 2) 'o'ziga tort-', 'yoqimli bo'l-'. Bu ma'nolarning birinchisiga frazeologik antonim yo'q, ikkinchisiga esa *ko'z(i)ga sovuq ko'rin-* frazemasi antonim: *Kelganiga sal o'tmay hammaning ko'ziga issiq ko'rinib qoldi* (Said Nazar). - *Qori bolalarning ko'ziga sovuq ko'rinib qolgan edi* (Parda Tursun).

Frazeologik birliklarning turkumlanishi

1- §. Frazeologik birliklarni ma'no mundarijasidan anglashiladigan turkumlik semasi asosida lug'aviy frazeologik birliklar va grammatik frazeologik birliklar deb ajratish mumkin. Frazema deb lug'aviy frazeologik birliklarga aytiladi va quyidagi besh turkumga ajratiladi: ot frazemalar, sifat frazemalar, fe'l frazemalar, ravish frazemalar, kesimlik frazemalari. Frazemalarda son turkumining, olmosh turkumining yo'qligi tabiiy.

Frazemalarning deyarli beshdan to'rt qismini fe'l frazemalar tashkil qilib, 'predmetning harakat-holati' semasi bilan turkumlanadi: *bosh eg-* ('itoatkor bo'l-'), *miya(si) g'ovlab ketdi - miya(si)ni g'ovlatib yubor-* ('o'ylayverib gangi-'), *qon(i)ni buz-* ('asabiylanishiga olib kel-') kabi. Fe'l frazemalar qo'llanmaning oldingi paragraflarida yetarli tasvirlandi.

2- §. Ot frazemalar 'predmet' turkumlik semasiga ega bo'lib, boshqa turkum frazemalariga nisbatan oz; tuzilishi jihatidan rang-barang. Bunday frazemalarda odatda predmet tushunchasi belgi tushunchasi bilan birgalikda anglatiladi, tayanch a'zosi asosan ot leksema bilan ifodalanadi. Grammatik qurilishi quyidagicha:

I. Birikmaga teng qurilishli bo'ladi:

1. Sifatlovchili birikmaga teng bo'lib, sifatlovchi:

1) sifat leksema bilan ifodalangan: *sog'in sigir-*, *tirik tovon-*, *xom cho't-*, *o'ng qo'l(i)-* kabi;

2) son leksema bilan ifodalangan: *yetti pushti-* kabi;

3) fe'lning sifatdosh shakli bilan ifodalangan: *suyangan tog'(i)-* kabi.

2. Qaratuvchili birikmaga teng bo'lib, qaratuvchi asosan qaratqich kelishigining belgisiz shaklida qatnashgan: *umr savdosi-*, *umr yo'ldoshi-*, *qalam haqi-*, *umrning egovi-* kabi.

2. Hollovchili birikmaga teng bo'lib, o'rin hollovchisi qatnashgan: *kosaning tagida nimkosa*.

II. Sintaktik qurilishi gapshaklga teng bo'lib, tayanch a'zosi fe'l leksema bilan ifodalangan, tarkibida vositasiz to'ldiruvchi qatnashgan: *patir ushatti-*, *supra qoqdi-* (Bular - marosim nomlari).

3- §. Sifat frazemalar ot frazemalardan ko'proq; qurilishiga ko'ra birikmaga yoki gapga teng:

I. Birikmaga teng qurilishli frazemalarda :

1. Tayanch a'zo ot leksema bilan ifodalangan:

1) Sifatlovchili birikmaga teng bo'lib, sifatlovchi :

a) sifat leksemashakl bilan ifodalangan: *og'ir oyoq*, *shirin so'z*;

b) ot leksemashakl bilan ifodalangan: *sher yurak*, *quyon yurak*;

d) sifat leksemashakl bilan ifodalanib, birikmaga *-day* affiksoidi qo‘shilgan: *o‘rta qo‘lday*;

e) kesimlik leksemashakli bilan ifodalanib, birikmaga *-dagi* affiksi qo‘shilgan: *yo‘q yerdagi*;

f) son leksemashakl bilan ifodalanib, birikmaga *-lik* affiksi qo‘shilgan: *besh kunlik* kabi.

2) Qaratuvchili birikmaga teng bo‘lib, birikmaga *-dak* affiksoidi va 'iliqlik' ma'nosini ifodalaydigan *-gina* affiksi qo‘shilgan: *do‘ppining tagidakkina*.

2. Tayanch a'zosi fe'l leksema bilan ifodalangan:

1) Birikma *-gan* sifatdosh yasovchisi bilan shakllangan; tarkibida:

a) vositasiz to‘ldiruvchi qatnashgan: *pixini yorgan, ilonning yog‘ini yalagan*;

b) vositali to‘ldiruvchi qatnashgan: *old(i)ga tushadigan, osmon bilan o‘pishgan*;

d) vositasiz va vositali to‘ldiruvchi qatnashgan: *qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan*;

e) vositasiz to‘ldiruvchi va tarz hollovchisi qatnashgan: *yulduzni benarvon uradigan*.

2) Birikma *-r* sifatdosh yasovchisi bilan shakllangan, tarkibida vositali to‘ldiruvchi qatnashgan: *betga chopar* kabi.

II. Gapshaklga teng qurilishli frazemalarda:

1. Kesim a'zosi sifat leksemashakl bilan ifodalangan:

1) Ega a'zosi tarkibida nisbatlovchi qatnashgan:

a) Doim III shaxs nisbatlovchisi bilan ishlatiladi: *zuvalasi pishiq, chakagi ochiq, esi past; usti yaltiroq, ichi qaltiroq*.

b) Uch shaxs nisbatlovchisidan biri tanlab qo‘shiladi: *dimog‘(i) baland, ko‘z(i) tor, qulog‘(i) og‘ir, qo‘l(i) egri; bosh(i) kal bo‘lsa ham, ko‘ngl(i) nozik*.

2. Kesim a'zosi o‘rin kelishigidagi ot leksemashakl bilan ifodalangan; ega a'zosi tarkibida III shaxs nisbatlovchisi qatnashadi: *dumi xurjunda*.

3. Kesim a'zosi asli fe'l leksema bilan ifodalangan:

1) Gapshakl asli o‘tgan zamon shaklida bo‘lib (*xudo urdi* kabi), *-gan* sifatdosh shakliga transformatsiya qilingan (*xudo urgan* kabi) va shu shaklida frazema yuzaga kelgan:

a) Ega a'zo tarkibida nisbatlovchi qatnashmaydi: *xudo urgan, tasha tegmagan*;

b) Ega a'zo tarkibida III shaxs nisbatlovchisi qatnashadi: *onasi o‘pmagan, eti suyagiga yopishgan*;

d) Uch shaxs nisbatlovchisidan biri tanlab qo‘shiladi: *o‘n gul(i)dan bir gul (i) ochilmagan*.

2) Gapshaklning kesim a'zosi tuslangan fe'l leksema bilan ifodalangan :

a) hozirgi-kelasi (umum) zamon yasovchisi va III shaxs tuslovchisi bilan shakllangan; ega a'zosi tarkibida nisbatlovchi qatnashib, tanlab qo‘shiladi: *chumchuq "pir" etsa, yurag(i) "shir" etadi*. Mana bu frazemada nisbatlovchi o‘rin hollovchisi tarkibida qatnashadi: *ora(lari)dan qil ham o‘tmaydi*.

b) Buyruq-istak mayli tuslovchilari paradigmasining III shaxs affiksi bilan shakllangan, ega a'zo tarkibida II shaxs birlik nisbatlovchisi qatnashgan: *quling o‘rgilsin*.

4- §. Ravish frazemalar miqdoran fe'l frazemalardan keyin ikkinchi o'rinda turadi; qurilishi quyidagicha:

I. Birikmaga teng qurilishli:

1. Tayanch a'zosi fe'ldan boshqa turkum leksemasi bilan ifodalangan:

1) Sifatlovchili birikmaga teng bo'lib, sifatlovchi:

a) sifat leksemashakl bilan ifodalangan; frazema *bilan* ko'makchisi yordamida shakllangan: *ochiq chehra bilan, sodda dillik bilan* ;

b) ot leksema bilan ifodalangan: *toshbaqa qadam bilan*;

d) son leksemashakl bilan ifodalangan; birikma:

- bosh kelishikda shakllangan: *bir shingil, ellik og'iz, yetti qovun pishig'i, bir ko'ngl(i)*;

- *-lik* affiksi bilan shakllangan: *bir pullik*;

- chiqish kelishigida shakllangan: *bir og'izdan (bir ovozdan), bir boshdan*;

- o'rin kelishigida shakllangan: *bir holatda*;

- o'rin kelishigidan keyin *ham* ta'kid yuklamasi qatnashgan: *ikki dunyoda ham*;

- bosh kelishikdan keyin *-day* affiksoidi qo'shilgan: *besh barmog'(i)day*;

- jo'nalish kelishigidan keyin *-cha* affiksoidi qo'shilgan: *yetti xuftongacha (= yetti xuftonga dovur)*;

e) Sifatlovchisi ko'rsatish birligi bilan ifodalangan birikmashaklning takrori bilan tuzilgan: *u dunyo-bu dunyo*.

2) Qaratuvchili birikmaga teng bo'lib, frazema:

a) bosh kelishikda shakllangan: *bozor bahosi*;

b) o'rin kelishigida shakllangan: *yeng ichida, davlat(lari)ning soyasida*;

d) chiqish kelishigida shakllangan: *o'lgan(i)ning kunidan*;

e) *bilan* ko'makchisi yordamida shakllangan: *falakning gardishi bilan, zamona-ning zayli bilan*;

f) bosh kelishikdan keyin *-day* affiksoidi qo'shilgan: *ignaning uchiday*.

3) To'ldiruvchili birikmaga teng bo'lib, to'ldiruvchi:

a) chiqish kelishigida shakllangan; tayanch a'zo:

- ot birikma bilan ifodalangan; frazema bosh kelishikda shakllangan: *daryodan bir tomchi*;

- ravish leksema bilan ifodalangan: *eldan burun*;

b) o'rin kelishigida shakllangan; tayanch a'zo kesimlik leksemasi bilan ifodalangan: *o'z(i)da yo'q*.

4) Turli sintaktik qurilmalarga teng bo'lib:

a) [(ot leksema + ØI + *dan* = o'rin hollovchisi) X (fe'l leksema = hollanmish) + *ma* + y] X [ot leksema + ØI + *dan*] tarzida tuzilgan qurilma bilan ifodalangan: *eshikdan kelmay teshikdan*;

b) "*..dan ... gacha*" qurilmasi bilan ifodalangan: *ipidan-ignasigacha, yetti yashardan yetmish yashargacha*;

d) ot leksemashakllar bilan tuzilgan uyushiq qatorga *-day* affiksoidi qo'shilgan: *suv bilan havoday*;

e) *birda* ravishini *bo'lmasa* yordamida zidlab takrorlash bilan tuzilgan: *birda bo'lmasa-birda*;

f) bosh kelishikdagi ot leksemashakllarni *ham* ta'kid yuklamasi bilan birga takrorlab tuzilgan: *it ham, bit ham*.

2. Tayanch a'zosi fe'l leksema bilan ifodalangan; frazema:

1) *-b* ravishdosh yasovchisi bilan shakllangan; sintaktik qurilishi:

a) to'ldiruvchili birikmaga teng; vositasiz to'ldiruvchi qatnashgan: *jon(i)ni hovuchlab, yurag(i)ni hovuchlab, betining terisini sidirib, jon kuydirib, ko'cha changitib, savlat to'kib; o'zini aka, echkisini taka deb*;

b) hollovchili birikmaga teng: *ikki || yetti bukilib*;

2) *-guncha* ravishdosh yasovchisi bilan shakllangan: *ko'z ochib yumguncha*;

3) *-gan* sifatdosh yasovchisi bilan shakllangan bo'lib:

a) *-day* affiksoidi qo'shilgan: *xamirdan qil sug'urganday*;

b) *-cha* affiksoidi qo'shilgan: *qo'l(i)dan kelganicha*. Bu frazema asli *qo'l(i)dan keladi* fe'l frazemaning transformatsiyasiga teng;

4) shart mayli yasovchisi bilan shakllangan: *nari borsa, oz bo'lmasa*.

II. Gapshaklga teng qurilishli frazemalarda kesim a'zo fe'l leksema bilan ifodalangan:

1) Gapshaklga *de-* fe'li *deb, demay* shaklida qo'shilgan: *bersang - yeyman, ursang - o'laman deb; yuzingda ko'zing bormi demay*;

2) Gapshaklga jo'nalish kelishigi shakli qo'shilgan: *xo'ja ko'rsinga*;

3) To'siqsiz ergash gapshakl frazemaga aylangan: *boshiga qilich kelsa ham*;

4) Gapshaklning transformatsiyasiga teng:

a) *-b* ravishdosh shakliga transformatsiya qilingan: *umr(i) bino bo'lib*;

b) *-gan* sifatdosh shakliga transformatsiya qilingan va o'rin kelishigi shakli qo'shilgan: *tuyaning dumi yerga yetganda*;

5- §. Kesimlik frazemalari miqdoran ravish frazemalarga deyarli teng bo'lib, qurilishi quyidagicha:

I. Birikmaga teng qurilishli:

1. Tayanch a'zosi ot leksema bilan ifodalangan:

1) Sifatlovchili birikmaga teng bo'lib, sifatlovchi:

a) sifat leksemashakl bilan ifodalangan: *katta ko'cha; eski hammom, eski toz; mulla mirquruq*;

b) son leksemashakl bilan ifodalangan: *bir go'r, bir pul*;

d) ot leksemashakl bilan ifodalangan: *o'g'il bola; qiyomat qarz; o'z uyim, o'lan to'shagim*;

e) fe'lning *-gan* sifatdosh shakli bilan ifodalangan: *turgan gap II* ('shak-shubhasiz').

2) Qaratuvchili birikma bilan ifodalangan: *piyozning po'sti; og'z(i)ning yeli; boyagi-boyagi, boy xo'janing tayog'i*;

3) To'ldiruvchili birikma bilan ifodalangan; to'ldiruvchi:

a) chiqish kelishigida shakllangan: *qissadan hissa, xamir uchidan patir, chiqmagan*

jondan umid ;

b) jo'nalish kelishigida shakllangan: *so'k oshiga surnay;*

4) *ustasi farang* frazemasi tojikcha izofa birikmasi tarzida tuzilgan.

2. Tayanch a'zosi fe'l leksema bilan ifodalangan; frazema:

1) To'ldiruvchili birikmaga teng bo'lib:

a) *-gan* sifatdosh yasovchisi va *-day* affiksoidi bilan shakllangan: *suv quyganday;*

b) *-gu* sifatdosh yasovchisi va *-day* affiksoidi bilan shakllangan: *bir qoshiq suv bilan yut[ib yubor]guday.*

2) Hollovchili birikmaga teng bo'lib, fe'lning:

a) *-sh* otdosh yasovchisi bilan shakllangan: *it yotish, mirza turish;*

b) buyruq-istak maylining III shaxs tuslovchisi bilan shakllangan: *u yoqda tursin, nari tursin.*

3. Tayanch a'zosi ravish leksema bilan ifodalangan: *undan nari.*

4. Tayanch a'zosi tasvir birligi bilan ifodalangan: *bir qop yong'oqday shaldirshuldur.*

II. Gapshaklga teng qurilishli frazemalarda kesim a'zo:

1) kesimlik leksemasi bilan ifodalangan: *es(i) yo'q, maza(si) yo'q, lab-dahan yo'q, es(i) bor, yurag(i)da o't(i) bor, toshga azon aytgan bilan baravar;*

2) sifat leksema bilan ifodalangan; ega a'zo tarkibida nisbatlovchi qatnashgan: *bet(i) qattiq, qo'l(i) uzun, qo'l(i) yengil, qulog'(i) ding, qadd(i) kamon, yurag(i) taka-puka, yurag(i) keng, yurag(i) tor, es(i) kirdi-chiqdi, es(i) butun, til(i) uzun, bosh(i) ochiq, bosh(i) bog'liq, oshig'(i) olchi, qo'l(i) gul; til(i) boshqa, dil(i) boshqa;*

3) son leksema bilan ifodalangan: *do'ppi(si) yarimta, ko'z(i) to'rt, til(i) bir qarich;*

4) ot leksemashakl bilan ifodalangan:

a) bosh kelishikda qatnashgan: *to'rt taraf(i) qibla, ikki dunyo bir qadam; o'z(i) xon, ko'lanka(si) maydon;*

b) o'rin kelishigida qatnashgan: *bosh(i) osmonda, do'ppi(si) osmonda, og'z(i) qulog'ida, ona sut(i) og'z(i)da, bir qaynovi ichida; yegan(i) oldida, yemagan(i) ket(i)da;*

5) fe'l leksema bilan ifodalangan; gapshakl transformatsiya qilinib, *-di* zamon yasovchisi *-gan* sifatdosh yasovchisiga, III shaxs tuslovchisi III shaxs nisbatlovchisiga almashtirilgan, shundan keyin bosh kelishik shakli qo'shilgan: *pir urdi - pir urgani* kabi ;

6) buyruq maylining II shaxs birlik:

a) senlash tuslovchisi shaklida ifodalangan: *o'zing uchun o'l, yetim;*

b) sizlash tuslovchisi shaklida ifodalangan: *yaxshi boring, yaxshi qoling* (Bular - muomala frazemalari).

III. Bir frazema uyushiq ot leksemashaklga chama ma'nosini ifodalaydigan *-cha* affiksoidini qo'shib shakllangan: yer bilan osmoncha (*osmon bilan yercha*).

Frazeologik birliklarda grammatik turkumlar

6- §. Leksik birliklarda bo'lganidek frazeologik birliklarda ham grammatik turkumlar ajratiladi. Bular asosan modal frazeologik birliklardan iborat bo'lib, mazmunan rang-barang: *turgan gap II* ('shak-shubhasiz'), *xudo xohlasa* ('nasib qilsa'), *xudo biladi*

('aniq aytib bo'lmaydi') *gapning ochigi* ('to'g'risini aytganda'), *gapning po'stkallasi* ('fikrning lo'ndasi'); *xudoga shukur* (sabr-qanoat, mamnuniyat ifodalovchi birlik), *xudo saqlasin, xudo ko'rsatmasin* (noxushlik yuz bermasligini tilab aytiladigan birlik).

Oz bo'lsa-da undov frazeologik birliklar ham mavjud bo'lib, afsuslanish (*sho'rim qursin, esim qursin*), taajjub [*Qayoqdan kun chiqdi?!, shox(i) bormi?!*], qutlov (*Qadamingizga hasanot!*), istak (*Jon koshki edi*) kabi ma'nolar ifodalanadi.

7- §. Yakunlovchi mulohazalar. Yuqoridagi tasvirlardan ayonki, frazeologik birlikning qaysi frazeologik turkumga mansubligi iboradan bir butun holda anglashiladigan turkumlik semasi asosida belgilanadi. Frazeologik birlikning leksik tarkibi, grammatik shakllanishi ikkilamchi belgilar sifatida hisobga olinadi.

Masalan, ot turkumiga mansub frazemadan 'predmet' turkumlik semasi anglashiladi, bunday frazema odatda birikmaga teng qurilishli bo'lib, tayanch a'zosi ot leksema bilan ifodalangan bo'ladi, demak, bunday frazemalarda ifoda jihati bilan turkumlik jihati mutanosib bo'ladi; bunday frazema asosga teng bo'lib, nutqda son va kelishik ko'rsatkichlarini olib frazemashakl holatiga o'tadi. *Supra qoqdi, patir ushatti* kabi gapshaklga teng qurilishli, lekin ot turkumiga mansub frazemalar ham bundan mustasno emas: *patir ushatti + Ø + ga chaqir* kabi.

Tayanch a'zosi ot leksema bilan ifodalangan, sintaktik qurilishi birikmaga teng frazemalarning bir qismi sifat turkumiga mansub (*og'ir oyoq* kabi). Bunday frazemalar mazmunan ('predmetning sifatli belgisi' semasi bilan) va grammatik shakli bilan ot frazemalardan farq qiladi. Sifat frazema tarkibida sonlovchi va turlovchi qatnashmaydi, nutqda sifatlovchi vazifasida keladi (shunga ko'ra 'sifatlovchi' sintaktik semasi qo'shiladi).

Demak, sifat frazemalarga grammatik shakllarda ishlatilish xos emas. Bunday xususiyat tayanch a'zosi sifat leksema bilan ifodalanib, sintaktik qurilishi gapshaklga teng frazemalarga ham xos [*zuvalasi pishiq, qo'l(i) egri* kabi].

Sifat frazemalarning ayrimlari ot birikmaga *-day, -dagi* kabi sintaktik mohiyatli grammatik ko'rsatkich qo'shib shakllangan; frazemaning sifat turkumiga mansubligini belgilashda ana shunday grammatik ko'rsatkich hisobga olinadi (*o'rta qo'lday, yo'q yerdagi* kabi).

Frazemaning tayanch (oxirgi) a'zosi sifat leksema bilan ifodalanishi bu frazemaning sifat turkumiga mansub ekanidan dalolat beradi (*tagi past* kabi). Xuddi shu fikrni tayanch a'zosiga (aniqrog'i – frazemaga yaxlitligicha) sifatdosh shakli yasovchisi qo'shilgan frazemalarga qarata ham aytish mumkin (*tesha tegmagan* kabi).

Sifat frazemalarning ayrimlari - kesimi tuslovchili gapshaklga teng (*quling o'rgilsin* kabi). Bunday frazemalarning sifat turkumiga mansubligini belgilashda grammatik shakliga tayanib bo'lmaydi, turkumlik semasi va sintaktik vazifasi asosga olinadi.

Yuqoridagi kabi tahlilni boshqa turkum frazeologik birliklari bo'yicha ham davom ettirish mumkin. Barcha hollarda frazemaning mazmun jihati bilan ifoda jihati orasidagi mutanosiblikka yoki nomutanosiblikka duch kelinadi. Nomutanosiblik mavjud o'rinlarda turkumlik semasi asosiy o'lchov bo'ladi va b.

Frazemalarda bog'lashuv

1- §. Frazemalarning bog'lashuv imkoniyati asosan ularning qaysi turkumga mansubligi bilan belgilanadi.

I. Ot frazemalar:

1) ega vazifasida kelib, kesimni o'ziga bog'laydi: *U m r y o' l d o s h i m - o'ta mehnatkash* kabi;

2) to'ldiruvchi vazifasida kelib, fe'l leksemaga bog'lanadi: *U m r y o' l d o - s h i m n i cheksiz hurmat qilaman. U m r y o' l d o s h i m d a n jonimni ham ayamayman* kabi;

3) qaratuvchi vazifasida kelib, qaralmish bo'lib kelgan leksemaga bog'lanadi: *U m r y o' l d o s h i m n i n g sog'lig'i juda yaxshi* kabi;

4) egaga bog'lanib (ega qatnashmagan, ega qatnashmaydigan gapshakllarda o'zicha) kesim vazifasida keladi: *Bu kishi - u m r y o' l d o s h i m* kabi.

II. Sifat frazemalarning bog'lashuvi sintaktik qurilishiga va vazifasiga bog'liq:

1. Birikmaga teng qurilishli frazemalar:

1) ot leksemaga bog'lanib sifatlovchi vazifasida keladi: *s h i r i n s o'z yigit, y o' q y e r d a g i gaplar, o s m o n b i l a n o'p i s h g a n binolar* kabi;

2) egaga bog'lanib (ega qatnashmagan, ega qatnashmaydigan gapshakllarda o'zicha) kesim vazifasida keladi: *U m r y o' l d o s h i m s h u kunlarda o g' i r o y o q* kabi.

2. Gapshaklga teng qurilishli frazemalar:

1) ot leksemaga bog'lanib sifatlovchi vazifasida keladi; bunda tuslovchi tashlanib, 'sifatlovchi' sintaktik semasi qo'shiladi; ega bo'lak tarkibida ko'pincha nisbatlovchi qatnashadi; odatda III shaxs nisbatlovchisi, ba'zan-gina boshqa shaxs-son nisbatlovchisi qatnashadi: *chakagi ochiq bolakay, dumi xurjunda ish, qulog'i og'ir qariya, quling o'rgilsin xiyobon* kabi;

2) Gap vazifasida keladi; frazemaning ega a'zosi tarkibida nisbatlovchi qatnashadi va uch shaxs-son nisbatlovchilaridan biri tanlab qo'shiladi; demak, bunday frazemalarda qaratuvchi bo'lak bilan bog'lanish imkoniyati mavjud; tayanch a'zo:

a) hozirgi-kelasi zamon shaklidagi fe'l leksema bilan ifodalanadi: *chumchuq "pir" etsa, yurag(i) "shir" etadi* (kimning), *ora(lari)dan qil o'tmaydi* (kimlarning) kabi;

b) sifat leksema bilan ifodalanadi: *bosh(i) kal bo'lsa ham, ko'ngl(i) nozik* (kimning] kabi.

Demak, gapshaklga teng qurilishli frazema (umuman har qanday sintaktik birlik) nutqda o'z sintaktik qurilishiga mos holda gap (jumla) vazifasida ham, shuningdek o'rni bilan birikmaning bo'lagi (masalan, sifatlovchi) vazifasida ham ishlatiladi.

III. Ravish frazemalar sintaktik qurilishi va grammatik shaklidan qat'i nazar fe'l leksemaga, kesimlik leksemasiga bog'lanib hollovchi vazifasida keladi: *o c h i q c h e h r a b i l a n kutib ol-, y e t t i q o v u n p i s h i g' i bor, i k k i d u n - y o d a h a m rozi bo'lma-, e s h i k d a n k e l m a y t e s h i k d a n ket-* kabi.

Bir qancha ravish frazemalar tarkibida tashqi bog'lashuvga mansub nisbatlovchi qatnashadi:

1) Faqat III shaxs nisbatlovchisi qatnashadi: *ipidan ignasigacha; o'zini aka, echkisini taka deb* kabi;

2) Uch shaxs-son nisbatlovchilaridan biri tanlab qo'shiladi. Ana shunday ravish frazemalarda qaratuvchi bilan bog'lashuv imkoniyati mavjud, lekin bu imkoniyat nutqda ko'pincha namoyon bo'lmaydi: *o'lgan(i)ning kunidan, umr(i) bino bo'lib, bosh(i)ga qilich kelsa ham* kabi.

IV. Kesimlik frazemalari o'z nomiga monand holda egaga bog'lanib (ega qatnashmagan, ega qatnashmaydigan gapshakllarda o'zicha) kesim vazifasida keladi: *Bu kasb egalarining barchasi – b i r go'r. Hol-ahvol so'rashish u yo q da tur- sin, salomimga alik ham olmadi* kabi.

Gapshaklga teng qurilishli kesimlik frazemalari gap(jumla) vazifasida keladi. Bunday frazema tarkibida nisbatlovchi qatnashib, uch shaxs-son nisbatlovchisidan biri tanlab qo'shiladi. Ana shunday kesimlik frazemasida qaratuvchi bilan bog'lashuv imkoniyati mavjud, lekin bu imkoniyat nutqda deyarli namoyon bo'lmaydi: *Menga ko'rsatilgan iltifotdan b o s h i m osmonda. Ketsang - ketaver, to'rt tara- fing - q i b l a* kabi.

2- §. Fe'l frazemalarga xos bog'lashuv o'ta murakkab bo'lib, bu yerda eng muhim jihatlari ta'kidlanadi. (To'liqroq ma'lumot olish uchun qarang: Rahmatullaev Sh. O'zbek tilida fe'l frazemalarning bog'lashuvi. "Universitet", T.: 1992).

Fe'l frazemalarning bog'lashuv xususiyati, birinchidan, frazemaning birikmaga yoki gapshaklga teng qurilishli ekani bilan, ikkinchidan, fe'l a'zoning bog'lashuv imkoniyati va bu imkoniyatning frazema tarkibida namoyon bo'lgan-bo'lmaganligi bilan, uchinchidan, frazemaning ot a'zosi tarkibida tashqi bog'lashuvga mansub nisbatlovchining bor-yo'qligi bilan belgilanadi.

I. Birikmaga teng qurilishli fe'l frazemalarda bog'lashuv imkoniyati quyidagicha:

1. Ega bilan bog'lashuv deyarli barcha fe'l leksemalarga xos, bunday bog'lashuv faqat shaxssizlangan fe'l leksemada yo'qoladi; shaxssizlangan fe'l leksema esa frazema tarkibida deyarli qatnashmaydi.

Fe'l frazema faqat ega bilan bog'lashuvli bo'lishi uchun kesim a'zo to'ldiruvchini boshqara olmasligi yoki boshqaruv xususiyati frazemaning tarkibida namoyon bo'lgan bo'lishi, frazemaning ot leksemashakl bilan ifodalangan a'zosi tarkibida tashqi (qurshovga mansub) nisbatlovchi qatnashmasligi lozim: *katta ket-* (kim), *sarosimaga tush-* (kim), *qora terga bot-* (kim), *aqldan oz-* (kim) kabi.

2. Yuqoridagi tur frazema (egadan tashqari) qaratuvchi bilan bog'lashuvli bo'lishi uchun ot leksemashakl bilan ifodalangan a'zo tarkibida tashqi (qurshovga mansub) nisbatlovchi qatnashgan bo'lishi lozim: *bosh(i)ga chiqib ol-* (kim kimning), *jilov(i)dan tortib qo'y-* (kim kimning), *til(i)dan tushma-* (kim kimning), *dum(i)ni tug-* (kim kimning), *bosh(i)ga suv quy-* (kim kimning); *tagiga yet-* (kim nimaning), *mag'zini chaq-* (kim nimaning) kabi. Ko'rinadiki, birikmaga teng qurilishli bunday frazemalar - ikki bog'lashuvli: ega va qaratuvchi bilan bog'lanadi.

Frazemaning qurshovidagi qaratuvchi o'z- ta'kid birligi bilan ifodalanishi lozim bo'lsa, bunday qaratuvchi odatda namoyon bo'lmaydi: *teri(si)ga sig'may ket-* (kim [o'zining]), *og'z(i) bilan yur-* (kim [o'zining]) kabi.

3. Birikmaga teng qurilishli frazema to'ldiruvchi bilan bog'lashuvli bo'lishi uchun frazemaning tayanch a'zosiga to'ldiruvchini boshqarish mansub bo'lishi va bu xususiyat frazemaning tarkibida namoyon bo'lmagan bo'lishi lozim. Bunday frazemaning fe'l a'zosi:

1) vositasiz to'ldiruvchini boshqaradi: *suv qilib ich-* (kim nimani), *ep bilma-* (kim nima qilishni), *bir yoqqa yig'ishtirib qo'y-* (kim nimani); *sarosimaga sol-* (nima kimni), *yer-ko'kka ishonma-* (kim kimni yoki nimani) kabi;

2) vositali to'ldiruvchini boshqaradi: *qo'sha qari-* (kim kim bilan), *teng kel-* (kim kimga) kabi;

3) ham vositasiz, ham vositali to'ldiruvchini boshqaradi: *teng ko'r-* (kim kimni kimga), *bir qatorga qo'y-* (kim kimni kim bilan) kabi;

4) har ikki tur to'ldiruvchini boshqara oladigan fe'l a'zoning bir to'ldiruvchini boshqaruvi frazema tarkibida namoyon bo'lib, qurshovida ikkinchi to'ldiruvchini boshqaradi: *kun berma-* (kim kimga), *pand ye-* (kim kimdan) kabi.

II. Sintaktik qurilishi gapshaklga teng fe'l frazemalarda bog'lashuv imkoniyati quyidagicha:

1. Bunday frazema tarkibida ega qatnashadi, shunga ko'ra bunday bo'lak bilan bog'lashuv bo'lmaydi.

2. To'ldiruvchi bilan, qaratuvchi bilan bog'lashuv imkoniyati birikmaga teng qurilishli frazemalardan farq qilmaydi: *tuyaning ustida it qopadi* (kimni), *son tegdi* (kimga), *silla(si) quridi* (kimning), *ko'z(i) yetdi* (kimning nimaga), *nafsi og'ridi* (kimning nimadan), *es(i) og'ib ketdi* (kimning kimga yoki nimaga) kabi va b.

Alifbo

1- §. Nutq deganda odatda tovush nutqi tushuniladi. Tabiiy nutq - tovush nutqi. Yozuv - shu nutqni ma'lum shakllar bilan aks ettirish vositasi. Yozuv tovush nutqidan ancha keyin, kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining muayyan bosqichida yuzaga kelgan. Demak, tovush nutqi - birlamchi, u o'z qonuniyatlari asosida tabiiy yo'sinda o'zgarib, rivojlanib boradi; yozuv esa tovush nutqiga nisbatan ikkilamchi, ongli ravishda o'ylab topilgan sun'iy vosita. Tovush nutqini uzoq masofaga, kelgusi avlodga uzatib bo'lmaydi. Ana shu ikki ehtiyojni qondirish talabi yozuvni yuzaga keltirdi. Yozuv yuzaga kelganidan keyin adabiy tilning ikki holati – og'zaki adabiy til va yozma adabiy til farqlana boshlagan. Yozuv - yozma adabiy tilga xizmat qiladigan bebaho vosita.

Ma'lumki, yozuvning piktografiya (lot. *pictus* - 'bo'yoq bilan ifodalangan', yunoncha *grapho* - 'yozaman'), ideografiya (yunoncha *idea* - 'tushuncha') kabi turlari bor. Bulardan birinchisi kishilar hamda narsalarning rasmini chizish va ularni turli usullarda joylashtirish, bog'lash bilan fikr anglatilgan. Keyinchalik bu rasmlar mavhumlashib, shartli shakl darajasiga yetgan, har bir shakl bir leksemaga teng kelib, ma'lum bir tushunchani anglatishga xizmat qilgan. Yozuv taraqqiyotining keyingi bosqichida bir shakl bir tovushning ko'rsatkichiga aylangan. Bunda ideografik shakl o'zi ifodalayotgan leksemaning boshlanishidagi tovushni ko'rsatishga o'tgan. Bu yo'l bilan tovushga asoslangan yozuv - fonografik yozuv kelib chiqqan. Hozirgi tillar yozuvida fonografik yozuv asosiy o'rinni egallaydi.

Fonografik yozuvda har bir shaklga ma'lum bir tovushni ko'rsatish vazifasi birkiriladi. Tovush ko'rsatish uchun xizmat qiladigan bunday shaklga *harf* deyiladi. Yozuvda o'zicha tovush ko'rsatmaydigan, harf bilan birga kelib, o'sha harf qanday tovushni ko'rsatishini, qanday o'qilishini ta'kidlaydigan shakl ham uchraydi. Yozuvda ishlatiladigan bunday shaklga *belgi* deyiladi. Masalan, *ba'zi* leksemasi besh shakl vositasida yoziladi, to'rttasi - harf, bittasi belgi. Demak, bu leksema tarkibida to'rt tovush bor, belgi esa ikkinchi tovushning cho'ziq ekanini yozuvda ko'rsatish uchun yoziladi. Bu yerda tovushni *a* harfi, shu tovushning cho'ziq aytilishini belgi ko'rsatadi, har ikkisi birgalikda cho'ziq *a*: tovushini bildiradi.

Fonografik yozuvga xos harf va belgiga fonogramma deyiladi. Fonogrammani boshqa tur belgilardan farqlash kerak. Masalan, arifmetik amallarni ko'rsatuvchi qo'shuv (+), oluv (-), ko'paytiruv (x), bo'luv (:), alomatlari ham belgi. Bular o'z tabiatiga ko'ra ideografik yozuvni eslatadi: ularni hamma bir xil tushunadi, lekin har bir til vakili ularni o'z leksemasi bilan (o'z tovushlari bilan) o'qiydi. Demak, bu tur belgilar tovushga birkirilgan bo'lmaydi, shu sababli milliy emas, balki umumbashariy. Til tovushlarini ko'rsatishga xizmat qiladigan shakllar-gina fonografik yozuvga mansub deb qaraladi.

2- §. Qadimgi yozuvlarni hisobga olmasak, o'zbeklarning arab alifbosi asosida tuzilgan fors alifbosidan, qisqa muddat lotin alifbosi asosida tuzilgan o'zbek alifbosidan,

keyinchalik rus alifbosi asosida tuzilgan o'zbek alifbosidan foydalangani ma'lum. Hozir lotin alifbosi asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbosi joriy qilindi.

Ayni bir tilga bir necha alifboni xizmat qildirish yozuvning til bilan bog'lanishi shartli ekanini ochiq tasdiqlaydi. Alifboning almashtirilishi tilning jiddiy o'zgarishi oqibatida emas, balki boshqacha talab va zaruriyat tufayli voqe bo'ladi. Masalan, arab alifbosiga asoslangan fors alifbosi bir necha marta isloh qilinishiga qaramay o'zbek tili tovushlarini to'liq ko'rsata olmagan, ayni vaqtda harfiy ortiqchaliklar mavjudligi sababli lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosiga almashtirilgan. 20- yillarning oxirida ko'pgina tillarning yozuvi lotin alifbosiga o'tdi. Masalan, o'zbeklar bilan bir qatorda tojiklar ham VIII asrdan buyon foydalanib kelayotgan forsiy alifboni lotin alifbosi asosida tuzilgan alifboga almashtirdi. 30- yillarning oxiriga kelib rus alifbosi asosidagi alifbolarga o'tish boshlandi. Hozirgi vaqtda bir qancha tillarning yozuvi rus alifbosidan lotin alifbosi asosida tuzilgan alifbolarga almashtirildi.

Yangi o'zbek lotin alifbosini tuzishda klassik lotin alifbosi aynan olingani yo'q: 1) lotin alifbosidagi 26 harfdan *w, c* harflari o'zbek lotin alifbosiga olinmadi, 2) lotin alifbosida *ks* tovushlari tizmasini ifodalaydigan *x* harfiga o'zbek lotin alifbosida chuqur til orqa '*x*' tovushini ifodalash vazifasi birkiritildi, 3) *y* harfiga til o'rta ovozdor tovushni ifodalash vazifasi birkiritildi, 4) *j* harfiga sirg'aluvchi '*z*' tovushini ifodalashdan tashqari portlovchi '*ç*' tovushini ham ifodalash vazifasi yuklandi, 5) *o* harfiga o'rtadan tor '*o*' tovushini ifodalashdan tashqari o'zbekcha kengdan torroq '*â*' tovushini ifodalash vazifasi yuklandi (Bir harf bilan ikki boshqa-boshqa tovushni ifodalashdek salbiy hodisa hozirgi alifboga rus alifbosi asosidagi o'zbek alifbosidan ko'chib o'tdi), 6) Yangi o'zbek lotin alifbosiga arabcha leksemalarda ishlatish uchun tutuq belgisi ('*'*) kiritildi, 7) Alifboning oxiridan bir tovushni harfga belgi qo'shib, ikki harfni qo'shib ifodalash usuliga asoslangan harflar o'rin oldi. Natijada yangi o'zbek lotin alifbosi 29 harf va bir belgidan iborat bo'lib, 31 tovushni ko'rsatishga xizmat qildirildi.

3- §. Harflarning muayyan tartibda joylashtirilgan holatiga alfavit (alifbo) deyiladi. Har bir alifboda shu til yozuvida ishlatiladigan harflarning qat'iy o'rni bo'ladi. Masalan, joriy o'zbek alifbosida *a* harfidan keyin *b* harfi, *z* harfidan keyin *o* harfi turadi. Joriy o'zbek alifbosida avval lotin alifbosidan olingan harflar o'z tartibi bilan joylashib, yangi kiritilgan harflar lotin alifbosidan olingan harflardan keyin o'rin oldi.

Alifboda bosh harflar va kichik harflarning, shuningdek bosma va yozma harflarning shakllari ko'rsatiladi. Joriy o'zbek lotin alifbosidagi harflarning bosh va kichik, bosma va yozma shakllari quyidagicha:

Bosma	Yozma	Nomi	Kir.h.	Bosma	Yozma	Nomi	Kir.h.
A a		a	A a	Q q		qe	+ =
B b		be	Б б	R r		re	P p
D d		de	Д д	S s		se	C c
E e		e	E e	T t		te	T т
F f		fe	Ф ф	U u		u	U y

G g		ge	Г г	V v		ve	В в
H h		he	Х х	X x		xe	Х х
I i		i	И и	Y y		ye	Й й
J j		je	Ж ж	Z z		ze	З з
K k		ke	К к	O' o'		o'	Ы ы
L l		le	Л л	G' g'		g'e	/\
M m		me	М м	Sh sh		she	Ш ш
N n		ne	Н н	Ch ch		che	Ч ч
O o		o	О о	Ng ng		nge	Нг нг
P p		pe	П п	'		tutuq belgisi	Ъ ъ

Adabiy yozish

4- §. Adabiy yozish qoidalari to'plamiga orfografiya deyiladi (yunoncha *orthos* - 'to'g'ri'). Tilshunoslikning adabiy yozish me'yorlarini belgilaydigan bo'limi ham orfografiya deb yuritiladi. Orfografiya (imlo qoidalari) adabiy nutqning yozma ko'rinishiga xizmat qiladi.

Hozirgi adabiy o'zbek tilining yozma ko'rinishi tartibga tushib qoldi. So'zlashuv nutqidagi rang-baranglikni bir xillikka keltirishda, shular orasidan birini adabiy me'yor darajasiga ko'tarishda, so'zlashuv nutqiga va adabiy nutqqa xos talaffuz bilan yozish orasidagi munosabatni to'g'ri belgilashda imlo qoidalarining ahamiyati katta.

Hozirgi adabiy o'zbek tili uchun imlo qoidalarini ishlab chiqishga yetmish besh yil ilgari kirishilgan bo'lib, bugungi "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" ko'p yillik kuzatishlar natijasida bir necha marta takomillashtirilgan. Amaliyotga joriy qilingan imlo qoidalari to'g'ri nazariy asoslarga suyangan bo'lib, savodxonlik uchun kurashda ishonchli qo'llanma vazifasini bajara oladi.

Imlo qoidalari til taraqqiyotining ma'lum bir bosqichi asosida tuziladi. Tilning taraqqiyoti, til haqidagi bilimning rivojlanishi natijasida imlo qoidalari ham takomillashtirib boriladi,

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, amaliyotga joriy qilingan imlo qoidalari hozirgi adabiy o'zbek tilida yozilgan asarlarga tatbiq qilinadi, oldingi davr asarlarini nashr qilishda, eski talaffuzni ta'kidlash zarur bo'lgan o'rinlarda esa o'sha davr tili xususiyatlarini hisobga olib yozish lozim.

Imlo qoidalari tilshunos olimlar tomonidan tuziladi, hukumatning qarori bilan tasdiqlanadi va joriy qilinadi. Shunga ko'ra imlo qoidalariga rioya qilish qat'iy tejabtergaladi.

Imlo qoidasi nutqda namoyon bo'ladigan barcha til hodisalari uchun tuzilmaydi. Avvalo, so'zlashuv nutqiga xos hodisalarning ko'pchiligi nazardan soqit qilinadi. Adabiy nutqqa mansub bo'lib, talaffuzi bilan yozilishi bir xil hodisalar uchun esa imlo qoidalari hojat emas. Adabiy yozishni belgilash har xil talqinga yo'l qo'yiladigan, adabiy talaffuz bilan adabiy yozish orasida biror farq mavjud o'rinlarda-gina zarur. Bunda ayni

bir hodisani bir necha xil yozish imkoniyati bo'ladi, shulardan biri adabiy yozish deb belgilanadi. Ana shunday holatda nima adabiy yozish deb belgilansa, unga orfogramma deyiladi. Orfogrammalarning ko'pchiligi nutq tovushlarini, nutqda sodir bo'ladigan turli-tuman tovush o'zgarishlarini yozuvda aks ettirish yoki aks ettirmaslik munosabati bilan yuzaga keladi.

Imlo qoidalari ma'lum me'yorlarga asoslanadi. Agar talaffuz qilinayotgan tovushni ko'rsatuvchi harf yozilsa (to'g'ridan to'g'ri "tovush → harf" munosabati yuz bersa, "Eshitganingni yoz" shiori bilan ish tutilsa), fonetik me'yorga amal qilingan bo'ladi: *keldir-* emas, *keltir-* yozish kabi.

Talaffuz qilinayotgan tovush emas, balki asli qaysi tovush ekani hisobga olinib, o'sha tovushni ko'rsatadigan harf yozilsa ("talaffuz qilinayotgan tovush → asli qaysi tovush → o'sha tovushning harfi" munosabati yuz bersa, "Eshitganingni emas, aslini yoz" shiori bilan ish tutilsa), morfologik me'yorga amal qilingan bo'ladi; masalan, *-boz*, *-bon* qo'shib yasalgan leksemalarda bu yasovchilar boshlanishidagi *b* tovushini *v* talaffuz qila turib asliga ko'ra *b* yozish: *ishqivoz* – *ishqiboz* kabi.

5- §. Imlo qoidalarida morfologik me'yor leksema va morfemalarning talaffuzidan qat'i nazar bir xil yozilishini ta'minlaydi, leksemashakllar tarkibidagi ma'noli qismlarni to'g'ri va tez ajratishga imkoniyat yaratadi.

"O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari"da quyidagilar morfologik me'yor asosida yozishni aks ettiradi:

1) *qovun-*, *tovush-* kabi leksemalarning ikkinchi bo'g'inida, *chirmovuq-* kabi leksemalarning oxirgi bo'g'inida *i* aytilsa ham u yoziladi (4- paragrafning 2- bandi);

2) *shoir-*, *tabiat-*, *radio-*, *teatr-* kabi leksemalarda ikki ovoz tovush oraligida y qo'shib aytilsa ham, asliga binoan yoziladi (7- paragraf);

3) *direktor-*, *mikrofon-* kabi olinma leksemalarning urg'usiz bo'g'inida *i*, *a* aytilsa ham, asliga ko'ra *o* yoziladi (2- paragrafning 2- bandi);

4) *kitob-*, *kelib* kabi leksema(shakl)lar oxirida *b* o'rniga *p* aytilsa ham (8- paragrafning 2- bandi), *obod*, *badxo'r* kabi leksemashakllarda *d* o'rniga *t* aytilsa ham (13- paragrafning 2- bandi), asliga ko'ra *b*, *d* yoziladi;

5) *kilogramm-*, *metall-*, *kilovatt-*, *kongress-* kabi leksemashakllar oxirida qator kelgan ikki bir xil harfdan biri aytilmasa ham, asliga ko'ra ikki harf yoziladi (31- paragraf);

6) *qog'ozvoqlik*, *bog'von* talaffuz qilib, *qog'ozboqlik*, *bog'bon* yozishda ham morfologik me'yorga amal qilinadi (36- paragrafning 1- bandi);

7) Oxiri *k*, *q* tovushidan boshqa tovush bilan tugaydigan leksemalarga *g* tovushi bilan boshlanadigan qo'shimchalar *g* bilan boshlab yoziladi: *bargga*, *bug'ga*, *pedagogga* kabi (37- paragrafdagi 3- bandning "d" qismi) va b.

Yuqorida adabiy talaffuz bilan adabiy yozish orasidagi orfogrammalar keltirildi. Quyidagi qoidalar so'zlashuv nutqiga xos talaffuz bilan adabiy yozish orasidagi munosabatni aks ettiradi:

1) *bahor-*, *vaqt-* kabi leksemalarda *a* o'rnida *o* aytilsa ham, asliga ko'ra *a* yoziladi (1- paragrafning 2- bandi);

2.) *qibla-*, *tobla-* kabi leksemalarda *b* o'rniga *v* aytilsa ham, asliga ko'ra *b* yoziladi

(8- paragrafning 3- bandi);

3) *avtobus-*, *avtomat-* kabi olinma leksemalarda *v* o‘rniga *f* aytilsa ham, asliga ko‘ra *v* yoziladi (10- paragrafning 2- bandi);

4) *shanba-*, *yonbosh-* kabi leksemalarda *n* o‘rniga *m* aytilsa ham, asliga ko‘ra *n* yoziladi (22- paragrafning 2- bandi);

5) *do‘st-*, *xursand-* kabi leksemalar oxiridagi bir tovush aytilmasa ham, asliga ko‘ra saqlab yoziladi (34- paragrafning 1- bandi);

6) *d* tovushi bilan boshlanadigan qo‘shimchalarda ba‘zan *t* tovushi aytilsa ham, asliga ko‘ra *d* yoziladi: *ishda*, *ketdi*, *kelmabdi* kabi (36- paragrafning 2- bandi) va b.

Morfologik me‘yor asosida yozishlarning ba‘zilarida istisnolar ham bor:

a) *bitta* shaklida yozish asli morfologik me‘yordan fonetik me‘yorga chiqarilgan istisno.

b) *Xolavachcha-* kabi leksemalar tarkibidagi *-vachcha* qismi asli tojik tilida *bachcha* yozilishiga qaramay o‘zbek tilida *v* bilan boshlab yozish qoidalashtirilgan.

d) *metall-*, *kilogramm-* kabi leksemalarga xuddi shunday harf (tovush) bilan boshlanadigan qism qo‘shilganida leksema oxiridagi bir xil harflardan keyingisi yozilmaydi: *metall + lar = metallar* kabi.

6- §. Imlo qoidalarida fonetik me‘yor bo‘yicha yozishlar ham anchagina. Bunday yozishlar asosida o‘zbek tili uchun umumiy bo‘lgan fonetik qonuniyatlar yotadi, odatda bunday tovush o‘zgarishlari talaffuzda ham, yozishda ham o‘z ifodasini topadi. "O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari"da quyidagilar fonetik me‘yor asosida yozishni aks ettiradi:

1) *a* tovushiga tugagan fe'lga *-v*, *-q*, *-qi* qo‘shimchasi qo‘shilganida *a* tovushi *o* tovushiga o‘tadi, bunday tovush o‘zgarishi yozuvda ham o‘z aksini topadi: *chanqov*, *chanqoq*, *sayroqi* kabi (33- paragrafning 1- bandi);

2) *i* tovushiga tugagan fe'lga *-v*, *-q* qo‘shimchasi qo‘shilganida *i* tovushi *u* tovushiga o‘tadi, bunday tovush o‘zgarishi yozuvda ham o‘z aksini topadi: *o‘quv*, *sovuq* kabi (33- paragrafning 2- bandi);

3) *i* tovushiga tugagan *ikki-*, *olti-*, *yetti-* sonlariga *-ov* qo‘shimchasi qo‘shilganida son oxiridagi *i* tovushi talaffuz qilinmaydi va yozilmaydi: *ikkov* kabi (35- paragrafning 1- bandi);

4) *o‘rin-*, *o‘g‘il-* kabi leksemalarga nisbatlovchi qo‘shilganida ikkinchi bo‘g‘indagi tor ovoz tovush aytilmaydi va yozilmaydi (35- paragrafning 1- bandi);

5) *q*, *k* tovushi bilan tugagan *qishloq-*, *istak-* kabi leksemalarga nisbatlovchi qo‘shilganida ko‘pincha *k* tovushi *g* tovushiga, *q* tovushi *g‘* tovushiga o‘tadi va shunday yoziladi (34- paragraf);

6) *q*, *k* tovushiga tugagan leksemaga *g* tovushi bilan boshlanadigan qo‘shimcha qo‘shilganida $q + g = qq$, $k + g = kk$ tovush o‘zgarishi voqe bo‘ladi va shunday yoziladi: *yotoqqa*, *etakka* kabi;

7) *-dir*, *-tir* ortirma yasovchisi bir bo‘g‘inli leksemalarga ovozli, ovozdor tovushdan keyin *-dir* shaklida, shovqin tovushdan keyin *-tir* shaklida qo‘shiladi: *yozdirdir-*, *toptirdir-* kabi (37- paragrafning 2- bandi) va b.

Fonetik me‘yor asosida yozishlarning ba‘zilarida istisnolar ham bor:

a) *k, q* tovushiga tugaydigan bir bo‘g‘inli leksemalarga, arab tilidan o‘zlashgan ko‘p bo‘g‘inli leksemalarga nisbatlovchi qo‘shilganida *k, q* tovushlari o‘zgarmaydi, o‘zicha aytiladi va yoziladi: *noki, farqi, ishtiroki, ittifoqi* kabi (34- paragraf);

b) Ko‘p bo‘g‘inli leksemaga qanday tovush bilan tugashidan qat‘i nazar doim *-tir* qo‘shiladi: *ko‘kartir-, eshittir-* kabi (37- paragrafning 2- bandi) va b.

Adabiy talaffuz

7- §. Adabiy talaffuz qoidalari to‘plamiga orfoepiya deyiladi (yunoncha *epos* - 'nutq'). Tilshunoslikning adabiy talaffuz me‘yorlarini belgilaydigan bo‘limi ham orfoepiya deb yuritiladi.

Adabiy nutqning mavqei mustahkamlanib, ish doirasi kengayib bormoqda. Bu jarayon adabiy nutqning yozma va og‘zaki ko‘rinishlarida turlicha sodir bo‘ladi. Adabiy nutqning yozma ko‘rinishida yozish me‘yorlari mumkin qadar aniq qoidalashtirildi, rasmiy qaror bilan joriy etildi; bu qoidalarga qat‘iy amal qilish lozim.

Adabiy nutqning og‘zaki ko‘rinishida ahvol boshqacha: og‘zaki nutqni yozma nutq darajasida tejab-tergab bo‘lmaydi. Buning ustiga adabiy talaffuz qoidalarining o‘zi ham aniq belgilab chiqilmagan. Og‘zaki nutqqa xos hodisalarni adabiy yoki no-adabiy deb baholashda shaxsiy yondashish ham kuchli. O‘zbek tilining ko‘p dialektli (shevali) ekani yana qo‘shimcha qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

O‘zbek tili dialektlari (shevalari) o‘z tovushlar tizimi bilan, ayniqsa ovoz tovushlar tizimi bilan o‘zaro sezilarli farq qiladi, shu sababli ayni bir leksemaning talaffuzida turlilik voqe bo‘ladi. Masalan, ko‘pgina bir bo‘g‘inli leksemalar tarkibidagi ovoz tovush olti ovoz tovushli shevada boshqacha, to‘qqiz ovoz tovushli shevada boshqacha talaffuz qilinadi. Birinchi tur shevada *to‘r-* ('poygakning teskarisi bo‘lgan o‘rin') leksemasi bilan *to‘r-* ('baliq, qush ovlashda ishlatiladigan to‘qima asbob') leksemasi bir xil talaffuz qilinsa, ikkinchi tur shevada bu leksemalar *tör-* va *tor-* shaklida farqli aytiladi. Adabiy talaffuzda shu shevalardan biridagi holat asosga olinadi. Hozirgi adabiy o‘zbek tilida *ö* va *o* tovushlari o‘rniga yagona *o* (o‘) tovushi aytiladi, demak, to‘qqiz ovoz tovushli shevaga emas, olti ovoz tovushli shevalarga asoslaniladi.

O‘zbek tili shevalari orasidagi fonetik farqlar juda rang-barang bo‘lib, bularning barchasini sanash va adabiy talaffuz nuqtayi nazaridan baholab chiqish qiyin. Bu yerda bir necha farqni keltirish bilan kifoyalanish mumkin: ba'zi shevalarda leksema boshlanishida *y* tovushi aytilsa, ba'zi shevalarda *j* aytiladi: *yur – jur* kabi; leksemalarni shevalar ora quyidagicha farqli talaffuz qilishlar anchagina: *dala- - tala-, bola- - bala-, mushuk- - mushuv- - mishi-q-, köngil- - kangul- - kongul-* va b. Adabiy nutqqa ana shunday bir necha talaffuz ko‘rinishidan biri tanlanadi.

"O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari" adabiy talaffuzni ham, so‘zlashuv nutqi talaffuzini ham hisobga olib tuzilgan. Quyida adabiy talaffuz bo‘yicha tavsiyalar imlo qoidalari asosida bayon qilinadi.

8- §. "O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari"da qamrab olingan hodisalarga suyanib adabiy talaffuz bo‘yicha quyidagi tavsiyalarni keltirish mumkin:

1) *ko‘ngil-, o‘tin-* kabi birinchi bo‘g‘inida *u* tovushi keladigan leksemalarning key-

ingi bo‘g‘inida *u* emas, *i* aytiladi;

2) Leksemaning oldingi bo‘g‘inida *o* tovushi kelsa, *v* tovushi bilan boshlanadigan keyingi yopiq bo‘g‘inida *i* emas, *u* talaffuz qilinadi: *sovun-*, *tovush-*, *saksovul-* kabi;

3) Leksemaning oldingi bo‘g‘inida *u* tovushi kelsa, keyingi yopiq bo‘g‘inida *i* emas, *u* talaffuz qilinadi: *yulduz-*; *yutuq-*, *turmush-*, *tugun-* kabi;

4) *duk-duk*, *g‘ov-g‘uv* kabi tasvir birliklarining *dukur-dukur*, *g‘ovur-g‘uvur* shaklida *r* tovushidan oldin *u* aytiladi;

5) *ta‘na-*, *la‘l-*, *mu‘tabar-*, *mo‘jiza-*, *e‘tiqod-*, *me‘yor* kabi arabcha leksemalarda ‘belgisidan oldingi ovoz tovush cho‘ziq aytiladi;

6) *ehtiyot-*, *ehtimol-*, *mehmon-*, *istehkom-* kabi arabcha leksemalarda *h* tovushidan oldin *i* emas, *e* aytiladi;

7) *poeziya-*, *teatr-* kabi o‘zlashma leksemalarda ichki bo‘g‘in boshida *e* tovushidan oldin *y* tovushi qo‘shib aytiladi: *poyema-* kabi;

8) *sahro-*, *baho-*, *jazo-*, *mojaro-* kabi o‘zlashma leksemalarning oxirgi ochiq bo‘g‘inida cho‘ziq *o* aytiladi;

9) *savol-*, *bahor-*, *davo-*, *baho-* kabi keyingi bo‘g‘inida *o* tovushi keladigan o‘zlashma leksemalarning oldingi bo‘g‘inida *o* emas, *a* aytiladi;

10) Rus tili orqali olingan so‘zlardagi *o* tovushi uch xil talaffuz qilinadi: a) bir bo‘g‘inli leksemalarda, ko‘p bo‘g‘inli leksemalarning urg‘uli bo‘g‘inida *o* aytiladi: *gol-*, *domna-*, *kolba-* kabi ; b) ko‘p bo‘g‘inli leksemalarda urg‘uli bo‘g‘indan oldingi bo‘g‘inda *a* aytiladi: *montaj-* - *mantaj-*, *kolorit-* - *kalorit-* kabi; d) ko‘p bo‘g‘inli leksemalarda urg‘uli bo‘g‘indan keyingi bo‘g‘inda *i* aytiladi: *rektor-* - *rektir-*, *stabilizator-* - *stabilizator-* kabi ;

11) O‘zlashma leksemalarda yonma-yon kelgan ovoz tovushlar quyidagicha talaffuz qilinadi: a) *uo*, *oa*, *aa*, *oo* tovushlari oraga tovush qo‘shmay o‘zicha aytiladi: *muomala-*, *jamoat-*, *taom-*, *mudofaa-*, *koordinatsiya-* kabi; b) leksema boshlanishida yoki ichida *ia*, *io*, *ea*, *oi* tovushlari oralig‘iga *y* tovushi qo‘shib aytiladi: *diyagramma-*, *idiyoma-*, *teyatir-*, *qoyida-*, *doyim-*, *oyid-* kabi; d) leksema boshlanishida yonma-yon kelgan *ae* tovushlaridan keyingisi o‘rniga *y* tovushi aytiladi: *ayradrom-*, *ayrastat-* kabi;

12) *-a* ravishdoshi shaklidagi mustaqil fe‘l *ol-* yordamchisi bilan kelganida ikki xil talaffuz qilinadi: a) *ao* tovushlari saqlab aytiladi: *ko‘ra oladi*, *yoza olmaydi* kabi; b) *ao* tovushlari bitta cho‘ziq *o* tovushi sifatida talaffuz qilinadi: *ko‘roladi*, *ko‘rolmaydi* kabi.

13) Quyidagi hollarda ovozli tovush o‘rniga shovqin tovush aytiladi: a) leksema(shakl) oxirida *b* o‘rniga *p* aytiladi: *minglap*; *kelip*; *uslup-*, *garderop-* kabi; Shovqin tovush aytish bunday leksemaga qo‘shimcha qo‘shilganida ham saqlanadi: *kitopxon-*, *kelipman* kabi; b) Leksema oxirida *d* tovushi o‘rniga *t* tovushi aytiladi: *umit-*, *vujut-*, *uglerot-*, *sud-* → *sut-* kabi; Shovqin tovush aytish bunday leksemaga qo‘shimcha qo‘shilganida ham saqlanadi: *maqsatsiz*, *uglerotli* kabi; d) Leksema oxirida *g* tovushi o‘rniga *k* tovushi aytiladi: *bark-*, *tek-*, *pedagok-* kabi; Shovqin tovush aytish bunday leksemaga qo‘shimcha qo‘shilganida ham saqlanadi: *barkka* kabi; e) *g‘* tovushi bilan tugagan leksemaga *g* tovushi bilan boshlanadigan qo‘shimcha qo‘shilganida har ikki tovush *qq* tarzida aytiladi (lekin asliga ko‘ra *g‘g* yoziladi): cho‘g‘- + ga = cho‘g‘ga →

cho‘qqa kabi; bo‘g‘ga leksemashakli shunday aytiladi va yoziladi va b.

Yuqorida adabiy talaffuz bo‘yicha ayrim tavsiyalar bayon qilindi. Qoidalashtirish zarur hodisalar nutqda juda ko‘p va rang-barang. Bularni sinchiklab o‘rganish va mukammal adabiy talaffuz qoidalarini tuzish – nutq madaniyati sohasidagi muhim vazifalardan biri.

A D A B I Y O T

(xronologik tartibda)

A k a d e m n a s h r l a r

Hozirgi zamon o'zbek tili. FAN. T.: 1957.

Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Izd. AN SSSR, M.-L.: 1960.

Hozirgi o'zbek adabiy tili. I, II jild. FAN, T.: 1966.

O'zbek tili grammatikasi. FAN. I jild, 1975; II jild, 1976.

Darslik va o'quv qo'llanmalari

Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. "O'qituvchi", T.: 1980.

G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. 3- nashri, T.: 1987.

Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 3- nashri, "O'zbekiston", T.: 1992.

Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. "O'qituvchi", T.: 1993.

Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. "O'qituvchi", T.: 1995.

Ne'matov H., Sayfullayeva R., Qurbonova M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. "O'qituvchi", T.: 1999.

Qurbonova M.M. Hozirgi zamon o'zbek tili (sodda gap sintaksisi uchun materiallar). O'zMU, T.: 2002.

Qurbonova M., Sayfullayeva R., Boqiyeva N., Mengliyev B. O'zbek tilining struktural sintaksisi. O'zMU, T.: 2004.

Mirtojiyev M.M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I jild. O'zMU, T.: 2004.

Muallifning darslikni yozishda foydalangan asosiy ishlari

Hozirgi o'zbek adabiy tilida son so'z turkumi. O'ODU ilmiy asarlari, 104- chiqishi, T.: 1957.

Modal so'zlar || Hozirgi zamon o'zbek tili. O'zFA nashriyoti, T.: 1957.

O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. "Fan", T.: 1966.

O'zbek tilidagi grammatik aloqaning ba'zi turlari haqida. O'TA, 1968, 5.

Gapga, birikmaga doir ba'zi tushuncha va terminlar. O'TA, 1968, 6.

Otlarda negizlar. O'TA, 1971, 1, 2.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'lam sifatlari. O'TA, 1972, 3 (hamkor – Abdurahmonov I.).

Hurmat formasi. O'TA, 1973, 1.

- Sememaning semalar tarkibi va semantik bog‘lanish masalasi. O‘TA, 1974, 1 (hamkor – Yunusov R.).
- Ot leksemalarga qo‘shiladigan ayrim forma yasovchilar haqida. O‘TA, 1975, 2.
- Ot // "O‘zbek tili grammatikasi. I jild", FAN, T.: 1975.
- Polisemem ot leksemalar sememalarining grammatik tabiati haqida // ToshDU ilmiy asarlari, 501- chiqishi, 2- qism, 1975.
- Semema – mustaqil til birligi. O‘TA, 1984, 5.
- Lug‘at boyligini o‘rganish va o‘rgatishda qayta baholash zarur bo‘lgan ba’zi masalalar. O‘TA, 1990, 3.
- Ba’zi fikrlarimizga aniqlik kiritaylik. O‘TA, 1991, 5.
- O‘zbek tilida fe'l frazemalarning bog‘lashuvi. "Universitet", T.: 1992.
- O‘zbek tilida tobe bog‘lanishning turlari. "Universitet", T.: 1992.
- O‘zbek tilining taraqqiyoti haqida // ToshDU xabarleri, 1998. 1.
- O‘zbek tili grammatik paradigmatlarida nol ko‘rsatkichli morfemalar // ToshDU xabarleri, 1999, 4.
- Unlilarning qadimgi turkiy tildagi va hozirgi adabiy o‘zbek tilidagi tizimi haqida // O‘zMU xabarleri, 2001, 3.
- O‘zbek tili lug‘atining turkiy qatlami. "Universitet", T.: 2001.
- Ayrim sintaktik termin va tushunchalar haqida // Tilshunoslikning dolzarb masalalari. T.: 2002.
- Lug‘aviy antonimlar ma’nosini uzviy tahlil asosida o‘rganish // O‘zbek filologiyasi. T.: 2002.
- Til qurilishining asosiy birliklari. "Universitet". T.: 2002.
- Sintaktik tahlilning ayrim jihatlari // Filologiya (ilmiy maqolalar to‘plami). IV. Samarqand, 2002.
- O‘zbek tilshunosligidagi ayrim nuqsonli terminlar haqida // O‘zbek tilshunosligi masalalari. Ilmiy maqolalar to‘plami. O‘zMU. T.: 2003.
- O‘zbek tilshunosligining hozirgi taraqqiyot bosqichida paydo bo‘lgan ayrim munozarali masalalar haqida // O‘zMU xabarleri, 2003, 1.
- Gapshaklni yuzaga keltiradigan asosiy omillar haqida // Tilshunoslikning dolzarb masalalari (ilmiy maqolalar to‘plami). II. "Universitet", T.: 2004.
- Nisbat paradigmasi va unga yondosh hodisalar // Tilshunoslikning dolzarb masalalari va nutq madaniyati muammolari. Termiz, 2004 (hamkor – Mahmatqulov S.)

MUNDARIJA

Kiri sh	3
O'quv predmetining nomlanishi va vazifasi	3
Hozirgi adabiy o'zbek tilining boshlanishini belgilash haqida	3
Til qurilishi haqida	4
Til, lison va nutq; til birligi, lisoniy birlik va nutqiy birlik	4
Til qurilishining asosiy birliklari haqida	6
Tovushlar tizimi	9
Kishi tanasining til tovushlarini hosil qilishda qatnashadigan a'zolari haqida	9
Til tovushlarining ovoz va shovqinning qatnashuvi asosidagi tasnifi	10
Ovoz tovushlar	12
Shovqin tovushlar	16
Ovozli tovushlar	18
Ovozdor tovushlar	19
Leksikmalar tizimi	22
Leksemaning ifoda jihati	22
Leksemalarning fonema jihati va bo'g'in tuzilishi	22
Leksemalar tarkibida voqe bo'ladigan tovush jarayonlari, allofonema va al- loleksema haqida	31
Ifoda jihati tub va hosila leksemalar	31
Leksemalarda ifoda jihatiga ko'ra voqe bo'ladigan munosabatlar	37
Omoleksemalar	37
Omoleksemalarga yondosh hodisalar	44
Leksemalarda paronimiya	45
Leksemaning mazmun jihati	46
Leksik ma'noning semalari	50
Baho semasi	51
Lisoniy ma'no va nutqiy ma'no	53
Leksemalarda ko'pma'nolilik	55
Leksik ma'noning taraqqiyot yo'llari	56
Leksik ma'no taraqqiyotining natijalari	59
Leksik ma'no taraqqiyoti va semik tahlil	61
Leksik ma'nolarning turlari	63
Leksik ma'noning lug'aviy(leksik) konteksti	68
Leksik ma'noning grammatik tabiati	70
Leksik ma'nolarda semantik bog'lanish	71
Semema - mustaqil til birligi	72
Leksemalar (leksosememalar) orasidagi semantik munosabatlar	73
Leksemalarda (leksosememalarda) sinonimik munosabat (leksosinonimlar) ...	73
Leksemalarda (leksosememalarda) antonimik (oppozitiv) munosabat (leksoan-	

tonimlar)	79
Leksemalar (leksosememalar) orasidagi assosiativ semantik munosabatlar	82
Leksemalarni (leksosememalarni) semantik guruhlash haqida	83
Leksemalarning (leksosememalarning) ishlatilish doirasi	88
Leksemalarning (leksosememalarning) zamoniyligi	92
Neologizm	93
Arxaizm	95
Istorizm	97
Arxaizm va istorizm	98
Leksemalarning (leksosememalarning) tilning vazifaviy ko‘rinishlariga xoslanganligi	99
.	
Lug‘at boyligidagi o‘z qatlam va o‘zlashgan qatlam	105
Hozirgi adabiy o‘zbek tili tasvirlangan lug‘atlar haqida	112
M o r f e m a l a r t i z i m i	
Morfemalarning tabiatiga ko‘ra tasnifi	115
Morfemalarning vazifasiga ko‘ra tasnifi	117
Morfemaning ifoda jihati	118
Omomorfemalar	121
Morfemalarning mazmun jihati	123
Grammatik semema va uning semalar tarkibi	123
Morfemalarda ma'no sinkretizmi	124
Morfemalarda ko‘pma'nolilik (polisememiya)	125
Morfemalar orasidagi sinonimik munosabat	126
Shakl hosil qiluvchi morfemalarda paradigmatic munosabatlar	126
Lug‘at birliklarining turkumlanishi	127
Grammatik birliklarning turkumlanishi	129
Bog‘lovchilar turkumi	130
Yuklamalar turkumi	131
Modallar turkumi	135
Undovlar turkumi	138
Ot leksemalar turkumiga mansub morfemalar	140
Morfem paradigmalar	140
Sonlash morfemalari paradigmasi	140
Nisbatlovchi morfemalar paradigmasi	142
Turlash morfemalari paradigmasi	146
Ot turkumi leksemasiga qo‘shiladigan noparadigmatic morfemalar	149
Sifat leksemalar turkumida shakl yasalishi	151
Son leksemalar turkumida shakl yasalishi	153
Fe'l leksemalar turkumiga mansub morfemalar tizimi	159
Fe'l leksemalarda o‘timli-o‘timsizlik	159
Nisbat paradigmasi va unga yondosh hodisalar	160

Fe'ning bo'lishli-bo'lishsizlik shakllari paradigmasi	172
Fe'ning boshqa turkumlarga monand shakllari	174
Fe'ning otdosh shakli	174
Fe'ning sifatdosh shakli	175
Fe'ning ravishdosh shakli	178
Zamon shakllarini yasovchi morfemalar paradigmasi	182
Kelasi zamon subparadigmasi	183
Hozirgi zamon subparadigmasi	184
O'tgan zamon subparadigmasi	185
Mayl shakllarini yasovchi morfemalar	188
Tuslovchi morfemalar paradigmasi	191
Fe'l leksemaga qo'shiladigan noparadigmatik morfemalar	198
Harakatning takrorlanib, kuchli-kuchsiz darajada voqe bo'lishini ifodalovchi af- fikslar	198
Harakatning qay yo'sinda amalga oshishini ifodalaydigan ko'makchi fe'l morfemalar	200
...	
Ravish leksemalar turkumida shakl yasalishi va leksemashaklning ravishga aylanishi	203
Ravishlarda shakl yasalishi	204
Leksemashakllarning, birikmashakllarning ravishga aylanishi	204
Kesimlik leksemalari turkumi haqida	209
Olmosh leksemalar turkumi	210
Tasvir birliklari turkumi	213
L e k s e m a s h a k l l a r t i z i m i	216
Ot leksemashakllar tizimi	216
Sifat leksemashakllar tizimi	226
Ravish leksemashakllar tizimi	229
Son leksemashakllar tizimi	231
Olmosh leksemashakllar tizimi	232
Fe'l leksemashakllar tizimi	234
Fe'ning boshqa turkumlarga monand shakllarida leksemashakllar	236
Ravishdosh shakllarida leksemashakllar	236
Sifatdosh shakllarida leksemashakllar	238
Otdosh shakllarida leksemashakllar	240
Fe'ning tuslanishli leksemashakllari	241
Mayl yasalishlarida leksemashakllar	242
Zamon yasalishlarida leksemashakllar	243
Fe'l leksemashakllar bilan tuziladigan ayrim murakkab qurilmalar	245
Kesimlik leksemashakllari tizimi	246
B i r i k m a l a r t i z i m i	248
Sifatlovchili birikma	249

Qaratuvchili birikma	251
Izofa birikmasi	257
Izohlovchili birikma	259
Ta'kidlovchili birikma	261
To'ldiruvchili birikma	263
Vositasiz to'ldiruvchi	264
Vositali to'ldiruvchi	266
Hollovchili birikma	268
Yig'iq birikma va yoyiq birikma	269
Gapshakllar tizimi	272
Gapshakl	272
Ega	273
Kesim	273
Kesimning ega bilan muvofiqlashuvi	274
Gapshaklni yuzaga keltiradigan asosiy omillar	281
Gapshaklning keyin yuzaga kelgan qoliplari	284
Kishilik olmoshi bilan ifodalanadigan ega a'zoning gapshakl qolipidan chiqarilishi bilan yuzaga kelgan kesim a'zoga teng gapshakllar	284
...	
Ega a'zosi ishlatilmagan gapshakl	284
Ega a'zosi ishlatilmaydigan gapshakl qolipi	285
"E X K" qolipidagi kesimni shaxssizlantirib, egani gapshakl qurilishidan chiqarish bilan yuzaga kelgan gapshakllar	287
Gapshakl deb talqin qilinadigan ayrim hodisalar haqida	289
Lisoniy birlik sifatida leksemalarga xos bog'lashuv imkoniyati	291
Lisoniy birlik sifatida leksemalarga xos bog'lashuv imkoniyatining nutqiy voqelanishi	302
...	
Gapshakl bo'laklarining nutqiy voqelanishi	302
Eganing nutqiy voqelanishi	302
Eganing leksemashakl bilan ifodalanishi	302
Eganing birikmashakl bilan ifodalanishi	305
Eganing sodda birikmashakl bilan ifodalanishi	305
Eganing murakkab birikmashakl bilan ifodalanishi	307
Kesimning nutqiy voqelanishi	311
Kesimning leksemashakl bilan ifodalanishi	311
Kesimning tuslovchili fe'l leksemashakl bilan ifodalanishi	312
Kesimning fe'ldan boshqa leksemashakllar bilan ifodalanishi	314
Kesimning tuslovchili birikmashakl bilan ifodalanishi	316
Kesimning fe'l birikmashakl bilan ifodalanishi	316
Kesimning ism birikmashakl bilan ifodalanishi	318
Birikmaning bo'lagi mavqeida ham, gapshaklning bo'lagi mavqeida ham ishlati-	

ladigan sintaktik bo‘laklarning nutqiy voqelanishi	319
To‘ldiruvchining nutqiy voqelanishi	319
Vositasiz to‘ldiruvchining nutqiy voqelanishi	319
Vositali to‘ldiruvchining nutqiy voqelanishi	322
Vositasiz va vositali to‘ldiruvchining birgalikda nutqiy voqelanishi	325
Hollovchining nutqiy voqelanishi	328
Tarz hollovchisining nutqiy voqelanishi	328
O‘rin hollovchisining nutqiy voqelanishi	331
Payt hollovchisining nutqiy voqelanishi	336
Miqdor hollovchisining nutqiy voqelanishi	339
Sabab hollovchisining nutqiy voqelanishi	340
Maqsad hollovchisining nutqiy voqelanishi	342
O‘xshatish hollovchisining nutqiy voqelanishi	343
To‘siqsizlik hollovchisining nutqiy voqelanishi	343
Birikma bo‘laklarining nutqiy voqelanishi	343
Sifatlovchining nutqiy voqelanishi	344
Qaratuvchining nutqiy voqelanishi	348
Izofaning nutqiy voqelanishi	350
Izohlovchining nutqiy voqelanishi	350
Ta’kidlovchining nutqiy voqelanishi	351
Sintaktik bo‘lakning transformatsiyalangan gapshakl bilan ifodalanishi	351
Gapshaklning tashqi transformatsiyalanishi	353
Kesimi ism leksema bilan ifodalangan gapshakllarning transformatsiyalanishi	353
Kesimi fe’l leksema bilan ifodalangan gapshakllarning transformatsiyalanishi	355
Gapshaklning tashqi-ichki transformatsiyalanishi	359
Gapshaklning qaratuvchili birikmaga transformatsiyalanishi	359
Kesimi ism leksema bilan ifodalangan gapshaklning transformatsiyalanishi	359
Kesimi fe’l leksema bilan ifodalangan gapshaklning transformatsiyalanishi	360
Gapshaklning sifatlovchili birikmaga transformatsiyalanishi	361
Sintaktik bo‘lakning uyushiq qator bilan ifodalanishi	364
Eganing uyushiq qator bilan ifodalanishi	364
Sifatlovchining uyushiq qator bilan ifodalanishi	366
Qaratuvchining uyushiq qator bilan ifodalanishi	368
To‘ldiruvchining uyushiq qator bilan ifodalanishi	369
Hollovchining uyushiq qator bilan ifodalanishi	370
Kesimning uyushiq qator bilan ifodalanishi	371
Yakunlovchi mulohazalar	377
Gapshaklga qo‘shiladigan sintaktik bo‘laklar	378
Undalma bo‘lak	378
Kirish bo‘lak	381
Yoyiq jumalarda sintaktik bo‘laklarning o‘rni va tartibi	382
Jumlaning noto‘liqligi	383

Jumlalarning ifoda maqsadiga ko'ra ma'no turlari	387
Q o' s h m a g a p s h a k l l a r	392
Bog'lovchi vositalar bilan tuzilgan qo'shma gapshakllar	394
Teng qismli qo'shma gapshakllar	395
Noteng qismli qo'shma gapshakllar	399
Shart ergash qismli qo'shma gapshakl	399
To'siqsiz ergash qismli qo'shma gapshakl	401
Payt ergash qismli qo'shma gapshakl	403
O'rin ergash qismli qo'shma gapshakl	404
Maqsad ergash qismli qo'shma gapshakl	404
Ega ergash qismni qo'shma gapshakl	404
Qaratuvchi ergash qismli qo'shma gapshakl	405
Qiyos va o'xshatish ergash qismli qo'shma gapshakl	405
To'ldiruvchi ergash qismli qo'shma gapshakl	406
Sifatlovchi ergash qismli qo'shma gapshakl	407
Kesim ergash qismli qo'shma gapshakl	407
Natija ergash qismli qo'shma gapshakl	407
Sabab ergash qismli qo'shma gapshakl	408
Ergash qismli qo'shma gapshakl deb talqin qilinadigan ayrim hodisalar haqida	409
Bog'lovchi vositasiz tuziladigan qo'shma gapshakllar	410
Teng sanaladigan qismli qo'shma gapshakllar	411
Aniqlashtiruvchi qismli qo'shma gapshakllar	413
Ba'zi boshqa hodisalar	416
F r a z e m a l a r t i z i m i	418
Frazemalarning ifoda jihati	418
Frazemalarning grammatik qurilishi	419
Allofrazemalar	421
Frazemalarda ifoda jihatiga ko'ra voqe bo'ladigan munosabatlar	426
Frazemalarning mazmun jihati	428
Frazemalarda ko'pma'nolilik	432
Frazemalar orasidagi semantik munosabatlar	435
Sinonimik munosabat	435
Antonimik (oppozitiv) munosabat	437
Frazeologik birliklarning turkumlanishi	437
Frazeologik birliklarda grammatik turkumlar	442
Frazemalarda bog'lashuv	443
A l i f b o . A d a b i y y o z i s h . A d a b i y t a l a f f u z	447
Alifbo	447
Adabiy yozish	449
Adabiy talaffuz	452
A d a b i y o t	455

A n n o t a t s i y a

Darslik kompyuter terimidagi 464 sahifadan iborat bo‘lib, universitet o‘zbek filologiyasi fakultetining I-III kurs talabalari uchun yozilgan. Darslikda hozirgi adabiy o‘zbek tilining qurilishi bir butun tizim sifatida bayon qilinib, "Kirish", "Tovushlar tizimi", "Leksemalar tizimi", "Morfemalar tizimi", "Leksemashakllar tizimi", "Birikmalar tizimi", "Gapshakllar tizimi", "Frazemalar tizimi", "Alifbo. To‘g‘ri yozish. To‘g‘ri talafuz" bo‘limlaridan tarkib topgan.

A н н о т а ц и я

Учебник состоит из 464 страниц компьютерного набора; предназначен студентам I-III курсов факультета узбекской филологии университета. В учебнике структура современного литературного узбекского языка описана как взаимосвязанный ряд языковых явлений и состоит из разделов "Введение", "Звуки", "Лексемы", "Морфемы", "Лексеμοформы", "Лексеμοсочетания", "Предложения", "Фраземы", "Алфавит. Орфография. Орфоэпия".

A n n o t a t i o n

The Textbook consists of 464 pages; intended for students of I-III years of Faculty of Uzbek language. In the textbook the Structure of Modern Uzbek Literary language is described as the interconnection sequence of language phenomena. The Textbook consists of the following Sections: "Introduction", "Sounds", "Lexems", "Morphems", "Lexemοforms", "Combining of Lexems", "Sentences", "Phrasems", "Alphabet. Orthography. Orthoepy".

Shavkat Rahmatullayev

Hozirgi adabiy o‘zbek tili
(darslik)

Muharir: **Z.Ahmedjanova**

Musahhih: **M.Djurayeva**

Bosishga ruxsat etildi 07.02.2006. Bichimi 60x80¹/₁₆.
Nashriyot hisob tabog‘i 31,7. Shartli bosma tabog‘i 48,7.
Adadi 1000 nusxa. Buyurtma № 27
Bahosi shartnoma asosida.

"Universitet" nashriyoti. Toshkent – 700174. Talabalar shaharchasi,
O‘zMU ma'muriy binosi, 2- qavat, 7- xona.

O‘zMU bosmaxonasida bosildi.

464,1,462,3,460,5,458,7,456,9,454,11,452,13,450,15,448,17,446,19,444,21,442,
23,440,25,438,27,436,29,434,31,432,33,430,35,428,37,426,39,424,41,422,43,42
0,45,418,47,416,49,414,51,412,53,410,55,408,57,406,59,404,61,402,63

400,65,398,67,396,69,394,71,392,73,390,75,388,77,386,79,384,81,382,83,
380,85,378,87,376,89,374,91,372,93,370,95,368,97,366,99,364,101,362,103,36
0,105,358,107,356,109,354,111,352,113,350,115,348,117,346,119,344,121

342,123,340,125,338,127,336,129,334,131,332,133,330,135,328,137,326,1
39,324,141,322,143,320,145,318,147,316,149,314,151,312,153,310,155,308,15
7,306,159,304,161,302,163,300,165,298,167,296,169,294,171,292,173,290,175

288,177,286,179,284,181,282,183,280,185,278,187,276,189,274,191,272,1
93,270,195,268,197,266,199,264,201,262,203,260,205,258,207,256,209,254,21
1,252,213,250,215,248,217,246,219,244,221,242,223,240,225,238,227,236,229

234,231,232,233,230,235,228,237,226,239,224,241,222,243,220,245,218,2
47,216,249,214,251,212,253,210,255,208,257,206,259,204,261,202,263,200,26
5,198,267,196,269,194,271,192,273,190,275,188,277,186,279,184,281,182,283

180,285,178,287,176,289,174,291,172,293,170,295,168,297,166,299,164,3
01,162,303,160,305,158,307,156,309,154,311,152,313,150,315,148,317,146,31
9,144,321,142,323,140,325,138,327,136,329,134,331,132,333,130,335,128,337

126,339,124,341,122,343,120,345,118,347,116,349,114,351,112,353,110,3
55,108,357,106,359,104,361,102,363,100,365,98,367,96,369,94,371,92,373,90,
375,88,377,86,379,84,381,82,383,80,385,78,387,76,389,74,391,72,393,70,395

68,397,66,399,64,401,62,403,60,405,58,407,56,409,54,411,52,413,50,415,
48,417,46,419,44,421,42,423,40,425,38,427,36,429,34,431,32,433,30,435,28,43
7,26,439,24,441,22,443,20,445,18,447,16,449,14,451,12,453,10,455,8,457,6,45
9,4,461,2,463